

DPN 6906

Title : भागवत

/ BHĀGAVATA

(दशम स्कन्ध)

DAŚAMA SKANDHA

(एकादश स्कन्ध)

EKĀDAŚA SKANDHA

Run. No. 7631

Cat. No.

Micro. No.

Subject पुराण / Purāṇa

Religion : Hindu / Bauddha

Language : Skt. / New. / Nep. / Skt.- New. / Maith.- New. / New.- Nep. /

Size in cms. 16.0 x 32.0

Folios 179+184 Lines (in a page) 10/11/12

Compl. / Incompl.

Author / translator ^{comment श्रीधर स्वामी} Shridhara Swami.

Chapt. / act /

Scribe / donor सुगतदास तुलाधर

Date: NS / SS / VS / KS

Ruler / place Sugata Dasa Tuladhar

Script : New. / Dev. / Bhuj. / Ran. /

Illus. :

Material : palmleaf / paper / thyasaphu / one side yellow

Condition : fine / damaged by worms, rats, water /

Beginning, colophon, post-colophon :

Beg. श्री गणेशाय नमः ॥ ततः पंचाशत्तमे जुत्तरासंघ मयापि व
कारयित्वा बुद्धौ दुर्गते निनाय निजंतन ॥ १ ॥ P.T.O.

श्री शुक्ल उवाच ॥ अस्ति प्राप्तिश्च कंसस्य महिष्यै भरतर्षभ
मृते मतीरि दुःखार्ते इयतुः स्म पितुर्गृहान् ॥

इति श्री भद्रभागवते महापुराणे दशम स्कन्धे श्रीकृष्ण जीना
गुर्वर्णनं नाम नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादश स्कन्धे शकपरीक्षित
संवादे भौसलं नामैक त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ श्रीमच्चन्द्राय नमः ॥

श्रीरामकृष्णाय नमोनमः ॥

भावार्थ दोषिकायां श्रीधर स्वामी विरचितायां स्कन्धिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

संवत् १८८१ ॥ वैशाख कृष्ण ॥ ११ ॥ रवी ॥

20

15

10

5

0 cms.

5

10

15

20

25

30

3



मानदास सुगत दासया संकलन
पुष्पा सङ्घ-द्विषात उपहार !

मानदास सुगत दासया संकलन
पुष्पा सङ्घ-द्विषात उपहार !

॥ आ० २०३०५० ॥

॥ १ ॥

मानदास सुगत दासया सकलन
आशा सफू-कथियात उपहार ।

श्रीगणेशायनमः ॥ ततः पंचाशजमेतुनरासंधभयादिव ॥ कारयित्वांनुधौदुर्गेतंनिनायनिजंतन ॥ १ ॥ कपरात्कपटैरेवहत्वादेत्यानय
ततः अजयच्चनरासंधभयैवैवनुधौमिकं ॥ २ ॥ अस्तिप्राप्तिसंतके ॥ ईयतुः ॥ १ ॥ २ ॥ कंसेशोकः रुलेः मर्षः नाभ्यांयुतः ॥ ३ ॥ नरुण

श्रीशुकउवाच ॥ अस्तिः प्राप्तिश्चकंसस्य
पितुर्गोहान् ॥ १ ॥ पित्रेमगधराजायज
व्यकारणं ॥ २ ॥ सतदाप्रियमाकर्ण्येशो
रममुद्यमं ॥ ३ ॥ अक्षौहिणीभिर्विश
रान्यरुणत्सर्वतोदिशं ॥ ४ ॥ निरीक्ष्यत
जनंचभयाकुलं ॥ ५ ॥ चिंतयामासभगवा

महिष्योभरनर्षभ ॥ मृतेभर्तेरिदुःखार्ते ईयतुः स
रासंधायदुःखितेवेदयांचक्रतुः ॥ सर्वमात्मवैध
कामर्षयुतो नृप ॥ अयादवीमहीकर्तुंचक्रेय
त्यानिसृभिश्चापि संवृतः ॥ यदुराजधानीमथु
दूलं हस्मउहेलमिवसागरं ॥ स्वपुरंतेन संरुद्धं
नहरिः कारणमानुषः ॥ तद्देशकालानुगुणं सावतार
प्रयोजनं ॥ ६ ॥

नरुणो ॥ ४ ॥ तस्यवलंसै न्यउहेलंलंघितमयोदंसागरमिवनेनतस्यवलेन संरुद्धं ॥ ५ ॥ किंवलमेवहन्मिनमागधं ॥ मागधं हत्वावलंरा
हामि ॥ यदासमागधं सर्वहन्तीतिचिंतयामास ॥ ननुप्रथमंकथंनेषामौलेवेचिंतयितुंयुक्तंनचाहकारणमानुषरति ॥ भूभारावनारकारणेन

मानुषः ॥ नतत्वनरति ॥ ६ ॥

मानदास सुगत दासया सकलन

आशा सफू-कथियात उपहार ।

॥ रामः ॥

॥ १ ॥

एवंत्रेधाविचिंत्यप्रथमंपक्षंनि ॥ धोरितवानतदाहचतुर्भिः हनिष्यामीति ॥ ७ ॥ वलायो घमंकर्ताकरिष्यति ॥ ८ ॥ नन्वतएव
हंतव्यस्तत्राह ॥ एतदर्थरति ॥ एतच्छ्रुत्यस्ययतिभूभारहरणायेति ॥ ९ ॥ अयमेतदर्थोवतारइत्युपलक्षणमित्याहअन्यो

हनिष्यामिबलं त्येतद्भुविभारंसमाहितं ॥ मागधेनसमानीतंवश्यानांसर्वभूभुजां ॥ १० ॥ अक्षौहिणी
भिः संख्यानेभटाश्वरथकुंजरैः ॥ मागधस्तनहंतव्योभूयः कर्ताबलो घमं ॥ ११ ॥ एतदर्थोवतारोहिभू
भारहरणायमे ॥ संरक्षणायसाधूनां हतो न्येषां वधायच ॥ १२ ॥ अन्योपि धर्मरक्षायैदेहः संभ्रिय
तेमया ॥ विरमायाप्यधर्मस्यकाले प्रभवतः क्वचित् ॥ १३ ॥ एवं ध्यायति गोविंद आकाशात्सूर्यव
र्चसौ ॥ रथाउपस्थितोसद्यः सस्रतौ सपरिकुटौ ॥ १४ ॥ आयुधानिचुदिव्यानिपुराणानियदृक्कया ॥ द
ष्टानानिदृषीकेशः संकर्षणमयाब्रवीत् ॥ १५ ॥ पश्यार्यव्यसनंप्राप्तंयदूनां तावतां प्रभो ॥ एषनेरथ
आयातोदक्षितान्यायुधानिच ॥ १६ ॥

॥ पीति ॥ प्रभवतः उद्भवतः ॥ १७ ॥ सस्रतौ सारथिसहितौ परिकुटः परिकरः
ध्वजकवचादित्सहितौ ॥ १८ ॥ १२ ॥ त्वं अवनूरक्षकोनायो विद्यतेयेषांतेत्वावतः तेषां ॥ १३ ॥ ॥

॥ भा. २. ३. ५० ॥ ॥ १४ ॥ दंशितौ वद्वकवचौ ॥ १५ ॥ स्वायुधाख्यौ शोभनायुधसंपन्नौ ॥ १६ ॥ पुरुषा अधमायस्मादिति वास्तवोर्थः ॥ हे पुरुषोत्तम ॥ १७ ॥ गुप्तेन सर्वोत्तरत्वाद्दर्शनार्हं अमेदं ॥ बध्नातीति वंधुरविघातां हंतीति तथा ॥ हे विद्यानिरस्तनेति याहि मामुहि ॥ १८ ॥

यानमास्यायजत्येतद्वसनात्स्वामुद्धरा ॥ एतदर्थं हि नौ जन्मसाधूनामीशशर्मकृतः ॥ १४ ॥ त्रयोविंशत्यनीकारव्यं भूमेर्भारमपाकुरु ॥ एवं संमंश्यात् शार्हं दंशितौ रथिनौ पुरातः ॥ १५ ॥ निर्जग्मतुः स्वायुधाख्यौ बलेनाल्पीयसाहूतौ ॥ शंखं दध्मौ विनिर्गत्य हरिर्दरुकसारथिः ॥ १६ ॥ न तो भूत्यरसेन्यानां हृदिविनासवेययुः ॥ तावाहमागधो वीक्ष्य हे हस्तपुरुषा धमा ॥ १७ ॥ न त्वया यो ह्यमिच्छामिवलेनैकेन लज्जया ॥ गुप्तेन हित्वयामेदनयो त्येयाहि वंधुहन् ॥ १८ ॥ तव एमयदिश्रद्धायुध्यस्वस्यैर्यमुद्धहन् ॥ हित्वा वामच्छरैश्चिन्नं देहं स्वर्गाहिमां जहि ॥ १९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ न वै श्रगविकल्पं ते दर्शयं त्येव पौरुषं ॥ न गृह्णीमो वचो राजानां तुरस्यमुमूर्षतः ॥ २० ॥ अहं यदेहोसाविति स्वयमेव मत्वा अपरितोपात्य खांतरमाह ॥ यद्दामांजहीति ॥ २१ ॥ तथा श्रुतार्थग्रहणेन भगवत उतरं नैव श्रगविकल्पं ते श्लाघंते ॥ २२ ॥

रामः ॥ २ ॥

माधवौ मधुवंशभवौ महतासैन्यसमूहेनारुतवान् ॥ वायुरन्त्रैः सूर्यरेणुभिश्चाग्निं यजेत्यदर्शनमात्रमेवावरणमिति सूचितं ॥ २१ ॥ २२ ॥ परस्यानीकानि सैन्यानि तान्येव ययोमुचो मेघास्तं शिलीमुखावाणाः तेषामत्युत्पणं वर्षेनेन योडि

श्रीशुकदेव उवाच ॥ जरासुतस्तावभिसूत्य माधवौ महावलौघेन वलीयसावृणो ॥ न ससैन्ययानध्वजवाजिसारथो सूर्यो न लौवायुरिवाभ्ररेणुभिः ॥ २१ ॥ सुपर्णो नारुध्वजचिह्नितौ रथावरुक्षयं लोहरिरामयोर्मधे ॥ स्त्रियः पुरा द्वालकहर्म्यगोपुरं समाश्रिताः ॥ २२ ॥ हरिः परानीकपयोमुचो मुहुः शिलीमुखात्युत्पणवर्षं पौडितं ॥ स्वसैन्यमालोक्य सुरासुराचिंतयस्फूर्जयच्छाडं शरासनोत्तमं ॥ २३ ॥ गृह्णन्निषगादथ संदधच्छरान्विह्वयमुचंछित्वाणपूगान् ॥ निघ्नन्थान्कुंजरवाजियतीन् निरंतरं यद्ददत्तातचक्रं ॥ २४ ॥

नं ॥ व्यस्फूर्जयन्तु ज्जमितवान् ॥ २३ ॥ तदाह गृह्णन्ति ॥ निषगादिषुधेः शरान् गृह्णन् ॥ अथ तान् गुणे संदधन्त गुणमाह्वयनिशितवाणसमूहान्मुचन् ॥ निघ्नन्हरन्पतिः यदतिः निरंतरमिह गृह्णादिक्रियाविशेषणं ॥ ज्वरुक्तासुभमणायथाचक्रवद्भवन्ति न दन्त्यस्फूर्जयदिति ॥ २४ ॥

॥भा०६०३०५०॥

॥३॥

हताश्वः ध्वजाः सूतानायकारथिनश्चयेषुने ॥५५॥ संछिद्यमानद्विपदाद्भावजिनश्चतेषामंगेभ्यः प्रसूता अस
तापगाः रुधिरनयः परस्परं प्रवर्तिता इति नृतीये न्वयः ॥ प्रसिद्धनदीरूपकमाह ॥ भुजा एव अहयोयासुताः ॥ पुरुषाणां शी
र्षाण्येव कछपायासुताः हतादिपां अनुवर्तिता इति ॥ हया एव गहनैश्चाकुलायास्तः ॥ २४ ॥ करा ऊरवश्च मीनायासुताः ॥ न
हविषा ५

निर्मलकुंभाः करिणो निपेतुरनेकशोभाः शरद्वक्त्रकंधराः ॥ रथाहताश्वध्वजसूतनायकाः
पदातयश्चिन्नभुजोरु कंधराः ॥ २५ ॥ संछिद्यमानद्विपदे भवानिनामंगप्रसूताः शतशोः सगाप
गाः भुजाहयः पुरुषशीर्षकछपाहताद्विपदीपहयगहाकुलाः ॥ २६ ॥ करोरुमीनानरकेशशैवला
धनुस्तरंगा युधगुल्मसंकुलाः ॥ अशूरिकावर्तभयानकामहामणिप्रवेकाभरणाश्मशर्कराः
॥ २७ ॥

राणां केशा एवैषासुताः ॥ धनुं खेवतरंगा आयुधान्येव गुल्माः तैश्च तैश्च तंकुलाः ॥ अशूरिकाश्च मणिचक्राणि वा
तान्येवावर्ताः तैर्भयानकाः ॥ महामणीनां प्रवेका उतमाः ॥ आभरणानि च यथायथं ॥ अश्मानः शर्कराश्च यासुताः ॥ २८ ॥

॥३॥

भीरुणाभयावहाः मनस्विनां हर्षकार्यः ॥ किंच संकर्षणेनापि ॥ २९ ॥ न हूलं क्षयं प्रणीतं ॥ अंगहे एजनाः ॥ भर्णवन् दुर्गदुर्गमं भै
रवं भयं करं च यत्तु दुरंतपारं ॥ अंतोत्रतलं पारमवधिः दुःशब्दे निषेधे ॥ विक्रमेणागाधं देशतश्च निरवधिकमित्यर्थः ॥ किं
चमगधे द्रेण च पालितं वलं यदेवं भूतं एम रु सयोः कर्मोक्तं तत्परं केवलं तयोर्विक्रीडितं ॥ ननु पराक्रमः ॥ २९ ॥ न चैत

प्रवर्तिताभीरुभयावहामृधेमनस्विनां हर्षकरीः परस्परं ॥ विनिघ्नतारीन्मुशलेन दुर्मदं संकर्ष
णेनापरिमेयतेजसा ॥ २९ ॥ वलं तदंगाणवदुर्गभैरवं दुरंतपारं मगधे द्रे पालितं ॥ क्षयं प्रणीतं वसु
देवपुत्रयोर्विक्रीडितं तज्जगदीशयोः परं ॥ २९ ॥ स्थित्युद्वांतं भुवनत्रयस्य यः समीहते न तगु
णः स्वलीलया ॥ न तस्य चित्रं परपक्षनिग्रहस्तथापि मर्त्यानुविधस्य वर्ण्यते ॥ ३० ॥ जगन्नाह वि
रथं रामो जरासंधं महाबलं ॥ हतानीकावशिष्टासुं सिंहः सिंहमिवौजसा ॥ ३१ ॥ ॥ ॥

दाश्चर्यमित्याह स्थित्युद्वांतमिति ॥ नहि किमित्याश्चर्यमिव वर्णितं तत्राह तयापीति ॥ मर्त्यानुविधनेऽनुकरोतीति मर्त्या
नुविधस्तस्य ॥ ३० ॥ किंच जगन्नाहेति ॥ हतान्यनीकानियस्य अवशिष्टा असव एव यस्य ते च तं च ॥ ३१ ॥ ॥ ॥

॥ भा० ६० ३० ५० ॥ आत्मसंमिता स्वतुल्यान ॥ ४५ ॥ वृजिनंदः खंडभयतः यवनाज्जरसंधाच्च ॥ ४६ ॥ नदाह दृयेन निरुंधेन्यरुणादि ॥ ४७ ॥ अस्य अ
नेन ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ समुद्रमध्ये दुर्गेतन्मध्येनगरं ॥ कृत्वा द्रुते सर्वाश्चर्यमयं अचीकरत् कारयामास ॥ ५० ॥ त्वया विश्वकर्मा तदी
यं शिल्पनैपुणं चक्रिया कौशलं तदाह साधैस्त्रिभिः रथ्येति ॥ रथ्या राजमार्गाः पुरतः वीथ्यः ॥ उपमार्गाः पश्चिमतः उभय

रुधेधमयुगमेत्यनिर्मिच्छकोटिभिः ॥ नृलोके चाप्रतिदं द्रो वृत्ती कृत्वात्मसंमितान् ॥ ४५ ॥ तं द
युचितयन कृत्वा संकर्षणसहायवान् ॥ अहो यदनां वृजिनं प्राप्तं सुभयतो महत् ॥ ४६ ॥ यवनो घनिरु
धेस्मानघतावन्महाबलः ॥ मागधोऽप्यघवाश्वो वापरश्वो वागमिष्यति ॥ ४७ ॥ आवयोर्धुधतोरस्य यथा
गता जरा सुतः ॥ बंधून्वधिष्यत्यथवानेष्यते स्वयुरंबली ॥ ४८ ॥ नस्मादघविधास्यामो दुर्गे द्विपटदुर्गमं नत्र
ज्ञाती न समाधाय यवनं घातयामहे ॥ ४९ ॥ इति संमंश भगवान् दुर्गे द्वा दश योजनं ॥ अतः समुद्रे नगरं कृत्वा
त्स्ना द्रुतमचीकरत् ॥ ५० ॥ दृश्यते यत्र हित्वा यं विज्ञानं शिल्पनैपुणं ॥ रथ्या चत्वर वीथीभिर्यथा वास्त

तोपि चत्वरण्यंगणानि तन्मध्ये कोखाः ततोऽप्यंतः सुवर्णभवानि तदुपरि स्फाटिका दालिकाः तदुपरि हेमकुंभा इति बहुभू
मिकं यथा वासुवासुवासु गृहादिनिर्माणं स्थानं तमनतिक्रम्य विनिर्मितं ॥ ५१ ॥ ५१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रामः

॥ ५१ ॥

सुराणां द्रुमालताश्च येषु नान्यघानानि विचित्रोपवनानि च नैरन्वितं हेममयानि शृंगाणियेषां तैः दिवि स्थग्भिः ॥ अत्युच्चैः स्फा
टिकाः आदाला उपरितनभूमिकाः ॥ गोपुराणि च पुरद्वाराणि तैर्निर्मितानि तमित्युतरेणान्वयः ॥ ५२ ॥ राजतार इति रजतं च आर
कुटं च पितललोहं नाभ्यानिर्मितैः कोटैः ॥ अश्वशाकान्नालादिभिः ॥ कथं भूतैः ॥ हेमकुंभैरलंकृतैः ॥ तथारत्नकूटैः पद्मरा

सुरद्रुमलतो घानविचित्रोपवनान्वितं ॥ हेमशृंगैर्दिवि स्थग्भिः स्फाटिका दालगोपुरैः ॥ ५२ ॥ रा
जतारकूटैः कोटैर्हेमकुंभैरलंकृतैः ॥ रत्नकूटैर्गृहैर्हेमैर्महामरकतस्थलैः ॥ ५३ ॥ वास्तोष्पतीनां च गृ
हैर्वलभीभिश्च निर्मितं ॥ वातुर्वर्णजनाकीर्णयदुदेवगृहोल्लसत् ॥ ५४ ॥ सुधर्मो पारिजातं च महेंद्रः
प्राहिणोदरे ॥ यत्र चावस्थितो मर्त्यो मर्त्यधर्मे न युज्यते ॥ ५५ ॥

तमयानि स्थानानि येषु नैर्गृहैश्च ॥ ५३ ॥ किंचनगरगृहादौ वास्तोष्पतीनां देवानां च गृहैर्वलभीभिश्च द्रुमालिकाभिश्च नि
र्मितं ॥ यदुदेवगृहैरजगृहैः उल्लसत् शोभमानं ॥ ५४ ॥ पारिजातं च प्राहिणोत्प्रस्थापयामासेति शुकपरीक्षितं वा दस्यु
र्वभावित्वात् भूतनिर्देशः ॥ मर्त्यधर्मे ॥ कृत्वा पासादिषु निर्मितैः ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥

॥भा.६.३.५०॥

॥६॥

निधिपतिः कुवेरः अशौकोऽशाननिधीन् पदं श्रेवमहापदो मत्स्यकूर्मो नथो दकः ॥ नीलो मुकुन्दः शंखश्च निधयोऽशौ प्रकीर्ति
नारुनि प्रसिद्धा निजो दयानि जविभूती ॥ ५६ ॥ अन्ये च सिद्धा दयो भगवता स्वाधिकारसिद्धये यद्यदा धियत्वं दत्तमासीत् सर्वं
प्रत्यर्पयामासुरिति ॥ ५७ ॥ यथा कालयवनो न वे निन चासौ जनः तथा योगप्रभावेन नीत्वा त्वमत्र स्थित्वा प्रजाः पालय अ

श्यामैककर्णान्वरुणो हयां कुक्कुत्मान्नो जवान् ॥ अशौ निधिपतिः कोशान् लोकपालो निजो दया
न ॥ ५६ ॥ यद्यद्भगवता दत्तमा धियत्वं स्वसिद्धये ॥ सर्वं प्रत्यर्पयामासुर्हरे भूमिगते नृप ॥ ५७ ॥ तत्र
योगप्रभावेन नीत्वा सर्वजनं हरिः ॥ प्रजापालेन रामेण कृष्णः समनुमंत्रितः ॥ निर्जगाम पुरं द्वा रात्र्य
समालीनिरयुधः ॥ ५८ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कंधे शुकपरीक्षितसंवादे दुर्गा

निर्वेशनं नाम पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

हं पालयिष्ये इति समनुमंत्रितः कृतानुमंत्र इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ इति श्रीभागवते भावार्थदिपिकायां टीकायां दशमस्कं
धे शुकपरीक्षितसंवादे पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ५० ॥ ५० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रामः

॥६॥

एकपंचाशत्तमेऽहं मुचुकुन्दं दृष्ट्वा हरिः ॥ यवनं मुचुकुन्दं न स्तुतः ॥ स न च कंपतः ॥ १ ॥ यवनं द्रुपता कालयवनाद्यदुभीषणा
नृहरिर्हरगिरः स्वैरपालनाया पलायतः ॥ यदगार्यः शालेन बंधु रत्युक्तस्तदाया दवैरुपहसिते कुहोसौ श्रीमहेशं
प्रसाद्य यदुभीषणं पुत्रं वरं लब्धवान् ॥ ततश्च यवनं द्रेण अपुत्रेण स्वक्षेत्रे पुत्रोत्पादनाय प्रार्थितो गार्यः कालयवनमजीज

श्रीशुक उवाच ॥ तं विलोक्य विनिष्क्रान्तमुज्जिहानमिवोऽप्यं ॥ दर्शनीयतमं श्यामं पीतकौशेयवा
ससं ॥ १ ॥ श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कोसुभामुक्तकंधरं ॥ ययुर्दीर्घचतुर्बाहू नवकंजारुणेश्चरणं ॥ २ ॥ नि
त्यप्रमुदितं श्रीमत्सुकपोलं शुचिस्मितं ॥ मुखारविंदं विभ्राणं स्फुरन्मकरकुंडलं ॥ ३ ॥ वासुदेवोऽस्य
यमिति पुमां क्रीवत्सलांकुनः ॥ चतुर्भुजोरविंदं क्षोवनमात्मनिसुंदरः ॥ ४ ॥ लक्षणे नारदप्रोक्तै
र्नान्यो भविनुमर्हति ॥ निरायुधश्चरन्त्यभ्यां योऽस्येनेन निरायुधः ॥ ५ ॥

निष्क्रान्तं उज्जिहानं उद्रकुंतं ॥ १ ॥ २ ॥ नित्यप्रमुदितमित्यादि मुखारविंदविशेषणं ॥ ३ ॥ ४ ॥ नारदोक्तैरेतैर्लक्षणे रयं पुमान्
वासुदेव एव नान्यो भविनुमर्हति ॥ अयं च निरायुधः ॥ अतो नेन पभ्यामेव चरन्तं निरायुधोऽहं योऽस्यामीति ॥ ५ ॥ ॥

॥ भा. ६. ३. ५१ ॥ निश्चित्य तं परादुरावं प्रादुवंतमन्वधावदित्यन्वयः ॥ ११ ॥ आत्मानं हस्तप्राप्तमिव दर्शयता दूरं नीत इत्यन्वयः ॥ १२ ॥ अहताशुभः अक्षीणकर्मा ॥ १३ ॥ भगवानत्र शयानं तं मुचकुंदं स्वकीयपीतावरणाच्छापगुहं प्रविष्टः ॥ १४ ॥ तं शयानमच्युतं मत्वा नाडयदिति ॥

इति निश्चित्य यवनः प्रादुवंतं परादुरावं ॥ अन्वधावज्जिघृक्षुस्तंदुरापमपियोगिनां ॥ ११ ॥ हस्तप्राप्तमिवात्मानं हरिणा सपटे पटे ॥ नीतो दर्शयता दूरं यवने शोदिकं दूरं ॥ १२ ॥ पलायनं यदुक्ते जातस्य नवनोचितं ॥ इति क्षिपन्ननुगतो नैनं प्रापा हताशुभः ॥ १३ ॥ एवं क्षिप्तोऽपि भगवान्प्राविशद्विरिकं दूरं ॥ सोऽपि प्रविष्टस्तत्रान्यं शयानं ददृशे नरं ॥ १४ ॥ नन्वसौ दूरमाणीयशेते मामिह साधुवतः ॥ इति मत्वा च्युतं मूलं संपादास मताडयत् ॥ १५ ॥ स उत्थाय चिरं सुप्तः शनैरुन्मील्य लोचने ॥ दिशो विलोकयन्पार्श्वेन मद्रक्षीदवस्थितं ॥ १६ ॥ स तावत्तस्य रुष्टस्य दृष्टिपातेन भारत ॥ देहजेनाग्निना दग्धो भस्मसादभवत्क्षणात् ॥ १७ ॥ राजोवाच ॥ को नाम स पुमान् ब्रह्मन् कस्य वीर्यं क एव च ॥ कस्माद्गुहं गतः शिष्ये किं तेजो यवनार्दनः ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ तस्य क्रुद्धस्य दृष्टिपातेन संदीप्तो यः स्वदेहजोऽग्निसेनः ॥ २० ॥ यवनमर्दयति हि नस्तीति यवनार्दनः तथा सः कस्यवंश्यः किं वीर्यं कीदृशप्रभाववान् किं तेजः कस्य वीर्यं पुत्र इत्यर्थः ॥ शिष्ये अशयिष्टः ॥ २१ ॥ ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रामः
॥ ७ ॥

सत्यः संगरो युद्धं प्रतिज्ञावायस्य सः ॥ १४ ॥ १५ ॥ गुहं कार्तिकेयं स्वः पालं स्वर्गपालं कंसेनायं ॥ १६ ॥ उद्दिष्टा तस्य कागता इत्यर्थः ॥ १७ ॥ किंच सुता इति ॥ तुल्यकालीनाः तत्समानकालीनाः ॥ कालिनाः विचालिताः ॥ १८ ॥ मत्प्रजाः कोन्यः कालयेदिति चेदतः

शुक उवाच ॥ सरश्वाकु कुले जातो मां धातुन नयो महान् ॥ मुचकुंद इति ख्यातो ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ॥ १४ ॥ स याचितः सुरगणैरिन्द्रधैर्यप्ररक्षणे ॥ असुरेभ्यः परित्तप्तैस्तद्रक्षां सोऽकरोच्चिरं ॥ १५ ॥ लब्ध्वा गुहं ते स्वः पालं मुचकुंदं मया ब्रुवन् ॥ राजनिर्मतां हृक्काडवान्नः परिपालनात् ॥ १६ ॥ नरलोके परित्यज्य राज्यं निहतकंदकं ॥ अस्मान्पालयतो वीरकामास्ते सर्व उद्दिष्टाः ॥ १७ ॥ सुता महिष्यो भवतो ज्ञातयो मा त्वमंत्रिणः ॥ प्रजाश्च तुल्यकालीनानाधुना संनिकालिताः ॥ १८ ॥ कालो वलीया न्वलिनो भगवानीश्वरो व्ययः ॥ प्रजाः कालयते क्रीडयन् श्रुपालो यथापशून् ॥ १९ ॥ वरं वृणीष्व भद्रं ते कृते कैवल्यमद्य न ॥ एक एवेश्वरस्तस्य भगवान्वि सुरव्ययः ॥ २० ॥ स्वापयंतं यस्तु मध्ये बोधयेत्तामचेतनं ॥ स तया दृष्टमात्रस्तु भस्मीभवतु तत्क्षणात् ॥ २१ ॥

॥ आह ॥ कालयते द्रुतस्ततश्चालयति ॥ २२ ॥ तस्य कैवल्यस्य ॥ २३ ॥ गुहायां प्रविष्टः शेते स्म ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ भा. २. ३. ५१ ॥ भस्मीभनत्वा च भुसतैश्चोक्तः सुरैस्तदा यः कश्चिन्ममनिद्रयाः भंगं कुर्यात्सुरोत्तमा ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ धर्षितः अभिभूतः

॥ २७ ॥

एवमुक्तः स वै देवान् भिवंघमहायशाः ॥ अश्विष्यगुहाविशो निद्रया देवदत्तया ॥ २२ ॥ इति देववरं प्राप्य त
स्यासीत्कृतिरीदृशः ॥ यवने भस्मसां नीते भगवान्मातृनर्षभः ॥ आत्मानं दर्शयामास मुचुकुंदा यधीमते
॥ २३ ॥ तमालो क्य घनश्यामं पीतकौशेयवाससं ॥ श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कोसुभेन विराजितं ॥ २४ ॥ चतु
र्भुजं रोचमानं वैजयंत्या चमालया ॥ चारुप्रसन्नवदनं स्फुरन्मकरकुंडलं ॥ २५ ॥ प्रेक्षणीयं नृलोकस्य
सानुरागस्मितेक्षयं ॥ अपीच्य वयसं मतमृगेंद्रोदारविक्रमं ॥ २६ ॥ पर्ययत्कृन्महाबुद्धिस्तजसा तस्य
धर्षितः ॥ शंकितः शनकैराजा दुर्धर्षमिव तेजसा ॥ २७ ॥ मुचुकुंद उवाच ॥ को भवानिह संप्राप्तो विपिने
गिरिगह्वरे ॥ पभ्यां पद्मपलाशाभ्यां विचरस्य रुकंटके ॥ २८ ॥ किं स्वितेजस्विनां तेजो भगवान्वावि
भावसुः सूर्यः सोमो महेंद्रो वा लोकपालो परोपि वा ॥ २९ ॥

दुर्धर्षं अधृष्यं ॥ २९ ॥ विपिने अरण्ये तत्रापि गिरिर्ग
ह्वरे दुःप्रवेशस्थाने तत्रापि रुकंटके ॥ पद्मपलाशसदृशाभ्यां पभ्यां विचसीति ॥ २९ ॥ तेजः मूर्तिः प्रभावो दीप्तिर्वा ॥ २९ ॥

रामः

॥ २९ ॥

सर्वत्रापरितोषाद्यहमन्यदिति ॥ पुरुषर्षभं श्रीविष्णुगुहाध्यातं भंतस्त्वमः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ वयं त्विति ॥ वंश्याभिप्रायेण बहुवचनं ॥ ते बहं मुचु

मन्येत्वां देवदेवानां त्रयाणां पुरुषर्षभं ॥ यद्गुह्यं गुहाध्यातं प्रदीपः प्रभया यथा ॥ ३० ॥ शुश्रूषतामव्यली
कमस्माकं नरपुंगव ॥ स्वजन्मकर्मगोत्रं वा कथ्यतां यदि रोचते ॥ ३१ ॥ वयं तु पुरुषव्याघ्ररोक्षकाः क्षत्र
बंधवः ॥ मुचुकुंद इति प्रोक्तो यो वनाश्रयात्मजः प्रभो ॥ ३२ ॥ चिरप्रजागरश्रान्तो निद्रयोपहतेंद्रियः ॥ श
येस्मिन् विजने कामं केनाप्युत्थापितो धुना ॥ ३३ ॥ सोऽपि भस्मीकृतो नूनमात्मीयेनैव पाप्मना ॥ अनंत
रं भवान् श्रीमान् लक्षितो मित्रशततः ॥ ३४ ॥ तेजसा ते विषत्येन भूरि द्रष्टुं न शक्नुमः ॥ हतौ जसो म
हाभागमाननीयो सिद्धेहिनां ॥ ३५ ॥ एवं संभाषितो गत्वा भगवान्भूतभावनः ॥ प्रत्याह प्रहसन्वा
प्यामेघनादगभीरया ॥ ३६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ जन्मकर्मभिधानानि संति मे गसहस्रशः ॥ न
शक्यं ते नु संख्यातुमनंतत्वान्मयापि हि ॥ ३७ ॥

कुंद इति प्रोक्त इति ॥ युवनाश्रयो मां धातुः पिता अतो मां धाता यो वनाश्रयः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ॥

॥भा०६०३०५१॥

॥९॥

कुचिकदाचिकश्चिन्त्ययपिरजांस्यपिविममेगणितवान् तथापिनजन्मानिकर्माणिविमिमीते ॥३८॥ ॥३९॥ ॥४०॥ ॥४१॥ नेतिगमचक्षु
षानिमितेनमयैवदग्धः ॥४२॥ ॥४३॥ अपूर्णोहमिति शोचितुं यद्वा अमेर्येर्दनेषुवरेषुक्षीणेषुयथाशोचति नैवंमांपपन्नः मद्भक्तवरा

कुचिद्रजांसिविममेयार्थिवात्युरुजन्मभिः ॥ गुणकर्माभिधानानिनमेजन्मानिकर्हिचित् ॥ ३८ ॥ का
लत्रयोपपन्नानि जन्मकर्माणि मे नृप ॥ अनुक्रमंतोनैवांतंगच्छंति परमर्षयः ॥ ३९ ॥ तथाप्यद्यतना
न्यगश्चणुष्वगदतोमम ॥ विज्ञापितो विरिंच्येनपुरा हं धर्मगुप्तये ॥ भूमेर्भारायमाणानामसुराणां क्ष
याय च ॥ ४० ॥ अवतीर्णोयदुकुले गृह आनकटुं दुभे ॥ वदंति वासुदेवेति वसुदेवसुतं हि मां ॥ ४१ ॥ का
लनेमिर्हतः कंसः प्रलंवाद्याश्च सतद्दिवः ॥ अयं च यवनो दग्धो राजस्ते निगमचक्षुषा ॥ ४२ ॥ सोयंत
वानुग्रहार्थं गुहामेतामुयागतः ॥ प्रार्थितः प्रचुरः पूर्वत्वया हं भक्तवत्सलः ॥ ४३ ॥ वरान्दृणी घराजर्वेस
र्वान्कामान्ददामि ते ॥ मांप्रपन्नो जनः कश्चिन्नभूयोऽर्हति शोचितुं ॥ ४४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्तस्तं
प्रणम्याहमुचुकुंदोमुदन्वितः ॥ ज्ञात्वानारायणं देवं गर्ग वाक्यमनुस्मरन् ॥ ४५ ॥ ॥ ॥ ॥

णामक्षयत्वादिनिभावः ॥ ४४ ॥ अष्टाविंशतिमेयुगे भगवानवतारिष्यतीति वृद्धगर्ग वाक्यमनुस्मरन् इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ॥

रामः

॥९॥

तद्भक्तिरेवकेवलं दुर्लभाकामास्तुक्कानवरणयोग्यादस्याशयेन अभक्ता नांसंसारमद्यभिः प्रपुंचयत्सौतिविमोहित इति हेईश
योषिचुपुरुषश्चेति द्विविधोप्ययं जनस्त्वदीयमायया विमोहितः अतः ॥ अनर्थदृक् अर्थपरमार्थस्वरूपत्वांनं पश्यतीति तथा
अतस्त्वं न भजति ॥ किंतु परस्परं वंचितः सन् सुखेच्छया दुःखानामेव प्रभवोयेषुतेषु गृहेष्वेव सज्जत इति ॥ ४६ ॥ किंच कामसु
खं सुकरादिष्वपि संभवति ॥ भगवद्भजनं तु न मानुषव्यतिरेकेणेति मानुषत्वं प्राप्य त्वामभजन्ति मूढ इत्याह लब्धेति ॥ अ

मुचुकुंद उवाच ॥ विमोहितोयं जन ईशमायया त्वदीयया त्वां न भजत्यनर्थदृक् ॥ सुखाय दुःखप्रभवेषु
सज्जते गृहेषु योषित्युरुषश्च वंचितः ॥ ४६ ॥ लब्ध्वा जनो दुर्लभमत्र मानुषं कथंचिद्व्यंगमयत्नतो न
घ ॥ पादारविंदं न भजत्यसन्मतिर्गृहं धकूपेयति तोयथा पशुः ॥ ४७ ॥ ममैष कालोजितनिष्फलोगतो
राज्यश्रियो न ह्यमदस्य भूपते ॥ मर्त्यात्मबुद्धेः सुतदारको शभूषासज्जमानस्य दुरंतचितया ॥ ४८ ॥

त्रकर्मभूमौ अव्यंगं अविकलांगं ॥ किंच ॥ असति विषयसुखे मतिर्यस्य सः ॥ गृहमेवाधकूपस्तस्मिन्न्यतितः यथा पशुस्त
णलुब्धो धकूपेयतीति ॥ ४७ ॥ न केवलमस्य जनस्येयंगतिः ॥ किंतु ममापितथैवेत्याह ममेति ॥ मर्त्ये शरीरे आत्मबुद्धि
र्यस्य न स्य मम ॥ अतएव सुतादिषु आसज्जमानस्य ॥ ४८ ॥ ४८ ॥ ४८ ॥ ॥ ॥

॥ भा० द० ३०५१ ॥ उन्नद्धमदत्तं प्रपंचयति कलेवर इति ॥ घटकुड्यादिसदृशे अस्मिन् दृश्येऽनात्मनियत एवं सुदुर्मदो भवं ॥ अतो ममैष कालो नि
ष्कलोगत इति ॥ ४९ ॥ त्वामगणयन्तं त्वमाक्रमसीत्याह मम तमिति ॥ मम तमनवहितं त्वामंतकमविगणय्य देहादिधासक्तमि
नियावत् ॥ कुतः प्रमत्तमिति हृत्य चिंतया एवमेवं करणीयमिति मनोरथपरं परया मनोरथेषु भग्नेषु विषयेषु लालसं ॥ ३
स्तुकं ॥ प्राप्तेऽपि न प्रवृत्तोलोभस्तस्य स्यते अंतकस्त्वमभिपद्यसे अभिभवसीत्यर्थः ॥ क्षुधासक्विणीलेलिहानो हि एतुं मूषक

कलेवरे स्मिन् घटकुड्यासन्निभे निरुद्धमानो नरदेव इत्यहं ॥ इतो रथे भाश्वपदात्पनीकपैर्गोपयितं
स्वाऽगणयन् सुदुर्मदः ॥ ४९ ॥ प्रमत्तमुच्चैरिति हृत्य चिंतया प्रवृत्तलोभं विषयेषु लालसं त्वमप्रमत्तः स
हसाभिपद्यसे क्षुल्लेहिलोऽहिरिवारुमंतकः ॥ ५० ॥ पुरारथैर्हमपरिप्लुतैश्चरन्मनंगजैर्वानरदे
व संज्ञितः ॥ स एव कालेन दुरत्ययेन ते कलेवरो विट् कृमिभस्म संज्ञितः ॥ ५१ ॥

नात्वयाभिपन्नो देह एव भवतीत्याह पुरेति ॥ शृङ्गालादिभिर्भक्षितो विट् संज्ञितः तैरभक्षितः कृमि संज्ञितः ॥ दग्धो भस्म संज्ञि
तो भवतीति बुध्या विचार्यैवं भूते शरीरे ममतां कुर्वतो जनाहरिं नारुपयंति ते आत्मनि शत्रुभूतास्ते याऽसतंतं यतः ॥ योनेः सह
स्नापि बहूनि गत्वा दुःखेन लब्ध्वापि च मानुषत्वं ॥ सुखा वहं येन भजंति विष्णुं ते वै मनुष्यात्मनि शत्रुभूता इति ॥ ५१ ॥ ॥

रामः
॥ १० ॥

किंच अंतक प्राप्तेः प्रागपि दिग्विजयिनो रात्रोपि पारतं त्र्यं दुःखं न ददस्य मे वेत्याह निर्जित्येति ॥ अभूतविग्रहः अविद्यमानसंग
मः पूर्वये समाना रात्रौ राजमिर्वेदितोऽपि ॥ यिथुनीभावसुखमेव परं येषु तेषु योषितां गृहेषु क्रीडामृगद्वन्द्वस्ततो नीयते ॥
॥ ५२ ॥ किंच तत्रातिवृत्त्या कुलस्य न भोगक्षयाः कश्चिदस्तीत्याह करोतीति ॥ तपसि अधः शयनब्रह्मचर्यादौ सुनिश्चिता पुनश्च

निर्जित्यटिक्कक्रमभूतविग्रहो वरासनस्यः समराजवंदितः ॥ गृहेषु मैथुन्यसुखेषु योषितां क्रीडामृ
गः पूरुष ईशनीयते ॥ ५२ ॥ करोति कर्माणि तपः सुनिश्चितो निवृत्तभोगस्तदपेक्षया ददत् ॥ पुनश्च भू
यसमहं स्वराडिति प्रवृत्तार्थो न सुखाय कल्पते ॥ ५३ ॥ भवापवर्गो भ्रमतो यदा भवेज्जनस्य तर्प
च्युतसत्समागमः ॥ सत्संगमो यर्हितदेवसद्गतो परावरे शेत्वयि जायते मनिः ॥ ५४ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वराडिन्द्रः स्यामि ॥ यद्वा जन्मान्तरे देवमेव चक्रवर्ती स्यामिति ॥ ५३ ॥ तदेव मयभिः श्लोकैरीशवहिर्मुखानां संसारं प्रपंचयन्त्या
नन्निवृत्तिक्रममाह ॥ भवापवर्ग इति भो अच्युत भ्रमतः संसरतो जनस्य यदा त्वदनुग्रहेण भवस्य बंधस्य अपवर्गः अंतो भवे
त्प्राप्तकालः स्यात्तदा सत्संगमो भवेत् ॥ यदा च सत्संगमो भवेत्तदा सर्वसंगनिवृत्त्या कार्यकारणनिरत्वयि भक्तिर्भव

॥ जितलो मुच्यत इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

॥ भा. २. ३. ५१ ॥

॥ ११ ॥

ममनुसत्संगमात्पूर्वमेव योराज्यादिसंगविच्छेदे जातः सोऽयं त्वयामहाननुग्रहः कृत इत्याहमन्य इति ॥ ते त्वया साधुभिर्विवेकिभिः
तपसेवनं प्रवेष्टुमिच्छतिः स्वयं त्यक्तुमलभमानैः प्रार्थ्यत इति ॥ ५५ ॥ तदेवं विषयसेवामार्गं भगवत्सेवामार्गं च विविच्य
वरान्कृणीष्वेति यदुक्तं तत्रोत्तरमाह न कामय इति ॥ अकिंचनानि वृत्ताभिमानाः ॥ आर्यो विवेकी ॥ ५६ ॥ रजस्तमः स

मन्ये ममानुग्रहं शतेऽहोराज्यानुबंधाय गमो यदृच्छया ॥ यः प्रार्थ्यते साधुभिरेकचर्वया वनं विवि
क्षुर्द्विरखंडभूमिषैः ॥ ५५ ॥ न कामयेन्यंतवपादसेवनादकिंचन प्रार्थ्यतमाहुरं विभो ॥ आरथ्यक
त्वां त्ययवर्गदं हरे कृणीत आर्यो वरमात्मबंधनं ॥ ५६ ॥ तस्माद्विस्मया शिष्य ईश सर्वतो रजस्तमः
सत्त्वगुणानुबंधनाः ॥ निरंजनं निर्गुणमद्वयं परं त्वां ज्ञप्तिमात्रं पुरुषं ब्रजाम्यहं ॥ ५७ ॥ ॥ ॥ ॥

त्वगुणैरनुबध्यंत इति तथा ताः ऐश्वर्यादिशत्रुमारणादिधर्मादिरूपाः विसृज्य परं पुरुषमीश्वरं ज्ञप्तिमात्रं ज्ञानघनं
॥ कुतः निरंजनं ॥ तत्कुतः निर्गुणं ॥ तदपि कुतः अद्वयं ॥ अतएवाक्षरं त्वां शरणं ब्रजामीति ॥ ५७ ॥ ॥ ॥ ॥

रमः

॥ ११ ॥

भुंक्ष्वतावद्रेगाकैवल्यं तु करस्य मेवेति पुनः वरैः प्रलोभयंतं श्री कृष्णपादोपग्रहणेन प्रार्थयते चिरमिति ॥ वृजिनैः कर्मफले
रतः पुनस्तद्वासनाभिस्तप्यमानः तथापि अवितृष्य उयिकः नृदेव नृषात्स्मान्वागता तृषाः षडमित्राः शत्रवश्चंद्रियल
क्षणा यस्य सः ॥ अनएवालयशान्तिः ॥ कथंचिद्देववशेन लब्धशान्तिरिति वा ॥ शरणं स्वज्ञानं न ददातीति तथा ॥ हे शरण

चिरमिह वृजिनार्ते स्तप्यमानो नु तापैरवितृष्य षडमित्रो लब्धशान्तिः कथंचित् ॥ शरणदसमुपेत
स्त्वयदा जंपरात्मन्मभयमृतमशोकं पाहि मायन्ममीश ॥ ५८ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ सार्वभौम महाराज म
तिले विलोजिता ॥ वरैः प्रलोभितस्यापि न कामैर्विहतायतः ॥ ५९ ॥ प्रलोभितो वरैर्यस्त्वमप्रमादाय
विद्वित न न धीर्मयेकभक्तानामाशौभिर्भियते क्वचित् ॥ ६० ॥ युं जानानामभक्तानां प्राणायामादिभिर्म
नः ॥ अक्षीणवासनं राज नृदश्यते क्वचिदुत्थितं ॥ ६१ ॥ ॥

॥ दसमुपेतः प्राप्नोहं ॥ अशोकत्वे हेतुः ॥ अभयं तत्रापि

हेतुः कृतं ॥ आपन्नं आपदाया प्रपाहीति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ अप्रमादाय प्रमादाय न भवत्येव कुतश्च त आह ॥ न धीरिति ॥ एकं न भक्त
नां धीराशौभिः प्राप्ताभिरपि न भियते नासज्जत इत्यर्थः ॥ ६० ॥ यतिरेकमाह ॥ युं जानानामिति ॥ उत्थितं विषयाभिमुखं ॥ ६१ ॥

॥ भा० २०३ ॥ ५१ ॥ तुभ्यं तव ॥ ६२ ॥ युक्त्या भासेन भोषयंस्तपसिलोकसंग्रहे प्रवर्तयति ॥ क्षात्रधर्मेति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ इति दशमे एकपंचाशतमः ॥ ५१ ॥

॥ १२ ॥

विचरस्ममहो कामं मय्या वेति तमानसः ॥ अस्मेव नित्यदा तुभ्यं भक्तिर्मय्यनयायिनी ॥ ६२ ॥ क्षात्र
धर्मे स्थितो जंतून्पवधौर्मृगयादिभिः ॥ समाहितस्तपसा जस्य धं मदुपाश्रितः ॥ ६३ ॥ जन्म
न्यनंतरे राजन्सर्वभूतसु हृतमः ॥ भूत्वा हि जवरस्त्वैव मामुपैष्यसि केवलं ॥ ६४ ॥ इति श्रीम
द्भागवते महापुराणे दशमस्कंधे कालयवनवधं मुचुकुंदस्तुतिरेकपंचाशतमोऽध्यायः ॥
श्रीशुक उवाच ॥ इत्थं सोऽनुगृहीतों गच्छेन्नेक्ष्वाकुनंदनः ॥ तं परिक्रम्य सन्नम्य निश्वक्राम गृह
मुखात् ॥ १ ॥ संवीक्ष्य कल्लकात्म्या नीरुद्धक्ष्वनस्यतीन ॥ मत्वा कलियुगं प्राप्तं जगाम दिश
मुत्तरं ॥ २ ॥ तपःश्रद्धायुतो धीरो निःसंगो मुक्तसंशयः ॥ समाधाय मनः हृस्मे प्राविद्धं धमारुहं
॥ ३ ॥ वदयोऽश्रममासाद्य नरनारायणारुहं ॥ सर्वद्वंद्वसहः शान्तस्तपसाराधयद्भरिं ॥ ४ ॥

द्विपंचाशतमे पावनमया दिवगतः पुंरो ॥ अन्वमोदत संदेशं रुक्मिण्या हि जवर्जितं ॥ १ ॥ इत्यमिति ॥ १ ॥ कल्लकान् अल्पप्राणा
न ॥ २ ॥ नपसि श्रद्धायुक्तः ॥ ३ ॥ नच वदयोऽश्रमं ॥ ४ ॥

॥ १२ ॥

नित्येन यन्मार्गो चलति स ॥ ५ ॥ ६ ॥ वेगारभसं वेगोद्रेकं ॥ ७ ॥ भीरुभीतवत्भीरो रपि भीतवत् अतिभीतवदित्यर्थः
चेलुतुः पलायेतां बहुयोजनदेशं ॥ ८ ॥ अप्रमाणवित्प्रमाणमियत्नानं न वेतीति तथा ॥ ९ ॥ गन्तुं एकादशयोजनो न

भगवानुनरात्रन्यपुंरो यवनवेष्टितं ॥ हत्वा स्लेखवलं नित्ये तदीयं दारकांधनं ॥ ५ ॥ नीयमाने
धने गोभिर्नृभिश्चाच्युतचोदितैः ॥ आजगाम जरासंधस्त्रयोविंशत्यनीकपः ॥ ६ ॥ विलोक्य
वेगारभसं रिपुसैन्यमाधवैः ॥ मनुष्यचेष्टामापन्नौ राजन् दुद्रुवतुर्द्वुतं ॥ ७ ॥ विहाय विनं प्रचु
रमभीतौ भीरुभीतवत् ॥ पद्मां पश्य पलाशाभ्यां चेलुतुर्बहुयोजनं ॥ ८ ॥ पलायमानौ तौ दृष्ट्वा
माराधः प्रहसन्वली ॥ अन्वधावद्रथानीकैरीशयोरप्रमाणवित् ॥ ९ ॥ प्रद्रुत्य दूरं संश्रान्तौ तु
गमारुहन्तौ गिरिं प्रवर्षणाख्यं भगवान् नित्यदा यत्र वर्षति ॥ १० ॥ गिरौ निलीनावाज्ञायनाधिगम्य
पदं नृप ॥ ददाह गिरिमेधोभिः समं तादग्निमुत्सृजन् ॥ ११ ॥ तत उत्यत्यतरसा दहमानादभौ तदा त ॥ १२ ॥
॥ शौक्यो जनां तु गान्निपेततुरधोभुवि ॥ १३ ॥

नं प्रकथेण वर्षत्यस्मिन्निनि प्रवर्षणदयाख्यायस्यते ॥ तदा ह भगवानिन्द्र ॥ १० ॥
तत्र विचिन्नपिनयोः पदं निलयनस्थानं अनधिगम्य ॥ ११ ॥ ततो गिरिः दश एकं च यानियोजनानि तावदनुगता ॥ माराधसंरो
धदेशमतिक्रम्य परतोऽधो नित्ये ततुः ॥ १२ ॥

॥ भा० ६०३०५२ ॥ ॥ १३ ॥ १४ ॥ श्री हस्म विवाहान्तरूपयितुं वलदेव विवाहं न वमस्कं चोक्तमनुस्मरयति ॥ आनर्तेति ॥ १५ ॥ मात्रांकलं ॥ १६ ॥
॥ १३ ॥ गरुडो यथा देवा न्यमथ्य सुधामहरत्तयेति ॥ १७ ॥ राक्षसो युद्धहरणादि तस्मिन्नेः राक्षः प्रमथ्येति च वदुक्त्या राक्षसेन वि

अलक्ष्यमाणैरिपुणासानुगेन यदूनमौ ॥ स्वपुरं पुनरायातौ समुद्रपरिवर्तनं ॥ १३ ॥ सोपि द
ग्धाविति मृषामन्वानो बलकेशवौ ॥ बलमाह्वय सुमहन्मगधांगुधोययौ ॥ १४ ॥ आनर्तीधिष
निः श्रीमान्नैव तोरेवन्ती सुतां ॥ ब्रह्मणा चोदितः प्रादाद्दुलायेति पुरेति ॥ १५ ॥ भगवानपि गोविंद
उपये मे कुरु हृह ॥ वैदभं भीष्मक सुतां श्रियो मात्रां स्वयं वरे ॥ १६ ॥ प्रमथ्य तरसाराक्षः शा
ल्वादींश्चैव पक्षगान् ॥ पश्यतां सर्वलोकानां तार्क्ष्यपुत्रः सुधामिव ॥ १७ ॥ राजोवाच ॥ भगवा
न्भीष्मक सुतां रुक्मिणीरुचिराननं ॥ राक्षसेन विधानेन उपये मइति श्रुतं ॥ १८ ॥ भगवंश्चो
तुमिच्छामः हस्मस्यामित तेजसः ॥ यथा मागधशाल्वादीन् जित्वा कन्यामुपाहरत् ॥ १९ ॥

धानेनोपये मे परिणीतवानिति श्रुतं ॥ पूर्वमेव राक्षसामान्यतएव श्रुतं ॥ १८ ॥ विशेषं तु श्रोतुमिच्छामः ॥ १९ ॥

॥ १३ ॥

श्रवणोत्सुक्यमाविष्करोति ब्रह्मन्निनि ॥ पुण्या महाकला माध्वीः श्रुतिमुखाः लोकस्य सलापहाश्च शृण्वानः शृण्वन्नित्यर्थः ॥
ततः श्रुतसारवित् ॥ नित्यनूतनाः प्रतिक्षणमाश्चर्यवत् प्रतीयमानाः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ चैव मम न्यततस्याव

ब्रह्महस्मकथाः पुण्यामाध्वी लो कमलापहाः ॥ को नु नृप्येत शृण्वानः श्रुतज्ञो नित्यनूतनाः ॥ २० ॥
शुक उवाच ॥ राजा सीद्रीश्च को नाम विद्भीधिपतिर्महान् ॥ तस्य पंचाभवन्पुत्राः कन्यैका च वरानना ॥ २१ ॥
रुक्मग्नो रुक्मरथो रुक्मवाहुरनेतरः ॥ रुक्मकेशो रुक्ममाली रुक्मिण्येषा स्वसासती ॥ २२ ॥ सो
पश्रुत्य मुकुंदस्य रूपवीर्यगुणश्रियः ॥ गृहागतैराश्रयमानास्तं मेने सदृशं पतिं ॥ २३ ॥ तां बुद्धि
क्षणौ दार्यरूपश्रीलगुणाश्रयां ॥ हस्मश्च सदृशो भायो समुद्रोऽहं मनोदधे ॥ २४ ॥ वंधूनामिच्छतां
दातुं हस्माय भगिनीं नृप ॥ ततो निवाये हस्मदिद्रुक्मौ चैव मम न्यत ॥ २५ ॥ तदवेत्यासिनापांगी वेद
भादुर्मेनाभूत् ॥ विचिंत्यासं हि जं कंचित् हस्माय प्राहिणोत् द्रुतं ॥ २६ ॥ दूरको ससमभ्येत्य प्रतीहा
रैः प्रवेशितः ॥ अपश्य दधं पुरुषमासीनं च नासने ॥ २७ ॥

सुमीलकरा श्री हस्माय हस्मा मानेतुं प्रेषयामास ॥ २८ ॥ प्रतीहारैर्दूरपालैः ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ रमित्यर्थः ॥ २५ ॥ अवेत्यतान्वा असिनापांगी

॥भा०६०३०५२॥
॥१४॥

आत्मानं श्रीहस्तं ॥ २९ ॥ अभिमृश्य शनैः संमर्दयन् ॥ २९ ॥ ३० ॥ सधर्मोऽस्य ब्राह्मणस्य खिलकामदो ग्धाभवति ॥ यद्वा
स ब्राह्मणोऽस्य विभ्वस्य खिलकामधुगिति ॥ ३१ ॥ लोकानां प्रोतिलोका लोकांतरं पर्यटति नैकत्र निर्देतस्ति यतीत्यर्थः

दृष्ट्वा ब्रह्मण्य देवस्तमवस्थानि जासनात् ॥ उपवेश्या हं यांचक्रे यथात्मानं दिवौकसः ॥ २९ ॥
तं भुक्तवंतं विश्रान्तमुपगम्य सतां यतिः ॥ पाणिना भिमृश्यादावव्यग्नस्तमपृच्छत् ॥ ३० ॥
कवित् द्विजवरश्चैष धर्मसेवकसंमतः ॥ वर्तते नानिच्छेण संतुष्टमनसः सदा ॥ ३१ ॥ सं
तुष्टो यर्हि वर्तते तत्राह्मणोऽयं केन चित् ॥ अहीयमानः साधर्म्यं सत्यस्य खिलकामधुक ॥
॥ ३१ ॥ असंतुष्टोऽसह लोकानां प्रोत्यपि सुरेश्वरः ॥ अकिंचनोऽपि संतुष्टः शेते सर्वो गविज्व
रः ॥ ३२ ॥ विप्रान् स्वलाभसंतुष्टान् साधून् भूतसुहृन् मान् ॥ निरहंकारिणः शान्तान् नमस्ये
॥ शिरसाऽसक्तु ॥ ३३ ॥

ना प्रोतीति यादे सुरेश्वरोऽपि भूत्वा लोकानां प्रोति ॥ उ नमलोकानां प्रोति अयात इव किं
श्यतीत्यर्थः ॥ शेते सुखमास्त इत्यर्थः न देवाह सर्वेषु वाक्याण्यदिपु विज्वरस्तापरहितः ॥ ३१ ॥ स्वलाभः स्वत एव प्रा
प्तो लाभः आत्मलाभो वा तेन संतुष्टान् पूर्णान् साधून् स्वधर्मे निष्ठात् ॥ ३३ ॥

॥१४॥

यस्य रात्रौ विषये देशे ॥ ३४ ॥ यतः स्थानात् यदिच्छया यस्य कार्येच्छया दुर्गं समुद्रं ॥ ३५ ॥ संपृष्टः संप्रश्रुः पृष्ट्यो यथो
यस्य सः परमेष्ठिना परमेश्वरेण बंधूनामभिप्रेतं रुक्मिणश्चैष्टितमियादिसर्वं ॥ ३६ ॥ रुक्मिण्या स्वयमेकां तेलि
खित्वा दत्तयत्रिकां मुद्रा मुमुच्य दत्ताय प्रेमविहामदं शयन् ॥ ब्राह्मणः श्रीहस्ता नुत्तया च यतिश्रुत्वेति ॥ अयमर्थः ॥ हे अ

किंचिद्दः कुशलं ब्रह्मन्नाजतो यस्य हि प्रजाः ॥ सुखं वसंति विषये पात्यमानाः समे प्रियाः ॥ ३४ ॥ य
तस्त्वमागतो दुर्गं निस्तीर्येह यदिच्छया ॥ सर्वे नो ब्रह्मगुरुं चैत्किं कार्यं करवामते ॥ ३५ ॥ एवं संपृष्टं
प्रश्नो ब्राह्मणः परमेष्ठिना ॥ लोलागृहीत देहेन तस्मै सर्वमवर्णयत् ॥ ३६ ॥ रुक्मिण्युवाच ॥ श्रुत्वा गुणा
भुवनसुंदरशृण्वतां ते निर्विशयकर्णविवरैर्हरतां गतापं ॥ रूपं दृष्ट्वा दृष्टिमतमखिलार्थलाभं त्वय्यच्युता
॥ विशतिचिन्तमपत्रपं मे ॥ ३७ ॥

अच्युतमुवनसुंदरेति ॥ औत्सुक्यं पोतयति ॥ क्वतवमहिमा क्ववाहं रूपकुलशीलादियु
क्तापि तथापि अयगतात्रया यस्मान्न तमे चिन्तं त्वयि आविशति आसज्जते ॥ तत्कुतस्तत्राह ॥ शृण्वतां कर्णविवरैरंतः प्रविश्य
अंगतापं ॥ अंगेति पृथक्संवेधनं हरतस्तव गुणान् श्रुत्वा तथा दृष्ट्वा मतां च दृष्ट्वा मखिलार्थलाभात्मकं रूपं च श्रुत्वेति
॥ ३७ ॥

॥भा० ६०३०५२॥
॥१५॥

अहो कुलकन्यानामिदमतिशयमिति मांशं कीरित्याह कावेति ॥ हे मुकुंद हे नृसिंह नरश्रेष्ठ ॥ कानामकन्याकुलवती न
थामहतीरूपगुणोदरानयाधीराधीमनोत्वात्पातिनवणीन ॥ मयेव केयं दोषशंकेति भावः ॥ कथं भूतं ॥ गुणशीलादि
भिरात्मनैव तुल्यं निरूपममित्यर्थः ॥ द्रविणं द्रव्यं सयत् धाम प्रभावः ॥ नथानरलोकस्य मनसा अभिरामो भिरमणं य-

कात्वासुकुंदमहतीगुणशीलरूपविद्यावयोद्रविणधामभिरात्मतुल्यं ॥ धीरापतिं कुलवतीनवणी
तकन्याकाले नृसिंहनरलोकमनोभिरामं ॥ ३८ ॥ तन्मे भवान्बलुवतः पतिरंगजायामात्मापितश्च
भवतोत्रविभोविधेहि ॥ मावीरभागमभिमर्शनुचैघ आरात् गोमायुवन्मृगपतेर्वलिं संवृताक्ष
॥ ३९ ॥ पूर्णैष्टदत्तनियमव्रतदेवविप्रगुर्वर्चनादिभिरलंभगवान्यरे ॥ आराधितो यदि गदाग्रज एत्यपा
॥ णिं गृह्णतु मे न दमघोषसुनाद्योमे ॥

स्मात् ॥ किंच काले विवाहावसरे ॥ ३८ ॥ हे विभो तस्मान्मे मया भवान्बलुपतिर्दत्तः
आत्मा च भवतोर्थितः अतस्त्वमत्रागत्य मां भवतो जायां विधेहि विपक्षे वा धकं घेतयं त्याह मावीरभागमा रात्तु शीघ्रं एत्य आगत्य
चैघो माभिमर्शनु माभिमर्शनु मास्त्रानु मृगपतेर्वलिं गोमायुः ॥ सराल इवेति ॥ ३९ ॥ अंतकजन्मरुतैः सुहृत्तैरिदमेव भूयादिति
प्रार्थयते पूर्णैति पूर्वकृपादि ॥ इष्टमग्निहोत्रादि ॥ दत्तं हिरण्यादि ॥ नियमस्तीर्थादनादि व्रतं रुद्रादि ॥ ४० ॥

॥३५॥

चैद्यायवं धुमिरपि तायां त्वयि ॥ किमधुना करणायमित्यपेक्षायामाह श्वोभविनिति ॥ हे अजित श्वोभाविनि उद्गहने वि
वाहे प्रथमं गुप्तो ॥ लक्षित एवागत्य पश्चात्पूतनायतिभिः परिहृतः सन् चैघादिवलं निमित्तं प्रसयहतात्वीर्यं प्रभावदर्शने
मेव शुल्कं वैवाहिकं देयं यस्यास्तांसां अनेन राक्षसविधिनोद्गहेत्युपदेशरहस्यं ॥ ४१ ॥ ननु भवतु शिशुपालादिवलप्रमथे
नं ॥ अंतः पुरमध्यगतायास्तवहरणे त्वदं ध्रुवधोपि प्रसज्येतेत्यत आह ॥ अंतः पुराद्दहिवतेमानां गिरिजामं विकां ॥ अंवि

श्वोभाविनित्वमजितोद्गहने विद्भीनुतः समेत्य पूतनायतिभिः परोतः ॥ निर्मथ्य चैघमगधेश
वलं प्रसयमां राक्षसेन विधिनोद्गहवीर्यं शुल्कां ॥ ४१ ॥ अंतः पुरांतरचरोमनिहत्य वंधून्त्वा
मुद्गहे कथमिति प्रवदाम्युपायं ॥ पूर्वैघुरस्ति महती कुलदेवयात्रायस्यां वधूर्गिरिजामुपे
यात् ॥ ४२ ॥ यस्यां घ्रिपंकज रजः स्नपनं महानो वांछं त्युमापतिरिवात्मतमोपहस्ये ॥ यत्तु वृजाक्ष
॥ नरुभेय भवत्यसादं जस्याम्यस्त्रत रुद्रांशं न जन्म ॥

कागहादेवममहणं सुकरमिति भावः ॥ ४२ ॥ ननु किमनेना
नयं कारिणानिर्वपनेन ॥ चैघोपि तावत्पुत्रात्तगुणकर्मायोग्य एव वर इति चेत्तत्राह ॥ यस्येति ॥ हे अंबुजाक्ष यस्य भवतो घ्रिपं
कजरजोभिः स्नपनमात्मनस्तमोपहस्ये उमापतिरिव महानो वांछंति तस्य भवतः प्रसादं ययहं न लेभेयं न प्राप्नुयां तर्हि व्रतै
रूपवासादिभिः दृशान् असंख्यानां स्तुत्यां जयं ॥ ततः किमित्यत आह शतजन्मभिरिति ॥ एवमेव वारं वारं जस्यां यावत् शत

अनजन्मभिरपि न वप्रसादः स्यादिति ॥ ४३ ॥

॥भा०६०३०५२॥

॥१६॥

अत्रयत्कर्तुं करणीयं तद्विस्मयविचार्य कियतां तच्चानंतरमेव कियतामिति ॥४४॥ इति दशमे द्विपंचाशतमः ॥५३॥
त्रिपंचाशतमेरात्वाविदर्शन इति ॥ रुक्मिणीमहात्म्ये मिषतां द्विषतां वलात् ॥१॥ वैदर्भ्याः इति ॥१॥ निद्राया अलाभेका

संदेह

ब्राह्मण उवाच ॥ इत्येते गुह्यसंदेशा यदुदेवमया कृताः ॥ विस्मयकर्तुं यच्चान्त्रकियतां तद
नंतरं ॥४४॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे रुक्मिण्युद्वाहो नाम द्विपंचाशतमो
ध्यायः ॥ श्रीशुक उवाच ॥ वैदर्भ्याः सन्तुं शनिशम्ययनुनंदनः ॥ प्रगृह्य पाणिना पाणिं प्रहसन्
द्विजमब्रवीत् ॥१॥ श्रीभगवानुवाच ॥ तथाहमपि तच्चित्तौ न निद्रां चरुमे निशि ॥ वेदाहं रु
क्मिणा देवान्ममोद्वाहो निवारितः ॥२॥ तामानयिष्य उन्मथ्य राजन्यापसदान्मृधे ॥ मयरा
मनवघां गोमेधसो गिनिश्रित्वा मि व ॥३॥ उद्वाहं च विज्ञाय रुक्मिण्या मधुसूदनः ॥ रथः संयु
ज्यतामाशुदारुकेत्याहसारथि ॥४॥

कारणांतरं वेदेति ॥ तथा कथितमप्यहं जानामोति ॥२॥ आनयिष्ये आनयिष्या
मि ॥ राजन्यापसदां राजसुहीनान् ॥ उन्मथ्यान् यने रथं तः ॥ एधस इति ॥३॥ उद्वाहं ह्येति ॥ ओमित्युक्तं ॥ परश्चोरात्रौ विवाहन
क्षेत्रमिति विज्ञाय तस्या रात्रौ प्रस्थापयानः विदर्भदेशनगमत् ॥ ओमा विनित्य मज्जितोद्वाहने विदर्भीनगुप्तः समेत्यति रुक्मिणी

संदेहः ॥४॥
॥१६॥

शैव्यद्व्यादीनि च चत्वारि अश्वनामानि ॥५॥ पुत्रस्य रुक्मिणः स्नेहेन तद्दशमनुगच्छतीति तथा अनेन शिशुपालेन भिरुचि
घातयति ॥ कर्मणि पुरालंकारपितृदेवार्चनादिनि ॥७॥ तान्येवाह पुरमित्यादि चतुर्भिः ॥ संसृष्टः संमिता मार्गो दयो यस्मिन् तत्

सचाश्वैः शैव्यसुग्रीवमेघपुष्य वलाहकैः ॥ युक्तं रथसुपानीयतस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः ॥५॥
आरुह्यस्यंदनं शौरिर्द्विजमारोप्य तूर्णगैः ॥ आनर्तोदेकरात्रेण विदर्भानगमद्वयैः ॥६॥
राजासकुंडिनपतिः पुत्रस्नेहवशंगतः ॥ शिशुपालाय स्वाकन्यां दास्यन्कर्मण्यकारयत् ॥
॥७॥ पुरं संसृष्ट संसिक्तमार्गे रथा चतुष्पथं ॥ चित्रध्वजपताकाभिस्तोरणैः समलंकृतं ॥८॥
स्वगांधमाल्याभरणैर्विरजो वरभूषितैः ॥ ऊद्यं स्त्रीपुरुषैः श्रीमद्गृहैरगुरुभूषितैः ॥९॥ पि
तृदेवान्समभ्यर्च्य विप्रांश्च विधिवन्तः ॥ भोजयित्वा यथान्यायं वाचयामास मंगलं ॥१०॥ ॥

चित्रध्वजेषु पताकाः तामिः समलंकृतमकारयत् ॥८॥ स्वगांधमाल्याभरणैरित्यत्र मन्त्रयोद्भवः ॥ यद्वा स्वगांधमाल्या
न्याविभक्तौ नित्यतैः तथा विरजो वरैर्भूषितैश्च स्त्रीपुरुषैर्भूषितैश्च तथा श्रीमद्भिर्गृहैश्च ॥९॥ यथान्यायमन्यांश्च कन्यां प्रति
मंगलं वाचयामास ॥१०॥

॥ भा० २०३०५३ ॥
॥ १७ ॥

रुतं कौतुकेन विवाहयस्येणमंगलं यस्यास्तं ॥ आहतं नवीनं भूषणोत्तमैश्च भूषिता ॥ ११ ॥ वध्वास्तस्याः कन्यायाः अयवे वि
त ॥ अयवेणमंत्रवित ॥ १२ ॥ १३ ॥ अभ्युदये उचितं ॥ १४ ॥ तनश्चतुरंगसैनैः परितः परिरुतः कुंडिनं भीष्मकस्य पुरं ययौ ॥ मदं

सुस्नातां सुदंतौ कन्यां रुतकौतुमंगलां ॥ अहतां भुकयुग्मेन भूषितां भूषणोत्तमैः ॥ ११ ॥ चक्रुः सा
मर्त्यं नुर्मंत्रैर्वध्वा रक्षां हि जौतमाः ॥ पुरोहितो यवविद्वै नुहा वग्नहंतां तये ॥ १२ ॥ हिरण्यरूप
वासंसितिलोश्च गुडमिश्रितान् ॥ प्रादादैनंश्च विप्रेभ्यो राजा विधिविदां वरः ॥ १३ ॥ एवं चेदि य
ती राजा दसघोषः सुताय वै ॥ कारयामास मंत्रज्ञैः सर्वमभ्युदयोचितं ॥ १४ ॥ मदच्युर्दिर्गजानो कैः
स्यंदनैर्हं ममालिभिः ॥ पत्यश्वसंकुलैः सैनैः परितः कुंडिनं ययौ ॥ १५ ॥ तत्र शाल्वोजरासंधोदं
तवक्रो विदूरथः ॥ आजगमुश्चैद्य पक्षीयाः पौंड्रकायाः सहस्रशः ॥ १७ ॥ ॥

अवंते इति मदच्युतः तैः स्यंदनैरथैः हेमरचितामालावियंते येषु तैः ॥ १५ ॥ कल्पितं निर्मितं यदन्यन्निवेशनं तस्मिन् ॥ १६ ॥
तत्रेति ॥ १७ ॥

यदि हस्तो हरेदिति शंकिताः कन्यां साधयितुमित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ सूर्योदयात्पूर्वमेवौत्सुक्येन रुक्मिण्यचिंतयति
त्याह भीष्मकयेति ॥ प्रत्यापतिं प्रत्यागमनं ॥ २२ ॥ त्रियामारत्रिस्तावन्मात्रेणांतरितः अत्यराधसः मंदभागायाः ॥ २३ ॥

रुक्मरामद्विषोयताः कन्यां चैद्यायसाधितुं ॥ यथागत्य हरेत्सुखं रामाद्यैर्यदुभिर्द्वैतः ॥ १८ ॥ यो
स्यामः संहतास्तेन इति निश्चितमानसाः ॥ आजगमुर्भुजः सर्वे समग्नवल्गवाहनाः ॥ १९ ॥ श्रु
त्वेतद्गवानामो विपक्षीय नृपो घमं ॥ रुक्मं चैकंगतं हर्तुं कन्यां कलहशंकितः ॥ २० ॥ बलेन मह
तासार्धभ्रातृस्तेहपरिप्लुतः ॥ त्वरितः कुंडिनं प्रागाद्रजाश्वरथपतिभिः ॥ २१ ॥ भीष्मकन्यावरो
हाकांक्षं प्रत्यागमनं हरेः ॥ प्रत्यापतिमयशंती हि न स्याचिंतयन्तदा ॥ २२ ॥ अहो त्रियामांतरित उद्वा
हो मेत्यराधसः ॥ नागछत्वरविंदाक्षो नाहं वेद्यत्रकारणं ॥ सोपितावर्तने यापिमत्संदेहो हि जः
॥ २३ ॥ अपिमप्यनवपात्मा द्यू किंचिल्लुगुप्सितं ॥ मत्पाणिग्रहणेन न नायाति हि हतो घमः ॥ २४ ॥

नगुप्सितं धार्यादि ॥ अपि ति शंकायां नायाति हि ॥ हतो घम इति ॥ अस्यार्थः आदौ हतो घमत्वा तं विप्रं न प्रस्थापितवान् प्रस्था
नावसरे च किंचिन्मपि नुगुप्सितं मत्पात्रा च य ॥ अतः सोपि हि जौ नूनं नायातीति ॥ २४ ॥

॥ भा० ६० उ० ५३ ॥

॥ १८ ॥

यद्वा ततोर्गतोपि श्रीहस्मिन्महैवैवमुत्पात्तकचित्प्रतिबंधोभवेदिति ॥ १५ ॥ कालज्ञानाधुनाधुनापि गोविंदारासनकाल इति
मनानाकिंचिद्वाश्वस्तु चितासनी चितास्तु लोचने निमीलितवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ प्रियभाषिणः प्रियसूचकाः ॥ १७ ॥ पुरोपवनं
प्राप्ते श्रीहस्मेन विनिर्दिष्टः ॥ मां प्रापं कथयेत्यादिष्टः ॥ १८ ॥ नयगतात्मनो देहस्य गतिर्यस्य तं लक्षणाभिज्ञादूनस्य लक्षणं

दुर्भगायानमेधातासानुकूलो महेश्वरः ॥ देवी वा विमुखा गौरी रुद्राणी गिरिजासती ॥ १५ ॥ एवं चिंतय
नीवासा गोविंदं तत्तमानसा ॥ न्यमीलय त कालज्ञाने त्रेचाश्रुं कुले ॥ १६ ॥ एवं वध्याः प्रतीक्षं त्यागो विंश कलार
गमनं नृप ॥ वामरु रुरुं जोनेत्रमस्फुरन् प्रियभाषिणः ॥ १७ ॥ अथ हस्म विनिर्दिष्टः स एव हि जसन्मः
अंतःपुरचरौ राजपुत्री ददर्श ह ॥ १८ ॥ सा तं प्रहृष्टवदनमव्यगतात्मगतिं संती ॥ आलक्ष्य लक्षणा
मिता समपृच्छ च विस्मिता ॥ १९ ॥ तस्या आवेद्य त्यागं शशंस यदुनंदनं ॥ उक्तं च सत्यवचनमात्मो
पनयनं प्रति ॥ २० ॥ ॥

तत्तत्कार्यसूचकं अभिज्ञानतीति तथा ॥ २० ॥ तस्यै प्रापं यदुनंदनं आवेदितवान् तं च शशंस
आत्मनोपनयनं प्रति आत्मना स्वयं श्रीहस्मिन् नयनं प्रति तेन हि जेन सत्यवचनं प्रोक्तमिति ॥ आत्मनः प्राणेश्वरस्येति वा
यद्वा आत्मनस्तस्या उपनयनं प्रति श्रीहस्मे नयदुक्तं सत्यवचनं तामानयिष्ये रत्यादि च शशंस अवर्णयदित्यर्थः ॥ २१ ॥ ॥

॥ १८ ॥

तं श्रीहस्मिन्कार्यं सर्वस्वार्पणमपि अपर्याप्तमिति ॥ तदुचितं प्रियमपश्यंती तदा केवलं न नाम पश्चाद्दहददवित्य
र्थः ॥ यद्वा मां श्रिये ये नमति ते तावत्सर्वं संपदमास्पदं भवंति ॥ किंपुनर्मयि प्रणतायामिति ततोधिकं अन्यत्रिय नयश्यं

तमागतं समासाय वै दभृष्टमानसा ॥ नयश्यंती ब्राह्मणा यप्रियमन्यन्ननाम सा ॥ २१ ॥
प्राप्तौ श्रुत्वा स्वदहितुरुद्राह प्रेक्षणे तु कौ ॥ अभ्ययात्त्यं घोषेण समहस्यौ समर्ह्यौ ॥ २२ ॥ म
धुपकं मुपानीय वासांसि विरजानि सः ॥ उपायनान्यनीष्टानि विधिवत्समपूजयत् ॥ २३ ॥ तयोर्नि
वेशनं श्रीमदुपकल्पमहामतिः ॥ समैनयोः सानुगयोरानिष्ठं विदधेयथा ॥ २४ ॥ एवं राज्ञो स
मेतानां यथावीर्यं यथावयः ॥ यथावलं यथाविनं सवैः कामैः समर्ह्यत् ॥ २५ ॥ हस्ममा
गतमाकर्ण्य विदमं पुरवासिनः ॥ आगत्य नेत्रांजलिभिः यपुस्तन्मुखं कजं ॥ २६ ॥

श्यंती ननामेति ॥ २१ ॥ प्राप्ता विनि ॥ २२ ॥ २३ ॥ महामतिरित्यनेन श्रीहस्मोवाहं कन्यामुद्रोदु मेवागतस्यादिति वरोचिते
नविधिना समपूजयदिति सूचितं ॥ यथा यथावत् ॥ २४ ॥ समेतानां राज्ञां मध्ये वीर्यं घनति क्रम्यनं समर्हितवानित्यर्थः
॥ २५ ॥ श्रीहस्मे भाविकर्मसूचकं जनानुरागी दर्शयति ॥ श्रीहस्मागतमिति त्रिभिः ॥ २६ ॥

॥ भा० ६०३०५३ ॥ अस्यैव रुक्मिणेव अर्हत्येव अर्हत्येव ॥ असावेव मैष्ण एव समुचित एवेति उच्यते ॥ तत्रैकस्मिन्मन्त्रे कप्रदर्शन
॥ १९ ॥ मुपलक्षणाऽर्थेनापरेति ॥ न च वाक्यभेददोषः ॥ अनुपविधेयभेदेन विभिन्नानामेव वाक्यानां सह प्रयोगात् ॥ गनहं

अस्यैव भार्या भवितुं रुक्मिण्यर्हति नायरा ॥ असावप्यनवद्यात्मा मैष्ण्याः समुचीतः पतिः ॥ ३७ ॥ किं
चित्सुचरितं यत्नस्तनतुष्टिस्तिलोक्तं कृतं ॥ अनुगृह्यतु गृह्यतु वैदर्भ्याः पाणिमच्युतः ॥ ३८ ॥ ए
वंप्रेमकलावद्वावदंति स्म पुरौकसः ॥ कन्यात्वं तः पुरात्यागाद्वैर्गुणाविकालयं ॥ ३९ ॥ पद्माविनि
र्ययौद्रयं भवान्याः पादपल्लवं ॥ सचानुध्यायतीत्यम्यञ्जु कुंदचरणं बुजं ॥ ४० ॥ यतवाङ्मन
भिः सार्धं सखीभिः परिवारिणः ॥ गुप्ता राजभटैः शूरैः सन्नद्धैरुच्यतायुधैः ॥ मृदंगं शंखपणवास्त
र्यभेर्ग्यं श्वजघ्निरे ॥ ४१ ॥ नानोपहारवलिभिर्वारमुखाः सहस्रशः ॥ स्रगंधवस्त्राभरणैर्दिनप
त्यः स्वलंकृताः ॥ ४२ ॥ गायं तश्च स्तुवं तश्च गायकावाद्यवादकाः ॥ परिवार्येव ध्वंजगम्ः स्रतमागधवैदि
नः ॥ ४३ ॥

संमार्ष्टि इत्याहिवदिति ॥ ३९ ॥ अयमेवानुग्रह इति निर्दिशति गृह्यत्विति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तस्यागमनं विशिनष्टि ह्येन ॥ पद्मा
मिति ॥ ४० ॥ अपि च मृदंगेत्यादिजघ्निरे ॥ आह ताः ॥ दिता इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ वारमुखा गणिकोत्तमाः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

॥ १९ ॥

उपसृज्य आचम्य ॥ ४४ ॥ प्रवयसो द्रुपः ॥ भवान्वितामिति भवस्योयसर्जनत्वं स्त्रीकर्मोचितमुक्तं ॥ ४५ ॥ नमस्य इति ॥ रुक्मिण्या
तदैव ह्येयं संक्रः स्वसंतानयुनां गणेशादिसहितो ॥ आचार्यामोसौ कथं त्वत्पतिर्भवेदिति चेदत आह तदनुमोदतामिति ॥ भवतीश्री

आसापदेव सदनं चैतपादकरं बुज ॥ उपसृज्य शुचिः शान्ता प्रविवेशां विकान्तिकं ॥ ४४ ॥ तां वै प्रवय
सो बालो विधित्ता विप्रयोषितः ॥ भवानो वंदयां चक्रुर्भेवपत्नी भवान्वितां ॥ ४५ ॥ नमस्येतां विकेभीक्ष्णं
स्वसंतानयुतां शिवां ॥ भूयात्यतिर्भेभगवान् रुक्मस्तदनुमोदतां ॥ ४६ ॥ अद्रिर्गंधास्तनैर्धूपैर्वी
सः स्रज्जाल्यभूषणैः ॥ नानोपहारवलिभिः प्रदीपावलिभिः पृथक् ॥ ४७ ॥ विप्रस्त्रियः पतिमतीत
यातैः समपूजयत् ॥ लवणापूपतांबूलकंदसूत्रफलेक्षुभिः ॥ ४८ ॥ तस्यैस्त्रियस्ताः प्रददुःशो
षायुयुजुराशिषः ॥ ताभ्यो देवी नमश्चक्रे शेषां च जगद्देवधूः ॥ ४९ ॥ मुनिव्रतमयत्यत्कानिश्च
क्रामां बिकाराहात् ॥ प्रगृह्य पाणिभृत्यां रत्नमुद्रोपशोभिना ॥ ५० ॥

॥ रुक्म एव वा ॥ ४४ ॥ स्रगंधादिभिरिति

क्रांसमपूजयत् ॥ ४५ ॥ तथा विप्रस्त्रियोपितैर्द्रव्यैः लवणादिभिश्च समपूजयदिति ॥ ४६ ॥ शेषां निमील्य ॥ ४७ ॥ मुनिव्रतं मौना
दि ॥ भृत्यां सखी ॥ ५० ॥

॥ ना० ६०३०५३ ॥

॥ २० ॥

तां विलोक्य वीरासुमुहुरिति तृतीयेनान्वयः ॥ श्यामां अजातरजस्कं ॥ कुंतलेभ्यः शंकि ते रचयलेई क्षणेयस्यास्त ॥ ५३ ॥ हिजा
एवकुंदानां कुग्रलानि कुलानि ॥ विंवफलवत्तयोपरस्तस्य युनिनिः शोणायमानानिलोहितानियरयास्तं ॥ कलाशोभानपु
केनपुरंसिजच्चतकलानूपुरंचनस्य धामदीप्तिभिः ॥ तेनशोभितुं शीलमस्यनेनपदाचलंती ॥ ५४ ॥ नकेवंसुमुहुः ॥ ये

तां देवमायामिव वीरमोहिनीं सुमध्यमां कुंडलमंडिताननां ॥ श्यामां नितंबार्पितरत्नमेखलां च
जस्तनीं कुंतलशंकि ते क्षणां ॥ ५३ ॥ शुचिस्मितं विंवफलाधरयुनिं शोणायमानद्विजकुंद
कुग्रलां ॥ पदाचलंतीं कलहंसगामिनीं सिंजत्कलानूपूरधामशोभिना ॥ ५४ ॥ विलोक्य वी
वीरासुमुहुः समागताय शस्त्रिनस्तत्कृतच्छयादिताः ॥ यां वीक्ष्य ते नृपतयस्तदुद्ग्राह्यस
ब्रीडावलोकितचेतस उद्दिष्टतास्त्राः ॥ ५३ ॥ पेतुः क्षितौ गजरथाश्वगता विमूढायात्रा छ
लेन हरयेर्पयतीं स्वशोभां ॥ सैवंशनैश्चलयतीं च लपकोशौ प्राप्तिं तदा भगवतः प्रसपी

तु श्रेयाहयामिति ॥ यात्रामिवेण हरये स्वलावण्यं समर्पयंती ॥ यां विक्ष्य क्षितौ निपे तुः ॥ ५३ ॥ सातान्याप्तान्य
दाहियै क्षतनदैवाच्युतंच ददर्शे तु नरेणान्वयः ॥ वलपद्मकोशतुल्यौ चरणौ चालयती ॥ ५४ ॥ ॥ ॥

॥ समाप्ता ॥ ५४ ॥

॥ २० ॥

॥ ५५ ॥ सुपर्णलक्षणं गरुडध्वजं हरिः सिंहः ॥ ५६ ॥ असहमानानां तेषां आक्रोशमाह ॥ अहोधिगस्मान् यतो स्याकं यशोगोपै
र्देतमिति ॥ ५७ ॥ इति दशमे त्रिपंचाशतमः ॥ ५३ ॥ चतुःपंचाशतमे तु जित्वाराजोरिपक्षगान् ॥ रुक्मिणं च विरूपाय भैष्याः

उत्साये वामकरजैरलकानपांगैः प्राप्ता न्हूयै क्षतनृपा न्दृशेच्युतं स ॥ तां राजकन्यां रथमारुरुक्षन्ती
नहार हृष्टोद्दिष्टतां समीक्षतां ॥ ५५ ॥ रथं समारोप्य सुपर्णलक्षणं राजन्यचक्रं परिभ्रूय माधवः त
तोययौ रामपुरोगमैः शनैः ॥ सगालमध्यादिव भागद्वारिः ॥ ५६ ॥ तं मानिनः स्तामि भवेयशः
क्षयं परे नरा संधवशानसेहिरे ॥ अहोधिगस्मान् यश आतधन्विनां गोपैर्देतं केसरिणां भृगो
रिव ॥ ५७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे रुक्मिणीहरणे त्रिपंचाशतमोऽध्यायः ॥ शु
क उवाच ॥ इति सर्वे सुसंख्या बाहना रुद्रदंशिताः ॥ सैवैर्वलैः परिक्रान्ता अनौयुर्धतकार्मुकाः
॥ १ ॥ तानापतत आलोक्य यादवानीकयूथपाः ॥ तस्युत्तसंमुखाराजनिष्कृत्य स्वधनं धिते ॥ २ ॥

पिंपुरे महीत ॥ १ ॥ इतीति ॥ अहोधिगस्यानित्येवं तदंतदंतस्तसंख्याः क्रोधाविष्टाः दंशिताः कृतसन्नाहाः परिक्रान्ता
परिक्रान्ताः अनौयुः अन्वधावन् ॥ २ ॥ विष्कृत्य दंकारयित्वा ॥ ३ ॥

॥ ५०८०३०५४ ॥
॥ २१ ॥

परेषां शरणं बाहुल्ये यादवानामच ॥ ललेहं नः ॥ मेघादिति ॥ ऐस्तरेक्षत ॥ ४ ॥ मास्मैः मामयं कुरु हे वासलोच
नेवराक्षिना वकैस्वदेयैः कृत्वा ॥ ५ ॥ सचासौ विक्रमश्च नः ॥ ६ ॥ उल्लोषाणि शिरोवेतं सवस्त्राणि तत्सहि नानि शिरसि

अश्वपृष्ठे गजस्कंधे रथोपस्थे च कोविदाः ॥ मुमुचुः शरवर्षाणि मेघा अद्रिष्वपो यथा ॥ १ ॥ प
त्युर्वलं शरासारैश्च नवीक्ष्य सुमध्यमा ॥ सत्रीडमैक्षत द्रुक् भयविह्वललोचना ॥ ४ ॥ ग्रहस्य
भगवानाह मास्मै वीमलोचने ॥ विनंक्ष्य दधुनैवैतता वकैः शत्रवं वलं ॥ ५ ॥ तेषां तद्विक्र
मं वीरागदसंकर्षणादयः ॥ असृष्माणानाराचैर्जघ्रुर्हयगजान्नयान् ॥ ६ ॥ ये तुः शिरसि
रथिनामभ्विनां गजिनां भुवि ॥ सकुंडलकिरीटानि सोऽल्लोषाणि च कोटिशः ॥ ७ ॥ हस्ताः सा
सिगदेषासाः करभाऊ रवौ घ्नयः ॥ अश्वश्वतरनागोऽसूखरमर्त्यशिरसि च ॥ ८ ॥ हन्यमा
नवलानीका वृत्तिभिर्जयकांक्षिभिः ॥ राजानो विमुखा जग्मुर्जरासंधपुरः सराः ॥ ९ ॥ शिशु
पालं समस्येत्पतदारमिवानुरं नष्टत्विषंगतोत्साहं शुष्यददनमब्रुवन् ॥ १० ॥ ॥ ॥

७ ॥ करभाः प्रकोष्ठाः ॥ उरुविशेषणं वा ॥ ८ ॥ हन्यमानवलेति ॥ ९ ॥ अत्ताप्तदारमेव तं हतदारमिवानुरं ॥ १० ॥ ॥ ॥

॥ २१ ॥

निष्ठास्यैर्वै ॥ ११ ॥ कुहको नर्तयितानस्येष्ठया ॥ दुःखेपीहमानत्वेन पाख्यं व्यक्तं दर्शितं ॥ १२ ॥ तत्र चाहमेव हृत्तया

नो नो पुरुषशार्दूलदौर्मनस्य मिदं त्यज ॥ न प्रिया प्रिययो राजनिष्ठादे हि पुरश्चर्यते ॥ ११ ॥ य
थादारुर्मयोषि नृत्यते कुहकेष्ठया ॥ एवमोश्वरतं त्रयोमोहने सुखदुःखयोः ॥ १२ ॥ शौरेः स
सदशाहं वै संयुतानि पराजितः ॥ त्रयोविंशतिभिः सैन्यैर्जिग्य एकमहं परं ॥ १३ ॥ तथा यदहं न
शोचामि न प्रहृष्यामि कर्हि चित् ॥ कालेन दैवयुक्ते न जानन्निद्रावितं न गतं ॥ १४ ॥ अधुनापि
वयं सर्वे वीरयूथपयूथपाः ॥ पराजिताः फल्गुनं त्रैर्यदुभिः कृष्णपालितैः ॥ १५ ॥ रिपवो जि
ग्युरधुना कालआत्मानुसारिणि ॥ नदावयं विजेष्यामो यदा कालः प्रदक्षिणः ॥ १६ ॥ एवं प्रवो
धितो मित्रैश्चैर्योगात्मानुगः पुरं ॥ हतशेषाः पुनस्तेपिययुः संसेपुरं नृपाः ॥ १७ ॥ रुक्मो नुराक्ष
सोदाहं कृष्णद्विडसहस्रसु ॥ पृथुतो नृगमत्कृष्णमक्षौहिण्या रतो वली ॥ १८ ॥ रुक्ममयः सुसंर
थः शृण्वतां सर्वभूभुजा ॥ प्रतिजते महाबाहुर्दशितः सशरासनः ॥ १९ ॥

॥ सजरासंधः शौरेरिति ॥ हृत्तया
तत्काशान् एकं संयुगं परं केवलं अंतिमेवाजिग्येजितवानहं ॥ ११ ॥ दैवमदृष्टं तपुक्तेन ॥ १४ ॥ फल्गुनं त्रैः स्वत्यसैन्यैः ॥ १५ ॥

प्रदक्षिणः अनुकूलं स्थाप्य ॥ १६ ॥ ॥ ॥

॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

अहत्वा समरे हृत्समप्रत्युत्सव रुक्मिणी ॥ कुंडिनं न प्रवेक्ष्यामि सत्यमेतद् द्वीमिव ॥ २० ॥

इत्युत्कारय मारुत्यसारथिं प्राह सत्वरः ॥ नोदया भवान्यतः हृत्समस्तमे संयुगं भवेत् ॥

॥ २१ ॥ मघाहं निशितैर्वीणैर्गौपालस्य सुदुर्मतेः ॥ नेष्टे वीर्यमदं येन स्वसामे प्रसभं तता ॥

॥ २२ ॥ विकल्पमानः कुमतिरीश्वरस्याप्रमाणवित् ॥ रथेनैकेन गोविंदं तिष्ठति यत्प

थाह्वयत् ॥ २३ ॥ धनुर्विह्वल्य सुदृढं न प्रेक्ष्य त्रिभिः शरैः ॥ आहवात्र क्षणं तिष्ठ यदनां

कूलपांसन ॥ २४ ॥ कुत्रयासि स्वसारं मे मुषित्वा ध्वांश्च बह्विः ॥ हरिष्ये घमदं मंदमायिनः

कूरयो धिनः ॥ २५ ॥ यावन्न मेहतो वाणैः शयीथा सुचदारिका ॥ स्मयन् हृत्सो धनुश्छित्वा

॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

तोः कर्तुरित्युत्प्रत्ययोनं घादिविहितः ॥ २४ ॥ ध्वांश्च काकः स यथाह विमुक्तातिनहं

॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

अथ भिक्षुतुरोवाहान् हृत्समस्तं ध्वजं त्रिभिः ॥ स चान्यदुनुरादाय हृत्समं विव्याध पंचभिः ॥ २० ॥

तैस्ताडितः शरैर्धैस्तत्रिष्ठे दधनुरच्युतः ॥ पुनरन्यदुपादत्त तदप्यच्छिन्नद्वयः ॥ २१ ॥ परिघं

परिश्रंभूलं चर्मसी शक्ति तोमरौ ॥ यद्यदायुधमादत्त तत्सर्वमच्छिन्नद्वरिः ॥ २२ ॥ ततो रथाद्

वपुत्यखद्वपाणिर्निघांसया ॥ हृत्समभ्यद्रवत् क्रुद्धः पतंग इव पावकं ॥ २३ ॥ तस्य चापततः

खड्गं तिलशृङ्गं चैव ॥ छित्वाऽसिमाददे निगमं रुक्मिणं हं तु मुच्यतः ॥ २४ ॥ दृष्ट्वा भ्रातृवधो यो

गं रुक्मिणं युविह्वला ॥ यन्ति तापादयो र्भर्तुस्वाचक रुणंसती ॥ २५ ॥ योगेश्वरा प्रमेयात्मन देवदेव

जगत्पते ॥ हंतुं नाहं सिकल्याण भ्रातरं मे महाभुज ॥ २६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तया परित्रासविकंपि

तांगया शुचा विशुष्यन्मुखरुद्रकंठया ॥ कातर्यं विस्मसितहेममालया गृहीतपादः करुणो न्यवर्तत ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

॥ भा० २०३०५४ ॥
॥ २३ ॥

सस्मश्रुकेशंसहिता निस्थाने स्थाने अवशिष्टा निस्सश्रुणि कशाश्रयथा भवन्ति तथा ते नैवासिना प्रवपनमुत्पन्नं रूपं
यत्विस्मयमकरोत् ॥ ३५ ॥ तथा भूतप्रायमित्युत्तरवाक्येननुपगमः ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ रुक्मिणी सांत्वयति मैवास्मानिति ॥ ३८ ॥

चैलेनवधातमसाधुकारिणं सस्मश्रुकेशंप्रवपन्यरूपयत् ॥ तावन्मम दुःपरसैन्यमुद्धतं यदुप्रवीण
नलिनीयेथागतः ॥ ३५ ॥ हस्मानिकमुपव्रज्यदृष्टुस्तत्र रुक्मिणी ॥ तथा भूतं हतप्रायः द्यूतसंकर्षणो
विभुः ॥ ३६ ॥ विमुच्यवहं करुणो भगवान् हसन्ब्रवीत् ॥ असाधिदंत्वया कृष्णकृतमस्मज्जुगुप्सितं ॥ व
पनं सस्मश्रुकेशानां वैरूपं सुहृदो वधः ॥ ३७ ॥ मैवास्मान्साध्यसूयेथा भ्रातुर्वैरूपचिंतया ॥ सुखदुःख
दोनचान्योस्ति यतः स्वरुतमुक्नुमान् ॥ ३८ ॥ वंधुवंधाहं दोषोपिनबंधावंधमर्हति ॥ त्याज्यः सेनै
वदोषेण हतः किं ह्यने पुनः ॥ ३९ ॥ क्षत्रियाणामयं धर्मः प्रजापतिविनिर्मितः ॥ भ्रातापि भ्रातरं हन्या
द्येन रत्नरत्नतः ॥ ४० ॥ रात्र्यस्य धर्मे रत्नस्य श्रियो मानस्यते ॥ जसः ॥ मानिन्योन्यस्य वादे तोः श्रीमदाद्याः
॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

पुनः हस्माक्षिपति वं पुरिति ॥ ३९ ॥ पुनर्देवी प्रत्याह क्षत्रियाणामिति ॥ येन धर्मेण भ्रातापि भ्रातरं हन्यात् न तस्मान् घोर
तरः अनिदरुणः धर्मश्च अतश्च कोऽस्माकमपराध इति भावः ॥ ४० ॥ पुनः श्रीहस्मा प्रत्याह ॥ रात्र्यस्येति ॥ तथाप्यस्माकमंतद

तु चित्मिति भावः ॥ ४१ ॥ ॥ २३ ॥

पुनर्देवी प्रत्याह न वेयमिति ॥ सर्वभूतेषु स्यात्वरजंगमेषु दुर्हृदं दमहि तानां भ्रातृणां अतश्च द्रुमं मय्यसे रच्छमि ॥ इपं न व वि
षमा असमीचाना बुद्धिः कुतः य ॥ नस्तदेव सुहृदमभद्रमिति ॥ यदा सर्वभूतेषु दुर्हृदमपि स्वसुहृदमभद्रमेवेदं दं रूपां मुत्
नममद्रेयमन्यसे तवेयं विषमा बुद्धिरिति ॥ अथवा सर्वमप्येदं दुर्हृदं शिथुणालादीनां अभद्रं सुहृदं भद्रं च यन्मन्यसे तवेयं वि

तवेयं विषमा बुद्धिः सर्वभूतेषु दुर्हृदं ॥ यन्मन्यसे सदा भद्रं सुहृदं भद्रमस्तवत् ॥ ४२ ॥ आत्मसो
हो नृणामेष कल्पते देवमायया ॥ सुहृत् दुर्हृदुदासीन इति देहात्ममानिनां ॥ ४३ ॥ एक एव प
रो ह्यात्मा सर्वेषामपि देहिनां ॥ तानेव गत्यने मूढैर्यथा ज्योतिर्यथानभः ॥ ४४ ॥ देह आघं न वा
नेष द्रव्यप्राणगुणात्मकः ॥ आत्मन्यविद्यया कुतः संसारयति देहिनां ॥ ४५ ॥ ॥

षमा बुद्धिः समान भवति ॥ अतश्च न अज्ञानमिव ॥ ४२ ॥ कुत इत्यत आह ॥ आत्मसो हरति ॥ ४३ ॥ परमार्थमाह एक एवेति ॥ परः
शुद्धज्योतिश्चंद्रादिर्यथा उदकेषु ॥ नभो यथा घटादिष्विति ॥ ४४ ॥ कुतस्तर्हि न चंद्रादिवदात्मानमेकं शुद्धं प्रती मस्तत्राह दे
हरति ॥ द्रव्यमपि भूतप्राणारं द्रियाण्यध्यात्मगुणश्चेत्ताधिदेवं तत्रितयात्मको देहपापिना शुद्धो न प्रतियत इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

॥ भा० ६०३०५४ ॥
॥ २४ ॥

ननु देह संवधेनापि संसारे सति शुद्धत्वं गतमेव तत्राह ॥ नात्मन रति ॥ हे सति अन्येन अशी भूतादिना आत्मनः संयोग
वियोगान्तरः ॥ कुतः प्रसन्नः ॥ न सत्त्वादयस्येत्यर्थः ॥ कुतो असत्त्वं तत्राह ॥ न देह तुल्य इति ॥ तस्यान्यस्य भूतेन्द्रियादेः प्रसिद्धे
प्रकाशस्य न देह तुल्यत्वात् आत्मदेह तुल्यत्वात् ननु देहैरधिष्ठितेन्द्रियेभ्यो भूतानां प्रतीतिः प्रसिद्धा भूतप्रतीत्या चेत्प्रसिद्धि
नात्मन रत्यत आह ॥ दृग्गुणभ्यां यथावरेः यथा प्रकाशस्य प्रकाशकत्वेन वर्तमानयोरपि चक्षुरूपयोः रवेः शकाशा
त्प्रसिद्धिः दयोरपि नैन सत्त्वात् न दमेदश्च ॥ तथा भूतेन्द्रियादीनां परसिद्धा नामपि चैतन्याधीन एव प्रकाशः ॥ तत्कार्यत्वाच्च न

नात्मनो न्येन संयोगो वियोगश्चासतः सति ॥ तद्देह तुल्यत्वात् प्रसिद्धेर्दृग्गुणभ्यां यथा रवेः ॥ ४८ ॥ न
न्मादयस्तु देहस्य विक्रियानात्मनः क्वचित् कलामिव नैवेदे मृत्तिकूट्हरिव ॥ ४९ ॥ ॥ ॥ ॥
ना
१९९

द्यतिरेकेण असत्त्वं चेत्त्यर्थः ॥ तथा च दृग्देवस्यति ॥ दीपश्च सुश्चरूपं च ज्योतिषो न पृथग्यवेत् ॥ एवं धीः स्थानिमात्राश्च स्फु
रत्यन्यतमाह तादिति ॥ यद्द्वारवेः प्रसिद्धाभ्यामेव दृग्गुणभ्यां परस्परसिद्धिर्यथा न दृष्टिर्देहसंवेधाभावादेव नात्मनो जन्मा
दयोपि इति वक्तुं जन्मादीनां देहधर्मत्वमाह जन्मादयस्त्विति ॥ कथं तर्हि जातो हं वा लोहं दृष्टो हं मिनि आत्मनि जन्मादिप्रतीतिः
देहजन्मादिनैवेति सहसं तमाह ॥ कलानामिवेति ॥ देहः कलानामेव जन्मादयो नैवेदोः यथा न दृष्टं यथा च कलानाशादेव कु
हरमावासां दुस्तय उच्यते ॥ न हं स्थात्मनो देहनाशादेव मृत्तिश्च वहार इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

॥ २४ ॥

नन्वात्मनो देहादि संवेधाभावे कथं भोक्तृभोग्यभोगप्रतीतिरित्याशंक्यस्त्वन दृष्टान्तेन समर्थयने ॥ यथा शयान इति ॥ आ
त्मनि भोक्तृविषयाभोग्यात्फलं भोगं असत्यप्यर्थे अनुभूते तथा बुधः संसारं प्राप्नोतीति ॥ ४८ ॥ आत्मानं शोषयन्निविमोह
यति चेति तथा ते निर्वर्त्य अपाहृत्य ॥ ४९ ॥ समादधे समाहितमकरोत् ॥ ५० ॥ रुक्मिणस्त्वेवं श्रुतवतो नाज्ञानं निवृत्तमिति

यथा शयान आत्मानं विषयान्कलमेव च ॥ अनुभूतेष्वसत्यर्थे तथा प्रोत्यबुधो भवं ॥ ४८ ॥ न
स्मादज्ञानं ज्ञोक्तमात्मशोषविमोहनं ॥ तत्त्वज्ञानेन निर्वर्त्य स्वस्याभवश्रुतिस्मिने ॥ ४९ ॥
श्रीभुक उच ॥ एवं भगता तत्वीरामेण प्रतिबोधिता ॥ वैमनस्यं परित्यज्य मनो बुध्या समादधे
॥ ५० ॥ प्राणावशेष उत्सृज्योद्दिष्टमिह तबल प्रभा ॥ स्मरन्विरूपकरणं विनशात्ममनोरथः ।
॥ ५१ ॥ चक्रे भोजकं नाम निवासाय महत्पुरं ॥ अहं तादुर्मिति ह्ममप्रत्यूह यवीयसी ॥ ५२ ॥ कुं
डिनं न प्रवेश्यामीत्युक्ता तत्रावसदुषा ॥ यत्र भोजकं नाम निवासाय महत्पुरं ॥ ५३ ॥ ॥ ॥ ॥

दर्शयन्नाह ॥ प्राणावशेष इति ॥ ५१ ॥ अहं तादुर्मिति ॥ अदुर्मिति मिति वास्तवोर्थः ॥ अप्रत्यूह अनावर्य अप्रतिबुध्ये
निसत्यं ॥ यवीयसी स्वसारं ॥ यत्र विरूपितस्तत्रैवावसत् ॥ तत्र भोजकं नाम पुरमभवत् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ भा० ६०३०५४ ॥ ॥ ५४ ॥ वरयोः वरवधोः देयमुपस्करं ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ उत्तं भित्तिरिंद्रके तुभिर्ध्वजविशेषैरूपकू सानिमंगलाजं कुरपुष्यप्र
कारादिनिनेः ॥ ५७ ॥ आहूताये प्रेष्टाभ्युजः तेषां राजैः परामृष्टा उच्छिताः रंभा पूगाश्च नैरुपशोभिता ॥ यद्वा नैरेव गतैः

भगवान्भीष्मकसुतामेवं निर्जित्य भूमिपान् ॥ पुरमा नोय विधिवदुपये मे कुरुदह ॥ ५४ ॥ तदा महो
त्सवो नृणां यदुपुंया गृहे गृहे ॥ अभूद नय भावानां हस्ते यदुपतौ नृप ॥ ५५ ॥ नरनार्यश्च मुदिताः प्रमृष्ट
मणिकुंडलाः ॥ पारिवर्हमुपाजह्वरयोश्चित्रवाससोः ॥ ५६ ॥ साहसिपुर्यु न भित्तिं द्रके तुभिर्विचित्रमा
लांबररत्न तोरणैः ॥ वभौ प्रति ह्युप कूर्ममंगलैरापूर्णकुंभा गुरुधूपदीपकैः ॥ ५७ ॥ सिक्तमार्गाम
दद्युदिराहूतप्रेष्टाभ्युजं ॥ राजैर्होः सुपरा मृष्ट रंभा पूगोपशोभिता ॥ ५८ ॥ कुरु संजय कैकेय विदमेय
दुकुंतयः ॥ भियो सुमुदिरे तस्मिन् संभ्रमात्परिधावतां ॥ ५९ ॥ रुक्मिण्या हरणं श्रुत्वा गीयमानमि न
स्ततः ॥ राजानो राजकन्याश्च बभूवुर्भूशविस्मिताः ॥ ६० ॥ दूरकायामभूद्राजन्महा मोदः पुरौ कसां
रुक्मिण्या रमयोपेतं दृष्ट्वा हस्ते श्रियः पतिं ॥ ६१ ॥ इति श्रीभागवते द्वा रुक्मिण्युद्वाहे चतुःपंचाशत्तमः

परामृष्टाः संस्पर्शं भाश्च पूगाश्च कृत्य परिधावतां बंधूनां मध्ये मियः समेत्य मुदं प्रापुः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ॥ ५४ ॥
इति द्वा मे चतुःपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

पंचपंचाशत्तमे च प्रयुज्यो ज निरुत्पन्नः ॥ शं वरेण ततः सोयहत्वा तं कान्तया गमत् ॥ १ ॥ प्रयुज्य हानिलाभायैः शं वरा
हरणादिना ॥ कुटुंबिनामपत्यादि सुखदुःखमस सुचत् ॥ २ ॥ ज्ञाववत्यादिविवाहेभ्यः प्रागेव प्रयुज्य जन्मतो विवाहाः
ततः शं वरा गारात् प्रयुज्यो गमत् ॥ अतः पुत्रकया प्रस्तावे पि प्रथमं प्रयुज्य स्मजान्मात्रं स्पशं वरेण हरणं निरूप्यते

श्रीशुक उ ॥ कामरूपं वासुदेवांशो दग्धः प्रागुद्रमन्युना ॥ देहोपपत्तये भूयस्तमेव प्रत्यप्य
त ॥ १ ॥ स एव जातो वैदग्ध्यो ह स वीर्यसमुद्रवः ॥ प्रयुज्य इति विख्यातः सर्वतोऽवनमः पितुः ॥ २ ॥
तं शं वरः कामरूपी तत्त्वा नो कम निदर्शं ॥ स विदित्वा त्मनः शत्रुं प्राप्सोदत्त्वत्यगा दहं ॥ ३ ॥
तं निर्जगार बलवान्मीनः ॥ सोप्य परैः सह ॥ वृत्तो जाले न महता गृहीतो मत्स्यजी विभिः
॥ ४ ॥ तं शं वराय कैवर्ती उपजहुरुपायनं ॥ स दामहान संनीत्वा वयन्स्वधितिना द्रुतं ॥ ५ ॥

प्रत्यागमनं तत्तरकालीनमपि कथापर्यवसानायात्रोक्तमिति ॥ वासुदेवाधिष्ठितचि न प्रभवत्वाद्वासुदेवांशः स विदे
तुत्वाच्च ॥ देहोपपत्तये ॥ १ ॥ अनवमः अन्युनः ॥ २ ॥ सप्रसिद्धः कामरात्रुः शं वरस्तमात्मनः शत्रुं विदित्वा समुदे प्राप्स
गृहमागादिति ॥ ३ ॥ निर्जगार शिलितवान् ॥ ४ ॥

॥ भा० २०३०५५ ॥
॥ २६ ॥

स्वधिनितानास्त्रिकया अवयवन् अवयवत्वं नित्यं तः ॥ ५ ॥ तत्त्वं कामोयं तव भर्तुः त्रिउत्पत्तिं श्री हृष्णा नृह किमप्यो
उत्पन्न इति ॥ ६ ॥ यशस्विनी पतिव्रता ॥ ७ ॥ भर्तुः देहप्राप्तिं प्रतीक्षमाणा ॥ ८ ॥ तं शिष्टं कामदेवं बुद्ध्या विभज्य संमोदं

दृष्ट्वा नदुदरे बालं मायावत्यै न्यवेदयत् ॥ नारदोऽकथयत् सर्वं तस्याः शंकितचेतसः ॥ ९ ॥ वा
लस्य तत्त्वमुत्पत्तिं मत्सोदरनिवेशनं ॥ सा च कामस्य वै पत्नी रतिर्नाम यशस्विनी ॥ १० ॥ य
स्य निर्देग्धदेहस्य देहोत्पत्तिं प्रतीक्षती ॥ निरूपिता शंकरेण सा सौ यौदनसाधने ॥ ११ ॥ का
मदेवं शिष्टं बुद्ध्या चक्रे स्नेहं तदा भर्तुः ॥ नानिदीर्घेण कालेन सकास्मरूढ यौवनः ॥ जनयामा
स नारीणां वीक्षंतीनां च विश्वमे ॥ १२ ॥ सा ते पतिं पश्यदलायने क्षणं प्रलंबं बालं नरलोकसु
दरं ॥ स द्रोडाहासो नभितभ्रुवे क्षती ग्रीयोपनस्थैरतिरंगसौरतैः ॥ १३ ॥ तामाह भगवान्काष्ठी
र्मातुस्तेमतिरन्यथा ॥ मानुभावमतिक्रम्य वर्तते सेकामिनी यथा ॥ १४ ॥ रतिरुवाच ॥ भवान्नारायण
सुतः ॥ शंकरेण त्वत्तोरहात् ॥ अहं ते धिहता पत्नी रतिः कामोभवान्ममो ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ अंगदेहजनः सौरतैर्भावैः उपनस्थे अभजत ॥ १७ ॥ १८ ॥ अधिहता पत्नी त्यजहेतुः ॥ रतिरहं भवान्काम इति ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥

॥ २६ ॥

॥ १३ ॥ दुर्जयत्वे हेतुः ॥ मायाशतमिति ॥ कथं नहि हं नवास्तत्राह ॥ मायाभिरिति ॥ १४ ॥ न चत्रा विलंबकार्ये इत्याह ॥ परि
शोचति रोदितीत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

एषत्वा निर्देग्धं सिंधावक्षि पल्लं बरोः सुरः ॥ मत्स्यो ग्रीसो नदुदरादिह प्राप्तो भवान्ममो ॥ १३ ॥ त
मिमं नहि दुर्धर्षं दुर्जयं शत्रुमात्मनः ॥ मायाशतविदत्वं च सांभिमौहनादिभिः ॥ १४ ॥ परिशो
चति ते माता कररी वगनप्रजा ॥ पुत्रस्नेहाकुलादीनां विवत्सागौरिवानुरा ॥ १५ ॥ प्रभाष्ये वंद
दौ विद्यां प्रयुक्ताय महात्मने ॥ मया वती महामाया सर्वमाया विनाशनी ॥ १६ ॥ सच शंकरमभ्य
त्यसं युगाय समाहूयत् ॥ अविषह्यैस्तमाक्षैः क्षिपत्संजनयत्कलिं ॥ १७ ॥ सोधि क्षिप्तो दुर्वचो
भिः पदाहत इवोरगः ॥ निश्चक्राम गदापाणि रमणीताम्रलोचनः ॥ १८ ॥ गदामाविध्यत्तुरसा प्रयुक्ता
यमहात्मने ॥ प्रक्षिप्य च नदन्नादं वज्रनिष्पेषतीशुरं ॥ १९ ॥ तामापतंती भगवान्प्रयुक्तो गदया पाणं
॥ अपास्य शत्रवे क्रुद्धः प्राहिणोत्सगदं ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥

या २

वैहायसः आकाशे स्थितः ॥ २१ ॥ सत्तात्मिकां सत्त्वगुणमयीं प्रापुंक्तेत्युत्तरस्यानुषंगः ॥ २२ ॥ ताः मायाः व्यधमयत्वनारा
यत् ॥ २३ ॥ ताम्नाणि त्रयश्चूणियस्मिन् न तज्जोषसावलेन ॥ २४ ॥ २५ ॥ विद्युतासहवलाहको मेघ इव ॥ २६ ॥ २७ ॥ नीलाश्च

सचमायां सयाश्रित्य दैतेयां मयद्वितीतां ॥ मुमुक्षुस्ममयं वर्षं कास्मै वैहायसो सुरा ॥ बाध्यमा
नोऽस्मवर्षेण रौक्मिणे यो महारथः ॥ सत्वात्मिकां महाविद्यां सर्वमायोपमदिने ॥ २२ ॥ ततो गौ
ह्युक्तां धर्वयैशा चोरगराक्षसीः ॥ प्रायुक्तशतशो दैत्यः कास्मैर्व्यधमयत्स ताः ॥ २३ ॥ निशान्त
मसिमुघम्यसकिरीटं सकुंडलं ॥ शंबरस्य शिरः काया नाम्नश्मश्रोजसा हरत् ॥ २४ ॥ आर्क्ष्य
माणो दिविजैः सुवद्रिः कुसुमोत्तरैः ॥ भार्ययां वरचारिण्या पुरं नीतो विहाय सा ॥ २५ ॥ अंतःपु
रचरं राजनूललनाशतं सकुलं ॥ विवेश पत्न्यां गगनाद्विद्युतेव बलाहकः ॥ २६ ॥ नंदं हृष्टां जलद
व २ ॥ श्यामं पीतकौशेयवाससं ॥ प्रलंबां हंतास्त्राक्षं सुस्मितं रुचिराननं ॥ २७ ॥ स्वरं हृतमुखं भोजं नीलव
कालकारिभिः ॥ हसं मत्वा स्त्रियो ह्रीतानि लित्युत्तत्र नवह ॥ २८ ॥ अवधार्य शनैरीयद्वैलक्षण्येन यो
॥ धितः उपजग्मुः प्रमुदिताः सस्त्रीरत्नेभिः ॥
वक्राश्रयेऽलकास्त एवालयः तैः ह्रीताः लज्जिताः ॥ २९ ॥ श्रीहस्मोन भवती
त्यवधार्य सस्त्रीरत्नं स्त्रीषुरत्नं श्रेया रतिसत्सहितं ॥ ३० ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीहस्माय नमः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ३१ ॥ सुतेस्परं त्याह को न्ययमिति ॥ नरैर्द्रव्यः पुरुषश्चेष्टः ॥ ३२ ॥ एतेन नु त्वं वयोरुपचयस्य सः भवेदिति ॥ ३३ ॥ न स्य सण

अथ तत्रासितापांगी वैदर्भी वल्गु भाषिणी ॥ अस्मरत्स्व सुतं नयं स्नेहात्सुतपयोधरा ॥ ३० ॥ कीन्वये
नरवैदूर्यः कस्य वा कमलेक्षणः ॥ धृतः कया वा जरे केयं लब्धा त्वनेन वा ॥ ३१ ॥ मम चाप्यात्मजो न
द्योनीतौ यः सन्निकाग्रहात् ॥ एतनुत्पवयोरूपो यदि जीवति कुत्रचित् ॥ ३२ ॥ कथं त्वनेन संप्राप्तं सा
रूप्यं शार्ङ्गधन्वनः ॥ आहत्यावयवैर्गत्यास्वरहासावलोकनैः ॥ ३३ ॥ स एव वा भवेन्नूनं यो मे गर्भे धृ
तोर्भक्तः ॥ अमुष्मिन्मो निरधिका वामः स्फुरति मे भुजः ॥ ३४ ॥ एवं मीमांसमाना यो वैदर्भ्या देवकी सुतः
देवक्या न कदुंदुभ्यामुतमश्लोक आगमत् ॥ ३५ ॥ विज्ञाता योऽपि भगवान् तूष्णीमासजनाद नः ॥ ना
रदो कथयत्सर्वं शं वराहरणादिकं ॥ ३६ ॥ तद्युत्वा महदाश्रयं हृत्प्रांतः पुरयोषितः ॥ अभ्यनेद
न्वह नृशान् नयं मृतमिवागतं ॥ ३७ ॥ देवकी वसुदेवश्च हृत्परा मौनथास्त्रियः ॥ दंपती तौ परिस्र
ज्यरुक्मिणीययुर्मुदं ॥ ३८ ॥ च ९

ब्रह्मसंभावयंत्याहकथंत्विति॥३३॥नदेवाधिकं संभावयतिसएवेति॥३४॥देवक्यानकदुंदुभ्यांसहस्रस्रजगन
दत्यर्थः॥३५॥३६॥३७॥दिवकीवसुदेवइति॥३८॥॥

॥ भा० २०३०५५ ॥

॥ २५ ॥

॥ ३५ ॥ अनिसौंदर्येण प्रयुक्तमनुवर्णयति यमिति ॥ यिता श्रीरुद्रस्य सूर्ये प्रयुक्ते निज आत्मा य ईशः ॥ भर्ते निभां वो भाव
नायासां तास्तन्मातरः ॥ हस्तपत्न्योऽपिरहसि निरुद्धा वाः सत्यो यमभजन्ति ॥ यदा खलु न चित्रं कथं सति ॥ स्मरे स्मर्य
माणत्वे मैव क्षोभके कामे अक्षविषये सति किंचर मास्यद विं विं वेर मास्यदं श्रीरुद्रस्य सविं वं मूर्तिः ॥ तस्य विं वे प्रति

नष्टं प्रयुक्तमायानमाकर्ण्य हर कौकसः ॥ अहो मृतवाया तो चालो दिश्येति हाव्रुवन् ॥ ३५ ॥
यं वै मुहुः पितृसरूपनिजेश भावास्तन्मातरो यदभजन् रहरुद्धा वाः ॥ चित्रं न तत्तव
लुर मास्यद विं विं वे कामे स्मरे क्षविषये किमु नान्य नार्यः ॥ ४५ ॥ इति श्रीभारावने दश
मस्कंधे शुषरीक्षि संवादे प्रयुक्ता गमने विस्मोश्चरितवर्णनं पंचपंचाशत मोध्यायः
श्रीभुकु ३५ ॥ सत्राजितः स्वतनयां हस्ताय हत किल्बिषः ॥ स्यमेतके नमणि नास्वयमुघ
॥ स्पदतवान् ॥ ३ ॥

विवेपुत्रेतरा किमु न वक्तव्यं ॥ अयनार्यो भेजुरिति ॥ ४५ ॥ इति दशमे पंचपंचाशतमः
षट्पंचाशतमे मिथ्याभियोरो मणिमाहरत् ॥ कन्या जाव वनः प्राप हस्तः सत्राजितस्ततः ॥ १ ॥ पुत्रादिकाम सौरग्यस्य निष्ठा मु
क्ताति चंचलां ॥ अर्थस्यानर्थता साह स्यमेतदहरणादिना ॥ ५ ॥ सत्यभाषा जाव वयो विवाह प्रस्तावाय स्यमेतका ख्या नमाह स
सत्राजितरति ॥ सत्राजितरत्यकारांतः कचिच्च न कारांतो यान्वा नुसारेण द्रष्टव्यः ॥ हतापराधः तच्छातये स्वयमेवोद्यमे

रुद्रास्यपि नासह मास्यदिति ॥ १ ॥

॥ २५ ॥

॥ ५ ॥ भक्तस्य सत्राजितः सूर्यः स्वास्य पिसखे वासीदित्यर्थः ॥ सचतुष्टयस्यै स्यमेतके नाम मणिं प्रदान् श्रीनः स्निग्धः ॥ ३ ॥ नोपल
क्षितः सत्राजितो सावित्यविज्ञातः ॥ ४ ॥ दीव्यते क्रीडने सूर्यो यमिति शंकिताः संतः कथमासुरिति ॥ ५ ॥ सूर्ये न मस्काराया
तं कल्पयित्वा दित्क भक्तानां संवोधना निनारायणे त्याही नि ॥ ६ ॥ गमस्ति चक्रेण रश्मिना लेन मुस्यन् प्रति घन ॥

राजो वाच ॥ सत्राजितः किम करो हस्त रुद्रस्य किल्बिषं ॥ स्यमेतकः कुतस्तस्य कस्मादता सुनाहरेः ॥ ५ ॥
शुक उवाच ॥ आसीत् सत्राजितः सूर्यो भक्तस्य परमः सत्वा ॥ श्रीनस्तस्यै मणिं प्रादात्सूर्यस्तुष्टः स्यमेतकं
॥ ३ ॥ सतं विभ्रमणिं कंठे भ्राजमानो यथारविः ॥ प्रविष्टो हारकां राजन्ते जसानो परुक्षितः ॥ ४ ॥ ते
विलोक्य जनादूरात्ने जसामुष्ट दृष्टयः ॥ दीव्यते क्षैर्भगवते शशंसुः सूर्यशंकिताः ॥ ५ ॥ नारायण
नमस्ते सुशंखचक्रगदाधर ॥ दमोदरारविं दक्षगोविंदयदुनेदन ॥ ६ ॥ एष आयातिसवि
तात्वादिदक्षर्जगत्पते ॥ मुष्मन्नाभस्तिचक्रेण नृणां चक्षुषि निमग्नः ॥ ७ ॥ ननु निखंति ते मा
गं त्रिलोक्या विबुधर्षभाः ॥ तात्वाद्यगूढं यदुषु द्रष्टुं तायात्यजः प्रभो ॥ ८ ॥

निष्ठाः तीक्ष्णा गात्रोरश्मयो यस्य सः ॥ ७ ॥ न चेदमघटमानमित्याहुः ॥ नन्विति ॥ न अन्विच्छंति मृगायं
ते ॥ अजः सूर्यः ॥ ८ ॥ श्रीरुद्राया नमः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ भा० ६०३०५८ ॥ बालानामज्ञानं वचनं ॥ ज्वलन् विद्योत्तमानः ॥ ९ ॥ इतानि कौतुकेन उ त्सवेन मंगलानि यस्मिन्ततः ॥ विप्रैः हत्वा ॥ १५ ॥
॥ २९ ॥ भारप्रमाणं ॥ चतुर्भिर्ब्रह्मिर्गुणैः पंचपणं पणान् ॥ अष्टौ धरणमष्टौ च कंवेतांश्चतः रपलं ॥ तुला पलशतं प्राहुर्भी

श्रुक उवाच ॥ निशम्य बालवचनं प्रहस्यां बुजलोचनः ॥ प्राह नासौरविदेवः सत्राजिन्मणिना
ज्वलन् ॥ सत्राजिस्त्वं गहं श्रीमन्तुत कौतुकमंगलं ॥ प्रविश्य देवसदने मणिं विप्रैर्न्यवेश
यत् ॥ १० ॥ दिने दिने स्वर्णभारानष्टौ ससृजति प्रभो ॥ दुर्भिक्षमार्यैरिष्टानि सर्पाधि व्याध
योश्रुभाः ॥ ११ ॥ न संति मायिनस्तत्र यत्रास्ते मूर्धितो मणिः ॥ सयाचितो मणिं क्वापि यदुरा
जायशौरिणा ॥ नैवार्थकामुकः प्रादाद्यान्वाभंगमनर्कयन् ॥ १२ ॥ तमेकदामणिं कंठे प्र
निमुच्य महाप्रभं ॥ प्रसेनो हयमारुह्य मृगयां चरद्दने ॥ १३ ॥ प्रसेनं सहयं हत्वा मणि
माच्छिद्य केसरी ॥ गिरिं विशन् जांबवतानि हतो मणिमिच्छता ॥ १४ ॥

॥ रस्योद्दिशति स्तुलेति मा
रिनाम अकालमृत्युः ॥ अरिष्टमभद्रं ॥ अशुभादुःखहेतवः ॥ ११ ॥ क्वापि कदाचित् ॥ १२ ॥ अनेन भगवत्समर्प्य स्वयम
यतो भोजिनः ॥ सर्वानिष्टनिवर्तकमपि अनिष्टहेतुरेव भवतीत्युच्यते ॥ तदेव शीयितुः माह तमेकदेति ॥ प्रनिमुच्य बधा
प्रसेनः सत्रादिज्ञाता ॥ १३ ॥ आच्छिद्य आहूय गृहीत्वा ॥ १४ ॥

॥ २९ ॥

॥ १५ ॥ अजपन्तु पांश्च वोचन ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ कथार्ये आमिषार्ये ॥ २३ ॥ अष्टाविंशतिश्च दिनानि यस्मिन्ततः

सोपि चक्रे कुमारस्य मणिं क्रीडनं कंविले ॥ अपश्यन् भ्रातरं भ्राता सत्राजित्यर्थं नयन् ॥ १५ ॥ प्रायः ह
स्येन निहतो मणिग्रीवो वने गतः ॥ भ्राता ममेति तच्छ्रुत्वा कर्णे कर्णे जपन्तु जनाः ॥ १६ ॥ भगवांस्तदुप
श्रुत्य दुर्यशोलिप्तमात्मनि ॥ मार्ष्टुं प्रसेनपदवीमन्वपद्यन्त गारैः ॥ १७ ॥ हतं प्रसेनमश्वं च वीक्ष्य के
सरिणा वने ॥ तं चाद्रिपृष्ठे निहतमृक्षेण ददृशुर्जनाः ॥ १८ ॥ क्रक्षराजविलंभी ममं धेनतमसा ह
तं ॥ एको विवेश भगवानवस्थाप्य बहिः प्रजाः ॥ १९ ॥ तत्र दृष्टुं मणिश्रेष्ठं बालक्रीडनं कंविलं ॥ ह
तुं हतमनिसुस्मिन्नवतस्येर्भकांतिके ॥ २० ॥ तमपूर्वेन रं दृष्टुं धात्रीचक्रोशभीतवत् ॥ तच्छ्रुत्वा
भ्यद्रवत्कुट्टोजांबवान्वलिनां वरः ॥ २१ ॥ स वै भगवन्नातेन युयुधेस्वामिनात्मनः ॥ पुरुषं प्रांतं म
त्वा कुपितो नानुभाववित् ॥ २२ ॥ दंडयुद्धं सुनुमूर्त्तमयो विजिगीषतोः ॥ आयुषाश्मदुर्मैदोर्भिः क
थार्ये श्येनयोरिव ॥ २३ ॥ आसीत्तदष्टविंशह मितरेतरमुष्टिभिः ॥ वज्रनिष्पेषपरुषैरविश्रम
त ॥ अष्टाविंशत्यहं विंशतिशदेति लोपश्चापः ॥ वज्रस्य निष्पेषो निर्घातः ॥ तद्वत्सुषैर्निष्ठुरैः ॥ २४ ॥

॥ जा० २०३०५६ ॥

॥ ३० ॥

श्रीरुद्रस्य मुखीनां विनिष्पन्नैराद्या तैर्निष्पिष्टानि विश्वानि अंगानां उरु निबंधनानि संधिस्थानानि यस्य सः ॥ २५ ॥
लोके को वायं मतो वलीयानि निविस्मिन् सन् विमृश्याह जाने इति ॥ सर्वभूतानां यः प्राणः तत्र च यदेजः स हो वलं इंद्रिय
तद्दयदेहवत्पानित सर्वे त्वमित्यहं जाने ॥ कथं तथा त्वमन आह विष्णुमिमादि ॥ २६ ॥ पुराणत्वे हेतुः ॥ त्वं हीति ॥ स्रष्टा निमित्तं
यच्च सत उपपादनं ॥ अतः पुराणः ॥ प्रभविष्णुत्वे हेतुः काल इति ॥ अधोभ्वरत्वमप्यन एवेत्याह ईशः पर इति ॥ न च नरस्य

रुद्रस्य मुखि विनिष्पन्न निष्पिष्टांगो रुवे धनः ॥ क्षीण सत्वः खिन्नगात्रस्तमाहानी वविस्मिन् ॥ २५ ॥
जाववानुवाच ॥ जने त्वां सर्वभूतानां प्राण ओजः स हो वलं ॥ विष्णु पुराण पुरुषं प्रभविष्णुमधीभ्य
रं ॥ २६ ॥ त्वं हि विश्वसृजां स्रष्टा सृज्यानामपि यच्च सत् ॥ कालः कलयता मोक्षः परमात्मा तथात्मनां
॥ २७ ॥ यस्येष दुत्कलितरे ॥ यकराक्षमोक्षैर्वर्त्मादिशत क्षुभित नक्र तिमिं गलोब्धिः सेतुः दतः स्वय
॥ उच्चलितान् वलं कारक्षः शिरसि भुवि येतुरिषु क्षता

इत्याह ॥ आत्मनामात्मेति ॥ २८ ॥ यत एव भूतः अतो ममेव
दैवं रघुनाथ एव त्वमित्याह ॥ यस्येति ॥ ईषदुत्कलित उद्दीपितो योरोषस्ते न ये कराक्षमोक्षाः नैः क्षुभितानक्रः गरा
स्तिमिं गिलामहामस्याश्च यस्मिन् सोऽधिर्वर्त्मादिशत दत्तवान् ॥ तथापि तस्मिन्नेन स्वयं शरवसेतुः उच्चलितान् दद्याच्च
यस्येषुभिः क्षतानि छिन्नानि रक्षो दशग्रीवस्य शिरसि भुवि येतुः स एव त्वमिति ताने ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥

विनिष्पन्नं विज्ञानं येन तं ॥ विज्ञानशब्दः करणसाधनः कर्मसाधनो वा क्रूरराजं प्रयुक्तवान् ॥ २९ ॥ अभिमृश्येति ॥ ३० ॥ वयं वि
ह बुहयो विलहरं प्राप्ताः तत्र पिथ्याभिर्ज्ञापयमुनामणिना प्राप्नुम्य मार्गं महामेक एवांत विलमिह प्राप्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ सहमणि

शुक उवाच ॥ इति विज्ञात विज्ञानमृक्षराजानमच्युतः ॥ व्याजहार महाराज भगवान् देवकी सुतः ॥ २९ ॥
अभिमृश्या रविं दक्षः पाणिनां शंकरेण तं ॥ हृषया परया भक्तं प्रेमगं भौरया गिरा ॥ ३० ॥ मणिहेतो
रिह प्राप्ता वयमृक्षपते विलं ॥ मिथ्याभिज्ञापं प्रमृज्ज्नात्मनो मणिना मुना ॥ ३१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
इत्युक्तः स्वादुहिनरं कन्यां जाववंती मुदा ॥ अहेणार्थे समणिना रुद्रा यो यजहार ह ॥ ३२ ॥ अरुण
निर्गमं शौरेः प्रविष्टस्य विलं जनाः ॥ प्रतीक्षद्वा दशाहानि दुःखिताः स्वपुरं ययुः ॥ ३३ ॥ निशम्य देव
की देवी रुक्मिण्या न कदं दुभिः ॥ सुदयो ज्ञातयो च शो न विलात् रुद्रस्य निर्गतं ॥ ३४ ॥ सत्राजिनं शप
तस्ते दुःखिता हारकौ कसः ॥ उपतस्थुर्महामायां दुर्गां रुद्रस्यो यलब्धये ॥ ३५ ॥ तेषां नुदं च पस्या
नात्यत्यादिष्टा शिषा च सः ॥ प्रादुर्बभूव सिद्धार्थः सदा रोहर्षयन् हरिः ॥ ३६ ॥

॥ नासमये वासासः ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ॥ श्रीरुद्रप्राप्तये चंद्रभागां नाम दुर्गां मभजन ॥ ३४ ॥ सवरुद्रस्योपां प्रादुर्बभूव ॥ असवरुद्रिणा दे असत इंद्रियाणि तेषां श्रीरु
त्यर्थः कदा देव्या उपस्थानात् भजनान् ॥ नयातान् प्रत्यादिष्टा दत्ताया आशीः रुद्रं दक्षयति ॥ नया सहैव ॥ ३६ ॥

स्त्रीरत्नेदुहितरं नावहास्यामि ॥ तदनंतरं पाविर्वात्तेन रत्नमयीति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ बहुभिः कृतवर्मादिभिः ॥ ४४ ॥ " ॥ " ॥ " ॥ ४५ ॥

नीकनेमाह॥ विज्ञातार्थोपनिषां उवाचिलहारेण जतु गृहान्निर्गतारत्येवंविज्ञातार्थोयेनसःकुं नीचदग्धामाकर्ण्यकैस्परणे
कुलोचितसंख्यवहारार्थः॥१॥ अन्येषां न ह्यहदुःखाभावात्तभीष्मादीन्समागम्येत्युक्तं॥२॥ लब्धेति॥३॥ ननु जीवन्सत्त्वानि न्ययं स
णिं दास्यन्ति तत्रोचतुः योऽस्मभ्यमिति॥ आनरप्रसेनं मनेकस्मान्नान्वियात् नानुगच्छेत्प्रियतामित्यर्थः॥४॥॥॥॥

॥ भा० २०३०५७ ॥
॥ ३३ ॥

॥ ५ ॥ जमिवाज्जगाम ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

एवंभिन्नमतिस्त्राभ्यां सत्राजितमसतमः ॥ शयानमवधीलोभात्सपायः क्षीणजीवितः ॥ ५ ॥ स्त्रीणां
विक्रोशमानानां कंदतीनामनाथवत् ॥ हत्वा पशून्लौनिकवन्मणिमादयजमिवात् ॥ ६ ॥ सत्यभामा
चयितरं हतं वीक्ष्यभुचारिणः ॥ व्यलपताततातेति हृतास्मीमुखनि ॥ ७ ॥ तैलद्रोण्यां मृतं प्राप
जगाम राजसाह्वयं ॥ हृत्सायविदितार्थो यतसा चरखौ पितुर्वधं ॥ ८ ॥ तदाकर्ण्यैश्वर्यैराज ननु सत्य
नृ लो कतां ॥ अहो नः परमं कष्टमित्यस्त्राक्षौ विलेपतुः ॥ ९ ॥ आगत्य भगवांस्तस्मात्सभार्यः साग्रतः
पुरं शतधन्वानमारे भेदं नुहंते मणिं ततः ॥ १० ॥ सोपि हृत्सायमंज्ञात्वा भौतः प्राणयरोष्यया ॥ साहाये
हृतकर्मोणमया च तसचाव्रवीत् ॥ ११ ॥ नाहमीश्वरयोः कुर्यादेतन्नं राम हृत्सायः ॥ को नु क्षेमाय कले
ततयोर्द्वेजिनमाचरन् ॥ १२ ॥ कंसः सहानुगोपी तोयद्वेषात्प्राजितः श्रिया जरासंधः सप्तदं संयुगान्विर
योगतः ॥ १३ ॥ प्रत्यातः सचाक्रुर्यास्मिन्नाहमया चतः ॥ सोऽप्याह को विरुध्येत द्विद्विभौश्वरयोर्वैरुं ॥ १४ ॥ य
इदं लोकाविश्वं सजयवतिर्हति च ॥ चेरा विश्वसजो यस्य न विदुर्मोहिता जया ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ १६ ॥ नमदति ॥ १७ ॥ अंतर्गोमिहस्मिन्निषुक्ते तस्मिन् न कूरे मणिं न्यस्य यथोपलायत ॥ १८ ॥ गुरुश्वभुरः तदं तारं ॥ १९ ॥ शतयोजनमा
त्रगामित्वा ततः परं गंतुमशक्तस्तत्र पतितस्तं हयं विसृज्य ॥ २० ॥ यच्चिनो नमरायास ॥ अकूरे मणिरस्तीति सर्वज्ञतया विदि
यः सप्तहायनः शैलमुत्पाद्यैके नपाणिना ॥ दधारलीलयावालु उच्छिंली ध्रुमिवार्भकः ॥ २१ ॥ नम
स्तस्मै भगवते हृत्साया इत कर्मणे ॥ अनंतायादिभूताय कूटस्यायात्मने नमः ॥ २२ ॥ प्रसारणातः
सत्तेनापिशतधन्वामहामणिं ॥ तस्मिन् न्यस्याश्वमारुह्य शतयोजनगं ययौ ॥ २३ ॥ गुरुध्वजं मा
रुह्य रथं रामजनार्दनैः ॥ अन्वयातां महावेगैरश्वैराजगुरुदुहं ॥ २४ ॥ मिथिलाया उयवने विसृज्य
पतितं हयं ॥ पद्मामधावत्सं व्रसः हृत्सायन्वद्वदुषा ॥ २५ ॥ पदाने भेगवांस्तस्य पदानि स्निग्धने मि
ना ॥ चक्रेण शिर उच्छ्रित्य वाससोर्गोचिने न्यमणिं ॥ २६ ॥ अलक्ष्मणिरागत्य हृत्सायाह्वयं ज्ञातकं ।
दृष्ट्वा हतः शतधनुर्मणिस्तत्र न विद्यते ॥ २७ ॥ तत आह बलान्नं समणिः शतधन्वना ॥ कस्मिंश्चि
युरुषे न्यस्तस्तमन्वेव पुरं व्रज ॥ २८ ॥ अहं विदेहमिच्छामि द्रष्टुं प्रियतरं मम ॥ इत्युक्त्वा मिथिलां राजनि
वेशयदु नंदनः ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ जा० ६०३०५७ ॥ ॥ २५ ॥ कतिचित्समाः संवत्सरान् ॥ प्रसंगिकमाह न त इति ॥ २६ ॥ सत्यभामा मय्यं च यदि निसचयनाह ॥ केशवरति ॥ २७ ॥
 ॥ ३३ ॥ धोः सत्राजितः सांपरायिकाः पारलौकिकीः ॥ २८ ॥ व्यषतुः हारकायाः सकाशात् कृत्वा पितृणां प्रयोजकौ मणिहरणेशतधनः
 नः प्रवर्तकौ ॥ तत्राः क्रूरः हस्तानुमतेनैव गतः ॥ हस्तवर्मा तु भक्त्यस्तान् प्राकृत्य मया दिवोपेक्ष न इति गम्यते ॥ कथमन्यथा स

तदृष्टुं सहस्रोत्थाय मैथिलः प्रीतमानसः ॥ अर्हयामास विधिवद् हेणीयं समर्हणैः ॥ २५ ॥ उवाच
 तस्यां कतिचिन्मिथिलायां समाविभुः ॥ ततो शिष्टद्रुदां काले धातैराष्ट्रः सुयोधनः ॥ मानितः
 प्रीतियुक्तेन जनकेन महान्मना ॥ २६ ॥ केशवो हारकामेत्यनिधनं शतधन्यनः ॥ अप्राप्तिं च म
 णेः प्राह प्रियायाः प्रियवृद्धिभुः ॥ २७ ॥ तनं कारयामास क्रियां वंधोर्हं तस्य वै ॥ साकं सुहृदिर्भग
 वान्यायासुः सांपरायिकाः ॥ २८ ॥ अक्रूरः हस्तवर्मा च श्रुत्वा शतधनोर्वंधं व्यषतुर्भयवित्रस्तौ
 हारकायाः प्रयोजकौ ॥ २९ ॥ अक्रूरे प्रेषिते रिष्टान्यासन्वै हारकौ कसां ॥ शरीरमानसास्त्रापा
 ॥ मुहुर्देविकभौतिकाः ॥ ३० ॥
 वृत्तेष्वरवचनं नयोः संभवतीति ॥ ३१ ॥ नरेवं श्रीवाराणस्यां दानयत्नितसमाख्यया मणिहस्ते
 क्रूरैरुस्मवेदि कैर्महाध्वरैर्यजमाने निवसन्ति पुनः श्रीरुस्मै नैव प्रस्थापितो क्रूर इति कर्णे कर्णे जपति जने सत्यभा सारामादीना
 मण्यविश्वासे जनसंग्रहायाः क्रूरमाह्वयसाक्षेपं श्रीरुस्मः प्राह ॥ इदं भगवन्मते संगोप्य केचन क्रूरयोः न्यक्कारणमक्रूरानयने

वर्णयंति नयथाश्रुतेन मनुवरति अक्रूरयोः पितृ
 ॥ ३३ ॥

दृष्टुं निरुत्तीति ॥ अंगहेराजन् श्रीरुस्ममाहात्म्यं विस्मृत्येति ॥ तदेवाह मुनिवास इति ॥ मुनीनां विवासे यस्मिन्सः मुनिवासः श्रीरुस्म
 स्तस्य निवासे सति अक्रूरपगममात्रेणाति ॥ ३२ ॥ दृष्टुं न किं करेत् ॥ तदिच्छं विना न घटनेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ पुनस्तन्मनसेवानुवर्णयन्ति
 देवरति ॥ काशिषु देशेषु देवेषु देवे मयः वनि अं वर्ष निसति ॥ ३४ ॥ ३३ ॥ इत्येवं भूतमक्रूरमहिमा प्रतिपादनपरं वृद्धानां वाक्यं

इत्यंगो यदि शं त्येके विस्मृत्य प्रागुदाहृतं ॥ मुनिवासनिवासे किं घटे तारिष्यदर्शनं ॥ ३१ ॥ देवे वर्षेति
 काशीशः श्वफल्कायागनाय वै ॥ ससुतांगादिनी प्रादात्ततो वर्षं त्सकाशिषु ॥ ३२ ॥ तत्पुनस्तस्य
 भावो सावक्रूरो यत्र ह ॥ देवो भिवर्षेते तत्र नोपतापानमारिकाः ॥ ३३ ॥ इति रूद्रवचः श्रुत्वा नैता
 वदिहकारणं ॥ इति मत्वा समानाया प्राहा क्रूरं जनार्दनः ॥ ३४ ॥ पूनयित्वा मिभायै न कथयि
 त्वा प्रियाः कथाः ॥ विस्तारिखलचिन्तः स्मयमान उवाच ह ॥ ३५ ॥ ननु दानयनेन्यस्तस्त्वया स्ते
 शतधन्यनास्यमंत को मणिः ॥ श्रीमान्निदिनः पूर्वमेव नः ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ सत्यमेतन्तथा योतावदेव का
 रणं न भवति ॥ किंतु मरणोपपगम इति तदंते परमत् ॥ ३८ ॥ वस्तुनस्तु रुस्मलावशादेवैव रिष्टादिदर्शनमिति भुकादिसंमत
 मिति भावः ॥ विज्ञातमखिलं येन स चासौ ॥ अतएव चिन्तया ॥ अयं भावः महाभागवतस्यास्य मया दत्ते पिमणा वपेक्षानास्ये
 वयस्माद्यद्दुतो मणितासहैवागन् इति ज्ञात्वेति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

भा. २. ३. ५७
॥३४॥

नतः किमन आदसत्राजितरति॥ अयः पिंशश्चिनायदत्ता कणचविमुच्य अपाहृत्यरोपिनमवशिष्टं दयं दुहितुः सत्यमा
मायाः सुतागृहीयुरिति शास्त्रं॥ तथाचस्मरंति॥ यत्नी दुहितरश्चैवपितरौ ज्ञातरस्य॥ ननुनागोत्रजावंधुः शिष्याः सत्रस्य चा

सत्राजितो नपत्यत्वाद्दुहितुः सुताः॥ दायंनिनीयायः पिंशान्विमुच्यर्णं च शेषितं॥ ३५॥ तथापि
दुर्हरस्त्वयैस्त्वयासां सत्रतेमणिः॥ किंतु मामग्नः सम्यक् प्रत्येतिमणिं प्रति॥ ३६॥ दर्शयस्वमहा
भागवंधूनां शान्तिमावह॥ अयुष्टिन्नामखास्त्वयवर्तते रुक्मवेदयः॥ ३७॥ एवंसामभिगलब्धः
श्वफल्कतनयोमणिं॥ आदायवाससाच्छले ददौ सूर्यसमप्रभं॥ ३८॥ समंतकंदर्शयित्वा ज्ञाति
भ्योरजआत्मनः॥ विमृज्यमणिनाभयस्तस्मै प्रत्यर्पयत्यमुः॥ ३९॥ यस्त्वेतद्भगवत ईश्वरस्य विस्मो
वर्षाळं पृथ्विर्जनहरं सुमंगलं च आख्याने पठति शृणोत्यनुसारेद्वा दुर्कीर्तिं दुर्नेमयोऽप्यतिशं
ति॥ ४०॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे सप्तपंचाशतमोऽध्यायः॥ ५७॥

विणरति॥ ३५॥ अयतोपिनप्रत्येतिनविश्वसति॥ ३६॥ नास्तीतिचनवक्तव्यतः अयुष्टिन्नाः संततामखावर्तते इति॥ ३७॥
आलब्धउक्तः तद्विस्मय इति॥ ३८॥ रजः मिथ्याभिप्राये संसृज्य अने दुर्घं रत्न्यादिमिषेण प्रीत्याभयस्तस्मै प्रत्यर्पितवानिति॥
॥३९॥ दुर्कीर्तितनमूलं दुरिते चेति॥ ४०॥ इति दशमे सप्तपंचासतमः॥ ५७॥

॥३४॥

अष्टपंचाशतमे नुहसः पंचक्रे गही न॥ कालिंदी मित्रविदं च सत्यां भद्रां चलस्मरणं॥ १॥ कालिंदी निजलाभाय तपः परमु
पेयवी परिणेषन् प्रियासमिंद्रप्रस्थमथागमत्॥ २॥ प्रतीतान्तरानपि द्रुपदगृहे पुनः सर्वैर्देवान् ययुधानः सात्यकिः त
दादिभिर्जनः॥ ३॥ प्राणादं द्रियाणि मुखं पंचवहनिं प्राणमिव॥ ४॥ ज्येष्ठयोः प्रणामं कृत्वा॥ सेमेनालिं गितः कनिष्ठस्यासमि

श्रीशुक उवाच॥ एकदा पांडवान् द्रुपदं प्रतीतान्तरूपोत्तमः॥ इंद्रप्रस्थगतः श्रीमान्युयुधानादिभिर्जनैः॥ १॥ द
ष्टान्तरागतं पार्थीमुकुंदमखिलेश्वरं॥ उतस्थुर्युगपद्द्वाराः प्राणामुखमिवागतं॥ २॥ परिष्वज्याचु
तं वीरा अंगसंगहते नमः॥ सानुरागस्मितं वक्त्रं वीक्ष्य तस्य मुदं ययुः॥ ३॥ युधिष्ठिरस्य भीमस्य च
त्वापादाभिवंदनं॥ फाल्गुनं परिरंभ्यां चाभिवदितः॥ ४॥ परमासन आसीनं हस्तास्त्रमनिदिता॥ न
वोळात्रोदिता किंचिच्छनैरेत्याभ्यवदयत्॥ ५॥ तथैव सात्यकिः पार्थः पूजितश्चाभिवंदितः॥ निषसा
दासनेत्येव पूजिताः पर्युपासिताः॥ ६॥ पृथांसमागत्य हताभिवादनस्तयातिहादोर्दृष्ट्वाभिपूजितः॥

भ्याथयमा ३

त २

वंदितो बभूव॥ ४॥ हस्मादौ पंदौ बहुभार्यो सत्यपि निंदारहिता पार्थी
नैव अचोरं कृष्णपूरिता॥ ५॥ अतिहादं न आद्रे सजले रजोयस्यास्तया परिष्वक्तः नयापरिष्वक्तां धवायस्य स॥ ६॥

॥ भा० ६०३५८ ॥
॥ ३५ ॥

प्रेमणा वैकुण्ठेन रुद्रः कंठो यस्याः क्लेशपाये आत्मनि दर्शनं यस्य न ॥ भजतां भजानां क्लेशपायाय आत्मानं दर्शयती
ति वा ॥ १ ॥ साती न च ध्वंसः ॥ अस्मान् अस्मान् अत्रः प्रेषितः ॥ २ ॥ साती नि निवचनायां संहारयती स्त्री नि ॥ न ते स्त्री नि ।

तमाह प्रेम वैकुण्ठ रुद्र कंठो ज्योत्स्ना ॥ स्मरंती तान् वह क्लेश क्लेशपायात् न दर्शनं ॥ १ ॥ तदेव
कुशलं नो भूत्सनायास्ते हता वयं ॥ साती नः स्मरता ह स्म भ्राता मे प्रेषित स्वयं ॥ २ ॥ न ते स्तिस
पर भ्रातिर्विश्वस्य सुहृदात्मनः ॥ तथापि स्मरतां शब्दं क्लेशान् हंसि नृदि स्थितः ॥ ३ ॥ यु
धिष्ठिर उवाच ॥ किं न आचरितं श्रेयो न वेदाहमधीश्वर ॥ योगेश्वरणां दुर्दृशो यन्नोदयः कुमे
धसं ॥ ११ ॥ इति वैवाय्विका न्यासान्नाज्ञा सोऽप्यर्थितः सुखं ॥ जनयन्त यनानं दमिंद्र प्रस्थौ क संवि
भुः ॥ १२ ॥ एकदारयमारुख विजयोवानर ध्वजं ॥ गांरीवं धनुरादाय नृणो चाक्षयसायकौ ।
॥ १३ ॥

न त्रहेतुः ॥ विश्वस्यति ॥ सुहृच्च आत्मा च तस्य हंसिना शयसि ॥ १४ ॥ कुमेधसं विषया सक्त चित्तानां दृष्टोसि ॥ १५ ॥ सुखं अ
वसदिति शेषः सुखं अप्यर्थितं निवाकिया समाप्तिः ॥ १६ ॥ कालिंदी दर्श प्रसंगमाह एकदेति ॥ अस्याः सायकाय यो
नृणोऽप्युधी ॥ १७ ॥

॥ ३५ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ रात्रेयुधिष्ठिराय मेधा नर्मो हीन ॥ वीमत्सुर जेन ॥ १६ ॥ १७ ॥ सख्या श्री कृष्णेन ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अयं कामयेदिनिशंक

सा कं कृष्णेन सत्तद्देवि हर्तुं विपिनं महत् ॥ बहु व्याघ्रसंगा कोर्णो प्राविशत्यरवी रहा ॥ १४ ॥ तत्रादि
ध्यक्षैर्योऽग्रं करान्महिषान्बुरुन ॥ शरभान्गवयान् खड्गान्हरिणां च शूलकान् ॥ १५ ॥ ता
न्नित्युः किं करारात्रे मे ध्यान्यवैष्णव्यागते ॥ तद्दृश्यते तः परिश्रान्तो वीमत्सुर्यमुनामगात् ॥ १६ ॥
तत्रोपस्थस्य विशदं पोत्वा वारिमहारथौ ॥ हृष्टौ ददर्शतुः कन्या चरंती चारुदरीनां ॥ १७ ॥ ता
मासाद्य वारोहां सुहिजां रुचिराननं ॥ यप्रच्छ प्रेषितः सख्या फाल्गुनः प्रसदोत्तमो ॥ १८ ॥
कालं कस्यासि सुश्रोणि कुतो वा किंचि कीर्षसि ॥ मन्ये त्वां यतिमिच्छंती सर्वे कथयुशोभने
॥ १९ ॥ कालिंद्युवाच ॥ अहं देवस्य सवितुर्दहितायतिमिच्छती ॥ विष्णुं वरेण्यं वरदं तपः प
रममास्थिता ॥ २० ॥ नायं यतिश्चणो वीरतमृते श्रीनिकेतने ॥ तुभ्यतां मे स भगवान्मुकुंदो
नाय संश्रयः ॥ २१ ॥ कालिंदीति समाख्याता वसामि यमुनाजले ॥ निर्मिते भवने पित्रायाव
दच्युत दर्शने ॥ २२ ॥ तथा वदद्गुडाकेशो वासुदेवाय सोऽपि तां ॥ रथमारोह्य तद्दिहान्धर्मराजमु
पागमत् ॥ २३ ॥

याहनान्यमिति ॥ २१ ॥ कालिंदीति ॥ २२ ॥ आद्यवेव तद्दिहान् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ भा० २०३-५८ ॥
॥ ३६ ॥

प्रसंगान्कालीने चरित्रांतरसाहयदैवेति ॥ पार्थै यदैवसंदिहो विज्ञापितः श्रीहृत्सः नदैवनेषां विश्वकर्मणा देवशिल्पिना
नगरं कारयामास ॥ २४ ॥ किं वभगवान्निरतिशयैश्वर्यगुणवानपि अर्जुनस्य धनुरादित्वा मायसारथिरास ॥ खंडवेनामैंद्रस्य

यदैवहृत्सः संदिहः पार्थो नां परमाद्भुतं ॥ कारयामास नगरं विचित्रं विश्वकर्मणा ॥ २४ ॥ भ
गवांस्तत्र निवसन्त्वानां प्रियचिकीर्षया ॥ अग्नये खंडवंदानुमर्जुनस्याससारथिः ॥ २५ ॥ सो
मिस्तु यो धनुरादृष्ट्यां छुतान्नयं नृप ॥ अर्जुनायाक्षयौ तूणौ वर्मचाभेद्यमस्त्रिभिः ॥ २६ ॥ म
यश्च मोचितो वह्नेः समासख्य उपाहरत् ॥ यस्मिन् दुर्योधनस्यासौ जलदं त्रिभ्रमः ॥ २७ ॥ स्थल
स तेन समनुज्ञातः सुहृद्भिश्चानुमोदितः ॥ आययौ हारको भूयः सात्यकि प्रमुखैर्वृतः ॥ २८ ॥
अथोपयेमे कालिंदी सुपुण्यत्वं क्षीरं जिते ॥ वितन्वत्यरमानंदं स्वानां परममंगलं ॥ २९ ॥

वनं ॥ २५ ॥ अक्षयौ अक्षयसायकौ ॥ २६ ॥ खंडवदाहवह्नेः सख्ये अर्जुनाय ॥ यस्मिन् नितिसान्यनो निर्देशः यस्यामित्यर्थः जलस्थल
योर्देशः दृष्टे भ्रमः यद्वा जले स्थलवत्तद्वह्निर्यस्मिन् जलस्थलरक्तस्मिन् भ्रम आसीदिति ॥ २७ ॥ २८ ॥ सुपुण्यः क्रतुः कश्चन

यस्मिन् ॥ २९ ॥

ये च संमित्रविंदा विवाहविंदाविति ह्यस्य ॥ आवंतौ अवती राजानौ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ षष्ठमाहनगरजिदिति ॥ कौशल्यः अयो
ध्यापतिः सत्यानामकन्या अभवत् ॥ देवी कान्तिमतौ ॥ नातिजितौ तपितृनाम्ना प्रसिद्धेभ्यश्च ॥ ३२ ॥ वीरसंगं धर्मपिनसहंतं

विंदानुविंदावावं तौ दुर्योधनवशानुगौ ॥ स्वयं वरेस्वभुगिनौ हृत्से सक्तान्यपेधतां ॥ ३३ ॥ राजाधिदेव्या
स्तनयां मित्रविंदापितृषु ॥ प्रसह्य हनवान् ह्यो राजन्नाज्ञां प्रपश्यतां ॥ ३४ ॥ नगरजिन्नामकौ
शल्य आसीद्राजातिधार्मिकः ॥ तस्य सत्याभवत्कन्या देवी नागनजितौ नृप ॥ ३५ ॥ न तां शोकुर्नृपा
बोद्धुमजित्वासप्तगोदृषान् ॥ तीक्ष्णशृंगान्मुदुर्ध्वोन्वीरगंधासहान्वलान् ॥ ३६ ॥ तां श्रुत्वा ह्य
जित्वा भगवान्सात्वतायतिः ॥ नगामकौशल्यपुरं सैन्येन महतावृतः ॥ ३७ ॥ सकौशल्य
तिः प्रीतः प्रत्युत्थायासनादिभिः ॥ अर्हणेनापि गुरुणा पूजयत्यतिनंदितः ॥ ३८ ॥ वरं विलोका
भिमते समागतं नरैर्द्रकन्याचकमेरमायतिं ॥ भूयादयं मेयतिराशिषो मलाः करोतु सत्याय
दिसेधुतो व्रतैः ॥ ३९ ॥ अर्चितं पुनरित्याह नारायणजगत्यते ॥ आत्मानं देन पूर्णस्य करवाणिकिम
॥ ल्यकः ३३ ॥

तितथा नखलान्दुर्दृष्टान् ॥ ३३ ॥ दृष्टान् जयति यः तेन लभ्यः ॥ ३४ ॥ प्रतिनंदितः तं प्रतिनंदितवान् श्रीहृत्सेनवास प्रतिनंदितः ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

॥ भा. ६. ३. ५८ ॥ ॥ ३९ ॥ हे नरेंद्र राजन्यबंधोः क्षत्रियस्य शुल्कदाः दद्यादिप्रदाः ॥ ४० ॥ गुणानामेकमेव धाम स्थानं ते तथा भूतस्य तं वीरो ॥ ४१ ॥
 ॥ ४२ ॥ दुर्दोता अशिक्षिताः दुरवगताः अपरायताः ॥ कुतस्तदाह एतैरिति ॥ भग्नः भंगं प्राप्ताः ॥ ४३ ॥ एतान्यो निगृह्य नित्यं कथं

यत्पादं कजरजः शिरसा विभर्ति श्रीरजः सगिरिशः सह लोकपालैः ॥ लीलातनूस्वहृतसेतुयरो
 पश्येशः काले दधत्स भगवान्मम केन नुप्येत ॥ ३८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तमाह भगवान्कृतः कृतस्य
 नय रिरगहः ॥ मेषगंभीरया वाचा सस्मितं कुरु नंदन ॥ ३९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ नरेंद्रयाच्चा कविभि
 र्विगर्हिता राजन्यबंधोर्निजधर्मे वर्तिनः ॥ तथापि याचेत वसौ तद्देष्टुं या कन्यां न हि शुल्कदा वयं ॥ त्वरीयां
 ॥ ४० ॥ राजोवाच ॥ को न्यस्तेभ्यधिको नाथ कन्या वर इहेप्सितः ॥ गुणैकधाम्नो यस्यां गोश्रीर्वसत्य
 नयायिनौ ॥ ४१ ॥ किं त्वस्माभिः कृतः पूर्वसमयः सा त्वत्तर्षभ ॥ पुंसो वीर्यपरीक्षां कन्यावरपरी
 क्षया ॥ ४२ ॥ सप्तैते गोवृषा वीरदुर्दोता दुरवगताः ॥ एतैर्भग्नस्तु वहवो भिन्नगान् नृपात्मजाः ॥ ४३ ॥
 यदि मे निगृहीताः स्युस्त्वयैव यदुनंदन ॥ वरो भवानभिमतो दुहितुर्मे श्रियः पते ॥ ४४ ॥ एवं सम
 यमाकर्ण्येव ध्यापरिकरं प्रभुः ॥ आत्मानं सप्तधा हत्वा न्यगृह्णा लीलैव तान् ॥ ४५ ॥ ॥

निसमयः कृतः ॥ यत यदि रमे गोवृषाः ॥ ४४ ॥ सप्तधा हत्वेति वद्दो नो योषितां संपूर्ण एवाहं संभोगभोग्यः स्यामिति सत्यां प्रत्यसाप

॥ ४५ ॥ ॥ श्रीराम राम ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ निष्कर्मो वाञ्छताः सुवाससश्च तासां युवतीर्ना च दासीनां ॥ ४८ ॥ नागात् नागोभ्यः शतगुणान् नवलक्षणी ।
 रथानरथेभ्यः शतगुणान् नवकोटीः प्रश्नादभ्येभ्यः शतगुणान् नवपद्यानि ॥ ४९ ॥ ५० ॥ यदुभिर्गोवृषेभ्यः भग्नवीर्यो अपि सुदु

बध्नाता न्दामभिः शौरिर्भग्नदयो हि तौ न सः ॥ व्यकर्षलीलाया वधावालोदारुमयान्यथा ॥ ४६ ॥
 ततः प्रीतः सुतो राजा ददौ हृत्साय विस्मितः ॥ तां प्रत्यगृह्णाद्भगवान्विधिवत्सह शौ प्रभुः ॥ ४७ ॥
 राजपत्यश्च दुहितुः हृत्संलुब्धा प्रियं पतिं ॥ लेभिरे परमानंदं जातश्च परमोत्सवः ॥ ४८ ॥
 शंखभेरीनकां नेदुग्धतवाद्यदिजाशिषः ॥ नरनार्यश्च मुदिताः सुवासः स्नगलं कृताः ॥ ४९ ॥
 दशधेनुसहस्राणि पारिवर्हमदात्प्रभुः ॥ युवतीनां त्रिसाहस्रं निष्कर्मो वसुवाससां ॥ ५० ॥ न
 वनागसहस्राणि नागाकृतगुणान् तथा न ॥ रथाश्च तगुणान् श्वान्श्वाश्च तगुणान् नरा न् ॥ ५१ ॥ दं
 पती रथमारोप्य महत्या सेनया ॥ रतौ स्नेहप्रकिंनरदयो यापयामास कौशलः ॥ ५२ ॥
 श्रुत्वैतद्गुरुधुर्मयानयं तं पथिकन्यकं ॥ भग्नवीर्याः सुदुर्मर्षा यदुभिर्गोवृषैः पुरा ॥ ५३ ॥ तानस्य
 तः शरज्ज्वालां धुप्रियहृदज्जुनः ॥ गां इव कालयामास सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ५४ ॥ पारिवर्हमुपागच्छ
 हारकामेयसत्यपारे मेयदना ॥ मृषभो भगवान्देवकीसुतः ॥ ५५ ॥

मर्षोः रुरुधुः ॥ ५३ ॥ वस्यतः स्त्रियतः प्रयुज्जानानिति यावत् ॥ ५४ ॥ पारिवर्हमिति ॥ ५५ ॥ ॥ श्रीराम राम ॥ ॥ ॥ ॥

॥भा०६०३०५८॥
॥३८॥

सप्तमं विवाहमाह श्रुतकीर्तिरिति ॥ श्रुतकीर्तिर्नो मया पितृव्यस्य न स्याः सुतां भद्रानामकैः केयोत दे राजा ॥ ५६ ॥ अथ
ममाह सुतां चेति एक एव मञ्जरी ह स्मरणं न हार ॥ ५७ ॥ तस्य निरोधो नः पुरं तस्या न ॥ भै यो जावती भा सा स्या
भद्राचलक्षणा ॥ कालिंदी मित्रविदां चेत्येष पदमहा स्त्रियः ॥ ५८ ॥ इति दशमः पद्यचाश न मे भौमं हत्वाने

श्रुतकीर्तिः सुतां भद्रा मुपये मे पितृव्यसु ॥ कैः केयो भ्रातृभिर्दत्तां ह स्मः संतर्देनादिभिः ॥ ५६ ॥
सुतां च मद्रा पिपते र्लक्षणां लक्षणे युतां ॥ स्वयं वरे न हारैकः स सुपर्णः सुधामिव ॥ ५७ ॥
अन्याश्चैवं विधाभार्याः ह स्मस्या सत्सहस्रशः ॥ भौमं हत्वान निरोधात् तत्ताश्चास्मद्दर्शनाः ॥ ५८ ॥ इ
ति श्रीमद्रागवने महापुराणे दशमस्कंधेः पद्यचाश न मो ध्यायः ॥ राजोवाच ॥ यथा ह तो भग
वता भौमो येन च तः स्त्रियः ॥ निरुद्धा एतदा च क्षु विक्रमं शार्ङ्ग धन्वनः ॥ १ ॥ ॥

नाह ता हरिः कन्याः सहस्रशः प्राप पारिजानं दिवो हरत ॥ १ ॥ परिणीयत न स्ता भिसन्मनो रथ पूरणैः ॥ आत्मा रा
मो रामो य सौरे मे तद्देवेषु गृहस्य वत् ॥ २ ॥ येन तः स्त्रियो निरुद्धः स भौमः चकारा घेन कारणे न ह तः तदा च क्षेति ॥ ३ ॥

॥३८॥

इंद्रेण भौमचेष्टितं ज्ञापितः सन् ॥ प्राग्न्योनिष पुरं सौ मनगरं य यावित्यन्वयः ॥ कथं भूतेन ॥ तं छत्रं य स्यते न ॥ लोकपा
लप्रधानत्वादिंद्रस्य वरुण छत्रहरणे पितृव्ये च मान भंग इति तयोक्तं ॥ तत्ते कुंडले यस्याः सादिनिर्वे धुमातां य स्यते
न ॥ हत समराद्रौ स्थानं मणि पर्वतल क्षणं य स्यते न ॥ १ ॥ सत्यभामाया गृहे भगवंतमिंद्र आगत्य विज्ञापितवान् ॥ तदा न

॥ श्रीभुकदेव उ ॥ ॥ इंद्रेण हत छत्रेण हत कुंडलबंधुना ॥ तदाः मराद्रिस्थानेन ज्ञापितो भौमचे
ष्टितं ॥ १ ॥ सभार्यो गरुडारूढः प्राग्न्योनिष पुरं ययौ ॥ गिरिदुर्गैः शस्त्रदुर्गैर्जलाग्न्या निरु
द्धो सं ॥ २ ॥ मुरपाशाश्च तैर्घोरैर्दंडैः सर्वत्र आवृत्तः ॥ गदयानि विभेदाद्रीश्वरदुर्गाणि साय
कैः ॥ ३ ॥ चक्रेणारिर्न जलं वायुं मुरपाशांस्तथा सिना ॥ शंखनादेन यंत्राणि हृदयानि मनसि
॥ नो ॥ ५ ॥

न स्याः के नु काय नु या भार्यया सह यथा विर्तिय द्वा त्वदनु तयेव त्व नु त्रं ह निष्पामीति हा सोक्तं भूयै वरं दत्तं सत्यं कर्तुं
सत्यभामाया सह ययौ ॥ यद्वा नारदानीन पारिजानैक कु सुमे रुक्मिण्यै द ने सति कुपितो सत्यभा मां सात्वयता नु भ्यं
पारिजान मेव दास्यामीति श्रीहस्तेन प्रतिश्रुतमिति हरिवंशे प्रसिद्धं ॥ तदर्थं तां नी तवानि ज्ञेयं ॥ गरुडे नयाने कारणं गि
रित्यादि ॥ तैरुपलक्षितं जलाग्न्या निरुद्धं सर्वैर्न मानैर्दुर्गमं ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥भा.६.३.५९॥
॥३९॥

युगांताशनेर्धेनि वत् भीषणं ॥ परिरवाया जलात् ॥ ६ ॥ ७ ॥ आविध्य आतो ल्य समहा नाद इत्यन्वयः ॥ तस्मै श्री हृष्णा

प्राकारं गद्यागुर्वीनिर्विभेदगदाधरः ॥ पंचजन्यध्वनिं श्रुत्वा युगांताशनिभीषणं ॥ सुरः शयान उतस्थौ
दैत्यः पंचशिराजलात् ॥ ६ ॥ विश्रुत्वा मुघम्य सुदुर्निरीक्षणे युगांत सूर्यो नलरो चिरुत्पणः ॥ यमसंस्ति
लोकीमिव पंचभिर्मुखै रभ्यद्रवत्ताक्ष्य सुतं यथोरगः ॥ ७ ॥ आविध्य शूलं तरसागरुत्तनेनिरस्य व
कैर्यनदत्सपंचभिः ॥ खरोद सो सर्वदिशो तरं महाना पूरयन्नेडकराहमावृणोत् ॥ ८ ॥ तदापत
है त्रिशिरां गुरुत्तमे हरिः शराभ्यामभिनविधौ जसा ॥ मुखे युतं चापिशरै रताडय नस्मै गदां सो
पिरुषाव्यमुंचत ॥ ९ ॥ नामायतं तीगद्यागदां मृधे गदाग्नौ निर्विभिदे सहस्रधा ॥ उपम्यवाह
नमिधावनेजिनः ॥ सिरांसि चक्रेण जहार लीलया ॥ व्यसुपपातां भसि हृत्तशीर्षो निहृत्तशृंगो द्वि
वेंद्रतेजसा ॥ १० ॥ तस्यात्मजाः सप्तपितुर्वधातुराः प्रतिक्रियामर्षजुषः समुद्यताः ॥ तान्मो न रि
॥ सः श्रवणे विभावसुर्वसुर्नभस्वान रुण

यगदां व्यमंचत ॥ ९ ॥ इंद्रतैजसा वज्रेण ॥ १० ॥ प्रतिक्रियया हेतुभूतया अमर्षजुषः ॥ ११ ॥

॥३९॥

२ कंधराः

पीठं पीठनामानं निरगन् निरगमन् ॥ १२ ॥ निहृत्तानि शीर्षोर्धेनियेषां तान् ॥ १३ ॥ १४ ॥ शतं प्रीति विरोधे ॥ १५ ॥ विनि
त्रावाजाः पत्राणियेषां नैवीणैः निहृत्ता वाहवः उरवः शिरोध्राः विमलश्च देहायस्य नत्तस्यै वतं यदा विव्यधुः त

पीठं पुरस्तत्पचमपतिं मृधे मौमप्रयुक्तानिरगन् धृतायुधाः ॥ प्रायुंजतासा च शरानसौ नृगदा शक्त्या
छिद्रं शूलान्यजिते रूपो ल्वणाः ॥ १२ ॥ तच्छूलकूटं भगवान् स्वमार्गो रसो पवीर्यस्तिलुशश्च कर्ते ह।
तान्योढमुखा ननयुयमक्षयं निहृत्तशीर्षो रमुजो ध्रिर्वर्मणः ॥ १३ ॥ सानीकयानयुतचक्रसायकै
स्तथानिरस्ता न्नरकोधरा सुतः ॥ निरीक्ष्य हर्मवर्षण आस्त्रवन्महै रीजैः पयोधिप्रभवैर्निराक्र
मत् ॥ १४ ॥ द्यूसाभायं गहरोपरि स्थितं सूर्यो परिष्ठात्स तडिहूतं यथा ॥ हंसं सतस्मै व्यसृ
जछत घ्नो यो धाश्च सर्वे युगपत्सर्विव्यधुः ॥ १५ ॥ तद्रौमसैन्यं भगवानादाग्नौ विचित्रवाजैर्नि
शितैः शिलीमुखैः ॥ निहृत्तवाहू रुरिमो ध्रुविगहं चकार तस्यै व हताश्वकुंजरं ॥ १६ ॥ यानियोधैः
प्रयुक्तानि शस्त्रास्त्राणि कुरुहू ॥ हरिस्तान्यछिनत्तीक्ष्णैः शरै रेकै शस्त्रिभिः ॥ १७ ॥

स्थिते वसणे ॥ १८ ॥ अत्याश्चर्यं कुरुहू हेति संबोधनं ॥ तथा हि नैर्यानि प्रयुक्तानि ॥ शस्त्राणि तन्प्राप्तेः पूर्वमेव त
स्तेन सर्वं हत्वा पश्चात्तानि शस्त्राणि अस्त्राणि च ॥ विच्छेदतत्रायेकैकं शस्त्रमस्त्रं च त्रिभिस्त्रिभिः शरै रिया

॥३९॥

॥ भा. ६. ३. ५५ ॥
॥ ४० ॥

किंच गरुत्मतेति ॥ १८ ॥ अयु ध्यानन्यवर्तेन ॥ १९ ॥ यतः यथाशक्ता वज्रः प्रतिहतः आस असौ गरुडस्तु नाकं पत ॥ २० ॥
गरुडे वितयोद्यमः सनः ॥ २१ ॥ २२ ॥ पतसे जावून देवानि रत्नानि ते भो स्वरे मेवै श भूतं मंदरशिखरं महामणिं चार्पय

उत्समानः सुपर्णेन पद्माभ्यां निघ्नता गजान् ॥ गरुत्मना हन्यमानास्तु उपक्षनखैर्गजाः ॥ १८ ॥ पुरमेवा
विशन्ताती नरको युष्मदुपपत ॥ द्रष्टुं विद्म वि ते सैन्यं गरुडे नार्दि ते स्वकं ॥ १९ ॥ तं भो मः प्राहर छत्वा
वज्रः प्रतिहतो यतः ॥ नाकं पतत या विद्मो माला हत इव हि पः ॥ २० ॥ शूलं भो मोचु तं हंतु मादधे वित
योद्यमः ॥ तद्दि सगो त्वर्वमेव नरकस्य शिरोहृतिः ॥ अपाहर ह जस्यस्य चक्रे ण क्षुरने मिना ॥ २१ ॥
सकुंडलं चारुकिरीट भूषणवमौ पृथिव्यां पतितं समुत्थलन् ॥ हाहेति साध्वि नृपयः सुरेश्वरामालै
मुकुंदं विकरं तर्दतिरे ॥ २२ ॥ ततः श्वभूः हृत्समुपेत्य कुंडले प्रतप्तं जावून दूर त्नाभास्वरे ॥ सवैजयंत्या
वनमालयार्पयत्याचेत संछत्रमथो महामणिं ॥ २३ ॥ असौ षोडशविश्वेशं देवी देववराचिंतं ॥ प्रां
जलिः प्रणतारान् भक्तिप्रवणयाधिया ॥ २४ ॥ भूमिरुवाच ॥ नमस्ते देव देवेश ॥ शंखचक्रगदाध
र ॥ भक्तेषु पात रूपाय परमात्मन मोक्त
रिति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ऐश्वर्यं तात्वा भूमिः स्तौति नमस्त इति ॥ परमात्मन देवाय
नमो मि न् ॥ २५ ॥ ॥ ४० ॥

येन मंत्रेण कंठ्याः प्रसन्नः पूर्वमासीते न मंत्रेण नमस्तित नम इति ते ॥ पंकजं नामौ यस्य तस्मै जगत्कारणायैत्यर्थः ॥ अतएव सत्की
र्तिमयी पंकजमाला विद्यते यस्य तस्मै ॥ एवं भूतं ध्यायतां पंकजवत्सु प्रसन्नेतापो पशमनेनेत्रे यस्य तस्मै ॥ पंकजवत्सु सेजौ पं
कजां किं तावदौ यस्य तस्मै नम इति ॥ २६ ॥ किंच भगवते निरतिशयैश्वर्योय ॥ वासुदेवाय सर्वभूताश्रयाय ॥ अतएव वि
स्रवेद्यापि ते ॥ नहि सर्वभूताश्रयत्वं परिच्छिन्नस्य संभवतीति ॥ कुतः सर्वोश्रयत्वं ॥ तत्राह ॥ पुरुषाय सर्वाकार्योत्पूर्वम

स्मा ४

नमः पंकजनामाय नमः पंकजमालिने ॥ नमः पंकजनेत्राय नमस्ते पंकजाग्रये ॥ २६ ॥ नमो
भगवे तुभ्यं वासुदेवाय विस्मवे ॥ पुरुषाया दिवी जाय पूर्णवोधाय ते नमः ॥ २७ ॥ अजाय जन
यित्रे स्य च त्रणे नंत शक्तये ॥ परावरात्मन भूतात्मन्यरमात्मन मोक्त ते ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥

वसते ॥ पूर्वमेवाहमिहा समिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वमिति श्रुतेः ॥ एतदपि कुतः ॥ आदित्वीजाय ॥ आदेर्जगत्कारणस्या
पि कारणाय ॥ एवमपि नमृदादि ज्ञात्रमित्याह ॥ पूर्ववोधायेति ॥ २७ ॥ नन्वेवमपि ॥ स्वरूपात्पूर्वसत्त्वं न स्यात् अत आ
ह अजायेति ॥ स्वयमजाय अस्या वजनयित्रेऽभयत्रापि क्रमेण हेतुद्वयं ॥ त्रसणे वहते अनंतशक्तय इति च रहत्या दजत्वं अ
नंतशक्ति त्वाज्जनयित्वमित्यर्थः ॥ ननु पित्रादयः युत्रादीनां जनकाः तेषां च तत्पूर्वं तेषां वभूतानि तेषां च स्वकर्मद्वारेण नैवाः
किमत्राह तत्राह ॥ परावरात्मन्यस्यादि ॥ पित्राद्यात्मत्वात् तेषां वजनक इत्यर्थः ॥ २९ ॥

॥भा.६.३.५९॥
॥४९॥

ननु गुणाविश्वोत्पत्त्यादिहेतवः ते च प्रधानस्यैव तस्य च पुरुषः शोभकः तत्र च कालो निमित्तमिति प्रसिद्धं ॥ किमत्र
हेतुत्राहत्वे वा इति ॥ तमसो धारणेण संहतश्च ॥ स्थानाय पालनाय सुखाद्यर्थमुत्कटं रज आदित्वमेव विभर्षि सजी
त्यर्थः ॥ कालप्रधानपुरुषाश्च तद्वतिरिक्तानसन्ति ॥ त्वं तु परः सर्वव्यतिरिक्तः ॥ अतस्त्वमेव जनयितेत्यर्थः ॥ २९ ॥ का

त्वं वै सिसृक्षुरजउत्कटं प्रभो न मो निरो धाय विभर्ष्य संहतः ॥ स्थानाय सत्वं जगतो जगत्पते का
लः ॥ प्रधानं पुरुषो भवान्परः ॥ २९ ॥ अहं पयो ज्योतिरयानि लो न भो मा त्राणि देवा मन इंद्रिया
णि च ॥ कर्तो महानि सखिलं चराचरं त्वय्य द्वितीये भगवन्त्यं भ्रमः ॥ ३० ॥ तस्यात्मजो यं न वपा
दपंकजं भो नः प्रपन्नार्तिहरो पसादितः तत्पालयैनं कुरु हस्तपंकजं शिरस्य मुष्ण खिलकल्म
षापहं ॥ ३१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं भूयार्थितो वाग्भिर्भगवा न्भक्ति नम्रया ॥ दत्त्वा भयं भो मग्नं प्राविश
॥ त्स कलधि मत् ॥ ३२ ॥ ॥

यं कारणं प्रपंचस्य तद्व्यतिरेकं तस्य च सर्वव्यतिरेकमुपपादयति ॥ अहमिति
अहं भूमिः ॥ मा त्राणी देवा मन इंद्रियाणीति त्रिधा हेतुकारकाणि ॥ कर्तो अहेतुकारः ॥ ३० ॥ एवं स्तुत्वा प्रार्थयते तस्यै
ति हे प्रपन्नार्तिहर तस्य नरकस्य अयं भगवन्तो नाम भो नः ॥ अत एव मया न वपादपंकजमुपसादितः ॥ ३१ ॥ अभयं

॥४९॥

शताधिकमपि ज्ञातव्यं ॥ यथाह श्रीपरः शरः कन्यापरे सकन्यानां षोडशतुलविक्रमः शताधिकानि दहरो सहस्राणि सहस्र
ना इति ॥ राजभ्यस्तु पलक्षणं ॥ सिद्धादिम्यश्चेति ॥ ते वाहिते नैवोक्तं ॥ देवसिद्धासुरादीनां नृपाणां च जनार्दन ॥ तत्वा हि सो

तत्र राजन्यकन्यानां षट्सहस्राधिका युतं ॥ भौमादृता नो विक्रम्य राजभ्यो दहरो हरिः ॥ ३३ ॥ तं प्रविष्टं स्त्रि
यो बोक्ष्य नरवीरं विहिताः ॥ मनसा वज्रिरे भोयं पतिं दैवोपपादितं ॥ ३४ ॥ भूयात्यतिरयं मखं धाता नदनु
मोदतां ॥ इति सर्वोऽप्युक्त्वा स्वेभावेन हृदयं दधुः ॥ ३५ ॥ ताः प्राहिणोत्त दूरवतो सुमृष्ट विरजो वराः ।
नरयानैर्महाकोशान्नयाश्चान्द्रविणं महत् ॥ ३६ ॥ ऐरावतकुले भोश्च तूर्दं तां स्तरस्विनः पां
दुरांश्च ततः षष्ठिं प्रेषयामास के शवः ॥ ३७ ॥ गत्वा सुरेंद्र भवनं दत्त्वा दित्यै च कुंडले ॥ पूजितस्त्रिदशै
रेणमहेंद्राण्या च सप्रियः ॥ ३८ ॥ नोदितो भार्ययो त्याद्यपारिजातं गरुत्पति ॥ आरोह्य सेंद्रान्निबुधा
॥ न्निर्जितोपानयत्युरं ॥ ३९ ॥ ॥

सुरः कन्यारुतोधनिजमंदिरे ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ प्राहिणोत्तस्थापयामास ॥ सुमृष्टाः
कमनीयाः ॥ विरजो वराश्च ताः ॥ नरयानैः शिविकाभिः ॥ अपि च महाकोशानि नि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ सप्रियः सत्यमासास हि
तः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

॥भा.६.३.५९॥
॥४२॥

गहोयानं निष्ठुरमुपशोभयति नः ॥४१॥ सेंद्रा निबुधानि निजे ते नो द्रुह्योः संगम उक्तः ॥ नवननु कयं प्रसाधित स्वमनो
रथे न श्रीहस्तेन महेंद्रस्य संगममद्वयं कथा हययाचरति ॥ अच्युते अर्थे साधनमिनिचकमेहये याचति पातोः विग
स्यते विगहं करोति महानपितमः ॥ कोयः आळ्यतां धनिकतां ॥४१॥ यथायथावत् अनेन देवक्यादि बंधुजनसमागमो

स्थापितः सत्यभामा गृहोयानो पशोभनः ॥ अन्वगुर्भेमराः स्वर्गो न दं ध्वासवलं पराः ॥४१॥ य
याच आनम्य किरीटकोटिभिः पादौ स्पृशन् च्युतमर्थे साधनं ॥ सिद्ध्यर्थे एतेन विगस्यते महा
नहोसुराणां च तमोधिगाढतां ॥४१॥ अथोमुहर्तए कस्मिन्नानागारेषु ताः स्त्रियः ॥ यथोप
देमे ॥ भगवान्तावद्रूपधरोच्ययः ॥४२॥ गृहेषु तासामनयाप्यतर्कहृन्ति रस्तसाम्या
तिशये घवस्थितः रे मे रमाभिर्निजकामसंस्तुतो यथेतरो गार्हकमेधिकांश्चरन् ॥४३॥ ॥

पिप्रतिगहं यौगपयेन सवितः ॥ अच्ययः सर्वत्रापि संपूर्ण एव ॥४२॥ अहोभार्यनारीणामित्याहं त्रिभिः ॥ गार्हस्थिति अ
तर्कानि कर्मोणि करोति यथासः ॥ निरसं साम्पमतिशयश्च येरनेषां ते गृहेषु अनयायी अवस्थितः रमाभिर्लेख्यां
शभूताभिः निजकामसंस्तुतः स्वानंदपरिपूर्णः गार्हमेधिकान् गृहस्थधर्मान् ॥४३॥

॥४२॥

अनुरागहाससहितमवलोकं च न त्वर्कं न वंसंगमं च न द्रुतं न लं च न स्मिन् लज्जां च भेनु ॥४४॥ विश्रमणं संचाह नं केशप्रसारः
केशप्रसाधनं ॥ दासीनां शान्तिविधेने यासां नयाभूता अपि सेवे विमोहं स्पेविदधुरिति ॥४५॥ इति दशमे एकोनषष्टि नमः
॥५९॥ अथ षष्टि नमे हस्तः परिहासेन रुक्मिणी ॥ केत्य पित्ताननः प्रेमकलहं नाम संलपयत् ॥१॥ रामाराम नानंदमहोदय विं

रुत्थं रमापतिमवाप्य पतिं स्त्रियस्तात्र ह्यादयो पित्तविदुः पदवी यदीयां ॥ भेनु मुंदाविरतमेधितयानु
रागहासावलोकनवसंगमजल्पलज्जाः ॥४४॥ प्रत्युद्रमासनवराहं पादशौचतांबूलविश्रमणवीज
नगंधमालैः ॥ केशप्रसारशयनस्तपनोपहार्यैर्दासीशान्ता अपि विमोर्विदधुः स्मदास्यं ॥४५॥ इति श्री
भागवते महापुराणे दशमस्कंधे एकोनषष्टि नमो ध्यायः ॥ वादरायणिरुवाच ॥ कर्हि चित्सुखमा
सीनं स्वतल्पस्थं जगद्गुरुं ॥ पतिं पये चरद्वैष्णो व्यजनेन सखीजनैः ॥१॥ यस्वेतल्लीलया विश्वं सज्ज
त्यत्यवतोश्चरः ॥ सहिजानः स्वसेतनां गोपीया ययदुखजः ॥२॥

वनैः ॥ रुक्मिण्याः प्रेमकलहं व्यजने श्रव्यं मोर्वने ॥२॥ स्वतल्पस्थं स्वपर्यंकस्थं ॥१॥ वक्ष्यमाणं नुरुक्मिण्याः श्रियः श्रीह
स्ते परमं प्रेसं भावयितुं न सोक्तमेव न त्वमनुस्मारयति यस्ति ॥२॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ४३ ॥

आदौ तावन्निभिः श्लोकैर्मंदिरमनुवर्णयन्ति तस्मिन् ॥ तच्छब्देनानि ससिद्धमाह ॥ ज्ञानं निमुक्ता दामानि ते वां विलं वाः संनियस्मि
न तेन विज्ञानेन विराजिते ॥ तृतीयोऽनानां विराजितपदेनानयः ॥ ३ ॥ सुगंधिनयादिरेफकुलैर्नीदितैः ॥ प्रविशद्भिश्चंद्रश्चिभिः
॥ ४ ॥ निर्गच्छद्भिर्गुरुसंनवपुष्पैश्चानिमनोहरत्वं दर्शितं ॥ ५ ॥ ययसः क्षौरस्य केन रवमदुनिययं कस्य कश्चिपूतमेहं सत्तुलिकायां

तस्मिन्नेतर्गदे भ्राजन्मुक्ता दामविलं विना ॥ विराजिते विज्ञाने नदीयैर्मणिमयैरपि ॥ ३ ॥ मल्लिकाद
मभिः पुष्पैर्हिरेफकुलनादितैः ॥ जालरं प्रप्रविष्टैश्च गोभिश्चंद्रमसोमलैः ॥ ४ ॥ पारिजातवनामो
दवायुनो घानशालिना ॥ पूयैरागरूवैराजन् जालरं प्रविनिर्गतैः ॥ ५ ॥ ययः केन निभेशु भ्रेययं
के कश्चिपूतमे ॥ उपतस्थे सुखासीनं नगतामीश्वरं यतिं ॥ ६ ॥ बालव्यजनमादायरत्नदंडं सखीक
रात् ॥ तेन वीजयती देवी उपासां चक्र ईश्वरं ॥ ७ ॥ सोपाच्युतं कृणुती मणिनूपुराभ्यां रेजं गुलीय
वरुयव्यजनाग्रहस्ता ॥ वस्त्रां नगूळकुचकुं मणोणहारभासानितं च धृतया च परार्थकां च ॥ ८ ॥

उपतस्थे आसेवत ॥ ८ ॥ तदेवाभिनयति ॥ बालव्यजनमिति ॥ ७ ॥ उपाच्युतं अच्युतं अच्युतसमीपे सामणिनूपुराभ्यां रेजे ॥ कृणुती
मणिमयौ नूपुरौ कृणुती ॥ तथा अंगुलीयवरुयव्यजनाजी अग्रहस्ते हस्ताग्नेयस्याः सा ॥ वस्त्रां तेन गळौ स्थिति नौ कुचौ तयोः कुं
मं तेन शोणाहारः नस्य भासानयानि तं वे एनाया परार्था अमूल्या काची तयारे जे ॥ ८ ॥

॥ ४३ ॥

तां निरीक्ष्य प्रीतः स्मन्स्मयमानः हरिः आवभाषे ॥ कथं भूतया लीलया धृतनरत्ननोः तस्य अनुरूपरूपां अनुरूपं रूपं
यस्याः सा ॥ ययोक्तं श्रीपराशरेण ॥ देवत्वे देवदेहेयं मानुषत्वे च मानुषी ॥ विलोदेहानुरूपां वै करोत्येषात्मनस्तनुमि
ति ॥ किंच अलंकैः कुंदलाभ्यां निष्केण पदकेन अलं हनं कंठेन च चतुर्दिक्षु गोभिर्न वक्त्रे उल्लसन्ती स्मितसुधा यस्यास्तं ॥

तां रूपिणीं श्रियमनन्यगतिं निरीक्ष्यया लीलया धृतनरत्ननो रनुरूपरूपां ॥ प्रीतः स्मयन्तलककुं
उल्लसन्ति कंकटवक्त्रोल्लसन्ति स्मितसुधां हरिरावभाषे ॥ ९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ राजपुत्रीपिताभू
यैल्लोकपालविभूतिभिः ॥ महानुभावैः श्रीमद्वीररूपोदार्यवलोज्जितैः ॥ १० ॥ तान्प्राप्तानर्थिनो
हित्वा चैवादीन् स्मरदुर्मदान् ॥ दत्ताभ्यां स्वपित्रा च कस्मान्नो वरुषेः समान् ॥ ११ ॥ राजभ्यो
विभ्यतः सुभ्यः समुद्रं शरणं गतान् ॥ बलवद्भिः हतद्वेषान्प्रायस्य कनृपासनान् ॥ १२ ॥

सर्वगुणयुक्ताया अयिनववृद्धिर्मंदे त्याशयेनाह राजपुत्रीत्येका दशभिः ॥ हे राजपुत्री लोकपालानामिव भूतिरैश्वर्यं
येषां नैः ॥ तथा महाप्रभावै रीत्येकैर्जैतैश्च पूर्वमभिप्रेता सित्वं ॥ १० ॥ तान् हित्वा नोस्मान् असमान् कस्माद् वरुषे
नवतीत्वं ॥ ११ ॥ किंच प्रायशः राजभ्यो जरासंधादिभ्यो विभ्यतः भयं प्राप्नुवतः ॥ १२ ॥

॥भा० ६०३०६०॥

॥४४॥

अस्य एव त्मेनाम विज्ञाता चाराणां ॥ अलोकपथं अस्त्री पारतंत्र्यं पदं वीमार्गमास्थिता अनुसृताः ॥ १३ ॥ किंचिन्निनि
क्षिंचनादिति ॥ १४ ॥ आत्मसमं परस्परमनुरूपं जन्मैश्वर्योभ्यां सहिता आकृतिः रूपं जानिर्वीससाभवः आयति ॥ १५ ॥

अस्य एव त्मेनां पुंसामलोकपथमीयुषां ॥ आस्थिताः पदं वी सुभ्रु प्रायः सोदं नियोषितः ॥ १३ ॥
निक्षिंचनावयं शश्वन्निक्षिंचनजनप्रियाः ॥ तस्मात्प्रायेण नखाख्यामां भजं निसुमध्यमे ॥ १४ ॥
पयोरात्मसमं वितं जन्मैश्वर्योभ्यां हतिर्भवः ॥ तयोर्विवाहो मैत्री च नोत्तमा धर्मयोः क्वचित् ॥ १५ ॥
वैदम्यैर्न विज्ञायत्वया दीर्घसमीक्षया ॥ वृत्तावयं गुणैर्हृना भिक्षभिः श्लाघिता सुधा ॥ १६ ॥ अ
थात्मनो नुरुपं वै भजस्व क्षत्रियर्षभं ॥ येन त्वामाश्रियः सत्या इहामुत्र च लप्स्यसे ॥ १७ ॥ चै य
शाल्वजरासंघदंतवक्त्रादयो नृपाः ॥ मम ह्रियंति वामोरु रुक्मीचापितवागजः ॥ १८ ॥ तेषां
वीर्यमदं धानां हस्तानां समयनुनये ॥ आनीता सिमया भद्रे ते जौयहरता सतां ॥ १९ ॥

नदीर्घा समीक्षा विचारो यस्याः तथा ॥ १८ ॥ अथ इदानीमपि ॥ १९ ॥ तर्हि किमित्यानीताह मिनि चेदित्याशक्याह चै
येति ॥ मम मां हिंसांति ॥ १८ ॥ समयनुनये गवीपनयनाय ॥ १९ ॥

॥४४॥

आत्मानं वक्ष्यामि सर्वांस्तु अहमेव वक्ष्यामि नान्येति मन्यमानां गर्वितानि त्वर्थः २

स्त्रीणां मतिः सहसौदासीन्यमकामत्वं चाह उदासीनादिति ॥ गोहयोर्देह गोहयोरुदासीना अतएव ज्योतिरक्रियाः ज्योतिः प्र
दीपादितद्वाक्षिमात्रं तथा क्रियारहिताः आसहेवती मह इति श्लेषा देतो रात्र्या नंवल्लभा मेवेत्येवाथैव शब्दः ॥ २१ ॥ २२ ॥

उदासीना वयं नूनं न स्य पत्यार्थकामुकाः ॥ आत्मलब्ध्या स्महे पूर्णो गोहयो ज्योतिरक्रियाः ॥ २१ ॥ श्री
शुक उवाच ॥ एतावदुक्ता भगवानात्मानं वल्लभा मित्र ॥ सत्यमाना मविश्लेषान् हर्षप्रउपारमतः ॥ २२ ॥
इति त्रिलोकेश पतेस्तदात्मनः प्रियस्य देव श्रुतपूर्वमप्रियं ॥ आश्रुसमीता हृदि जातवे पथुश्चिं
तादुरं तां रुदती जगाम ह ॥ २३ ॥ पदा सुजातेन नरवारुणश्रिया भुवं लिखं त्यश्रुभिरंजनासिनैः ॥ आ
सिंचती कुंकुमरूपितौ स्तनौ तस्यावधो मुख्यतिदुःखरुदवाक् ॥ २४ ॥ तस्याः सुदुरवभयशोकवि
नष्टवुद्धेर्हस्तात् शूलयद्गलपतो व्यजनं पपात ॥ देहश्च विकूवधियः सहसैव मुखं न मेव वातविह
ता प्रविकीर्य केशान् ॥ २५ ॥ तत्तद्व्यू भगवान् हृत्प्रियायाः प्रेमबंधनं ॥ हास्यप्रौढि मज्जनं त्याः
करुणः सोन्वकंपत ॥ २५ ॥

चिंता लक्षणमाह ॥ पदेति ॥ नखैरुत्तुणा श्रीः कान्तिर्यस्य तेन सुजातेन सुकोमलेन पदा ॥ २३ ॥
सुदुखं अप्रियश्रवणान् भयं ॥ त्यागशंक्याशोकः संतापः तैर्विनाशवुद्धिर्यस्याः तस्याः शूलं नित्यं तंति वलयानियस्या

तस्या इत्युदासीन्यमप्युक्तं ॥ विदुवा अवस्यथोर्ध्वं ॥ २५ ॥
॥ २५ ॥ हास्यप्रौढि मज्जनं त्याः

॥ भा० ६०३०६० ॥
॥ ४५ ॥

चतुर्भुज इति ॥ उत्थापनाश्लेषणवक्रपरिमाणेनापथ्यं आविष्कृतचतुर्भुज इत्यर्थः ॥ समुद्रनिवर्ण ॥ २६ ॥ अश्रुनिःशोभिने
भुवा ॥ शोकाश्रुभिः ॥ २७ ॥ सांत्वयामास अनुनीतवान् ॥ २८ ॥ मामांखद्वचः किं नुवदिष्यतीति श्रोतुकामेन श्रोतुमिच्छतां स्वेत्या

पर्यंकादवस्त्याश्रुतामुत्थाप्य चतुर्भुजः ॥ केशात्समुत्थतद्वक्त्रं प्रामृजत्यक्षपाणिना ॥ २६ ॥ प्रमृ
न्याश्रुकलेनेत्रैस्तनौचोयह नौश्रुवा ॥ आश्लिष्य वाहनाराजन्नन्यविषयां सती ॥ २७ ॥ सां
त्वयामास सांत्वयः रूपया हृदयणां प्रभुः ॥ हास्यप्रौढिभ्यश्चिन्तामनदहं सतांगनिः ॥ २८ ॥ श्रो
भगवानु ॥ मामांवेदथ्यसयेथाजानेत्तांमन्यरायणां ॥ त्वद्वचः श्रोतुकामेन स्वेत्याचरितमं
गने ॥ २९ ॥ मुखंचप्रेमसंरंभस्फुरिताधरमीक्षितुं ॥ कराक्षेपारुणापांगंदरभृकुरीतदं ॥ ३० ॥
अयेहियरमोलाभोगहेषुगहमेधिनां ॥ यन्नमैन्त्यतेयामः प्रियत्याभीरुभामिनि ॥ ३१ ॥ शुक
उवाच ॥ सैवं भगवताराजन्वैदभरपरिसांत्विता ॥ ज्ञात्वा तत्परिहासोक्तिं प्रियत्यागभयंजहौ ॥ ३२ ॥

नर्मणा एवमाचरितमुक्तं ॥ नतत्वत् ॥ हे अंगने सुंदरी ॥ २९ ॥ प्रेमसंरंभेण प्रणयकोपेन स्फुरितः कंपितो घरोयस्मिन् ॥
कराक्षदेन कराक्षस्तैराक्षेपैररुणो अपांगौ यस्मिन्नतत् ॥ अनएव सुंदरं कुरितं भृकुरितं यस्मिन्नतत् ॥ ३० ॥ ननु कल

हे किं कौमुकुमुलेवाअनआहअयं शीतनर्मनं मेभिः
यामः कालः ॥ ४५ ॥

भगवन्स्तस्यैश्वर्ययुक्तं मुखं ॥ सत्रीडे नहासेन रुचिरेण स्निग्धे नापांगेन वीक्ष्यमाणा ॥ असमत्वं दुर्गोश्रयणं प्रवलेः
कलिः ॥ अराजत्वमविज्ञातालौकिकेहावसादनं ॥ निश्चिन्तनत्वं तन्मोतिराख्यानादणीयता ॥ अनोचितं निर्गुणत्वं ॥ यथा
श्लाघाचमिष्कभिः ॥ औदासीन्यमकामत्वं स्तदेषानृषोऽज्ञासतः ॥ अहंत्वादीर्घदर्शित्वेनैष्यां रासां वहन् गुणान् ॥ हस

वभाषकृपमं पुंसां वीक्षंती भगवन्मुखं ॥ सत्रीडहासरुचिरस्निग्धापांगेन भारत ॥ ३३ ॥
श्रीरुक्मिण्युवाच ॥ नत्वेवमेतदरविंदविलोचनाहयद्वैभवान् भगवतो सरशी विभूतः
कृत्स्ने महिष्यभिरतो भगवांस्त्र्यधीशः ॥ काहंगुणप्रहृतिरज्ञगही नपादा ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥

नमोदितान् भैष्योन्येषधदुणसंस्तवै ॥ भगवतः स्वनिदापराणीवयानिवचनानि सर्वोत्कर्षपरतया वाचसाणा प्रतिव
भाषते स्म ॥ ३३ ॥ नत्रयदुक्तं कस्यानोवहपे ॥ समानि निनत्रासास्यं सत्यमेवेत्याह नत्वेवमिति हे अरविंदलोचनत्र्यधीशः त्र
याणां ब्रह्मादीनामप्यधीशो नियंता त्वं क्व ॥ क्व काहंगुणप्रहृतिः त्रिगुणस्वभावाप्राप्तता गुणमयो प्रहृतिर्वा ॥ ननु त्वमेवाधीश्व
री श्रीः सर्वैरुपास्यत्वादिनि अत आह ॥ अहैः सकामैर्गही नोपादीयस्याः सा ॥ ३४ ॥

॥ भा० ६०३०६० ॥

॥ ४६ ॥

यदुक्तं राजभ्यो विभ्यः सुभ्यः समदंशरणं गतानि न त्राह सत्यमिति ॥ हे उरुक्रमेति भयाभावं दर्शयति ॥ गुणाः शब्दाद
य एष राजं न इति राजानः तेभ्यो भयादिवेति ॥ अतः तदये समदं न ह दगा धे विषया कारे रपरिच्छिन्न इत्यर्थः ॥ श्रेते निष्क
रुतया प्रकाशते ॥ उपरंभनमात्र ॥ चैतन्यचन आत्मा भवानिति ॥ वरुवद्भिः हतद्वेषा नि नियदुक्तं तदपि सत्यमिति क
रिंद्रियगणैः हत्यभिप्रायेण बहुवचनं कुस्ति तदं द्रियगणो येषामिति वा ॥ नैस्त्वं नित्यं हतविग्रहः तेषु न वा प्रतीते ॥ य

सत्यं भयादिव गुणेभ्य उरुक्रमांतः श्रेते समुद्र उ परंभनमात्र आत्मा ॥ नित्यं कद्रिंद्रियगणैः हत
विग्रहं त्वत्सैव कैर्नृपपदं विधुनंत मोधं ॥ ३५ ॥ त्वत्पादपद्मकरंदनुषां सुनीनां चर्मा स्फुरंत नृप
श्रुभिर्ननुर्विभाज्यं यस्मादलौकिकमिवेहितमीश्वरस्य भूभूत वेहितमथो अनुये भवंतं ॥ ३६ ॥

दुक्तं त्वत्कनृपासनानि नित्यं पुकमेवेत्याह ॥ त्वत्सैव कैरिति ॥ नृपाणां यदमासनं अंघं गारुं तम एव तत ॥ अविवेकव
हलत्वात् त्वत्सैव कैरवतत्यक्तं ॥ किंपुनर्वैकृत्यं त्वया त्यक्तमिति ॥ ३५ ॥ अस्यैव त्मनां संसामलोकपथमीयुषामिति यदुक्तं
तदपि तथैवेत्याह त्वत्पादेति ॥ नृपश्रुभिर्नराकारैः यश्रुभिः ॥ किंपुनर्वैकृत्यं तव चर्मा स्फुरति ॥ किंतयत् यस्माच्च
भवंतमनुवर्तंते तेषामपीहितमलौकिकमिव ॥ अथो अतः किमुवैकृत्यं तवैश्वरस्येहितमलौकिकमित्यर्थः ॥ आ
स्थितः पदवीसुभ्यः प्रायः सीदति येषु न इति अस्मपरिहारं वक्ष्यति ॥ यद्वा च यंति यं च मश्लोकेन ॥ ३६ ॥

॥ ४६ ॥

निकिंचनावयं शब्दनि किंचन जनप्रियाः ॥ तस्यात्यायेण न त्याह्यामां भजंति सुमदं ध्यमत्येन नृलो कोक्तं दोषत्रयं परिह
रति ॥ नि किंचन इति दरिद्रता लक्षणं नि किंचन त्वं तु नवन घट न इत्याह यस्मादिनि ॥ अन्यतो बलिभुजः पूज्या अपि त्र
ह्यादयो यस्यै भवते बलिहरं तिनस्य सर्वेश्वरस्य भवतो दरिद्रता न घट इत्यर्थः ॥ नि किंचन प्रिया इत्यत्र तत्पुरुषेण
बहुव्रीहिणा च निंदास्यादिनिस्त्रयमप्युभयथा लोति प्रेष्टो भवानिति बलिभुजां ब्रह्मादीनां लोके श्वराणां त्वप्रसूतेषु

निकिंचनो ननु भवान्न यतो स्ति किंचि यस्यै बलिभुजोऽपि हरं त्यजाथाः ॥ नत्वा विदं त्य सुतपो न
कमाह्व तांथाः प्रेष्टो भवान् बलिभुजामपि तेपितुभ्यं ॥ ३७ ॥ त्वैवै समस्तपुरुषार्थमयः फला
त्मा यद्वा छया सुमनयो विसृजंति हृत्सं ॥ तेषां विभो समुचितो भवतः समाजः पुंसः स्त्रियाश्च
रनयोः सुखदुःखिनो न ॥ ३८ ॥

तुभ्यं न वेति ॥ तस्यात्यायेण न त्याह्यामां भजंतीत्यस्योत्तरं ॥ नत्वा विदंतीति ॥ आ
ह्वतयांथाः त्वात्वा मेतकं न विदंति ॥ अतस्ते असुनृपः असत्नेवनप्यंति न त्वां भजंतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ बलिभुजामपि भवान्ये
ष्ट इत्यत्र हेतुं वदंती ॥ ययोरेव समं वितमित्यनेनोक्तमनौचित्यं परिहरति ॥ त्वत्पादेति ॥ फलात्मा परमानंदरूपः ॥ एन
स्यैवानंदस्यायानि भूतानि मात्रा मुपजीवंतीति श्रुतेः ॥ समाजः सैव सैव कलसं संबंधः ॥ ननु पुंसः स्त्रियाश्च मिथोरनयोः
अत एव तत्कृतं सुखदुःखिनो सदा कुर्यादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

॥ भा० ६०३०६० ॥

॥ ४७ ॥

मिथुभिः श्लाघितामुपेत्यपरिहरस्त्वमिति ॥ मिथुपदव्याख्यानेत्यस्तदंते मुनिभिरिति ॥ सुपेत्यपरिहारः आमेति ॥ य
दर्थे सर्वप्रियं भवति तस्य जगतामात्मनस्तव वर्णनं न ह्येत्यर्थः ॥ किंच आत्मदरति ॥ वैदग्ध्यं न रविज्ञाय त्वया दीर्घसमीक्षये
ति स्वस्मिन्नुक्तं दोषद्वयं परिहरति ॥ इति ज्ञात्वा वैभवे मया हतो सीत्यज्ञानपरिहारः ॥ हित्वेत्यदीर्घसमीक्षापरिहारः ॥ भवतोऽप्यु
चः सकाशादुदीरितो यः कालः तस्य वेगः तेन ध्वस्ता आश्रितो येषां जान ॥ ब्रह्मादीनपि विहाय कुतोऽन्यवराका इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

त्वं न्यस्तदं मुनिभिर्गदितानुभाव आत्मात्मदश्च जगतामिति मेव णोसि ॥ हित्वा भवद्भुव उदीरि
तकालवेगध्वस्ताश्रितोऽभवना कपती नूक्तोऽन्ये ॥ ३५ ॥ जायेव च स्तवगदागजयस्तु भूषान्ति
द्रव्यशार्ङ्गं निनदेन जहर्ह्यमात्वं ॥ सिंहो यथा स्वलिमोश पशून् भागं तेभ्यो भयाद्यदुदधिं शरणं
॥ प्रयत्नः ॥ ४७ ॥

स्वाज्ञानं परिहृत्य पुरुषांतरगुणवर्णनप्रदीपकोपरसंभवेण तस्मिन्नेवाज्ञानमापादयति ज्ञानमिति
सिंहो यथा पशून् विद्रव्यस्वलिं हरति तथा शार्ङ्गं पशून् निर्नादेनैव जरासंधादीन् विद्रव्यमांस्वभावांश्च यं यस्त्वं तत्तवानसि
तस्य तव राजभ्यो भयाद्यदुदधिं प्रयत्न इति तद्वचोभाषणं न ज्ञातं माघं न परत इत्यर्थः ॥ ४० ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४७ ॥

यच्चाप्यदस्य वत्सनामित्यादिनार्थान् भजंतः सोदंतीत्यवसादनं श्रमावहत्वं मुक्तं तदपि मंदमेवेत्याह यहां छयेति ॥ य
स्य तव भजनवांछयानुपोत्तमाः ॥ अंतोवेन स्पृष्टा वैभवेः पृथुः जायेतो भरतः ॥ नाहो यथा निः ॥ गयश्चादिये वांते य एते
तव पदवीमार्गमाश्रितास्ते किं सोदंति न सोदंतेव ॥ अपि तु त्वत्पदं प्राप्ता इत्यर्थः ॥ एवं च कोपावे शोनावसादनस्य य
रिहारादस्य वत्सनामित्येतदनुत्तरं विहायोत्रोत्कर्षः ॥ २१ ॥ यच्चोक्तं अथात्मनो नुरुपमिति तत्राह काव्यमिति ॥
यहां छयानुपश्रित्वामणयोंगवै न्य जायेत नाहुषगयादयरो कपत्यं ॥ राजं विसृज्य विविश्रुवनं मे
बुजाक्षसोदंति ते तु यदवीत इह स्थिताः किं ॥ ४३ ॥ काव्यं श्रयेत तव पादसरोजगंधमाघाय सन्मुख
रितं जननाय वर्गं ॥ लक्ष्म्या लयं त्वविगणाय गुणालयस्य मर्त्यासदो रुभयमर्थं विविक्तं हृदि ॥ ४२ ॥
नेत्वा नुरुपमं भजे जगतामधीशमात्मानमत्र च परत्र च कामपूरं ॥ स्यान्मे तवाधिररणं सति भिर्भवेत् ॥
॥ यो वै भजंत मुपयात्यन्ताय वर्गः ॥

कटयेन ॥ गुणानामालयस्य तव पादसरोजगंधं न ताया अय वर्गं मोक्षरूपं
लक्ष्म्याः आलयं तस्यैव सदिः मुखरितं वर्णितं आघ्राय त्रयं विगणाय मर्त्यामरणधर्मिकां सदा उरुभयं यस्य तमन्यं कास्त्री
श्रयेत सेवेन ॥ अर्थे विविक्ता हृदिर्यस्याः सा गुणालयस्येत्यनेन गुणैर्हृदं न इति यदुक्तं तदप्यपास्तं ॥ ४२ ॥ अतस्त्वामेवाह
मभजमित्याह तं तेति प्रार्थयते स्यादिति ॥ अरणं शरणं सति भिर्भवेति यैगादिभिः जन्मभिः पाशान्तरे त्वर्थे वादवहुलकमुग्रव
कैरित्यर्थः कथं भूतस्य तव ॥ यत्त्वमनृतस्य संसारस्य अपवर्गो नाशो वसीत्सः भयं तमुपयाति आन्यसात्करोति तस्य तवाधि

मिति सो न स्पृष्टि शरणं येवानुसृत्य भजनयोगं ॥ अतस्त्वाम
हमभजमिति ॥ ४३ ॥ ॥

॥ भा. ६. ३. ६० ॥

॥ ४८ ॥

येवोकाराज्ञां वहो गुणाः एनपुत्रीसिताभूपैलोकपालविभूतिभिरित्यादिना तत्र सेव्यं सशायसंगुलिभंगचाहनस्याः सु
विस्तराच्चकेवलं भारवाहा ॥ गावोवलीवदीरवनिन्यापारकियाः श्वानरवायमताः ॥ विडाला इव स पुणाहिं स्नाश्व मत्या
वकिंकराः नृपाः तस्याः सुर्मंगायाः पत्न्यस्युः सखीकयां पियं स्वत्कवानप्राप्नुयादिति ॥ ४४ ॥ तथाहि नेपदा जमकरंदम
जिघ्रती सतीयां स्त्रीविमूढा साकांतोयमिति र्यस्याः साकांतमनिः जीवच्छवं भजती त्वगादिभिः बहिः पिनदूष्ये अंतर्मा

तस्याः सुरच्युतनृपाभवतोपदिष्टाः ॥ स्त्रीणां गृहे पुखरगोश्वविडालभृत्याः ॥ यत्कर्णमूलमरि =
कर्षणनोपयायापुष्पत्कथासृडविरिंचयसभासुगीताः ॥ ४४ ॥ त्वक्श्वभुरोमनस्वकेशपिनद
संतर्मासास्थिरकृमिविडूकफपितवानं ॥ जीवच्छवं भजतिकान्तमनिर्विमूढाया नेपदा ज
मकरंदमजिघ्रती स्त्री ॥ ४५ ॥ अस्तंबुजाक्षममने चरणानुराग आत्मन तस्य मयि चानतिरिक्तह
॥ ४६ ॥ यद्येस्य हृदय उपानरजोतिमात्रो मामीक्षसे तदुहः परमाण

सादिमयमिति ॥ ४५ ॥ यदुक्तमुदासीना वयमित्या

दिनत्राह अस्त्विति ॥ यद्यपि त्वनिरपेक्षः तथापि मम ते चरणानुरागेस्तु मयि च मय्यपि न अतिरिक्ता अतिशयवती रश्मि
र्यस्य ते आत्मन्येव न वती है तव तेन को लाभः ॥ त्वचरणानुराग एव महान् लाभः किंच यद्दि अस्परहृदये उपानरजोतिमा
त्रो कं कं येन स तथा भूतः स न मा मीक्षसे ॥ उएवार्थे ह हर्षे तदेव नः परमानुकं या प्रत्यनुमह इति ॥ ४६ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ४८ ॥

तदेवं तदुक्तं सर्वे प्रतिव्याख्या यप्रसन्नचित्तमंत्रसु पदिशं त्याह ॥ शृभ्यां नैवेति ॥ अथान्यतो नुरुपमित्यादि तेवचः अ
लीकं मिथ्येति नैव मन्ये ॥ यतो लोके कन्याया एव क्वचिदिति भवति ॥ यथा काशिराज कन्यानां अंवां विकां बालिकानां नि
रुणां मध्ये अंवायाः कन्याया एव शाल्वेरतिर्जीता तदुत ॥ ४७ ॥ व्यूढायाः परिणीताया अयोनि उभयस्मान् इह परलोकद

नै ॥ बालोकमहं मन्ये वचसे मधुसूदन ॥ अंवाया इव हि प्रायः कन्यायाः स्यादतिक्वचित् ॥ ४७ ॥ व्यू
ढायाश्चापि पुंश्चल्या मनोभ्येति न वं न वं ॥ बुधोऽसती न विभ्रया तां विभ्रदुभयच्युतः ॥ ४८ ॥ श्री
भगवानु ॥ साध्येतच्छोनु कामेन राजपुत्रिप्रलंभिता ॥ ममोदितं यदन्वात्य सर्वं तत्सत्यमेव
हि ॥ ४९ ॥ यात्यान्कामय संकामा न्मय्य कामाय भामिनि ॥ संति एकांत भक्तायास्तव कल्याणिनि
त्यदा ॥ ५० ॥ उपलब्धं पतिप्रेम पानिब्रत्यं च तेन ये ॥ यद्यैवैश्वात्मानाया न धीर्मय्यय कर्षिता ॥ ५१ ॥

यच्युतो भवति ॥ ४८ ॥ अलंभिता उपहसितासि ॥ अन्वात्य आत्मानवती ॥ ४९ ॥ मयि एकांत भक्ताया स्नेहकामाः संत्येव ॥
अकामाय कामनिवृत्तये मोक्षययं वसायिन इत्यर्थः ॥ ५० ॥ अनुवादेन वरान्दत्तानामभिनेदति ॥ उपलब्धमिति ॥ यद्यस्या
मयि वर्तेमाना धीर्नोपकर्षितानान्यविषया जाता ॥ ५१ ॥ ॥

॥ ना० ६०३-६० ॥
॥ ४९ ॥

एकान्तभक्तिमभिनंयतामेवहृदे कर्तुं सकामान्भक्तानिंदति ये मामिति ॥ दंपत्येदं पत्युपभोगसुखार्थं ये कामात्मानः अव
र्जंशुक्तिप्रदं मां भजंति ते मे मायया मोहिताः ॥ ५२ ॥ मायामोहितत्वमेवोपपादयति मां प्रायेति ॥ अपवर्गेण सह संपदो य
स्मिन्तं मां प्राप्य साधये केवलं संपद एव विषयान्वांछंति ॥ ननु मां न तंति ॥ तासां संपदामपियोहमेव यतिस्तं ॥ ये विषयानि

ये मां भजंति दंपत्येनयसाव्रतचर्यया ॥ कामात्मनोपवर्गे शं मोहितामममायया ॥ ५३ ॥ मां
प्राप्यमानिन्यपवर्गसंपदं वांछंति ये संपद एव न त्यजंति ॥ ते मे दभार्या निरये नृणां मां त्रात्म
कत्वा निरयः सुसंगमः ॥ ५४ ॥ दिव्या गृहे श्रव्यं सहस्रमयित्वया हृत्तानुवृत्तिर्भवमोचनी
खलैः ॥ सुदुष्करासौ सुतरां दुराशिषो ह्यसुभरायानि हृत्तिं नृषः स्त्रियः ॥ ५५ ॥ ॥ ॥

वि. २५ पंथाः

रयेपि अतिनिहृद्यो नावपि सुखान् ॥ किंच ते बांसा त्रात्मकत्वा दिव्यात्मकत्वां निरयः सुसंगमः ॥ शोभनसंगम एव स्या
दतो मे दभार्या इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ न स्यात्तद्गृहे श्रवित्वया मयि भवमोचनी निष्कामानुवृत्तिः हृत्ता एतद्दिव्या भद्रं ॥ कथं म
ता ॥ खलैः सुदुष्करा दुराशिषो दुरभिप्रायाः ॥ अन एव अभुभरायाः प्राणनर्पणपरायाः निहृत्तिं नृषो वंचनपरायाः स्त्रियः
सुतरामसावनुवृत्तिः सुदुष्करेति ॥ ५४ ॥

॥ ४९ ॥

किंच संति निष्कामाः प्रेम्णो वमप्यनुवर्तमाना व ह्यः किं तु त्वया सदृशं क्वपि न पश्यामो नितस्या भक्तिं बहुमानेनाभिनंदति ॥ न
त्वाहृतीमिति त्रिभिः उपश्रुताः सत्याः कथा यस्य तस्य मे ॥ ५५ ॥ प्रोद्गृहपर्वणि अनिरुद्ध विवाहे अस्मिन् गोख्यं घृतसभायां ॥ त
स्य भानुर्वधं तस्मिन्काले ॥ कालो नरे तदनुस्मरतः पुनः पुनः समुत्पद्युः खं ॥ अस्मिन्भिरयोगो वियोगस्तद्गोख्यं असहः सो
रुवत्यसि ॥ अनेनैवानिरुद्ध विवाहानंत्यमस्य तानव्यं ॥ ५६ ॥ अपि च दूत इति ॥ आत्मरुभने मत्प्राप्त्यर्थं मयि चिरायति

नत्वाहृती प्रणयिनी गृहिणी गृहेषु पश्यामि मामिति नियथास्व विवाहकाले ॥ प्राप्तान् नृपान विगणय्य
होहरो मे प्रस्थापितो हि जडपशु तसक्तथस्य ॥ ५५ ॥ भानुर्वैरूपकरणं युधिनिर्जितस्य प्रोद्गृहपर्व
णि च तद्दधमक्षगोख्यं ॥ दुःखं समुत्पद्यमानो स्पृहयोगभीत्या नैवात्र वीः किमपि ते न वयं जिता
स्ते ॥ ५६ ॥ दूतस्त्वयात्मरुभने सुविविक्तमंत्रः प्रस्थापितो मयि चिरायति शून्यमेतत्तत्सत्वाजिहा
सदृशं गमनं न्ययोर्यंति ये तत्तत्त्वयि वयं प्रति नंदयामः ॥ ५७ ॥

मये कथं चितप्राप्तवतिसति एतद्दिश्वंभृत्यं मत्प्राप्तं दमन्ययोग्यं संगं जिहासेत्यनुमिच्छामि तस्यामोत्येवं दूतः प्रस्थापितः
तथा सुखं त्वया ॥ यद्यनुनाक्षनरुभेयभवत्प्राप्तं दमन्ययोग्यं संगं जिहासेत्यनुमिच्छामि तस्यामोत्येवं दूतः प्रस्थापितः
तिष्ठेदः त्यक्तुं मे छ इत्यर्थः ॥ तत्तत्त्वयि वयं प्रति नंदयामः ॥ ननु कथं नंदयामः ॥ किं तु केवलं वा प्रतिनंद
यामः हयं याम इति ॥ ५७ ॥

॥ आ. द. उ. ६० ॥
॥ ५० ॥

सौरतसंलापैः सुरतनर्मेगोद्योभिः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इति दशमेषां चित्तमः ॥ ६० ॥ एकषष्टितमे शौरेः पुत्रयोः आदि संनतिः ॥ अनिरुद्धविवा
हेच रुक्मिणीरामतो वधः ॥ ५१ ॥ अष्टाधिकशतसहस्रस्त्रीसमुद्भवान् ॥ कोटिशः पुत्रयोः आदौ हरिदोरैरयोजयत् ॥ ५२ ॥ नदेवकुमा
ह एकै करति ॥ हस्तस्य अवलाभार्थः सर्वोया आत्मनिसंपन्नतया पितुः सकाशादनवमान् प्रनूनात् ॥ ५३ ॥ प्रेयं न्यमं सतप्रच्युतं

श्रीशुकदेव उवाच ॥ एवं सौरतसंलापैर्भगवान् जर्जरीश्वरः ॥ स्वरतो रमयारे मे नरलोकं विडं वयन्
॥ ५४ ॥ तथा न्यासामपि विमुग्धेषु गृहवानिव ॥ आस्थितो गृहमेधीयान् धर्मो न लोकगुरुर्हरिः
॥ ५५ ॥ इति श्रीमद्भगवते महापुराणे दशमस्कंधे दशसाहस्रं संहितायां रुक्मिणीसंवा
दः षष्ठितमोऽध्यायः ॥ श्रीशुकदेव उवाच ॥ एकैकशस्ताः हस्तस्य पुत्रान् दशदशावलाः ॥ अजीन
नत्नवमान् पितुः सर्वोत्तमसंयदा ॥ ५६ ॥ गृहादनपरां वीक्ष्य राजपुत्रोऽच्युतं स्थितं ॥ प्रेयं न्यमं
सतसंस्वनततत्त्वविदः स्त्रियः ॥ ५७ ॥ चार्वज्रकोशवदनाय नवाहुनेत्रसप्रेमहासरसवीक्षितव
ल्गुजल्यैः संमोहिताभगवतो न मनोविजेतुं सैर्विभ्रमैः समशकन्वनिताविभूतः ॥ ५८ ॥

अथ तसंप्रत्येकं संसंमेतिरे ॥ न तस्य तत्त्वमात्मारामत्वं विदंति ताः ॥ ५९ ॥ आत्मारामत्वं न किञ्चिद्व्येन चार्विति ॥ चार्वज्रकोश
वददनेन च आबतानि च बाहुनेत्राणि च सप्रेमहासरसेन वीक्षितानि च वल्गुजल्यश्च भगवत एतैः संमोहितावनिताः सैस्सौर

नैवेदियैः प्रेमसममो विजेतुं न समशकन्वनिताविभूतः ॥ ५९ ॥
॥ ५० ॥

तासां विभ्रमान्वर्णयन्नेतद्विरणो निस्सायेति ॥ स्थायोगरूढसितं न युक्तः अवलोकलवः कराक्षस्तेन दर्शितः सचितो भावोभि
प्रायः तेन हरिर्मनोहरणशीलं यद्भ्रमं लंतेन प्रहिताः ॥ प्रस्थापिता ये सौरतामंत्राः ते सुशौडैः प्रगल्भैरनेगस्यवाणैः शरैरन्यै
श्वकरणैः कामशस्त्रप्रसिद्धैर्यस्यैर्द्रियं मनोविमथितुं शोभयितुं षोडशसहस्रमपि यत्नो न शो कुरिति ॥ ६० ॥ अनुरागेण

मुञ्चरो
॥ ५९ ॥

स्मायाःवलोकलवदर्शितभावहारिभ्रमंडलप्रहितसौरतशौडैर्मंत्रैः ॥ यत्पुण्योडशसहस्रम
नंगवाणैर्यस्यैर्द्रियं विमथितुं करणैर्न शोक्तुः ॥ ६१ ॥ इत्यं रमायतिमवाप्य ॥ यतिं स्त्रिय
स्तात्र सादयोपिन विदुः ॥ पदवीयदीयां ॥ भेजुर्मुदाविरतमेधिनयानुरागहासावलोकनवसंग
मलालसाधं ॥ ५॥ प्रत्युद्गमासनवराहं पादशौचतांबूलविभ्रमणवीजनगंधमाल्यैः केशप्रसा
धशयनस्नपनोपहार्यैर्दोसीशता अपि विभोर्विदधुः स्मदास्यं ॥ ६२ ॥

॥ हासोऽवलोकश्च न वसंगमे लालसं
जौस्तुकोचने आघायस्य विभ्रमकदंबस्य तं मेतुः ॥ अनुरागहासावलोकनवसंगमलालसाधं ॥ यं मेतुः तस्य मनोविजेतुं न शो
कुरिति वा ॥ ५॥ किं नु प्रत्युद्गमादिभिर्विभोस्तस्य दास्यं नित्यं विदधुरिति शौडैः भावेपिन वसंगमाघभिः पानं अगनसारत्वेनो
स्तुकोचनया प्रतीतेः तेषामेव श्लोकानां प्रस्तावांतरे पुनः पुन गहनिरतिशौदर्यो न ॥ ६३ ॥

॥भा० ६०३०६१॥
॥५१॥

प्रासंगिकमुक्ताप्रस्तुतयाहतासामिति ॥ दशदशपुत्राया सोतासंमध्ये अष्टौ महिष्योऽष्टौ प्रागुक्तास्तनुत्रानिति ॥ ७॥ ८॥ ९॥
॥१०॥ श्रीमानुरिति ॥ ११॥ श्रीमानितिवसोः कुंतेर्वा विशेषणं ॥ १२॥ भद्रो नाम एकलः सोमकः अवरः कनोयान् एते कालिंघाः

तासां यादशपुत्राणां हस्मस्त्रीणां पुरोदिताः ॥ अष्टौ महिष्यस्तनुत्रान्यपुत्रादीनां नामिते ॥ ७॥ चारुदेसः
सुदेसश्च चारुदेहश्च वीर्यवान् ॥ सुबाहुश्चारुगुप्तश्च भद्रचारुस्तथापरः ॥ ८॥ चारुचंद्रो विमानुश्च
हृदयमोहरेः ॥ प्रद्युम्नप्रसुराजा तारुक्मिण्यां न विमाः पितुः ॥ ९॥ भानुः सुभानुः स्वर्भानुः
प्रभानुर्भानुमांस्तथा ॥ चंद्रमार्देहानुरतिभानुस्तथाष्टमः ॥ १०॥ श्रीभानुः प्रतिभानुश्च सत्यभामा
त्मजादश ॥ सांवः सुमित्रः पुरुजिष्ठतजिच्च सहस्त्रजित् ॥ ११॥ विजयश्चित्रकेतुश्च सुमान्द्रविडः
कतुः जांबवत्याः सुतात्येते सांबायाः पितृसंमताः ॥ १२॥ वीरश्चंद्रोऽश्वसेनश्चित्रगुर्वेगवान्द्रपः ॥ आ
मः शंकुर्वसुः श्रीमान् कुंतिर्नगजितेः सुताः ॥ १३॥ अतः कविर्होवीरः सुबाहुर्भद्र एकलः ॥ शोतिर्दे
शः पौर्णमासः कालिंघाः सोमकोः वरः ॥ १४॥ प्रद्योयोगात्रवांसिहो वलः प्रवल उर्ध्वगः ॥ मायाः पुत्रा
महाशक्तिः सहजो ज्ञोऽपराजितः ॥ १५॥ ह्यको ह्यको निलो गधो वर्धनो न्नाद एव च ॥ महीशः यावन्नो वदति
॥ मित्रविंदात्मजाः क्षुधिः ॥ १६॥
सुतारति ॥ १७॥ मायाः लक्ष्मणायाः ॥ १८॥ क्षुधिश्च दशमः एते मित्रविंदात्मजाः ॥ १९॥

॥५१॥

संयामजित्यमुखाः सत्यकान्ताभद्रायाः सुताः श्रौयानामपि सैव ॥ रोहिण्याः सुतानां मूर्त्यासामुपलक्षणाये ॥ १०॥ ११॥ एतेषां चे
ति ॥ अनेषामपि श्रीहस्मपुत्राणां शतसंख्यस्त्रीषु पुत्रपौत्राश्च कोटिशो वभूवुः ॥ तत्र हेतुत्वेन श्रीहस्मपत्नीनां बाह्व्यमनुस्मार
यति ॥ मातरः हस्मजानानामिति च शब्देनापिकाश्चेत्युक्तं ॥ १२॥ यः हस्महंतुरं प्रंप्रतीक्षते सकथं प्रदादिति ॥ चैवाहि कैविवाहनिमि

संग्रामजिद्गृहत्सेनः शूरः प्रहरणोरिजित् ॥ नयः सुभद्रो भयावाम आयुश्च सत्यकः ॥ दिक्षिमांश्च न सा
द्यारोहिण्यास्तनयाहरेः ॥ १३॥ प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धो भद्रुस्त्वयं महावलः ॥ पुत्र्यां तुरुक्मिणो राजन्नाम्ना
भोजकटेपुरे ॥ १४॥ एतेषां पुत्रपौत्राश्च वभूवुः कोटिशो नृप ॥ मातरः हस्मजानानां सहस्राणि च
शोडश ॥ १५॥ राजोवाच ॥ कथं रुक्मिण्यपुत्राय प्रादादुहितरं युधि ॥ हस्मेन परिभूतस्ते हंतुरं प्रं
प्रतीक्षते ॥ एतदास्याहिमे विदुर्द्विषोर्वैवाहिकं मिथः ॥ १६॥ अनागतमतीतं च वर्तमानमती
दियम् ॥ विप्रहृष्टं व्यवहितं सम्पश्यत्येति योगिनः ॥ १७॥ श्रीभुक उवाच ॥ हतः स्वयं वरे साक्षादने गो

नं ॥ १८॥ ननु रुक्मिणो भिषाये कथं जानीमहे निचेदत आह ॥ अनागतमिति
अतीदियं अस्मदादिदियागोचरं ॥ विप्रहृष्टं दुरस्थं ॥ व्यवहितं कुत्राप्येतारितं ॥ १९॥ तत्रो नरं स्वयं वरे रुक्मवत्या हतः स नृराज्ञो निजं

समहरेति ॥ २०॥

॥ भा० ६०३० ॥
॥ ५२ ॥

यद्यपि श्रीरुक्मावसानितः तथापि वैरमनुस्मरन्तपि ॥ यत्नरत्न ॥ प्रादुर्गत ॥ अन्वमोदनेत्यर्थः ॥ २३ ॥ सर्वोसामये कैकाक्यातस
वैविवाहोपरुक्षणार्थं ज्येष्ठकन्याविवाहमाह रुक्मिण्या इति ॥ २४ ॥ २५ ॥ यौनविवाहं तद्यौनमधर्मं जानन्निति ॥ द्विपदं नमोक्तं

यद्यप्यनुस्मरन् वैरं रुक्मीरुक्मावसानितः ॥ यत्नरत्न ॥ गिनेयाय सुतां कुर्वन् स्वसुः प्रियः ॥ २३ ॥ रुक्मिण्या
सुनयां राजन् यन्वर्मसुतो वली ॥ उपयेमे विज्ञा लाक्षी कन्यां चरुमती किल ॥ २४ ॥ दौहित्रायानिरुद्धा
यपौत्रोरुक्म्यददादरे ॥ शिवनां बहु वैरोपि स्वसुः प्रियविकीर्षया ॥ २५ ॥ जानन्नधर्मं तद्यौनं स्नेहया
ज्ञानुबंधनः ॥ तस्मिन्नुदयो राजन् रुक्मिणीरामकेशवौ ॥ २६ ॥ पुरं भोजकं जग्मुः सावप्रधुनकाद
यः ॥ तस्मिन्निवृत्त उद्वाहे कालिं प्रमुखानृपाः ॥ २७ ॥ हस्तास्ते रुक्मिणं प्रोचुर्वलमक्षैर्विनिर्जयः ॥ अ
नक्षत्रोद्ययं राजन् यित्तद्य स नमहन ॥ २८ ॥ इत्युक्तौ वलमाह यनेनाक्षै रुक्म्यद्विपत्तं तं सहस्र
मयूतं रामसत्राददेपणं ॥ २९ ॥ तं तु रुक्मजयतत्र कालिं प्रहसद्वलं ॥ दंतांसं दृश्यन्नुच्चैर्नामृष
तद्वलपुधः ॥ ३० ॥ ततो रुक्षं रुक्म्यगृह्णात्त गृहं तत्राजयद्वलः ॥ जितवानहमित्याह — रुक्मीकै
॥ तव माश्रितः ॥ ३१ ॥

द्विपदं नैव भोजयेदित्यादिलोकविरोधात् ॥ अस्वर्गलोकविद्विषं धर्ममया चरेन्निति निबोधाच्चेत्य
र्थः ॥ २६ ॥ लोकविरुद्धाचरणफलं वक्तुमाह तस्मिन्निति ॥ २७ ॥ २८ ॥ अदीप्यतक्रिदितवान् ॥ २९ ॥ तस्मिन्निति ॥ ३० ॥ निष्काणां लक्षं ल

हं पणं रुतवान् कैतवं कपदं ॥ ३१ ॥
॥ ५३ ॥

न्यवेदं दश कोटीग्रहं क्षुभितो राम आददे ॥ ३२ ॥ छलमाश्रितो रुक्मी मया जितमित्याह ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ नृपसंसदि संग

मन्युना क्षुभितः श्रीमान् समुद्रवपवेणि ॥ जात्या रुणाक्षोतिरुक्मा न्यवेदं रलहमाददे ॥ ३२ ॥ तंचापि जित
वान्नामो धर्मेण छलमाश्रितः ॥ रुक्मी जितं मया त्रेति वदं त्प्राश्रिका इति ॥ ३३ ॥ तदा ब्रवीन् नमो वाणी वले नै
व जितो गृहः ॥ धर्मतो वचने नैव रुक्मी वदति वैमृषा ॥ ३४ ॥ तामनादत्यवैर्दभोदय राजन्यचोदितः ॥ संक
र्षणं प्रतिहसन्वभाषे कालवोदितः ॥ ३५ ॥ नैवाक्षको विदायुं गेया लावन गोचरा ॥ अक्षैर्दिव्यतिराजानो
वाणैश्च नमवाहृणा ॥ ३६ ॥ रुक्मिणौ वमधि क्षिप्रो राज भिश्चोपहासितः ॥ क्रुद्धः परिघमुपस्य जघ्रे तं नृप
संसदि ॥ ३७ ॥ कलिंगराजं सहसा गृहीत्वा दशमे पदे ॥ दंतानयातयत्क्रुद्धो यो हसद्विरुतेर्द्विजैः ॥ ३८ ॥ अन्ये
निर्मिन्नवाहू रशिरसो रूधिराक्षिताः ॥ राजानो ददुर्बुभुक्षता वलेन परिघादिनाः ॥ ३९ ॥ निहते रुक्मिणि रथा
लेना ब्रवीत्साध्वसाधुवा ॥ रुक्मिणी वलयो राजन् स्नेहभंगमया हरिः ॥ ४० ॥ ततो निरुद्धं सहस्रयेवावरं रयंस
मारोपययुः कुशस्थली ॥ रामादयो भोजकदादृशाहो ॥ सिद्धाखिलार्थो मधुसूदनाश्रया ॥ ४१ ॥ इति

लसभायां ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ सूर्ययानवोढया सिद्धा अखिलार्थः अभ्युदयः शत्रुवधादयो रयाने ॥ ४१ ॥ इति दशमे एकषष्टि
ध्यायः ॥ ५३ ॥

॥ भा० ६०३०६२ ॥
॥ ५३ ॥

द्विषु कृषि तमे प्रोक्तम निरुद्धा वरोधने कन्यारममाणस्य बाणेन बहुवाहना ॥ १ ॥ अनिरुद्धे द्वे द्वे न्यस्मिन्वाणया वदसे यु
गे ॥ श्रीहस्तः श्रीहरं जीत्वा बाणवाहनपछिनत ॥ २ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ धुराधिपं पुरपालं ॥ ५ ॥ ६ ॥ कामान् पूरयती
राजीवाच ॥ बाणस्य तनया मूषा मुपये मे यदूतमः ॥ तत्र युद्धमभूद्वोरं हरि शंकरयोर्महत ॥ एत
त्सर्वं महायोगिन त्वं समाख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥ शुक उवाच ॥ बाणः पुत्रशतज्येष्ठो वल्लरासीन्महात्म
नः ॥ येन वामनरूपा यहरये रात्रिमेदिनी ॥ २ ॥ तस्यौरसः सुतो बाणः शिवभक्तिरतः सदा ॥ सान्यो वरा
न्यो धीमो अत्यसंघो धृतव्रतः ॥ ३ ॥ शोणितास्त्रे पुरे रम्ये सराज्यमकरोत्पुरा ॥ तस्य शंभो प्रसादेन
किंकरा इव ते मरा ॥ सहस्रबाहुवाद्येन तां उवैतोषयन्मृडं ॥ ४ ॥ भगवान्सर्वभूतेशः शरणं भक्तव
त्सलः ॥ वरेण छंदयामास स तं वत्रे पुराधिपं ॥ ५ ॥ स एकदा हरिगिरि शं पाश्वर्यं वीर्यं दुर्मदः ॥ किरो
देनार्कवर्णेन संस्पृशं स्तन्यदो वुजं ॥ ६ ॥ नमस्ते त्वां महादेवं लोकानां गुरुमिभ्वरं ॥ पुं साम पूर्णं कामा
नां कामपूरामराधिपं ॥ ७ ॥ दोः सहस्रं त्वपादनं परं भारग्यमेभवत् ॥ त्रिलोक्यां प्रतियोद्धारं न के मे त्व
हते समं ॥ ८ ॥ कंठ्यानि भूतैर्दोर्मिर्बुत्सुदिगा जानहं ॥ आघायां चूर्णयन् नदीभीतास्ते पि प्रदुदुवुः
निकामपूरः सवासावमराधिपः कल्यतरूः तत्वा ॥ ९ ॥ १० ॥ हे आघनिभूते भेरितैर्दोर्मिर्द्वीश्रूणयन्भयां अगच्छन् ॥ ११ ॥

॥ ५३ ॥

॥ १२ ॥ स्ववीर्यं स्वनशनं नाशनं केतुमंरां अप्रतीक्षमाणः ॥ १३ ॥ श्रीमहेशादिष्टसंग्रामस्य प्रसंगमाह ॥ तस्योषे इति ॥ प्रायुमणिना त्रि

तच्छ्रुत्वा भगवान्कुद्धः केतुस्तेभ्यते यदा ॥ त्वदर्पघ्नं भवेन्मरुत्सं पुगं मत्समेनने ॥ १० ॥ इत्युक्तः
कुमतिर्देष्टः स्वर्गं प्राविशन् रूप ॥ प्रतीक्षन्गिरिशादे शं स्ववीर्यं नशनं कुधोः ॥ ११ ॥ तस्योषा नाम
दुहिता स्वमे प्रायुस्मिन्नारतो ॥ कन्यालभत कानेन प्रागादष्टश्रुतेन च ॥ १२ ॥ सा तत्र तमपश्यंती क्वा
सिकानेति वादिनी ॥ सखीनां मध्यगतस्यै विह्वला व्रीहिता भृशं ॥ १३ ॥ बाणस्य मंत्री कुंभांडः चित्रलेखा
चतन्सुता ॥ सख्यपृष्ठसखी मूषा कौतूहलसमन्विता ॥ १४ ॥ कंठं मृगायसे मुमुक्षु कीदृशस्ते मनोरथ
हस्तग्राहं न ते पापिराजपुत्र्यपलक्षये ॥ १५ ॥ उषोवाच ॥ दष्टः कश्चिन्नरः स्वप्रेक्ष्यामः कमललोचनः
पीतवासा हृद्दह्यु योषितां हृदयंगमः ॥ १६ ॥ तमहं मृगाये कांते पाययित्वा धरं मधु ॥ क्वापिया
नः स्पृहयंती क्षिप्त्वा मां रजिना र्णवे ॥ १७ ॥ चित्ररंखोवाच ॥ व्यसनं तेऽय कर्षामि त्रैलोक्या यदि भा
ष्यते ॥ तमाने येन रंयस्ते मनोहर्ता तमादिश ॥ १८ ॥ इत्युक्ता देवगंधर्वसिद्धचारणपन्नगान् ॥ दैत्यान्
रुहेन ॥ तत्रापि स्वप्रेतं कांते मपश्यती सा उतस्थे ॥ १९ ॥ अतः किं न नदहवाण
स्येति ॥ २० ॥ हस्तग्राहं भतीरं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

वाहयणं मये को भवेदिति देवादी मया वस्यरेलितव ॥ १९ ॥

॥ भा० ६०३० ॥

॥ ५४ ॥

प्रचुम्बलित्वं वीक्ष्य सुखं यमि निरुज्जिता ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ शोणितं पुरं नीता ॥ २३ ॥ पुंभिः दुःप्रेक्ष्ये प्रक्षितुमशकौ ॥ २४ ॥ सच पराधैरस

मनुजेषु च सा वृत्ती रमानक हं दुर्भिः ॥ बलिखट्टा मरु सौ च प्रचुम्ब वीक्ष्य लज्जिता ॥ २० ॥ अनिरुद्धं
विलिखितं वीक्ष्योषावाङ्मुखी हि या ॥ सोसा वसा विनिप्राह स यमाना महीयते ॥ २१ ॥ चित्रलेखा तमा
ज्ञाययौ त्रं हसस्य योगिनी ॥ ययौ विहाय राजन्धारकां हसया लितां ॥ २२ ॥ नत्र सुसंस्वप्यं यं के प्राप्नुमि
योगमास्थिता ॥ गृहीत्वा शोणितपुरं सख्यै प्रियमदर्शयत् ॥ २३ ॥ सा च तं सुंदरवरं विलोक्य मुदिता नना
दुःप्रेक्ष्ये स्वगृहे पुंभीरे मे प्राप्नुमि नासमं ॥ २४ ॥ परार्थवासः स्रगां धधूय दीपा सनादिभिः ॥ यानभो
जनमक्षैश्च वाक्यैः शुश्रूषया चित्तं ॥ २५ ॥ गुरुः कन्यापुरे शश्वत्पदं हस्ते हयातया ॥ नाहर्गणात्सवुवुधेऽपु
षयापत्तं नैन्द्रियः ॥ २६ ॥ तां तथा यदुवीरेण सुज्यमानां हतव्रताम् ॥ हेतुभिलेक्षणं च कुरा प्रीतां दुर
वच्छदैः ॥ २७ ॥ भरा आवेदयां च कुरा जंस्ते दुहितुर्वयं ॥ विवेक्षितं लक्षयामः कन्यायाः कुलदूषणं ॥ २८ ॥

लैवी ससगादिभिः शुश्रूषणपूर्वकमर्चितः सन् ॥ २५ ॥ नयापत्तं नैन्द्रियो हर्गणादिव समूहान्ववुधे ॥ २६ ॥ अमीनां प्रनिदयां दुरवच्छदैः छ
दयितुमशकौ ॥ २७ ॥ विवेक्षितं विरुद्धाचरणं ॥ २८ ॥

॥ ५४ ॥

अनपायिभिः अपायः अपसर्पणं प्रसादो वातद्विहिनैः ॥ पातं नरे दुष्टा प्रेक्ष्या सखीयस्याः पुंभिर्दूषणं कुतो वेति न जानीम इति ॥ २९ ॥
॥ ३० ॥ कामस्यात्मनां देहान् जानं ॥ ३१ ॥ अभिदूषया सर्वमंगलया ॥ तस्या अंगसंगे नस्तनकुंकुमं यस्यां स्त्रिजितां वा दोर्मधो वक्षसि दया

अनपायिभिरस्माभिर्गुप्तायाश्च गृहे प्रभो ॥ कन्याया दूषणं पुंभिर्दुःप्रेक्ष्यान विग्रहे ॥ २९ ॥ ततः प्रव्यथि
तो वाणो दुहितुः श्रुतदूषणः ॥ त्वरितः कन्यकागारं प्राप्नोद्वा क्षीघ्रदहं ॥ ३० ॥ कामात्मनं तं भुवनैक
सुंदरं श्यामं पिशंगो वरमं वुजैक्षणं ॥ दृष्टुं कुंतलकुंडलत्विषास्मिता वलोकेन च मंडिताननं ॥ ३१ ॥
दीप्यं नमक्षैः प्रियया भित्तपयानदंगसंगस्तनकुंकुमस्त्रजं ॥ बाहोर्दधानं मधुमल्लिकाश्रितां तस्या
मन आसीनमवेक्ष्य विस्मितः ॥ ३२ ॥ संतं प्रविष्टं दत्तमाततायिभिर्मदै रनेकै रवलोक्य माधवः ॥
उद्यम्य मौर्व्यं परिधं व्यवस्थितो यथां तकोदंडधरो निघांसया ॥ ३३ ॥ निघक्षयाना न्यरितः प्रसर्पेनः
श्रुनो यथासकृत् पूषपोहनत् ॥ तेह न्यमाना भवनादि निर्गतानिभिर्नमूधोरुभुजाः प्रदुद्बुधः ॥ ३४ ॥

नमधुमल्लिकाः वसंतभवा मल्लिकान् दश्रिनां तस्यां गुरव्या र्षः संधिः तस्या अग्निरत्यर्थः ॥ ३२ ॥ आततायिभिरुघनशस्त्रैः माधवो
निरुद्धः मौर्व्यं मुरुर्लोहविशेषः तस्मिन् ॥ ३३ ॥ ॥ ॥

॥५५॥

रायणास्त्रं ॥ १३ ॥ १४ ॥ क्षिप्रिवनामयूरेण बाहनेन ॥ १५ ॥ जयोरनीकानि ह नौ नाथौ येषां तानि ॥ १६ ॥ " ॥ " ॥ " ॥ " ॥ " ॥ " ॥ "

॥ ५६ ॥

माहेश्वरः समाकन्दयुधे ॥ २४ ॥ " " " " " " " " रामचंद्राय नमः " " " " " " " " ॥ ५६ ॥

त्वयितुसर्वविशेषातीतेनकस्यापिप्रभुत्वं॥ किंतुत्वमेवतावत्सर्वप्रभुरितिज्ञप्तिमा
त्रत्वंविदुष्वन्तौतिकालइति॥ कालःशोभकः कर्मनिमित्तंनदेवफलाभिमुख
मभिचक्रं॥ दैवंस्वभावःतत्संस्कारःजीवसह
न॥ इदंभूतसंख्याणिक्षेत्रंप्रहृतिःप्राणःसूत्रंआत्माऽहंकारःविकारएकादशेंद्रियाणिमहाभूतानिचेतियोडशकःतत्संघातो
देहः॥ एतस्यचवीजरोहवत्प्रवाहःरोहोऽकुरःदेहादीजरूपंकर्मेतर्नोररूपोदेहः॥ ततःपुनरेवमिनिप्रवाहः॥ एषात्वन्मायातस्यानि
षेधःअपोहोयस्मिन्तत्त्वानिवेषावधिभूतंप्रपद्येभजइति॥ २८॥

॥ भा० २०३०६३ ॥

॥ ५७ ॥

ननु देवकी तनयस्य मेकयमेवं भूतत्वं तत्राह नानाभावे रिति । सर्वोपाधिविनिर्मुक्त एव त्वं यथा लीलया स्वीकृतैर्मत्स्या घवता
रैः देवान् विभर्षिषा लयति तदर्थं लोकसेतून् वर्णाश्रमधर्मान् तदर्थं च ननु क्वात् ननु तदंगत्वेन उन्मार्गान् दैत्यादिहंसि संहर
रसि ॥ एवमेतदपि तव जन्मभूमे भीरहरणा यलीलावतारो यं न कस्यापि त्वं न यदर्थः ॥ २७ ॥ अतोऽज्ञानतस्त्वदभिभवप्रवृ

नानाभावैर्लुलूयैवोपपन्नैर्देवान् साधून् लोकसेतून् विभर्षिषा ॥ हंस्युन्मार्गान् हिंसाया वनेमानान् जन्मैतने
भारहाराय भूमेः ॥ २७ ॥ ततो हं तेने जसा दुःसहे न शो तो गेणा तुल्यणे न ज्वरेणा ॥ नावनापो देहिनां
नें घिमूलं नो सेवेरत्यावदाशानुबद्धाः ॥ २८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्रिशिरस्ते प्रसन्नो हं ये तु नेमज्वरा इ
यं ॥ योनौ स्मरति संवादं तस्य त्वन्मभवे इयं ॥ २९ ॥ इत्युक्तो चुतमानस्य गतो माहे श्वरो ज्वरः ॥ बाणस्तुरय
मारुतः प्रागाघोत्स्य न जनार्दन ॥ ३० ॥ ततो बाहुसहस्रेण नाना युधधरोः सुरः ॥ मुमोच परमकृद्वेवाणां श्र
॥ कायुधे नृप ॥ ३१ ॥

तं मां तस्य रक्षेत्याशयेनाह तपोहमिति ॥ तेजसा त्वत्सखेन ज्वरेणापरं संतापकस्य युक्त एताप इति
चेदत आह नावदिति ॥ सेवायां प्रवृत्तानां मनुचित इति भावः ॥ २८ ॥ हे त्रिशिरः ये तु अपयातु ॥ मरात्ताया लकः सन् सुखं विव
रकां सावां ज्ञानमाह ॥ य इति ॥ नो आवयोः रमं संवादं यः स्मरेत् तस्य त्वत् ॥ त्वतः न भयं भवेत् त्वया भयं नो त्यादनीयमित्यर्थः
॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ॥ ५७ ॥

ज्ञानोन्मेषाशीतज्वरेणाः ३

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ भक्त रक्षणार्थं श्रीरुद्रो भगवंतं स्तौति त्वं हेति ॥ अयमर्थः ॥ त्वं प्रज्ञात्वा अयमुपपन्न इति न चित्रं ॥ पतस्त्वं वा अये
ब्रह्मण्यपि गुरुं ब्रह्म ॥ अभिधानापि वयन्नात् ॥ कुतः परं ज्योतिषा यपि प्रकाशकत्वाद् विषय इत्यर्थः ॥ कथं न हि प्रतीति
रत आह यमिति ॥ अमला मर्ता स्वकः प्रकाश इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ आस्तां तावन्निर्गुणस्त्ववज्जने ॥ लीलया धिष्ठितस्त्वया यो
विराट् विराट् सोऽपि न सायते ॥ उद्वरफलान् वनिमश्रु कैरिवोद्वरफलमित्याशयेन विराटरूपेण स्तौति ह्यभ्यानामि

तस्यास्य तोरुणाप्यसहचक्रेण क्षुरनेमिना ॥ चिच्छेद भगवा नाह नशाखा इव वनस्पतेः ॥ ३२ ॥ बाहु
बुधियमानेषु बाणस्य भगवान्भवः ॥ भक्तानु कंयुषत्रय्यचक्रायुधमभाषत ॥ ३३ ॥ रुद्र उवा
च ॥ त्वं हि ब्रह्म परं ज्योतिर्गुरुं ब्रह्मणि वा द्रव्ये ॥ यं पश्यं त्यमलात्मान आकाशमिव केवलं ॥ ३४ ॥
नाभिर्नभो निमुखं मं बुरे तो द्यौः शीर्षमाशाः श्रुतिरंघ्रि रुक् ॥ चंद्रो मनो यस्य हार्क आत्मा अहं
॥ समुद्रो जठरं भुजं इंद्रः ॥ ३५ ॥

रिति ॥ पश्यन्मभ्यादयोनाम्या घवयवाः समवा लोककल्पः पुरुष इत्युत्तरेणाः न यः
नभो यस्य नाभिः अग्निमुखं अंबुरेतः द्यौः शीर्षं ॥ आशादिशः श्रुतिः श्रवणं यं ॥ उक्त्वा अंघ्रिः चंद्रो मनः अर्को रुक् ॥ अहं शि
वः ॥ आत्मा हंकारः ॥ समुद्रो जठरं इंद्रः भुजा ॥ बाहुः इंद्रादयो लोकपाला बाहु इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ भा० ६०३० ६३ ॥

॥ ५८ ॥

औषधयोरोमाणियच्छाहनिःस्पृशतार्थः ॥ अंबुवाहाः केशाः ॥ विरिंचोधिषणावुद्भिः प्रजापतिर्विसर्गोमेरुः ॥ यमो न
दयंलोकैः कल्पते अवकल्पतरुनिलोककल्पः ॥ ३८ ॥ ननु आदेशकशरीरस्य कथं न भोनाभिनादित्यत आहतवेति ॥ हे अकुंठया
मन ॥ अपच्युतसरूप भवायाभुदयायन केवलमे ॥ तावत्किं त्वस्मदनुग्रहार्थमपीत्याह वयंचेति ॥ सर्वे लोकपालास्तस्या
पालिताः सप्तापि भुवनानि पालयामहेति ॥ ३९ ॥ ननु यदीविभावयितारो यूयं वि ॥ भावानि भुवनानि च संनि तर्हि कथमु
क्तं हि ब्रह्मत्वेन मसंजातीय भेदः संभवतीत्यतः ॥ आह त्वमिनि एकः संजातीय रहितः कुतः आद्यः पुरुषः पुरुषाणाम
रोमाणियस्यौषधयोंबुवाहाः केशाविरिंचोधिषणाविसर्गः ॥ प्रजापतिर्हृदयं यस्य धर्मः सर्वै
भवान्पुरुषोलोककल्पः ॥ ३८ ॥ तवावतारो यमकुंठधाम धर्मस्य गुप्तो नगतो भवाय ॥ वयंच सर्वै
भवतानुभाविता ॥ विभावयामो भुवनानि सप्त ॥ ३९ ॥ त्वमेक आद्यः पुरुषो द्वितीयस्तुर्यः सह
ग्येनुरहेतुरेशः ॥ प्रतीयसेथापियथाविकारं समायया सर्वगुणप्रसिद्धौ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

वसानयवतामाद्यः प्रहृतिभूतः पुरुषः ॥ कुतः तुरीयः शुद्धं सत्यं ॥ नदपि कुतः ॥ स्वरूपस्य प्रकाशज्ञानरूपः शुद्धदेव
रूपाधियोगाज्जीवातायने ॥ यथाग्नेः क्षुद्रविस्फुल्लिगाद्यच्चरं येवमेवास्मादात्मनः सर्वआत्मा मोक्षुच्चरं नि निष्पृतेः
अतः संजातीय रहितः ॥ किंच अद्वितीयः विज्ञानि रहितोपि ॥ कुतः हेतुः सर्वस्य तथा स्वयं हेतु रहितश्चेति कथं न
हि प्रतीशरीरं जीवभेदः प्रतीयते त आह प्रतीयसहति ॥ सर्वगुणप्रसिद्धौ सर्वविषयप्रकाशनाय ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

॥ ५८ ॥

तर्हि किमहमेव संसारोत्पद्यते ॥ न हिनही नि सरसं तमाह यथैवेति ॥ हे भूमन् स्वच्छाययामेघलक्षणया ॥ परदृष्ट्यापि हि
छादितोपि सूर्यः छायां मेघं च रूपाणि च मेघान्तरितान् घटादीन् यि च संचकील प्रकाशयति ॥ एवं गुणेन अहंकारेण त्वका
येण जीवावरकेण तत्तदृष्ट्यापि हि तोपि गुणास्तत्वादीनुपाधीन गुणिनश्च उद्दिहान् जीवानयि च कास्ति ॥ आत्मप्रदीपः
स्वप्रकाशः अतः सर्वसाक्षिणस्तु वन संसार इत्य ॥ ४० ॥ किंच माया अत्र यस्यान्यो ह्यतस्तव कुतः संसृतिरित्याशयेनाह य

यथैव सूर्योपि हि तः स्वच्छायया छायां च रूपाणि च संचकास्ति ॥ एवं गुणेन अपि हि तो गुणां स्वमात्म
प्रदीपो गुणिनश्च भूमन् ॥ ४० ॥ यन्मायामोहितधियः पुत्रदारगृहादिषु ॥ उन्मज्जन्ति नि मज्जन्ति प्र
सक्ता ह निनार्णवे ॥ ४१ ॥ देवदत्तमिमं लब्ध्वा नृलोकमजितेन्द्रियः ॥ यो नाद्रियतत्त्वयादौ स शो
चो ह्यात्मवंचकः ॥ ४२ ॥ यस्तं वि सृजते मर्त्य आत्मानं प्रियमीश्वरं ॥ विपर्ययेन्द्रियार्थार्थं विषमम्
मृतं त्यजन् ॥ ४३ ॥

न्यायेति ॥ पुत्रादिषु प्रसक्ता ह निनार्णवे दुःखसागरे उन्मज्जन्ति ॥ देवादियो निषु निमज्जन्ति स्यावरा
दिपुतदुक्तं चायवौ ॥ विपर्ययेन भवति ब्रह्मसत्त्वावरत्नयोरिति ॥ ४० ॥ एवं जीवेश्वरव्यवस्थानिरूपे दानी मभजंते निंदन्ति
हृष्यां देवेति देवेन त्वया कर्मण्यक्षेण दत्तं नृदेहमिमं लब्ध्वापीति ॥ ४१ ॥ शोचत्येहेतुः यस्तमिति ॥ विपर्ययाः विपरिताः
आनात्मा प्रिवानीश्वरा येन्द्रियार्थोः पुत्रादयस्तदर्थं ॥ ४२ ॥

॥ भा० द० ३० ६३ ॥
॥ ५९ ॥

अहमन्येवमुहमनसस्त्वामेव प्रपन्नामन्ता इत्याह ॥ अहमिति ॥ ४३ ॥ भगवतो भजनीयत्वे हेतुत्वं संज्ञितं प्रार्थयते तं
त्वेति ॥ समत्वे हेतुः ॥ प्रशानमिति सुखेयत्वमाह सुहृदात्मदैवं ॥ सुहृद्बुद्धिप्रवर्तकत्वात् आत्मा च सर्वान्मकत्वात् ॥ एवंभूतं

अहं ब्रह्माथ विबुधा मुनयश्चामलाशयाः ॥ सर्वात्मना प्रपन्ना स्त्वा मात्मानं प्रेक्षमीश्वरं ॥ ४३ ॥ तं
त्वा जगत्स्थित्युदयात्तदेतुं समं प्रशानं सुहृदात्मदैवं ॥ अनन्यमेकं जगदात्मकेतं भवाय वर्गाय
भजामदेवं ॥ ४४ ॥ अयं ममेष्टोदयितो नुवन्मया भयं दत्तमुष्णदेव ॥ संपाद्यतां न द्रवतः प्रसा
देयथा हि ते दैत्यपतौ प्रसादः ॥ ४५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यदा त्वमगवस्त्वं नः करवामप्रियं नव ॥ भव
ताय ह्यवसितं तन्मे साधनु मोदितं ॥ ४६ ॥ अवधोयं ममाप्येष वैरोचनिसुतो सुरः ॥ प्रहृष्टाय वरो
दतो नवधो मे नवान्वयः ॥ ४७ ॥ दयौ पशमनायास्य प्रकणा बाहवो मया ॥ सृदितं च वलं भूरियच्च भा
रयितं भुवि ॥ ४८ ॥

दैवमीश्वरं त्वान् च तयो भजनीयो स्तित्याह ॥ अनन्यमाना सुमानजातिपरहितं न कुनः जगतामात्मनां च केतं अधिष्ठानं ४४ ॥
सयं भक्तिमात्रास्य स्वभक्त्या भीष्टः ॥ माशाले अयमिति ॥ दैत्यपतौ प्रहृष्टो ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ वैरोचनो वलिर्मैद्रुकस्तनुनत्वांदयै
मवध्यस्तावन् ॥ किंच प्रहृष्टापेति ॥ अन्यो वंशः ॥ ४७ ॥ तर्हि किमित्येवं वृत्तं तत्राह दयौ पशमनायेति ॥ ४८ ॥

॥ ५९ ॥

अनुगच्छति ॥ चत्वार इति ॥ ४९ ॥ सबध्या सह उपया ॥ ५० ॥ रुद्रानुमोदित इति नरसिंहेतस्यैव वाणभजभंगस्य हनत्वात् ॥ ५१ ॥ यौ
रादिभिरभ्युद्यतः अभिमुखमागत्य संहृतः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इति दसमे त्रिविधेन मोध्यायः ॥ ६३ ॥ चतुष्विति मेरुसोमृगपादेषो मोच

चत्वारोऽस्य भुजाः शिष्टा भविष्यं त्यजरा मराः ॥ पार्षदमुखो भवतो न कुनश्चिद्रयो सुरः ॥ ४९ ॥ इति लब्ध्वा भ
यं हृत्प्रणम्य शिरसा सुरः ॥ प्राद्युम्निरयमारोप्य सबध्या समुपानयत् ॥ ५० ॥ अक्षौ हिण्या परिवृत्तं
सुवासस्त्रगलं हृतं ॥ सपत्नीकं पुरस्तूत्यययौ रुद्रानुमोदितः ॥ ५१ ॥ स्वराजधानी समलं हृतां ध्वजैः स
त्तोरणैरुद्दिप्तमार्गचत्वारं ॥ विवेकांशं स्नानकदुंदुभिस्वनैः रभ्युद्यतः पौरसुहृन्दिजानिभिः ॥ ५२ ॥ एवं ह
स्तस्य विजयं शंकरेण च संयुगे ॥ संस्परेत्वा न ~~रुत्यायनतस्यस्यात्यराजयः~~ ॥ ५३ ॥ इति श्रीमद्भग
वते महापुराणे दशमस्कंधे निरुद्धानयने नाष्विति मोध्यायः ॥ २७ ॥ ३० ॥ श्रीभुकु ॥ एकदोषवने राज
नृजमुप्येदकुमारकाः ॥ विहर्तुं सां वप्रधुम्नचारुभानुगदादयः ॥ ३ ॥ क्रीडित्वा सुचिरं तत्र विचिन्तनः पिना
सिनाः ॥ जलं निरुदके कूपे दहसुः सत्त्वमद्भुतं ॥ २ ॥

॥ यत् ॥ ब्रह्मस्वहारिदो वोनारात्तोदसानशिष्ययत् ॥ १ ॥ विभूतिमा
म्यभोगादि मनो नृमनोरयान ॥ अन्वशासयदून्मनो नृगो हारप्रसंगतः ॥ २ ॥ एकदेति ॥ १ ॥ पिनासिनास्तृपिता जलं विचिन्तनः

सत्त्वमीव ॥ २ ॥

॥ ५०६३५८४ ॥

॥ ६० ॥

नेचरुक्लासंसेवाद्य ॥ १ ॥ चर्मजैः चर्मयैः पाशैः तातवैः तंतुमयेभ्यः ॥ ४ ॥ संतप्तं चासीकरं सुवर्णं न हृद्गो यस्य सः अङ्गनालं

हृक्लासं गिरिनिभं वीक्ष्य विस्मितमानसाः ॥ तस्य चोद्गरेण यत्नं चक्रुस्ते हृदयान्विताः ॥ ३ ॥ चर्मभिलां
तवैः पाशैर्वध्वापनि तमर्भकाः ॥ नाशक्रुवन्समुद्धर्तुं हृत्पायाचरन्त्युरुत्सुकाः ॥ ४ ॥ तत्रागत्यारविंदाक्षो
भगवान्विश्वभावनः ॥ वीक्ष्यो ज्जहार वामेन तं करेण सलीलया ॥ ५ ॥ स उ त्तमश्लोककराभिमृष्टो वि
हाय सद्यः हृक्लासरूपं ॥ संतप्तचासीकरचारुवर्णः स्वर्ग्यङ्गनालं करणां वरस्त्रक ॥ ६ ॥ पप्रच्छ वि
द्वानपितस्य दानं जनेषु विख्यापयितुं मुकुंदः ॥ कस्त्वं महाभारावरेण्यरूपो देवो तमं त्वां गणयामि
नूनं ॥ ७ ॥ दशमिमां वाकतमेन कर्मणा संप्रापितोऽस्य तद्दहः सुमद्र ॥ आत्मानमाख्याहि विविन्सतां
नो यन्मन्यसे नः क्षममत्र वक्तुं ॥ ८ ॥ श्रीभुकु ॥ इति स्मरजासं पृष्ठः हस्तेनानंतमूर्तिना ॥ माधवं प्र
णिपत्याह किरीटेनार्कवर्चसा ॥ ९ ॥ नृमउवा ॥ नृगो नाम नरेंद्रो हस्तिश्चाकुतनयः प्रभो ॥ दानिद्यात्वा

कारं वरस्त्रजो यस्य सः स्वर्गादेवो बभूवेति ॥ ६ ॥ ॥ यद्यदि क्षमं योग्यं ॥ ७ ॥ ॥ यमानेषु यदि ते कर्णमसृशं ॥ १० ॥ ॥
यदि ते कर्णमसृशमिति ॥ असंदेहं संदेहवचनं ॥ यदि वेदाः प्रमाणं स्युरिति न तत्र कर्णं पथेनूनं प्रापः स्यामित्यर्थः ॥ १० ॥ ॥

॥ ६० ॥

किंच किंचिन्नि सर्वेषां भूतानां मात्मबुद्धेः साक्षिणस्तत्र विहितं किंचित् ११ १२ १३ क्रतव्रतेभ्यः अदंभाचारेभ्यः तपसा
श्रुताः प्रख्याताश्च ते ब्रह्मणि वदान्ता असुदरा अप्यापनशीलाश्च ते संतश्च तेभ्यः १४ पूर्ववाप्येकूपादिचरितं हंतं १५ ए

किंचित्तेः विदितं नाथ सर्वभूतात्मसाक्षिणः कालेनायात्तदृशो वक्ष्ये प्यापितवात्तया ११ यांचित्यः
सिकताभ्रमेर्णावंत्यो दिवितारकाः यांचित्यो वर्षधाराश्च नावतीरददंस्मगाः १२ पयस्विनीस्त रू
णीः शीलरूपगुणोपपन्नाः कपिलाहेमशृंगीः न्यायार्जितारु प्यखुराः सवत्सादुकूलमाला
भरणाददावहं १३ स्वलंकृतभोगुणशीलवद्भ्रः सीदत्कुटुंबेभ्यः क्रतव्रतेभ्यः तपःश्रुतब्रह्मवदा
न्यसद्भ्रः प्रादंयुभ्यो हि जपुंगवेभ्यः १४ गोभूहिरण्यायतनाश्च हस्तिनः कन्याः सदासीलिलरू
प्यश्याः वासांसिरत्नानि परिछदान्थानि चंचयन्तैश्चरितंचपुर्ते १५ कस्यचित् हि जमुमुख्य
स्य भ्रष्टागौर्ममगोधने संपृक्ताः विदुषासाचमयादत्ता हि जातये १६ तानीयमानानां तत्त्वासीद
द्योवाचममेति तं ममेति प्रतिग्राह्याह नृगो मे दत्तवानिति १७ ॥

॥ चंचर्तमानस्य मम संकटं किंचिदायत्नं श्रु
ण्वित्याह कस्यचिदिति हि जमुमुख्यस्य प्रतिग्रहनिवृत्तस्य संपृक्तमिति ता अविदुषा ब्राह्मणस्य यमित्यजानता १८ १९ ॥

१७ प्रतिमाहिणोक्तं दानेति स्यामिणोक्तं अपहर्तेति अभवन्भ्रमः वाकुलोभवमित्यर्थः १८ नदाउभावपिप्रत्येकमनुनी
नौप्रार्थितौकथं तदहं गवामितिसार्धेन १९ २० अपरप्रतिहाहीदुर्गमहोयल्लक्ष्योक्तं अन्यदपिगवामयुतेयदित

विप्रैर्विवदमानौमाम्बतुः सार्थसाधकौ भवान्दातापहर्तेति तत्श्रुत्वामेभवद्भ्रमः १८ अनुनी
तावुभौविप्रौधर्मदृष्टगतेनवै गवांलक्षं प्रहृष्टानां दस्यामेवाप्रदीयतां १९ भवंतावनुगृही
तांकिंकरस्याविजानतः समुद्धरन्मां दृष्ट्वात्यन्तंनिरयेशुचौ २० नाहंप्रतीछेवैराजन्तितुक्ता
स्वाम्यपाक्रमत् नान्यद्गवामप्ययुतमिष्टाभीर्त्युरोययौ २१ एतस्मिन्नंतरेयास्यैर्दत्ते नस्तोयमक्ष
यं यमेनपृष्टस्तत्राहंदेवदेवजगत्पते २२ पूर्वत्वमशुभंभुंस्वउताहोनृपतेशुभं नांतदानस्यध
र्मस्यपश्येलोकस्यभासतः २३ पूर्वदेवाशुभंभुंजइतिप्राहपतेनिसः तावदद्राक्षमात्मानं हकला
संपतन्मभो २४ ब्रह्मण्यस्यवदानस्यतवदासस्यकेशव स्मृतिर्नाथापि विधुस्ताभव

दपोमांविहायनेष्टामीत्युक्ताययवित्यर्थः २३ एतस्मिन्नंतरेइति इतःपूर्वपापाभावात्ने
तुमसमर्थाइतिभावः २२ उताहोइत्येकं पदं अथवापूर्वशुभसिद्धिनांतमिति यमस्यस्यराकांक्षयेपश्यामिहेदेव
मः २३ पूर्वमशुभंभुंजइतिमोक्तेसयमःपतेनिप्राह २४ २५॥

दुर्घटेनश्रीहस्मदर्शनेनविस्मितः सन्आत्मनोभात्यमभिनंदति सत्वमिति हेविभोसत्वंममाक्षययः लोचनगोचरः सन्
कथंसाक्षात्पश्यक्षोसात्यर्थः किमत्राश्रयेनदाह पर आत्माअतएवयोगेश्वरैरपिश्रुतिदशाउपनिषत्क्षयाअमलेद
दिविभावाःचित्यः यतोःघोक्षजः अक्षजमैदियंज्ञानंतत् अतःअवोगेवयस्मात्प्रः यस्यहमवापवर्गोभवेत्तस्यभवाननु
दृश्यः स्यात् उरुयसनेनहकलासवदुःखेनांधबुद्धेस्तुममैतच्चित्रमित्यर्थः २४ २५ उद्विक्तभक्तिर्वेहृधासंबोधयन्अनु
ज्ञाययति अनुजानीहीतिदेवलोकेपिवर्तमानस्यात्मनोमनसः संनिधिप्रार्थयतेयत्रकापीति त्वत्पदमास्पदंविषयोयस्यत

सत्वंकथंममविभोक्षययः परात्मायोगेश्वरैः श्रुतिदृशामरुहद्विभावाः साक्षादधोक्षजउरुय
सनांधबुद्धेः स्यान्मेनुदृश्यइहयस्यभवापवर्गः २४ दिवदेवजगन्नाथगोविंदपुरुषोत्तम नारा
यणहृषीकेशपुण्यश्लोकाच्युताच्यय २५ अनुजानीहिमां हस्मयांनंदेवगतिंविभो यत्रकापिस
तश्चेतोभूयान्मेत्वरास्पदं २६ नमस्तेसर्वभावायब्रह्मणेनंतशक्तये हस्मायवासुदेवाययोगा
नांयतयेनमः २७॥

थाभतंभयादिनि २८ यास्यन्तमस्यनिनमइति सर्वभावायसर्वस्यभावोजन्मयेनतस्मैब्रह्मणे
कर्तृत्वेप्यविकाराय कुतः अनेनशक्तयेअनंतामायाख्याशक्तिर्यस्यतस्मैवासुदेवायसर्वभूताश्रयायेत्युपादानत्वमुक्तं श्री
हस्मायसदानंदरूपायेतिपुरुषार्थत्वमुक्तं हृषीर्मेवाचकः शशेनश्चनिर्वेतिवाचकः तयोरेकं परंब्रह्महस्मइत्यभिधीयत
इतिस्मृतेः किंचयोगानांद्रष्टृपूर्वोदिकर्मणांयतयेफलदात्रे अयंभावः एवंभूतत्वाविहायगंतुमनिष्ठुरपिगमिष्यामि त्व
रकृतेर्मफलभोगायेति २९॥

॥भा०६०३०८४॥
॥८२॥

॥३१॥ ३३ ॥ मनाकुर्देषदपिभुक्तं सन् अग्नेः अग्निसदृश्यैशो ते जीयसः अग्निने जस्तिनोपि दुजेरं ॥३२॥ ३३ ॥ किंच विषादपि घोरमित्याह हि
नस्तीति ॥ संसर्गो संसर्गेण मारकत्वादग्नितुल्यनास्यातदपि नेत्याह बहिरिति ॥ अपि च समूलमिति ॥ बहिर्मेला न्यवशो ययति च
दस्युक्तानं परिक्रम्य पादौ स्पृष्ट्वा स्वमौलिना ॥ अनुज्ञातो विमाना गम्य मारुहस्य त्रयं तां नृणां ॥३०॥ हसः
परिजनं प्राह भगवान् देवकी सुतः ॥ ब्रह्मण्य देवो धर्मात्मा राजन्या ननु शिक्षयन् ॥३१॥ दुर्जरं वन
ब्रह्मसंभुक्तमग्नेर्मनागपि ॥ ते जीयसोपि किमु न राज्ञा मीश्वरमानिनं ॥३२॥ नाहं हलाहलं मन्ये
विषं यस्य प्रतिक्रिया ॥ ब्रह्मसंहिविषं प्रोक्तं नास्य प्रतिविधिर्भुवि ॥३३॥ हिनस्ति विषम नारं वहि
रद्भिः प्रशामति ॥ कुलं समूलं दहति ब्रह्मस्वारणि पावकः ॥३४॥ ब्रह्मसंहं रनुज्ञातं भुक्तं हं नित्रिपू
रुषं ॥ प्रसह्य तु वलाडुक्तं दशपूर्वा नृदशा परान् ॥३५॥ राजानो राजकुलक्षयं धानात्मयानं प्रचक्षते ॥ नि
रयं ये भिमन्यं ते ब्रह्मसंसाधुवालिशः ॥३६॥

ह्यस्य लक्षणा रणिजः पावकः स्वकुलं नदपि समूलमिति ॥३४॥ दुरनुज्ञातं यथा वदननुज्ञातं त्रिपुरुषं कुलं स्वयं पुत्रं च प्रसह्य
हलाहलं वलान् राजा पाश्रयतः ॥३५॥ ये ब्रह्मसंयममभिमन्यं ते रच्छन्ति ते निरयमेवाभिमन्यं ते अतो वालिशः अज्ञा आत्मयानं न विचक्ष
तरति ॥३६॥

॥८२॥

अपि च गृहंतीति ॥३७॥ ३८ ॥ ३९ ॥ गृध्रा अभिकाक्ष्य ॥४०॥ ४१ ॥ प्रणमेन मामि ॥४२॥ न केवलं अये वादविभीषी केयं किं तु प्रत्य
गृहंति यावतः पांसन् क्रंदनामश्रुविंदवः ॥ विप्राणां हत रत्नो नो च दान्यानां कुटुंबिनां ॥३९॥ राजानो
राजकुल्याश्च तावतो यान्ति रंकुशाः ॥ कुंभो या के सुयचं ते ब्रह्मदा या परारिणः ॥४०॥ स्वदत्तां पर
दत्तां वा ब्रह्मरतिं हरे च यः ॥ षष्ठि चर्य सहस्राणि विष्टायां जायते ह मि ॥४१॥ न मे ब्रह्मधनं भूयाद्य
गृध्रा ल्पायुषो नराः ॥ पराजिताश्च्युता राज्या इव त्पुद्गे जिनो हयः ॥४२॥ विप्रं वृतागसमपि नैव
द्रुह्यंति मामकाः ॥ प्रणं बहुशयं नैवान् स्फुरन्ति नित्यशः ॥४३॥ यथा हं प्रणमे विप्राननुकारं समा
हितः ॥ तथानमतयूयं च योन्यथामे संद उभाक् ॥४४॥ ब्राह्मणार्थो ह्यपह तो हतीरं यातयत्यधः ॥
अज्ञानं तमपि रोने नृगं ब्राह्मणगौरिव ॥४५॥ एवं विश्राय भगवात्मुक्तं दोहारकौकसः ॥ पावनः सर्व
लोकानां विवेश ॥ निजमंदिरं ॥४६॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नृगमोक्षणं नाम चतुःषष्टित
मोऽध्यायः

क्षमित्याह ॥ ब्राह्मणार्थे इति ॥४३॥ ४४॥ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे नृगमोक्षणं नाम चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥८४॥ ॥ ॥

॥भा०६०३०६५॥
॥६३॥

पंचषष्टितमेरामश्वके गोकुलमागतः ॥रममाणस्तुगोयोभिः ॥ कालिंघाकर्षणं मदात् ॥ १॥ रामस्वरिनेत्रिनेत्रं कालिंघा कर्षे
णादियत् ॥ पौंड्रकां नादिहृस्वपृथगुक्तमतः परं ॥ २॥ वलभद्र इति ॥ ३॥ आशीर्भिरभिनंदितो बभूवतदाह ॥ चिरमिति ॥ ३॥ गो

श्रीशुकदेव उवाच ॥ वलभद्रः कुरु श्रेष्ठ भगवान्नयमास्थितः ॥ सुहृदि हं क्षुरुकंठः प्रययौ नंदगोकुलं ॥ १॥ प
रिषक्तश्चिरोक्तं गौपैर्गोपीभिरेव च ॥ रामो भिवाद्यपि नरावाशीर्भिरभिनंदितः ॥ २॥ चिरं नः पाहिदाशा
हेसानुजो जगदीश्वरः ॥ इत्यारोप्यां कमालिं ग्यनेत्रैः सिषिचतुर्जलैः ॥ ३॥ गोपहृदंश्च विधिवद्यविष्टे
रभिवंदितः ॥ यथावयो यथासख्यं यथासंबंधमात्मनः ॥ ४॥ समुपेत्याथ गोपालान्हास्य हस्तगृह्य
दिभिः ॥ विश्रान्ते सुखमासीनं पप्रच्छः पर्युपागताः ॥ ५॥ पृष्ट्वा श्रानामयं स्वेषु प्रेमं दयागिरा ॥ हस्ते
कमलपत्राक्षे सन्यस्ता खिलराधसः ॥ ६॥ कश्चिन्नोवांधवारामसवैकुण्ठमासते ॥ कश्चित्स्मरत नोराम
पुण्यं दारा सुता चिताः ॥ ७॥ दिव्याकं सोहनः पापो दिव्यामुक्ताः सुहृज्जनाः ॥ निहत्य निर्जित्य रिपून् दिव्या
पहृदंश्च विधिवदभिवं ॥ वं यद्यपि वैरभिवंदितो बभूवेत्यर्थः ॥ अपि च यथावय इति ॥ ४॥ ५॥ ते सर्वे स्ते
षु पादेषु तं रामं अनामयमारोप्य पप्रच्छः ॥ तेन च ते पृष्ट्वा इति हस्ते हस्तप्राप्त्यर्थं सन्यस्ता खिलराधसः ॥ त्यक्तसर्वविषयाः ॥ ६॥ ७॥

गङ्गा

॥६३॥

रामस्य संदर्शने आदत्ताः सादराः ॥ १॥ १॥ तर्हि तद्भस्मने युष्माभिः प्रतिबंधं किं न हतः तदा क्यविश्वारादिति चेत् ॥ ननु विश्वा
सः किमिति हतः तत्राहुः कथं त्विति ॥ वक्तृ बहुत्वान्ना विधानिवाक्यानि ॥ १॥ तत्रान्याहुः ॥ कथं नु गच्छंतीति ॥ अन्याहुः ॥

गोप्यो हं संत्यः पप्रच्छ रामसं दर्शनादत्ताः ॥ कश्चिदास्ते सुरवं रुसः पुरस्त्रौ जनवल्लभः ॥ १॥ कश्चिस्म
रतिवा बंधून् मातरं पितरं च सः ॥ अयं सौमानसं द्रष्टुं सह दय्यागमिष्यति ॥ अपि वा स्मरते स्मा क
मनुसेवां महाभुजः ॥ १॥ मातरं पितरं भ्रातृव्यतीत्युत्रान्तस्तरपि ॥ यदर्थं जहि मदाशाहं दुःस्वजा
न्वजनान्प्रभो ॥ १॥ तान् सद्यः परित्यज्य गतः संछिन्नसौहृदः ॥ कथं नु तादृशं स्त्रीभिर्न श्रद्धयेत
भाषितं ॥ १॥ कथं नु गच्छंत्यनवस्थितात्मनो वचः ॥ हतप्रस्यवुधाः पुरस्त्रियः ॥ गच्छंति वै चित्रकथ
स्य सुंदरस्मिन्नावलोक्य सुसितस्मरानुरागः ॥ १॥ किं न सत्कथया गोप्यः कथाः कथयता पराः या
त्यस्माभिर्विना कालो यदि न स्य तथैव नः ॥ १॥ ॥

॥ गच्छंति वा इति ॥ चित्रकथस्य चित्रकथा कथनकोविदस्य ॥ किं

च सुंदरं स्मितं यस्मिन्नेनाचले केन उच्छसितः क्षुभितो यः स्मरः तेनातुरा ॥ १॥ अपराहुः किं न इति ॥ कालः तावत्तस्य चा
स्माकं चयात्येव ॥ किं नु तस्य सुखेनास्माकं तु दुःखेनेत्येतावनेव विशेष इति ध्वनितं ॥ १॥ ॥

30

25

20

भा०६०३०८५॥ ॥१५॥ नानाविधेषु नुनयेषु कोविदः ॥१६॥ मधुं चैवं माधवं वैशाखं गोपिनां रतिमित्री ह स्पृशोऽसमयेऽनुत्पन्नामिनिवालानां
चान्यासामित्यभियुक्तप्रसिद्धिः ॥१७॥ पूर्णचंद्रस्य कलाभिर्मरीचिभिरमृष्टेऽज्वले कौमुदीगंधवायुनाकुमहती नागंधवातेनसेवि

इति प्रहसितं शौरेर्जल्पितं चारुवीक्षितं ॥ गतिं प्रेमपरिख्यं स्मरं त्योरुरुदुःस्त्रियः ॥१५॥ संकर्षणलाः दृष्ट
स्य संदेहैर्दयंगमैः ॥ सांत्वयामास भगवान् नानानुयकोविदः ॥१६॥ द्यौमासौ तत्र चावासी न्यधुमाधव
मेव च ॥ रामः क्षपासु भगवान् गोपीनां रतिमावहन् ॥१७॥ पूर्णचंद्रकलामृष्टे कौमुदीगंधवायुना ॥ यमुनो
पवनैरेमेसेविते स्त्रीगणैर्हतः ॥१८॥ वरुणप्रेषिता देवी वारुणी हृक्षकोटरात् ॥ पतन्ती तद्वनं सर्वस्वगं
धेनाध्यवासयत् ॥१९॥ तंगंधं मधुधाराया वायुनोपहृतं वलः ॥ आप्रायो पगनस्तत्र ललनाभिः पयो
समं ॥२०॥ उपगीयमानचरितो वनिताभिर्हलायुधः ॥ वनेषु व्यचरत् स्त्रीबोमदविह्वललोचनः ॥२१॥ स
ग्येककुंडलोमतो वै जयं त्याचमालया ॥ विभ्रस्मितमुखं भोजं स्वेदप्रालेयभूषितं ॥२२॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ते यद्वा कौमुदीशब्देन तद्विक्तासितानि कुमुदानिलक्ष्यं ते कुमुदगंधवायुनेत्यर्थः ॥१५॥ वारुणी सुधया सहोत्पन्ना मदिरा ॥१६॥ ॥२५॥ ॥२६॥ ॥२७॥ ॥२८॥
॥ स्त्रीबोमतः ॥२१॥ स्वेद एव प्रालेयं हिमं तेन भूषितं ॥२२॥

15

10

5

मतोयमित्यानागतां आपगां नदीं ॥२३॥ आहुता आहूता यत्तु यस्मान्नागलसि ॥२४॥ नेष्ये नयिष्यामि च किं ता कंयिता ॥२५॥
एकांशेन शेषाख्येन ॥२६॥ ॥२७॥ विजगाह अवगाहने हतवान् ॥२८॥ उनीर्णीय निर्गीताय असितां वरादीनि कांतिर्देहैः ॥ कांति

स आजुहावयमुनां जलकीडार्थमोश्वरः ॥ निजं वाक्यमना हृत्य मन इत्यापगां वलः ॥२३॥ अनाग
तां हलाग्रेण कुपितो विचक्रे ह ॥ पापे त्वं मामवज्ञाययन्नायासिमया हुता ॥२४॥ नेष्ये त्वां लोकां
मेण शतधा कामचारिणी ॥ एवं निर्भस्मिता भीता यमुना यदुनंदनं ॥ उवाच च किं ता वाचं पति
ता पादयोर्नृप ॥२५॥ राम राम हावाहो न जाने ॥ तव विक्रमं ॥ यस्यैकांशेन विधत्तां जगतः पते
॥२६॥ परं भावं भगवतो भगवान्मा मजानती ॥ मोक्तुमर्हसि विश्वमन्यपन्तां मत्तवत्सल ॥२७॥
ततो विमुंचयमुनां याचितो भगवान् वलः ॥ विजगाह जलं स्त्रीभिः करेणुभिरिव भराद् ॥२८॥
कामं विहृत्य सलिलाद् उनीर्णीयासितां वरे ॥ भूषणानि महाहोणिददौ कांतिः शुभां सज्जां ॥२९॥

जगती ४

रितिकातिमतिर्लक्ष्मीः ॥ यथोक्तं वै सवे ॥ वरुणप्रहिता चास्मै मालामम्लानपंकजं ॥ समुद्राभेतथावस्ते नीले लक्ष्मीरयं
तेः ते हरिवंशे च वलं प्रति लक्ष्मीवाक्यं ॥ जानरूपमयं चैककुंडलं वज्रभूषणं ॥ आदिपद्मं च पद्माख्यं दिव्यं भूषणं
देवमां प्रतिगृहीत्वा पौराणी भूषणक्रियामिति ॥२९॥

5

10

15

20

25

30

बालरुनो नृपः बालैर्नृपत्वेन क्रीडायां परिकल्पितः ॥ ३ ॥ ४ ॥ " ॥ " ॥ " ॥ " ॥ " ॥ " ॥

श्रुतांशरणमाश्रयोभवितासि ॥ १० ॥ ११ ॥ काशोपनिरपि पौंड्रकस्यापितदमि
त्रपुरेवस्यानान् ॥ पार्थिव्याहः पृथुतोरक्षकः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ ना० ३०६६ ॥
॥ ६६ ॥

गरुडः रुद्रिभो ध्वजे यस्य तं ॥ असुर्योऽनघो मौलिराभरणं यस्य तं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ गजस्य दनादिचतुरंगबलमर्दितवान्
पृथक्प्रजाः चतुर्विधं भूतनामं यथायुगं तान्निरिति ॥ १७ ॥ आयोधनं रणस्थानं अरिणा चक्रेण चितं आकीर्णं ॥ आक्रि

कौशेयवाससो योने वसानं गरुडध्वजं ॥ असुर्यमौल्याभरणं सुरन्मकरकुंडलं ॥ १४ ॥ दधु
तमात्मनस्तुल्यं वेपं रुद्रिममास्थितं ॥ यथानदं रंगगतं विजहास भृशं हरिः ॥ १५ ॥ भ्रूलैर्गदभिः
परिधैः शक्त्युष्टिप्राशतो मरैः ॥ असिभिः पट्टिर्द्वौर्वाणैः प्राहरन्तरयो हरिं ॥ १६ ॥ रुद्रस्तुतयौड
ककाशिराजयोर्वेलं गजस्य दनवाजिपतिमतः ॥ गदासिचक्रेषुभिरदं यद्गृहं यथायुगं ते हुतमुष्पृ
थक्प्रजाः ॥ १७ ॥ आयोधनं तद्रथवाजिकुंजरद्विपत्तवरो धैर्यरिणा वस्वदितैः ॥ बभौ चितं मोदचहं
मनस्विनामा क्रीडनं भूतपतेरिवोत्तमं ॥ १८ ॥ अथाह यौडकं शौरिर्भोभोपौडकयद्वान् ॥ दनवाकेन
मामाह तान्यस्त्राण्युत्सजामिते ॥ १९ ॥ त्याजयिष्ये मिथानं मे यत्त्वया जम्पा धत्ते ॥ व्रजामिशरणं ते य
यदि नेष्टमिसंयुगं ॥ २० ॥ इति क्षिप्वाशिनैर्वाणैर्विरथी हत्ययौडकं ॥ शिरो वृश्चद्रथांगेन वज्रेणोद्रोयथा
गिरेः ॥ २१ ॥

इति मित्रकल्याणं ते रुद्रस्य क्रीडास्थानमिव ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ गिरेः शृंगं यथेति ॥ २१ ॥ ॥

॥ ६६ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ ययमं किमिदमि पश्चाद् कृमिति विभाव्य कस्य चेति संशयिरे ॥ संशयं हतवन्त इति ॥ २५ ॥ २६ ॥ संस्थाविधिं उत्तरक्रि
यां अपचिन्ति निहृति ॥ २७ ॥ आत्मनाभिसंधाय बुद्ध्या यवस्य सुदक्षिणः सत्युदारः ॥ २८ ॥ वरमदान् रणीष्वेत्युक्तवानित्यर्थः

तथा काशियनेः कायास्थिरउत्तमपत्रिभिः ॥ नृपातयत्काशियुयो यत्प्रकोशमिवानिलः ॥ २२ ॥ एवं म
त्सरिणं हत्वा यौडकं ससखं हरिः ॥ दारकामाविशत्सिद्धैर्गजयमानकथामृतः ॥ २३ ॥ सनित्यं भग
वद्भानप्रध्वस्तस्त्रिलवंधनः ॥ विश्राणश्च हरे राजत्वरूपं तन्मयो भवत् ॥ २४ ॥ शिरः पतितमालोक्य रा
जद्वारे सकुंडलं ॥ किमिदं कस्य वा वक्रमिति संशयिरे जनाः ॥ २५ ॥ रातः काशियनेर्ज्ञात्वा महिष्यः पुत्रवां
धवाः ॥ पौराश्च हाहता राजन्नाथनायेति प्रारुदन् ॥ २६ ॥ सुदक्षिणस्तस्य सुतः हत्वा संस्थाविधिं पितुः
निहत्य पितृहंतारं यास्याम्ययचिन्ति पितुः ॥ २७ ॥ इत्यात्मनाभिसंधाय सोपाध्यायो महेश्वरं ॥ सुदक्षिणो
र्चयामास परमेष्ठिणं समाधिना ॥ २८ ॥ प्रीतो विमुक्तो भगवांस्तस्मै वरमदादिव ॥ पितृहंतृवधोपायं सव
त्रेवरमीप्सितं ॥ २९ ॥ दक्षिणां विपरिचर ब्राह्मणैः समसृजिजं ॥ अभिचारविधानेन सचमिः प्रमथैरेतः ॥ ३०

॥ २९ ॥ कृत्विजं कृत्विजमिव सनियोगकारियत्तस्य देवसृत्विजमिति श्रुतिः ॥ ३० ॥ ३० ॥ ३० ॥ ३० ॥ ३० ॥

॥ भा० ६०३०६६ ॥

॥ ६७ ॥

अवस्य गोप्रयोजित इति ॥ हस्ते प्रयोजिते विपरीतो भविष्यतीति सूचिने ॥ अनिवारं अभिचारं कुर्वन्वती हीन नियमः ॥ ३१ ॥ न सता
नमि वशिखाश्मश्रुणि च यस्य सः ॥ अंगारोद्गारीणि लोचनानि यस्य सः ॥ ३२ ॥ दंष्ट्राभि रूतैः मृकुटी दंष्ट्रैश्च कठोरं क्रूरमास्य यस्य सः

साधयिष्यति संकल्पमवस्य ण्ये प्रयोजितः ॥ इत्यादियस्तथा चक्रे हस्मायाभि चरन्वती ॥ ३१ ॥ न तो गिर
स्थिनः कुंडा न्मूर्तिमानति भौषणः ॥ न सताश्मश्रुणाश्मश्रु रंगारोद्गारिलोचनः ॥ ३२ ॥ दंष्ट्राभि रूतैश्च कठोरं क्रूरमास्य यस्य सः
होरास्यः स्वजिह्वा ॥ आलिहन्तृक्षिणी नैनो विधुन्वन् त्रिशिखं ज्वलन् ॥ ३३ ॥ पद्मांताल प्रमाणाभ्यां कं
पयन्वनीतलं ॥ सोम्यथा वदतो भूतैर्द्वारकां प्रदहन् दिशः ॥ ३४ ॥ तमाभिचारदहनमायां नंदारकौ
कसः ॥ विलोक्य तत्र सुः सर्वे वनदा हेयथामृगाः ॥ ३५ ॥ अक्षैः सभायां क्रीडन्ते भगवन्ते भयातुराः त्राहि
त्राहि त्रिलोके शवहैः प्रदहनः पुरं ॥ ३६ ॥ श्रुत्वानज्जनवैकुण्ठं दृष्ट्वा स्वानां च साध्वसं ॥ शरण्यः संप्रह
स्याहमाभेद्ये त्यविता स्म्यहं ॥ ३७ ॥ सर्वस्यां तवेहिः साक्षी ह्यस्यां माहेश्वरी विभुः ॥ विज्ञायत द्विधा तार्ये
॥ पार्श्वस्य चक्रमादि शत ॥

त्रिशिखं त्रिशूलं ॥ ३१ ॥ दिशः प्रदहनः ॥ ३४ ॥ नमिति ॥ ३५ ॥ त्राहि त्राही त्याहुरिति शेषः ॥ ३६ ॥

अहमविता ॥ स्मिरक्षिणासीति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

॥ ६७ ॥

रोदसौ च प्रकाशयति शेषः ॥ यदा स्वने जसा स्वादीन्यति जाज्वल्यमानं अन्यथे प्रकाशमानमित्यर्थः आर्दयत् अपीडय
त् ॥ ३९ ॥ अर्दितो गिरयेत्कृतवान् दहकृत्या नल इति ॥ सहस्रिभिः ॥ जनैश्च वर्तमानं अभिचर्यते मार्यते ॥ नेनेत्यभिचारः
हृत्या नलः ॥ ४० ॥ अर्दितसहितं अहमं वा ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ इति दशमे षट् पठितमः ॥ ६८ ॥ सप्तपठितमे रामो गिरोरैव

तस्मै कोटिप्रतिमं सुदर्शनं जाज्वल्यमानं प्रलयानल प्रभं ॥ स्वने जसा खंककुभो यरोदसौ चक्रं मु
कुंडास्त्रमथानिमार्दयत् ॥ ३९ ॥ हृत्या नलः प्रतिहतः सरथां गवाणेरस्त्रौजसा सनृपभग्नमुखो नि
हतः ॥ वाराणसी परिसमेत्य सुदर्शिनं तं सत्त्वैज्जनं समदहत्स्व हृतोभिचारः ॥ ४० ॥ चक्रं च विस्फोस
दनु प्रविष्टं वाराणसी साहसभालया यणं ॥ सगोपुरा दालककोष्ठसंकुलां सकोशहस्त्यश्वरथान् शालि
कां ॥ ४१ ॥ दग्धं वाराणसी सर्वं विष्णुचक्रं सुदर्शनं ॥ भूयः पार्श्वे मुपानिष्ठ ह्यस्या किं कर्मणः ॥ ४२ ॥
य एनं प्रवयेन्मर्त्य उत मश्लोकविक्रमं ॥ समाहितो वा शृणुयात्सर्वथापैः प्रमुच्यते ॥ ४३ ॥ इति श्रीमद्भाग
वते द्वापौ द्वाकवधे वाराणसी दहनं षट् पठितमो ध्यायः ॥ राजोवाच ॥ भूयो हं श्रोतुं छा मिरामस्याऽदुन कर्मणः
॥ अनंतस्या प्रमेयस्य यदप्यहं नवान्निभुः ॥ ४४ ॥

न केमदान ॥ स्त्रैर्युवतिभिः क्रीडन्वपीत द्विविंदरवलं ॥ ४५ ॥ कालिंदी विद्यारणो

नंतरं रामचरितं द्विविदवधादिसंगतमप्यनुक्ता तनूवे भावित्वेन पौंड्रकवधादि निरूप्ये दानां न देवप्रसौ निभूयो हमित्यादिना
रामचरितं श्रवणेच्छया अदुन कर्मत्वं हेतुः ॥ तत्र चानतत्वेन तत्राप्यप्रमेयत्वमिति ॥ ४४ ॥

॥ भा० २०३० ६० ॥
॥ ६८ ॥

नरकस्य सखेति ॥ हरिणा वैरे कारणं ॥ सुग्रीवसचिव इति ॥ तस्य मेत्र वलं मैदस्य भ्राते निरासायणणेऽतिप्रसिद्धत्वेन वीर्यो धिक्
सुकमिति ॥ २ ॥ सस्युः नरकस्य अपचितिं आनृण्य रास्य विलोनाशो यथा भवति तथा पुरादीन दहति ॥ ३ ॥ किंच ॥ कचिदिति

श्रीशुक उवाच ॥ नरकस्य सखा कश्चित् द्विविदो नामवानरः ॥ सुग्रीवसचिवः सोय भ्राता मैदस्य
वीर्यवान् ॥ २ ॥ सस्युः सोयचितिं कुर्वन् नारो रास्य विलवं ॥ पुरग्नमाकरान् घोषान् दहति मुत्सृजन्
॥ कचित्सुरैलानुत्पास्य तैर्देशान्समचूर्णयन् ॥ आनर्त्तु नरामेव यत्रास्ते मित्रहा हरिः ॥ ४ ॥ क
चित्समुद्रमध्यस्यो दोर्भा मुद्रत्य तज्जलं ॥ देशान्नागा युत प्राणो वेला कूलान्यमुज्जयन् ॥ ५ ॥ आ
श्रमान् विमुखा नां हत्वा भगवन्सतीन ॥ अदृष्य छलन्मूत्रै रग्निनै तानि कान् खल ॥ ६ ॥ पु
रुषान्योषितो दुष्टः क्षमा भूद्वेणी गुहासुसः ॥ निक्षिप्य चापि धा छैलैः पेशस्कारी वकीटकं ॥ ७ ॥ ॥

कदाचित्सद्विदः मित्रहा सखिहंता ॥ ४ ॥ तस्य समुद्रस्य जलं बाहुभ्यामुत्क्षिप्य वेलायां कूले वर्तमाना नृदेशान् लावयामासे
ति ॥ ५ ॥ आश्रमस्थान् वनस्य ती नृभंक्ता आहवनीया पत्निषु मूत्रादि हनवान् ॥ ६ ॥ अप्यधात्पि दधे पेसस्कारी भ्रमरः ॥ ७ ॥ ॥ ६८ ॥

एवमिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रभिले मत्तः ॥ १० ॥ ११ ॥ जात्यास्वभावेनैव चापलं यासंताः ॥ १२ ॥ हे लयामास अचजलं ॥ चक्रे निरीक्षमा

एवं देशान् विप्रकुर्वन् दूषयंश्च कुरुस्त्रियः ॥ श्रुत्वा सुललितं गीतं गिरिरैव तं कथयौ ॥ ८ ॥ तत्रापश्य यद्
पतिरासं पुष्करमालिनं ॥ सुदर्शनीय सर्वो गैरुनायूथमध्यगं ॥ ९ ॥ गायन्तं वारुणी पीत्वा मदविह्व
ललोचने ॥ विभ्राजमानं वपुषा प्रभिल्लमिव वारणं ॥ १० ॥ दुष्टः शास्वामृगः शास्वामारूढः कंय
यन् द्रुमान् चक्रे किल किलाश्चूमात्मानं संप्रदर्शयन् ॥ ११ ॥ तस्य धार्य कंयै वीक्ष्य नरुण्यो जातिना
पलाः ॥ हास्य प्रिया विजह सुर्वे रूदेव परिग्रहाः ॥ १२ ॥ ता हे लयामास कपिभूक्षयैः संमुखादिभिः ॥
दर्शयन् स्वगुदं तासां रामस्य च निरीक्षतः ॥ १३ ॥ तं गच्छा प्राहरत्क्रुद्धो बलः प्रहरतां वरः ॥ सर्वे च यित्वा
ग्नावाणं मुदि रालं शंकपिः ॥ १४ ॥ गृहीत्वा हे लयामास धूर्तं लंकोपयन् ॥ निभिद्य कलशं धृष्टो वासां
स्यास्फालयन् वलं ॥ १५ ॥ कदथं हस्य बलवान् विप्रचक्रे मदोद्धतः ॥ तं न स्या विनयं रघुदेशं च तदुप
दुतान् ॥ १६ ॥ क्रुद्धो मुशरुमादत्त हलं चारिणिषां सया ॥ द्विविदोऽपि महावीर्यः शालमुत्पास्य पाणिना ॥ १७ ॥

णस्य तमनादयेत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ अस्फालयन् योषितां वासांसि आह्वय पादितवान् विप्रचक्रे एवमपहवान् ॥ १६ ॥ शा

हमन् ३
लंक्ष्ये १७ ॥

॥ भा. ६७ ॥

॥ ६९ ॥

॥ १८ ॥ सुनंदेन मुशलेनाहनव अह्नित्यर्थः तं वानरं ॥ मस्तिष्कं मस्तकावपवविशेषः ॥ १९ ॥ गौरिकया लोहितघानुनाना

अभ्येत्यतरसातेनवलं मूर्धन्यताडयत् ॥ तंतुसंकर्षणो मूर्ध्नि यतंतमचलो यथा ॥ १८ ॥ प्रति
जमाह भगवान् सुनंदेनाहनवत् ॥ मुशलाहतमस्तिष्को विरेजे रक्तधारया ॥ १९ ॥ गिरिर्यथा गौ
रिकया प्रहारं नानुचिंतयन् ॥ पुनरन्ये समुत्क्षिप्य कृत्वा निष्पन्नमोजसा ॥ २० ॥ तेनाहनसुसंकु
टस्तंबलः शतधा छिनत् ॥ ततो न्येन रूपाजघ्रेतं चापिशतधा भिनत् ॥ २१ ॥ एवं युध्यन् भगवता
भने भने पुनः पुनः ॥ आरुण्य सर्वतो रक्षा निर्वृक्षमकरो हनं ॥ २२ ॥ ततो मुंचळि लावण्ये बलस्यो
पर्यमर्षितः ॥ तत्सर्वचूर्णयामास ली लया मुशला युधः ॥ २३ ॥ सचाटूनालसंकाशौ मुष्टौ हस्त्य क
पो भवरः ॥ आसाघरो हि णी युत्रं ताभ्यां वक्षस्य रुरुजत ॥ २४ ॥ यादवैंद्रोपिने दोभ्यो त्यक्त्वा मुशाललांग
लौ ॥ जत्रावभ्यर्दयत् कुट्टः सो यतद्रुधिरं वमन् ॥ २५ ॥ चकंपेतेन पतता सरंकः सवनस्पतिः ॥ पर्व
तः कुरुशार्दूलवायुना नौरिवांभसि ॥ २६ ॥ जयशरो नमः शरः साधुसाध्विनिचां वरे ॥ सुरसिद्धमुनी
॥ द्राणा मासोक्तुसुमर्षिणा ॥ २७ ॥

नुचिंतयन् ॥ अगणयन् ॥ २८ ॥ तेनेति ॥ २९ ॥ ३० ॥ अरुरुजत्ताडयामास ॥ ३१ ॥ तत्रौवा
हुकंटे मूले ॥ ३२ ॥ सरंकः सतोयविवरणितस्तहितः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ६९ ॥

जगतो व्यतिकरं नाशमावहतीति न्यातं ॥ २८ ॥ इति दशमे सप्तषष्ठितमः ॥ ६७ ॥ अष्टषष्ठितमेसां वे निवहे कौरवे युधि
तहि मोक्षाय रामेण राजा द्वयविकर्षणं ॥ १ ॥ रामचरित्रांतरं निरूपयितुमाह दुर्योधनसुतामिति ॥ समितिं जयः संग्रामजि

एवं निहत्य द्विविदं जगद्यतिकरावहं ॥ संस्तुयमानो भगवान् जनैश्च पुरमाविशत् ॥ २९ ॥ इति श्री
भागवते महापुराणे दशमस्कंधे द्विविदवधः सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ श्रुक उवाच ॥ दुर्योधनसुतां
राजन्तु क्षमणां समीतिं जयः ॥ स्वयं वरस्यामहरत् सां वोजां वती सुतः ॥ १ ॥ कौरवाः कुपिता
ऊचुर्दिवेनीतो यमर्भकः ॥ कदथं हस्त्यनः कन्यामकामामहरद्वलात् ॥ २ ॥ बध्नीते मंदुर्वि
नीते किं करिष्यति हस्त्यः ॥ ये स्मत्यसादोपचितां दत्तां नो भुंजते मही ॥ ३ ॥ निगृहीते सुते श्रुत्वा
यद्येष्यंती हस्त्यः ॥ भगवदयोः शमं योति प्राणा इव सुसंयताः ॥ ४ ॥ इति कर्णः शलोभूरियत्
केतुः सुयोधनः ॥ सांवमारे भिरेव हंकुरुहृद्भानुमोदितः ॥ ५ ॥ दृष्टुं नुधावतः सां वोधार्ते राष्ट्रा
न्महारथः ॥ प्रगृह्य रुचिरं चापं तस्यौ सिंह इवैकलः ॥ ६ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ नोस्माकं मही अस्माभिर्दत्तां न ते भू
मिपतय इति भावः ॥ ३ ॥ यां वि ॥ यास्यंति प्राणा इन्द्रियाणीव सुसंयताः कुरुहृद्दोषीयः तेनानुमोदिताः तत्सहिताः पडे
न इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ नोस्माकं मही अस्माभिर्दत्तां न ते भू
प्राणायामादिभिर्दत्ताः ॥ १ ॥

॥ भा. ६. ३. ६ ॥
॥ ७० ॥

कणोऽगणीयेषां ते ॥ ७० ॥ न अमृष्यन् न असहन् ॥ अचिंत्यस्य भगवतो भेदः ॥ अचिंत्यश्चासावर्भकश्चेति वा ॥ ७१ ॥ तस्य
पंचयति चतुर्भिश्चतुरस्य त्रयोसानुसंधेया ॥ तत्कर्म ते संमानितवन्तः ॥ ७२ ॥ स्वस्य दुयोधनस्य कन्यां च नीलेति शेषः ॥ ७३ ॥

तं ते जिघृक्षुः कुरुस्तिष्ठति ये निभाषिणः ॥ आसापधन्विनो वाणैः कर्णोऽगण्यः समाकिरन् ॥ ७४ ॥ सोऽपि
विदुः कुरुश्चैव कुरुभिर्येदुनंदनः ॥ नामृष्यत्तदचिंत्यार्भेः सिंहः क्षुद्रमृगैरिव ॥ ७५ ॥ विस्फूर्ज्य रूचिरं च
पंसवीचि व्याधसायकैः ॥ कर्णो दीव्यद्रुथान्वीरस्तावद्विर्युगपत्पृथक् ॥ ७६ ॥ चतुर्भिश्चतुरोवाहाने
कैकेन च सारथीन् ॥ रथिनश्च महेश्वासांस्तस्य तन्नेभ्य पूजयन् ॥ ७७ ॥ तं तु ते विरथं चक्रुश्चत्वारश्च
तुरोहयान् ॥ एकस्तु सारथिं न प्रेचिच्छेदाभ्यः शरासनं ॥ ७८ ॥ तं वध्वा विरथी हृत्य हृच्छेण कुरुवोयु
धि ॥ कुमारं स्वस्य कन्यां च स्वपुरं जयिनो विशन् ॥ ७९ ॥ तच्छ्रुत्वा नारदो केन राजन्संजातमन्यवः ॥ कुरु
प्रसुप्तं च कुरुगन्सेन प्रचोदिताः ॥ ८० ॥ सांत्वयित्वा तु तान् नामः संनृणां हस्तिपुंगवान् ॥ नैछ कुरुणां
हृत्सीनां कलिकलिमलापहः ॥ ८१ ॥ जगाम हस्तिनपुरं रथेनादित्यवर्चसा ॥ ब्राह्मणैः कुरुवृद्धैश्च व
तश्चंद्रइव महैः ॥ ८२ ॥ गत्वा गजाह्वयं रामो वाह्योपवनमाश्रितः ॥ उद्धवं प्रेषयामास पुराणं बुभुक्षया
यतः कलिनैश्च ॥ अतः सांत्वयित्वा न गामेति ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ धृतराष्ट्रं प्रतिबुभुक्षसेति ॥ अभिप्रायजित्वा सयेत्यर्थः ॥ ८५ ॥ ॥ ७० ॥

त १

विधिवदभिवंद्य ॥ ८६ ॥ तमुद्धवमर्चयित्वा सत्कृत्य मंगलपाणयः उपायत हस्ताः ॥ ८७ ॥ वृद्धा अपि प्रणेमुः ॥ ८८ ॥ २० ॥
॥ ८९ ॥ यद्युषमित्यग्नसेन वार्क्यमृष्ये सहे ॥ अथाभ्युत्तमानीय समर्पयेत्तेति शेषः ॥ ९० ॥ कीर्यं प्रभावः शौर्यं उन्साहः ॥ चलं
सोऽभिवंद्यां विकापुत्रं भीष्मद्रोणं सवाल्लिकं ॥ दुयोधनं च विधिवद्गममागतमब्रवीत् ॥ ९१ ॥ तेभिः प्रीतास्त
माकर्ण्य प्राप्तं रामं मुहूर्तमं ॥ तमर्चयित्वा भियुयुः सर्वे मंगलपाणयः ॥ ९२ ॥ तं संगम्य यथा न्यायं गामर्षे
चत्पवेदयन् ॥ तेषां येन तस्य भावज्ञाः प्रणेमुः शिरसावलं ॥ ९३ ॥ वंधूत्कुरलिनः श्रुत्वा पृथुश्चिवमनाम
यं ॥ परस्परमथो रामो वभावे विक्रवं वचः ॥ ९४ ॥ उग्रसेनः क्षितो शोशो यद्वा आस्तापयन्मभुः ॥ तदप्यानधि
यः श्रुत्वा कुरुध्वं माविरुं विनं ॥ ९५ ॥ यद्ययं वहवस्त्वेकं जित्वा धर्मेण धर्मिकं ॥ अवधीताथ नन्मृष्ये वंधू
नस्मैत्यकापया ॥ ९६ ॥ कीर्यं शौर्यं वलोन्नद्धमात्मशक्ति समं वचः ॥ कुरुवो वरुदेवस्य निशम्योचुः प्रकोपिताः
॥ ९७ ॥ अहो महच्चित्रमिदं कालगत्यादुरत्यया ॥ आरुरुक्षुः सुपा नंदे शिरोमुट सेवितं ॥ ९८ ॥ एते यौनेन सं
वद्धाः सहशय्याशनासनाः ॥ हस्यस्तुत्यतां नीना अस्मद्वननृपासनाः ॥ ९९ ॥
नः शक्तेः समं अनुसूयं ॥ १०० ॥ उपायत पादरश्मिभिरः आगे ठमिच्छति हीना अस्माव आस्तापयंतीत्यर्थः ॥ १०१ ॥ अस्मैव प्रपंचः ॥ ए
तदिति चतुर्भिः ॥ यौनेन पृथ्यायाः विवाहेन ॥ १०२ ॥

॥ सत्त्वमैरुन्नद्धं उन्तरुलं कयं आत्म

॥ भा. ३. ३८ ॥
॥ ७१ ॥

किंच वामरव्यजने रतिः ॥ भुंजति यमुने नरत्पथः ॥ असदुपेक्षया भस्मा कमनाग्रहेण ॥ २२ ॥ अलमिति ॥ अतः परं तावप
हरिष्यामरत्पथः ॥ २३ ॥ अवरुंधी नस्वीकुर्यात् ॥ उरणो मेघः ॥ २४ ॥ जन्मना च धुभिश्चोपलक्षितयात्रिया उन्महत्करो म

चामरव्यजने शंखमानयत्रं च पांडुरं ॥ किरीटमासनं शय्यां भुंजत्यस्मदुपेक्षया ॥ २५ ॥ अलं यदूना
नरदेवलांछनैर्दत्तुः प्रतीयेः फणिना मि वामनं ॥ येनः प्रसादो यचि ताहि यादवा आहापयंत्य
गतत्रपावन ॥ २६ ॥ कथमिंद्रोपिकुरुभिभक्ष्यद्रोणाजुनादिभिः ॥ अदत्तमवरुंधी नसिंहगल
मिवोरणः ॥ २७ ॥ भुक्त्वा ॥ जन्मवंधुश्चिपो न ह मदास्ते भरतर्षभ ॥ आश्रायणमंदुर्वीच्यमसभ्याः पुर
माविशन् ॥ २८ ॥ द्यूकुरुणांदैः शील्यं श्रुत्वा वाच्यानि वाचुतः ॥ अवोचत्कोपसंरथो दुःप्रेक्ष्यः प्रह
सन्मुहुः ॥ २९ ॥ नूनं नाना मदो न्तडाः शान्तिने छंत्यसाधवः ॥ तेषां हि प्रशमोदंडः पशूनां लकुरो यथा
॥ ३० ॥ अहो यदूर्ध्वरथान् लसंचकुपितं शनैः ॥ संत्वयित्वा ह मेनेषां शममिच्छन्ति हागतः ॥ ३१ ॥ ॥

दोषेषां ते दुर्वीच्यं पुरुषं वाक्यं ॥ असभ्या दुर्जनाः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ नानाधनाभिजनादि मदैरुन्महः तेषां दंड एव प्रसमः ॥ प्रक
षेण शमयतीति तथा यथा लकुरः दंडः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ७१ ॥

दुर्भाषान् अवाच्या न शशान् ॥ ३६ ॥ दुर्भाषणमनुस्मरति षडभिः ॥ नोग्रसेन रतिः ॥ विभुः आहापयितुं समर्थः ॥ ३७ ॥ अ
हो धृष्टः श्रीरुक्ममण्यपि क्षिप्तं च न रति कुपित आह ॥ सुधर्मैः त्यादिभिस्त्रिभिः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ मौल्युत्तमैः मौलियुक्तैः उ

त इमे मंदमतयः कलहाभिरताः खलाः ॥ तं मामवज्ञाय मुहुर्दुर्भाषान्मानि नो ब्रुवन् ॥ ४० ॥ नोग्र
सेनः किल विभुर्भोजवृत्तं धके श्वरः ॥ शक्रादयो लोकपाला यस्यादेशानुवर्तिनः ॥ ४१ ॥ सुधर्मा
कम्पते येन पारिजातो मरुं प्रियः ॥ आनीय भुज्यते सो सौ न किला ध्यासनाईणः ॥ ४२ ॥ यस्य पाद
युगं साक्षाच्छीरुपास्ते स्तिले श्वरी ॥ सनाईति किल श्रीशो नरदेव परिछदान् ॥ ४३ ॥ यस्यां प्रियं
कजरजोर्लोकपालैर्मौल्युत्तमैर्धृतमुपासितं तीर्थं तीर्थं ॥ ब्रह्मा भवो ह मपि यस्य कलाकलापाः
श्रीश्वो ह मविरमस्य नृपासनं क्व ॥ ४४ ॥ भुंजते कुरुभिर्दंतं भूखंडं वृत्तयः किल ॥ उपानहः किल
वयं नु कुरवः शिरः ॥ ४५ ॥ अहो ऐश्वर्यमनानां मतानां मि वमानिनं ॥ असंबद्धा गिरु रूक्षाः सहेता
॥ नृशसिता ॥ ४६ ॥

पुयं

तमांगैः उन्नमैर्मौलिभिरिति वा ॥ उपासितानि तीर्थानि यैर्योगिभिः तेषामपि तीर्थं उदात्तं
मितं सदैः सेविनं तीर्थं गंगानस्य तीर्थं त्वनिमित्तं ॥ किंच ब्रह्मा भवः श्रीश्व अहमपि उद्देहमकथं भूता वयं ॥ यस्य क
लायां अंशस्य कला अंशः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ प्रजानां मि वमयादिना रूक्षाः परुषाः अनुशासिता सयंदं उधरः सन् ॥
॥ ४९ ॥

॥ २२ ॥

अघनिर्कौरवी पृथ्वी करिष्यामीत्यमर्षितः॥ गहरीत्वाहलमुनस्सौदहन्निवजगत्रयं॥४०॥ लो
गलान्नेणनगरमुद्दिदार्यगजादयं॥ विचकर्षसंगंगायां प्रहरिष्यन्नमर्षितः॥४१॥ जरुयानमिवा
घूर्णंगंगायांनगरंपतत्॥ आहृष्यमाणमालोक्यकौरवाजानसंभ्रमाः॥४२॥ तमेवशरणंजम्भुः
सकुटुंबाजिजीवैवैवः॥ सरुक्ष्माणंपुरस्तत्प्रांजलयः प्रभुं॥४३॥ रामरामाखिलाधारप्रभावेन
विदामते॥ मूढानांनःकुबुद्धीनांक्षंतुमर्हस्यतिक्रमं॥४४॥ स्थित्युत्पत्त्यप्यानांत्वमेकोहेतुर्निराश्र
यः॥ लोकाक्कीडनकानीशक्कीडतस्तेवदंतिहि॥४५॥ त्वमेवमूर्ध्नादमनंतलीलयाभूमंडलंविभ
र्षिसहस्रमूर्धनं॥ अंतेचयःस्वात्मनिरुद्धविश्वःशेषेहितीयःपरिशिष्यमाणः॥४६॥ कोपस्तेरिवरु
शिश्नार्थंनहेषान्चमत्सरान्॥ विभ्रतोभगन्सत्स्थितिपालनतत्परः॥४७॥ नमस्तेसर्वभूतात्मन्सर्वशक्ति
धराय॥ विश्वकर्मेनमस्तेस्तत्त्वावयंशरणं॥

तवायमनुचित एवेत्याहुः कोपस्तदिति ॥ स्थितिपालनेन न त्यरः जा
त्यर्यवान्कोपः संबोधनं ॥ ४७ ॥ विश्वं कर्म हृत्यं यस्य सत्वमिति सवोः

त्यर्यवान्कोपः संवोधनं ॥ ४७ ॥ विश्वकर्मेह त्वयस्सत्त्वमिदमिसंवोधनं ॥ ४८ ॥ " " " " " " " "

92

श्रीशुक उवाच ॥ एवं प्रपन्नैः संवितैर्वैपमानाय नैर्वलः ॥ प्रसादितः संप्रसन्नो मा भैष्येत्प्रभयं ददौ
हं ॥ ४९ ॥ दुर्योधनः परिवर्कं जरा न्यश्चिहायमानः ॥ ददौ च द्वादशशतान्ययुता नितुरंगमानः ॥ ५० ॥ र
थानां षट्सहस्राणि रौक्म्याणां सूर्यवर्चसां ॥ दासो नां निष्कं दीनां द्दितृवत्सलः ॥ ५१ ॥ प्रतिगृ
ह्यनुत्तमं सर्वं भगवान्सात्वतर्षभः ॥ ससुतः सस्तुषः प्रायात्सुहृद्भिरभिनंदितः ॥ ५२ ॥ ततः प्रविष्टः
स्वयं ग्रीहलायुधः समेत्यबंधूननुरक्तचेतसः ॥ शशंस सर्वे यदुपगवानां मध्ये सभायां कुरुषुस्त
वेष्टितं ॥ ५३ ॥ अथापि च पुरं त्यजेत्स च यद्रामविक्रमं ॥ समुन्नतं दक्षिणतो गंगायामनुदृश्यते ॥ ५४
इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे हस्तिनापुरकर्षणवल्लभद्रविजयोनामाः षष्ठ्यष्टित
मोऽध्यायः ॥ श्रीशुक उवाच ॥ नरकं निहतं श्रुत्वा तथोद्वाहं च योषितां ॥ हस्तेनैकेन वद्दीनां तद्दिदृक्षुः
स्मनारदः ॥ १ ॥ चित्रं वनैर्नदैर्केन वपुषा युगायत पृथक् ॥ गहेषु दृष्ट्वा हस्तस्त्रिय एक उदाबहन्
सप्तजितमेवाहं स्थं प्रतिमं दिवं ॥ हस्तस्मनारदो हृद्यविस्मितो गाननः स्तुवनः ॥ १ ॥ नरकमिति ॥ १ ॥ दिदृक्षया यमनि
नये ॥ नाहचित्रमिति ॥ दृष्ट्वा सहस्रं स्त्रीः उदाबहन् परोपी नवान् ॥ २ ॥ ॥

पादादु३ सहस्रं३

भा. २३. ६९
॥ ७३ ॥

नां हारवन्ती समनुवर्णयती सार्धत्रयेण पुष्पिनेषु पवनेषु उपानेषु च हि जानामहीनां कुलानि ते नीरितां ॥ ३ ॥ छुरितेषु व्यासे
षु ॥ ४ ॥ महामरकतैः परव्याप्यते प्रकाशत इति तथा तैः स्वर्णरत्नमयाः परिछदाः परिकरा येषि नैः ॥ ५ ॥ पतेत्यः प्रचलंत्यः पता

इत्युत्सुको हारवन्ती देवर्षिर्द्रुमागमत् ॥ पुष्पिनो पवनारामदिजालिकुलनादितां ॥ ३ ॥ उ
तुल्लेदीवभोजकल्लारकुमुदोत्पलैः ॥ छुरितेषु सरः स्रजैः कूजिनां हंससारसैः ॥ ४ ॥ प्रासादल
क्षैर्नवभिर्नृणां स्फाटिकराजतैः ॥ महामरकतप्रखैः स्वर्णरत्नपरिछदैः ॥ ५ ॥ विभक्त रथ्या
पथचत्वरापणैः शालासभाभीरुचिरोसुरालयैः ॥ संसिक्तमागों गणवीथिदेहलोपतत्पताका
ध्वजवारितातपां ॥ ६ ॥ नस्यामंतः पुरं श्रीमदर्विने सर्वधिस्पयैः ॥ हरेः स्वकौशलं यत्र त्वष्ट्रा
कार्त्स्न्येन दर्शितं ॥ ७ ॥ तत्र षोडशभिः सप्तसहस्रैः समलंकृतं ॥ विवेशै कतमं शौरेः पत्नी
नां भवनं महत् ॥ ८ ॥

कायेषु नैः धनैर्गौरित आतपोयस्यानां ॥ ९ ॥ तस्यां सर्वैर्धिस्पयैः लोकपालैर्चितं ॥ १० ॥ षोडभिः पद्मसहस्रैः समलंकृतं हरे रतः
पुरं विवेश तत्र च तस्य शौरेः पत्नीनां भवनेषु एकं विवेशे तन्वपः ॥ यत्र स्वकौशलं त्वष्ट्रा दक्षितमित्यतः पुरं भवनयोर्विशेषणं ॥ ११ ॥

तदनुवर्णयति चतुर्भिः विष्टब्धमिति ॥ विद्रुमस्तंभैर्वैद्र्यफलैः कोतमानि संभाश्रयाणि छादनादि
नैः इन्द्रनीलमयैः कुड्यैर्दिग्भिर्योयलक्षितं जगत्या च भूमिकया इन्द्रनीलमयानहतात्विद्रुमस्यास्तया ॥ १२ ॥ मुक्तादाम्नां विलं

विष्टब्धं विद्रुमस्तंभैर्वैद्र्यफलैः कोतमैः ॥ इन्द्रनीलमयैः कुड्यैर्जगत्या च हतत्विषा ॥ १३ ॥ विना नैर्निर्मि
तैस्त्वष्ट्रा मुक्तादामविलं विभिः ॥ दंतैरासनययैर्कैर्मण्युत्तमपरिष्कृतैः ॥ १४ ॥ दासीभिर्निष्क कं
ठीभिः सुवासोभिरलंकृतं ॥ पुंभिः सकंचुकोष्ठीषु सुवस्त्रमणिकुंडलैः ॥ १५ ॥ रत्नप्रदीपनिकर
द्युतिभिर्निरस्तब्धान्तं विचित्रवलभीषु शिखंडिनो ग ॥ नृत्यंतियत्र विहिता गुरुधूममक्षैर्निर्योतमो
क्ष्यघनबुद्ध्युत्तमदंतः ॥ १६ ॥ तस्मिन् समानगुणरूपवयः सुवेद्यदासी सहस्रयुतयाऽनुसवं गृहि
ण्य ॥ विशोददरी च मरच्य जनेन रुक्मदंडेन सा त्वतयति परिबीजयंत्या ॥ १७ ॥ तं संनिरीक्ष्य भग
वान्सहस्रोत्थितः श्री पर्यंकतः सकलधर्ममृतां वरिष्ठः ॥ आनम्य पादयुगलं शिरसा किरीट
॥ नृपे न संजलिस्वी विशदासने से ॥ १८ ॥

याः विविधानि लंबनानि विप्रेतेषु तैः मण्युत्तमैः परिष्कृतैर्भूषितैः ॥ १९ ॥ ११३ ॥
इक्ष्वाक्यसमीक्ष्य घनो मेघो यमिति बुद्धिर्गोते ॥ १२ ॥ अनुसवनं सर्वकालं आत्मना समानि गुणरूपा वयोसि सुवेपोलं करोतमश्च य
स्य तेन दासी सहस्रेण युतया गृहिण्या सह ॥ १३ ॥ अत्र यः रुक्मिण्याः पर्यंकतः अवीशत उपवेशया मास ॥ १४ ॥

॥ ना. ६. ३. ६. ॥
॥ ७४ ॥

अविभक्तदधारेत्यर्थः ॥ विभक्तिरिति शब्दं तं वा ॥ तद्वचसंपूज्याभिभाष्यच प्रादेशु तरेणान्वयः कथं भूतः ॥ यस्य चरणशौचं गंगा अशेष
तीर्थं ॥ अतएव जगद्गुरुतरोपि सत्तां धर्मभूतां पतित्वा देवयकरोदित्यर्थः ॥ सत्तां पतिन्वेहेतुः ॥ ब्रह्मण्यदेव इति यत्तु गुणसत्तां नाम
तत्तस्यैव यतो युक्तं समं जसं ॥ अतस्तद्धर्मप्रवर्तनीयैवमाचरणमित्यर्थः ॥ १५ ॥ अभिभाष्यदिश्यान्वदगमनमित्यादिप्रियमुक्ता

तस्यावनिन्यचरणौ तदपः स्वसूधो विभज्जगद्गुरुतरोपि सत्तां पतिर्हि ॥ ब्रह्मण्यदेव इति य
द्गुणनामयुक्तं तस्यैव यच्चरणशौचमशेषतीर्थं ॥ १५ ॥ संपूज्यदेव ऋषिवर्यमृषिः पुराणो नारा
यणो नरसखो विधिनो दिनेन ॥ वाण्याभिभाष्यमितया मृतमृष्टयानं प्राह प्रभो भगवन्नेकरवा
महे किम् ॥ १६ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ नैवाद्भुतं त्वयि विभो खिललोकनाये मैत्रीजनेषु सकलेषु दमः
खलानां ॥ निःश्रेयसा हि जगत्स्थितिरक्षणाभ्यां स्वैरावतार उरुगाय विदाम सुख ॥ १७ ॥ ॥ ॥

य १.

॥ १६ ॥ भगवता स्वसार्हणमनर्हेणं मन्यमानस्तत्संभावयन्नाह नैवेति ॥ सर्वमित्रत्वादेव मदर्हेणं ॥ ननु मम गौरवान् ॥ तर्हि कथं कं
सादिष्वमैत्रीजदाह ॥ खलानां दमश्च ॥ नैवाद्भुतमिति कुतः ॥ जगतः स्थितिर्धारणं रक्षणं पालनं ताभ्यां सह तस्य निःश्रेयसाय
तव यं स्तेषां वतार इति वयं सुखं सम्यग्विप्रः ॥ अतः खलु दयः साधुसन्मानं च युक्तमिति भावः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ७४ ॥

यदुक्तं प्रयो किं करवामेति तत्राह दृष्टमिति ॥ भक्तजनताया अपवर्गं रूपं किंच ॥ अनिदुर्लभतया ब्रह्मादिभिर्योगैस्सरे
रपि हि दिव्यं किंच संसारकूपे पतितानामुत्तारणाया वलं वै आश्रयं ॥ एवं भूतं तवां प्रियुगलं मया रयं ॥ अतः ह न ह
दृष्टं तवां प्रियुगलं जनतापवर्गं ब्रह्मादिभिर्देवि विचिंत्य मगाधवोपै ॥ संसारकूपपतितोत्तरणा वलं वै
ध्यायंश्च राम्यनुग्रहाण यथा स्मृतिः स्यात् ॥ १८ ॥ ततो न्यदा विशदेहं ह्रस्वपत्न्याः सनारदः ॥ योगेश्वरे स्वीर
स्यांगयोगमायाविविक्तया ॥ १९ ॥ दीव्यं तमक्षैस्तत्रापि प्रियया चोद्धवेन च ॥ पूजितः परया भक्त्या प्रत्य
स्थानासनादिभिः ॥ २० ॥ पृथुश्चाविदुषे वासौ कदा यातो भवानिति ॥ क्रियते किं नु पूर्णानामपूर्णैरस्मदा
दिभिः ॥ २१ ॥ अथापि ब्रह्मिणो ब्रह्म न जन्मैतच्छोभनं कुतः ॥ स तु विस्मित उत्थाय तस्मै मन्यदा गद्गदं ॥ २२ ॥
तत्राप्यचष्टुगोविंदं लालयन्तं सुतान् शिशून् ॥ ततो न्यस्मिन् गृहेऽपश्यन् मज्जनाय हतोद्यमं ॥ २३ ॥ मुहं
तंच विज्ञानाग्नीन्यजंतं पंचभिर्मसैः ॥ भोजयंतं हि जान्वापि भुंजानमवशेषितं ॥ २४ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २४ ॥

योसि ॥ तथापि तस्मिन् प्रियया स्थानानुग्रहाण ॥ न तस्तत्र ध्यायन्नेव तित्यं चरामीति ॥ १८ ॥ १९ ॥ अक्षैर्दीव्यं तमि
त्यादौ दृष्टोतिज्ञानयो ॥ २० ॥ पृथुरिति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ विज्ञानाग्नीनाह वनोयादीनस्मिन्नेत्रेण पंचभिर्मसैर्महायज्ञैर्य
जंतं ॥ २४ ॥

॥ भा. द. उ. ६५ ॥
॥ ७५ ॥

॥ २५ ॥ ३१ ॥ काले तत्समये विधिना उपपापनं प्रापणं विवाह मित्यर्थः ॥ कल्पयंतं परयंतं विभूतिभिः विभवेः ॥ ३२ ॥
प्रस्थापनं दुहितृ नामात्रादीनां स्वग्रहा न ह्ये प्रतिनयनं न ह्युत्तरायनं ॥ तैर्महोत्सवान् कल्पयंतं योगेश्वर
कापि संध्यामुपासीनं यजंतं त्रयं यतः ॥ एकत्र चासिचर्मो भ्यां चरंतं मसिवर्त्मसु ॥ २५ ॥ अभ्यर्च्यैर्गजै
रथैः कापि विचरंतं गदाग्रजं ॥ क्वचिच्छयानं पर्यं के सूर्यमानं च वंदिभिः ॥ २६ ॥ मंत्रयंतं च कस्मिंश्चि
न्मंत्रिभिश्चोद्वादिभिः ॥ जरुक्तीडारं तं कापि वारमुखा वलाहंतं ॥ २७ ॥ कुत्रचित् हि जमुख्येभ्यो ददंतं गा
सलं हताः ॥ इतिहासपुराणानि शृण्वंतं मंगलानि च ॥ २८ ॥ हसंतं हास्य कथया कथा चित्रियया गृहे ।
कापि धर्मसेवमानमर्थकामौ च कुत्रचित् ॥ २९ ॥ ध्यायंतं मेरुमासीनं पुरुषं प्रकृतेः परं ॥ भुञ्ज्यंतं गु
रून् कापि काम्यैर्भोगैः सपर्यया ॥ ३० ॥ कुर्वंतं विग्रहं कैश्चित्संधिं चान्यत्र केशवं ॥ कुत्रापि सहस्रमेणं वि
तयंतं सतं शिवं ॥ ३१ ॥ पुत्राणां दुहितृणां च काले विधुपयापनं ॥ दारैर्वैरेस्तत्सदृशैः कल्पयंतं विभूति
भिः ॥ ३२ ॥ प्रस्थापनोपानयनैरपत्यानां महोत्सवान् ॥ वीक्ष्य योगेश्वरेशस्य येषां लोका विस्मिरे ॥ ३३ ॥
रेशस्य येषां मपत्यादीनां महोत्सवानीत्युक्तं ॥ सर्वे विस्मिरे विस्मयं च कुः ॥ तथा भक्तान् कल्पयंतं ॥ ३३ ॥ ॥ ७५ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अयत्नं लिङ्गं वेष्टं तैरेण छलं ॥ ३६ ॥ हे योगेश्वर आत्मन् आत्मनि मनसि तव स्वरूपे वा निभीता प्रतीता स्तव
वयोगमायाः केवलं विदामः विप्रः न तु त्वत्परमार्थमिति भावः ॥ ३७ ॥ त्वन्मानुषनास्ते न मुखामि ॥ अतो मां प्रस्तापयेत्याह
यजंतं सकलान् देवान् कापि क्रतुभिरुर्जितैः ॥ पूतयंतं क्वचिद्दुर्मैकपाणामालयादिभिः ॥ ३४ ॥ चरं
तं मृगायां कापि हयमारुह्य संधवं ॥ घ्नंतं तैः पशून् मेध्यान्परीतं यदुपुंगवैः ॥ ३५ ॥ अयत्नं लिङ्गं प्रह
ति घ्नंतः पुरग्रहादिषु ॥ क्वचिच्चरंतं योगेशं ततश्च ववुस्तया ॥ ३६ ॥ अथोवाच तृषी केशो ना
रदः प्रहसन्निव ॥ योगमायो दयं वीक्ष्य मानुषीमीयुषोगतिं ॥ ३७ ॥ विदामयोगमायां स्ते दुर्दृशौ
अपि मायिनं ॥ योगेश्वर आत्मनि भीता भवत्यादनिषेवया ॥ ३८ ॥ अनुजानीहि मां देव लोकां स्ते य
शसांस्तु तां ॥ पर्यरा मितवो द्वाय लीलां भुवनयावनीं ॥ ३९ ॥ श्रीभगवानु ॥ ब्रह्मन् धर्मस्य व
त्ताहं कर्ता तदनुमोदिता ॥ तच्छिष्यत्वेन कस्मिन्मास्थितः पुत्रमास्ति द ॥ ४० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इ
त्याचरंतं सदृशो न्यावनान् ग्रहमेधिनं ॥ तमेव सर्वगेहेषु संतमे कंददृशीह ॥ ४१ ॥ वृक्षस्थानं तवी
र्यस्य योगमायामहोदयं ॥ सुहृद्देषूक्तं वीरभूतं विस्मिता जानको नु कः ॥ ४२ ॥
॥ अनुजानाहीति ॥ ३९ ॥
तत्तत्साल्लोकं शिष्यन् धर्ममास्थितः ननु तत्त्वतः हे पुत्रमास्ति दमोहं मां प्राप्नुहीति ॥ ४० ॥ इतीति ॥ एवमनुग्रहीतस्त्वमेकमेव
संतददृशीति ॥ ४१ ॥ सुहृद्देषूक्तं वीरभूतं विस्मिता जानको नु कः मुनी विस्मितो भवति ॥ ४२ ॥

॥ भा. ६. ३. ६९ ॥
॥ ७६ ॥

श्रद्धितः श्रद्धयुक्तः आत्मा यस्य तेन ॥ ४२ ॥ नारद उवाच ॥ श्री हस्त लोचन निगमयति एवमिति ॥ अखिलस्य भवाय उवाच ॥ गृही-
ताः शक्तयो नानामूर्तेर्योनसः सत्रीदं च न सौहृदं च तेन निरीक्षणं हासश्च ताभ्यां नृप ॥ ४३ ॥ अनन्यविषयाणि असाधार-
णानि ॥ अथ वर्गमार्गे मोक्षप्रदे ॥ ४४ ॥ इति दशमे एकोनसप्ततितमः ॥ ४५ ॥ ननु सुसप्ततिनमे हस्तस्याहिककर्मणि ॥ ४६ ॥

इत्यर्थकामधर्मेषु हस्तेन श्रद्धितात्मना ॥ सम्यक्समाजितः प्रीतस्तमेवानुस्मरन्त्ययौ ॥ ४३ ॥ ए-
वं मनुष्यपदवीमनुवर्तमानो नारायणोऽखिलभवाय गृहीतशक्तिः ॥ रेमेंगघोडशसहस्रवरांग-
नानां सत्रीदं सौहृदं निरीक्षणं हासजुषः ॥ ४४ ॥ यानीह विश्वविलयोद्भवति हेतुः कर्मोप्यन-
न्यविषयाणि हरिश्चकार ॥ यस्त्वंगगायति शृणोत्यनुमोदते वा भक्तिर्भवेद्गवति स्य पवर्गमा-
र्गे ॥ ४५ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कंधे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अ-
थोषस्य पदनायांकुक्कुरान्कूजितोऽप्यनु ॥ गृहीतकंठ्यः पतिभिर्मोघयो विरहानुरागः ॥ ४६ ॥

त नारदयोः कार्यकार्यमंत्रविचारणं ॥ १ ॥ जगन्मंगलचारित्र्याहिकं जगदीशितुः ॥ नारदेन क्वचिन्किंचित् रयमाह य-
थाक्रमं ॥ २ ॥ इत्यर्थधर्मकामेषु हस्तेन श्रद्धितात्मने निप्रस्तुतस्य श्री हस्तस्याहिकस्याधिकारोऽयं गृह ॥ उपहनायां आ-
सन्नाया पतिभिः श्री हस्तैः माधवो माधवस्य भार्यो ॥ ३ ॥

॥ ७६ ॥

वंदिनश्च श्री हस्तं बोधयंति संति वयांसि यश्चिणो हुरुवन् अतिशयेनाकूजन् ॥ मंदारवनवायुमिर्गीयस्त्वलिखनिद्राणि
वयांसि ॥ २ ॥ वैदभस्त्युपलणं अयासामपि ॥ परिरंभना विश्लेषांतं पर्यालोच्य ॥ ३ ॥ ४ ॥ एकं अखंडं प्रवहेतुः अनन्यनिरु-
पाधिं ॥ अतएव अयं नित्यं ॥ स्वयं ज्योतिषे हेतुः नित्यं निवृत्तं कल्पं अविद्यायस्मान् ॥ उपलक्षणा माह ॥ असेति विश्व-

हृ० वयांस्यरूढं वृद्धं बोधयंती ववंदिनः ॥ गायस्त्वलिखनिद्राणि मंदारवनवायुभिः ॥ २ ॥ मुहुर्नेनं
नु वैदभस्त्युपलणं अयासामपि ॥ परिरंभना विश्लेषांतं पर्यालोच्य ॥ ३ ॥ ग्राह्ये मुहुर्नेनं उन्थाय वार्य-
पस्त्रयमाधवः ॥ दधौ प्रसन्नकरण आत्मानं तमसः परं ॥ ४ ॥ एकं स्वयं ज्योतिरनन्यमयं स्व-
संस्थयानित्यनिरस्तकल्पं ॥ ब्रह्मास्यमस्योद्भवनाशहेतुभिः ॥ स्वशक्तिभिर्लक्षितभावनिर्हेतिं
॥ ५ ॥ अथासुतोभस्यमले पथा विधिक्रिया कलापं परिधाय वाससी ॥ चकार संध्यो यगमादि सप्तमो हुता-
॥ नलो ब्रह्मजजापवाप्यनः ॥ ६ ॥

स्वरक्षितो भावश्चानिर्हेतिश्च भावः सप्तानिर्हेति एनंदः ॥ नथाहि गुणक्षोभात्पूर्वं सता-
मात्रं यः सदेव सौम्यो दमस्त आसीदित्यादि श्रुतेः ॥ स एवानंदश्च चित्तानमानं दमित्यादि श्रुतेः तं सदानंदमित्यर्थः ॥ ५ ॥
आसुतः स्नातः संध्याया उपराम उपवासनं आसीदयथा भवति तथा क्रिया कलापं चकार काण्वत्वादुदयान् पूर्वमेव हुतानलः
ब्रह्मगायत्री जजाप ॥ ६ ॥

॥ भा० ६०३-७ ॥

॥ ७७ ॥

कलाः अंशान् देवान् कवीनपितृंश्च नर्पयित्वा ॥ ७ ॥ गृहीतां प्रथमप्रसक्तानां ॥ ८ ॥ बहमिनि ॥ हिरण्येन परीक्षितान् ब्रह्म
संस्तु कुरुतो मृगांश्च मस्मारेभरतो ददातुं बहमिनि सप्तचेनि श्रुतुकानि सप्तोत्तरशतं बह्मन्येकी हस्तपुण्ये च नुदे
शलश्च तेन गणितानि यथोक्तं भरतमेवाधिकृत्य नवमस्कंधे ॥ मृगांश्च कुरुतः हस्मान् सुवर्णेन परिक्षितान् ॥ अ

उपस्थापार्क सुसंनतर्पयित्वात्मनः कलाः ॥ देवान् कवीनपितृंश्च नृहान्विप्रानभ्यर्च्य चात्मवान् ॥ ७ ॥
धेनूनां रुक्मशृंगीणां साध्वीनां मौक्तिकस्रजं ॥ पयस्विनीनां गृहीतां सुवत्सानां सुवाससां ॥ ८ ॥
ददौ रौप्यखुराणां क्षौमाजिनतिलैः सह ॥ अलंघतेभ्यो विप्रेभ्यो बह्मं बह्मदिने दिने ॥ ९ ॥ गो
विप्रदेवता बह्मगुरुभूतानि सर्वशः ॥ नमः सूत्वात्मसंभूतोर्मै गलानि समस्पृशत् ॥ १० ॥ आ
त्मानं भूषयामासनरलोकविभूषणं ॥ वासोभिर्भूषणैः सीयैर्दिग्यस्त ॥ गनुलेयनैः ॥ ११ ॥ अ
वेक्ष्याज्यते यादृशं गोवृषह्मिजदेवताः ॥ कामांश्च सर्ववर्णानां पौराणः पुरचारिणः ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥

राक्षसमणिमस्मारेनियुतानि च नुदेति ॥ ततश्चैवं बह्मसंख्याल्लोकेन संगृह्यते ॥ च नुदे शानां लक्षाणां सप्ताधिकश
शतांशकाः ॥ बह्मचतुरशीत्यग्नसहस्राणि त्रयोदशेति ॥ दिने दिने प्रतिगृह्यते ॥ ९ ॥ आत्मसंभूताः सविर्भूमे गलानि नी
कपिलादीनि ॥ १० ॥ नरलोकस्य विभूषणमात्मानं स्वीयैः पीतांबरकौस्तुभादिभिः ॥ ११ ॥ कामान्भिलषिता

॥ ७७ ॥

विप्रादीन्स्त्रगादिभिः संविभज्यते स्थानिदत्तेत्यर्थः ॥ उपायुक्तो भागार्थमग्रहीत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ पाणिं हृत्तेन लौ गृहीत्वा ॥ १५ ॥ सत्रोऽ
प्रेमवीक्षितैरीक्षितः क्षणं स्थितस्त्राभिरेव वीक्षितैः ब्रह्मादिस्थे निरगादिभिः ॥ १६ ॥ एवं सर्वेभ्यो गृहेभ्यः पृथक् निर्गत्यानेतरमे

प्रादाय प्रहृतीः कामैः प्रतोष्य प्रत्यनंदतः ॥ संविभज्याग्नतो विप्रान् स्त्रकां ब्रह्मानुलेयनैः ॥ सुहृदः प्रहृती
दांगनुपायुक्तततः स्वयं ॥ १३ ॥ तावत्सुतउपातीयसंदनं परमाहुतं ॥ सुग्रीवाद्यैर्हयैर्युक्तं प्रणम्यावस्थि
तो गतः ॥ १४ ॥ गृहीत्वा पाणिना पाणीसारथेस्तमथारुहत् ॥ सात्यकुह्वसंयुक्तः पूर्वोद्दिग्मिव भास्करः ॥ १५ ॥
ईक्षितो तः पुरस्त्रीणां सत्रोऽप्रेमवीक्षितैः ॥ ब्रह्मादिस्थे निरगा ज्ञानहा सो हरन्मनः ॥ १६ ॥ सुधर्मस्यां सभां
सर्वैर्हृषिभिः परिवारितः ॥ प्राविशद्यन्निविष्टानां न संत्यगपदुर्मयः ॥ १७ ॥ तत्रोपविष्टः परमासने विभुर्वै
भौ स्वभासाककुभोवभासयन् ॥ दतो नृसिंहैर्यदुभिर्यदतमो ययो दुर्गाजो दिवितारकागणैः ॥ १८ ॥ तत्रोपमं
त्रिणो राजन्नानास्य रसौ वैभुः ॥ उपतस्थुर्नराचा यो नर्तको स्तारवैः पृथक् ॥ १९ ॥ मृदंगवीणासुरजवेणु
तालदरस्वनैः ॥ ननु तु नृगुस्तुष्टुबुः सूनमागधबंधिनः ॥ २० ॥

॥ कुरुवसन् सुधर्मो प्राविशत् ॥ यन्निविष्टानां ॥ १७ ॥ नृसिं
हैः नृषु श्रेष्ठैः ॥ १८ ॥ उपमंत्रिणः परिहासकाः पृथक् पृथक् स्वस्वसमुदायैः ॥ १९ ॥ मृदंगदयः प्रसिद्धाः ददः शंखः सनादयस्तु
ष्टुबुः ॥ २० ॥

॥ भा. ४. ३. ७० ॥
॥ ७२ ॥

ब्राह्मणाः ब्रह्मवेदमाहुः मंत्रान्याचक्षतेत्यर्थः ॥ वादिनः वदनचतुराः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ गिरिब्रजेन संस्तुके दुर्गेने रुद्राभासन्नेषां च
दुःखमावेदयदित्यन्वयः ॥ २४ ॥ श्रीरुद्रस्मृत्येति षट्श्लोको राज्ञो विज्ञप्तिः ॥ नत्रप्रथमेन शरणमाश्रयणं ॥ त्रिभिर्भयानुवादः हा
भ्यां प्रार्थनमिति ॥ २५ ॥ एष कूर्दृशो नो लोकस्य भवमयं विवर्ण्येनो नमंति लोक इति ॥ विकर्मनिषिद्धं काम्यचतसि जितरां रतः ॥ स्वे

न ब्राह्मणः केचिदासीना ब्रह्मवादिनः ॥ पूर्वेषां पुण्ययज्ञासां राज्ञो चाकथयन्कथाः ॥ २१ ॥ न
त्रैकः पुंषेराजन्नागतोऽपूर्वेदृशी नः ॥ विज्ञापितो भगवते प्रतिहारैः प्रवेष्टितः ॥ २२ ॥ स नमस्तु
हस्माय परेशाय रुतांजलिः ॥ राज्ञामावेदयत्तु दुःखं जरासंधनिरोधजे ॥ २३ ॥ ये च दिग्विजये तस्य सं
नतिं नययुर्नृपाः ॥ प्रसस्य रुद्रास्तेनासन्नयुते हे गिरिब्रजे ॥ २४ ॥ रुद्रस्मृत्याः प्रमेयात्मन्यपन्नम
यभंजनं ॥ वयं त्वां शरणं यासो भयभीताः पृथग्धियः ॥ २५ ॥ लोको विकर्मनिरतः कुशले प्रमत्तः क
र्मण्ययं त्वदुदिते भवदर्शने स्ते ॥ यस्तावदस्य वलवानिह जीविताशांस्यच्छिनत्यनिमिषाय नमोस्तु ॥
॥ नमो ॥

कुशले धर्मे भवतोर्चने त्वया उदिते उक्ते पंचरात्रे सामान्यतश्चर्गता सुयत्करोषि यद्वा सिपन्तु होषि रदासि यत् ॥ यत्तु पश्यसि कौं
तेय तत्कुरुष्व मर्पणमिति प्रमत्तोऽनवहितो यावदयं लोकः नावदेवान्यस्य लोकस्य यः स पोषविनाशांछिनति न स्मै नृभ्यमनि
मिषाय का लात्मने नम इति ॥ २६ ॥

॥ ७५ ॥

सेयं लोकस्य गतिः वयं तु त्वङ्गताः अतोस्माकं कुत एतत् ॥ दुःखमापन्नमित्याश्रयेणाहुः लोक इति ॥ भो ईश जगदिनः जगत्
इतः ईश्वरः त्वयि सद्रक्षणार्थं यचतीर्णे पिबेदमस्माकं दुःखं स्यात् ॥ तर्हि किमन्यः कश्चिज्जरासंधादिस्त्वदाज्ञामपिलपयंति
किंच त्वयारक्षमाणोऽपि जनः स्वकर्मजं दुःखं प्राप्नोत्येवेति न विप्रः न चैतद्दुःखमपि युक्तमिति भावः ॥ २७ ॥ किं दुःखं तदाहुः स्वप्रा
पितमिति ॥ स्वप्रवृत्तानं नृपसुखं नृपो चित्तं सुखं यतः परतंत्रं विषयसाध्यं ॥ किंच संप्रतिशब्दयं यस्मिन्ने नमत्तनुत्येन श

लोके भवान्तगदिनः कलयावतीर्णः सद्रक्षणाय खलु निग्रहणाय चान्यः ॥ कश्चित्त्वदीयमति याति निदे
शमीश किं वा जनः स्वहृत्तमृच्छति तन्न विप्रः ॥ २८ ॥ स्वप्रापितं नृपसुखं परतंत्रं मीश शश्वदयेन मृतके
न धुरं वहामः ॥ हित्वा तदात्मनि सुखं त्वदनीह लभ्यं किं श्यामहेति हृषणास्तव मायये ह ॥ २९ ॥ तन्नो भ
वान्प्रणतशोकं हरं प्रियुष्मो वहान्वियुं स्वमगथा ह्ययं कर्मपाशात् ॥ यो भूभुजो युतमनं राजवीर्यमेको वि

॥ अदुरोप भवने मृगारादिवाचीः ॥

शरेण धुरं पुत्रदारादि चिंतां बलं वहामः ॥ प्रहो कथं ॥ ये वयं इतः पूर्वनिष्कामाः संतः त्वां नाश्रि
ता इत्याहुः हित्वेति ॥ तन्न त्वतः यत् ॥ अनीहैर्निकमैर्लभ्यं आत्मनि स्वतः सिद्धं सुखं तद्वित्वा किं श्यामः ॥ ३० ॥ त्वन्यायास्तं कर्म चं
धं त्वमेव निर्वर्तयेति प्रार्थयंते नन्न इति ॥ वियुं स्वविमोचय ॥ मगधोजरासंधः तत्संक्रान्तं कर्म पाशात्तनु भवद्विरेव विकल्प्य ननो नि
तो स्यात्तमिति चेदत आहुः य इति ॥ य एकरवायुर्नमंते मज्जानो बीये चिन्तस्व भवने भूजोऽस्यान्तुरो धोसं हो मे धिरिव ॥ ३१ ॥ ॥ ॥

॥ जा. ६. ३. ७० ॥
॥ ७९ ॥

किं च युष्मदीयावयमित्यस्मानधिकं वाचनं दत्त्वा ह ॥ यो वा इति ॥ हे उदात्तचक्र उद्यतसुदर्शनयो वै हिनवहत् ॥ अथा दशवारान्त्वया
सहस्रं धेवर्तमानेन न त्रससदृशं तः त्वया त्वलुभगः पराजितः पश्चादनेन वीर्यमपिन लोके निरनेन रशरी रविनोर्दभगवन्तं स

ये वै त्वया हिनवहत् उदात्तचक्रभनो मृधे खलु भवंतमनेन वीर्यं ॥ जित्वा नृलोकनिरनेन सह दृढपौ यु
ष्मत्तज्जगत्तिनो जितनहि धेहि ॥ ३७ ॥ इति मागधसंरुद्धा भवद्दर्शनकांक्षिणः ॥ यपन्नायादमूलं ते
दीनानां शोविधीयतं ॥ ३८ ॥ राजदूतव्रतये वंदे वर्षिः परमद्युतिः ॥ विभ्रन्ति गजराभारं प्रादुरासीद्य
यारविः ॥ ३९ ॥ नेरयु भगवान् रुस्मः सर्वलोके श्वरेश्वरः ॥ ववंद उत्थितः श्रीसोससभ्यः सानुगो मुदा
॥ ३३ ॥ सभाजयित्वा विधिवत्सुतासनपरिग्रहं ॥ वभाषे सन्तु नैवीकैः श्रद्धया तर्पयन्मुनिं ॥ ३४ ॥ अपि
सिद्ध्यलोकानां त्रयाणामकुतोभयं ॥ ननु भूयान् भगवतो लोकान्यर्ये रतो गुणः ॥ ३५ ॥ नहि ते विदि
तं किं विज्ञे के श्रीश्वरकर्तृषु ॥ अथ पृच्छा महे युष्मान् पांडवानां वीकीर्षितं ॥ ३६ ॥

रुन्ति त्वा इह रपः प्रासवर्गः युष्मत्तज्जगत्तिनो जितनहि धेहि धेहि त्वर्थः ॥ ३७ ॥ दूत आह इतीति ॥ ३८ ॥
॥ ३३ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ भूयान् महान् गुणो लाभेयमस्माकं यत्सर्वलोकेश्वरानां ज्ञानमिति ॥ ३५ ॥ ईश्वरः कर्तृष्वेतेषु ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ७९ ॥

एवमविदुषे सर्वज्ञे न जरा संघवपा र्थमेव पांडवचिकीर्षितं एषो नारदो मायमिति ज्ञात्वा ह दृष्ट्वा इति त्रिभिः ॥ विश्वसृजश्च
हृणोपि मायिनो र्मेहकस्य ते स्वशक्तिभिर्विधादिभिर्भूतेषु तयो मितया चरतो वतै मानस्य ॥ यषहं भूतेषु वतै नहि भूतानि मां
किं न पश्यंति न ज्ञाह ॥ चहे रि व छल्ल रु व इति ॥ स्वशक्तिभिरे व छल्ला रु क प्रकाशो यस्य तस्य ॥ अनस्तवेद प्रश्नादि न मे दूतं
३७ ॥ इदं जगत्कथं भूतं ॥ असदेव यत व मा यया विद्यमानात्मतया वभा सने न जगत्सृजतः किं तु केवलं तुभ्यं न मन मेव

१ माथा नारद उवाच ॥ इदमया ते बहु शो दु रत्यया विभो विश्वसृजश्च मायिनः ॥ भूतेषु भूमंश्च रतः स्वश
क्तिभिर्वहे रि व छल्ल रु चो न मे दूतं ॥ ३७ ॥ तवेहि ते को हं निसा पु वेदि ते समा यये दं सृजतो नियुक्त
तः ॥ यद्दि द्यमानात्मतया वसी यते तस्मै नमस्ते स्वविलक्षणान्मने ॥ ३८ ॥ जीवस्य यः संसरतो विमो
क्षणात्तज्ज्ञानतो नर्थवहा छरि रतः ॥ सीलावतारैः स्वयशः प्रदीपकं प्राज्वाल यत्वा तमहं प्रपद्ये ॥ ३९ ॥

भास

शक्यमित्याह तस्मै नम इति ॥ कुतः स्वेन रूपेण सर्वतो विलक्षणान्मने अचिंत्यायेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ नन्वेवं भूतस्य किं माया चेष्टि
नैरित्यन आह जीवस्येति ॥ अविद्यातमसारतत्वेन अनर्थप्रायका छरीरा संसरतः ॥ तेनैव तमसा तस्या छरीरा हि मोक्षो
पायमजानतः प्राज्वाल यत् प्रदीपवान् ॥ तत्त्वा यशः श्रवणादिभिर्न वस्य मोक्षार्थमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ५० ॥ ५० ॥ ५० ॥

॥ १० ॥

आश्रावये आश्रावयिष्यामि ॥ नरलोकविदं वनब्रह्मत्वा ब्रह्मनिनिपादे पिहे ब्रह्मन्तरमात्मन् नरलोकानुकारिणां त्वां आश्रावयिष्यामीति ॥ ४५ ॥ ४५ ॥ नचात्रैवानुमोदनं कार्यं ॥ किं तु नचागं नचमि त्याशयेनाह तस्मिन्निति ॥ ४५ ॥ नचागताश्च सर्वे नदृशीनादिनापूता भविष्यंतीत्याह श्रवणादिति ॥ अन्तेऽवसायिनः श्रवणा अपि ब्रह्ममयस्य ब्रह्म धनमूर्तेः ईसाच अभिमर्शिनं चने विधेने

अथाप्याश्रावये ब्रह्मन्तरलोकविदं वनं ॥ राज्ञः पैतृव्यस्त्रेयस्यैविकीर्षितं ॥ ४५ ॥ यश्च नि त्वां मखे देण ॥ भक्तसच १
राजसूयेन पांडवः ॥ पारमेष्ठ्यकामो नृपतिस्तद्भवाननुमोदतां ॥ ४५ ॥ तस्मिन्नेव कतुवरे भवंतं वै सुरा
दयः ॥ दिदृक्षवः समेयंति राजानश्च यशस्विनः ॥ ४५ ॥ श्रवणात्कीर्तनाद्वा नात्पूयंते नेवसायिनः ॥ त
व ब्रह्ममयस्यैव किमुने क्षाभिमर्शिनः ॥ ४५ ॥ यस्यामलं दिवियशः प्रथितं रसायां भूमौ चने भुवनमे
गलदिवितानं ॥ मंदाकिनीति विभोगवतीति चाथो गंगेति चेह चरणं पुनानि विभ्वं ॥ ४५ ॥ ॥ ॥

येषां ते ॥ ४५ ॥ कैमुत्पमनिशयेनाह ॥ यस्येति हे भुवनानां मे गलरूपदिविषानाले भूमौ च प्रथितं यस्य यशो विभ्वं पुनानि ॥ कथं
तत्प्रथितं ॥ दिवि मंदाकिनीति अधश्च भोगवतीति इह भूमौ गंगेति तस्य नचागमनात्सर्वे मंगले पवित्रं च भविष्यतीति भावः ॥ ४५ ॥ ॥ ॥

कथं प्रथितं दिवितानं दिग्भवनां विद्वानवदन्तं कणां तथा चरणं पुनानि ॥ ४५ ॥

॥ १० ॥

नारदीयः

नचैवं नारदेनोक्ते ते पुनत्रवर्तमाने वा त्वां यपक्षे षुयादेषु नरासंघस्य विजिगीषया अगृह्यत्सु अमन्यमानेषु वाच ॥ ये शैः पेशलवा
भिरित्यर्थः ॥ ४५ ॥ चक्षुषे हेतुः ॥ मंत्रार्थानां मंत्रसाध्यानां अर्थानां तत्त्ववित्तरि पाकवेदित ॥ ४५ ॥ ४५ ॥ इति दशमे सप्ततितमः ७९
अथैक सप्ततितम उद्भवस्य नुमंत्रतः ॥ इन्द्रस्य गते हस्ते पार्थानां परमोत्सवः ॥ १ ॥ राजसूयमिषं कृत्वा भीमदुर्योधनादिषु कलि

श्रीभुकु ५ ॥ नत्र ते वा त्मयक्षेय गृह्यत्सु विजिगीषया ॥ वाचः पेशैः समयन् भृत्य सुहवं प्राह केशवः
॥ ४५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्वं हि नः परमं चक्षुः सुहन्मंत्रार्थं तत्त्ववित् ॥ तथात्र ब्रह्मनुये यं श्रद्धाः क
करवामनतः ॥ ४५ ॥ इत्युपामंत्रितो भर्ता सर्वज्ञेनापि मुग्धवत् ॥ निदेशं शिरसा धाय उद्भवः प्रत्यभाषत
॥ ४५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे राजसूयप्रसावे सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ भुकु उवाच
इत्युदीरितमाकर्ण्य देवर्षे रुद्रवो ब्रवीत् ॥ सभ्यानां मतमाज्ञाय हृत्सस्य च महामतिः ॥ १ ॥ उद्भव
उवाच ॥ यदुक्तं मूर्षीणां देवसाचिभ्यं यश्च न त्वया ॥ कार्यं पैतृव्यस्त्रेयस्य रक्षा च शरणैषिणां ॥ २ ॥

मुत्पाद्यन्तं हाराभूभार महारथभुः ॥ २ ॥ देवर्षे मन्तराजसूयगमनं ॥ सभ्यानां मन्तराज रक्षा हृत्सस्य न भयं ॥ १ ॥ यश्च नः यागां क
रिष्यतः पैतृव्यस्त्रेयस्य पित्र्यसुः पुत्रस्य साचिभ्यं साहाय्यं न च कार्यं ॥ तथा शरणार्थिनां रक्षा रक्षा च कार्या ॥ २ ॥ ॥ ॥

॥ भा. ५. ७३ ॥
॥ २१ ॥

तत्र प्रथमं राजसूयार्थं मंत्रं च ततो राजरक्षा कर्तव्यं तदा ह्यष्टम्यमित्यष्टभिः ॥ अतः द्विविजयहेतोः उभयार्थः राजसूयार्थः
सुरणागनरक्षार्थश्च ॥ ३॥ ४॥ अत्युत्सुकतया सघट्टवजरासंधं हंतुमिच्छतो यादवानालक्ष्याहसवा इति ॥ अन्ये धाततो
बलिनामपि यद्यपि समबल एव भीमस्तथापि तं विना भीमादेव तस्य मृत्युर्विहित इति भावः ॥ ५॥ ननु स्वबलसाध्यपि सेना

यष्टव्यं राजसूयेन दिक्चक्रजयिनाविभो ॥ अतो जरासुतजय उभयार्थो मतो मम ॥ ३॥ अस्माकं च
महानर्थो ह्येतेनैव भविष्यति ॥ यशश्च न वगोविंदराज्ञो बह्वन्विमुंचतः ॥ ४॥ सर्वैर्दुर्विषहो राजाना
गायुतसमो बले ॥ बलिनामपि चान्येषां भीमं समबलं विना ॥ ५॥ दैरये सनुजे न यो माशना क्षौ
हिणी युतः ॥ ब्रह्मण्यो भ्यर्थितो विप्रैर्न प्रसार्याति कर्हि चित् ॥ ६॥ ब्रह्मवेषधरो गत्वा ते भिक्षे
तृकोदरः ॥ हनियन्ति न संदेहो दैरये न वसन्ति धौ ॥ ७॥ ॥

॥ बलं न स्याधिकमिति चेदत आह दैरय इति ॥ हं ह
युद्देशे तेनाक्षौहिणीभिर्युतो मानजे तव इत्यर्थः ॥ ननु सौख्यं सैन्यमेव युद्धाय नियुज्यते ॥ कुतस्तेन दैरयमिति तत्राह ब्रह्मण्य
इति ॥ न प्रसार्याति न निराकरोति ॥ ६॥ भिक्षे तं हं हं युद्धं याचते ॥ तथापि समबलत्वात् साध्यमेव स्यादत आह न वसन्ति धावि
नि ॥ ७॥

॥ २१ ॥

ननु अकिंचित् कुर्वतो मम निधानात् किं स्यादत आह निमित्तमिति अयमर्थः यथा वारुणस्य कालात्मनो विश्वसर्गे निमित्तं केवलं
हिरण्यगर्भः तथा शर्वश्च तत्तन्निरोधेन यात्रत्वमेव सन्निधिमात्रेण हंता भीमो निमित्तमात्रमिति ॥ अतो नेनोपायेन त्वया स
शीघ्रं हंतव्य इत्याशयेनाह गायंतीति जरासंधघ्नतां नाराज्ञां देव्यः यत्पुनः ते विशदं कर्म स्वर्गः हे सुबाल कलाल नादौ गायं
ति किंतु कर्म स्वशत्रोरासंधस्य वधे आत्मना पत्नीनां विमोक्षणं च वत्समारोदीः श्रीहस्म एव करिष्यतीति अत्र हंता
नाः गोप्यश्चेत्यादयः यथा गोप्यः शंखचूडवधं च स्वमोक्षं च गायंति अवतारान्तरगतं च कुंजरपतेर्नैकान् जनकात्मजा

निमित्तं परमीशस्य विश्वसर्गे निरोधयोः हिरण्यगर्भः शर्वश्च कालस्या रूपिणस्तव ॥ गायं
ति ते विशदं कर्म गृहेषु देव्योराज्ञां स्वशत्रुवधमात्मविमोक्षणं च गोप्यश्च कुंजरपतेर्जनकात्मजा
याः पित्रोश्च लब्धशरणा मुनयो वयं च ९ जरासंधवधः हस्मभ्यर्थार्थो यो यकल्पते प्रायः पाकविपाके
॥ नतवचाभिमतः क्रतुः १०

याश्च रावणात् पित्रोश्च कंसमहान्मोक्षं अतएवं भूतासां हृदयगतैव कर्तव्यमिति भावः ९ ॥
किंच जरासंधवध इति मूर्खेभ्यो येति ततः शिशुपालवधादयोऽपि सुखसाध्या भविष्यतीति भावः किंच एतत्सर्वं भविष्यत्ये
वेति संभावयन्ताह प्राय इति यद्यत इति पाकः कर्म तस्य विपाकः फलं तेन राज्ञां पुण्यविपाकेन जरासंधादीनां पापविपा
केन पापान्तरे जरासंधस्य पापविपाकेनेति तेनायं क्रतुस्तवाभिप्रेतः तत्रैव गते त्वयि संभविष्यतीत्यर्थः १० ॥

भा० ६०३०७१
२२

अच्युतं उपपत्त्या हृदं यदुहृद् इति वदन्ति निरुह्य दयलुः स्थाना पूजयन्ति नित्यं ११ अनुज्ञाय्य अनुज्ञां प्रार्थ्या गुरुत्वं सुदे
वादीन् १२ अवरोधान् स्वान्द्वारा निर्गमय्य प्रयाणं कारयित्वा १३ भूतः पदानयः सादिनः प्रश्नारोहाः रथादिनायकैः
करालयानीत्रया अमसेनया परिवृतो निराक्रमन्ति रगात् कुतः सकाशात् सृङ्गाद्यैः प्रघोषेण घोषितायाः ककुभः

श्रीशुक उ० इत्युह्ववचो राजन् सर्वतो भद्रं मच्युतं देवर्षिर्यदुहृद् इति वदन्ति नित्यं ११
अथादिशत्प्रयाणाय भगवान् देवकी सुतः भूत्यान्दारुकजैत्रादीन् अनुज्ञाय्य गुरुन्विभुः १२ निर्गम
यावरोधान् स्वान्द्वारा निरगच्छन् संकर्षणमनुज्ञाय्य यदुहृद् इति वदन्ति नित्यं १३
यमारुह्य गरुडध्वजः १४ ततो रथं हि पभद्रसादिनायकैः करालया परिवृत आत्मसेनया सृङ्गामे
र्यान्कसंखगोमुखैः प्रघोषघोषित्ककुभो निराक्रमन् १५ नृवाजिकां च नशिविकाभिरच्युतं सहात्म
जाः पतिमनुसुव्रताय युः वरं वराभरणविलेपनसजः सुसंव्रतान्भिरसिचर्मपाणिभिः १६ नरोष्
गोमहिषस्वराश्वनर्यैः करेणुभिः परिजवारयोषितः स्वकं कृताः कटकुटिकं बलां वराघुपस्कराय यु
॥ रथियुः ॥ युज्य सर्वतः १६ ॥

१४ नृवाजीति नरयानैः अश्वैश्च कांचनशिविकाभिश्च अच्युतं पतिमनुययुः सुव्रताः
पतिव्रताः वराण्यं वरादिन्यासांताः १५ नरोष्ठादिभिर्योनैरश्वनरो गदंभ्यामश्वज्जाता अनः शकटं करेणुरीजी परिज
नयोषितो वारयोषितश्च कटकुटयः उशीरादिनृणैर्निर्मितगृहाः कंबलां वरादयश्चोपस्कराः कुत्रादिरूपायासांताः अधि
युज्य बलीवद्विषुनानुपस्करान्दृढं संनय १६ ॥

२२

रवेरंभुभिश्च न हलं दिवावमौ कथं भूतं तु मुलरवं आकुलस्वनं क्षुभितैस्त्रिभिर्गिलैरुर्मिभिः १७ मुनिर्नारदो विहाय साययावि
तिशेषः १८ मासैश्चेति बहुत्वं राजाभिप्रायेण १९ प्रत्यक्षं प्रत्यक्षं यद्यस्यानुमुखः २० आनर्तीदयो मार्गस्य देशाः तीर्त्वा

बलं हृद्गुणपटच्छत्रचामरैर्वरायुधाभरणकिरीटवर्मैः दिवांभुभिस्तु मुलरवं वमौ रवेर्यथा णवः
क्षुभितनिर्मिगिलोर्मिभिः १७ अथो मुनिर्यदुपतिनासमानितः प्रणम्य नन्ददिविदधद्विहायसा नि
शम्य तद्यवसितमात्ततार्हणो मुकुन्दसदृशी न निर्हेतुं द्वियः १८ राजदूतमुवाचे देवभगवांश्चोणयन्मि
रा मासैश्च दूतमद्रं बोधात्पिष्यामि मागधं १९ इत्युक्तः प्रस्थितो दत्तो यथावद्वदन्तृपात् न ते
पिसंदेने शौरैः प्रत्यक्षं च मुमुखः २० आनर्त्तसौ वीरमरुस्तीर्त्वा विनशं न हरिः गिरीन्दीरनी
याय पुरा नाम व्रजाकरान् २१ ततो हृद्गुणोत्तीर्त्वा मुकुन्दो यसरस्वती पंचालानथमत्स्यांश्च शक्र
प्रस्थमथागमन् २२ तमुयागानमाकर्ण्य प्रीतो ददर्श न नृणां अजानशत्रु निरगात्सोपाध्यायः सुह
दुतः २३ गीतवादित्रयोपेण व्रत्यघोषेण भूयसा अम्ययात्सहवीकेशं प्राणाः प्राणमिवाहताः २४ ॥
दृष्ट्वा विह्वलहृदयः हस्मस्तेहेन पांडवः चिरान्दृष्टं प्रियतमं सस्वजेन पुनः पुनः २५ ॥

अनिकम्पविनशनं कुरुक्षेत्रं प्रतोयाय अनिकम्पयौ २१ शक्रप्रस्थं द्रुपस्थं २२ २३ प्राणादं द्रियाणि प्राणं सुखं प्रणमिव २४
सस्वजेपरिरंभे २५ ॥

रमायाअमलंनिर्दोषमालयं विस्मृतलोकविभ्रमोलोकव्यवहारोयेनसः २६ २७ अर्जुनेनसमत्वात्परिचरुएएवकेव
लं पादौनमस्तुवेनर्जुनः हस्तेनमुजाभ्यां धृतश्चिमावः यमाभ्यां त्वभिवादिनश्चेति २८ २९ ३० एवमिति ३१ चित्रध्व

दोभ्योपरिचरुपरमामलालयंमुकुंदगात्रंनृपतिर्हेताभुमः लेभेपरंनिर्हेतिमश्रुलोचनोत्थननु
विस्मृतलोकविभ्रमः २३ तंमातुलेयंपरिरम्यनिर्हेतोभीमः स्मयत्येवमजवाकुलेंद्रियः यमौकिरी
टीचसुहृन्ममुदाप्रहृद्वाय्याः परिरंभिरंशुतः २७ युधिष्ठिरस्यभीमस्यहनपादाभिवादनः ।
अर्जुनेनपरिचरुकोयमाभ्यामभिवादिनः २८ ब्राह्मणेभ्योनमस्तुत्यहृद्भ्यश्चयथाहेतः मानितो
मानयामासकुरुसंजयकैकयान् सतमागधगंधर्वावदिनश्चोपमंत्रिणः २९ मृदंगाशंखपद
हावीणापणवगोमुखैः ब्राह्मणाश्चारविंदाक्षंतुसुबुर्ननुर्जुगुः ३० एवमुहृदिः पयैस्तः पुण्य-
श्लोकशिक्षामणिः संस्तुयमानोभगवानविवेशालरुतेपुरं ३१ संसिक्तवल्मेकरिणांसदगं
धतोयैश्चित्रध्वजैः कनकतोरणपूर्णकूंभैः मृष्टात्मभिर्नैवदुकूलविभूषणस्त्रगंधैर्नैर्भिर्युव
निभिश्चविराजमानं ३२

जादिभिर्विराजमानं ३२ प्रतिसप्तउद्दीप्तैर्यैर्वलिभिः पुष्पादिप्रकाप्रकारैश्चजुषं जा
लेभ्योरावाक्षेभ्योनिर्योनैर्निरातः धूपैरुचिरं विलसत्यताकं मूर्धन्यहेमकलशैरजतोरुभ्यंगै
र्भवनैरजनमयानिउरुणिस्थूलानि श्रमाणिकलशाधलनभूमिकायेषा नैर्भव

येवैर्भवनैर्जुषंकुराजधामपुरंददशैः ३३ नराणांलोचनानिनेषांपानस्यसादरवीक्षणस्यपात्रं विषयं किं पुनर्नारीणामि
त्यर्थः ३४ सुयुक्तागतंनद्याश्चादिकंप्रियंउत्सयवीक्षितेनैवविदधुः ३५ उडुघसहःचंद्रसहचराइत्यर्थः अमभिः किं पु

उद्दीप्तदीपवलिभिः प्रतिसप्तजालनिर्योनैर्धूपरुचिरं विलसत्यताकं मूर्धन्यहेमकलशैरजतोरुभ्यंगै
र्जुषंददशैर्भवनैः कुराजधाम ३३ प्राप्तं निशम्यनरलोचनपानपात्रमौत्सुक्यविश्रुथिनकेशदुकू
लबंधाः सद्योविस्मज्यगृहकमेपंतीश्चनत्येद्रुंययुयुवनयः स्मनरेंद्रमार्गे ३४ तस्मिन्सुसंकुलइ
भाश्वरयदिपदिः हस्तं सभायेमुपलभ्यगृहाधिरूढः नायोविकीयेकुसुमेमेनसोपगुल्यसुस्वा
गतंविदधुरुत्सयवीक्षितेन ३५ ऊचुः स्त्रियः पथिनिरोक्ष्यमुकुंदपत्नीस्ताराययोडुयसहः किम
कार्यमभिः यच्चक्षुषांपुरुषमौलिरदभ्रहासलोलावलोककलयोत्सवमाननोनि ३६ तत्रतत्रोपसं
गम्यपौरांसंगलपाणयः चक्रुः सपर्योहस्तायश्रेणीमुत्थाह नैनसः ३७ अंतःपुरजनैः प्रीत्यामुकुं
दः फुल्ललोचनैः ससंभ्रमैरभ्युपेतः प्राविशद्वाजमंदिरं ३८ पृथाविलोक्यजात्रेयं हसं त्रिभुवनेभ्य
रं प्रीतात्मोत्थायपर्यंकासस्तुषापरिषत्सजे ३९

ण्यमकारि ३८ श्रेण्यः एकशिल्यापत्रीविनांसयाः तेषु मुख्याश्च

३९ अभ्युपेतः अभिगमनेनसत्कृतः ३८ सस्तुषादौपदीसहिता ३९ " " " " " "

भा० २३-७९
२४

हृत्यं प्रकरविशेषं प्रमोदेनोपहातोभिभूतः ४० गुरुस्त्रीणां च हस्मया द्रौपद्या भगिन्या सुभद्रया ४१ अनर्चं अर्चितव
ती ४२ अन्याश्च हस्मस्याः पत्न्यो भ्यागतास्ता अपि ४३ प्रत्यहं न वनं वं यथा भवति तथा मुखं निवासयामास ४४

गोविंदं गृह्णामीत्येव देवेशमादतः पूजायां नाविदत्तस्य प्रमोदाय हनो नृपः ४० पितृष्वसुरं
रुस्त्रीणां हस्मश्चक्रेभिर्वादतं स्वयंच हस्मया राजन् भगिन्या चामिवेदिनः ४१ कुंसासंचेदिता
हस्मा हस्मपत्नीश्च सर्वशः आनर्चं रुक्मिणीसत्यां भद्रां बवंती तथा ४२ कालिंदी मित्रविंदोच
शैव्यां नागजिंतीं सती अन्याश्चाभ्यागतायास्तुवासः सङ्गं इनादिभिः ४३ सुखं निवासयामास
धर्मराजो जनार्दनं ससैर्यसानुगामात्यं सभार्यं च न वनं वं ४४ नर्पयित्वा स्वां देवनिहिं फाल्गुन
संयुतः मोचयित्वा मयं येन राज्ञे दिव्या सभा हता ४५ उवास कतिचिन्मासान्मातः प्रियचिकीर्षया
विहरन्त्यमास्त्य फाल्गुनेन भटैर्हतः ४६ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कंधे इंद्रप्रस्थे
मनोनामैकसप्ततितमोऽध्यायः ३० ५५ ७९ ॥

कथं भूतं यः प्रेम्णानित्यं फाल्गुनेन संयुतः अतएव नृपसहा
येन स्वां देवनिहिं नर्पयित्वा तत्र च मयं मोचयित्वा नृपं प्रयुज्य युधिष्ठिराय दिव्या सभा हता नृपराजः ह
स्योपकारानुस्मरणं दिव्यत्वात्समायाय यामनोरथं सवीरकाशं संपादयन् दर्शितं ४५ ४६ इति श्रीभा० २० एकसप्ततितमो
ध्यायः ७९

२४

ततो हि सति त्वत्तिमेराता कार्ये निवेदिने दुर्जयं मागधं वध्वा भीमेनाघातयद्दृष्टिः १ आस्थितः आसनमिति शेषः १ शृण्वता
मेवेति यतः प्रसन्नहस्मः करोति न तदत्यः कश्चिदपि कर्तुं समर्थ इति निश्चित्य सर्वानेव ताननादृत्य हस्ममुवाचेत्यर्थः आ
भाष्यभोभो हस्मः भक्तवत्सले त्वेवं संबोध्य २ विभूतीः अंशान् ३ एष च क्रवन्निनामनोरथः कथं त्वया क्रियत इति चेद

श्रीशुकदेव उ० एकदा तु सभामध्यस्थो मुनिभिर्हृतः ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैर्भ्रातृभिश्च
युधिष्ठिरः १ आचार्यैः कुरुहृद्दैश्च ज्ञातिसंबन्धिवांधवैः शृण्वतामेव चैतेषामाभाष्येदमुवाच
हः २ युधिष्ठिर उ० क्रतुराजेन गोविंदराजसूयेन यावतीः यक्ष्ये विभूतीर्भवतस्तत्संपादयनः
प्रभो ३ त्वत्पादुके अविरतं परियेचरंति ध्यायंस्तु मद्रनशने शुचयोगेति विंदंति ते कमल
नाभमवापवर्गमाशासते यदि त आशिष ईशाना न्ये ४ ॥

त आह त्वत्पादुकेति परियेचरंतीति यच्छब्दव्यवधानमात्रं येपरिचरंति देहेन ध्यायंति मनसा अभद्रस्य नशने नाशके रा
णंति वाचानेभ्यस्पापवर्गमोक्षं विंदंति यथासासते तर्हि आशिषोपनिषत्तर्हि विंदंति नान्ये च क्रवन्ति नोपि ४ ४ ४ ॥

भगवतोभक्तपक्षपातमाविष्कारयनाह नदेवदेवेति नतस्मात्पश्यन्नुसाक्षान् एवंनिश्चितेपियेकमादिप्रधाना केचि
कुरुसंजया भगवद्भक्तिं नवहुमयं ते तेषां मोहनिवृत्तये येत्वा भजंति यदिवान भजंति तेषां भयेषां निष्ठा स्थितिं प्रद
शेय ५ ननुरागादिरहिते मयि कथमिदं वैषम्यं स्यात्तत्राहनेति स्वः पर इति भेदमतिस्तवनस्यादेव कुतः ब्रह्मणो नि

नदेवदेव भवतश्चरणारविंदसेवानुभावमिह पश्यन्तु लोक एषः येत्वा भजंति न भजंत्युत चोभ
येषां निष्ठा प्रदर्शय विभो कुरु संजयानां ५ न ब्रह्मणः स्वपरभेदमतिस्तवस्यान्तर्वात्मनः सम
हृदः स सुखानुभूतेः संसेवतां सुरतरोरिव ते प्रसादः सेवानुरूपमुदयो न विपर्ययोत्र ६ श्रीम
रावानुवाच सम्यग्यवसितं राजन् भवता शत्रुकर्त्रेण कल्याणीयेन ते कौर्त्तिकानुनु भविष्यति ७
ऋषीणां पितृदेवानां सुहृदामपि नः प्रभो सर्वेषां मयि भूतानामीप्सितः क्रतुराडयं ८ ॥ ॥

रूपाधेः किंच सर्वस्यात्मनः अतः समहृदः किंच स सुखानुभूतेः अतो रागाद्यभावादिति भावः तथापि संसेमानामेव त्व
त्प्रसादो नान्येषां तत्रापि सेवानुरूपमुदयः फलं न तत्र विपर्ययो न्यथा भावः यथा कल्पद्रुमस्य सगादि राहित्येपि सेवकेषु
व फलजनकत्वं नान्येषु ८ सत्यं स इत्थानामेव कैवल्यापि नान्येषां मित्यनुमोदनं आह सम्यगिति शत्रुकर्त्रेणेति संबोधयत्स
वैराजविजयशक्तिसंचारयति अनुभविष्यति द्रष्टव्यं नि सर्वलोक व्यासा भविष्यतीत्यर्थः ७ ८

किमत्र मन्यन्ते न वा संपादनीयं तव सुकर एव राजस्य इत्याह विजित्येति जगतीं सर्वोपस्थी संभारयतोपस्करान् संभृत्य संपाद्य आह
रस्व आहारं अनुतिष्ठेत्यर्थः ९ ननु नृपतिविजयादिकथं शक्यं स्यादत आह एतदिति किंच किंच आत्मवता जिर्तेन्द्रियेण नेत्वया
हं च जितोस्मि वशी हतोस्मि अहंतात्मभिः अजितेन्द्रियैः १० आलोनावदेवं भूतस्य तव परैरभिभवशंका अकिंचनमपि मयि

विजित्य नृपतीन् सर्वान् हत्वा च जगतीं वशे संभृत्य सर्वसंभारानाहरस्व महाक्रतुं ९ एते ते भ्रान्तरो राज
नलोकपालांशसंभवाः जितोऽस्यात्मवता ते हं दुर्जेयो यो हतात्मभिः १० न कश्चिन्मत्परं लोके ते ज
सायशसाश्रिया विभूतिभिर्वाभिभवदेवोपि किमुपार्थिवः ११ शुक उवाच निशम्य भगवद्गीतं श्री
सुसुहृदमुखां वुजः भ्रातृन्दिग्विजयेयुं कविस्स ते जोषं हि तान् १२ सहदेवं दक्षिणस्यामादिश
त्सहसं जयैः दिशि प्रतीच्यां न कुलमुदीच्यां सव्यसाचिनं प्राच्यां च कोदरं मत्स्यैः कैकेयैः सह मदकैः
१३ ते विजित्य नृपान् वीरा आजहृर्दिग्भ्य ओजसा अजातशत्रवे भूरिद्रविणं नृपयक्ष्यते १४ ॥

कोपिनामिभवि तं प्रभवतीत्याह न कश्चिदिति तेजसा प्रभावेन विभूतिभिः सैन्यादिसामग्रीभिः ११ अयं कतिनियुक्तवान् वि
स्रोते जसा उपहंति तान् संवर्धितान् ते जोषं हि तानिति संधिरार्थः १२ नकुलादीनां मत्स्यादिभिः सहायैर्यथासंख्येन संव
धः १३ कथं भूतार्थेभ्यस्ते यागं करिष्यते १४ ॥

भा० ६०३०
२६

आयोहरिः श्रीहस्तः १५ ब्रह्मलिंगधराः ब्रह्मलिंगधराः ब्रह्मलिंगधारिणः यतः पुत्ररहस्यसुतो जरासंधः १६
गृहेषु वर्तमानं समयाचेरसम्यगयांचनेत्यर्थः १७ १८ ननिर्देकामयामहर्निविशेषानिर्दिश्यतां अन्यथा यस्य पुत्रादे
वियोगो दुःसहः कथं हेयः तथा राजमंडनं किं रोषदेयं यत्ननभिक्षुभ्यः कथं देयं तथातिरस्य रत्नाभरणादिपुत्रादियोग्यं

श्रुत्वाऽजितं जरासंधं नृपतेर्ध्यायतो हरिः आहो पायं तमेवाद्य उद्धवो यमुवाच ह १५ भीमसे
नोर्जुनः हस्तो ब्रह्मलिंगधरास्त्रयः जग्मुर्गिरिव्रजं तात रहस्यसुतो यतः १६ ते गत्वा तिथ्यवेला
यां गृहेषु गृहमेधिनां ब्रह्मण्यं समयाचेरन्नाजन्त्या ब्रह्मलिंगिनः १७ राजनिष्ठतिथीन् प्रामाण्येनो
दरमागतान् ततः प्रयच्छन्तं ते यद्दयं कामयामहे १८ किं दुर्मर्षेति निक्षणां किमकार्यमसाधुभिः ।
किं न देयं वदानां कः परः समदर्शिनो १९ यो नित्येन शरीरेण सतांगेयं यशो ध्रुवं नाचिनोति
स्वयंकल्पः सवाच्यः शोच्य एव सः २० ॥

नाथोत्तरमाहुः किमकार्यमिति यथासाधूनामकार्यं नास्ति तथातिनिक्षणां दुर्मर्षेदुःसहं नास्ति वदानानामन्युदाराणां
मर्देयं नास्ति समदर्शिनो परश्च नास्ति अतः किं विशेषनिर्देशोनेत्यर्थः १९ किंच अर्थेनेधारेण मुद्रलादिव्याणा अपि
न चंचनीया इत्याशयेनाहुः यो नित्येनेति नाचिनोति न संयादयति स वाच्यः सनिघः २० ॥ " " " "

विश्वामित्राद्यो नृणां यहरिश्चंद्राभायोत्तमादिसर्वे विक्रीय स्वयंचंडालुतां प्राप्तोऽप्यनिर्विष्यः सहायोऽप्यवाप्तिभिर्जनैः स्वर्गगतः
रंतिदेवः सकुंदं बोध्याचचारिं ब्रह्मनि अलब्धोऽपि कथंचिल्लब्धान्नोदकाद्यर्थेभ्यो रत्ना ब्रह्मलोकं गतः उच्छृतिर्मदरुः
षण्मासं सोऽकुंदं बोध्यातिथ्यादानेन ब्रह्मलोकं गतः शिविः शरणगतकपोतरक्षणाप्यस्वमंसेयेनायदत्त्वादिवंगतः व
लिः सर्वस्वब्राह्मणवेषधारिणे हरये दत्त्वा तमेवात्मसाच्चकार कपोतश्चातिथ्यवेद्याधायकः योत्यासह त्मसां संरत्ना विमानेन रि

हरिश्चंद्रौ रंतिदेव उच्छृतिः शिविर्वलिः व्याधः कपोतो बहवोऽस्रध्रुवेण ध्रुवं गताः २१ शुक उवाच स्व
रैराह निभिसंस्तु प्रकोष्ठैर्ज्याह नैरपि राजन्यबंधून् विहाय दृष्टपूर्वा न चिंतयत् २२ राजन्यबंधवो
स्ते ते ब्रह्मलिंगानि विभ्रति ददामि भिक्षितं तेभ्य आत्मानमपि दुस्त्यजं २३ बलेर्नुश्रूयते कीर्तिर्वित
तादिक्ष्वकल्पवा रोश्वायोद्भूतस्यापि विप्रव्याजेन विष्णुना २४ श्रियं जिहीषे नैद्रस्य विषवे हि ज
रूपिणे जानन्नपि मंही प्रादाद्द्वार्यमाणोऽपि दैत्यराट् २५ ॥

«वंगतः व्याधस्तयोः सत्वं वीक्ष्य स्वयमिति निर्विणो
महाप्रस्थाने वनाग्निना दग्धोऽहो निष्कल्मषो दिवमासरोह एवमप्येव बहवोऽध्रुवेण शरीरेण ध्रुवं लोकं गताः २१ ।
ज्याह नैः ज्यायाता ताकिणां किं नैर्देष्टुं पूर्वकं न द्रैयरी स्वयंचरदिषुः २२ २३ इन्द्रस्य श्रियं जिहीषेता विप्रव्याजेन विष्णुना
भ्रंशिनस्या तस्यापि बलेर्नु अहोनेति पाठेन श्रूयते किं अपि तु श्रूयत इति २४ नंश्लाघते विषव इति श्रुकेण वार्यमा
णोऽपि अनएव विष्णुरिति जानन्नपि २५ ॥

भा० २०३०१२
२७

यत्मानेनपतताक्षत्रबंधुनादेहेनब्राह्मणार्थोयविपुलंयशोनेहतानेहमानेनअसंपादयताकोन्वयः नकोपीत्यर्थः २६
एवंनिश्चित्यग्राह हेविप्राइति २७ ३० राजन्यतामेवप्रपंचयति असाविति ३१ ३२ यतोमद्रयात्समुद्रंशरणंगतः ३३

जीवताब्राह्मणार्थोयकोन्वयः क्षत्रबंधुना देहेनपमानेननेहताविपुलंयशः २६ इत्युदारमतिः प्रा
हहस्मार्जुनरुकोदरान् हेविप्रात्रियतां कामोददाम्यात्मशिरोपिवः २७ जरासंध उ० किं देवावो
तगंधर्वाः किं नरोरगराक्षसाः ईदृशं ब्राह्मणे तेजो नैधनमयाश्रुतं २८ नविप्राणां मया ह्यंधु ६३
नुन्यो विहितं भुजं इति श्रुत्वा ह भगवान् प्रहस्य मगधाधिपं २९ श्रीभगवानुवाच युद्धं नो देहि
राजेंद्र हं ह शोयदि मन्यसे युद्धार्थिनो वयं प्राप्ता राजन्या नान्नकांक्षिणः ३० असौ रुकोदरः पार्थस्त
स भ्राता र्जुनो ह्ययं अनयोर्मानुलेयं मां ह संजानीहि ते रिपुं ३१ एवमावेदिनो राजान हा सो चैस्समा
गधः आह चामर्षितो मंदा युद्धं न हि ददामिवः ३२ नत्वया भीरुणा योत्स्ये युधिविक्रवचेतसा मथुरां स्व
पुरीत्यक्ता समुद्रं शरणं गतः ३३ अयं तु वयसा तुल्यो नानि सत्त्वेन मे समः अर्जुनो न भवेद्योद्धा भीमस्तुल्य व
लोमस ३४ इत्युक्ता भीमसेनाय प्रादाय महतीं गदां द्वितीयां स्वमादाय निर्जेगा मपुरादहिः ३५ नतः स
मेखले वीरो संयुक्ता विनरे नरो जघनतुर्वज्रकल्याभ्यां गदाभ्यां रणा दुर्मदौ ३६ ॥
लश्च नवदेहेन मया समः अतो र्जुनो योद्धान भवेत्तु यतो ममतुल्य वलः ३४ प्रादाय दत्त्वेत्यर्थः ३५ समेखले युद्धं गणे मडलानि गदा
युद्धगतिभेदान् ३६ ॥

२७

संबंक्षिणं च यथाभवति च रंगिणोः रंगगगनयोः नदयोरिवेति निर्मयत्वेनोपमा ३७ चरचरेति गदयोः परस्परघातशरा
नुकरणं वज्रनिष्ठेषः तत्सदृशः युध्यतोर्देति नोपातशरा इव शुभ्रमे ३८ असकत्वादीनुपेत्य दीप्तो मत्पुये योरीज योरर्कश

मंडलानि विचित्राणि संबंक्षिणमेव च चरतोः शुभ्रमे युद्धं नदयोरिव रंगिणोः ३७ ततश्च चटाश
शेवज्जनिष्ठेषः सन्निभः गदयोः क्षिप्तयो राजदंतयोरिव दंतिनोः ३८ ते वै गदे भुजजवेन निपात्यमा
ने अन्योन्यतोऽसकृदि पादकरोरुजत्रून् चूणाश्च भवतुरुपेत्य यथार्कशारे संयुध्यतोर्द्विरदयोरीव दीप्त
मन्योः ३९ इत्यंतयोः प्रहतयोर्गदयोर्नृवीरौ कुक्षौ स्वमुष्टिभिरयस्परैरपि स्यां शब्दस्तयोः प्रहरनोरि
भयोरिवासीन्निर्घातवज्रपरुषस्तलताडनोत्थः ४० तयोरेवं प्रहरतोः समशिक्षावलौजसोः निर्विशे
षमभूद्युद्धमभीक्ष्णजवयोर्नृप ४१ एवं तयोर्महाराज युध्यतोः सप्तविंशतिः दिनानि निरगंस्तत्र सु
हृदन्निशित्तिष्ठतोः ४२ एकदामा तुलेयं वै प्राहं रुकोदरः नशको हं जरासंधं निर्जेतुं युधिमाधव ४३

राज१

खाभ्यां समं दंतिनो युद्धतोस्ते यथा चूणा भवन्तस्तदपि स्यां चूर्णी च त्रुः ३९ ४० शिक्षा अभ्यासः चलं सत्वं ओजः प्रभावः सभा
नितनिययोस्तयोः ४१ ४२ ४३ ॥

भा० ६०३०३२
२२

जन्मशकलरूपं मृनिःपुनःशकलीभावः तेविद्वान्जानन् जगन्नामराक्षीतन्तुमचिंतयन् कथमसौशकलीभवेदिति
४४ विटपंशाखांकरेणविटपंगृहीत्वाहरिभस्मस्ययथाहंविटपंपाटयामित्यात्वमेनंविपाटयेति संज्ञीसंकेतेनअरि

शत्रोर्जन्ममृतीविद्वान्जीवितंचजराहृतं पार्थमाय्याययत्सेनतेजसाचिंतयद्हरिः ४४ संचिंतयारिव
धोपायंमोमस्यामोघदर्शनः दर्शयामासविटपंपाटयन्निवसंतया ४५ तद्विज्ञायमहासत्वोभीमः
प्रहरतांवरः गृहीत्वापादयोःशत्रुपातयामासभूतले ४६ एकपादंपदाकम्पदोभ्योमन्यंप्रगृह्यसः गु
ला ४ दतःपातयामासशान्तिवमहागजः ४७ एकपादोरुदृषणकटिपृष्ठसुतनांसके एकवाह्निभूकृणोश
कलेदृष्टुःप्रजाः ४८ हाहाकारोमहानासीन्निहतमगधेश्वरे पूजयामासतुभमंपरिरभ्यजयाचुतौ
४९ सहदेवंतत्तनयंभगवान्भूतभावनः अभ्यर्चिचदमेयात्माभगधानांपर्तिप्रभुः मोचयामासरा
जन्यान्संसृष्टार्मगधेनये ५० इतिश्रीमद्भागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेपारमहंस्यांसंहितायांजरासं
॥धवधोनामद्विसप्ततितमोऽध्यायः ७२ ३९०६

वधोपायंदर्शयामासेत्यर्थः ४५ तदिति ४६ ४७ एकैकःपाददिर्ययोले
शकले ४८ ४९ दुर्हतत्वादसौहतः नराज्याभिलाषेणेतिदर्शयन्नाह सहदेवमिति ५० इतिश्रीभागवतेद०द्विसप्तति
तमः ७२

ततस्त्रिसप्ततितमेमोचयित्वानृपाहृरि राजाहंभोगैःस्वानदेशान्प्रस्थाप्यपुनरागमत् १ अत्युन्नद्धजरासंधवधान
दृढभूयतीन् विमोच्यरुपयाहसोनिजरूपमदर्शयत् २ येनिर्जिताजरासंधेननिरुद्धाश्चगिरिद्रोण्यान्ते ततोनिर्गताःसंतो

भुकुत्वाच अभ्युतेद्देशतान्यथौलीलयायुधिनिर्जिताः तेनिर्गतागिरिद्रोण्यांमलिनोमलुवाससः १
क्षुक्तामाःशुक्लवदनाःसंरोधपरिकर्षिताः दृष्टुस्तेघनश्यामंपीतकौशेयवाससं २ श्रीवत्सांकं
चतुर्वहंयस्त्रगभीरुणेक्षणं चारुप्रसन्नवदनंस्फुरन्मकरकुंडलं ३ पद्महस्तगदाशंखरथांगैरु
पलक्षितं किरीटहारकटककटिसूत्रांगदोचितं ४ आजहूरमणिग्रीवंतीवीतंवनमालया पिवे
तद्वचक्ष्मणी लिहंतद्वजिह्वा ५ जिघ्रंतद्वनासाभ्योरंभंनद्ववाहुभिः प्रणेमुर्हंतयाग्रानो
मूर्धभिःपादयोर्हरेः ६ हस्मसंदर्शनाद्वादध्वस्तसंरोधनकूमाः प्रवाशंसुर्देवीकेशंगीर्भिःप्रांजल
॥योनुपाः ७

घनश्यामंदहभुरित्युतरेणान्वयः १ क्षुधाक्षमाःहृशःसंरोधेनपरिकर्षिताः २ ३ ४ आजन् आजमानोवरमणिकै
समोययासाग्रीवायस्यतेनिवीतंकुंडलंविनयाग्रासंपिवंतद्वेत्यादीनोहरेः पादयोःप्रणेमुरित्युतरेणान्वयः ५ रंभंतःय
दिरंभमाणारव ६ श्रीहस्मदशीनात्सदेनध्वस्तसंरोधनकूमोयेषांते ७ ॥

भा० ६०३०७३
२९

संरोधाद्विज्ञानस्यान्धोरायाः संसृतेरधिपाहिमोचय २ ननु भवंतो जरा संधाः सखा विद्या इहामुत्र च भोक्ता सताश्च कथं संसृ-
तेमोचनीया इत्याशंक्य संप्रतिनवयंतया भूता इत्याहुः नैनमित्ययमभिः हेनाथ वयं एनं नानुसूयामः अननुशेषदृष्ट्या
नयशमः कुत इत्यन आहुः अनुग्रहरतिवत् वस्मात् ९ एतदेव अनिरेकेणोपपादयंति राजैश्वर्येति राजैश्वर्योभ्यां

राजान ऊचुः नमस्ते देव देवेश प्रयत्नानि हराय प्रयत्नान्याहिनः कृष्णनिर्विस्मान्धोरसंसृतेः
२ नैनं नाथ नुसूयामो मागधं मधुसूदन अनुग्रहो यद्भवतो राज्ञो राज्यच्युतिर्विभो ९ राजैश्वर्यं
मदोन्नद्धो न श्रेयो विंदते नृपः त्वन्मायामोहितो नित्यामन्यते संपदोचलाः १० मृगान्त्सामयथा वा
लामन्यते उदकाशयं एवं वै कारिकीमायामयुक्ता वस्तु चक्षते ११ वयं पुरा श्रीमदनष्टदृष्टयो
या १ जिगीर्षस्या इतरेतरस्मृधः प्रंतः प्रजाः स्वाअतिर्घृणाः प्रभो मृत्युपुरस्ताद्विगणय्य दुर्मेदाः १२
नि१

मदस्तेनोन्नद्धा उच्छंखले नित्या अचलाश्च संपदोमन्यते यद्वा अनित्याः सतीरचलाः शश्वतोर्मन्यते १० किंच अवस्तु सदस्तु न
यापश्यतीत्याहुः मृगान्त्सामिति वैकारिकी सख्यादिविकारापन्ना अयुक्ताः अविवेकिनः ११ राज्यस्य योगवियोगयोरन-
र्थार्थवहवत्तमस्मास्ते वदस्मित्याहुः वयमिति ह्यभ्यां श्रीमदेन न दृष्टादृष्टिर्धेवाते अस्याः पृथिव्या इतरेतरस्मृधः परस्परं स्पृधेया
नाः पुरःपुरतः त्वात्मांस्तु मविगणय्य पुराये दुर्मेदा वयं १२॥

२९

हे हस्मत्त एव वयं अघविनष्टदयोस्ते चरणौ स्मरामस्मर्तुं माशंसहे कथं भूताः भवतस्तत्त्वामृत्यो कालेन श्रियो विचालिताः वि-
भ्रंशिताः अतो राज्यच्युतिर्भवदनुग्रह एवेत्यर्थः १२ अनएव अयो अनंतरं मृगान्त्सि सदृशं राज्यं शश्वत्पतनाप्रतिक्षणं क्षीय-
माणेन तथा रज्जोरोगाणां भुवज्जम् स्वेत्रेण देहेन उपासितं च संभ्रज्य हयामहे प्रेत्य परलोके चक्रिया फलं स्वर्गोदिभोगं उपासि-

न एव हस्माद्यगभीरं हस्तादुत्तरे वीर्येण विचालिताः श्रियः कालेन तत्त्वाभवतो नुकं पया
विनष्टदयोश्चरणौ स्मरामहे १२ अथोन राज्यं मृगान्त्सिरूपितं देहेन शश्वत्पतनारु-
ज्जं भुवा उपासितं च स्पृहयामहे प्रभो क्रियाफलं प्रेत्य च कर्णो रोचने १४ तन्नः स
मादिशोपायं येन ते चरणाजयोः स्मृतिर्यथानविरमेद पिसं सरतामिह १५ हस्माप-
वासुदेवाय हरये परमात्मने प्रणतकेशनाशाय गोविंदाय नमो नमः १६ ॥ ॥

तयं न स्पृहयामहे कथं भूतं कर्णयोः रोचनं हचिन्नकमात्रं न त्रगतस्य स्पर्शघनपगमेन सुखाभावादित्यर्थः १४ यद्येवं
भूतायै न हि मम चरणौ स्मरता ततो अनायासेन मुक्तिर्भविष्यति किमदपेक्षयेति चेदत आहु तन्न इति त्वचरणस्मृति-
रपित्व त्वसादफलमेवेत्यर्थः १५ १६ ॥

भा० ६०३०३
९०

श्रुत्वा मनुष्या १७ यथा भवति राशंसितं तथा वां निश्चितं वो मयि भक्तिर्जायते जायतामित्यर्थः १४ हे भूपाः मद्भक्त
न मेव कर्तव्यमिति भवतिः व्यवसितं संकल्पितं दिव्याभद्रं भवति रुक्मं च सत्यमेवेत्याह भवंतरिति श्रीश्वरेभ्यश्चर्यं च ताभ्यां
मदस्ते नो न्नाहं उद्धृतं सैरचारमित्यर्थः पश्ये पश्यामि १९ तदेवाह हैहय इति हैहयः कार्तवीर्यश्चक्रवर्त्तनरेश्वरः

श्रीशुकदेव उ० संस्तूयमानो भगवान्नाजभिर्मुक्तबंधनैः तानाह करुणस्तान्तरण्यः श्रु
क्ष्मायागिरा १७ श्रीभगवानु० अद्य प्रभृतिवो भूपा मयात्मन्यस्त्रिलेश्वरे सुहृदा जायते
भक्तिर्वीरुमाशंसितं तथा १८ दिव्या व्यवसितं भूपा भवंतः कृतभाषिणः श्रियैश्चर्यं मदो न्नाहं
पश्ये उन्मादकं नृणां १९ हैहयो न हृषो वेनो रावणो नरकोपरे श्रीमदाद्रं शिनाः स्थानादेव दैत्य
नरेश्वराः २० भवंत एतद्दिताय देहा युत्या यमं न वत् मायजंतो ध्वरैर्युक्ताः प्रजाधर्मैर्गारक्ष्य २१

पितुः कामयेतु हरणात्परमरामेण सपुत्रो हतः न हृषो देवं द्रुता प्राप्त उन्मत्तः शची संगायवाह्यणान् विविक्तं वाहयतैरेव न तो
अंशिनो जगत्त्वमवाप वेनो युन्मतो ब्राह्मणानधि क्षिपन्तैरेव हंसैर्हतः रावणो राक्षसेश्वरः सीतामभिलषन् राघवेणाह
तः नरको दैत्येश्वरो दिनिकुंडलाघाहरणमयैव हतः अपरे पि श्रीमदात् स्थानात् भ्रंशिताः २० यदुत्पाद्यं देहादित्तदंतवत्
एवं विज्ञाय युक्ता अप्रमत्तारक्षय रक्षतेत्यर्थः २१ ॥

प्रजानं तस्य त्रादिसंततीः प्राप्ते प्राप्ते समन्वेन सेवमानाः २२ मां ब्रह्मयास्यथ २३ स्त्रियश्च तेषां मज्जनकर्मणि अभ्यंगस्ताना

संतत्वंतः प्रजानं तस्य सुखं दुःखं भवाभवौ प्राप्ते प्राप्ते च सेवंतो मच्चिन्ता विचरिष्यथ २२ उदासीनाश्च देहादा
वात्मा रामा धृतव्रताः मया वैश्यमनः सम्यक् कामं ते ब्रह्मयास्यथ २३ श्रीशुकदेव उ० इत्यादि श्यनृपान् ह
सो भगवान्भुवनेश्वरः तेषां नियुक्तपुरुषास्त्रियो मज्जनकर्मणि २४ सपर्यो कारया मास सह देवेन भा
रत नरदेवो चिन्तैर्वस्त्रैर्भूषणैः स्त्रियैः पत्नैः २५ भोजयित्वा वरान्नेन सुस्नानात् समलं हनान् भोगैश्च वि
विधैर्युक्तान् तां कूलाद्यैर्नृपो चिन्तैः २६ तेषूजिता सुकुंदेन राजानो मृष्टकुंडलाः विरेजुर्मोचिताः कूशाभ्यां
उनेययाग्नहाः २७ रथान्सदृशान् आरोप्य मणिकंचनभूषितान् श्रीणयं सूनृनैर्वाक्यैः स्वदेशान् त्ययापय
न् २८ न एवं मोचिताः हृष्टा हृष्टेन समहात्मना ययुस्तमेव ध्यायंतः हनानि च जगत्पतेः २९ जगदुः
प्रहृतिभ्यस्ते महापुरुष चेष्टितं यथा त्वं शासद्भगवान् तथा च कुरु तं द्विताः ३० शुक उवाच नरासंघं ध्या
तयित्वा भीमसेनेन केशवः पार्थाभ्यां संयुतः प्रायात्सह देवेन पूजितः ३१ ॥

तान् भोगैश्च युक्तान् वरेणान्नेन भोजयित्वा पुनः पुनस्तेषां सपर्यो सह देवेन कारया मास २६ महाश्वेदादयो यथा २७ श्रीणयं
नेदयित्वा २८ २९ जगदुःखं ३० ३१ ॥

भा. ६. ३. ७३
९१

खांडवप्रस्थं इंद्रप्रस्थं ३२ शान्तं मृतं आसमनोरथो वभूव ३३ ३४ निशम्येति ३५ इति दशमे त्रिसप्ततितमः ७३ चतुर्थे
वसप्रतिनमे राजसूयक्रियादिज्ञैः अल्पप्राप्तसंगेन चैष घातादिवर्णने १ राजसूयमुखे हत्वा जरासंधं तदंतरे चैष नदं
नेकुर्वते वीरं कलिमिवावपत् २ हसस्य चानुभावमिति चकारा नस्या स्वात्मानुविधायित्वं चालक्ष्यत्यर्थः १ तदा हयस्युरिति

गत्वा ते खांडवप्रस्थं शंखान्दध्नुर्जितारयः हर्षयंतः स्वसुहृदो दुर्तदां चाः सुरावहाः ३२ नष्टुत्वा
प्रीतमनसं इंद्रप्रस्थं निवासिनः मे निरेमा गंधं शानं राजा चासमनोरथः ३३ अभिवंधाय राजानं भी
मार्जुन जनार्दनाः सर्वमाश्रावयामाचक्रात्मना यदनुष्ठितं ३४ निशम्य धर्मराजस्तत्केशवे नानुकंपितं।
आनंदं श्रुकलां सुचक्ष्रेष्णानोवाच किंच न ३५ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे राजमोक्षणं नाम त्रिसप्ततितमो
ध्यायः ३९४३ शुक उवाच एवं युधिष्ठिर राजा जरासंधवधं विभोः हसस्य चानुभावं नं श्रुत्वा प्रीतस्तमत्र
वीत् १ युधिष्ठिर उ० ये सुस्त्रै लोका गुरवः सर्वे लोकमहेश्वराः वहंति दुर्लभं लब्ध्वा शिरसे वानुशासनं
२ स भवानरविंदाक्षो दीनानामीशमानिना धनेऽनुशासनं भूमेस्तदस्य न विडं वनं ३ ॥

कः सुः सनकादयः सर्वे च लोकपालाश्च ते शिरसे वानुशासनं वहंति दुर्लभं लब्ध्वा शिरसे वानुशासनं
भवानरमेश्वरोऽस्माकमनुशासनं धतेतदस्य न विडं वनं अनरूपमनुकरणं स्वनेजसोऽहनि प्रसंगादित्यर्थः ३ ॥ ॥

९१

अथ वानवपरिपूणे स्थापनात्ताधारणाभ्यां न तेजोहानिरुद्धी अतः रूपया सर्वसंगच्छत इत्याह न लोकस्याः द्वितीयस्येति समानास
मानरहितस्य ब्रह्मणस्तवोभयं माया परमात्मन इति सर्वजीवनियंतुस्तवनियमत्वं सुतरां न वास्तवं अतः परानुगृह्यैरेतैः
कर्मभित्तव तेजो न वतैर्धनं च हसति रवेरिवोदयास्तमयादिकर्मभिरित्यर्थः तथा च श्रुतिः न कर्मणा वर्धते नो कमीयानिति ४।

न लोकस्याः द्वितीयस्य ब्रह्मणः परमात्मनः कर्मभिर्वर्धते नो हसते च यथारवेः ४ न वै ते जितम
क्तानां महोमिति माधव त्वं न वै निचनानाधीः यशूनामिव वै रुनी ५ श्रीशुक उवाच रत्युक्ता
यस्तिये काले वव्रे युक्तान्सक्रुत्विजः हस्मानुमोदिनः पार्थो ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिनः ६ द्वैपायनो भ
रद्वाजः सुमंतुर्गौतमोऽसिनः वसिष्ठश्च वनः कण्वो मैत्रेयः कवचस्त्रितः ७ विश्वामित्रो वाम
देवः सुमतिर्जैमिनिः क्रतुः पैलः पराशरो गौतमैश्च पायन एव च ८ ॥

परमेश्वरः समेदं नीचं कर्मो योऽप्यमिति मनसि कथं न भवेदत आह न वै त इति हे अजित तव भक्तानां मेव तावदियं नानाधीर्भेद
मतिर्नीस्तियथापशूनामज्ञानां वैदता शरीरविषया तव तु नास्तीति किंपुनर्वै कथमित्यर्थः ५ यस्तिये यतोचितोऽवसंतादि
काले यक्तान् अभियुक्तान्सयुधिष्ठिरः क्रुत्विजो होतृप्रमुक्तान् वव्रे हतवान् ६ तानाह द्वैपायन इति त्रिभिः ७ ८ ॥

अहनव्रणानानेनानृत्तिगुपद्रुषादिभेदेनववे ९ अन्येवोपहृतायत्तदिदक्षवस्तत्रेयुरित्ययः १० ११ देवयजनंयेतम्
मिहस्माकर्षणादिभिः संशोष्यदीक्षायांचक्रिरेदीक्षासंस्कारयुक्तमकुर्वन् १२ उपकरणाउपस्काराः वरुणराजसूयेय

अथर्वाकश्यपोधौम्योरासोभार्गवआसुरिः वीतिहोत्रोमधुछंदावीरसेनोऽहनव्रणः ९ उपहृतास्तथा
चान्येद्रोणभौष्पहृपादयः धनराष्ट्रः सहसुतोविदुरश्वमहामतिः १० ब्राह्मणाः क्षत्रियावैश्याः शूद्रायत्त
दिदक्षवः तत्रेयुः सर्वराजानोराज्ञां प्रकृतयो नृप ११ ततस्तेदेवयजनं ब्राह्मणाः स्वर्णीलंगलैः कृष्णा
तत्रयथान्यायं दीक्षायांचक्रिरेनृप १२ हैमाः किलोपकरणावरुणस्ययथापुरा इंद्रादयो लोक
पालाविरिच्यभवसंयुताः १३ सगणाः सिद्धगंधर्वाविद्याधरमहोरगाः मुनयोयक्षरक्षांसिरव
गकिन्नरचारणाः १४ राजानश्चसमाहृता राजपत्न्यश्चसर्वशः राजसूयंसमीयुः स्मराः तः पांडु
सुनस्यवै १५ मेनिरेहसभक्तस्यसपयन्नमविस्मिताः अयाजयन्महाराजं याजकादेववर्चसः
राजसूयेनविधिवन्प्राचेतसमिवामराः १६ ॥

१३ सगणारति १४ चेवराजत्यादयः समाहृतास्तत्रसमीयुः स्म ते सर्वेहसभक्तस्यपांडुसुनस्यराहोराजसूयमविस्मि
ताः संतः सपयन्नं सुसंयन्नं मेनिरइत्यन्यः १५ याजकाः कृत्विजः १६ ॥

सत्येहनिसेमाभिषवदिने १० अग्राहणं अग्नपूजातस्याहंयोग्यं अनेकांत्यात्तयोग्यानां बहुत्वेनैकस्यनिश्चयान्
११ १२ सांख्यज्ञानयोगाउपासना २० ननुसांख्यकेवलपरंयोगाः सविशेषणपरः कथमुभयोरैकपरत्वंतत्राह ए
कइति एकएवाहितीयोसौअतःसांख्यस्यैतत्परत्वेयुक्तं विशेषणभूतस्यसर्वप्रपंचस्यतन्मयत्वात् सविशेषणवि

सत्येहत्पुत्रीपालोयाजकान्सदस्यतोन् अपूजयन्महाभागान्यथावत्सुसमाहितः १०
सदस्यग्राहणार्हैवैविस्मृशंतः सभासदः नाध्यगच्छन्तैकांत्यात्सहदेवस्तदाब्रवीत् ११
अहेतेत्युच्युतः श्रेष्ठंभगवान्सात्वतांपतिः एषवैदेवताः सर्वोदेशकालधनादयः १२
यदात्मकमिदंविश्वंक्रतवश्चयदात्मकः अग्निराहुतयोमंत्राः सांख्ययोगश्चयत्परः २०
एकएवाहितीयोसावैतदात्म्यमिदंजगत् आत्मनात्माश्रयः सभाः सृजत्यवतिहंत्यजः २१

ययस्ययोगस्यापियुक्तमहितीयपरत्वमित्याहयेतदात्म्यमिति एषश्चीहसः आत्मायस्यतन् एतदात्म्यतस्यभावयेतदा
त्म्यमवितयैवभावनिर्देशः ऐतदात्म्यमिदंजगत्सर्वमितिश्रुतेः अत्रहेतुः आत्मनेति हेसम्पाः आत्माश्रयः अन्यनिरपेक्षः
सयमजदंजगत्सृजत्यवतिहंत्यजः २१ ॥

भा. ६. ३. ७४
९४

वर्णाश्रमकुलेभ्योपेतो ब्रह्मत्वान् अनामगोत्रमिति श्रुतेः अनएवानधिकारित्वात् सर्वैर्धर्मैर्विहितः सैरवतपरमेश्वरत्वात् अनएवनिर्गुणः तमआदिरहितः एवंभूतो जीवानां योग्यतुष्टं सपर्योमात्रं कथमर्हतीत्यर्थः ३५ अपिच कथं वर्णनीयो माहुरीरेषां यदनामहिमायस्मादेषां कुलं ययातिनाशतमपि किं सद्भिर्विहितं अनिशिरसायुतं किंच अस्मादिकुलवत् किं वथायानरनं अपित्वनिनियताचारमित्यर्थः अहो यदनामेवतावदीदृशं माहात्म्यं यदेतत् यदुत्तमकुलं हृदयययानेः शापोनप्रादुरभूदित्यादि अयंतुसाक्षाज्जगदीश्वरः अनः सपर्योमात्रं कथमर्हतीत्यर्थः ३६ किंच ये राजा वर्णाश्रमकुलापेनः सर्वधर्मैर्विहितः सैरवतौ गुणैर्हीनः सपर्यो कथमर्हति ३५ ययातिनैषां हि कुलं शतं सद्भिर्विहितं वथायानरनं शश्वत्सपर्यो कथमर्हति ३६ ब्रह्मर्षिसेविता न्देशाद्रित्वा नैः ब्रह्मवर्चसं समुद्रं दुर्गमाश्रित्य बाधेनेदस्य वः प्रजाः ३७ ॥

दिदेशानप्याश्रयंति एते तु ब्रह्मर्षिसेविताने वदेशानाश्रित्य अब्रह्मवर्चसं समुद्रं दुर्गमपि हि त्वाहाययिर्थः बाधेने तथा याः दस्यवः प्रजाताश्च अयमर्थः वेदतदर्थो भियोगो ब्रह्मवर्चसतद्विरुद्धमब्रह्मवर्चसं समुद्रं त्रिलोकं न सहितं समुद्रं वेदविरुद्धं गयारिणं यास्व इमित्यर्थः तल्लोकं जयित्वा बाधेने दंयंति कथं भूतं दुर्गं धमवन्मनो नैरधर्मतया दुर्ज्ञेयमीत्यर्थः तथा दस्यवः दस्यूनपि प्रजावेषेण वर्णमाना ब्रह्मवर्चसं अतो यदुभयोऽन्यः कोनामपार्थिको स्तीति पारुष्येन नैनाथमेव ३७ ॥

९४

शिवाकेरुः तस्यारुतं श्रुत्वा यथासिंहो नं किंचिद्भूतेन हत् ३८ ३९ ४० ४१ ४२ तावदुत्थायेत्यस्यायमभिप्रायः एषमन्यायेदोम

एवमादीन्यभद्राणि वभाषेन स्रमंगलः नोवाच किंचिद्भूगवान्यथासिंहः शिवारुतं ३८ भगवन्निं दनं श्रुत्वा दुःसहं तत्सभासदः कर्णोपि धाय निजैर्गुणैः शपंतश्चेदिपंरुषा ३९ निंदां भगवतः शृ ण्वन्तत्परस्य जनस्य वा ततो नाप्येति यः सोपियात्पथः सुहृन्नात्स्युतः ४० तनः पांडुसुताः कु हामस्य कैकेयसंजयाः उदायुधाः समुत्तस्युः शिशुपालजिघांसवः ४१ तनश्चैघः स्वसंभ्राता जगद्देवस्य चर्मणी भर्त्सयन् हस्मयक्षीयात्तातः सदसिभारत ४२ तावदुत्थाय भगवान् स्वा निवार्य स्वयंरुषा शिरःक्षुरान्तचक्रेण जहाराय तनोरियोः ४३ शत्रुः कोलाहलोप्यासीत् शिशु पाले हते महान् तस्यानुयायिनो भूपादुद्रवुजविनेषिणः ४४ चैष देहोऽपि नं ज्योतिर्वीसुदे वमुपाविशान् पश्यतां सर्वभूतानां सुक्तेषु विखाश्रुता ४५ ॥

यैव शोघं हंत व्यदन्ति तत्क्षणमेवोत्थाय शिरोजहारे वि ४३ शत्रु इति ४४ ४५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ नृत्यवतः सर्वा नेतान् हन्यात् अतोम

भा० ६०३०७४
९५

नन्वेवंनिंदकस्य कथं वा सुदेवेशस्य चाह जन्मत्रयेति जन्मत्रये अनुगुणितमनुवर्णितं यदैरंतेन संरथ्या आविष्टया तन्म
यतांतस्वरूपतां यातः पुनः पार्षदो वभवेत्यर्थः तत्र हेतुः भावो हीति भावो भावना अनुधानं भवस्य ध्येया कैर जन्मनः कारणं

जन्मत्रयानुगुणितवैरसंरथ्याधिया ध्यायंस्तन्मयतां यातो भावो हि भवकारणं ४८ क्रतिष्यः समद
स्येभ्यो दक्षिणा विलासदान् सर्वांसंपूज्यविधि वच्चक्रेव भूयमेकराट् ४९ साधयित्वा क्रतुरातः हस्तो यो
गेश्वरेश्वरः उवासकतिविन्यासान् सुहृदिरभियाचिनः ४९ ततो नुत्ताप्य राजानमनिच्छंतमपीश्वरः
पयौ सभार्यः सीमात्यः स्वपुरंदेवकी सुतः ४९ वर्णितं न दुपाख्यानं मयाने बहु विस्तरं वैकुण्ठवासि
नोर्जन्मविप्रशापात्युतः पुनः ५० राजसयावभूय न स्ता तो राजा युधिष्ठिरः ब्रह्मक्षेत्रसभामध्ये शु
शुभे सुरराडिव ५१ राजा सभाजिताः सर्वे सुरमानवखेचराः हस्तं क्रतुं च शंसंतः स्वधामानिययुर्मुदा
५२ दुर्योधनमृते पापं कलिकुरुकुलामयं योनसे हे श्रियं स्कीतां दृष्ट्वा पांडुमुनस्पतां ५३ यरदं कीर्त
येद्विष्णोः कर्मवैषवधादिकं राजमोक्षं विना न च सर्वपापैः प्रमुच्यते ५४ इति भा० ६० शिशुपालवध
॥ अतुः सप्ततितमः १३९७

येशस्कारिण्या न कीरादौ न दारयत्वादित्यर्थः ४८ ५१ सुरा मानवाः खेचरा गणाश्च ५२ ॥
पापं धर्मद्विषं तत्र हेतुः कलिकलेरंशं अतएव कुरुकुलस्य मयं व्याधिनामकं ५३ विना न यत च ५४ अध्यायः ७५ ॥

९५

पंचयुक्सप्ततितमे यज्ञावभूथसंभ्रमः सुयोधनस्य चाक्षां त्यामानमंगोदशिज्जमान् १ दुर्योधनस्यैकस्यैव दुःखे कारणं
प्रष्टुमुक्तमनुवदति अज्ञातशत्रोरिति १ इति श्रुतं त्वन्मुखादेवेत्यर्थः २ दुर्योधनस्यासहनकारणत्वेन यागमहोत्सव

राजोवाच अज्ञातशत्रोस्तं दृष्ट्वा राजसूयमहोदयं सर्वमुमुदिरे ब्रह्मन् नृदेवाये समागताः १ दुर्योधनं च
जैयित्वा राजानः सर्वयः सुराः इति श्रुतं नो भगवंस्तत्र कारणमुच्यतां २ शुक उवाच पितामहस्य
ते यज्ञे राजसूये महात्मनः बांधवाः परिचर्या योनस्यासन्नेमवंधनाः ३ भीमो महानुसाध्यो धोपना
ध्यक्षः सुयोधनः सहदेवस्तु पूजायां न कुलोद्व्यसाधने ४ गुरुभुश्रूषणे जिह्मः कृपादावनेजने
कर्णेदार परिषेवणे द्रुपजां नेमहामनाः ५ युयुधानो विकर्णश्च हादिको विदुरादयः बाल्हीकपुत्राभूया
द्याये च संनतनादयः ६ निरूपिता महायज्ञे नानाकर्मसु ते तदा प्रवर्तते स्म राजेन्द्रातः प्रियत्वि
५२ ॥ कीर्षवः ७ ॥

मेव पुनः सिंहावलोकनेन निरूपयति पितामहस्येत्यादिना एकदा तः पुरेतस्येत्यतः प्राक्तनेन न
येन प्रेमवंधनाः प्रेमयंत्रिताः १ पूजायां संमाने द्रव्यसाधने नानास्तसंपादने ४ गुरुभुश्रूषणे च दनालेपनादौ ५
६ निरूपिताः नियुक्ताः संनो नानाकर्मसु प्रवर्तते ते स्म ७ ॥

ना० ६०३०१५
९६

ऋत्विजश्च सदस्याश्च सभासदः बहुविदश्च तेषु सिद्धेषु सम्यक् पूजितेषु सन्तं प्रियावाक् समर्पणमलंकारादिः दक्षिणा
श्च प्रसिद्धास्माभिः पुनर्गंगायां ८ ९ नर्तका इति १० चित्राणि ध्वजपताकाग्राण्येषु ते रिभेदः स्पष्टनैरथैः अर्च

ऋत्विक्सदस्य बहुविदः सन्तं मेसु सिद्धेषु सन्तं समर्पणदक्षिणाभिः चैद्येचसात्त्वतपतेश्वरप्रां प्रवि
ष्टेचकुसुतस्त्ववभृयस्यपनंयुनयां ८ मृदंगशंखपणवदं दुभ्यानकगोमुर्याः वादित्राणि वि
चित्राणि नेदुरावभृयोत्सवे ९ नर्तक्योननृतुर्दृष्टा गायकायूयशोजगुः वीणावेणुतलोनादस्ते
षांसदिवमस्पृशन् १० चित्रध्वजपताकाग्राणि रिभेदस्य दनार्चभिः स्वलं हनैर्भटैर्भूयानिर्ययूरुक्म
मालिनः ११ यदुसंजयकां वोजकुरुकैकचकोशलाः कंपयंतो भुवं सैन्यैर्यजमानपुरःसराः १२ स
दस्यैर्निर्दिष्टाश्चैत्रावस्योषेणभूयसा देवर्षिपितृगंधर्वास्तुवुः पुष्यवर्षेणः १३ स्वलं हता
नरानायोगंधस्यभूषणां वरैः विलिपंत्यो निषिंचंत्यो विजहृर्विविधैरसैः १४ ॥

तेः सैन्यैर्ययुः ११ यजमानो युधिष्ठिरः पुरःसरोयेषां ने १२ सदस्याः ऋत्विजो न्येव हि जश्चेष्टानिर्ययुः १३ किंच गंधादिभिः
स्वलं हतानराना योगंधस्यभूषणां वरैः १४ ॥

॥ भिरश्चैर्भटैश्च एवं चतुरं

९६

रसानेवाहनैरेति किंच सांद्रकुं कुमादिभिः लिप्ताः तावदलिपंत्यो वारयोषितश्च किजहृः १५ नभिर्गुप्ता रथादियानै
र्नृदेव्यो राजपत्न्यो निरगमन्ति रगुः एतदुपलब्धं विमानवरैर्देव्यो यथा तद्वत् मातुलेयैः सखिभिश्च परितः सिच्य
नैल गोरसगंधोदहरिद्रासांद्रकुं कुमैः पुंभिर्लिप्ता प्रलिपंत्यो विजहृर्वारयोषितः १५ गुप्तानृभिर्निर
गमन्नुपलब्धुमेतदेव्यो यथादिविमानवरैर्नृदेव्यः तामातुलेयसखिभिः परियिच्यमानाः सत्री इहा
सविकसद्दनाविरेजुः १६ तादेवरानुतसखीन्सिचिचुर्देतीभिः किन्नांवरा विहृतगात्रकुचोरुमध्याः ॥
औत्सुक्यमुक्तकवरश्च वमानमात्माः क्षोभं दधुर्मलधियां रुचिरैर्विहारैः १७ ससम्प्रादृत्यमा
रूढः सदश्चैरुक्ममालिनं यरोचतस्वपत्नीभिः क्रियाभिः क्रतुराडिव १८ पत्नीसंयाजावभृथ्यैश्च
रित्वा नेतमृत्विजः आचोतं स्नापयांचक्रुर्गंगायां सहस्रस्मया १९ देवदं दुभयोनेदुर्नरदं दुभि
मिः समं मुमुचुः पुष्यवर्षेण देवर्षिपितृमानवाः २० सस्तु सन्नततः सर्वैर्वर्णाश्च मयुजानराः सहस्रा
तक्यपियतः सद्यो मुच्येन किल्बिषात् २१ ॥

॥ मानाः सत्रीरेनहासेन विकसंति वदना नियासां माः १६ देवराज्य
निष्ठात्तुतसखीन्सखीनपि हतीभिः उदकनोदनचर्मयंत्रैः सेनचपात्रैश्च मलधियां कासिनां १७ क्रियाभिः रंग
क्रियाभिः क्रतुराट्सशरीरोराजस्य रव १८ पत्नीसंयाजायागविशेषः अवभृथसंवधि अवभृथ्यंचनैश्च रित्वा तान

मुष्णयेत्यर्थः १० २० २१ ॥

भा. ६. ३. ७५
९

अहतेनूतने आनर्चअर्चितवान् २२ २३ सुराणामिवरूककांनियेषांतेमणिकुंडलैः सहिताः स्रगुलीषादयोयेषांते ।

अथराजाहतेक्षौमेपरिधायसलंहनः कृत्स्नसदस्यविप्रादीनानर्चभरणांवरैः २२ वंधूज्ञानिन्तृपा
मित्रसुहृदोऽन्यसर्वेशः अभीक्ष्णं पूजयामास नारायणपरोन्मयः २३ सर्वेजनाः सुररुचोमणिकुंड
लस्रगुलीषकंचुकदुकूलमहार्घ्यहाराः नार्यश्चकुंडलयुगालकचंदनुष्टुवक्रश्रियः कनकमेखल
याविरेजुः २४ अथर्त्विजोमहाशीलाः सदस्याग्रस्रवादिनः ब्रह्मसन्नियविट्शूद्राराजानोयेसमाग
ताः २५ देवर्षिपितृभूतानिलोकपालाः सहानुगाः पूजितास्तमनुज्ञाप्यस्वधामानिययुर्नृप २६
हरिदासस्यराजर्षेराजसूयमहोदयं नैवानृष्यमशंसंतः यिवन्मर्त्येऽमृतं यथा २७ ततोयुधिष्ठिरो
राजासुहृत्संबंधिवंधवान् प्रेम्णानिवासयामास हृत्संचप्रेमकान्तः २८ भगवानपितृत्रागण्य
वासीतनूप्रियंकरः प्रस्थाप्ययदुवीरंश्चसांवादीश्चकुशस्थली २९ इत्यंराजन्धर्मसुतोमनोरथ
महार्णवं सदुस्तरंसमुनीर्यहस्येनासीद्वनज्वरः ३० ॥

कुंडलयुगेनालकचंदेनचनुष्टुवक्रश्रीर्योसां
ताः २४ २५ २६ २७ २८ २९ गतज्वरः निश्चिंत आसीत् ३० ॥ ॥

अचुनआन्यायस्यतस्य ३१ नरेंद्रादीनोरक्ष्योः लक्ष्यः विभक्तयः विश्वसृजामयेनउपकृताः धिरविताः ताभिः सहकुराद्दुयोध
नोनयत् ३२ महिषीसहस्रमितिबहुलोपलक्षणाः कृणद्विरंघ्रिभिः शोभायस्यमध्येसुचारुमध्यमित्यर्थः कुचकुंकुमैः शोणा

एकदातः पुरेतस्यवीक्ष्यदुयोधनः श्रियं अतप्यद्राजसूयस्यमहित्वं चाच्युतात्मनः ३३ यस्मिन्नरेंद्र
दितिजेंद्रसुरेंद्रलक्ष्मीर्नानाविभांतिकिरुविश्वसृजोपकृताः ताभिः यतोन्द्रुपदराजसुतोपतस्थे
यस्यांविषक्तदयः कुरुराडनयत् ३४ यस्मिंस्तदामधुपनेर्महिषीसहस्रंश्रोणीभरेणशनकैः
कृणदंघ्रिशोभं मध्येषुचारुकुचकुंकुमशोणहारंश्रीमन्मुखं प्रचलकुंडलकुंतलाढ्यं ३५ स
भायांमयकृपायांकापिधर्मसुतोधिगद् हतोनुजैर्वंधुभिश्चहृत्सेनायापिस्वचक्षुषा
३६ आसीनः कांचनेसाक्षादासनेमधवानिव पारमेष्ठ्यश्रियाजुयः स्तयमानश्चवंदिभिः ३७
तत्रदुयोधनोमानीपरीतोभानृभिर्नृप किरोटमालीन्यविशदसिहस्तः क्षिपन्नुषा ३८ ॥ ॥

हारायस्यनतश्रीमंतिमुस्तानियस्यतत् चलेः कुंडलैः कुंतलैश्च आढ्यसंपन्नमशोभनेतिशेषः ३१ कृपिकदचित्सचिरेजरतिशेषः
स्वसचक्षुषाहिताहिततायकेन ३४ ३५ मानीसाहंकारः किरोटंचमालाचविद्यनेयस्यसत्यविशतविवेश क्षिपन्द्रास्यादीनधिक्षिप
न् ३८

भा० ६३-७५
९८

तत्रस्थलेवस्त्रांतमभ्यगृह्णात्कुंचितवान् कुनस्तस्मिन्स्थलएवभ्रांत्याजलंमत्ता जनेचअपतत् कुनःस्थलचइत्या ३७ ३८ ।
भुवोभारंजिहीर्षुरिति अयसंपादिनेनकलहवीजेनकरूणांसंहारंकरिष्यामीतिमत्वेति किंचयस्यदृशादृष्टिमात्रेणदुर्यो
धनोभ्रमनिस्सभ्रांतिप्राप मयमायातुनिमित्तमात्रं सःभ्रमारहरणेवीजदुर्योधनस्यभ्रमंभीमादिहस्तेनचतस्यपरमविधाय

स्थलेभ्यगृह्णात्कुंचितंजलंमत्तास्थलेपतत् जलेचस्थलवइत्यामयमायाविमोहितः ३७ जहास
भीमस्तदृष्ट्वास्त्रिणोपतयोपरे निवार्यमाणाअप्यंगरात्तारुस्मानुमोदिताः ३८ सत्रीडितोवाग्वद
नोरुषाज्वलनिष्क्रम्यतूष्णीप्रययौगजादुर्य हाहेतिशब्दःसुमहानभूत्सतामजानशत्रुर्विमना
इवाभवत् वभूवत्तूष्णीभगवान् भुवोभरंसमुज्जिहीर्षुर्भीमनिस्मयत्तदृशा ३९ एतन्नेभिहितं
राजन्यनृशेहमिहत्वया सुयोधनस्यदौरात्म्यराजस्येमहाक्रतो ४० इतिश्रीभागवतेमहा
पुराणेदशमस्कंधेदुर्योधनमानभंगोनामपंचसप्ततितमोऽध्यायः ३२३८ श्रीभुकः० अथान्य
दयिरुसस्यशृणुकमोद्भुतंनृप क्रीडानरशरीरस्ययथासौभयतिहेतः १ ॥

४० इतिश्रीमद्भागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेपंचसप्ततितमोऽध्यायः ७५ ततःषट्सप्ततितमेहस्मिन्शाल्वमहामध्ये शु
मद्राप्रहारेणान्यचुस्मनिरोमः १ संपाद्यधर्मराजस्यराजस्यमहोदयं निर्देत्यसौभराजादीनयोपारमदयुतः २ अथेति १
रराग

२ ३ प्रत्यहंसकृत्यासुमुष्टिमेकाग्रहन्मध्यन् ४ संवत्सरंनरनिआशुतोयोपिभगवानुमायतिःश्रीरुसविदेष्टिशाल्वेवरस्य
वैकल्यंमन्यमानोनशीघ्रंआदुरमत् तस्यातिनिवेधमाल्पक्ष्यसंवत्सरंनेवरेणकुंदयामासदत्यंकरितवान् वरंघृणीचेत्युवाचेत्य

शिशुपालसखःशाल्वोरुस्मिण्युद्धहआगतः यदुभिर्निर्जितःसंख्येजरासंधादयस्तथा २ शा
ल्वःप्रतिज्ञामकरोत्शृण्वतांसर्वभूभुजा अयादवीक्ष्मांकरिष्येयोरुषंसमपश्यत् ३ इतिम
रुःप्रतिज्ञायदेवंपश्रुयनिप्रभुं आराधयामासतपपंस्सुष्टिसहदसन् ४ संवत्सरंनेभा
वानाशुतोषउमायतिः वरेणकुंदयामासशाल्वंशरणमागतं ५ देवासुरमनुष्याणांरंधर्वो
रगराक्षसां अभयंकामगंवत्रेसयानंहस्तिभीषणं ६ तथेतिगिरिशिखरिद्योमयःपुरपुरंजयः
पुरंनिर्मायशाल्वायप्रादात्सौभमयस्मयं ७ सरुध्वाकामगंयानंतमोधामदुरासदं ययौह
रवतीशाल्वोवैरंघृष्टिहृतंस्मरन् ८ निरुद्धसेनयाशाल्वोमहस्याभरतर्षभ पुरीवभंजोपव
॥नान्युघानानिचसर्वशः९

र्थः ५ ६ तथेतिप्रतिज्ञायगिरिसेनादिषुः अयस्मयंलोहमयंपुरंसौभसंज्ञंनिर्मायवयित्वाप्रादात् नमसोंधकरस्यधामआश्र
ये अथैदुरासदंरुद्राणं ८ ९ ॥

भा० ६०३०३६
९९

प्रासादागृहाअहासासदपरिग्रहाः तोलिकास्तन्यनकुआनिताः विहारान्क्रोडास्थानानिचसवभंज किंचविमानाग्यान्तस्मा
छस्त्रहस्यादयःपेतुः १० आसारशर्कराः धारासंवातवज्रोपलाः ११ संमुखनाभ्यपघन १२ १५ तुमुलंयाकुलं रोम

सगोपुराणिद्वाराणिप्रासादाहलतोलिकाः विहारान्सविमानाग्यानिपेतुः शस्त्रहस्यादयः १० शि
लाद्रुमाश्वाशनयः सर्पाआसारशर्कराः प्रचंडश्चक्रवातोभूद्रजसाछादितादिशः ११ इत्यर्थमाना
सौभेनहस्सस्यनगरीभृशं नाभ्यपघनशंराजन्त्रिपुरेणययामही १२ प्रपुनोभगवान्नीस्य
वाध्यमानानिजाः प्रजाः साभैवेत्यभ्यधाहीरोरयारुलोमहारयः १३ सात्यकिश्चरुदेसश्चसंभो
कूरसहानुनः हार्दिकोभानुविंदश्चगदश्चभुकसारणौ १४ अपरेचमहेष्वासारययूपयय
पाः निर्ययुर्देशितागुप्तारथेभाश्चपदानिभिः १५ नतःप्रवर्ततेयुद्धंशाल्वानांयदुभिः सह य
थासुराणांविबुधैस्तुमुलंलोमहर्षणं १६ ताश्चसौभपतेर्मायादिव्यास्तैरुस्मिणीसुतः क्षणेन
नाशयामासनैशंतमद्रवोत्सगुः १७ विद्याधपंचविंशत्यास्वर्णपुखैरयोमुखैः शाल्वस्यध्वनिनीपालं
॥ शरैः सन्नतपर्वभिः १८

शिववंतमः उल्लगुः सुयैरव १० ॥

हर्षणंरौद्रं १६ नैशंत्रिकिंचविद्याधेतिस्वर्णमयानिपुंस्तानिपुष्टप्रानायेकांनैः अयोलोहंनभ्या
निमुस्तान्यग्राणियेकांनैः ध्वनिनीपालं सेनान्यं सन्नतानिर्वाणिनययोवेकांनैः १८

९९

सैनिकान्महान्नैतन्मारथीन् १९ स्वपरसेनयोवर्तमानाः सर्वेपूजयामासुः संमानितवंतः २० कदाचिद्दहुरुयंकदाचिदेकरुयंक
चित् दृश्यतेकचिन्नदृश्यते एवंदुर्विभाव्यंअवितर्कमयत् २१ किंचकचिदिति एवंतद्दुस्स्थितमनवस्थितंवाप्त २२ २३

शनेनाताडयच्छाल्वमेकैकेनास्यसैनिकान् दशभिर्दशभिर्नैतन्वाहनानित्रिभिस्त्रिभिः १९ नदद्रुते
महत्कर्मप्रद्युम्नस्यमहात्मनः दृष्टुंनंपूजयामासुः सर्वेस्वपरसैनिकाः २० बहुरूपैकरूपंतनूदृश्यते
नचदृश्यते मायामयंमयहनंदुर्विभाव्यंपरैरभूत् २१ क्वचिद्रमौक्चिद्योन्तिगिरिस्मृभिर्जलेक्चि
त् अलानचक्रवद्रस्यसौभंतनूदुरवस्थितं २२ यत्रयत्रोपलक्ष्येतससौभः सहसैनिकः शाल्व
स्ततस्ततोमुंचछरान्तात्वतयूययाः २३ शरैरग्न्यर्कसंस्पृशैराग्नीविषदुरासदैः योजमानपुराणी
कः शाल्वोमुख्यत्परेरितैः २४ शाल्वानीकपशस्त्रौघैरेस्मिबीराभृशार्दिताः नतत्यज्जरणंस्वस्वलो
मा१ कदयनिषीषवः २५ शाल्वान्योद्युमान्ममप्रद्युम्नंप्रास्प्रपीडितः आसाधगदयामौर्वाच्यात्तद्व्यनद २६

अग्निवद्दहकः अवेकतयुगयत्तवेनः संस्पृशैर्येकांनैः आग्नीविषवदेकदेशेस्पर्शमात्रेणमारकत्वात्तदुरासदैः दुःसहैः योजमानंयु
रमनीकानिचयस्यसः परैर्यदुभिरीरितैर्मुक्तैः २४ भृशार्दिताअपिस्वस्वरणंस्वासांयुद्धभूमिः २५ मौर्वाकासीयसमयाया

हस्यपस्त २६ ॥

भा० २०३-७६
१००

अपोवाह अन्यतो निनाय २७ २८ मन्मतो विना क्लीबं चित्तं यस्य तेन त्वया सत्तेन २९ पितरौ रामहस्तावयिसंगम्यनयाध्वंगत्ता
ताभ्यां पृष्टः स्वयोगं किं नु वक्ष्यामीति ३० आत्मा ज्ञायो भ्यान् भाव्योः व्यक्तं निश्चितं मनः के अं कथयिष्यंति न कथमनुकरोति

प्रद्युम्नं गदया शीर्णं वक्ष्यस्य लमरिंदम अपोवाहरणात्सूतो धर्मविहारुकात्मजः २७ लब्धसंज्ञो मू
हर्तुन कार्त्तिकेः सारथिमुब्रवीत् अहो असाधिरं सूतयद्रणान्मे पसर्पणं २८ नयदूनां कुले जातः श्रू
यन्ते रणविच्युतः विना मतः क्लीबं चित्तेन सत्तेन प्राप्तकल्मषात् २९ किं नु वक्ष्ये भिसंगम्य पितरौ रा
मकेशवौ युद्धात्सम्यगपुक्रान्तः पृष्टस्तत्रात्मनः क्षमं ३० व्यक्तं मे कथयिष्यंति हंसयो आत्मा ज्ञाय
यः कैव्यं कथं कथं वीरतवा नैः कथ्यतां मृधे ३१ सारथिरु० धर्मं विजानता युष्मन्मृतमेतन्मया
विभो सूतः कृच्छ्रगतं रक्षेद्रथिनं सारथिरथी ३२ एतदिदित्वा तु भवान्मया पोवाहितो रणान् ।
उपस्पृष्टः परेणेति मूर्च्छितो गदया हतः ३३ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे प्रद्युम्नोपक्रमे षट्सप्त

कथं कथमिति ३१ विभो हे समर्थ एतत् अपसर्पणं धर्ममाह सूत इति ३२ अपोवाहितः
अपनीतः उपस्पृष्टः उपसर्पणं योर्जा प्राप्त इति हत्वा यतः परेण शत्रुणा गदया हतः समूर्च्छितो निःसंज्ञो गतो भवानिति ३३ ॥
इति श्रीभा० १०० षट्सप्ततितमोऽध्यायः ७६ ॥

१००

सप्तयुद्धसप्ततितमे जानामायाविचक्षणः हस्तेना गत्यश्वत्थस्तहतः सौमे च चूर्णीतं १ दिशंते स नदः १ विषमे तं स्वपयंते प्रनित
त्यप्रतिरुध्य २ अश्वानां विनियोगमाह चतुर्भिरिति ३ सौमेयाः सौभस्याः ४ नवानां रथीणां समहारं न वरात्रं त्रयाणां सयरा

शुक उवाच स उपस्पृष्टस्य सलिलं दंशितो धृतकामुकः नयमां युमतः पार्श्वे वीरस्येत्याह सारथिं १ ।
विषमे तं स्वसैन्यानि युमे तं रूक्मिणी सुतः प्रतिरुत्सप्रत्यविध्यन्तारवैरथभिः स्मयन् २ चतुर्भिश्च
तुरोवाहात्सूतमेकेन चाहनत् द्वाभ्यां धनुश्चक्रे तु च शरेणान्येन वैशिरः ३ गदसात्यकिं सांवाद्यान
घ्नुः सौभयतेर्वलं येतुः समुद्रे सौभेयाः सर्वे संस्थित्वा कंधराः ४ एवं यदूनां शाल्वानां निघ्नतामि नरेन
रे युद्धं त्रिनवरात्रं तदभुतमुल्लेखं ५ श्रीशुक उवाच इन्द्रप्रस्थगतः हस्म आहूतो धर्ममुनुना रा
जस्येय निर्वृते शिशुपाले च संस्थिते ६ कुरुहृद्गाननुत्तापमुनींश्च समुतो पृथां निमित्तान्यतिपोरा
णि पश्यन् हारवती ययौ ७ आहवाहमिहायात आर्यमिश्राभिसंगतः राजन्याश्चैव पक्षिया
नूनं हन्युः पुरीं सम ८ ॥

त्राणां समाहारस्त्रिनवरात्रं सप्तविंशतिरहोरात्राणीत्यर्थः तुमुलमाकुलं उल्लेखोपोरं ५ प
रमतमुपन्यस्यति इन्द्रप्रस्थगत इत्यादिना ६ ७ आहवेति स्वगमेव पथि चित्ताविज्ञं भित्तमाभाषणं आर्यमिश्राभिसंगतो बलभद्रा

दिस्मिन् २ ॥

भा०६०३०३३
१०९

दुर्निमित्तदर्शनानुलक्षितयन् हारकामागत्यस्वनांकदन्वीक्ष्यसौभं च शाल्वराजं च विश्वरामपुररक्षणे प्रतिनिरूपयन् युज्यदाहकं प्राहे
त्यस्यः ९ १० तेनया ११ आस्थायसम्प्राधिकाय अरुणानुध्वने वर्तमानं गुरुं १२ हतप्रायस्यवलस्येभ्वरं १३ १४ ते

इति संक्षिप्तं भगवानाजगाम त्वरान्वितः संग्रामभूमिमारुह्य प्रचुम्नादीनि रोक्ष्य सः ९ वीक्ष्य न
क्तदने स्वानं निरूप्य पुररक्षणे सौभं च शाल्वराजं च दारुकं प्राह कैशवः १० रथं प्राप यमे स त शाल्व
स्यातिक्रमाश्रुवै संभ्रमस्तेन कर्त्तव्यो मायावी सौभराडयं ११ इत्युक्तञ्चोदयामासरयमास्थाय दारुकः
विशंते ददृशुस्वैस्वपरे चारुणानुजं १२ शाल्वश्च हसमा लोकह न प्रायवलेभ्वरः प्राह त्वत्सत्तायश
किं भीमरवां मृधे १३ तामापनंतं न भूमि महोर्लक्ष्मिवरं हसा भासयन्ती दिशः शौरिः सायकैः सतथा
छिनत् १४ ते च शोडशभिर्विधावाणैः सौभं च खेभ्रमन् अविध्य छर संदोहैः रवं सूर्य इवरस्मिभिः ।
१५ शाल्वः शौरेस्तदोः सव्यं सशार्ङ्गैः शार्ङ्गैः धत्तः व्यभेदव्यपन हस्ताच्छार्ङ्गमासीत् ददुतं १६ ॥

च शाल्वं शरसंदोहैः संरजालैः खंसूर्य इवरस्मिभिः रिति सुनीलत्वविपुलत्वादिभिराकाशोयमासौभस्य अचिंत्यवेगत्वबाहुल्या
दिभिः शराणां रस्मि सहस्रं अयत्ते नैव रस्मि वत् शरजाल प्रसारणात् स्य तुल्यः श्रीरुस्मरति १५ देवीहं १६ ॥ ॥ १०९

१७ सख्युः शिष्युपास्य ईक्षतामस्याकं प्रमत्तः अनवहितः व्यापादितः निहतः १८ अपराजितो ह मिति मानवंतं अपुनराह

हाहाकारो महात्मा सोऽदूतानां तत्र पश्यतां विनयसौभराडुच्चैरिदमाह जनार्दनं १७ यत्त्वया मू
ढनः सख्युर्भूतुर्भीर्याह ते क्षतां प्रमत्तः ससभामध्ये त्वया व्यापादितः सखा १८ ते
त्वाद्यनिशिनैर्वीणैरपराजितमानिनं नयाम्यपुनरावृत्तियदिनिष्ठेर्ममागतः १९ श्रीभ
गवानुवाच वृथा त्वंकस्य संदंन पश्यस्यंतिकेन कं पौरुषं दर्शयन्ति स्म शूरानवहभाषि
णः २० इत्युक्त्वा भगवांश्चालंगदया भीमवेगया तनाडजत्रौ संरध्यः सचक्रेपेव मत्तसूक्
गदयां संनिवृत्तायां शाल्वस्त्वं तरधीयतः २१ ततो मुहूर्त आगत्य पुरुषः सिरसाच्युतं देवक्या
प्रहितो स्मीति न त्वा प्राह वचोरुदन् २२ हस हस महाबाहो पिताने पितृवत्सल वध्वापनी
तः शाल्वेन शौनिकेन युथापथः २३ निशम्य विप्रियं रुस्मो मानुषो प्रहृतिंगतः विमनस्को
घृणोस्ते हाह भाषे प्राह तोयथा २४ कथं राममसंभ्रानं नित्वा जेयं सुरासुरैः शाल्वेनात्मीयसानीतः
पितामेवलवान्विधिः २५ इति वृषाणे गोविंदे सौभराट् प्रसुपस्थितः वसुदेवमिवानीय हसं चेदमुवाच
सः २६

नियत्युः निष्ठेः स्यात्सि १९ २० २१ नत इति २२ २३ घृणीदयावान् २४ २५ २६ ॥

जनोताजनयितारिश्वेतशक्तश्चेत् २७ २८ स्ववोधः सनः सिद्धज्ञानवानपिसजनस्नेहतः प्राकृतौ मानुषस्वभा
वेऽप्यसुतः वियगुआसे अतिष्ठत् नतस्तत्सर्वमासुरीमायामधुं ध्यत् मायेयमिति ज्ञानवान् २९ साप्रसप्तप्रपं
चं यथा ३० एवं पदमतमुपन्यस्तनिरकरोति एवमिति केचनान्विताः अनन्विताः पूर्वीपरानुसंधानरहिताः न

एष तेजनिता तोयदर्थमिह जीवसि वधिष्ये वीक्ष्य तस्ते सुमीशश्चैत्यादिवालिना २७ ए
वं निर्भत्स्य मायावीर्येनानकदुंदुभेः उत्कृष्टशिर आदाय स्वस्थे सौ न संमाविशत् २८
ततो मुहूर्ते प्रकृतावुपसुतः स्ववोध आसे सजनानुषंगतः माहानुभावास्तदवुध्यदा सु
रीमाया २९ ससात्वप्रसूतामयोदितां २९ नतत्र दूतं नपितुः कलेवरं प्रवुध्य आ
जौ समपश्यदसुतः स्वाप्रं यथा चांबरचारिणं रिपुं सौ भस्य मालोक्य निहंतुमुद्यतः ३०
एवं वदन्ति राजर्षेः ऋषयः केचनान्विताः यत्स्ववाचैर्विरुध्येत नूनं तेन स्मरं त्युत ३१
कशोकमोहौ स्नेहो वा नयं वार्येत्त संभवाः कचाखंडितवित्तानैश्वर्ये स्तखंडितः ३२ न ज्ञा

दहयत्स्ववाच इति न लानुस्मरंतीत्यर्थः अयमभिप्रायः न तावद्वाजसूयार्थं रामेण सहगतः श्रीरुक्मः सकर्षणमनुत्ता
येति पूर्वमुक्तत्वात् ३१ असंजावितं चेत्याह कशोकमोहाविति भयं वादुर्निमित्तदर्शननूनं हयः पुरीममेतियदुक्तं यच्च ह
स्ताच्छाङ्गं न्ययनदियुक्तं नदयं वाकेति अज्ञेति संभवो येषां अखंडितानि विज्ञानज्ञानैश्वर्योणियस्य सः न त्रविज्ञानं स्वरूप

विषये ज्ञानं वास्त्वियं ३२ ॥

किंच पादसेवया उर्जिता पुष्कला या आत्मविद्या तया अनादिश्वासौ आत्मविपर्ययमहं अहं कृशः सुखी दुःखी
त्यादिरक्षणः न हि चेन्निनाशयन्ति संतः ऐश्वरं पदं च तस्य सतां गतोः कुतो नुमोह इति अतो नैतद्दूचनं सत्यमित्यर्थः

यत्पादसेवा जितयात्मविद्यया हि त्वं सनायात्मविपर्ययमहं लभंत आत्मोयमनंतमैश्वरं कुतो नुमो
हः परमस्य सदृतेः ३३ तं शस्त्रं पूरैः प्रहरंतमोजसा शाल्वं शरैः शौरिरमोघविक्रमः विध्वास्त्रिन
दुर्मधुनुः शिरोमणिं सौमं च शत्रोर्गदयारुरोजसः ३४ तत्कृष्णहस्तेरितया विचूर्णितं पपात तोये
गदया सहस्रधा विसृज्य तद्भूलमास्थितो गदामुद्यम्य शाल्वोच्युतमभ्यगाद्रुतं ३५ अधावतः
स गदं तस्य बाहुं भङ्गेन छित्वा थरया द्रुमद्रुतं वधाय शाल्वस्य लया कंसनिभं विभ्रद्भौ सार्क
इवोदयाचलः ३६ न हारते नैव शिरः स कुंडलं किरीटयुक्तं पुरुमायिनो हरिः कृत्तेण रजस्य यथा
पुरंदरो वभूव हाहे निवचलदानृणां ३७ ॥

किं न हि सत्यं न दाहः न ज्ञात्वा यत्रैरिति वर्यकवचं रुरोजवभंज ३४ ३५ लया कंसनिभं प्रलयकालीनस्योसर

३५ ३७ ॥

भा० ६०३०७७
१०३

देवगणैरिरीता किंचसखीनामिति ३२ इति सप्तसप्ततितमः ७७ नतोऽसप्ततितमे दन्तवक्रविदारजौ हत्वाह
रिः पुरेरेमेरामः सतंतत्रोवधीत् १ सखीनामपचितिकुर्वन्ति सुकंतदेवाह शिशुपालस्येति पारोक्ष्यसौहृदं परोक्षं
करणीयं सुहृत्कृतं १ २ प्रत्ययान्प्रतिरुधः ३ मुकुंदं प्रत्याह दुर्मदस्यादेरधिष्ठेपपरतास्कुदैव परमार्थरूढ

तस्मिन्निपतिते पापे सौभेच गद्याहते नेदुर्दुर्भयोरान्नदिविदेवगणैरिताः सखी
नामपचितिकुर्वन्तं दन्तवक्रोरुषान्यगान् ३२ इति भागवते महापुराणे दशमस्कंधे सौ
भवधः सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ७७ शुक उवाच शिशुपालस्य सात्वत्स्य पौंड्रकस्यापि
दुर्मतिः परलोकगतानां च कुर्वन् पारोक्ष्यसौहृदं १ एकः पदानिः संकुटो गदापाणिः
प्रकंपयन् यद्वाभिमां महाराज महसत्त्वो व्यदश्यत २ तं तथा यातमालोक्य गदामादा
यसत्वरः अवपुनरथात्तु हससिंधुं वेलेव प्रत्यधात् ३ गदमुपम्य कारुषो मुकुंदं प्राह

मेदं गतमहः मुकुंदं तृतीयेन नमिमुक्तिदानार्थमागतं

अधेति नमत्रयेऽन्विष्यमाणोऽघत्रयसाधवसाने भवान्ममत्तामोहं विपयंगतः प्राप्तः एतद्दिश्या भद्रं भद्रं अतिहर्षेणोपा
६९

किंच हे श्रोतुस्तत्त्वमस्माकं मातुलेयो वंधुः एवं अपि मित्रधुक् मित्राणि घाति तवान् मां च निघं ससितस्मादस्माकं
त्वनः मृत्युः सनकाघनुप्राप्नो नंदुर्वीरः अतस्त्वमेतावन्नमहं याचे किंतदाह हे भद्रं सर्वसहनसमर्थश्चात्र ध
मेण सेवितुं त्वां हनिष्ये प्रहरिष्यामि तामेकवारं सहसेति ननु वज्रतुर्या गदां को वासहे नैवमित्याह अवज्रकल्प
या उत्पलमालावदतिकोमलयेत्यर्थः ५ नन्वेवं हनुनेकः सच पुरुषार्थस्तमाह तर्हीति अज्ञानविचये तोय

त्वं मातुलेयो नः हसः मित्रधुस्मां निघांससि अतस्त्वां गद्यामंदं निष्ये वज्रकल्पया । ६९
५ तर्ही नृण्यमुपै म्यत्तमित्राणां मित्रवत्सलः वंधुरूपमरिहत्वा व्याधिं देहचरं यथा
६ एवं रूक्षैस्तदन्वाकैः हसं तोत्रैरिव द्विपं गदया ताडयन्मूर्ध्नि सिंहवद्यनदच्चसः ७
गदयानिहतोऽप्याज्ञौ न च चालयद्दहः रूक्षोऽपि तदहं गुर्वी कौमोदक्यास्तनान्तरे ८
गदानिर्निन्नहृदयउद्धमनुधिरं मुखोत् प्रसार्य केशवाहं घ्नोन् धरण्यान्यपतद्यसुः ९

स्मात् हे सर्वज्ञेत्यर्थः परमार्थस्तस्वामिनमेतद्देहसंबन्धेन वंधुरूपं ब्रह्मसापेन शत्रुत्वेन प्रतीतं त्वां हत्वा मित्राणां मा
तृण्यमुपैति उपैष्यामि विशेषेण आधीयते न मेनसि चिन्मन इति व्याधिः देहं तयोमिनया चरतीति नया नंदं चरं
त्वाक्षत्रधर्मेणारथ्य हं नेरान्यर्थस्य ज्ञानार्थे त्वात्तत्त्वमिति वा नेन यथापित्रादादीनामानृण्यमुपयानि तद्वदिनि ८ रूक्षैरि

स्यादिप्रतीसमिप्रायेण जौत्रैरुत्तरादिभिः ९

भा० ६०३०७८
१०४

१० १५ एवं ह्यसौ महानपिलो लयाजयत्येवेति ह्यता सकचिजारा संवादिभिर्निर्जितरतिपशुदृष्टिना सो यते नित्यजयेहे
नवः योगेश्वरः भगवान् जगदीश्वर इति १८ विदूरथा नमामथ्यपूतनादिदनाः कुलं ह्यसक्तपारमन्मारा राद्रामो हन्सते

नतः सक्ष्मतरं न्योतिः ह्यसमा विशदङ्गुने पर्यतो सर्वभूतानां यथा चैव धेनुप १० विदूरथस्त ५०
नङ्गना भानुशोकपरिमुतः आगच्छदसि चर्माभ्यामुष्णसंस्तज्जिघांसया ११ नस्य चापनतः
ह्यसश्चक्रेण क्षरनेमिना शिरोजहार राजेन्द्रसकिरीटं सकुण्डलं एवं सौभं चणालं च दनवकं
सहानुजं हत्वा दुर्विषहानयैरीडितः सुरमानवैः १२ मुनिभिः सिद्धगंधर्वैर्विद्याधरमहोरगैः
अप्सरोभिः पितृगणैर्यक्षैः किन्नरचारणैः १४ उपगीयमानविजयः कुसुमैरभिवर्षितः हतश्चरसि
प्रवरैर्विवेशालं रुतापुरी १५ एवं योगेश्वरः ह्यसौ भगवान् जगदीश्वरः ईयते पशुदृष्टीनां नि
र्जितो जयतीति सः १६ श्रुत्वा युद्धोद्यमं रामः कुरूणां सहपाडवैः तीर्थोभिक्रम्या जेनमथ्यस्यः ५३
प्रययौ किल १७ स्नात्वा प्रभासे संनय्य देवर्षिपितृमानवान् सरस्वतीप्रतीक्षोते ययौ ब्राह्मण
संघतः १८ पृथूरं विदुसरस्त्रिकूपं सुदर्शनं विशालं ब्रह्मतीर्थं च चक्रं प्राची सरस्वतिं १९ ॥

बल्लुलो नव्यसामाह श्रुत्येति १७ प्रतिस्नोतं प्रतिलोमं १८ सुदर्शनं तीर्थं चक्रं चक्रतीर्थं १९ १९ १९ ॥ १०४

यमुनामनुया नितीर्थानि गंगामनुचयानि तानि सवीणि रात्वा नैमिषमरणं जगाम २० अभिप्रेत्य श्रीराम इति स्तात्वा १९
महर्षेयासस्य २२ सतं प्रतिलोमजे नरुतं प्रहृणमजलिभ्येनतं अध्यासीनं चतान् तेन्योपुचैरासीनमित्यर्थः २३ २४

यमुनामनुया न्येव गंगामनुचभारत जगाम नैमिषं यत्र कृषयः सत्रमासने २० नमागतमभि
प्रेत्य मुनयो दीर्घसत्रिणः अभिनेषयथान्याये प्रणम्योत्थाय चार्चयन् २१ सोर्चितः सपरीवा
रः ह्यतासनपरिग्रहः रोमहर्षणमासीनं महर्षेः शिष्यमैक्षत २२ अप्रसुस्यापिनं सतं रुत म३
प्रहृणां जलिं अध्यासीनं चतान् विप्रान् च कोपो द्विष्यमाधवः २३ कस्मादसा विमानि प्राण
ध्यास्ते प्रतिलोमजः धर्मयालांस्तथैवास्मान् धर्महेतिदुर्मतिः २४ ऋषेर्भगवतो भूत्वा शि
ष्यो धीत्यवहनि च सेतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि शर्वेशः २५ अदंतस्याः विनीतस्य र
थापंडितमानिनः न गुणाय भवंति स्म न रस्ये वाजितात्मनः २६ एतदर्थो हिलोके स्मिन् न वता
रोमया रुतः बध्ना मे धर्मध्वजिनस्ते हि पातकिनो धिकाः २७ ॥

॥ अजानन्त्यास्त इति वेत्तेवमिच्छाह क
वेरिति २५ ननु बहूः कथमेव कुर्यात् नतत्राह अदंतस्येति गुणाय योचितानुष्ठानाय २६ विप्रान् ध्यास्ते अन्यदा किंचि
करोतु किंच वेति चेदन् आह एतदर्थे इति धर्मध्वजिनः उतमालिगधारिणः २७ ॥

भा०६०३०७८
१०५

भावित्वादिनिर्दिष्टवित्तव्यं केनापि परिहन्तुं शक्यं तत्पर्यः अहनत् अहन् २८ तैत्तया २९ अधार्मिकप्रतिलोमन
वधः कोयमधर्मेति चेन्न ज्ञाहः अस्मिन् पुराणप्रवचनाय आत्मनः शरीरस्य नास्ति कुमोयस्मिन् तदा युष्मदन्त
मिति ३० ३१ ब्रह्मवधेपि किमयं श्वरस्येति चेत् सत्यमेव तथापि प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति स्यात्सत्येन हः योगेश्वर

एतावदुक्ता भगवान्निवृत्तोऽसहधादपि भावित्वात्तं कृत्वा नेण करस्येनाहनत्पुनः २८
हाहेति वादिनः सर्वे मुनयः खिन्नमानसाः ऊचुः संकर्षणं देवमधर्मे स्तेहन्तः प्रभो २९ अ
स्य ब्रह्मासनं दत्तमस्माभिर्यदुनंदन आयुश्चात्मकमंतावद्यावत्सत्रं समाप्यते ३० अज्ञान
ते वाचरितस्तथा ब्रह्मवधो यथा योगेश्वरस्य भवतो नाम्ना योपिनियामकः ३१ यद्येन तत्र
सहत्यायाः पावनं लोकपावनं चरिष्यति भवान् लोकसंग्रहो नान्यचोदिनः ३२ श्रीभगवा
करिष्ये वधनिर्वेशं लोकानुग्रहकाम्यया नियमः प्रथमे कल्पे यावान्सतु विधीयतां ३३।

स्येति साहचर्येन आत्मा यो ब्राह्मणो न हंतव्य इत्यादिलक्षणः तथाप्येतस्या ब्राह्मणहत्यापावनं प्रायश्चित्तं हे लोकपावनं अ
नन्यचोदिनः सत्यमेव भगवन्परिहर्षयति नो हे लोकसंग्रहो भविष्यति नान्यथेति ३१ वधस्य निर्वेशं प्रायश्चित्
तं प्रथमे कल्पे मुख्यपक्षे विधीयतां उपविश्यतां ३३ ॥

१०५

किंच वत हे मुनयः एतस्य दीर्घमायुसत्त्वं बलमिन्द्रियं तत्पादवं अन्यच्च यद्ब्रह्मराशासिनं अपेक्षितं तद्भुतसर्वं ३४ अ
त्रादीनां सत्यता यथा भवेत् अस्माकं वचः सत्यं यथा भवेत् तथा विधीयतामित्यर्थः ३५ तथा स पादयन्नाह आत्मवार
ति अंगादंगात्संभवसिद्धयादधिजायसे आत्मा वै पुत्रनामासि सजिसरदः शतमदृष्ट्यादिवेदानुशासनं वेदवचनं तस्या
दस्य पुत्र उग्रतश्च भवतो पुराणप्रवक्तृ भवेत् स च आयुरादिसंश्रव भवेत् अतः साक्षात् जीवनादस्य मृत्योश्च सत्यता पुत्र

दीर्घमायुर्वनैतस्य सत्त्वमिन्द्रियमेव च आशासितं यत्साधये योगमायया ३४ कृषय ऊचुः
अस्य सत्त्ववीर्यस्य मृत्योरस्माकमेव च यथा भवेद् वचः सत्यं तथा रामविधीयतां ३५ श्रीराम
उवाच आत्मा वै पुत्र उत्पन्न इति वेदानुशासनं तस्यादस्य भवेद् दत्ता आयुरिन्द्रियसत्त्वान् ३६
किंवः कामो मुनिश्चेष्टा ब्रताहं करवाण्यथ अज्ञानतस्तपचिंतियेथामेचिंत्यतां बुधाः ३७ क
षय ऊचुः इत्थं लस्य सुतो योरो वत्त्वलोनामदानवः सदृषयतिनः सत्रमेतप्यपर्वे पर्वणि ३८ ॥

रूपेण आयुरादिसिद्धेयुस्मद्ब्रह्मणापि सत्यता स्यादिति भावः ३६ प्रथमं तावदपेक्षितं कथयन्त न दहं करिष्यामीत्यन आ
ह किंवः काम इति किं विषयो वः कामो वर्तते तेन दहतेति अथानेनं ब्रह्मदंडं गृहीत्वा अपचिंतिं गृहीत्वा अपचिंतिं निष्कृतिमजा
नतो मे हे बुधाः प्यार्चयित्वा प्रपचिंतिरिति ३७ प्रथमं तावदपेक्षितं कर्म कर्तव्यं कथयन्ति इत्थं लस्येति श्रुत्या ३८ ॥

ना० ६०३०
१०७

१० दक्षिणमणेर्वर्कलान् अनंतपुरं पंचाक्षरसंसारः ११ अस्मिन् अस्मिन् केरलादीन् देशान् १२ दीपमयनेयस्यां
नत्रागस्त्यं समासीनं नमस्कृत्याभिवापच योजितस्तेन चाशीर्भिरनुज्ञातोगतोर्णवं १३ दक्षि
णंतत्रकन्याख्यादुर्गादेवीददर्शसः ततः फल्गुनमासाद्य पंचाक्षरसमुत्तमं १४ विष्णुः सन्निहितो
यत्र स्नात्वा स्पर्शद्वायुतं ततो भिन्नं भगवांस्तेरलं स्तत्रिगर्नकान् १५ गोकर्णोत्पत्तिवक्षेत्रं
सान्निध्यं यत्र धूर्जटेः आर्यो द्वैपायनी दृष्टुः सूर्योरकमगादलः २० तापीपयोस्तीनिर्विध्यामुपसृ
त्वाथ दंडकं प्रविश्य रेवामगमय त्रमाहिष्मतीपुरी मनुनीर्थमुपसृत्वा प्रजासंयुनरागमत् २१
श्रुत्वा द्विजैः कथ्यमानं कुरुपांडवसंयुगे सर्वराज्यनिधनं नारमेनेतत्तनुवः २२ स भीमदुयोध
नयोर्गदाभ्यामुध्यतोर्मधे वारयिष्यन् विनशने जगाम यदुनंदनः २३ युधिष्ठिरस्तुतं दृष्ट्वा यमो ह
स्मान्नुनावपि अभिवाद्या भवंतु स्त्रीकिं विवक्षुरिहागतः २४ गदापाणौ उभौ दृष्ट्वा संरब्धौ विजयौष
णौ मंडलानि विचित्राणि चरन्ताविदमब्रवीत् २५ युवानुत्पलौ वीरौ हे राजन हे हकोदर ए
कंप्राणाधिकं मन्येऽनैकं शिक्षयाधिकं २६ ॥

वकुमिष्ठुः किं वदिष्यतीति जिज्ञासुः स्त्रीमासन्निधि २४ २५ २६ ॥ ॥ २० तापिमिति २१ विनशने कुरुक्षेत्रं २३ विवक्षुः १०७

अन्यः पराजयो वारणः संग्रामः २७ अर्थदाकं २८ दिष्टं प्राचीनं कर्म समुपागतः २९ ऋत्वं गं यज्ञमूर्तिः ३०
आत्मनी अधीष्टाने विश्वगं सर्वानुस्यूतं नैव विदुः पश्यन्ति न हि शुद्धं ज्ञानं यत्नरत् ३१ ३२ ईदमिति ३३

तस्मादेकतरस्येह युवयोः समवीर्ययोः नलक्ष्मणे जयोनो वा विरमत्वफलो रणः २७ न
तदा कथं जगद्बुद्धवैरो नृपार्थवत् अनुस्मरन्ताव न्योन्यं दुरुक्तं दुष्कृतानि च २८ दिष्टं न दुष्म
नानो रामो हारवती ययौ उग्रसेनादिभिः प्रीत्यै ज्ञानिभिः समुपागतः तं पुनर्नैमिषं प्राप्तुम्
पयोयाजयन्मुदा ऋत्वं गं क्रतुभिः सर्वैर्निवृत्तास्त्रिंशु विग्रहं ३० तेभ्यो विशुद्धविज्ञानं भग
वान्यतरदिनुः येनैवात्मन्यदो विश्वमात्मानं विश्वगं विदुः ३१ स्वपत्यावभृथ स्नातो ज्ञानि
बंधुसुहृदः रेने स्वन्योस्त्यैवेदः सुवासाः सुखलं हृतः ३२ ईदमिधान्यसंख्यानि वलस्य
वलशालिनः अनंतस्या प्रमेयस्य मायामर्त्यस्य संति हि ३३ येनुस्मरेत्तं रामस्य कर्मोण्यद्
तकर्मणः सायं प्रातरनंतस्य विज्ञोः सदयितो न वेत् ३४ इति श्रीभागवते ०६० वल न इति ३५

३४ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कंधे एकोनाशीतितमः ७९ ॥ ॥ यात्रायां एकोनाशीतितमोऽध्यायः ७९

भा० ६०३०२०
१०२

अथाशीतितमेहसः श्रीदामानं गृहागतं संयुज्यापृच्छदर्थं सुगुरुनासकथां मुदाम् १ सुरारिमीरकोहरिः पुराचकार वंश
तां अनः परं विनये वने निजोपकारमाचरत् २ रामचरितानि श्रुत्वा पुनर्मुकुंदवीर्याणि पृच्छति हे भगवन् श्रोतुमिच्छा
मेत्यन्वयः १ उतमश्लोकस्य सत्यो मनोहराः विषयवैतल्यजनिकाः कथाः विशेषतः सारविहिषोषणविषादप्रासः
२ कथाश्रवणं कृत्वा दृष्टान्तनया अर्थार्थनाह सावागिति नावेव करौ यौ न त्कर्मकर्तारौ न देवमनः यः स्थिरजंगमेषु

राजोवाच भगवन्पानिचान्यानि मुकुंदस्य महात्मनः वीर्याण्यनंतवीर्यस्य श्रोतुमिच्छामहे प्र
भो १ कोनुश्रुत्वा सरुद्रस्य नुतमश्लोकसत्कथाः विरमेन विशेषतो विषयः काममार्गणैः
२ सावाग्ययानस्य गुणान्तरणीते करौ च तत्कर्म करौ मनश्च स्मरेद्दसंते स्थिरजंगमेषु भू
णो नित्युपयकथाः सकर्णः ३ शिरश्च तस्योभयलिङ्गमानमे न देवयत्यस्य नितद्विचक्षुः
अंगानि विस्मरथ तज्जनानां पादोदकं यानि भजन्ति नित्यं ४ सत्तु ३० विस्मरानेन संयुज्यो भग
वान्वा दरायणिः वासुदेवे भगवति निमग्नत्तदयो ब्रवीत् ५ शुक उ० रुक्मस्य सीत्सत्ता कश्चि
॥ दृष्ट्वा णो व्रसवितमः विरक्त इन्द्रियाथैषु प्रज्ञां तात्मानि तेन्द्रियः

वसेन स्मरेत यस्तस्य पुण्याः शृणोति स एव क

मे १ उभयलिङ्गं स्थिरजंगमं च तस्यैव लिङ्गमिति सत्त्वा आनमे न देवशिरः न देवतस्य लिङ्गमित्येव यस्य नितदेव चक्षुः ता
न्येवांगानि पादोदकं भजन्तीति ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०

१०२

नथा विधाकुचैला किंचुक्षुत्क्षामा किंचित्संपन्नं अनंतसौपरिविषयस्य यं क्षुधाजोर्णा ७ स्नायताशुष्यतासीदमाना भर्तुजो
गसंयादनाशक्याः वसीदंती वेपमाना भयेन कंपमाना १० नोजहस्पंधके श्वर इति तस्वीकारमात्रेण सर्वे ते दास्यन्ती

यदृच्छोपपन्नेन वर्तेमानो गृहाश्रमी तस्य नार्यो कुचैरुस्य क्षुत्क्षामा च नया विधा ७ ।

पतिव्रतापनिप्राह स्नायता वदनेन सा दरिद्रं सीदमाना सा वेपमाना भिगम्य च ८ ननु ब्र

ह्मभगवतः सखा साक्षाच्छ्रियः पतिः ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च भगवान्सा त्वनर्षभः ९ नमुपैहि

महानागसाधूनां च परायणं दास्यति इविणं नूरि सीदते तेने कुटुंबिने १० आस्ते धुना दारवसां भो

जहस्पंधके श्वरः स्मरतः पादकमलमात्मानमपियच्छति ११ किमर्थं कामाभ्रजतो नात्यभि

शान्जगद्गुरुः स एव भार्यया विप्रो बहुशः प्रार्थितो मृदु १२ अयं हि परमो लाभ उतमश्लोक

दशनेन इति संचित्य मनसा गमनाय मतिदधे १३ अयं सुपायनं किंचिद्गृहे कल्याणि दीयतां या

विना चतुरो मुखो न्विप्रायुथुकतं तुलान् १४ चैरुखंडेन नान्वधा भवेत्प्रादादुपायनं सतानादाय

॥ विप्रायः प्रययौ दारकां किल १५

निनावः ११ नात्यजीशान्परिषाकविरसत्वात् १२ १३ अयं सीकिमसीति प्रसः १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०

भा० २०३०२०
१०९

महंममगुत्मानिरक्षाक्षैसैन्यस्थानानि कक्षाः प्रतोलीः अतोयाष अनिकृष्यजमामसहिजः द्विजैः सहितः ततश्च
अगम्यदरीमायेधकाचस्ययश्चनेषांगहेषु १६ तथाहरेद्यसहस्राणांमहिषीणांचयेगृहाः तेषुमयेश्रीमदे
कतयंगृहं विवेशनथाचसहिजोवत्सानंदगनेयथानथाचनूवेतिशेषः १७ पर्यगृहीत्यर्यरभन १८ ॥

॥ कृष्णसंदर्शनंमहं कथंस्यादिवितयन् त्रीणिगुत्मान्यतीयायनिस्रः कक्षाश्चसहिजः
विप्रोगम्याधकहस्तीनांगहेष्युतधर्मिणां १६ गृहंद्यसहस्राणांमहिषीणांहरे
द्विजः विवेशैकतमंश्रीमद्दत्तानंदगतोयथा १७ नंवलोक्याचुतोदरात्रियापर्येक
मास्थितः सहसोस्थायवाभ्येत्यदोभ्योपर्येगृहीन्मुदा १८ सख्युः प्रियस्यविप्रर्वेरंगसं
गानिनिर्वृतः प्रीतोविमुचदद्विंदूनेत्राभ्यापुष्करेक्षणः १९ अथोपवेश्यपर्येकेस्वयं
सख्युः समर्हणं उपरूपावनिन्यास्पपादौपादावनेजनीः २० अग्नहीच्छिरसाराजन्
भगवांलोकपावनः बलिंपदीव्यगंधेनचंदनागुरुकुंकुमैः २१ धूपैः सुरभिभिर्मित्रप्रदी
पावलिभिर्मुदा अर्चित्वावेद्यतांबूलंगांनसागतमंत्रवीन् २२ कुचैलंमलिनंक्षामंद्विजंधमनि
॥ संतनं देवीपर्यचरछैयाचामरव्यजननवे २३ ॥

अद्विंदून् आनंदाश्रूणि १९ समर्हणंउपायनंउप
हत्यसमये पादावनेजनीरयः २० २१ २२ धमनिनिःशिराभिः संतनंन्यासं २३ ॥ ॥ ॥ ॥ १०९

अवधूतंमलिनं २४ विस्मयमाह किमनेनेतिहृष्यां २५ संभवतःसमानितः २६ सतोवसतोःगृह्यगृहित्वा २७ ।
भायोउठापरिणीतानवेतिलिं गदशीनात् भोगादशीनाच्चसंशयादिवप्रस्रः २८ अप्रतिषेधादुहाहमनुभवंमत्वाह
रति नहिंतेचितेन्नमकामविहितं कामैर्विहतंनभवतीतिमेविदितं तथाहिधनेसुवस्त्रादिषुनैवानिप्रीयसेहे

अंतःपुरजनोदयुक्तस्तेनामलकीर्तिना विस्मितोभूदतिप्रीत्याअवधूतंसभाजितं २४ ।
किमनेनरुतंपुण्यमवधूतेनभिक्षणा त्रियाहीनेनलोकेस्मिर्गर्हितेनधनेनच २५ यो
सौत्रिलोकगुरुणाश्रीनिवासेनसंभृतः पर्यङ्कस्थान्त्रियंहित्वापरिषुक्तोऽग्नोयथा २६ क
थयांचक्रतुर्गोथाः पूर्वोऽगुरुकलेसतोः आत्मनोर्ललिताराजन्करोरुह्यपरस्परं २७ श्री
भगवानुवाच अपिब्रह्मगुरुकुलाद्भवतालब्धदक्षिणात् समाचनेनधमेतभायोठास
दृशीनवा २८ प्रयोगहेषुतेचित्तमकामविहतंतथा नैवानिप्रीयसेविन्धनेषुविदिर्तंह
मे २९ केचित्कुर्वन्तिकर्माणिकामैरहतचेतसः त्यजंतप्रवृत्तीर्देवीर्यथाहंलोकसंग्रहं ३०

विदन्तिविदुषस्तवैतद्युक्तमितिजावः २९ कामहतत्वाभावेकिंगृहधमेकेशेनेत्याशंक्याह केचिदिति देवीः ईश्वरणा
यारचिताः प्रवृत्ताः प्रवृत्तिविषयवासनात्यजंतः कामैरनाहृष्यचेनसामयिकर्मकरणोदयान्तः यथाहमितिलोकसंग्रहं
णयथाभवतितथा अहमीश्वरोपिकर्माणि यथाकरोतिनदन् ३० ॥

आ० ६०३१०
११०

नौआवयोः यतो गुरोर्विज्ञेयं परमाख्यं तत्तमसः संसारस्य ३१ तत्रात्मज्ञानप्रदस्य गुरोरात्मन्तं पूज्यत्वं वक्तुं पुरुषस्य
जीवगुरुनाहसवा इति इह संसारे यत्र संभवो जन्ममात्रं सपित्तानावदापाः प्रथमो गुरुः पूज्यः कर्मविषाप्रदं गुरुमाह
द्विजानैः पुसः सतः सत्कर्मणां यत्र संभवः उपनीयवेदप्यायकरत्यर्थः स द्वितीयो गुरुः यथहामिष्वरस्तथा प्रथमादपि
पूज्य इत्यर्थः त्रयविषाप्रदं गुरुमाह आश्रमिणां सर्वेषामपि ज्ञानदेयः सनुसाक्षादहमेवेति ३२ अन्तःज्ञानप्रदं गुरु

कचिद्गुरुकुलेवासं ब्रह्मन् स्मरसि नौ यतः द्विजो विज्ञाय विज्ञेयं तमसः पारमश्रुते ३३
सवै सत्कर्मणां साक्षाद्विज्ञानैरिह संभवः आद्योगं यत्राश्रमिणां यथाहं ज्ञानदेो गुरुः ३२
ननु यथैको विदा ब्रह्मन् वर्णाश्रमवतामिह ये मया गुरुणा वाचा नरं त्यंजो भवार्णवं ३३ ।
नाहमि न्या प्रजातिभ्यां न पशो पशमेन च तुष्येयं सर्वभूतात्मा गुरुश्रुश्रूषया यथा ३४ ।

रूपं नामाश्रित्य ये संसारं नरं तिने बुद्धमंत इत्याहः नन्विनि हे ब्रह्मन् ते ननु वर्णाश्रमवतां मध्ये यथैको विदः इह म
तुष्यजन्मनि नत्रापि वर्णाश्रमवत्त्वे सति मे मया गुरु रूपेण वक्ता वाचा उपदेशमात्रेण भंतः सुखेनैव भवार्णवं नरं ति
ज्ञानप्रदाद्विरोरधिकं सेवोनास्तीत्युक्तं ३३ अतएव ननु जनादधिको धर्मश्च नास्तीत्याह नाहमिति इत्याहस्य धर्मः
प्रजातिः प्रहृष्टं जन्म उपनयनं नैव ब्रह्मचारि धर्मोऽयं लक्ष्यते नाभ्यां तथा न पशव नस्य धर्मैर्णो पशमेन यनि धर्मैर्णवाहं पर

सर्वरक्षणानुषंगं यं नया सर्वभूतात्मा पि गुरुश्रुश्रूष
मिति ३४

११०

किंच अस्माकं गुरुश्रुश्रूषणं किमपि दैवादेव संपन्नं तत्किं त्वया स्मर्ये इति पृच्छति अपि न इति गुरौ निवसतां मस्मा
कं यत्किमपि हतं तत् क्वचित् कदाचित् ३५ अपनो अपगतोः क्रतौ अकल इत्यर्थः कानश्च वर्षश्च तयोः समाहारः सत
यात्त्वो गजैतानि वा भवन् ३६ निचकूलं न तमुन्नतं वस्थानं ३७ अंबुनां संलवः व्यामिश्रणं यस्मिन्नेकोदकेन तस्मि

अपिनः स्मर्येते ब्रह्मन् त्रुजं निवसतां गुरौ गुरुदारैश्चोदितानां मिधनानयने क्वचित् ३५ प्र
विष्टानां महारण्यमपतौ सुमहद्विज वातवर्षमभूतीं ब्रं निखुरास्तनयिलवः ३६ सूर्यश्चासं
गतस्तावत्तमसाचारतादिशः निम्नं कूलं जलपथं न प्राप्ता यत किंच न ३७ वयं भृशं तत्र
महानिलां मुभिनिर्हेन्यमाना मुहुरं वु संलवे दिशो विदं तोय परस्परं वने गृहीतहस्ताः परि
वन्निमानुराः ३८ एतद्विदित्वा उदिने रवौ सां दिपीति निगुरुः अन्वेषमाणेनः शिष्याना
चार्यौ पश्यदतुरान् ३९ अहो हे पुत्रकायूय मस्मदर्थे निदुःखिताः आत्मा वै प्राणिनां प्रेक्षस्त
मना हस्यमत्यराः ४० एतदेव हि सत्त्वैः कर्तव्यं गुरुनिःकृतं यदैविभुद्भावेन सर्वार्थान्मां

ननु इत्यर्थः परिवन्निमस्रभरणो इत्यस्माद्भूतोः परिपरितो वन्निम इत्यङ्गमश्रुत्वा न सः भारान् धृतवन्त इत्य
र्थः ३८ एतदिति ३९ उवाच हृदयवाक्यं यथा वयं हनार्थो इत्याह अहो इति आत्मादेहः ४० गुरोः निःकृतोपका
रः सर्वे अर्थीयस्मात्सः आत्मादेहः तस्यार्पणं विनियोगः ४१ ॥

अयातः यामानियातो यामोयस्य पक्वान्नस्य न ह तसारं भवति न ह दस्य दपिगतसारं गौण्यादत्यायातयाममित्युच्यते
ने अगतसाराणि छंदोसिमनोः धीयमानानि भवन्ति तर्थाः ४२ इत्यं विधान्येवं प्रकाराणि अनेकानि च तानि किंच
यास्मर्येत इति शेषः फलितमुपहरति गुणैरिति ४३ अस्माभिरिति निर्दिष्टं असं पत्नं येषामस्माकं भवता

तुष्टो हं भो द्विजश्रेष्ठाः सत्यासत्तु मनोरथाः छंदोस्य यातयामानि भवंति ह परत्र च ४२ इत्यं वि
धान्यनेकानि वसतां गुरुवेश्मसु गुरोरनुगृहेणैव पुमान् पूर्णः प्रशान्तये ४३ ब्राह्मण उवाच
किमस्माभिरनिर्दिष्टं देवदेवजगद्गुरो भवता सत्यकामेन येषां वासो गुरावभूत् ४४ य
स्य छंदो मयं ब्रह्म देह आवपनं विभो श्रेयसां यस्य गुरुषु वासो त्यक्तविडं वनं ४५ इति
श्रीभागवते दशमस्कन्धे भगवद्ब्राह्मण संवादेश्रीहस्मसचरिते अशीतितमो ध्यायः २०
श्रीशुक उ० स इत्यं द्विजमुख्येन सह संकथयन् हरिः सर्वभूतमनोभिः स्मयमान उवाच तं

सहवासो भूत् ४४ भवतस्तु सर्वमेतद्विडं वनमात्रमित्याह यस्मैति छंदो मयं वेदास्यं ब्रह्म तथा श्रेयसां वापनं
उडवस्यानं देहो मूर्तिर्यस्य नृव ४५ इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे अशीतितमः २० एकाशीतितमो सरयुर्जग्धा पृथक् तं दुला
नं श्रियं निमित्तं वा निरदुर्लभं ननु दशमस्कन्धे १ संकथयन् सुखगोष्ठीं कुर्वन् सर्वभूतानां मनसोभिः स दधे पृथुकानां

नीयदां तुल्यं नैव मित्रानि तिस्र्यर्थः १ ॥

प्रहसन् श्वेलीं कुर्वन् २ कृत्वा यथा कथयत सा नुयानुदन्ताह अण्वयोतिहाभ्यां ३ ४ ५ सर्वभूतानां मानसहृ
अतः करसाक्षी ६ अमर्यो नो देवानां मयि दुर्लभाः ७ अती जीर्णत्वात् वसतस्य पुत्रसन्मये चीरेण वद्मान् ८

ब्रह्मणो ब्राह्मणं हस्मो भगवान्प्रहसन् प्रियं प्रेम्णानिरीक्ष्यते नैव प्रेक्ष्यन्तु सतां गतिः २ श्री
भगवानुवाच किमुपायनमानीतं ब्रह्मन् मे भवता गृह्णात् अण्वणुपादत्तं भक्तैः प्रेम्णा भूर्यैव मे
भवेत् भूर्यप्यभक्तो पदतनमेतोषाय कल्पते ३ पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति न
दहं भक्त्युपहतमश्नामि प्रयतात्मनः ४ इत्युक्तोऽपि द्विजस्तस्मै ब्रीडितः पतये श्रियः पृथुक
प्रसूतिरा जन्म प्रायच्छदवाद्भुवः ५ सर्वभूतात्महृक् साक्षी तस्यागमनकारणे विज्ञाया
चिंतयन्नायं श्रीकामो मा भजत्युरा ६ पत्न्याः पतिव्रतायास्तु सखा प्रियचिकिर्षया प्राप्तो मा
मस्पदास्यामि संपदोऽमर्त्यदुर्लभाः ७ इत्यं विचिंत्य वसना चीरवद्भुजं द्विजन्मनः स्वयं जहा
र किमिदमिति पृथुकं तं दुलां ८ नन्वेतदुपनीतं ते परमप्रीणनं सखे तपेयं तं गमां विश्व
मेते पृथुकं तं दुलाः इति मुष्टिं सहज्जग्धादिनीयां जग्धुमाददे तावच्छीर्णं देहं संनयरापरमेष्ठिनः ९

अंगहे सखे मां विश्वं विश्वात्मानं ९ इति वदन्नेकां मुष्टिं जग्धात् तत्परेत्ययं भावः एतावता पुंसि सहस्रमुत्र च मन्तराश्च विधास
भूतानां सर्वे संपदां समृद्धये अलं अतः परं द्वितीयमुख्यदनेन माममेतदधोनां कुर्वीतौ १० १० १० १०

भा० ३-२१
११२

त्वतोषकारणं न वतोषकारणं यथा सर्वसंपत्समृद्धये यां भक्तस्य समर्द्धिदृष्ट्या न तु व्येतिर्यथः ११ सर्गेन स्वर्गवासिनः
१२ भोभूतेऽदिनेरवो विभ्वभावयतीति विभ्वभावनः नेनेति पुरतो भाविनमिन्द्रदुर्लभं विभवं सचयति स्वसुखेन स्थाने दयणी
नेति दाने दीनतां दर्शयती नंदितो विनयोक्तिभिः १३ ब्रीडितः स्वचिन्तकार्येण न लज्जितः महतः श्रीरसस्य दर्शने न निहतिः

एतावता लं विभ्वाम् सर्वसंपत्समृद्धये अस्मिन् लोके यवामुष्मिन् सस्वतोषकारणं ११ ब्राह्मणसो
तुरजनी मुषित्वा च्युतमदिरे मुक्तापोत्वासुखमेन आत्मनं स्वर्गेन यथा १२ भोभूते विभ्वभावे
वेन स्वसुखेनाभिवंदितः जगाम स्वालयं तान पथ्यनुब्रज्य नंदितः १३ सचालव्यधनः हस्मा
नतुयाचितवान्सयं स्वर्गाद्वीरितो गच्छन् महदर्शननिर्धनः १४ अहो ब्रह्मण्यदेवस्य दृष्ट्या
ब्रह्मण्यतामया यद्दरिद्रनमोलक्ष्मीमाश्लिष्ये विभ्रजोरसि १५ काहं दरिद्रः पापीयान् क
हस्मः श्रीनिकेतनः ब्रह्मबंधुरि निस्माहं वाह्यां परिरंभितः १६ निवासितः प्रियानुश्रेय
यं केभ्यो नरो यथा महिष्यावीजितः श्रान्तो बालव्यजनहस्तया १७ भुश्रूषया परमया पाद
॥ संवाहनादिभिः पूजितो देवदेवेन विप्रदेवेन देववत् १८

१४ निर्धनमेवाह अहो इति चतुभिः यत् यतः ल
क्ष्मीसुरसि विभ्रजता अश्लिष्येहं १५ पापीयान् नीचः १६ १७ पूजितः श्रंदनलेपनादिभिः १८ १८ ॥

११२

एवं संपत्त्यापि धनस्यादाने कारणं कल्पयति स्वर्गापवर्गयोरिति दृष्ट्या १९ स्वर्गादिनां यद्यपि तस्य चरणार्चनमेव का
रणं तथापि कारुणिकत्वात् अभूर्यपि धनं मत्पुनानाददात् २० निजगृहस्यातिकंतस्य विशेषणं सूर्येति २१ विचित्रोपव
नादिभिर्हितं कथं भूतैः कुजद्विर्द्धनकुलैः भाकुलैः तथा प्रोत्सुकुलानि कुमुदादीनियेषु तानि वारिणि रायुतानि तथा नैः २३

स्वर्गापवर्गयोः पुंसोरसायामपि संपदं सर्वासामपि सिद्धिनां मूलं तच्चरणार्चनं १९ अधनो
यंधनं प्राप्य माघनुच्चैर्न मां स्मरेत् इति कारुणिको नूनं धनं मे भूरिनाददात् २० इति तच्चिंतय
न्नतः प्राप्तो निजगृहां तिकं सूर्या नलेंदुसंकाशैर्विमानैः सर्वतो दृतम् २१ विचित्रोपवनोद्या
नैः कुजद्विजकुलाकुलैः प्रोत्सुकुलकुमुदाम्भोजकल्पाद्येत्यलवारिभिः २२ जुष्टं स्वलं दृतैः पुं
भिः स्त्रीभिश्च हरिणाक्षिभिः किमिदं कस्य वास्यानं कथं तद्विदमि त्यभूत् २३ एवं मीमांस
मानं तेन एनार्यो मरप्रभाः प्रत्यगृह्णन् महाभागे गीतवाद्येन भूयसा २४ ॥ ॥

किं नु मिति हरिणीनामिवाक्षीणि यासां ताभिः तदेष्वयं दृष्टवितर्कितवान् तदाह किमिति प्रथमं तेन पुंजं दृष्ट्वा
किमिदमिति पश्चाद्विमानानि दृष्ट्वा कस्य चेति स्थानं च स्त्रीपमिति ज्ञात्वा कथं तद्विदं स्थानमिति एवेत्यभूत् २३ अम
रप्रभाः तनुत्यकान्तयः प्रत्यगृह्णन् उपायनादिभिरावृतवन्तः २४ ॥ ॥

भा. २. ३. ८१

११३

उद्धोहर्षोयस्यास्मा अनिसंभ्रमआदरेयस्याः सा आलयात्कमलवनानरूपपरिणीश्रीरिवस्वर्गस्पतत्रभगवता आ
नितत्वात् स्वर्गिणामिवनयोरुपेवभवेतिभावः २५ बुद्ध्याअयमेववेद्यरनिनिश्चयेनमनसासंकल्पेन २६ २७ २८ य
त्रमंदिरैषयः फेननिभाः शय्याआस्तरणानीत्यादिसंपदः तत्रसर्वसंपदोऽसमृद्धिविलोक्यतर्कयामासेतिचतुर्थेनान्न

पतिमागतमाकर्ण्यपत्सुदुर्घातिसंभ्रमा निश्चक्रामगृहानूर्णेरूपिणी श्रीरिवाल्यात् २५
पतिव्रतापतिंदृष्ट्वाप्रेमोत्कंठाश्रुलोचना मीलिताक्ष्यनमदुःखामनसापरिष्वजे २६ पत्नी
वीक्ष्यविस्फुरंतीदेवीवैमानिकीमिव दासीनानिष्ककंठानांमध्येभांतीसविस्मितः २७ प्रीतः
स्वयंतयायुक्तः प्रविष्टोनिजमंदिरं मणिसंभ्रमतोपेतंमहेंद्रभवनंयथा २८ पयःफेननि
भाः शय्यादोतारूक्मपरिच्छदाः पर्यंकाहेमदंडानिचामरव्यजनानिच २९ आसनानिचहै
मानिमृदुपस्तरणानिच मुक्तादामविलंबीनिवितानानियुमंतिच ३० स्वच्छस्फटिककुशे
महा१ सुमारकतैषुच रत्नदीपाभ्राजमानाललनारत्नसंयुताः ३१

मंवाः २९ अत्रआसनानिचमृदुपस्तरणानिचनूलादिमयानिषुतानियत्रचमुक्तादामविलंबंतिचुमंतिचवि
तानानि ३० निर्व्यग्रः संस्थिरः सन् अहैतुकीआकस्मिकीस्वस्यसमृद्धितर्कयामास ३१ ॥ ॥

रामः
११३

कुनएषासमृद्धिरुगतेति ३२ निश्चिनोतिनूनमिति एतन्ममेति एषाचासावहंचतस्यएतन्मममहतीविभूतिर्य
स्यतस्यावलोकादन्यत् ३३ ननुसेचंदवलोकात्रेणमहहैश्वर्यंदतवानतर्हिदंतुभ्यंदतमिति किंनवोचदतआह
नन्निति ननुमेसरव्यसमक्षमव्रवाणएवयाचिस्मवेयाचकायभुरिवहृषिदिशनेददातिअत्रहेतुः भूरिभोजः स्वयंतदेयं

विलोक्यत्रास्त्रणस्तत्रसमृद्धीः सर्वसंपदोऽनर्कयामासनिर्व्यग्रः स्वसमृद्धिमहैतुकी ३२ न
नंवैतैतनममदुर्भगस्यशश्वदरिद्रस्यसमृद्धिहेतुः महाविभूतेखलोकतो न्योनैवोपपद्येतयद
तमस्य ३३ नन्वव्रवाणोदिशनेसमक्षंयाचिस्मवेभूर्यपिभूरिभोजः पर्जन्यवतत्स्वयमीक्षमा
णोदाशार्हकाणामृषभः सरवामे ३४

पर्यान्ववदीक्षमाणइति अयमर्थः स्वयंतावद्वरिभोजः बहुभोजः आसकामत्वात्लक्ष्मीयतित्वाच्चभतोयथापाण
वारपरिपूरकोतिवदान्यः कदाचिद्वहृषिवर्षमलयमेवमन्यमानोलज्जसंबसमक्षमवर्षनएत्रोनिद्राणेकर्षकेक्षेत्र
मात्मावयति एवंश्रीकृष्णोपिस्वभोगाग्रेक्षयातदेयमिंद्रादिपदमपितुल्यमन्वानः तस्यचभजनंवहृमन्यमानोसमक्ष

मव्रवामएवेददतीति ३४

भा. ३. ३१

११४

तदेवाह किंचिदिदं उरुवहापि स्वदत्तं यत् किंचित्करोति अल्पं मन्यते सुदृढं फलं भूतिं च मपि भूरिकारिव ह्यम
न्यतरत्यर्थः अतएव मया उपनीतं समीपं नीतं प्रीतियुतः स्वयमेव प्रतिगृहीतवान् ३५ श्रीकृष्णस्य भक्तवान् सत्यं द
ष्टान् इति प्रार्थयते तस्येति सौहृदं प्रेमसरस्य हिताशंसनं मैत्री उपकारकत्वं च दास्यं सेवकत्वं तत्समाहारैकत्वं

किंचित्करोत्युर्वपि यत् स्वदत्तं सुदृढं फलं विभूरिकारी मयोपनीतं यथु कैकमुयिं प्रत्यग्र
हीत्वीनियुतो महात्मा ३५ तस्यैव मे सौहृदं सरस्य मैत्री दास्यं पुनर्जन्म निजन्म निस्पातं महा
नुभावेन गुणालयेन विषज्जतस्तत्पुरुषप्रसंगः ३६ भक्तापचित्रा भगवान्हि संपदो राज्ञ्यं
विभूतीर्न समर्धयत्यजः अदीर्घवो धाय विचक्षणः स्वयं पश्यन्निपातं धनिनामदोद्वं ३७

चनेन यातत्संवेपिनो मे मम स्यान्ननुविभूतिः किंच महानुभावेन ते नैव विसृजते विशेषणसंगं प्राप्तवत्तत्तद्वक्तेषु प्रकृत्य
संगस्यादिनि ३६ ननु भक्तेः फलं संपदं प्राप्य पुनर्भक्तिं किमिति प्रार्थयसे अत आह भक्तायेति संपदः कोशादीनराज्य
मैश्वर्यं विभूतीः कलत्रपुत्रादीनुन समर्धयन्ति न ददाति अपि दृष्ट्वा भक्तिमेव कुतः अदीर्घवो धाय अविवेकिनाममनु
भक्त्यभावादेवं जानते अतस्तद्वक्तिरेव स्यादिति भावः ३७

रामः

११४

त्यक्षन् शनैस्स्यागमभ्यसनं जायया सहबुभुने ३८ श्रीकृष्णस्यैव ब्रह्मण्यता नानिचित्रमित्याह तस्येति ३९ अथैरजि
तमपि स्वभूतैः पराजितं दृष्ट्वा तस्य ध्यानं तस्यैव गतेनोद्भूयितमात्मवेधनमहंकारेण सः गतिमित्याविष्टलिंगं धा
मविशेषणं सतां ब्रह्मविदो प्रार्थयति मित्यर्थः ४० एतत्तथुको पारव्याने श्रुत्वा तत्र ब्रह्मण्यतां विशेषतः श्रुत्वेति ॥

इत्थं व्यवसितो बुद्ध्या भक्तो तीव्रनादने विषयान् जायया त्यक्षन् बुभुजेनातिरूपदः ३४ तस्यै
वं देवदेवस्य हरेर्यत्पतेः प्रभोः ब्रह्मणा प्रभवो देवं न तेभ्यो विद्यते परं ३९ एवं सविप्रो भगवत्सु
तृप्त एव दृष्ट्वा स्वभूतैरजितं पराजितं तद्भ्यानवेगोद्भूयितात्मवेधनमहंकारेण सतां गतिः ४०
एतद्ब्रह्मण्यदेवस्य श्रुत्वा ब्रह्मण्यतां नरः लब्धभावा भगवतिकर्मवंधाद्विमुच्यते ४१ इ
ति भागवते दशमस्कंधे एतथुको पारव्याने भगवति ब्रह्मण्यसंवादे संपदलब्धिरेकाशीतितमः ४२
४३ श्रीशुक उवाच ॥ अथैकदा हारकायां वसतो रामकृष्णयोः सूर्योपरागः सुमहानासीत् कल्पस

४१ इति भागवते दशमस्कंधे एकाशीतितमः ४२ हाशीतितम आगत्य कुरुक्षेत्रं रविगृहे दृष्ट्वा नृणां मुदा भूया
श्रुकुः कृष्णकथामिथः १ श्रीराम सुतदे कृष्णः प्रकल्प्ये रं पदं भुवि नंददि सुतदानं दी कुरुक्षेत्रं जगाम २ कल्प

क्षये यथा सर्वनामसदर्थः १

भा. २. ३. २२
११५

ज्योतिर्विद्विः कथ्यमानमाहवेवज्ञात्वास्यमंतपंचकंकुरुक्षेत्रं २ अत्रत्यप्यक्षत्रियवधस्यानत्नेनपरश्रुगमस्याया
पुनरिस्थानत्नेनचक्षत्रस्यपापानिगसकतमाह निःक्षत्रियमितिह्यां ३ अन्योविद्वान्यथा ४ आगन् आज
मुः भारतीः भारत्यः ५ सुचंद्रभकसारणैः सहानिरुहोद्वारकारक्षायामास्तेनयाकृतवर्मोयुयपतिः सेनानीः ६

तेनवात्तामनुजाराजानुरस्तादेवसर्वतः स्यमंतपंचकं नामपयुः श्रेयोविधित्सया २ निःक्षत्रि
यान्महोक्वन्नामः शस्त्रभृतावरः नृपाणोरुधिरघेणयत्रचक्रेमहाहूतान् ३ ईजैवभगवा
त्रामोयत्रास्यद्योपिकर्मणा लोकस्याग्राहयत्रीशोयथान्योघापनुतये ४ महत्यातीर्थ
यात्रायांतत्रागभारतीः प्रजाः वृक्षयश्चतयाः क्रूरवसुदेवाहकादयः ५ ययुभोरतनक्षे
त्रंसमघंक्षययिस्त्वः गदप्रघुम्नसांवायाः सुचंद्रसुकसारणैः आस्तेनिरुहोद्वारक्षायामाकृत
वर्मोचयुयपः ६ तेरथैर्देवधिस्याभैर्हयैश्चतरुस्रवैः गजैर्नदद्विरभ्राभैर्नृभिर्विद्याधरघुभिः
७ व्योचैतमहानेजाः पथिकांचनमालिनः दिव्यस्त्रगवस्त्रसन्नाहाः कलत्रैः खेचराश्च ८ ॥

देवधिस्याभैर्विमानसंकाशैस्तरलास्तरंगास्तद्वत्स्रवोगतिर्येषां तैः विद्याधरघुनिभिर्विद्याधराणामिवयुनि
र्येषां तैः ७ महानेजसः दिव्याभत्युत्तमयाः स्त्रगवस्त्रसन्नाहायेषां तैः ८ ॥

रामः
११५

९ पुनरन्येद्युगपुत्र यज्ञतस्मिन्नेवाहनिमुक्तिस्त्वनंदत्वा १० स्मिग्धाशीतलाच्छायायेषांअग्निपानोतेषामग्निष
तत्रस्त्रात्वा महाभागा उपोष्यसुसमाहिताः ब्राह्मणेभ्योददधेनूर्वासः स्त्रगवस्त्रमालिनीः ९
रामहृदेषुविधिवत्युनरपुत्रवृक्षयः ददः स्वर्णहिजाग्रेभ्यः हृत्लेनोभक्तिरस्त्विति १० स्वयंच
तदनुज्ञातावृक्षयः हृत्स्मदेवताः भुक्तोपविविधः कामंस्मिग्धाच्छायांअग्निपानिषु ११ तत्राग
तास्तेददधुः सुतत्संबंधिनोनृपान् मत्स्योशीतकौशल्यविदभंकुरुसंजयान् १२ कां वोजकै
कयान्मद्राकुंतीत्रारदकेरुलान् अन्याश्चैवात्मयक्षीयान्यरंश्चशतशोनृप नंदादीन्सुत
दोगोपानापीश्वोक्तंठिताश्विरं १३ अन्यान्यसंदर्शनहर्षरंहसाप्रोत्कलत्तद्वत्क्रसरोरुह
श्रियः आश्रिष्यगांठनयनैः स्त्रवज्जलादप्यत्तचोरुद्विगिरोययुर्मदं १४ स्त्रियश्चसंबी
क्ष्यमियोतिसौहृदस्मितामलापांगदशेभिरेभिरे स्तनैः सनाकुंकुमपकरुषितान्निहत्यदोर्मि
प्रणताश्रुलोचनाः १५ ततोभिवाद्यतेहृद्वान्यविद्यैरभिवादिताः स्वागतंकुशलंयष्टाचक्रुः
मूलेषु ११ १२ १३ प्रोत्कलैः तद्वत्क्रसरोरुहैः श्रीः शोभायेषां १४ अतिसौहृदेनस्मितंतेनअमलापांगैर्हृदशोद

सकृद्यामिषः १५
एयोपासोतामिषः संबीक्ष्यदोर्मिरेभिरे आर्त्तं
गनेहृतवत्सः १५ १६

भा. २. ३. २२
११६

संकथयामि यः संवेमगोख्या १७ तामेव वसुदेवयययोः संकथामाह आर्येत्यादिचतुर्भिः अकृताशिवमपूर्णमनो
रथे १८ यस्य देवमदक्षिणं अननुकूलं तं स्वजनमपि संते सुहृदादयो नानुस्मरन्ति अतो ममेव देवं प्रतिकूलं युष्मा
एथाभानुस्वसुर्वीक्षतसुत्रान्यितरावपि भानुपत्नीमुकुंदं च जहौ संकथयामि च १९ कुंतु
वाच आर्यभानुतरहं मन्य आत्मानमकृताशिवं यद्वा आपत्सुमहानो नानुस्मरथ स नमाः १८ सु
हृदो ज्ञातयः पुत्राभानुतरः पितरावपि नानुस्मरन्ति स्वजने यस्य देवमदक्षिणं १९ वसुदेव उ० अं व
मास्मानसये या देवक्रीडनकात्ररान् ईशस्य हि वशे लोकः कुरुते कार्यं ते यवा २० कंसप्रता
पिताः सर्वे वयं यातादिशं दिशं एतद्यैव पुनः स्थानं देवेनासादिता स्वसः २१ शुक उवाच व
सुदेवो गन्सेनाद्यैर्यदुभिसे चितानृपाः आसन्नच्युतसंदर्शपरमानंदनिर्हताः २२ भीष्मो द्रोणो वि
कापुत्रो गंधारी समुतातया सदा राः पांडवाकुंती संजयो विदुरः हृष्यः २३ कुंतिर्भोजो विराट्
श्रुभीष्मको नग्नजिह्महान् पुरुजित् दुषदः शल्यो धृष्टकेतुः सकाशिराट् २४ दमघोषो वि
शाळा क्षोमेथिलो मद्रकैक्यो युधामन्युः सुशर्मा च समुतावाल्हिकादयः २५ ॥
कंसो पराधरतिभावः १९ २० ईशवशत्वमेवाह कंसप्रतिपिता इति हे स्वसः एतद्यैव संप्रत्येव २१ २२ २३ २४

रामः
११६

युधिष्ठिरं येनुव्रताः तेन राजसयेजितत्वात् २६ २७ जन्मभाजनृणां मध्ये सफलजन्मनः २८ किंचन केवलं तस्य
दर्शनमेव अपित्वत्परं दुर्लभं बहुयुष्माकं स्वतः संपन्नमित्याह यद्विष्णुतिर्निहृत्वा यद्विष्णुतिर्यथ कृपदं यस्य
त्यर्थः विश्रुतिः कीर्तिः श्रुतिभिर्नुतास्तुता इदं विश्वमलमत्यर्थं पुनानि यस्य पादावने जययोर्गेगाच यस्य
राजानो न्येचरा जैद्रुपुधिष्ठिरमनुव्रताः श्रीनिकेतं वपुः शौरेस्त्रीकं वीक्ष्य विस्मिताः २६
अथ तेन मद्रुस्त्राभ्यां सम्यक् प्राप्तसमर्हणाः प्रशंसुर्मुदायुक्ता वृक्षीन् ह्रस्वपरिग्रहान्
२७ अहो भोजयते यूयं जन्मभाजो नृणामिह यस्य शय्यासद्वत् ह्रस्वदुर्दर्शमपियोगिनो
२८ यद्विष्णुतिः श्रुतिनेनेदमलं पुनानि पादावने जनपयश्च वचश्च शास्त्रं भूः कालभर्जित
भगापियदं प्रियदस्य शौत्यशक्तिरभिवर्धति नोखिलार्थान् २९ ॥ ॥
वचोवाक्यरूपं शास्त्रं च वेदाख्यं विश्वं पुनानि किंच कालेन भर्जितं दार्ढ्यं भगमाहात्म्यं यस्याः सान्ध्याविधा
पियस्याप्रियदस्य शौत्योऽविर्भूता शक्तिर्यस्य सः सानोऽस्माकमखिलानर्थानभिजोवर्धति २९ ॥

दर्शनं स्पर्शाने च अनुपपद्यते अनुगतिश्च प्रलब्धो गच्छीः शय्यासनं भोजनं च यौनं विवाहसंवेधः सपिंडवेधः दैहिकसंवेधः तेन सह वर्तमानः श्रीकृष्णेन दर्शनाद्युपलक्षितः यौनः सपिंडवेधो येषां वोस्ति किंच ये वा गृहे वो विस्नुः स्वयमास आविरभून्निरयवर्त्मानि प्रवृत्तिमार्गे वर्तमानानां स्वर्गाय वर्गाभ्यां विरमयति वित्तमान्करोतीति तथासः ये यूयं जन्मभा

तद्दर्शनं स्पर्शानां नुपपद्यते प्रजन्त्य शय्यासनाशनसयौनसपिंडवेधाः येषां गृहे निरयवर्त्मानि वर्तन्तां वः स्वर्गाय वर्गविरमः स्वयमासविस्नुः ३० श्रुक ३० नंदस्तत्र यद्व्यासात्तात्वा कृष्णपुरोगमा न तत्रागमदुतो गोपैरनस्थार्थैर्दिदृक्ष्या ३१ तद्दृष्ट्वा वृष्णो दृष्ट्वास्तन्वः प्राणमिवोत्थिताः परिष्वजिरे गां चिरं दर्शनकानराः ३२ वसुदेवपनिष्वज्य संप्रीतः प्रेमविह्वलः स्मरन्कं स हृतां क्लेशान्पुत्रन्यासं च गोकुले ३३ कृष्णगोमोपरिष्वज्य पितरावभिवाप्य च न किंचनोच नु प्रेम्णा साश्रुकं गोकुलदह ३४ ॥ जरति यदा तदिति सामान्यनिर्देशः सरत्पथः सविस्नुः स्वयं येषां

वो निरयवर्त्मानि संसारकारणो गृहे वर्तमानानां मपि वेधते संवेधत इति संवेधः दर्शनादिभिर्येषां संवेधः स न स्वर्गाय वर्गविरम आस परमसुखप्रदो वभूवेत्यर्थः ३० अनः स्थार्यैरिति तत्रैव वासचिकीर्षया शक्यते सुस्था पितैरर्थः सहागत इत्यर्थः ३१ तमिति ३२ वसुदेवस्तं परिष्वज्य प्रेवविह्वलो वभूतेति शेषः ३३ ३४

रामः

११७

तो सुतोपरिभ्यनंदो यशोदावविरहशोकान् विजहत् तत्पुत्रतु यदाश्रुचः अश्रुणि विजहत् मुमुचतु रित्यर्थः ३५ ब्रजेश्वरीये शोदो ३६ अनिहंतो निहंतिकारणे सत्यपि अनुवर्तमानो गेदूमे श्वर्यं प्राप्यापियस्याः प्रतिक्रिया कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः ३७ तत्कृतं मे त्रीमाह नु एताविति न दृष्टोपितरो याभ्यां तो वस्तुनस्त अजन्मत्वादेवा दृष्टपितरो हे भवतियुवयोः पित्रा न्यस्तावेतौ संप्राणनादीनि प्राप्य अकुत्र च भयो क्वचिदपि भयरहितौ भूत्वा ऊचतुः वो संचक्रतुः कथं भूत

तावात्मासनमारोप्य वाहभ्यां परिरभ्य च यशोदा च महाभागा सुतो विजहत् श्रुचः ३५ रोहिणीदेव कीचाय परिरभ्य ब्रजेश्वरी स्मरंत्यो तत्कृतं मे त्रीवाप्यं क्लेशा समुचतुः ३६ काविस्मरेत वीमे त्रीमनिहंतो ब्रजेश्वरि भवाप्याप्यं दूमे श्वर्यं यस्यानेह प्रतिक्रिया ३७ एतावदृष्टपितरो युवयोः स्म पित्रोः संप्रीणनाभ्युदयपोषणालानि प्राप्यो वतुर्भवति यश्मह्यदृष्टो न्यस्तावकुत्र च भयौनसतां परस्वः ३८ कृषिरुवाच गोप्यश्रु कृष्णमुपलभ्य चिरादभिर्ययत् प्रेक्षणे दृशिषु यश्म हृते शयेति दृग्भिर्देहीकृतमलं परिरभ्य स वो सद्रावमापुरपित्य युजोदराय ३९ ॥

योः अक्षयोः नेत्रयोः रक्षणं यदुत्तं तथारक्षकयो र्युक्तं युवयोः एतत्पुत्रः सतां परः स्मरति नास्ति वैषम्यं ३८ अ भीष्ट्वेति गेयस्य श्रीकृष्णस्य प्रेक्षणे दृशिषु यथायक पक्ष्यकृतं विधातारं शयेति दृग्भिर्नेत्रद्वारे देहीकृतमदृष्टे प्रवेशितं परिरभ्य तद्रावेतदात्मना प्राप्यः अपि नित्ययुजं आरुरु योगिनामपि ३९ ॥

४० विरूपितानि विदितानि अत्र हेतुः शत्रुणां पक्षस्य क्षपणे चेतो ये मां तान् ४१ अपि सिद्धिस्मात् अवध्यायथ अव
जानीय अहं तत्ता ऐरत्यादि विंशंकया रूपां कृपां शंका मां त्रिभुवनमेवेतत् परित्यज्य गतत्वादि चेत् अत आह
नमिति ४२ एतत्सदृशं तमाह वायुरिति आक्षिपते यथ कुरोतीत्यर्थः ४३ अपि च अतिभद्रमिदं यद्भवतीनां म

भगवांस्तस्मात्तथा भूता विविक्त उपसंगताः अश्लिष्यानामयं यथा ग्रहसमिदमव्रवीत् ४० अपि
स्मरयन् सख्यः स्वानामर्थचिकिर्षया गतां श्लिष्यायितां कृत्वा पक्षक्षपणचेतसः ४१ अप्यव
ध्याययास्मान्निवृत्तं तत्राविशंकया नूनं भूतानि भगवान्युक्तवियुनक्ति च ४२ वायुर्यथा ध
नानीकं तृणं नृलं रजोसिच संयोज्या क्षिपते भूयस्तथा भूतानि भूतवृत्तं ४३ मयि भक्तिर्हि भूत
नाममृतत्वाय कल्पते दिव्याय दासी नमस्ते हो भवतीनां मदायनः ४४ अहं हि सर्वभूतानां
मादिरत्नोत्तरं बहिः भौतिकानां यथा खं वा भुवो युज्योतिरंगनाः ४५

जातस्याहमपीति मयि भक्तिमात्रमेव तावदमृतत्वाय कल्पते यन्नु भवतीनां मत्स्नेह आसीत् दिव्या अतिभद्रं कुतः
मदायनः मत्प्रापण इति ४४ किं दृश्यस्त्वं ये स्नेहेन वयं प्राप्स्याम स्वरूपमाह अहं हीति हे अंगनाः भौतिकानां
शरवसे धवादीनां यथा काशादिपंचमहाभूतान्याद्यं तादिरूपाणि एवं सर्वभूतानां जगद्युजादीनामाह अतो व्याप

कर्मो भवस्य प्राप्ता एवेति ४५

रामः
११८

ननु चतुर्विधं भूतग्रामाणां तद्भोक्ता तैवाद्यं तादिरूपः तस्मिन् सर्वव्यापके सर्वभूतानि वर्तन्त इति कुतस्तस्यासिरस्माक
मित्यत आह एवं हीति भयमर्थः यथा शरवादिनां भौतिकानां महाभूतान्याद्यं तादिरूपाणि एवमेवेतानि चतुर्विधानि भू
तान्यपि भौतिकत्वाविशेषात्स्वकारणेषु भूतेष्वेव वर्तन्ते ननु भोक्तार्यात्मनि आत्मानुतेषु भूतेषु आत्मना भोक्तरूपेण त
तः व्याप्तः न कारणत्वेन अथ तदुभयं भूतानि भौतिकरूपं भोग्यं च भोक्तारं चात्मानं मय्यक्षरे पिर पूर्णं आभाते पश्य
तेति ४६ अध्यात्मशिक्षया स्वरूपोपदेशेन शिक्षिताः बोधिनाः अस्यानुस्मरणेन ध्वंसो जीवकोशो लिंगे यासां ताः

एवं ये तानि भूतानि भूतेष्वाम्नात्मना ततः उभयं मय्यथ परे पश्यता भानमक्षरे ४६ श्रीशुक
वाच अध्यात्मशिक्षया गोप्य एवं हस्तेन शिक्षितः तदनुस्मरणध्वंस जीवकोशसमध्यगन्
४७ आहृष्टतेन लिननाभयदारविंदयोगे श्वरेर्ददिविचिंत्यमगाध बोधैः संसारकूपपतितोत्त
रणावलंबगेहं नुयामपि मनसुदियात्सदानः ४८ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे ती
र्थयात्रायां कुरुवृत्तिसंगमोद्घाटीतमोऽध्यायः ८२

नर्गहस्यसंगेन मापया तित चरणस्मरणं प्रार्थयामासुरित्याह आहृष्टेति हेनलिननाभतेपादारविंदगेहं नुयं
गृहसेविनीनामपि नो मनसि सदा उदियादा विभवेत गोप्यो मुकुंदमुखनिःसृतवाक्कुधांतां मध्यात्मदीपकलिकां
परमार्थरूपां आकर्षयन्तु गतमधतमः समूहं नैशं मरिचिचिवताः सकलं वभंजुः ४८ इति भागवते टीकायां दश

मेघादशैतिनमः ८२

अशीतिमणवंचरुणीणां ह्यस्य कथोत्सवे द्रौपद्यै ह्यस्य भार्याभिरुक्ताः स्वस्वकरग्रहाः १ अयं यंकुशलं १ तथा
देक्षया हतमं होयेषांते २ महतां मनसः सकाशात् मुखद्वारेणोनिःसृतं क्वचित् कदाचिद्देहभृतां देहधारिणां देह
चामवस्मृतिश्च अविद्यानां हिनतीति तथातद्देहद्वारं श्वरसदीयज्ञानं हिनतीति चित्तुखीदेप्रभोत्तच्चरणाम्बुजासवे
कर्णपुटैरेभिरुपिवन्ति तेषां ततः दुर्जनशस्त्रैः कालरूपाकुतोऽशिवं भवतीत्यन्वयः कथं भूतां महात्मनां व्यासादी

श्रीशुक उवाच तयानुगृह्य भगवानोपीनां सगुरुर्गतिः युधिष्ठिरमथायुक्तं सर्वं श्रुत्वा
हृदो व्ययं १ तएवं लोकनाथेन परिरयसाः सुसहताः प्रत्युचुर्हृदमनसस्तथा देहाहतां हसः
२ कुतोऽशिवं तच्चरणां बुजासवं महान्नस्तो मुखनिःसृतं क्वचित् पिवन्ति ये कर्णपुटैरलं प्र
भो देहभृतां देहद्वारं स्मृतिं हिनति ३

नां मुखनिःसृतं क्वचित् कदाचिदपि व्यासादिवाक्यैस्वात्मत्वेन जानन्नो न दुःखं भवतीत्यर्थः ननु ईश्वरस्यात्ममेव क
थं तत्राह देहभृता इति देहभृता जीवाः तत्कृते तद्देहत्वेन उक्तं सति जीवेति कोत्येवात्यक्तः प्राणपातयदेसु आकाश आ
नंदो न स्यादिति श्रुतिः अथवा त्वमुखनिःसृतं तच्चरणां बुजासवं ये पिवन्ति तेषां महात्मनां कुतोऽशिवमित्यन्वयः ॥
तत्कृते भगवन्मस्कारः करणीयः ३

रामः

११९

हितेति पदद्वयं त्वात्वा हि एव त्वामेव न ताः स्मेत्यर्थः कथं भूतं आत्मधाम स्व रूपप्रकाशेन विधुतां निरस्ताः आत्म
हृता बुद्धिनिमित्तास्ति स्तोवस्थायि स्मिन् न तं भूत एव आनंदसंप्रवृत्तं सर्वानंदकंदं वरुणं भवदं पपरिहितं यतः न कुं
हितो बोधश्चिच्छक्तिर्यस्य न ननेव रूपता श्रीहृत्स्य कुतोऽस्मदादिवदेव प्रतीतेरत आहः कालोपस्येति कालेन उ

हितान्धधाम विधुतात्महृतं अवस्थमानंदसंप्रवृत्तं मकुंठबोधं कालोपस्येति ग
मावन आनयोगमाया हृतिं परमहंसगतिं न ताः स्म ४ श्रीशुक उ० इत्युक्तं मश्लोक शिखा
मणिं ननेव भिद्युवत्संधक कौरवस्त्रियः समेत्य गोविंदक्यामितो गृणोस्त्रिलोकगीताः श्रु
णु वर्णयामि ते ५ द्रौपद्युवाच हे वैदर्भ्य च्युतो भद्रदेहेनां ववन्ति कौशले हे सत्यभामे कालि
दिशे व्येरेहि णिलक्ष्मणे ६

पस्य विधुताश्च ते निगमाश्च ते वामवनेरक्षणार्थं आत्मा उपात्ता योग
मायया आहृतिर्नैकागमूर्तिर्येन तं परमहंसा नां गतिं त्वां भूतत्वं रूपत्वात् दस्माकं च त्वमायया न तत्सर्वं वैपरी
त्यात्वा मेव न ताः स्मेति यद्वा त्वामिति प्रकरणात् ज्ञानव्यंतां न ताः स्म किं ह्यत्वा किं आत्मधाम आत्मा शरीरं धाम ग
हं न च तच्च देहदेहिकसंगे परित्यजेत्यर्थः समानमन्यत् ४ त्रिषु लोकेषु गीताः ५ कौशले हे सत्येशे व्ये मि

हिला

त्रिषु लोकेषु गीताः ५ कौशले हे सत्येशे व्ये मि

हेभत्याः श्रीहृत्पत्यः ७ मामां अर्पयितुं संपादयितुं राजसुनरं संधादिषु उद्यतकर्मकेषु सन्तु भजेयाभरात्ते
 वां शेरवरितामुकुटवल्गुना अंगिरेण बोयेन ते वां मुधियदं धदित्यर्थः तस्य श्रीनिकेतचरणो ममार्चतायास्तु
 सनाभेभ्रातृवधेन सिंहकृतेन तसं हृद्यस्य तेन मेतत्तेन तानेन लिप्तमभिशापदुर्यशः अयमां सुं परिहर्तुं क

हेहृत्पत्य एतान्नो व्रतवो भगवान् स्वयं उपयेमे यथा लोके मनुकुर्वन् स्वमायया ७ रुक्मिण्यु
 वाच चैद्याय मापयितुमुद्यतकर्मकेषु राजसुजेयभटशेरवरितांगिरेणः निन्ये मृगेन्द्रस्वभा
 गमजावियथा तद्धीनिकेतचरणोक्तममार्चनाय ८ सत्यभामोवाच यो मे सनाभिवधतस्त
 तद्दत्ततेन लिप्ताभिशापमयमार्गमुपाजहार जितार्क्षराजमथ रत्नमदात्स तेन भीतः पि
 तादिशतमां प्रभवेपि दत्तां ९

क्षराजं त्वारलेस्यमेतकमुपाजहार आनीतवान् अथानंतरं मत्पित्रेरत्नमदात् तेन स्वापराधेन भीतः स
 मेपिता प्रभवे श्रीहृत्पत्यामां आदिशतदत्तौ दत्तौ अक्रुदिभ्यः प्रतिश्रुतामीत्यर्थः ९ ॥ ॥

रामः

११०

देहहृत्पतिता भुं श्रीहृत्पतिनिजनाथं स्वामिने देवमिश्रं सीतापतिं प्राप्ताय भविताय त्रिणवहानिहृत्स्वभ्रं दसः
 उरेधेन सप्तविंशतिदिनाभ्युद्यत परिक्षितः सजातापरिक्षायस्य सपरीक्षितः नैसाक्षान्सीतापतिरेवासौ
 विनितात्तापादौ प्रगृह्य मणिना सह मां हर्णमुपाहरत् अर्हेण तया समर्पितवान् अहो न हि त्वमिति श्रेयसिनेत्याह

जाववत्सुवाच प्राप्ताय देहहृत्पतिनिजनय देवं सीतापतिं त्रिणवहान्यमुनाभ्युध्यत ज्ञात्वा
 परीक्षितउपाहरदहर्णमापादौ प्रगृह्य मणिना सह मुष्यदासी १० कालिंघुवाच तपश्चरं
 तीमात्ताय स्वपादस्य र्शनाशया सरव्योपेत्याग्नहीत्याणि यो हंत द्रुहमाजनी ११ भद्रोवा
 च यो मास्वयं वरमुपेत्य विजित्य भूपान्तिन्येष्वयथगमिवात्मवलं हिं पारिः भ्रातृश्च मेप
 कुरुतः स्वपुरंश्च यौकस्तस्यास्तमेनुभवमं प्रयवने जनत्वं १२ सत्योवाच सप्तोक्षणो निव
 लवीर्य सुतीक्ष्णशृंगान् पित्रा हृतास्ति पवीर्य परिक्षणाय तान् वीरदुर्मदहनस्तरसा निगृ
 त्य कीडन्वबंधयथा शिशवो जतोकान् १३ अमुष्माहं दासीति १० सरव्यार्जुनेन तस्य गृहमार्ज

नीगृहे संमार्जनकर्त्री ११ श्रुतां यथगतं स्ववलं हिं पारि सिंहं रवेति मे भ्रातृश्चाप्यकुरुत अपकारं कुर्वन्तो विजि
 त्यश्चि यौकः लक्ष्मीनिवासः तस्योप्रावने जनत्वं चरणक्षालनकर्तृत्वं अनुगर्भप्रतिजन्ममेतत् १२ सप्तउक्ष
 णः दृष्टवान् लंबवीर्यं च प्रभावश्च नीक्ष्य शृंगानि व अनिशयितानि ये वा तान् मोपि त्राहतां संपादितान् वी

यसेमांदां नृक्षितिपानां वलस्य वीर्यस्य परीक्षणाय तानि मसि द्वावीरणां दर्मे दंष्ट्रं नित्ये तान्तरसा शीघ्रमेव निगृह्य
मयित्वा क्रीडन्नायासेनैव वंधं अजतोकान् अजापत्यानि १३ वीर्यमेव श्रुत्वा देयं यस्याः तां मांदासीभिः सह चतुर
गिणी गजाश्वादिसेनायुक्ता पुरं निवे १४ हस्ते हे द्वौ पदी तस्मिन्नेव चित्तं यस्यास्तामामक्षौहिण्यासेनया सह सखी

यस्य वीर्यं श्रुत्वा मांदासीभिश्चतुरंगिणी पथि निर्जित्य राजन्यान्निश्रेयसास्यमस्तमे १४
मित्रविंदो वाच पितामेमा तुलेया यस्य माह्वयदत्तवान् हस्ते हस्त्रायत चिन्तामक्षौहिण्या
सखीजनैः १५ अस्य मे पादसंस्पर्शो भवेज्जन्मनि जन्मनि कर्मभिर्भ्रातृमाणाया येन तच्छ्रे
यमात्मनः १६ लक्ष्मणो वाच ममापि राक्षस्युत जन्मकर्मच श्रुत्वा मुहुर्नोरदगीतमासह चि
त्ते मुकुंदे किल पद्महस्तया वृतः सुसंमृष्य विहाय लोकपान् १७ ज्ञात्वा मम मत्तं साधिपिता
दुहितृवत्सलः वृहत्सेन इति ख्यातस्तत्रोपायमचीकरत् १८

आत्मनः मेतत्कैवल्यारम्भं श्रेयो भवेत् यद्वा येन कारणेन आत्मनो जीवस्य तत्तत् श्रेयः स एव परुषार्थ इति १६
राक्षिहे द्वौ पदी यथा मित्रविंदोऽयाः तथा ममापि चित्तं मुकुंदविषयमासीत् सुसंमृष्य मुविचार्य पद्महस्तया श्रि
या वृतः किल अतोपि मम चित्तं श्रीमुकुंदे आसेति १७ तत्र श्रीकृष्णप्राप्तावचीकरत् कारयामासः १८ ॥

रामः

१२१

यथा राक्षितवस्वयं वरस्ये फसा आमुमिह पाहृतः तथा मत्स्यं वारितवान् पाठान्तरे पार्थस्येषु णाया हस्तः तर्ही ममा
पि अर्जुन एव किं नाविध्यत तत्राह अयं त्वितिसमत्स्यो बहिरेवा कृत्रो नान्तः अतः संभसेल गुर्यो हृदय्या संलक्ष्य
ने अयेतु न तथा किंतु संभमूले निहित्य कलशजले केवलं दृश्यते अतो दृष्टि रधस्तादुपरिलक्ष्य भित्ति श्रीकृष्णव्यतिरे

यथा स्वयं वरे राक्षितमस्य पार्थस्य पाहृतः अयेतु बहिरेवा कृत्रो दृश्यते सजले परं १९ श्रुत्वा
तत्सर्वतोभूपा आययुर्मत्पितुः पुरं सर्वास्त्रशस्त्रतत्तः सोपाध्यायाः सहस्रशः २० पित्रा
संपूजिताः सर्वे यथा वीर्यं यथा वयः आदत्तः मशरं चापे वेदं पर्वदिमद्वियः २१ आदाय व्या
सृजन्केचित्सज्जीकर्तुमनीश्वराः आकोट्यं ज्ञासमुत्सृज्य येतुरेकेऽमुनाहताः २२ सज्जेरु
त्वा परे वीरमागधा वष्टचेदिपाः भीमोदयो धनो कर्णो नाविदंस्तदवस्थितिं २३ मत्स्या
भासे जले वीक्ष्य ज्ञात्वा च तदवस्थितिम् पार्थो यतोऽसृजदृष्टं नाक्लिनत्सस्पर्शे परम् २४

केण कस्यापि न भेद्य इति भावः १९ २० मत्स्यं वेदं पर्वदिसं सदिमद्वियः मय्येव धीर्यं वामिति अन्यविज्ञानवेदं श
क्ता इति भावः २१ तदेवाह आदायेति अमुना चापेन २२ नाविदंस्तदवस्थितिमिति मागधादीनां क्रियाशक्तिरे
वनतुल्यं भावितेत्यर्थः २३ यतो यलवान् असृजन् मुमोच सर्वाणामत्यं नाक्लिनत् परकेवलं पस्पर्शज्ञानवा

२४
न पृथुर्नो बलं नापूर्णं इत्यर्थः

२५ अभिजितिसर्वायसाधकेमुहूर्ते २६ २७ भगवत्यामिहर्षनिर्भरेणात्मानमेवानुवर्णयंत्याहृष्यां तदंग
मिति तत्तदाकलौकलस्वनोत्पुण्ययोस्ताभ्यां पभ्यां रंगं प्राविश कनकेनो ज्वलारं लानी चीयप्रावृत्य परिधा
यचनीवीवंधेन कौशिकाग्रे उत्तमकौशेयवस्त्रे सत्री डोहा सोयस्मिन् तद्वस्त्रं यस्याः सा कवयो धृताः स्रजो यया

राज्येषु निवृत्तेषु भगवान् धनुर्गदयसज्जं हत्वा यलीलया २५ तस्मि
संधाय विशिखं मत्स्यवीक्ष्य स हज्जले हितेषु पायातयतं सूर्यं चाभिजिति स्थिते २६
दिविदं दुभयोने दुर्जयशब्दयुता भुवि देवाश्च कुसुमासारान्मुचुर्हर्षविह्वलाः २७ तदंगमा
विशमहंकलनूपुराभ्यां पभ्यां प्रगृह्य कनकोज्वलरत्नमालां नूलेनिवीय परिधाय वकौशि
काग्रे सत्री डोहा सवदना कवरी धृतसक २८ उन्नीय वक्त्रमुरुकुंतलकुंडलत्विट्गंडस्थलं
शिशिरहासकटाक्षमोक्षैः एतौ निरीक्ष्य परितः शनकैर्मुहुरंसे नरकहृदयानि दधे स्वमालां
२९ तावत्तदंगपट्टहाशं स्वभेयानकादयः विनेदुर्नदनर्तक्योननृतुर्गायका जगुः ३० ॥

सा २८ उखः कुंतलायस्मिन् कुंडलयोस्त्रियो यया स्ते गंडस्थले यस्मिन् तदेव तच्च शिशिरः संतापहारो हा
सो येषु तैः कटाक्षेण विलासैः अनुरक्तं हृदयं यस्याः सा ह २९ २९ २९ ॥

रामः
१२२

हेयात्तसेनि द्वौ पटी हस्ते इशेमया हने सति स्यर्धतः स्यर्धमानाः नन्वेवं परमैश्चुर्यं दृष्टवतां कुतः स्यर्धवसरत्नत्राह
तच्छ्रुत्वा तु गच्छति तच्छ्रुत्वेन कोमेनातुराः विवशा कामविजृम्भिताः स्यर्धं तीति भावः ३१ हयरत्नानां चतुष्टयं यस्मिन्
स्थं हृष्यां मामाहं ग्यहृष्यां धनुवाणौ गृहीत्वा चतुर्भुजस्तस्थौ ३२ मृगाणां मिषतो मृगराडिव तदा हरिर्जगाम ३

एवं हते भगवति मये शेनूपयूथयाः नसे हि रेयात्तसेनि स्यर्धिनो तच्छ्रुत्वा र्दितः ३१ मा
तावद्रथमारेण्य हयरत्नचतुष्टयं सार्द्धं मुद्यम्य सन्नद्धस्तस्यावाजौ चतुर्भुजैः ३२ दारुकः
श्रोतयामास कांचनोपस्करं मेषतो भुजं रत्निमृगाणां मृगराडिव ३३ तेन सज्जं तं
जन्मानिवेदं पथिवे च न संयता उद्धृतेष्वासा गनामसिंहा यथा हरिं ३४ ते शार्ङ्गं च्युतवाणौ
धैः कृतवाहं प्रिकंधराः निपेतुः प्रधने केचिदेके संत्यज्य दूतुः ३५ ततः पुरीयदपतिरत्यलं ह
नारविच्छ्रुत्वा ध्वजपट्टचित्रतोरणा कुशस्य लीदिविभुवि चाभिसक्तनां समाविशत्तरणि रिव स्व

नि शेषो ज्ञातव्यः दारुकश्चैव वामृगराजो यमा ३१ अन्वसज्जं तययतः सक्ता वभ्रुवः राजन्यानि वेदं प्रति वंधक
र्तुकेन च पुरतो गत्वा पथि संयता वभ्रुरित्यर्थः उद्धृतेष्वासाः ऊर्ध्वकृतचापाः गनामसिंहाः श्वानः हरिं सिंहं यथे
ति ३४ ३५ रविच्छ्रुत्वा दयतीति रविच्छ्रुत्वा ध्वजेषु पथि यस्यां चित्राणि तोरणानि यस्यां सैव सा च तोकुशस्य लियु

शेयदुपतिः समाविशत् स्वकेतने मे उरुं अस्ताच
ले वा ३५

महार्हवासः प्रभृतिभिः सुहृदादीन् पूजयामास ३७ दास्यादिभिः सह आयुधानि पूर्णस्यापि ददौ ३८ इमा अयो वयं सर्वसंगनिवृत्त्यानपसास्वधर्मेण अहमस्मान् तस्य गृहदासिकावभूवि ३९ क्षितिजयेति विजये जिता नाराजकन्या नः अस्मान्तेन रुद्राः ज्ञात्वा ततो निर्मुच्यसे सृते विमोक्षो यस्मान् तस्य दातुं जमनुस्मरन्ति नः परिणिनाय उदावहन् आसक्तकामोपियः ४० नवयमिति साम्राज्यादिन कामया महे किन्तु एतस्य श्रीमत्यादरजो मूर्धो वोटुं काम

पितामे पूजयामास सुहृत्संवेधि वांधवान् महार्हवासो लंकारैः शय्यासनपरिकरैः ३७ दासीभिः सर्वसंपद्विभंटे भरयवाजिः आयुधानि महार्हाणि ददौ पूर्णस्य भक्तितः ३८ आत्मारामस्य तस्ये मा वयं वै गृहदासिकाः सर्वसंगनिवृत्त्याहानपसा च वभूवि ३९ महिष्य उचुः भौमं निवृत्त्यसंगणं युधितेन रुद्रा ज्ञात्वा यनः क्षितिजयेति नराजकन्याः निर्मुच्यसे सृतिविमोक्षमनुस्मरन्तीः पादो वृजं परिणिनाय य आसक्तकामः ४० नवयं साधिसाम्राजं स्वाराज्यं भोज्यमप्युत वैराज्यं पारमेष्ठ्यं च आनेत्यवाहरेः पदम् ४१

पयोयुयं सर्वसंपद्विभंटे आहः हे साधिसां भ्राज्यं सार्वभौमं पदं स्वाराज्यमिदं पदं भोज्यं तदभयं भोगभाक्त्वं विविधं ज्ञेते रतिविराट् तस्य भावो वैराज्यं अणिमादिसिद्धिभाक्त्वं मित्यर्थः पारमेष्ठ्यं ब्रह्मपदं आनेत्यमोक्षं हरेः पदं तत्सालोक्यादिननु कामया महे इति यद्वा बह्वचरात्सुणोक्तक्रमेण प्रागादिदिक्चतुष्टया

विपत्यानि संराज्यं भोज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं पारमेष्ठ्यं ४१

रामः १२३

तत्किं न त्यादरज एव काम्यते अत आहः श्रियः कुचकुंकुमगंधाख्यमिति ब्रह्मादिसेवया श्रियापि सेवितत्वादिति भावः ४२ ननु तर्हि अनिदुर्लभत्वा तत्किं तदं कुर्या अत आहः ब्रजस्त्रिय इति यद्यथा गावः गाः सहात्मनोपि गाः श्वारयतः पादस्य शैच गोपायथा वां कुं नितदुत्तराणां सुरुभमिति भावः ४३ इति भागवते टीकायां दशमेऽं

कामया महानस्य श्रीमत्यादरजः श्रियः कुचकुंकुमगंधाख्यमूर्धो वोटुं गदाभृतः ४२ ब्रजस्त्रियो यदं कुं ति पुलिंघस्तृणवीरुधः गावश्श्वारयतो गोपाः पादस्य शैमहात्मनः ४३ इति भागवते महापुराणे द्रौपद्याः कृष्णमहिषीणां संवादे श्रीश्रीनितमो ध्यायः श्रीशुकः श्रुत्वा एथा सुवरुपुत्रयया तसेनीमाधव्ययक्षितिपयत्यउतस्वगोप्यः कृष्णैरिव लात्मनि हरे प्रणयानुबंधं सर्वा विमिसुरलमश्रुकलाकुलाक्ष्यः १ इति संभाष्यमाणा सुस्त्रीभिः १ स्त्रीषु नृभिर्नृषु आययुर्मुनयस्तत्र कृष्णरामदिदृक्ष्या २ द्रौपद्या नो नारदश्चैव नो देवलो ३ सितः विश्वामित्रः शतानंदो भारद्वाजो यगौतमः ३

श्रीनितमः २३ चतुर्भिर्गंधिका श्रीनितमे मुनिसमागमे वसुदेवमखोत्साहवंधुप्रस्थापनादिकं १ सुवरुपुत्रीणां धारीमाधवीसुभद्रां क्षितिपानां राज्ञां पत्यः स्वगोप्यः कृष्णभक्ता गोप्यः विमिसुरः विस्मयचक्रः १२

४ ५ दं आनर्चुः अर्चितवतः ७ धर्मगोसीतनुर्यस्यसः धर्मगुप्तनुः यतानियतावाग्यस्यतस्यसदसः ८ जन्यभूतः सफः
लज्जानः तत्फलं जन्मफलं किंतन्ययोगेश्वरदर्शनं किंचिदुपपन्नं दर्शनमेवमावदेवानामपि दुःप्रापं ९ अस्माकं तु स्यर्श

रामः सशिष्यो भगवानवशिष्यो गालवो भृगुः पुरुषस्य कश्यपो त्रिभुवामार्कण्डेयो वृहस्पतिः ४
द्वितस्त्रितश्चैकतश्च ब्रह्मपुत्रस्तथांगिराः अगस्त्यो याज्ञवल्क्यश्च वामदेवादयोपरैः ५ तान्
शृणु सहसोत्थाय प्रागासीनान् पादयुः पांडवा हस्तरामौ च प्रणमुर्विश्वं दितान् दं तानानर्चु
येया सर्वे सह रामोच्युतोर्चयन् स्वागतासनपाद्यार्घ्यमात्यधूपानुलेपनैः ७ उवाच सुखमा
सीना भगवान् धर्मगुप्तनुः सदसस्तस्य महतो यतवाचो नृश्रवतः ८ श्रीभगवानुवाच अहो न
यं जन्मभूतो लब्धं कात्स्न्येन तत्फलं देवानामपि दुःप्रापं यद्योगेश्वरदर्शनं ९ किं स्वल्पतपसा
नृणामर्चायां देवचक्षुषां दर्शनस्यर्शनप्रसन्नहृत्पादार्चनादिकं १० न त्वं मयानितीर्यानि न
देवामृच्छि लामयाः तेषु नंत्युरु कालेन दर्शनादेव साधवः ११

येनाह किमिति स्वल्पतपसां तीर्थस्नानादिमात्रेण तपो बुद्धिर्येषां तर्थाचर्यां प्रतिमायां देवदर्शनं चक्षुर्दृष्टियेषां
तेषां योगेश्वरस्यर्शनादिकं मिदं किं असंभावितमित्यर्थः १० एतत्प्रपंचयति न त्वं मयानितीर्यानि ११ ॥

म २

रामः

१२४

वाङ्मनसयोरप्युपासनाविषयत्वं योवाचं ब्रह्मेत्युपासने योमनो ब्रह्मेत्युपासति श्रुतेः अर्घ्यं नमस्कृत्य न
नहंरिति अत्र हेतुः भेदकृतः भेदकर्तारः यद्वा भेदबुद्धिर्बुद्धेः पुंसाविपश्चित्तो निरस्तभेदाः तेन मुहूर्तमोत्रसेवये
वाघं प्रेतीति १२ अतः साधुविहाया यत्रान्नादिव द्यासं ज्ञमानोऽतिमंदरुत्याहयस्येति आत्मविद्धिः अहमि
ति बुद्धिः त्रयोधातवो वातपितृश्लेष्माणप्रकृतयोऽप्यस्य तस्मिन् कुणपेशरीरे स्वधीः स्वीयारतिवद्धिभोर्मेभूवि

नाग्निर्न सूर्यो न च चंद्रतारकानभूजलं रवंश्च स नो यवाद्यनः उपासिता भेदकृतो हरंत्यघं
विपश्चित्तो प्रतिमुहूर्तसेवया १२ अस्यात्मबुद्धिः कुणपेशी धातुके स्वधीः कलत्रादिषु भो
मदस्वधीः यतीर्य बुद्धिश्च जलेन कर्हिचि जनेषु भित्तेषु सरवगोखरः १३ शुक उवाच
निशम्येत्यं भगवतः हस्तस्पाकुंठमेधसः वचोदरन्वयं विप्रास्तस्नीमासनभ्रमद्वियः ॥
१४ चिरं विमृश्य मुनयर्श्वरस्येति तव्यतां जनसंगमहरस्युचुः स्मयंतस्तं जगद्गुरुं १५

कारेऽप्यधीः देवता बुद्धिर्यतः यस्य तीर्थबुद्धिः तीर्थमिति बुद्धिः अभित्तेषु तत्त्वविस्तृत्य स्यताः बुद्धयो न संति सरव
गोष्वपि खरः दारुणः अत्यविवेकी यद्वा गवोत्पादिभारवाहः खरोगदेभरति १३ दुरन्वयं अनवरुपं विभ्रमं
ती अनवस्थिताधीर्बुद्धियेषां ते १४ ईशितव्यतां अनीश्वरतां कर्माधिकारितां जनसंगमात्रमेतदित्युचुः स्म

यंतः हसंतः १५

भा. ३. ३४

१२५

अनन्वये विहृत आहुः हाभ्यां यन्माययेति तत्त्वितु उन्नमा अपिवयेकासौ मायाया विमोहिता इति नामाहुः
यदि नित्यं यस्यान्तर्हया चेष्टितो न गुरुः सन् ईशितव्या इति अनीश्वरवदाचरति भगवन् नन्वहमीश्वरश्चेति
मित्येवमाचरेयं न ज्ञाहुः अहो इति भगवत्स्वविचेष्टितं विचित्रमनर्क्यं १६ भगवत्स्वमेवाहुः अनीह इति अ
नीहः अक्रिय एव आत्मना स्वरूपमात्रेण बहुधेत्यत्र दृष्टान्तः यथ भो मेरिति भो मेर्यतादिविकारे रूपरुचि

मुनय ऊचुः यन्मायया तत्त्वविदुः समावये विमोहिता विश्वसजामधीश्वराः यदीशितव्या
यति गुरु ईहया अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितं १६ अनीह एतद्गुरुधैक आत्मना सजत्यव
त्यति नव ध्यते यथा भो मेहि भूमिर्वहना मरुपिणी अहो विभूम्न श्रितं विडं वने १७
अथाभिकाले स्वजनाभिगुप्तये विभर्षि सत्त्वं स्वरुपनिग्रहाय च स्वलीलया वेदपथं सना
तनं वर्णाश्रमात्मापुरुषः परो भवान् १८

१९ ता वाचारेभणविकारेणामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति
श्रुतेः ननु कथं जगत्स्रष्टादिकर्ता वसुदेवपुत्रत्वादिति तत्राहुः अहो इति विभूम्नः परिपूर्णस्य तव रंज
न्मादिचरितं विडं वनमनुकरणमात्रेण ननु तत्त्वमिति १७ जनसंग्रहनाहुः अथापीति त्रिभिः सत्त्वं शुद्ध
सत्त्वात्मा कैरूप्ये विभर्षिस्व लीलया आचारेण वेदपथं च विभर्षिः १८ १८ ॥

रामः
१२५

अतएव ब्राह्मणेषु बहुमानमपिकरोषि सहेतुकमाहुः ब्रह्मेति ब्रह्मवेद एतं शुक्लं शुद्धं ते तदयं अंतरंगं रूपं कुतः इत्यत
आहुः यत्रेति यत्र ब्रह्मणि व्यक्तं कार्यं अव्यक्तं कारणतः परं सत् सन्मात्रं ब्रह्म च तप आदिभिरूपलब्धं तत् ब्रह्म
१९ तस्माद्देहदयत्वादेव वेदप्रवर्तकं ब्राह्मणकुलं शास्त्रयोर्नैवेदप्रामाणकस्य तव सद्दामश्रेष्ठ मुपलब्धि

ब्रह्म ते तदयं शुक्लं तपः स्वाध्यायसंयमैः यत्रोपलब्धं सद्ब्रह्म मव्यक्तं च ततः परं १९ तस्मा
द्ब्रह्मकुलं ब्रह्मन् शास्त्रयोर्नैस्त्वमात्मनः सभाजयसि सद्दामतत् ब्रह्मण्यागुणी भवान् २०
अद्य नो जन्मसाफल्यं विद्यायास्तपसोदृशः त्वया संगम्य सद्ब्रह्मयाय देतः श्रेयसां परः २१ न
मस्तस्मै भगवते ह्यस्त्राया कुलमेधसे स्वयोगमायया कृन्महिम्ने परमात्माने २२ नयं विं
देत्यमी भूपा एका रमाश्च ह्यस्यः मायाजवनिका कृन्मात्मानं कारुमीश्वरं २३ ॥

स्थानं सभाजयसि संपूजयसि तत्तस्मादेव कारणतत्त्वं ब्रह्मण्यानामगुणी मुख्यः तत्प्रत्यययोजकः सन् क
र्माचरसीत्यर्थः २० तस्मादिश्वरस्य तवेदे जनसंग्रहमात्रेण वयं नुतव संगत्या कृतार्थो इत्याहुः आर्घेति यद्विः सत्तां
गत्या त्वया संगम्य संगं प्राणयत् तस्मादीश्वरस्य त्वं श्रेयसां परो अंतः अवधिः २१ नम इति एकस्मिन्नेव स्थाने आ
रामो येषां तेपि कारुस्रष्टादिकारणं ईश्वरं नियतारं २३

एतत्सदृशान्तमाहः यथेति शयानः स्वप्नाय शयनगुणतत्त्वदृक् स्वप्नविषयेषु तत्त्वदृष्टिः नाममात्रेन्द्रियेन मनसा आ
भानं सिंहव्याघ्रादिरूपमात्मानं देवदत्तं रहितं देवदत्तादिरूपमात्मानं न वेद यथा २४ एवं तानां नाममात्रेषु स्वप्नादितु
ल्यविषयेषु रंदिष्ये यो रंहा प्रवृत्तिः सैव मायानया विभ्रमचित्तो न वेद स्मृतं विवेकस्योपपन्नान्नाशान् २५ अथो
घमर्षं नाशयत्करोति तद्गंगाख्यतीर्थं तस्यास्य दमाश्रयं ते प्रिसुपक्वयोगैरपि तद्दिक्कृतं केवलं ननु दृष्टं तस्य ते

यथा शयानः पुरुष आत्मानं गुणतत्त्वदृक् नाममात्रेन्द्रियाभानं न वेद रहितं परं २४ एवं ताना
ममात्रेषु विषयेष्विन्द्रिये ह्या मायया विभ्रमचित्तो न वेद स्मृत्युपपन्नान् २५ तस्याघते दह
शिमां प्रिमयौ घमर्षतीर्थी स्य दं दृष्टि कृतं सुविषययोगैः उत्सिक्तभक्त्युपहृता शयजीवको।
शा आपुर्भवद्वतिमथो नुगृहाण भक्तान् २६ श्रीशुक उ० इत्यनुज्ञाप्य दाशार्हं धृतं राख्यं
धिसिरं राजर्षे स्वाश्रमानं गंतुं मुनयो दधिरे मनः २७ तद्दीक्ष्य तानुपब्रज्य वसुदेवो महारय
शाः प्रणम्य चोपसंगृह्य वभाषे दं सुयंत्रितः २८ ॥ चिंददृशिमदृष्टवंतो वयं बहुभिः पुण्यैः अनो

ऽस्मान् भक्तानुगृहाण भक्तान् कृतानुग्रहं कुर्वन्तीत्यर्थः ननु किं भक्त्या यथा पूर्वतप एव तप्यतामिति नेत्याह ॥
उत्सिक्ता उद्विक्ता या भक्तिः तया उपहत आशयलक्षणा जीवको शोयेषां तेषां पूर्वभगवद्भक्तिमायुः नात्य
रति २६ २७ उपसंगृह्य चरणोपाणभ्यां धृत्वा वभाषे दमिति संधिरर्थः २८ ॥

रामः
१२६

सर्वदेवा येषु तेभ्यः पावती वैदेवतास्ताः सर्वा वेदविदिग्राह्येण वसंतीति श्रूतेः येन कर्मणा यथा कृतेन वा कर्माणां
निगंरोनिगसो भवति तदुच्यते २९ श्रीकृष्णं हि तस्मान्मरुतीति विस्मिता न्यत्याह नारदः नातीति वभ्रुत्सया
वो हृमि कृया ३० तत्रत्याः गंगातीरवासिनः ३१ श्रीकृष्णं भक्त्या भिमानो विद्याविजृम्भित इत्याह यस्येति
हृभ्यो अनुभूतिर्ज्ञानं कुतश्चिदपि न तरिष्यति न नश्यति तदेवाह कालेन कर्करिकाफलवत् अस्म्यविश्वस्य

श्रीवसुदेव उवाच नमो वः सर्वदेवेभ्यः कृषयः श्रोतुमर्हं यऽकर्मणा कर्मनिर्हारे यथा स्यात्त
स्तदुच्यते २९ नारद उ० नातिचित्रमिदं विप्रावसुदेवो वभ्रुत्सया कृष्णं मत्ता भक्तं यत्र एक
तिश्रेय आत्मनः ३० सन्निकर्षो मनुष्याणामनादरणकारणं गां गंहित्वा यथान्याभस्त
त्रत्या योतिश्रुद्वये ३१ यस्यानुभूतिः कालेन लयो त्यत्यादिना स्य वै स्वतो न्यस्माच्च गुण
तो न कुतश्चिदतरिष्यति ३२ तं केशकर्म परिपाकगुणप्रवाहैरव्याहृतानुभवमीश्वरमहिती

लयो त्यत्यादिनापि स्वतश्चिदुदादिवत् अस्म्यच्च मुद्गरदिवत् पटादेः गुणतो रूपाद्यंतरोत्यतेः ३२ पूर्व
रूपादिना देहादितमेव कुतश्चिदप्यव्याहृतानुभवे अतएवेश्वरं किंच अहितीयं कृष्णं अत्यः प्राकृतः उपगृह्णा
कृत्रं मनुष्यं मन्येत कैः केशकर्मदिभिः तत्र केशरागादयश्च तत्पूर्वकाणिकर्माणि च तत्परिपाके सुरवदुःखे

वसन्तीति गुणतो पुनः प्रवाह

श्रुतैः प्राणादिभिश्च स्वविभवैः स्वकार्यैः तत्र दृष्टान्तः मेघहिमोपगमैः अभ्रं तु वारगहभिः स्वविभवैः सूर्यमिवेति
३३ अथेति ३४ ३५ चित्तस्योपशमः उपशमहेतुः योगमोक्षोपायश्च स नैरात्ममुद्रया वहतीति तथा सुगमः
प्रकृत्याश्रयत्वाधर्मश्च भावश्यकः अन्यथा विहिताकरणेन मालिन्यप्रसंगात् ३६ ननु कर्मणानुपजया

प्राणादिभिः स्वविभवैरुपगमन्यो मन्येत सूर्यमिव मेघहिमोपगमैः ३३ अथोचुर्मनयो
राजन्नाभाष्यानकदं दुभिः सर्वेषां शृण्वतां एतां तथैवाच्युतं मयोः ३४ कर्मणा कर्मनिर्ह
रणस्य साधु निरूपितः यच्छ्रद्धया यजेद्विष्णुं सर्वयज्ञेश्वरं मखैः ३५ चित्तस्योपशमोयं वैक
विभिः शास्त्रचक्षुषा दर्शितः सुगमो योगो धर्मश्चात्ममुद्रावहः ३६ अयं स्वस्त्ययनः पं
थाद्विजातेर्गृहमेधिनः यच्छ्रद्धया स वित्तेन शुक्रेन ज्येत पूरुषः ३७ ॥ ॥

धनेन त्यागेनैकेन अमृतत्वमानश्चरित्यादिना त्यागस्यैव विहितत्वात् कथं कर्ममोक्षोपाय इत्याशंक्य आह
वेवत्यागस्याशक्यत्वादित्याशयेनाह अयमिति सार्धं चतुर्भिः स्वस्त्ययनः स्वस्तिक्षेम ईयतेनेनेति तथा श्रद्धया
निष्कामतया शुक्रेन श्रद्धेन आप्तेन वित्तेन पूरुष ईश्वर ईज्येत इति यत् एव पंथा ३७ ॥ ॥

रामः

१२९

स्वस्त्ययनत्वमाहुः वित्तैषणामिति वित्तफलभूतेर्यज्ञैर्दानैश्च वित्तैषणां वित्तैस्तु विसृजेत् गृहेर्गृहोचितेर्भोगे
दोरसुतेषणां विसृजेत् तदनुभवेनैव तदोत्सुक्य निवृत्तेः देहे मृते आत्मनः स्वर्गादिलोके षणां च कालेन क्षयानु
संधानेन विसृजेत् देवदेवमुदेव यद्वा देवकालेन देवानामपि मृत्युदेतुनेत्यर्थः अत्राचारं प्रमाणायति ग्रामरति
३८ किंच क्रणेरिति तथा च श्रुतिः जायमानो ब्रह्मणस्त्रिभिर्भागवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन

वित्तैषणां यत्तदानैर्गृहेर्दोरसुतेषणां आत्मलोके षणां देवकालेन विसृजेद्बुधः ग्रामे त्यक्तै
षणाः सर्वे ययुर्धोरास्तपो वने ३८ क्रणैस्त्रिभिर्हि जो जातो देवर्षिपितृणां प्रभो यज्ञाध्यय
नपुत्रैस्तान्यनिस्तीर्य त्यजत्यतेन ३९ त्वत्त्वयमुक्तो ह्यभ्यां वै ऋषिपित्रोर्महामते यज्ञैर्दे
वेषामुन्मुनिर्ऋणो शरणो भव ४० वसुदेव भवान्नूनं भक्त्या परमया हरिं जगतामीश्व
रं प्राच्यः स यद्वा पुत्रतां गतः ४१ शुक ३७ इति तद्वचने श्रुत्वा वसुदेवो महामनाः तानृषीन्
९ त्विजो वत्रे मूर्धानं प्रसाधय च ४२

देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य रत्यादिना तान्यनिस्तीर्यतेषामृणान्यनपाह
त्य तथा च मनः क्रणानि त्रीण्यपाहृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् अनपाहृत्य मोक्षं तु सेवमानो ब्रजत्यध इति ४०
निर्ऋणः निर्मुक्तऋणः अशरणो भव गृहात्य ब्रज ४० किंच अविश्रुतचित्तानो अयं क्रमः त्वं नु कृतार्थ एव
त्याहुः वसुदेवेति प्राच्यः अर्चितवान् यद्यस्मात्तवां युवयोः

४३

४४

भा. २. ३. ८४
१२८

४३ ४४ आलिसाकुंकुमादिभिः वस्त्रपाणयः गृहीतार्हणहस्ताः ४५ ४६ अक्तनेत्रयोरंजनेन अभ्यक्तं सर्वेनेसु
नवनीतेने ४७ नाभिः पत्नीभिः सहितो दिक्षितो विरेजे ४८ ४९ जीवेशो सर्वजीवानामीशो ५० अनुयत्तं प्रतिय
नयनमृषयोरंजनवृत्ताधर्मेण धार्मिकं तस्मिन्त्रयाजयन्क्षेत्रे मखैरुत्तमकल्पकैः ४३ न
दीक्षायां प्रवृत्तायां वृक्षयः पुष्करस्तजः स्नाताः सुवाससो राजाजानः सुयुक्तं वृत्ताः ४४
तन्महिष्यश्च मुदिता निष्कंक्षुः सुवाससः दीक्षाशालामुपाजग्मुर्गालिसावस्त्रपाणयः
४५ नेदुर्मदंगयठहंशं खभेर्या नकादयः ननृतुर्नटनर्तक्यस्तसुवुः सतमागधाः ४६ जगुः
सुकं ह्येयां गंधर्व्यः संगीते सहभर्तृकाः तमभ्यसिचन्निधिवदत्तमभ्यात्तमृत्तिजः ४७ पत्नीरसा
दृग्भिः शोभनजमिवोदुभिः ताभिर्दुकूलवलये होरनूपरकुंडलैः स्वलं वृत्ताभिर्विभवेदी
क्षितो जीनसं वृत्तः ४८ तस्य त्विजो महारंजरत्नकोशेयवाससः ससदस्या विरेजुसेययार
वृहणो धरे ४९ तदारामश्च हस्तश्च ~~सर्वैर्वेधुभिरन्विता~~ रेजतुः स्वसुतेर्दारे जश्वे
शो स्वविभूतिभिः ५० ईजेनुयत्तं विधिना अग्निहोत्रादिलक्षणैः प्राहृतैर्वैद्यैर्नैर्द्वयज्ञा
नक्रियेश्वर ५१
सं आस्तात सर्वाङ्गाः प्रवृत्ताः ज्योतिशो मदर्शपूर्णमासादयः तेभ्यश्चोदनालिंगादि
भिरिति देशप्राप्ताः वै वृत्ताः सौर्यस्तत्रादयः तैः सर्वैर्द्वयपुरोडाशादिज्ञानं मंत्रक्रियाकर्मतेयामीश्वरं ५२

भि. ५

रामः
१२८

५२ ससुः स्नानं चक्रः ५३ अश्वभ्यः श्रुनोभिव्याप्य अन्नेना पूजयन् ५४ वंध्यादेश्वरणांतान् परिवर्हेण प्रति
दत्तेना पूजयन् ते च सर्वे प्रययुः ५५ ५६ प्रयाणे केचोचिद्विशेषमाह धृतराष्ट्र उच्यते ॥ अनुजो विदुः पाथो ॥
अथार्त्विगभ्यो ददात्काले यथा स्नातं सदक्षिणाः स्वलं वृत्तेभ्यो लं वृत्त्यगो भूकन्या महाधनाः ॥
५२ पत्नी संयाजावभृथैश्चरित्वा ते महर्षयः संस्मराम हूदे विप्राय जमानपुरः सराः ५३ स्ना
त्वालंकारवासांसि वेदिभ्योऽदत्तदास्त्रियः ततः स्वलं वृत्तो वर्णनाश्वभ्योन्नेन पूजयन् ५४ वं
धुस्तदारान्समुता न्परिवर्हेण भूयसा विदर्भकोशलकुरुत्काशिकैकेयसंजयान् ५५ सद
स्य त्विक्त्तुरगणान् भूतपितृचारणान् श्रीनिकेतमनुप्राप्य शंसन्तः प्रययुर्द्रुतम् ५६ धृतरा
ष्ट्रो नुजः पार्थाभीष्मो द्रोणः यथायमो नारदो भगवान्यासं सुहृत्सं वंधिवोधवाः ५७ वंधून्य
रिष्वज्ययदसौ तृहा किन्नुचेतसः ययुर्विरहहृक्केण सदेशोश्चापरेजनाः ५८ नंदस्तसहगो
पालेर्हृहत्या पूजयार्चितः हस्तगमोग्रसेनाद्यैर्न्यवात्सी हंधुवत्सलः ५९ वसुदेवो जसो
नीर्यमनोरथमहार्णवं सुहृद्वतः प्रीतमनानंदमाह करे स्थ शन ६०
यमोनकुलसहदेवो ५१ सौहृदेना किन्नाचेनासियेवांते ५२ ५९ मनोरथो यज्ञविषयः तमेव महार्णवं ६०
युधिष्ठिरभीमाऽर्जुनाय

श्रृणोषां वलेन योगिनां ज्ञानेनापीत्यर्थः ६१ तत्कृतस्तत्राह अस्मास्त्विति कृताज्ञेषु तत्सुपकारमज्ञानसुसन्तमै
र्भवद्विरप्रतिकल्प्य अनुपमामैत्रीयमर्पिता अफलापि प्रसुपकारश्रृण्यापिकर्हिचित्यद्यस्मान्निवर्त्तते त
स्मादीश्वरकृतः पाशो यं भवनामिति गम्यत इत्यर्थः ६२ अफलत्वमेवाह प्राणिति हे भ्रातः अकल्यात् अ

श्रीवसुदेव उ. भ्रातरी शकृतः पाशो नृणां यः स्नेहसंज्ञितः तं दुस्य नमहं मन्ये श्रृणोषां मपि
योगिनाम् ६१ अस्मास्वप्रतिकल्प्येयं यत्कृताज्ञेषु सन्तमैः मैत्र्यर्पिता फलावापिन निवर्त्तते
कर्हिचित् ६२ प्रागकल्याञ्च कुशलं भ्रातर्वेनाचरामहि अधुना श्रीमदं धाक्षान पश्यामः
पुरःसतः ६३ मागज्य श्रीरभस्यं सः श्रेयस्कामस्य मानद सुजनाभृत्य वंधून्वान पश्यति
ययांधट्क ६४ एवं सौहृदशैथिल्यचित्तआनकदंढभिः रुरोदतत्कृतां मैत्रीस्मरन् नश्रुवि
लोचनः ६५ नंदस्तु सरयुः प्रियकृत्ये मृगा गोविंदरामयोः अद्य श्वरनिमासां स्त्रीन्यदुभि

समर्थत्वात्तवः कुशलं प्रियं नहि आचरामन कृतवन्तो वयं श्रीमदेनां धान्याक्षि ॥ मानितो वसन्त ६६
णीयेषां ६३ राज्यश्रीमाभूतच्छादसोऽङ्गमः ६४ ६५ अद्य श्वरनिप्रातर्निगमेऽथैवापराहे गम्यता
मिति अमराहे निर्गमे श्वो गम्यतामिति पुनः पुनरेवं मानितः ६६

रामः

१२९

६७ यापितः महता सैन्येन प्रस्थापितः ६८ ६९ यदुदेवस्य वसुदेवस्य महोत्सवं यज्ञादिरुक्षणं सुहृत्संदर्शना
दिकंचेति ७१ इति टीकायं दशमे चतुरशीतितमः ८४ पंचाशीतितमे रामकृतो संप्रार्थितो सुतो पित्रे ज्ञानमथो

ततः कामैः पूर्यमाणः सन्नजः सहबोधवः परार्थ्याभरणक्षौमनानानर्घ्यपरिहृत् ६९ वसुदेवो
गुप्तेनाभ्यां कृत्स्नो हृववलादिभिः दत्तमादाय पारिवर्हेयापितो यदभियेयो ६८ नंदो गोपाश्र
गोप्यश्रुगोविन्दचरणाम्बुजे मनःक्षिप्तं पुनर्हेतुमनीशमयुरां ययुः ७० वंधुषु प्रतियानेषु
स्त्रियः कृत्स्नदेवताः वीक्ष्य प्रादृष्यमापन्नां ययुर्हो रवती पुनः ७१ जनेभ्यः कथयांच कुर्यदुदेवम
होत्सवं यदासीतीर्थयात्रायां सुहृत्संदर्शनादिकं ७२ इति श्रीभागवते माहापुराणे दशमस्कं
धे कुरुक्षेत्रयात्रावर्णने चतुरशीतितमोऽध्यायः ८४ श्रीशुक उवाच अथैकदात्मजो प्रा
सौहृदपादाभिवंदनौ वसुदेवोभिनंघ्राहप्रीत्या संकर्षणाच्युतो १ मुनीनां सवचः श्रुत्वा पुन
योर्धामसूचकं तद्वीर्यं जानविश्रंभः परिभाष्याभ्यभाषत २ ॥ मात्रे मृता न्युजानयकृतो १ नंद

यित्वा कुरुक्षेत्रयात्रायां सुहृदो बहवः तत्त्वज्ञानं ततः पित्रोरदिशन्मृतसुतसुभिः २ अयेति १ धामप्रभावः
सत्सूचकं जानविश्रंभः उत्पन्नविश्रंभः परिभाष्यसंबोध २ ॥ २ ॥

अस्य विश्वस्य यत्साक्षात्स्वरूपभूतं कारणं प्रधानपुरुषो नाम परेन योरपि कारणत्वेनेश्वरे च साक्षाद्वा युवामि
निजाने ३ न किंचिदं विश्वमने कैर्जायमानं कुतः प्रधानपुरुषात्मकं कुतस्तस्मादवयोस्तत्कारणत्वेनेश्वरत्वं
ब्राह्मणं यत्रेति तत्राधिकरणेनैकत्राधिकरणेन च यत्तोपादानात् यस्य संबंधेन यस्यैव कारणत्वेपि
मित्ततोक्ता यस्मै संप्रादानाय यद्यदिति प्रयोज्यकर्तृकर्मकारके दर्शिते ननु तयोर्नास्ति भेदः यथोक्ते क
रोति क्रियमाणेनैकश्चित्कर्मणा विना भवत्यर्थस्य कर्तृत्वकरोतेः कर्म जायते तथा करोत्यर्थस्य यः कर्ता

ह्यस्मद्भस्ममाहा योगिन्सं कर्षणसनातन जानेवामस्य यत्साक्षात् प्रधानपुरुषो परे ३
यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद्यथा यदा स्यादिति भगवान्साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरः ४

भवितुः प्रयोजकः भविता तमवेक्ष्याथ प्रयोजनं प्रपद्यत इति च सत्यं तथाप्यवस्थाभेदेन भेदे विवक्षितः द
श्यते चावस्थाभेदः तदुल्ला नोदने पचति मृदं घटे करोतीति तदेवं सविभक्त्यर्थः दर्शिताः यथेति यदेति च
क्रियाविशेषणभूतानामन्येषां व्याख्यानामर्थः स्यादिति क्रियापदार्थोपलक्षणम् एवं सर्वं प्रपद्ये च मन
पतत्कारणभगवद्वपतो विधत्ते इदं साक्षादिति प्रधानं भोग्यं पुरुषो भोक्तानयोरीश्वरे भगवांस्त्वमेव सा
क्षादिति तयोरेक्यमभिप्रेत्यैकवचनं ४

रामः

१३०

किंच धारणपोषणकर्ता पितृमेवेत्याह एतदिति हे आत्मनः प्राणः क्रियाशक्तिः जीवो ज्ञानशक्तिश्च सत्त्वमेव वि
भर्षि ५ ननु प्राणादीनां विचित्रशक्तीनां कारणत्वावेगमातृकथं परमेश्वरस्यैव कारणत्वेन सर्वोत्पत्त्युच्यते इ
त्याशंक्यप्रमाणद्विशक्तयोपितस्यैवेत्याह प्राणादीनामिति प्राणः सत्त्वं तदादीनां विश्वसृजो विश्वकारणानां
या शक्तयस्ताः परस्य परमकारणस्येश्वरस्यैव कुतः पारतंत्र्यात् यथा वेधशक्तिर्न बाणस्य अपितु पुरुषस्य तद
दित्यर्थः ननु भगवतः प्राणादिवर्गस्य च स्वातंत्र्यमेव किं न स्यात् अत आह वैसादृश्यादयोरिति चेतना चेतनत्वेन

एतन्नानाविधं विश्वमात्मसूक्ष्मधोक्ष्ण आत्मनानुप्रविश्यात्मन्प्राणो जीवो विभर्षि ५
प्राणादीनां विश्वसृजो शक्तयो याः परस्य ताः पारतंत्र्याद्देसादृश्यात् ह्योश्रेयैव चेष्टताम् ६

विशदशत्वान् हयोरचेतनप्राणादिवर्गस्य चेतनपारतंत्र्यमेवमित्यर्थः यदा प्राणादिहयोरवतावद्विषदृशत्वं
विरुद्धक्रियाकारित्वान् किंपुनर्वहनां तस्मादेकैव सर्वज्ञेन सर्वशक्तिनाधिष्ठितानामेव विशिष्टकार्योर्भक्तत्वं
युक्तं न स्वतंत्राणामिति तथा चोक्तं यदेव संहताभावाभूतं द्वियमनोगुणाः यदा यतननिर्माणेन शेकुर्ब्रह्मवित्तमः
तदा संहृत्य चान्योन्यां भगवद्वृत्तिचोदितः सत्त्वसत्त्वमुपादाय चोभयं ससृजुत्पदरहिततया नानात्वात्सु क्रिया
नीशाः प्रोचुः प्रोजल्यो विभूमित्यादि ननु प्राणादीनां क्रियाकारीत्वं शक्त्याभावे कुतः स्यादतः आह चेष्टैव चेष्ट
तामिति चेष्टमानानामेवो चेष्टैव न शक्तिः यथा वायोः शक्त्या तृणादीनां च लने यथा च पुरुषस्य शक्त्या श

रामो वै गच्छति

पारतेऽयमवपंचयति कांतिरिति पंचभिः चन्द्रस्य कान्तिः अग्नेस्तेजः अर्कस्य प्रभाः कक्षविद्युतां सतासुरण
मात्रेण सत्त्वं अर्थतो वस्तुतो भवान् तथा च श्रुतिः न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भाति कुतो यमपि न
मेव भान्तमनुभाति सर्वे तस्या भासा सर्वमिदं विभातीति स्मृतिश्च यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयते तद्वत् यच्च
द्रुमसि यच्चाग्नौ तनेजो विद्मामकमिति भूमे हृतिः प्राणिनामाधारत्वेन वर्तनं गन्धश्च भवान् तवैव शक्तिः।

कान्तिस्तेजः प्रभासता चंद्रादयं कर्क्षविद्युताम् यत्स्थैर्यं भूभृतां भूमे हृतिर्गंधो र्थतो भवान्
७ तर्पणं प्राणनमयो देवत्वं ताश्च तद्रूपः ओजः सहो बलं चैवागतिर्वायो स वैश्वर ८
दिशां त्वमवकाशो सिदिशः खं स्फोट आश्रयः नादो वर्णस्त्वमोकार आहृतिनां यथ कृ

रित्यर्थः ७ किंच हे देव अपां तर्पणं तृप्तिजनकत्वं प्राणनं जीवनहेतुत्वं ता आपश्च तासां रस
श्च तासां रसश्च त्वमेव वायो तेजः महादितवैव शक्तिः ८ दिशां मुपाधि कृता काशप्रदेशानामवकाशो दिश
श्च त्वं खं च सामान्या काशः तदाश्रयः स्फोटश्च शब्दतत्त्वात् त्रयं च स्थामित्यर्थः नादः पश्यन्ती मोकारः
मध्ये मावर्णश्च आहृतिनां पदार्थानां यथ कृतिः यथ कृत्करणमभिधानं यस्मात् तत्पदं वर्णं पदं द्यामि
कावैरवरीचत्वमित्यर्थः ९ ॥

रामः
१३१

इन्द्रियाणामिन्द्रियं विषयप्रकाशनशक्तिः देवताश्चन्द्रियाधियातारः तदनुग्रहस्तेषामधिष्ठानशक्तिश्च त्वं अव
बोधो व्यवायशक्तिः अनुस्मृतिः प्रतिसेधनशक्तिः १० भूतानां कारणं भूतादिस्त्वामसो हंकारस्त्वमसि इन्द्रियाणां
कारणं तेजसो हंकारस्त्वं विविधमधिदेवाध्यात्मभेदेन कल्प्यते इति विकल्प्यादेवास्तेषां कारणं वैकारिकः सा।

इन्द्रियं त्विन्द्रियाणां त्वं देवाश्च तदनुग्रहः अवबोधो भवान् त्वं देवी वस्यानुस्मृतिः सती १०
भूतानामसि भूतादिरिन्द्रियाणां च तेजसः वैकारिको विकल्प्यानां प्रधानमनुशायिनां ११
नश्वरेष्विह भावेषु तदसित्वमनश्वरं तथा द्रव्यविकारेषु द्रव्यमात्रं निरूपितं १२ सत्त्वं रजस्त
म इति गुणास्तद्वत्तयश्च याः त्वय्यद्वा त्रत्सुणिपरे कल्पिता योगमायया १३ ॥

त्विहो हंकारश्च त्वं अनुशायिनो जीवानां संसारकारणप्रधानत्वं ११ अपि च नश्वरेषु नाशशीलेषु भावेषु यद
नश्वरमवशिष्यमाणं सत्त्वं त्वमसि द्रव्यविकारेषु मृत्सु वणादिकार्येषु घटं कुंडलादिनश्वरेषु द्रव्यमात्रं मृत्सु व
णादिमात्रमनश्वरं यथा तद्वत् १२ ननु त्रिगुणात्मककार्येषु रूपोपित्वमित्युक्तत्वात् कथमनश्वरत्वं ताज्ज्ञाह
सत्त्वमिति तद्वत्तयस्तत्पिणामाश्च महदादयः अद्वासाक्षान्तत्विपरे तत्सुणि विकल्पिता १३

भा. ३. ३५

१३२

तस्मान्नसंतिनन्वसेतां कथं प्रतीतिरत आह यहीति यदा विकल्पिपितासौ देवप्रतीतिमात्रेण त्वयिसन्ति त्वंचामी
षुतदेवकारणतया अनुगतः अन्यदानुअवहारिको निर्विकल्पस्त्वमेवावशिष्यसदस्यर्थः १४ एवं रूपत्वा
दज्ञाननिवंधनश्च संसार इत्याह गुणप्रवाहरति सस्मानिष्पपंचोगतिमवुधा अविहंसा अनुध्येति वापाठ

तस्मान्नसंत्यमीभावाय हि त्वय्येव कल्पिताः त्वंचामीषु विकल्पेषु त्वय्यन्यदा व्यावहारिकाः १४
गुणप्रवाह एतस्मिन्नुधास्त्वरिव लात्मनः गतिं सस्मावबोधेन संसरंतीह कर्मभिः १५ य
दकृयानृतां प्राप्य सुकल्यामिह दुर्लभां स्वार्थे प्रमत्तस्य वयोगतं तन्मायये श्वर १६ असा
वतं ममैवेते देहे चास्यान्वयादिषु स्नेहपाशैर्निवध्नाति भवान्सर्वमिदं जगत् १७ युवांतु नः
सुतो साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरौ भूभारक्षत्रक्षपण अवतीर्णो नित्यात्यह १८ ॥

अतः अवोधेन देहाभिमानेन हतैः कर्मभिः संसरंतीति १५ एवं तयोस्तत्वेनिरूप्यतदप्रसन्नोचनियदृष्टये
निनृणां मनुष्यानां सुकल्याणदत्तरेन्द्रियां १६ अहो किमिति प्रमत्तोसि त्वया बहुभिः पाशैर्निवध्नादित्या
ह असावहमिति देहे अस्य देहस्यान्वयादिषु पुत्रादिषु च ममैवेत इति १७ अहो त्वत्पुत्रयोरावयो किमिदं
मातेष्यते अत आह युवामिति भूभारक्षपणार्थमवतीर्णो नित्याह निश्चित आत्यकथयसि १८
क्षेत्रं

रामः
१३२

ततस्मादरणं शरणमापन्नानां संसृतिभयमपहन्तीति नित्यात न ननु त्वमसि सुखी हृष्या किं निर्विद्यसे अत आह ए
तावतेति इन्द्रियलालसेन इन्द्रियाथं नृस्ययायत् एतैर्द्रियलालसेन मर्त्ये शरीरे आत्मदृक् आत्मबुद्धिरहं त्वयि च
परे परमेश्वरे अपत्यबुद्धिरस्मि तेनारूपयोस्तमिति १९ ननु कुत एतदहं परमेश्वर इति तत्राह सती गृह इति अनुष

तनेगतोऽस्म्यरणमद्यप्यदारविन्दमापन्नसंसृतिभयापहमार्जवन्धो एतावतालमलमिदं
यलालसेन मर्त्यात्मदृक् त्वयि परे यदपत्यबुद्धिः १९ सती गृहे ननु जगाद भवानजोनौ संज
ज्ञ इत्यनुयुगे निजधर्मगुण्ये नानातनू गगनवद्धिदधज्जहासिको वेदभूम्न उरुगायविमायां भूतिः
२० शुक उ० आकर्ष्येत्थं पितुर्वाक्यं भगवान्मातृवर्षभः प्रत्याह प्रश्नयानम्नः प्रहसनश्च
क्षणयागिरा २१ भगवानु० वचोवः समवेतार्थं नानैतदुपमन्महे यन्न पुत्रास्समुद्दिश्य तत्

गं प्रतियुगं यदा सुतपाः दृष्टिमितियुगं नो आवयोः यदा च आवयोः यदा च कश्यपो दि
तिश्च त्रियुगं अधुना च वसुदेवदेवकीचे त्रियुगं एवं हि प्रतियुगं अजगत्वाहं संजज्ञे अतीर्ण इति भावाननुजगा
द ननु नासौ चतुर्भुजो देव इति तत्राह नानातनूरिति गगनवदसद्गुणवत्वं भूम्नः सर्वगतस्य विभूतिरूपमायां २२ २३
उपमन्महे उपमन्यामहे समुद्दिश्या विषयीकृत्य तत्त्वानामस्तत्वे समूहः उदाहृतः सम्यक् निरूपितः २२ ॥

30

भा. ३. ५

१३३

इमामेवदृष्टिं सर्वत्र विधत्तेत्याह अहमिति एवविमृश्याः ब्राह्मणेनैवान्वेषणीयाः किंच सचराचरं जगदपि २३
ननु नानाविकारवत् कुतो ब्रह्मत्वमब्रह्मण एवोपाधिर्धर्मैर्वहुधा प्रतीतेरिति सदृशान्माह दृष्ट्या आत्मा होति य
थास्वादिभूतानि तत्त्वेषु घटादिस्वाविस्तारे भावादियान्ति देवमसावात्मापि आत्मसंयोगैः कृतान्तत्वेन

अहंययमसावार्थ इमे च द्वारकौकसः सर्वे प्येवं पदुश्रे सुविमृश्याः सचराचरं २३ आत्मा
त्येकः स्वयं ज्योतिर्नित्यो न्योनिर्गुणो गुणैः आत्मसंयोगे सत्त्वतेषु भूतेषु बहुधेयते २४ एवं
युजो निरापो भूतत्वेन पुनश्चाशयं आविस्तरेत्यभ्यर्थे को नानात्वं यात्यसावपि २५ श्रुकः
एवं भगवता राजन्वसुदेव उदाहृतं श्रुत्वा विनम्रानाधीनस्त्रीप्रीतमना अभूत् २६ अथ
तत्र कुरुश्रेष्ठ देवकी सर्वदेवता श्रुतानीते गुरोः पुत्रमात्मजाभ्यां सुविस्मिता २७ हस्तरा
मौसमाश्राव्य पुत्रान्कंसविहिंसितान् स्मरन्ती कृपणं प्राह वै कृपया दश्रुलोचना २८ देव
क्युवाच राम राम प्रमेयात्मन् हस्मयोगेश्वरेश्वर वेदाहं वो विश्वसृजामोश्चरादिपुरुषो

देहेषु बहुधा रयते पुनश्च यथाशयं यथोपाधि आविर्भावनिरोभावादि रूपेण प्रतीयते न वस्तुतः कुतयतः स
एव एको बहुधा स्वयं ज्योतिर्दृश्यत्वेन नित्यो नित्यत्वेन अन्यो अनन्यत्वेन निगुणः सगुणत्वेन त्यादिवहुधात्वं
प्रपंचनीयं २४ २५ २६ सुविस्मितासती २७ समाश्राव्य संवोध्य २८ २९

रामः

१३३

15

10

5

भूमेर्भोग्यमाणानां रत्नामर्थे तेषां निधनार्थं मे मयि किलावती णो हे आद्य ३० यस्यां शः पुरुषस्तस्यां शोमाया
यस्यां अंशगुणाः तेषां भागेन परमाणुमात्रेण न विष्टोत्यत्यादयो भवन्ति तेषां तांगतिं शरणं गतास्मि ३१ आ

कालविधस्तत्त्वानां रत्नामुक्तास्त्रवर्तिनां भूमेर्भोग्यमाणानामवती णो किलाद्यमे ३०
यस्यां शः शः शः भागेन विष्टोत्यतिरुयोदयाः भवन्ति किल विश्वात्मसंत्वाद्याहं गतिं गता
३१ चिरन्मतसुतादाने गुरुणा किल चोदितो अनित्ययुः पितृस्थानादूरवे गुरुदक्षिणां
३२ तथा मे कुरुतं कामं युवां योगेश्वरेश्वरौ भोजराजहता युत्रां कामयेदसुमादृतान् ॥
३३ ऋषिरुवाच एवं संनोदितो मात्रा रामः हस्मश्रुभारत सुतलं संविशिशतयुगमाया
मुपाश्रितो ३४ तस्मिन्प्रविश्यावुपरुभ्यदेत्यरादृविश्वं तदेव सुतरां न यात्मनः तद्दर्शना
त्तादपरि पुताशयः सद्यः समुत्थाय न नामसान्वयः ३५ तयोः समादाय वरासनं मुदा नि
विष्टयोस्तत्र महात्मनोस्तयोः दधारपादाववनिज्यत ज्जलं सदृशं आत्रस्तपुनद्यदंबुह ३६

नित्ययुः आनीतवन्तौ पितृस्थानात् यमसदनान् ३२ ३३ ३४ देत्यरादृवलिः कथं भूतौ विश्वस्यात्मभूतं देवं सान्
यः सपरिवारः ३५ सदृशः सपरिजनः कथं भूतौ पादाववनिज्यपदं युययोरवने जनोदकं आत्रस्तपुनद्यदंबुह ३६

आप्यजगत्सु न स विनश्यद्भूतौ ३६

३० इन्द्रसेनोवलिः प्रेमविभिन्नधिया प्रेमाद्वयाधिया विभ्रतधारयत् ३५ अनन्तायशेषाय हते फणैकदेशे वि
श्वधारणात् हततस्मै हस्ताय च सदानंदरूपाय वेधसे जगद्धिधात्रे सारव्ययोगविता नायेत्यादिपदत्रयमे
क्यविवक्षया ३६ योगेश्वरगणामपि हृदयैर्गोप्यमस्माभिर्दृष्टवित्येतन्नानि त्रमित्याह दर्शनमिति दुःप्रा

समर्हया माससत्तौ विभिर्मेहार्हवस्त्राभरणानुलेपनैः ताम्बूलदीपामृतभक्षणादिभिः स्वर्गो
त्रवितात्मसमर्पणेन च ३७ स इन्द्रसेनो भगवत्पदाम्बुजं विभ्रतुहः प्रेमविभिन्नधिया उ
वाच हानन्दजलाकुलेक्षणः प्रहृष्टरोमानृपगद्गदक्षरः ३८ वलिरुवाच नमो नन्ताय ह
तेनमः हस्ताय वेधसे सारव्ययोगविता नाय ब्रह्मणे परमात्मने ३९ दर्शनं वा हि भूतानां
दुःप्रापंचानि दुर्लभं रजस्तमः स्वभावानां यन्नप्राप्तो यदुक्त्या ४० दैत्यदानवगंधर्वाः सि
द्धविद्याप्रचारणाः यक्षरक्षः पिशाचाश्च भूतप्रमथनायकाः ४१ विश्वदुःसत्त्वधाम्महा
त्वयि शास्त्रशरीरिणि नित्यं निवहवैरासे वयंचान्ये च नादृशाः ४२ ॥ ॥

पमयि युष्मदुत्पया केषांचिदतिदुर्लभं सुरभमपि भवति तदा हरजस्तमः स्वभावानामिति नो दर्शनं प्रा
प्तौ ४० अहो विद्मिषो वयं सत्त्विकभक्तेभ्योपि सभाग्याहत्याह दैत्येत्यादिभिः ४१ ४२ ॥

रामः

१३४

बहवैरेणया भक्तिसया केचनेति चेष्टादयः कामतो भक्त्या गोप्यादयो यथा सन्निरुद्धाः तदात्मनो प्राप्ताः तथा सत्त्वसं
रब्धाः सत्ताविद्या अपिसुरादयो न सन्निरुद्धा इति ४३ ननु सत्त्विकेभ्योपि राजसादयः सन्निरुद्धा इति विवृतदाह इ
दमित्यमिति विशेषतश्च ४४ तदेवं यद्यपि वैराभावेन पितृत्यासिर्भवेत्ततयापि मोसात्त्विकं कुर्वति प्रार्थयते तत्रे
ति ततः यानः प्रसीदयथानिरपेक्षेण सकामैरपि विमृग्यं युष्मत्पदं विंदंत देवधिषणमाश्रयः तस्मादन्यथ

केचनोह इवैरेण भक्त्या केचन कामतः न तथा सत्त्वसंरब्धाः सन्निरुद्धा सुखदयः ४३ इदमित्य
मिति प्रायस्सवयोगेश्वरेश्वर न विदंत्यपि योगेशयोगमायाकुतो वयं ४४ तन्न प्रसीदति
रयेश्वि मृग्ययुष्मत्पदं विन्दधिषणान्यगृह्यकृपात् निष्क्रम्य विश्वशरणं शु
पलध्वनिः शान्तो यथैक उत सर्वसर्वेश्वरमि ४५ शाध्यस्मान्नीशितये शनिष्ठा
पाकुरुतः प्रभो पुमान्यच्छ्याति संश्रोदनाया विमुच्यते ४६ ॥ इहं न देवाभ्य कृपस्य स्यान्नि

ष्क्रम्य निर्गत्य विश्वस्य सरणं रक्षितारो हृक्षास्तेषामग्निमूलेषु स्वतएव गलितैः फलादिभिरुपलब्धा प्राप्ता वृ
त्तिजीविकायेन सोहं शान्तः सन एव चरामि उत अथ वा सर्वेषां सरवायो ये महान्तसैः सह यथा चरामीति
४५ कथमस्य पुण्यानामेवंभावः संभवतीति चेत्तर्हि यथेतद्देवतया स्माननुशिक्षयेत्याह शाधीति हे प्रभो
रक्षितव्याः सर्वे जीवास्तेषामी शयतवानुसासने आतिष्ठन् आश्रयन् चोदनायाः विधिनिषेधलक्षणायाः

शकाशदिमुच्यते ननु सुखदुःखेति विधिकं स्या
दिति भावः ४६

भा. ३. ३५
१३५

तदुक्तं सर्वमनुष्ठानागमनकारणं संप्रपंचकथयति आसन्निति पंचभिः उर्णायां भार्यायां प्रथममन्तरे स्वायेभु
वेमन्तरे ते देवाः सुतो वाचे यभिर्नु पथुं मे युनेन रमिते उद्युक्तं कं प्रजायति जहसुः हसिन्वन्तः ४७ तेनानद्य कर्मणा
पापेन आसुरो योनिमगमन् अधुना तन्सत्क्षणमेव हिरण्यकशिपो जीत इत्यर्थः ते च योगमायया ततो नीताः

श्रीभगवानु. आसन्नग्रीवे षट्पुत्रा उर्णायां प्रथमेन ते देवाः कं न हसुर्वीक्ष्य सुतां यभिर्नु मुद्यु
ते ४७ तेनासुरो मगन्यो निमधुना वद्य कर्मणा हिरण्यकशिपो जीतानीतास्तयोगमायया
४८ देवक्या उदरे जाता राजकं सविहिंसिताः सा तान् शोचन्त्यात्मजान् स्वांस्तदमेध्यासतेति
के ४९ इतरानां प्रवेष्ट्या मोमात् शोकापनुतये ततः शापाद्विनिर्मुक्तालोकं यास्यन्ति विज्व
राः ५० स्मरेद्भीयः परिख्यगः पतंगः क्षुद्रभुक् घृणी षडिमे मत्प्रसादेन पुनर्यास्यन्ति मद्रति
५१ इत्युक्ता ता समादाय द्रुसेनेन पूजितौ पुनर्द्वारवती मेत्यमातुः पुत्रानयच्छतां ५२ ॥

संतः ४८ देवक्या उदरे जाताः हेराजन्वले ते च कंसेन विहिंसिताः सा च तानात्मजान् शोचन्ति ते चेमेतवान्तिके।
ध्यासते ४९ लोकं देवलोकं ५० स्मरेद्भीयः स्मरसहितः उद्भीयः सद्रतिमोक्षं स्मरस्यैव पूर्वे कीर्तिमानिति भा
म० अतः कीर्तिमते प्रथमजं कं समानकंदुर्भिरर्पयामासेत्युक्तं ५१ अयच्छतां अर्पयामासतुः ५२ ॥

रामः
१३५

५३ ५४ अमृतत्वे हेतुः गदाभूतः पीतशेषमिति नारायणाद्गुणसंस्पर्शेन प्रतिलब्धं देवायमित्यन्तर्दर्शनं येस्ते ५५ धा
मदेवलोकं ५६ मृतानामागमनं निर्गमं च श्रीकृष्णमायां मेने तेनेवापत्यादिरूपेण रचितं ५७ ५८ अमृतं कीर्ति
यस्य व्यासपुत्रेति बहुवचं पूजार्थं जगतः अयं भिनतीति तथान्तः अलं निः शेषं यथाभवति तथानकृच्छादि

तान् दृष्ट्वा लकादेवी पुत्रस्ते हस्तस्तनी परिख्यज्यां कमारोप्यमूर्ध्नि प्रदभीक्ष्णशः ५३
अपाययेत्स्तनं प्रीता पुत्रस्य शं पारिपुते मोहिता मायया विलोपयामासुः प्रवर्तते ५४ पी
तामृतपयस्तस्याः पीतशेषं गदाभूतः नारायणो गसंस्पर्शं प्रतिलब्ध्वा त्मदर्शनाः ५५ तेन म
स्तुत्यगोविन्दे देवकीपितरं वलं मिषतां सर्वभूतानां ययुर्धामदिवौकसां ५६ तं दृष्ट्वा देवकी
देवी मृतागमनं निर्गमं मेने सुविस्मिता मायां कृष्णस्य रचितं नृप ५७ एवं विधाप्य द्रुतानि
कृष्णस्य परमात्मनः वीर्याप्यनंतवीर्यस्य संत्यजेतानि भारत ५८ सततं यद्दमनुभूतेति
श्रावयेद्दामुरारेश्वरितममृतकीर्तः कीर्तिनं व्यासपुत्रेः जगदधिपदं तद्रक्तसत्कर्णपूरं
गवति हृतचित्तो यानितस्ते मधामः ५९ इति भागवते ददेवक्याः मृतपुत्रानयनं नाम पंचाशी

वदिति तदेव मोक्षहेतुत्वे पापक्षयहेतुत्वं चोक्तं तद्रक्तानां तु सत्कर्णपूरं परमसुखावहं कस्मीभरणमिति खयं
सुखरूपतामाह किंच भगवति हृतमावेशितं चित्तं येन स तथा भूतानस्य क्षेमकासादिभिरहितं लोकं यातीति

५८ इति दशमोऽध्यायः

यदशीतितमेदं भो सुभद्रमर्जुनो हरत् गत्वा च मिथिलो हस्मो नृपविप्रावदं नयत् १ पित्रोः स्वजनमादिश्या सुभद्रं
फाल्गुनाय च जगाम मिथिलो हस्मः स्वभक्तप्रियहृजमः २ देवक्या मृतपुत्रलाभो भवत् अर्जुनस्य सुभद्रला
भापिणमप्राप्तिं कल्याणदुर्घटदृष्टिमन्यमानः प्रसंगात्पुनश्च त्रसन्निनि ३ कथमभृणोत् नदाह दुर्योध

राजो वाच ब्रह्मन्वेदितुमिच्छामः स्वसारं राम हृत्सयोः यथोपयेमे विजयो याममासीत्पिता
मही श्रीशुक उ० अर्जुनस्तीर्य यात्रायां पर्यटन्नव नीयभुः गतः प्रभासमभृणोन्मानुलेयी
स आत्मनः २ दुर्योधनाय रामस्तादास्पतीति न चापरे तद्विष्णुः सयतिर्भूत्वा त्रिदंडी द्वारका
मगात् ३ तत्र वैवार्यिका नामासा न्यवासी स्वार्थसाधकः यौरैः सभाजिनो भोक्ष्यं रामेणाजा
नताचसः ४ एकदा गृहमानीय आनिष्येन निमं त्रानं श्रद्धयोपहतं भैक्ष्यं वलेन बुभुजे
किल ५ सोपश्यत्तत्र महतीं कन्यां वीरमनाहरं ग्रीत्युत्पुल्लेक्षणां सस्यां भावक्षुभं मनो

नायेति अपरे वसुदेवाद्यो न दास्यंतीति तद्विष्णुः तस्यां मानुलेयां लिप्सुः समं वंचयितुं पूज्यतमं त्रिदंडिवेवं वि
धाय गत इत्याह सयतिरिति ३ स्वार्थसाधकः कन्याप्रेप्सुः ४ तमा निष्येन निमं त्रानं गृहमानीय वलेन यकु
हयोपहतं परि विष्टं तद्वैक्ष्यं किलानुनो बुभुज इत्यन्वयः ५ भवेन्नरत्नमिप्रायेण क्षुभितं मनो दधे ६ ॥

रामः

१३६

हृदितापंगी सवृडकटाक्षी तस्मिन्नेव न्यस्तं तदयमोक्षणं यस्यासा ७ अंतरं हर्तुमवसरं प्रेषुः प्राप्नुमिच्छुः कामेन भ्रम
चित्तं यस्यासः शरमादिसन्माननिमित्तं सुखं ८ आसमेतो दूधतः आवरणं कुर्वतः ९ परिवर्तणी वरवधोः श्री

सापितं चकमे वीक्ष्य नारीणां तदयंगमं हसन्ती व्रीडितापंगी न न्यस्तं तदयं क्षणा ७ नापरं समनु
धाय त्रंतरं प्रेषुर्जुनः नले भेसं भ्रमचित्तः कामेन निवलीयसा ८ महत्यां देवयात्रायां रथ
स्थोदुर्गनिर्गतो जहागनुमतः पित्रोः हृत्सस्य च महारथः ९ रथस्थो धनुरादाय भूरां
आरुंधतो भठान् विद्राव्य क्रोशतो स्वातां स्वभागं मृगराडिव १० नक्तुत्वाक्षं भित्तोरामः पर्व
णीव महार्णवः गृहीतपादः हस्तेन सुहृदि श्रान्वांशमप्यन ११ प्राहिणोत्पारिवर्तणी वरव
धोर्मुदन्वितः महाधनोपस्करे भरथाश्वनरपोषितः १२ शुक उ० हृत्सस्यासीत् तद्विजः श्रेष्ठः
श्रुतदेव इति श्रुतः हृत्सैकभक्त्या पूर्णार्थः शान्तः कविरत्नपटः १३ स उवाच विदेहेषु मिथिल
लायां गृहाश्रमी अनीह यागताहार्यनिर्वर्तिन निजक्रियः १४ यात्रामात्रं त्वहरहर्देवाद्य

निदेयानि ११ १२ १३ अनीह या अनुद्यमेनैवागतं यदाहार्थं नमस्तुत नाधिकं तावता नुयः क्रियाश्चक्रे
भोज्येतेन निर्वर्तिताः निजाः क्रियामेनसः १४ यात्रामात्रं शरीरादिनिर्वाहमात्रं भोज्यं उपनमनितं प्रत्यागच्छति ॥

२२

मिथिलस्य जनकस्य वंशो मैथिलः १६ प्रभुरेव स्वयं विदुर्भां देशान्प्रययौ १७ कृष्णो व्यासः रामो भार्गवः अहं शुकः
एवं आदिभिः सह १८ १९ आनर्त्तघर्णात्तास्तद्देशवर्त्तिनो नृनार्यः उदारहासं स्निग्धमीक्षणं यस्मिन्नन्तर्दृशिभिर्ने

नथानद्राष्ट्रपालौ गवहस्ताश्चरन्ति श्रुतः मैथिलो निरहं मान उभावप्यच्युतप्रियौ १६ तयोः
प्रसन्नो भगवान्दरुकेणात्तं रथं आरुह्य साकं मुनिभिर्विदेहान्प्रययौ प्रभुः १७ नारदो वाम
देवो त्रिः कृष्णो रामो सितोरुणिः अहं हहस्पतिः करेवामैत्रेयश्चावनादयः १८ तत्र तत्र तमा
यन्तं पौरजानपदानृपाः उपतस्थुः सार्धं हस्ताग्रहैः सूर्यमिवोदितं १९ आनर्त्तधन्वकुरु
जाद्वलकं कमत्स्यपांचालकुंतिमधुकैकयकोसलाणां अन्ये च तन्मुखसरोजमुदारहास
स्निग्धे क्षणं नृपपुर्दृशिभिर्नृनार्यः २० तेभ्यः स्ववीक्षणविनयतमिच्छद्गम्यः क्षेमं त्रिलो
कगुरुरथैर्दृशं च यच्छत् शृण्वन्दिगन्तधवलं स्वयं शोभुर्ग्रीतसुरैर्नृभिरगाच्छनकैर्विदे
हान् २१ ते च्युतं प्रासमाकर्ण्य पौरजानपदानृप अभियुर्मृदितास्तस्मै गृहीता हर्षेण पाण
यः २२ दृष्टान्दत्तमश्लोकं प्रीत्य सुल्लाननाशयाः कैर्धृतां जलिभिर्नेमः श्रुतपूर्वतथा मुनीन्

त्रैः २० सवीक्षणेनैव विनयतमिच्छाद्गोषांतेभ्यः क्षेमं अर्थदृशं तत्त्वज्ञानं च २१ अभियुः प्रत्युज्जगमुः २२ प्रीत्या उ
त्फुल्लानि आननानि आशयाः अंतःकरणानि च येषां ते कैः शिरोभिः २३

रामः

१३१

स्वानुग्रहायेति २४ २५ तदभिप्रेत्य अंगीकृत्य तदा उभाभ्यां मिति ताभ्यां महदादस्य सगे हंयातीत्यलक्षितः अविदितः
यदा उभाभ्यां रूपभ्यां तदलक्षितः ताभ्यामलक्षित इति २६ २७ उद्धर्षं उद्धर्षं हर्षं हर्षं यस्य अस्मै राविलेक्षिते नैरेस

स्वानुग्रहाय संप्राप्तं मन्वानो न जगदुरु मैथिलः श्रुतदेवश्च पादयोः पेततुः प्रभोः २४ न्यमेत्र
येतां दशार्हेमानि य्येन सह द्विजैः मैथिलः श्रुतदेवश्च युगपत्संहतो जली २५ भगवांस्तदभिप्रे
त्यदयोः प्रियचिकीर्षया उभयोरपि रादेहमुभाभ्यां तदलक्षितः २६ श्रोतुमप्यसतां दृगन्ज
नकः स्वगृहागतान् आनीते व्यासनाग्येषु सुरवासीनां नमो नमः २७ प्रहृष्टभक्त्या उद्धर्षं हर्षं
स्त्राविलेक्षणः नत्वा तदे प्रीत्य श्याम्यनदपो लोकपावनीः २८ सकुटुंबो बहन्मृधा पूजया च
करं श्वरान् गंधमात्यं वराकस्य धूपदीपाघोषैः २९ वाचामधुरया प्रीणन्निदमाहान्नत
पितान् पादवंकगतौ विलोः संस्यं शकुनकैर्मृदा ३० राजोवाच भवान्हिसर्वभूतानामा
त्मा साक्षी स्वदृक् विभो अथ न स्वत्यदां भोजस्मरतां दर्शनं गतः ३१ स्ववचस्तदन्तं कर्तुमस्मद्
गोचरो भवान् यदा त्वैकान्तभक्तान्मेनानंतः श्रीरजः प्रियः ३२

श्वरान् ईश्वरं तत्त्वोपेत्यार्थः २९ प्रीणन् प्रीणयन् संस्यं शनसंमर्दयन् ३० आत्मा चेतयिता साक्षी प्रकाशकः
स्वदृक् स्वप्रकाशः अथातः कारणात् ३१ अनंतो वेधुरपि श्रीः भार्योपि भजः पुत्रोपि ३२

भा. उ. ३८
१३८

३३ नक्तोत्प्रेसायेयशमाय ३४ ३५ गृहानगृहेषुत्यर्थः ३६ ३७ धुन्यपरिभ्रामयन् ३८ अवनिजेअवनिनि
जेप्रक्षालितवान् ३९ ४० फलैरामलकादिभिरहणेन उशीरैस्तृणविशेषमूलेः सुवासितैः शिवैरमृतवत्त्वा
कोनुत्तचरणोभोजमेवविद्विस्तेत्युमान् निष्किंचनानां शान्तानां मुनीनां यस्त्वमात्मदः ३३
योवनीर्ययदेवं शेनृणांसंसरतामिह यशोवितेनेतच्छास्त्रैस्त्रैलोक्यवृजिनापहं ३४ नम
स्तुभ्यं भगवते हृत्स्वायाकुंठमेधसे नागयणाय कृषये सुशान्ततपस्युषे ३५ दिनानि कति
चिन्मम नटहात्रो निविसन्दिजेः समेन पादरजसंपुनीहीदं निमैः कुलं ३६ इत्युपामंत्रितोऽ
हा भगवान्विष्णुभावनः उवासकुर्वन्कल्याणं मिथिलानुयायिना ३७ श्रुतदेवोच्यते प्रा
सेस्वगृहानजनकोयथा नत्वा मुनीन्सुसंदृष्टो धुन्यन्वा सो न नर्तह ३८ तृणपीठवृषिष्वेता ३९
नानीनेषु पवेष्यसः स्वागतेनाभिनंद्यां घ्रीन्सभार्यावनिजेमुदा ३९ तदेभसामहाभाग आ
त्मानं स्वगृहान्वयं स्नापयाञ्चक्रउद्ध्वोलब्धसर्वमनोरथः ४० फलार्हणोशीरसि वामु
तोभसामृदासुरभ्यातुलसीकुशाम्बुजैः अणधयामास यथोपपन्नया सपर्यया सत्वविवर्ध
दुभिरं वुभिः सरभ्यामृदाकस्तूरीप्रमुखया सपर्यया पूजया यथोपपन्नया अनायासेन संपन्नया भूताऽनुद्रव
धत्तात् सत्वविवर्धनं यदधः अनंतेन च ४१

रामः
१३८

अथ हृत्स्वात्ममूर्तिलस्यानिकेतैर्भूसुरैश्च सर्वतीर्थस्य द्वापारेणुभिः हृत्स्वादिभिः यः संगमः सममकुरुते न भूदि
ति अन्वितिविस्मये यद्वा आरतिवितर्केनुरतिविस्मये ४२ उपस्थितः समीप उपविष्टः भार्याभर्तव्याः स्वजना अपत्या
निचनेः सहितः श्रीहृत्स्वादिभिर्ममिभृशतिसमर्पयतीत्येवमभिमर्शनः ४३ यहीदं प्रविष्टः स्तदैव दर्शनं प्राप्नु
तिसरवसन्नात्रो नाघतनीभूतः स्वमित्यर्थः यद्वा नः अस्मान् अद्यैव प्राप्त रतिनः किन्तु तदेव प्राप्त यहीदं विश्वशक्ति
संतर्कयामास कुतो ममान् भूदुहो धकूपे पतितस्य संगमः यः सर्वतीर्थस्य द्वापारेणुभिः हृ
त्स्वेन चास्यात्मनिकेतभूसुरैः ४२ स पविष्टा नृतातिथ्यान् श्रुतदेव उपस्थितः सभार्यस्व
जनापत्य उवाचां प्रभिमर्शनः ४३ श्रुतदेव उवाच नाघनो दर्शनं प्राप्नु परंपरमप्ररूपः य
हीदं शक्तिभिः सृष्ट्वा प्रविष्टोत्पान्मसतया ४४ यथा शयानः पुरुषो मनसैवात्ममायया
भ्रूत्वा लोकं परं स्वाप्नमनुविश्यावभासते ४५ श्रुत्वतां गदतां शश्वदर्वतोत्वाभिवादां
नृणां संवदतां मेतर्हि द्वापारस्य मन्त्रात्मनो ४६ ॥ भिः सत्तादिभिः सृष्ट्वा स्वसतयानुप्रविष्टस्त्वं दर्शनं
तु केवलमद्यैव प्राप्तमिति ४४ मायासृष्टिप्रविशयोरविद्यासृष्टिप्रविशोदृष्टान्ततयाह यथेति आत्ममाय
यास्त्वाविद्येत्यर्थः यद्वा आत्मनस्तव माययेति ४५ किंच भ्रूवतामिति नित्यं श्रवणकीर्तनादियराणामन्ता
त्मनामपि तद्द्येव त्वं भासि ममतुल्योचनगोचनगोचरस्त्वं अहोभाग्यमिति भावः ४६

भा. २. ३. २६

३३९

ननु सर्वेषां हृदि स्थितः कथं तेषां चिदेव हृदि भाति मेघैः सूर्यवज्जीवोपाधिभिरंतरित्वादिनियम्य च नैतर्हि न कदास्या
पि भयादित्यत आह हृदि स्थोपीति कर्मभिर्विशिष्टं चेत्तो येषां तेषां मात्मशक्तिभिः अहंकारादिभिरग्रात्पोप्यं त्युपेतगुणा
हितोपि उपेतगुणः प्राप्तश्च वणकीर्तनादिसंस्कारात्मा अंतः करं येषां तेषां मितिसमीपे अव्यवहितस्त्वमित्यर्थः
४७ एतदेव प्रपञ्चयन्नमस्यति नमोस्त्विति तेनुभ्यं नमोस्तु अध्यात्मनि दानि हृतदेहाद्यहंकाराणां परमात्मनेप
रमात्मत्वेन प्रकाशमानायामोक्षप्राप्तयेत्यर्थः अनात्मने देहाद्यभिमानिने जीवाय परमात्मत्वेनाप्रकाशमा

हृदि स्थोप्यति दूरस्थः कर्मविश्लिप्तचेतसां आत्मशक्तिभिरग्रात्पोप्यं त्युपेतगुणा
त्मानां ४७ नमोस्तु ते ध्यात्मा विदो परित्मनेत्यनात्मने स्वात्मविभक्तमृत्यवे सकार
णाकारणलिंगमीयुषे स्वमायया संवृतरुद्धुष्ये ४८ ४८ ॥

नात्मात् स्वात्मनः सकारणान् विभक्तसमर्पितो मृत्युः संसारो येन तस्मै कुत एवाहं सकारणं महदादिकार्यं अका
रणं प्रवृत्तिः तदुभयलिंगोपधिं नियम्य तया रयुषे प्राप्तवते अतः उभयनियंतुः स्वस्मान्न सकारणान् दुभयवशा
य जीवाय विभक्तमृत्यवरत्यर्थः नियंतु नियम्य त्वेकारणं वदन्नाह देहस्वमायया संवृतेति अतो लुप्तैश्वर्यं तान्नि
यंत्रेनुभ्यं नमः किंचरुद्धुष्ये मायावित्वा देवायेषां रूपावृता दृष्टिर्येन तस्मै यद्वा स्वमायया स्वस्या संवृता अ
येषां चरुद्धुष्ये येन तस्मै रत्येकं पदं ४८

रामः

३३९

स एवेभूतः परमेश्वरस्त्वन्नोस्मान् स्वभूत्यान शाधि अनुशिक्षय ४९ ५० स्वस्मिन्नादरमत्यधिकं ब्राह्मणे पुचमंद
मिवालक्ष्यलोकसंग्रहपरो भगवान् ब्राह्मणे पुश्रद्धातिरेकं कुर्वित्येव तमनुशास्ति ब्रह्मन्निनिसप्तभिः ५१ मया ह
दि स्थेन देवादिभ्योपि ब्राह्मणाः श्रेया इत्याह देवा इति ते शनैः पुनंति एतेन सद्यः किंच देवादिनियत्युनेति तदप्य

सत्वं शाधिस्त्वभूत्यान्नः किंच देवकरवामने एतदंतो नृणां कुशो यद्देवानक्षगोचरः ४९ श्री
शुक उ० तदक्तमित्युपाकर्ष्य भगवान् अणतार्जिहा गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रहसंस्तमुवा
च ह ५० भगवानु० ब्रह्मं सेनुग्रहार्थाय संप्राप्तो विद्वाम्मुनीन् संचरन्ति मया लोकान्
पुनन्तः पादरेणुभिः ५१ देवाः क्षेत्राणि तीर्थानि दर्शनस्य शर्चनैः शनैः पुनन्ति काले
न तदप्यर्हन्त मेक्षया ५२ ब्राह्मणो नमना श्रेयास्तर्षेष्वां प्राणिनामिह तपसा विद्यया न
क्षया किमु मत्कलया युतः ५३ न ब्राह्मणा न्मेदपि नैरुपमेत चतुर्भुजं सर्ववेदमयो विप्रस

र्हन्त ममानामीक्षया ५३ मम कलापरिकलनमुपास्तितया युतः ५३ किंच ब्राह्मणा
राधनमेव ममेष्टमित्याह नेति हेतुमाह सर्ववेदमयो विप्र इति प्रमाणाधीनत्वात्प्रमेयस्य वेदमयो विप्रो देवम
यादस्मादत्यात्येष्ट इत्यर्थः ५४ ॥

भा. ३. २६

१४०

अस्य बोधोदयः रज्यदयः पूज्यदयः ५५ अस्य विश्वस्य हेतवो भावाः महदादयः मदीक्षया ममेव सर्व
क्षेत्रेक्षया ५६ ५७ ५८ सन्मार्गे सन्तो वेदानां त्रिकांडविषयानां प्रवृत्तिप्रकारमादिश्य ५९ इति दशमोऽंशः
नितमः २६ सप्ताशीतितमेनारण्यनारदवाटतः वेदेः स्तुतिगुणालंबानिगुणावधिवर्णने १ वागीशायस्य

दुःप्रज्ञा भविदित्वेन मवजानंत्यस्य वः गुरुं मां विप्रमात्मानमर्चय विज्यदयः ५५
चरचरमिदं विश्वं भावाये चास्य हेतवः मद्रपाणीनि चेतस्या धने विप्रो मदीक्षया ५६ न
स्माद्भूतं कृषीनेतान् ब्रह्मन्मच्छ्वयार्चय एवं चेदचितो स्माद्भूतान्यथा भूरिभूतिभिः ५७
श्रीशुक उः सत्यं प्रभुणा दिव्यः सहस्रस्त्रान् हि ज्ञातमान आराध्यै कात्मभावेन मैथिल
श्रापतद्गुणि ५८ एवं स्वभक्तयो राजन भगवान् भक्तभक्तिमान् उषित्वा दिश्य सन्मार्गे पुन
होरवतीमगात् ५९ इति श्रीभा. महापुराणे दशमस्कन्धे श्रुतं देवजनकानुग्रहो नाम ष
डशीतितमोऽध्यायः २६

वदने लक्ष्मीर्यस्य च वक्षसि यस्यास्ते हृदये संवितं नृसिंहमहं भजे २ संप्रदाय
विशुद्धयर्थं स्वीयनिर्वंधयंत्रितः श्रुतिस्तुतिमित्रव्याख्यामियथा मतिः ३ श्रीमद्भागवतं पूर्वं सा
रतः सन्निषेवितं मया तु तदुपस्य मुक्तिमुपवीयते ४

रामः

१४०

पूर्वाध्यायंते एवं स्वभक्तयो राजन भगवान् भक्तभक्तिमान् उषित्वा दिश्य सन्मार्गे पुन
होरवतीमगात् ५९ इति श्रीभा. महापुराणे दशमस्कन्धे श्रुतं देवजनकानुग्रहो नाम ष
डशीतितमोऽध्यायः २६

परीक्षित उः ब्रह्मन् ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः कथं चरंति श्रुतयः साक्षात् सदसतः परे १

योगवृत्तिस्तु एतन्निविधवृत्तिप्रतिपादितपदार्थयोः प्रवृत्तिप्रत्ययार्थयोगेन यथापेकजं औपगवः पाचकरत्यादि न
वृत्तिनिर्देश्येति निर्गुणे गुणवृत्तय इति निर्गुणे वर्तमाना अपि निर्गुणे कथं चरंतीत्यर्थः निर्गुणत्वे च हेतुवदनुगुण
गृहीतं च निरुक्तेति सदसतः परंति कार्यकारणाभ्यां परस्मिन्संगे केन चिदपि संबंधाभावात् लक्षणायोगवृत्ती
संभवत इत्यर्थः एवं पदार्थत्वायोगादपदार्थस्य च वाक्यार्थत्वायोगात् श्रुतिगोचरत्वं ब्रह्मण इत्यभिप्रायः १

योर्वा १

भा. ३. ३९

१४१

अतन्निरसनेन ब्रह्मणि श्रुतयश्चरन्तीति वक्तुं अतन्निरसनार्थं बुद्ध्या युपाधीनसूजतउत्तरमाह बुद्धेर्द्वयेति बुद्ध्यादीन्
पाधीन् जनानामनुशायिनां जीवानां मात्रार्थं प्रभुरीश्वरोऽसूजन् मीयन्त इति मात्राविषयाः तदर्थं भवाद्यर्थे भवान्
मूलक्षणं कर्मनत्प्रभृतिकर्मकरणार्थमित्यर्थः आत्मनेलोकांतरगामिने आत्मनस्तत्तल्लोकभोगायेत्यर्थः अकल्प
नायकस्य नानिह नये मुक्तय इत्यर्थः अर्थधर्मकाममोक्षार्थमिति क्रमेण पदचतुष्टयस्यार्थः जनानामिति वदन्
जीवार्थमीश्वरस्य सख्यादिषु प्रवृत्तिरिति दर्शयति प्रभुरिति ईश्वरस्य उपाधिवश्यताभावेन नित्यमुक्ततां दर्शय

श्रीशुक उवाच बुद्धेर्द्वयमनः प्राणान् जनानामसूजन् प्रभुः ॥

ति अयमभिप्रायः सगुणमेव गुणैरनभिभूतं सर्वज्ञं सर्वशक्तिं सर्वेश्वरं सर्वनियन्तारं सर्वोपास्यं सर्वकर्मफलप्रदानारं
समस्तकल्याणगुणनिलयं सच्चिदानंदं भगवंतं श्रुतयः प्रतिपादयन्ति यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयंतपः सर्वस्य
वशी सर्वस्येशानः य एथि व्याप्तिश्च न एथि व्याप्तिश्च नः सो कायमयनबहुस्यां सरे क्षत तन्ने जो सूजतस्य ज्ञानमने
ने ब्रह्मेत्याद्याः तथाभूते श्वरतां तावत्संसारिणो जीवस्य तन्निवृत्तये तत्त्वमसीत्यादिवाक्यानि बोधयन्ति तत्र च तत्
त्वे पदयोः सामानाधिकरण्यं प्रतीयते तच्च प्रकारं तरेणा घटमानं ब्रह्मणि पर्यवसानं गमयति तथा हि न ता

रामः

१४१

बुद्धेर्द्वयमिति वदन् प्रभुरेकार्थाभिधानेन सामानाधिकरण्यं यथोक्तं आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैव तद्विदुः आ
मिक्षापदसन्निध्या तस्यैव विषयार्पणमिति कुतः मित्रार्थत्वात् न चाजहत्स्वार्थयानिरुद्धलक्षणया विशेषणविशेष्यभा
वेन नीलमुत्पलमिति वत् यथोक्तं स्वबुद्ध्या ज्यते येन विशेष्यतद्विशेषणमित्यादि कुतः विरुद्धार्थत्वेन तदयोगान् न च ज
हत्स्वार्थत्वेन संबंधिलक्षणया कुसुमितद्रुमांगेति वत् कुतः एकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात् अतो जहदजहत्स्वार्थल

मात्रार्थं च भवार्थं च आत्मनेऽकल्पनाय च २ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

क्षणया सोयं देवदत्त इति वदितुं शक्यते नानुगतचिदंशे नैकार्थेन सामानाधिकरण्येन निर्गुणे ब्रह्मणि पर्यव
सानं अस्य तादिवाक्यानां नुसाक्षादुपाधिनिषेधेन तथा चात्रैवोपक्रमे स्वसूत्रमिदमापीयेत्यादिना विशिष्टमा
लंबनं वक्ष्यति अनेन च श्रुतयस्त्वयि हि फलं त्यतन्निरसनेन भवन्निधना इत्युपसंहरिष्यति उपासनादिवाक्यानां
त्रिमार्थं प्रवृत्तसूत्र्या घवलंबनेन तानसाधनविधानेन तत्परत्वमित्येवादिक् २ ॥ ॥

भा. ३. ३९
१४२

अत्र चानादिशिष्टपरंपरागतत्वात्तस्येदेहोयुक्तस्याहंसेवेति सेवायुक्तालंबनाद्वाहीनृपराश्रय्या आदरेणैवेति
कनकोनभिनिवेशेनयः श्रवणादिनाधारयत् सभक्तिचोनिरस्तदेहापुपाधिः सनपरंपदेप्राप्नुयादिति ३ एतदेव सर्वश्र

सेवात्पुनरिषद्वाहीपूर्वेषां पूर्वजैर्धृताश्रय्याधारयेद्यत्तांक्षेमंगच्छेदकिंचनः ३ अत्रने
वर्णयिष्यामिगाथांनारायणांनितो नारदस्यचसंवाटमृषेर्नारायणस्यच ४ एकदा
रदो लोकांन्यर्यदनभगवत्प्रियः सनातनमृषिद्वययौनारायणाश्रमं ५ योवैभार
तवर्षेस्मिन्क्षेमायस्वस्येनृणां धर्मज्ञानशमोयेनमाकल्यादास्थितस्तपः ६ तत्रोपवि
ष्टमृषिभिः कलापग्न्यामवासिभिः परितः प्रणतोयच्छुद्धिदमेवकुरुहह ७ तस्मै ह्युचोचद्
गवानृषीणांशृण्वतामिदम् योब्रह्मवादः पूर्वेषांजनलोकनिवासिनाम् ८ श्रीभगवानु
स्वायंभुवब्रह्मसत्त्वंजनलोकैर्भवत्युग तत्रस्थानांमानसानांमुनीनामूर्ध्वरेतसां ९ ॥

त्यर्थनिरूपणेनप्रपंचयितुमितिहासमवतारयतिअत्रनरति नारायणांनितो नारायणः प्रवक्तृत्वेनान्वितोयस्यांनंगा
यामितिहासं ४ ५ ६ ७ ८ ब्रह्मसत्त्वमिति यथायजमानाएवसमानाकृतिगादिरूपेणयत्रकर्मकुर्वन्तितत्कर्म
सत्त्वंप्रसिद्धं तथायत्रसमानाएववक्तृश्रोतृभावेनब्रह्ममीमांसेनेतद्ब्रह्मसत्त्वं ९

रामः
१४२

अहो न हि मया कथं तत्र ज्ञातमित्यत आह श्वेतद्वीपमिति नदीश्वरं तत्रस्थं मामेवानिरुद्धमूर्ति १० ननु सर्वज्ञास्ते
कलत्रवक्ता प्रयावान्नाहृत्यश्रुतेति श्रुतादिभिर्विशेषाः अस्मिन्नादासीनहीनत्वेननिरूपमकरुणाः अतः स
र्वप्रवचनयोग्या अपिकेनापिकौतुकेनैकं प्रवक्तारं कृत्वा न्येपप्रकुरित्यर्थः ११ स्वसृष्टिमिति स्वयंनिर्मितमिदं

श्वेतद्वीपंगतवतित्वयिदृशं नदीश्वरं ब्रह्मवादः सुसंरुतः श्रुतयोयत्रशेरते तत्रहायमभू
त्प्रश्नस्त्वमायमनुरक्तुमि १० तुल्यश्रुततपः शौलास्तुल्यस्त्रीयारिमध्यमाः अपिचक्रुः
प्रवचनमेकं श्रुत्वावोपरि ११ सनंदन उ० स्वसृष्टमिदमापीयशयानं सह शक्तिभिः नदं
तेवोधयांचक्रुस्तद्विगैः श्रुतयः परं १२ यथा शयानं सम्राजं वंदितस्तत्पराक्रमैः प्रत्यूषे
भ्येत्यसुश्लोकैर्बोधयंत्यनुजीविनः १३

विश्वप्रलयसमये आपीयसेत्यशयानं योगेन निद्राणमिव वर्तमानं तदंते प्रलयांते तद्विगैस्तत्प्रतिपादकैर्वाक्यैः
परं नदीश्वरं सृष्टिसमये प्रथमनिश्वासप्रसृताः श्रुतयः प्रबोधयामासुः १२ सुश्लोकैः शोभनाः श्लोकाः कीर्तयोयै

षुतैः पराक्रमैः १२

भा. ३. ३७
१४३

जयजयेति भो अजितजयजय उत्कर्षमाविष्कुरु आदरे वीप्सा केन व्यापारेण अगजगदोक्तसां अगानिस्थावरणिज
गंतिजंगमानि च ओकांशिरणीयेषां जीवानां तेषामजामविद्यां जहिनाशय किमिति गुणवती हेतव्येत्यत आह दो
षगृहीतगुणादोषाय आनेदघावरणाय गृहीतागुणाय यातो ह्यनहोर्भ्रंष्टमीति भकारः इयं हि स्वैरिणीव परप्रता
रणा यगुणा नृणां अतो हेतव्येति तर्हि प्रपिद्येवमावहेति ममापितत्रैका शक्तिः स्यात् अत आह त्वमिति य
तस्य स्यात् त्वं आत्मना स्वरूपेणैव समवरुह समस्तभगः संप्राप्त समस्तैश्वर्योऽसि वशीकृतमायत्वादिभिर्भावः ननु स्व
यमेव ते ज्ञानवैराग्यादिना किं न हन्युरित्यत आह अखिलशक्त्यवबोधकं तेनेषां त्वमेवां नर्यामी सर्वशक्त्युद्बोधकः अ

श्रुतय ऊचुः जयजय नत्प नामजित दोषगृहीतगुणां त्वमसि यदात्मना समवरुह समस्तभ

गः अगजगदोक्तसामखिलशक्त्यवबोधकं ते क्वचिद् जयात्मना च चरतो न चरेन्निरगमः १४३

तो न ते ज्ञानादोस्वतंत्रा इति भावः अहमकुंठता नैश्वर्योऽसि गुणो जीवानां कर्मज्ञानादि शक्त्यवबोधने नाविद्या हेतव्यवर्किं
प्रमाणमिति चेत् अहमेव प्रमाणमित्याह निगमो वेदः ननु एवं भूते मयि कथं श्रुतीनां प्रवृत्तिस्तत्राह क्वचिदिति कदा
चित्स्मृत्पादिसमये अजयामायया चरतः क्रीडतः नित्यं चालुमभगतासत्यज्ञानानेता नैदेकरसेनात्मना चरतो वर्तमा
नस्य निगमो न चरेत् प्रतिपादयेत् कर्मण्ययस्यो यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वे
दंश्च प्रहिणोति तस्मै न ह देवमात्मवुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये य आत्मनि तिष्ठन् सत्यं ज्ञानमनं
तं ब्रह्म यः सवत् सर्वविदित्याद्यागमकदेवस्त्वामेव भूते प्रतिपादयतीत्यर्थः १४४

रामः
१४३

नयजयाजितजयगजंगमाहतिमजामुपनीतमृषागुणा नहि भवंतमृते प्रभवंत्यमी निगमगीतगुणार्णवतानव १
ननु कथं मामेवं प्रतिपादयंति यतः इंद्रेयातो वसितस्यराजेत्यादिभिः इंद्रेयातो जंगमस्य अवसितस्य स्थावरस्य चरा
जेति प्रतिपद्यते तथा अग्निमैधादिवत्त्यादिभिश्चैवं भूतत्वेनाग्न्यादयः प्रतिपाद्यंते तत्राह बृहदपलब्धमेतदिति
अयमर्थः एतदपलब्धं दृष्टमिदं दृष्टं सर्वं ब्रह्म त्वमेवमित्येवावयंति जानंति कथं ब्रह्म एवावशेषनयाशि
ष्यमाणत्वेन कुतः पतो ब्रह्मः सर्वस्योदयास्तमयौ उत्पत्तिरुयो सर्वोपादानत्वात् तर्हि किं विकारित्वं ब्रह्मः न अ
विह्वलानविवर्तनाधियानत्वेन अविकारित्वादित्यर्थः वाशब्द उपमार्थः यथा घटादेर्विह्वलतेर्मृदि उदयास्तमयौ न

बृहदपलब्धमेतदवयंत्यवशेषतया यत उदयास्तमयौ विह्वलतेर्मृदि वा विह्वलान् अतः

ऋषयोऽधुस्त्वयिमनोवचनाचरितं कथमयथा भवेति भुवि दत्तपदानि नृणां १४५

इत् वाचारंभणविकारेनामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिभिस्तथा प्रतिपादनादित्यर्थः अतः
कारणादययो मंत्रास्तत इष्टा रेवात्येव मनोवचनाचरितं दधुः मनसा आचरितं तात्पर्यं वचनाचरितमभिधा
ने च धृतवतः नयथग्विकारेष्वित्यर्थः अत्र निदर्शनं कथमयथेति नृणां भूचराणां यत्र कुत्रापि दत्तानि निःस्त्रि
निपदानि भुविकथमयथा भवेति अदत्तानि भवेति अतो यथा मृत्यायाण्येकादिषु दत्तानि पदानि भुवं न्यनिचरं
ति तथा यत्किमपि विकारजाते वदंतो वै यस्त्वामेव सर्वकारणं परमार्थं भूतं प्रतिपादयंतीत्यर्थः द्रुहिणवद्गिरिवो
द्गमुरवामगजगदिदं न भवेत्थगुत्थितं बहुमुखं रपिमंत्राणैरजस्वमुरुमूर्तिरितो विनिगद्यसे १४५ ॥

त्वमेव सर्वनिगमगोचर इति सनाप्रवृत्त्यादुच्यते इति चेति त्वमेव सर्वकारणत्वेन परमार्थ इति ह त्वाभोऽपि य
नेत्रिगुणमायामृगीनर्तकस्त्रयोविवेकिनस्तवारिवरुलोकमलक्षपणकयामृताब्धिं सकलजनहृजिनिरस
नहेतुकीर्तिसुधासिंधुमवगात्पुनिवेद्यनपेतीति नपांसिपापानिदुःखानिवाजहः त्यक्तवन्तः त्वदीयकथाभात्रेण
यदापापत्यागस्तदाकिमुक्तव्यं ये पुनः स्वधामविधुताशयकारुण्याः स्वधाम्नास्वरूपस्फुरणेन विधुताः
त्यक्ता आशयगुणाभंतः करणधर्मागगादयः कारुण्ये जगदयश्च यैस्तेन या हे परमतवाजस्तसुखानुभ

इति तव सूरयस्मृतिरिव लोकोकमलक्षपणकयामृताब्धिं मवगात्पुनपांसिजहः
किमुन पुनः स्वधामविधुताशयकारुण्याः परमभजेनियेयदमजस्तसुखानुभवं १६ ३

वमखंडनंदानुभवं पदं स्वरूपं भजंति सेवन्ते तथा भूतादुःखानित्यं जंतीति किमुक्तव्यं तथा च श्रुतिः यथा पुष्प
रपलाश आपो न श्लिष्यन्ते एवमेवं विदिपायं कर्म न श्लिष्यन्ते न कर्मणालिष्यन्ते पापकेन तत्सुहृन्तदुष्टं ते वि
धुनुते एवं ह वा वनतपति किमहं साधुना करवं किमहं पापमकरवमित्यादि श्रुतेरित्यर्थः सकलवेदगणेरि
तसद्गुणस्त्वमितिसर्वमनीषिजनारताः त्वयि सुभद्रगुणश्रवणादिभिस्तव यदस्मरणेन गतकुमाः १६ ॥

रमः

१४४

असुर्यानामनेलोकां भंघेन तमसाहताः तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये केचात्माह नोजनाः नथानचेदवेदीनमहनीविन
शिरित्याद्याः श्रुतयः पूर्वश्लोकोक्तोभयविधमजनहीनान्निदंति हतयश्चेति असुभृतो नरः पदिते अनुविधाः अनु
वर्तिनो भक्ता इति यावत् तर्हि श्रुतेरिति जीवेति सफलजीवनाभवेति इतरथा हतयश्च भस्त्रा इव हथाश्चासा इत्यर्थः
नन्वभक्तानामपि कामादिफलमस्येव न कार्यकारणानुग्राहकत्वेन जीवनहेतोस्तवाभजने हतघ्नानां तदपिनसि

६६१

हतयश्च संत्यसुभृतो यदितेनुविधामहं मादयोऽमसृजन्त्यदनुग्नहन्तः ॥

होदित्याशयेनाह महद्हमादय इति महानहंकरश्च आदिर्येषां ते यदनुग्नहन्तः यस्यानुप्रवेशेन लब्धसा
मर्थ्याः संतः अंते देहं समिष्टव्यिरूपस्य वन्तः तत्रापेचापि कोशान्नमयादीनां विश्रुततदाकारः स नयः
श्रुतयने सत्वं नदाह पुरुषविध इति पुरुषस्यान्नमयादेर्विधेव विधा आकारे यस्य स तथा ननु चिदेकरसस्य
कथं तदाकारताः न आह अन्वयोत्रेति अत्र एषोन्नमयादिष्वत्वे नीत्यन्वयः अतस्तदाकारतेति ॥

भा. २. ३. २७
१४५

एवं न हि संत्यक्तमसंगत्वं चकथं संगच्छेत्तत्राह चरमोन्नमयादिषु यस्मिन् अन्नमयादिषु पटिश्यमानेषु यश्चरमो
ब्रह्मपुक्ते प्रतिघेतिपुक्तेनोक्तः सत्वमिति संवेधः ननु तथाप्यन्नमयादिष्वन्वितत्वे असंगत्वात् न निरेव तत्राह
सदसतः परं त्वमथ यदेव शेषमृतमिति सदसतः स्थूलसूक्ष्मादन्नमयादेः परं व्यनिरक्तं तन्मास्ति भूतं अवशे
यमवशिष्यत इत्यवशेषमवाध्यं अथ अतएव कृतसत्यं तर्हि किमर्थं नेधन्वय उक्तः शारवाचं द्रवकुहस

पुरुषविधो न्वयोत्र चरमोन्नमयादिषु यः सदसतः परं त्वमथ यदेव शेषमृतं १७ ४

रूपलक्षणा र्थेन या हि स वा एव पुरुषो न्नरसमयस्तस्येदमेव शिररत्यादिना स्थूलसूक्ष्मक्रमेण पंचकोशानुपदि
श्यतस्य पुरुषविधनामन्वयं पुरुषविधं नित्यं पुनस्तदन्वितत्वेनालक्ष्य ब्रह्मपुक्ते प्रति सर्वसाक्षिभ्युहस्वरूप
निरूपणमित्यनवधम् नरवपुः प्रतिपद्यति त्वयि श्रवणकीर्तनसंस्मरणादिभिः नरहरेण भजंति नृणामिदं
हृदिवदुक्ते सिद्धे विफलं ततः १७

रामः
१४५

एवं तावत्सर्वोक्तके परमेश्वरे सर्वश्रुतिसमन्वयेन सद्भजनीयत्वमुक्ता अभक्तनिन्दया च न देवदृष्टी कृत्येदानीमनवगा
त्यमहिमनिप्रथमं तावदुपाध्यालंबनमुपासनमुदरं ब्रह्मेति शार्कराक्ष्या उपासने तदयं ब्रह्मेत्यारुणयो ब्रह्मा हेवना
इति ऊर्ध्वत्वे चोदसर्पे न छिरो श्रयते त्याद्याः श्रुतयो विदुर्नित्याह उदरमुपासनं न क्रियते त्वसूक्ष्मणीणां संप्रदायमा
गेषु ये कुर्युर्दशस्ते उदरालंबनं मणिपूरकस्य ब्रह्मोपासने ध्यायंति शार्कराक्ष्या इति श्रुतिपदस्य प्रतिपदं कुर्येह
श्रुति कुर्ये शर्करा रजो विद्यते दृक्ष अस्ति युये वा तेन थारजः पिहितदृश्यः स्थूलदृश्य इति यावत् उदरस्य तदद्या
पेक्षया स्थूलत्वात् यद्वा कुर्ये सक्ष्मं सूक्ष्मं दृश्य इत्यर्थः नदाह तदस्य स्थूलसूक्ष्ममेवालक्ष्यतत्त्वं शायप्रथममुद

उदरमुपासने यः क्रियते त्वसूक्ष्मं दृश्यः परिसरपट्टं तदस्य मारुणयोदहरं तन उदगा
दनेन तव धाम शिरः परमं पुनरिह यत्समेत्यनपतंति कृतान्तमुखे १८ ५ ॥

रस्यमुपासन इति भावः आरुणयस्तु साक्षात्तदस्य दहरं सूक्ष्ममेवोपासने तदयं विशेषणं परिसरपट्टमिति
निपरितः सरंति प्रसर्पन्तीति परिसरणाद्वा तासां पट्टमिति मार्गप्रसरणस्यानमित्यर्थः विशेषणस्य फलमाह तनर
नि तनोत्तद्यात् भो अनेन तव धाम उपलब्धित्वानं सुखं प्रारब्धं परमं श्रेष्ठं ज्योतिर्मयं शिरोमूर्धनं प्रति उदगानु
दसर्पन् मूलाधारद्वारभ्य तदयमर्थं तत्र त्वरं प्रत्युद्गममित्यर्थः कथं भूतं धाम यत्समेत्यप्युपरिह कृतान्त
मुखे मृत्युमुखे संसारेन पतंति तथा च श्रुतिः शतं चैका च तदस्य नाद्वा तासां मूर्धनमभिनिःसृतैका तयोर्धमा

यत्र मृतमेति विषयगत्या उक्ता मणे भवेतीति उदरदिषु मः
पुंसां धितो मुनिवत्सुभिः हेति मुसुमये देवो दद्रुतं तमुपा
सहे १८

नन्वीश्वरस्यापि नहि जीव वनत् दृढादिसंवेन दनु प्रविश्य च तारतम्ये सति केन विशेषेणोपास्येत मिनीमामाशंकां
परिहरत्यः एकोदेव सर्वभूतेषु रूः सर्वव्यापी सर्वभूतानां तन्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेताकेवल्योनि
गुणश्चेत्याद्याः श्रुतयः स्तुवंतीत्याह स्वहृतविचित्रयोनिश्चिनि स्वयं कृता सुउच्चनीचमध्यमासु येषु अभिव्यक्तिः
स्यानेषु कार्येषु देहादिषु हेतुनया उपादाननया प्रागेव विद्यमानत्वेन मुख्यप्रवेशसंभवाद्दिशन्निववनेमानस्तरतम
तो न्यूनाधिकभावेन च कास्मि अवभासते स्वहृता योनीरनुकरोतीति स्वहृतानुकृतिः अनलवत् अग्निर्यथा स्वतस्ता

स्वहृतविचित्रयोनिषु विशन्निवहेतुनयानरतमतश्च कास्म्यनलवत्स्वहृतानुकृतिः अथ
वितथास्वमूषवितथं नवधामसमं विरजधियो न्वयं त्यभिविषण्यव एकरसं १९ ६ ॥

रतम्यहीनोपिकाखानुसारेण नयानया प्रकाशनेन हृत अथ अतो वितथा सुमिथ्या भूता स्वमूषयोनिषु अवित
थं सत्यं पतः सममविशेषं अतः सत्यं नवधामस्वरूपं विरजधियो निर्मलमतयो अन्वयंति जानंति नुदित्यथ क्य
देवा अत्र हेतुः अभिविषण्यवदन्ति अभितो विगतव्यवहारः पणव्यवहार इत्यस्य रूपं पण्युरिति ऐहिकामुष्मिक
कर्मफलरहिता इत्यर्थः अविशेषत्वादेवैकरसं सन्मात्रं अतस्त्वोपाधि कृतानरतम्याभावात् प्रच्युते श्रुयस्योपा
स्यत्वमिति भावः स्वनिर्मितेषु कार्येषु तारतम्यविवर्जितं सर्वानुस्यूतसन्मात्रं भगवन्तं भजामहे १९ ॥ ॥

रामः

१४६

अपि च कुतो न्ययमाशंका स्यात् भगवतो देहाद्युपाधिकृत दोषप्रसंग इति यतो अविद्याकामकर्मभिः संसरतो जी
वस्यापि भगवद्वावंलक्षणया बोधयंत्यस्तं दोषं निवेधयंतिसयश्चायं पुरुषे यश्चासावाहित्ये स एकस्तत्त्वमसीत्या
द्याः श्रुतयः ननु क्वर्थस्यात्मनः स्तुतिरियमीश्वरत्वेन क्रियते ननु तस्येश्वरत्वं बोध्यते नैतद्युज्यते यतस्तत्र य
स्य देवे पराभक्तिर्यथा देवेन यागुरे तस्यैनेकथिनात्यर्थाः प्रकाशने महात्मन इत्याद्याः श्रुतयः कृतावनारस्य भ
गवतश्चरणभजनमुपायवदंतीत्याह स्वहृतपुरेधिनि स्वकर्मोपार्जितेषु पुण्येषु देहेषु अमीषु नरादिषु भोक्तृत्वेन वर्तमा
नेषु सर्वे अखिलशक्तिधृतः सर्वशक्त्या श्रयस्य पूर्णस्य तवांशकृतं वदंति अंशद्वाराः कृतं वदन्तः तद्वत्पदंतीत्य

स्वहृतपुरेष्वासीध्ववहिरंतरसंवरणं नवपुरुषं वदंत्यखिलशक्तिधृतोऽंशकृतं इति नृगति
विविच्य कवयो निगमावपनं भवत उपासने ध्रिमभवं भुवि विश्वसिनाः २० ७ ॥

र्थः ननु कार्यकारणसंघटनस्य कुत एव भूतत्वं नत्राह अवहिरंतरसंवरणमिति वहिः कार्यमंतरं कारणं वस्तुन
स्तदावरणभ्रान्तयो कार्यकारणयोरसत्त्वादित्यर्थः इति एव नृगतिं नुज्जीवस्य गतिं तत्वे विविच्य विशोध्य क
वयो अन्यथे देन प्राप्यत इति जानंतः निगमावपनं निगमोक्तकर्मणां मावपनं आशमेनादप्यनेस्मिन्नित्यावपनं
त्रे सर्वकर्मोपणविषयमित्यर्थः यत्रार्पितानि कर्माणि मुक्तिफलं तिनं भवन्तो ध्रिमभवं भवनिवर्तकं विश्वसिनाः
कृतविश्वासाः उर्ध्वसने अर्चनवदनादिभिः सेवन्ते भुवी निमर्त्य लोके इदमेवोचितमिति दर्शयति त्वदंशस्य ममे

फ. २

शान्तवन्मायाकृतं वेधनं त्वदंशे चामादिश्य पुरुषं
दत्तवर्तमानं २०

भक्तिरत्यसाधनमिति वचनमनुचिन्तयितुं नानोभक्तिं गुरुकरोति। दुरवगमेति भोर्दुश्चरदुर्वोध्यदात्मनस्तेन स्पनिग
मायत्तापनायनवानतनोराविष्णुतर्मे श्रितमहामृताधिपरिवर्तपरिवर्तपरिश्रमणाः चरितमेवमहानमृताधिस्त
स्मिन्परिवर्तोऽवगाहसेनपरिश्रमणाः परिवर्जनार्थः श्रमणश्रमः गतश्रमार्थः अपवर्गमपिकेचिन्नपरि
लयेतिनेकुंति कुतोऽपिदृष्टादि केचिदिनि एवंभूताभक्तिरसिकाविरलादिति दर्शयति न केवलमन्यत्रे
कुंति किंतु तेनैवसुखेन पूर्णाः सन्तः पूर्वसिद्धे गृहादिसुखमप्युपेक्षं न इत्याहतवचरणसरोजहंसकुलसं

दुरवगमात्मतत्त्वनिगमायनवानतनो श्रितमहामृताधिपरिवर्तपरिश्रमणाः नपरि
लयेति केचिदपवर्गमपीश्वरनेचरणसरोजहंसकुलसंगविसृष्टगृहाः २१ ८ ॥

गविसृष्टगृहादिति तवचरणसरोजहंसाद्वरममाणायेभक्तास्तेषां कुलं समूहसेनसंगसेनविसृष्टगृहायैस्ते
नथा अनेनश्रवणकीर्तनेदर्शने श्रुतिश्रुतेरथाधिकं भक्तेर्दर्शयति नथाच यंसर्वदेवानमंति सुमुखो
ब्रह्मवादिनश्चेति व्याख्यातं च सर्वज्ञैर्भोष्य कृद्भिः मुक्ता अपिलीलाविग्नहं कृत्वा भजंत इति त्वत्कथामृतपा
योधौ विहरंतो महामुदः कुर्वन्ति कृतिनः केचिच्चतुर्वर्गनृणोपमं २१ २१ २१ ॥

रामः
१४७

आराममस्य पश्येति नतं पश्यति कश्चन नतं विदुश्च यदमाजजानान्यद्युष्माकमेतरेव भूव नीहारेण प्रावृ
ता जलप्याचासुत्पउक्थशासश्चरन्तीत्याद्याः श्रुतयः अनुक्रोशंत्यो जगदात्मनीश्वरेरिति मुपदिशन्तीत्याह ॥
तदनुपपद्यमिति तदनुवर्तितत्वे वापयिकमिदं कुलायं कोयथिव्यालीयत इति शरीरं आत्मसुहृत्प्रियवत् आ
त्मा च सुहृत्प्रियश्च तद्वत् चरति स्वाधीनतया वर्तत इत्यर्थः नथापि त्वयि उन्मुखे हि ते प्रिये आत्मनि च अप्य

तदनुपपद्यं कुलायमिदमात्मसुहृत्प्रियवच्चरति तथोन्मुखे त्वयि हि ते प्रिये आत्मनि च न
वतरमंत्यहोऽसदुपासनयात्महो नो यदनुशयाभ्रमंत्युरुभये कुशरीरभूतः २२ ९ ॥

र्थे चकारः एवंभूते सुसेव्ये पितृयि वत अहो कथं नरमंतिन सरव्यादिना भजन्ति असदुपासनया देहाद्युप
लालनेन आत्महनः प्रमादिनः कुतः यदनुशयाः यस्यामसदुपासनायां अनुशयो वासनायेषां ते कुशरीर
भूतः संतः उरुभयै संसारे भ्रमंति परिवर्तन्ते अत आत्महन इति भावः त्वय्यात्मनि जगन्नाथे मन्मनोरमनामि
ह कदा ममेदृशं जन्म मानुषं संभविष्यति २२

भा० ६०३८७

१४८

इदानीमात्मावारेदृश्यः श्रोतव्योमेतव्योनिदिध्यासितव्य इत्याद्याः श्रुतयो ध्यानमंगत्वेनोपदिशन्तीत्याह निभृत
मरुत्तमनोः श्रुत्योगयुजति मरुत्ताणो मनश्च अक्षाणीन्द्रियाणि च निभृतानि संयमितानि ये स्ते च ते दृष्टं योगं युजं
तीति दृष्टं योगयुजस्तेन याभूता मुनयो हृदियन्त त्वमुपासते तदेवारयोपिन वस्मरणान्नययुः प्रापुः स्त्रियोपि कामतः उ
रगेद्रभोगभुजदंडविषकधियः अहीदेहेह सदृशयोर्भुजदंडयोर्विषक्ताधीर्योसोनाः परिक्लिन्नदृश्यः समदृशः समम

निभृतमरुत्तमनोः श्रुत्योगयुजो हृदियन्मुनय उपासते तदरयोपिययुः स्मरणान् स्त्रिय
उरगेद्रभोगभुजदंडविषकधियो वयमपि ते समाः समदृशोऽग्निसरोजसुधाः २३ १० ॥

परिक्लिन्नं त्वं पश्यं त्यो वयं श्रुत्यभिमानिन्यो देवता अपि ते समा एव कृपा विषयतया अग्निसरोजसुधा अग्निसरो
जसुधुधारयंत्यः अयं भावः इत्यंभृतस्तव स्मरणानुभावः ये योगिनः त्वं दृष्ट्वा लंबनं उपासते याश्च वयं त्वा समं प
श्यामः याश्च स्त्रियः कामतः परिक्लिन्नं ध्यायंति ये च द्वेषेण सर्वानपि नान्त्वा मेव प्रापयतीति चरणस्मरणं प्रे
म्णानवदेव सुदुर्लभं यथा कथंचिन्महरेममभूयादहर्निशम् २३ २३ २३ ॥

रामः
१४८

यतो वाचो निर्वर्तते अप्राप्य मनसा सह को अद्भुत वेदक इह प्रवोचतु न आपाना कुत इयं विस्मयिः अर्वाग्देवा अ
स्य विसर्जनेनाथा को वेदयत आवभूव अने जदेकं मनसो जवीयो नैन देवा आमुवन् पूर्वमर्शन् न ह्यवतो न्यानत्येति
निष्कृतस्मिन्नयो मातरि श्वाधातीत्याद्याः श्रुतयः भगवन् त्वंदुर्सेयं वदंत्यो भक्तिमेवो री कुर्वन्तीत्याह करहनुवे
देति वत अहो भगवन् इह जगति अग्निसरो पूर्वमेव सिद्धं त्वां अवरजन्मलयः अर्वाचीनोत्यतिनाशवान् को नु

करहनुवेदवतावरजन्मलयो ग्निसरो यत उद्गाहयिष्यमनुदेव गणा उभये ॥

पुमान् वेदजानाति ईश्वरस्य पूर्वसिद्धावन्त्यस्य चार्वाचीनत्वे प्रमाणं वदन् ज्ञानकारणाभावमाह यत उद्
गादिनि यतः त्वत्तः ऋषिर्ब्रह्मा उत्पन्नः यंत्रं त्वाणमनु उभये आध्यात्मिकाधिदैविकादेव गणा उत्पन्नाः
नैनोप्यर्वाचीनाः सर्वे यदा तु भवान् सर्वमवकृष्य उपसत् त्वं शयीत तर्हि न दानु शायिनो जीवानां ज्ञान
साधनं नास्ति यतस्तद्वनसत्स्थूलं आकाशादि न चासत्संक्षेपं महदादि न च उभयं सदस्यमाभ्यंश

भा.द.उ.३७

१४९

शरं नचकालजवः तन्निमित्तभूतं कालवैषम्यं एवं सति तत्र न दानं किमपि इंद्रियप्राणाद्यपि न च क्षापकं शास्त्रम
पि अयमभिप्रायः अर्वाकूस्त्रिगुणानां देहाद्युपाधिभूतानां रायाणां कालवशेन च मलिनसत्त्वानां न तावद्भगवत्
ज्ञानसामर्थ्यं तथा च श्रुतिः नने विद्यया यस्मां ज जानान्यद्युष्माकं मंतरं बभूवेत्याद्याः यदनुप्रलयसमयेन

नहि न सन्न चासदुभयं न च कालजवः किमपि न तत्र शास्त्रमवकृष्य शयीत यद् २४ ११

वदंतरमस्ति तदापि ज्ञानसाधनाभावान्न भगवत्ज्ञानं अतस्त्वदेकशरणतया श्रवणकीर्तनादिभक्तिरेव सुक
रेति काहं बुद्ध्यादिसंरुद्धः क्वचभूमन्मवै सव दीनबंधो दयासिंधो भक्तिमेतदहरेदिश २४ ॥ ॥

रामः
१४९

इतोपि न ज्ञानं संशयं उपदिशनामपि भ्रमवाहृत्यादित्याह जनिमसत इति असतो जगतो जनिमुत्पत्तिं ये वै शेषिकादयो
वदन्ति असत एव ब्रह्म तस्योत्पत्तिं ये च पानं जलादयः सत एवैकविंशतिप्रकारस्य दुःखस्य मृत्तिनाशं मोक्षं वदन्ति येनै

जनिमसतः सतो मृत्तिमुनात्मनिये च भिदां विषणमृतं स्मरं त्युपदिशन्ति त आरूपिनैः

यायिकाः उत अपिये च सांख्यादय आत्मनि भिदां भेदये च मीमांसकाः विषणं कर्मफल व्यवहारमृतं सत्यं स्मरंति
वदन्ति ते सर्वे आरूपिनैः आरोपितैर्भ्रमैरेवोपदिशन्ति न तत्तद्वक्ष्या सदेव सौम्येदमग्न आसीत् ब्रह्मैव सन्न ब्रह्मा

भा. ६. ३. २७

१५०

प्येति अनीश्याशोचतिमुत्पमानः अविद्यायामनरेवर्तमानाः स्वयंधीराः पंडितं मन्यमानाः जघन्यमाना अपियं
निमूखाः अंधैर्नैवनीयमाना यथांघाः एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म एकधा बहुधा चैव दृश्यते इत्यादिश्रुतिविरोधान् ॥
किंच वस्तुनः पुरुषस्य त्रिगुणमयत्वे सर्वमिदं संगच्छेत् ननु तदस्तीत्याह त्रिगुणमयः पुमानिति भिदायदबोधक
तात्वयीति त्रिगुणमयः पुमानित्यनेन हेतुना याभिदा उपलक्षणं एतद्विदादिसा यस्यात्वयिविषये अबोधकतात्व

त्रिगुणमयः पुमानिति भिदायदबोधकतात्वयिनतः परत्र सभवेदबोधपरसे २५ १२

द्विषया ज्ञानविमृंभिना नहि किमज्ञानमस्ति वस्तुनः पुंसि नैवेत्याह नतः अबोधान् परत्र परे असंगे अबोध
रसे ज्ञानघने सः अबोधो न भवेत् न संभवतीत्यर्थः भिद्यानर्कसु कर्कशे रितमहावादां धकारं नरे भ्राम्यन्मं
दमतेरमं दमहिमं स्वज्ञानवर्त्मस्युदं श्रीमन्माधववामनत्रिनयनश्रीशंकरश्रीयने गोविंदेति मुदा वदन्मधु
पने मुक्तः कदास्यामहं २५

रामः

१५०

ननु यद्यसन्नोत्पद्यते यदि च त्रिगुणमयः पुरुषो न भवति तद्विदं प्रपंचज्ञानं पुरुषश्च यत्कनास्तीत्युक्तं स्यात् कथं नहि
नयोः सत्त्वनप्रतीतिरित आह सत्त्वं मन इति मनः मनोमात्रविरुसितमिदं त्रिहृत् त्रिगुणात्मकं प्रपंचज्ञानमसद्वसद्वि
विभानि कथमिति चेत् तत्राह त्वयीति त्वय्यधिष्ठाने अधिष्ठानसत्तया सद्रूपं प्रतीयते इत्यर्थः न केवलमिदं कारणस्य दं ॥
किंतु आमनुजान् मनूजः पुरुषः अभिविधावाकारः पुरुषमभिव्याप्येति पुरुषस्यापि यत्कसत्त्वं प्रतीतिमाया मात्रविरु
सितेत्यर्थः तथा च श्रुतिः असतो धिमनोऽसृजत मनः प्रजापतिमसृजत प्रजापतिः प्रजा असृजत तद्वा इदं मनस्येव

सद्विदमनस्त्रिहृत् त्वयिविभात्यसदामनुजात्सदभिर्मृशं त्यशेषमिदमात्मनया न्यविदः नहि नि
हृत्तित्यजं न कनकस्य तदात्मनया स्वहृतमनुप्रविष्टमिदमात्मनया वसितं २६ १३ ॥

परमं प्रतिष्ठितं यदिदं किंचेति नन्वात्मविदामपि विष्णुं सदेव स्मरति अतः कथमसत्स्यात् अत आह सदाभिर्मृशं
तीति आत्मविदस्त्वशेषमिदं भोक्तृभोग्यात्मकं विश्वमात्मन्येव सदाभिर्मृशं निसदिनि जानेति आत्मकार्यत्वात्
यथगित्यर्थः तथाहि यदपाद्यते यत्कार्यं भवति तत्तेनैव रूपेण प्रतीयते उपादीयते चेन्न लोकाचारेण दर्शयति न
हिविहृतिमिति कनकस्य विहृतिं कुंडलादिकनकार्थिनो न हित्यनेति अत्र हेतुः तदात्मनया कनकरूपत्वेनेत्यर्थः अतः
स्वरूपमिदं विश्वमनुप्रविष्टं च पुरुषरूपात्मनये वा वसितं निश्चिने यत्सत्त्वं सदाभानि जगदेतदसत्त्वं सदाभासम

सस्यसिन्धुगवंते भजामते २६

नदेवंकरणप्रवर्तकमीश्वरंकरणपरतंत्रानरभजंतीत्युक्तं नकेवलमियदेवकारणंनतउत्पन्नत्वेनापितत्परतंत्रत्वादिति
वदंति यथाग्नेःक्षुद्राविष्णुलिंगाद्युच्चरंत्वेवमेवास्मादात्मनः सर्वप्राणासर्वलोकाः सर्वदेवाः सर्वाणिभूतानिसर्व
एतआत्मनोव्युच्चरंतीत्यादिश्रुतयइत्याह स्थिरचरजानयइति हेविमुक्तनित्यमुक्त मदिनवअजयामाययाविहरः
विहारः क्रीडाभवतिनतस्थिरचरजानयस्थिरश्चरश्चरश्चरजानयः जात्यालिंगिनादेहायेषांनेजीवाःस्युःभवेयुः क
थंभूतस्य नतः अजातः परस्यदरेवर्तमानस्यासंगस्येत्यर्थः कथंविहारः उदीक्षयार्क्षणलेशेन ननुमयिलीनानां
जीवानांकथंनमस्यानतत्राह उत्थनिमित्तयुजइति ईक्षयेवोत्थानिउत्थितानिआविर्भूतानिनिमित्तानिकर्माणितयु

स्थिरचरजानयः स्वरजयोत्थनिमित्तयुजोविहरउदीक्षयायदिपरस्यविमुक्तनतः नहिप
रमस्यकश्चिदपरेनपरश्चभवेद्वियतदवापदस्यतवभूत्यतुलादधनः २९ ३६ ॥

कानिलिंगशरीराणिवांनेर्युज्यंतइतिनेतया ननुकिंनिमित्तोत्थानेनमदिह्येवभवंतु तेन त्वयिवेषम्याभावातविष
मस्येरयोगादित्याह परमस्येति तवपरमस्यउत्तमस्यपरमकारुणिकस्यवियतदवाकाशसदृशस्यसमस्येत्यर्थः
कश्चिदपरः स्त्रीयः परेस्त्रीयश्चनभवेत्तत्संभवतीत्यर्थः असदृशदमग्रआसीतनोवेसदजायनेत्यादिश्रुत्याश्र
यपूर्वकत्वमिवप्रतीयतेतदर्थं पुनर्विशिनयिभूत्यतुलादधनः भूत्यसाम्यंभजनः नदेवदर्शयितुं पुनर्विशिनयि
अपदस्येति नपद्यतइत्यपततस्यवाङ्मनसयोगोचरस्येत्यर्थः तदीक्षणवशक्षोभमायाबोधितकर्मभिः जाता

संसारतः खिन्नान्तरेपाहितः पितः २९

रामः
१५२

एवंतावत्परमात्मनः सकाशादविद्याकृतकार्योपाधयस्तदंशाएवजीवाजाताः संसारंलोभजंतीत्युक्तंनत्रयद्येका
विद्यानदाजीवस्याप्येकत्वादेकमुक्तौसर्वमुक्तिप्रसंगः अथनानाविद्यास्तर्हि तस्यैवांशान्तरेणसंसारोऽनपगमा
दनिर्माक्षइत्यादितर्कबलेनवस्तुतएवनानात्मनः तत्रचनेषामणुत्वेदेहव्यापिचेतन्यनस्यात् देहपरिमाणत्वेन
मध्यमपरिमाणानांसावयवत्वेनानित्यत्वेस्यात् अतः सर्वगतानित्याश्रितिकेचनमन्यंते तन्नतावदुक्तदोषसंगः

अपरिमिताध्रवास्तनुभूतोयदिसर्वगतास्तर्हि नशास्यनेतिनियमोध्रवनेनरथा

अविद्याभेदेनतच्छक्तिभेदेनवावदुमुक्तव्यवस्थासंभवानर्श्वरस्यतुनकेनाप्यंशेनसंसारंकेत्युक्तमेवप्रसिद्धंवा
नैक्यंसर्वश्रुतिषु किंचेमेयक्षमेनयोमित्रात्युणमपिनसहनइत्याह अपरिमिताइति वस्तुतएवानेनाध्रवास्तेनै
वरूपेणनित्याः सर्वगताश्चतनुभूतो जीवायदिस्युः तर्हिनेषांसमत्वानशास्यनानघटतइतिहत्वाहेध्रुवनियमो
नियमनेत्वयानस्यात् इतरथानुघटेन कथंयन्मयंउपाधिनोयद्विकारप्रायंयजीवारव्यंअजनिजानंततस्य

भा. २. ३. २७
१५३

स्वविकारस्य नियन्त्रणनियामकं भवेत् अविमुच्यकारणतया अपरित्यज्य किं न तस्मिन् सममनस्य तन्नु किं न कृत्ते ही
यते चेदुच्यते इति अत आह अनु जानतां यदमनमिति जानीम इति वदतां यदमनमविज्ञानप्रायं अविषय
त्वात् तथा च श्रुतिः यस्यामनेन स्पमनेन यस्य न वेदसः अविज्ञानं विज्ञानं विज्ञानमविज्ञानं अवचनेनैव
प्रोवाच स ह न स्त्री बभूवेत्यादि किंच मनुस्य ज्ञानस्य दृष्टतया दोषश्रवणान् तथा च श्रुतिः यद्विमनस्य से सुवेदेति
दृष्टमेवापि न तन्वेवेत्यब्रह्मणोरूपं यस्य त्वं यदस्य देवेषु वेदेधित्यादि तस्माद्यत कृत्वा दवद्योत्यमनं क्यं किमपि

अननिचयमयं नद्विमुच्यनियन्त्रं भवेत् सममनु जानतां यदमनं मनदृष्टतया ३० १७

सर्वानुस्यूतत्वेन समनियन्त्रं भवेदित्यर्थः अंतर्यता सर्वलोकस्य गीतः श्रुत्या युक्त्या चैव मेवावसेयः यः सर्वज्ञः स
र्वशक्तिः सिंहः श्रीमन्नेन चैनमेवावलंबे ३० ननु च यदि परमात्मनो जीवा जायन्त इति नियन्त्रणनियम्य भाव उच्यते
तथा सति जीवानामनित्यत्वप्रसंगेन प्रतिदिने हनना शाकनाभ्यागमप्रसंगः स्यात् किंच न दामोक्षो नाम
जीवस्य स्वरूपहानिरेव स्यात् न चैनद्युक्तं स्वप्रकाशानंदात्मनो विद्याकृतानर्थनिवृत्तिमात्रं ॥

रामः
१५३

स्य मोक्षत्वाभ्युपगमादित्याशं क्योपाधिजन्मनैव जन्म जीवानामुच्यते न स्वतोऽघटनादित्याह न घटन इति तत्र
किं प्रकृतेर्जीवस्वरूपेणोद्भवः स्यात् पुरुषस्य वा उभयोर्वा आद्ये जीवानां जडत्वापत्तिः द्वितीये पुरुषस्य विकारित्व
प्रसंगः अत एव न तृतीयदृष्ट्या शयेनोक्तं प्रकृतिपुरुषयोरुद्बोधनघटन इति श्रुत्याऽजत्वप्रतिपादनादपीत्याह अ
जयोरिति तथा च श्रुतिः अजामेकालोहितशुक्लस्र्वावर्णी प्रजो जनयन्ती सरूपा अजोत्येको नृषमानो नृशेनेज
हात्येनां भुक्तभोगामजो न्य इति उभययुजा भवेति उभयं च न युज्यत इति युक्तं संबंधं परस्परव्यस्तमिति यावत् केन

न घटन उद्भवः प्रकृतिपुरुषयोरजयो रभययुजा भवेत्पु सुभृतो जलबुद्बुदवत्

असुभृतः प्राणाद्युपाधयो जीवा जायन्त इत्यर्थः जलबुद्बुदवदिति यथा केवलेनानिलेन जलेन वा बुद्बुदानभवं
ति किंतु मिलितान्भ्यो तद्वत् तत्र च यथाऽनिलो निमित्ते जलमुपादाने एवमत्रापि प्रकृतिर्निमित्ते पुरुष उपादाने ॥
तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभृतः सो कामयत बहुस्यां प्रजायेयेति यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंभा व्युच्च
रन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वे णिभूतानि सर्व एत आत्मनो व्युच्चरन्तीत्यादि
श्रुतिषु चेत्तन्नाचेत्तन्नाचेत्तन्प्रपंचस्य परमात्मोपादानतश्च श्रवणान्नच विकारित्वं परिणामानेगीकारात् केचि

भा. ६. ३८९
१५४

त्युनः परिणाममंगीकृत्य आत्मनो विकारभिया विपरीते निमित्तोपादानभावमिच्छति सर्वथा तावत्पुरुषैक्याद्
वंती निसिद्धं देवमेवाहितीयं ब्रह्म अजामेको अविनाशी वा अरेयमात्मेत्यादि श्रुतिबलान्नित्यत्वप्रतीतेः पूर्वश्रुत्या उ
त्पत्तिश्रवणाच्च जीवानामोपाधिकमेव जन्मनस्वनश्युक्तं उपाधिरूपेण परमात्मनि पुनर्लभ्यश्रवणादपि न वास्तवं जन्मेत्या
ह त्वयितरिति त्वयिकारणात्मनिरमेजीवाः नतरनियतो न वास्तवं जन्मनस्माद्विविधनामगुणैरनेकप्रकारकार्योपाधि
भिः सह निरुक्त्युः लीना बभूवुः न त्रसुषुप्तिप्रलययोर्मधुन्यशेषरसाद्वलीयंते यथामधुनिसकलकुसुमरसाविशे

त्वयितरमेतनो विविधनामगुणैः परमेसरितरवार्णवेमधुनिरुक्त्युरशेषरसाः ३१ ३८

यतो अनुपलक्ष्यमाणा अपि सामान्येनोपलक्ष्यंते एवं स्वापादौ निशेषमात्रलयात्कारणस्य विद्यमानत्वात् सामा
न्यतो वर्तते मुक्तौ तु कारणस्यापि लयान्न त्वयि परमे निरुपाधो सरितरवार्णवे लीयंते इति विवेकः तथा च श्रुतयः यथा
सौम्यमधुमधुक्तो निसिद्धंति नानात्वानां वृक्षाणोरसाममवहारमेकतां गमयंति ते यथानविवेकं लभंते अमुष्याहं
वृक्षस्य रसोऽस्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सौम्येमाः प्रजाः सति संपद्यन्ति विदुः सति संपद्यामह इति यथान
द्यः स्यंदमानाः समुद्रे स्तंगकुंतिनामरूपे विहाय तथा विहायानामरूपा हि मुक्तः परात्परपुरुषमुपैति दिव्यमित्याद्याः य
स्मिन्नुद्यद्दिलयमप्ययद्वातिविश्वं लयादौ जीवोपेतं गुरुकरुणया केवलात्मावबोधे अत्यंतं तं ब्रज निसहसा सिंधु

वसिंधुमध्यमप्येवमिह भुवनगुरुं भावयेत्तु सिद्धं ३१
रमः १५४

एवं तावत्परमेश्वरजीवा जायंते न ह श्रेयचकर्माणि कुर्वन्ति पुनस्तत्र लीयंते इति संसारचक्रभ्रमणमुक्तं इदानीं
तन्निवृत्तये परीत्य भूतानि परीत्य लोकां परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च उपस्थाय प्रथमजामृतस्यात्मनात्मान
मभिसंविद्वेशेत्याद्या भगवदनुवृत्तिं विदधतीत्याह नृषु न वेति नृषु जीवेषु अमीषु न वमायया भ्रममुक्तलक्षणमन
वगत्य ज्ञात्वा सुधियः भृशं त्वयि अभवे भवनिवर्तके भावं स्वभावमनुवृत्तिं विदधति कुर्वन्ति अनुप्रभवं अन्वनुप्रभवो य
स्मिन्नुत्तं भ्रमं ततः किमन आह कथमिति अनुवर्ततो अनुवर्तमानानां त्वामेव शरणं भजतो भवभयं संसारभयं क

नृषु न वमायया भ्रमममीषु वगत्य भृशं त्वयि सुधियोऽभवेदधनि भावं मनुप्रभवं कथम
नुवर्ततो भवभयं न वय इकुटिः सृजति मुहुरिह मिरभवत्करणेषु भयम् ३२ ३९ ॥

यं भवेन्न कथंचिदपीत्यर्थः कुतः यद्यस्मान्न वभृकुटिः भ्रमंगरूपस्त्रिणे मिस्तिस्त्रो नेमय इवावच्छेदाः शीतो
स्त्ववर्षा कालायस्य संवत्सरस्य कालस्य सः अभवत्करणेषु न भवान् शरणं रक्षिता येषां ते श्वेव भयं जन्म
मरणादिरक्षणं सृजति करोति अतएवं भूतं संसारमाकलयन् तन्निवृत्तये सुधियः त्वयि भावं विदधतीति संसा
रचक्रकचैर्विदीर्णं उदीर्णं नाना भवतापनसं कथंचिदपन्नमिह प्रपन्नं त्वमुद्वृज्य नृहरे नृलोकं ३२ ॥

सत्त्वभगवन्निभावो मनो नियमे सति भवति सोऽपि गुरुसदनादिनिगुरुसदने विदुषि न हि ज्ञानार्थं स गुरुमेवाभि
गच्छेत्समित्याणि श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं आचार्यवान् गुरुवो वेदनेषात् कर्णमनिगपनेया प्रोक्तान्येनेव सुज्ञानाय
प्रेक्षेत्याद्याः श्रुतयस्त्याह विजितवृषी कवायुभिरिति विजितानि वृषी कानि तीक्ष्णानि वायुश्च प्राणो यैः तेरपि प्र
थमार्थे तृतीयाभिदं न मनसुरगं अदं न मदभितं मन एव नुरगः दुर्मेदे त्वसाम्पात्तं ये ये तुं यं नंति प्रयत्ने अति
लोलमति चंचलं गुरेश्वरं समवहाय अनाश्रित्य तेऽपायेषु खिद्येते क्लिश्यंतीत्युपाय रिवदः संतः व्यसनशना

विजितवृषी कवायुभिरदं न मनसुरगं यदह्यं नंति यं तु मति लोलमुपाय रिवदः व्यसनश
नान्विताः समवहाय गुरेश्वरं वणिज इवा जसंत्य ह्यनकर्ण धरा जलधौ ३३ २० ॥

निनाः बहु व्यसना कुलादहं सारसमुद्रे संनि तिष्ठंति दुःखमेव प्राप्नुवंतीत्यर्थः हे अज अह्यनकर्ण धारा अस्तीह
तना विकावणिजो यथा समुद्रे भ्रमंति न दृत्त उक्तं च नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं सुवसुक्तं गुरुकर्ण धारं मयानुक्तेन
न भस्वते रितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत्स आत्महा प्राकृतैः संस्कृतैश्चैव गद्यपद्याक्षरैस्तथा देशभाषादिभिः शिष्यवो
धयेत्स गुरुः स्मृतः गुरुणो पदार्थित भगवद्भजनं सुखानुभूतौ न स्वत एव मनो निश्चलं भवति नान्यथेति भावः यदा
परानंदगुरो भवत्यदे पदं मनो मे भगवत्सुभेन नदनिरस्तरिव लसा धनश्रमांश्रयेयसौख्यं भगवत्कृपातः ३३ ॥

परीक्ष्य लोकां कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात् नास्त्यहृतः कृतेनाः कृतो मोक्षः कृतेन कर्मणा तथा यदा सर्वे
प्रमुच्यंते कामाये स्य हृदि श्रिताः अथ मत्प्राप्तो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इत्याद्याः वैराग्यमंगं विदधतीत्याह स्व
जनसुतेनि आत्मा देहः धाम गृहं असुः प्राणः स्वजनादिभिः किं सर्वरसे सर्वरसाः सुखानि द्यंते यस्मिन् त्वयि परमा
नंदे एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रा मुपजीवंतीति श्रुतेः श्रयतः त्वां सेवमानस्य पुंसः आत्मनिसनि नृणां

स्वजनसुतात्मदारधनधामधरासुरयैस्त्वयि सनि किं नृणां श्रयत आत्मनिसर्वरसे इति सद्
ज्ञानतां मिथुनतोरनये चरतां सुखयति को न्विह स्वविहते स्वनिरस्त भगे ३४ २१ ॥

तुच्छैरेतैः किं कउपयोगः इति सत्सत्यं परं मार्थं सुखम जानतां अन एव मिथुनतः स्त्रिया मिथुनी भय रतये मा
या सुखाय चरतां प्रवर्तमानानां कर्मणिष्युष्यो अजानतश्चरतः पुरुषान् को नु अर्थः सुखयति आनंदयति ना
कोपीत्यर्थः इह संसारे कथं भूते स्वविहते स्वन एव न श्वरे स्वनिरस्त भगे स्वत एव गतसारे पाठां नरे को न्वित्यस्ये
न हि शेषण ह्यं अनस्त्वद्भजनमेवोचितमित्यर्थः भजतो हि भवांसाक्षात्परमानंदं चिह्ननः आत्मैव किमुनैः

एवंगुरुपदेशेन नन्ववमगम्य सारसारविवेकेन च सर्वतो निर्विद्यत देवमहत्संगे नोपपत्तिभिः सम्यगवधारयितुं तीर्थ
सदनानि मुनयः पर्यटंतीनि श्रोतव्यो मन्यन्त्यादि श्रुत्यर्थमाह भुवि पुरुष पुण्य तीर्थ सदनानीति ने उक्तलक्षणाक
ययो विमदा निरहंकारः यतो भवत्यदं बुजहदः भवतः पदं बुजहदियेषां ते अतः स्वयमेव अद्य भिदं प्रिजलाः अद्य
भिदं प्रिजलं येषां ते उत अपितथा विधा अपि पुरुषा विहृ नि पुण्यानियानि तीर्थानि सदनानि क्षेत्राणि तान्येवोपास
ते सेवेने प्रायस्तत्रैव महत्संगो भवतीति अथ वा पुरुष अधिकं भगवद्भजनलक्षणं पुण्यं येषां तानि तीर्थानि च गुरुचः महं

भुवि पुरुष पुण्य तीर्थ सदनान्य ययो विमदास्त उत भवत्यदं बुजहदः अद्य भिदं प्रिजलाः दधनि
सह न्ननस्त्वयि य आत्मनि नित्य सुखेन पुनरुपासने पुरुष सारहरवसथान् ३५ २२ ॥

तदस्यर्थः तेषां सदनानि आश्रमान् यथाहामरसिंहः निपातागमयोस्तीर्थमृषिजुयेजले गुराविनि न पुनः पुरुष
सारहरवसथानुपासने पुरुषाणां सारं विवेकधैर्यक्षमाशानि प्रमुखं हरंतीति नित्यने च ते आवसथा गृहाः तान् न
च तेषां गृहादिभक्तित्तनसुरवापेक्षेत्याह दधनि सह न्ननस्त्वयि य आत्मनि नित्य सुखं रति सह दपित्वयि ये मनो
दधनि तेऽपि गृहीद्या सक्तान भवन्ति किंपुनरेवं भूतादस्यर्थः मुंचं गतं दंगं संगमनि शंत्वा मेव संचिंतयन्तः संति
यतो यतो गतमदास्तानाश्रमानावसन् नित्यं नम्रवपंकजादिगलितं त्वत्पुण्यागाथा मृतस्रोतः संपुवसंपुतो न

रहेतसामहं देहभूत २१
रामः १५६

विधिनालेकवाक्यलक्ष्मणेन विधीतोऽयः ९

नन्वात्मा यस्य क्रियार्थत्वादनर्थक्यमनदर्थानां तद्वतानां क्रियार्थेन समन्वय इति तत्र तत्र जैमिनिना वेदस्य क्रियाप
रत्वाभिधानादुपनिषदमपि तदेव युक्तं यथोक्तं तत्र वार्तिककृता एतेन कल्यार्थं कर्तुं प्रतिपादनेनोपनिषदं नैकां
श्र्यं व्याख्यातमिति न एकमेवाहितीयं ब्रह्म विज्ञानमानंदं ब्रह्म अचक्षुरश्रोत्रमित्येवं तद्विपरीतात्म्यप्रतिपादना
त् नत्यद्वितीयपरमानंदरूपस्य कर्मो गतं युज्यते अननुमते चैतद्वार्तिककृतः कथं सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कार
त्वेन गम्यते परंगं चात्मविज्ञानादस्य त्रैवधार्यतामिति नैवेकोक्तत्वात् एतदर्थमेव मननाय मुनयः पर्यटंतीत्युक्तं
तत्र तावत् हेतुस्य सत्यत्वे भवेदप्येवं तदेव नुन संभवतीति प्रश्नोत्तराभ्यां मननेन तत्त्वावधारणप्रकारमाह सतरद
मुत्थितं सदिनि इदं विश्वं धर्मं सदिनि साध्यो धर्मः सत उत्पन्नत्वात् हेतुः यद्यन उत्पन्नं न तदात्मकमेव दृश्यं
यथा कनकादुत्पन्नं कुंडलादितदात्मकं तद्वदिति तत्र यदि सत भेदः साध्यते तदा अपादानत्वं निर्देशेनैव भे
दप्रतीतेर्विरुद्धो हेतुरित्याह ननु तर्कहतमिति ननु नाभेदं साधयामः किंतु न दृश्यत्वेन
कुंडलादिवद्वेदं प्रतिषेधामः तत्र अभेद एव स्यादिति चेदित्याशंक्यानेकांनिकत्वेन दूषयति व्यभिचरति
क्वेनेपि न पुत्रादिषु मुद्गरघटप्रध्वंसादिषु च तथा दर्शनादिति भावः ननु तदुत्पन्नत्वं नाम नदुपादानत्वं न
नु तन्निमित्तत्वं अतो नानैकांनिकत्वमित्याशंक्य दूषयति क्वचमृषेति गुणोपादानस्यापि फणिनो न गुण
त्वं किंतु मिथ्यात्वं अन्यथा कुंडलादिवदबाधप्रसंगान् अतः पुनरप्यनैकांनिकत्वमेवेति भावः ननु तत्र

भा.द.उ.५७

342

न केवलं गुणमात्रं फणिन उपादानं किंतु अविद्यायुक्तं तथा युक्तं स्यावस्तु त्वानयुक्तं फणिनो मिथ्यात्वमिथ्या शंक्यत
तुल्यमत्रापीति दूषयति न नथोभययुगिति अयमर्थः अत्राप्यविद्यायुक्तस्यैव सन उपादानत्वं एवं भूतस्य च न वस्तु
सत्यत्वं अतः सदुपादानत्वमसिद्धमिति न वस्तु सत्त्वं प्रपंचस्येति ननु मा भूदनेन हेतुना प्रपंचस्य सत्यत्वं हेतुनरेणानुसा
धयामः तथा हि सदिति मर्थक्रियाकारित्वान्नयदेवं न तदेवं यथा श्रुक्तिरजनमिति न त्राह्यवद्वतये विकल्प इषि
त इति व्यवहाराय अर्थक्रियार्थविकल्पो भ्रम इषितः इत्येव कूटकार्वाणपादिनापि क्वचित् क्वचिद् व्यवहारदर्शना

सतद्दुःखमुत्थितं सति चेन्ननुत्कर्तव्यं भिन्नं च क्वचिन्मृषानतथोभययुक् ॥

तन्त्रेकत्रसतो न्यत्राणोभ्रमः प्रसिद्धः अत्यन्तासत्वेकथं प्रपञ्चोभ्रमः स्यात्सत्त्वेनान्द्वैतसिद्धिः उक्तं च भट्टैः अथ
स्यनेखपुष्यत्वमसत्कथमवस्तुनि प्रज्ञानगुणसनाकमध्यारोप्येतवानवेति नेत्याह अंधपरंपरयेति अंधपरंपरया
योविकल्प इत्यन्वयः अयं भावः संस्कारजन्योभ्रमः संस्कारसिद्धये पूर्वप्रतीतिमात्रमपेक्षेनैव वस्तुसत्त्वे प्रतीतो सत्त्वा
वस्तुसत्त्वाभावेन भ्रमव्यतिरेकादर्शनात् अतोऽनादित्वात् पूर्वपूर्वभ्रमद्वयस्योत्तरेतरआरोपोभविष्यति अंधय
रंपरान्यायेन तेन व्यवहारः सैत्प्रतीत्यप्रयोजको हेतुरिति नन्वेक्ष्य ह वै चानुर्मास्य याजिनः सुहृन्ने भवति अपाम

सोमसमुत्तमम्
लमः
१५७

मेसादिभिः कर्मफलस्यनित्यत्वप्रतिपादनादसत्त्वेन घटने नहिनित्यंवलु असद्वृत्तितस्मादेदप्रतिपादिनत्वात्तद्धेतुं
सदेवेत्याशंक्याह भ्रमयतीति हे भगवन्नेतवभारतीवेदलक्षणाउरुवृत्तिभिर्वहीर्गोणलक्षणादिवृत्तिभिः उक्त्य
जज्ञानकर्मभ्रमभ्रक्रान्तमदमतीभ्रमयतिमोहयति अयंभावः नहि वेदः कर्मफलस्यनित्यत्वमभिप्रेति किंतु लक्ष
णयाप्राशस्यमात्रे विध्येकवाक्यत्वात् अन्यथावाक्यभेदप्रसंगात् तद्यथेह कर्मचिंतो लोकः क्षीयतएवमेवा

व्यवहृतयेविकल्पद्वितीयोऽध्यायपरंपरयाभ्रमयतिभारतीनउरुवृत्तिभिरुक्तजज्ञान् २६ २३

मुत्रपुण्यचित्तोलोकः क्षीयत इति न्यायोपहृंहितश्रुत्यंतरविरोधाच्च अतः कर्मजडानामिदं भ्रममात्रमिति एतेनैव तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादिना मन्यपरत्वं दर्शितं भवति उद्भूतं भवतः सतोपि भुवनं सन्नैव सूर्यः स्रजः कुर्वन् कार्यमपीह कूटकनकं वेद्येऽपि नैव परः अद्वैतं तव सत् परं तु परमानंदं पदं तन्मुदावेदे सुंदरमिंदिरानुत हरे मा मुंच मा मानतं ३६

भा. द. ३. ८७

१५८

नदेवंप्रपंचस्य सत्वे साधकं नास्तीत्युक्तं इदानीमसत्वे सखिप्रलयश्च तयो यतो वा इमानि भूतानि जायंत इत्याद्याः तन्मूलं चा
नुमानं प्रमाणमित्याह नयदिदमिति यन् यस्मादिदं विश्वं अग्रे सखेः पूर्वमसि आसीत् स देवसौम्येदमग्न आसी
त् आत्मा वा इदमेक एवाग्न आसीदित्यादि श्रुतेः न च निधनात्प्रलयात् अनु अनंतरं भविष्यत् भविष्यति नासदासी

नयदिदमग्न आसन भविष्यदतो निधनादनुमितमंतर एत्वयि विभाति मृषैकरसे ॥

नो सदासीत्तदानीमित्यादि श्रुतेः अतः कारणान्तरमप्येकरसे केवले त्वयि मृषामिथ्यारूपमेव विभाती
तिमितं निश्चितं यत एवमनः श्रुत्याद्विण जातिविकल्पपथैर्द्रविण जातीनां द्रव्यमात्राणां मूलो ह कास्त्रायस
रूपाणां विकल्पाभेदाः घटकुंडलादयः तेषां पंथानो मार्गाः प्रकारैरुपमीयते सदृशतया निरूप्यते यथा तत्र

रमः
१५८

कार्यकारणानामधेयमात्रता कारणमृदाद्येव तु सत्यं तथा त्राण्याकाशादीनां नाममात्रता त्रह्येव सत्यं तथा च श्रुतिः
वाचारेभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं यथा सौम्ये केन मृत् पिंडेन विज्ञातेन सर्वमृत्मयं विज्ञातं भवति यथा एके
नलोहमणिना सर्वलोहमयं विज्ञातं स्यात् यथा एकेन खनिहंतनेन सर्वकास्त्रायसमित्यादि तस्मादस्य सत्वे प्रमाणाभा

अत उपमीयते द्रविण जातिविकल्पपथैर्वितथ मनोविलासमृतमित्यवयंत्यनुधाः ३७ २४

वा दसत्वे प्रमाणस्य विद्यमानत्वात् वितथं मनोविलासं कृतं सत्यमिति येऽवयंति जानंति तेऽनुधाः अत्रास्त्यर्थः अत्रैवं प्रयोगः
विवादाध्यासितं न सन् आद्यं तयो रविद्यमानत्वात् विकारित्वात् दृश्यत्वाद्वा श्रुतिरजनादिवत् आत्मवच्चेति व्यतिरेके
दृष्टान्तः मुकुटकुंडलकंकणकिंकिणीपरिणतं कनकं परमार्थतः महदहं कृतिखप्रमुखं तथा नरहरेर्न परं परमा

२
५८

भा. द. उ. ३७
१५९

ननु यद्विचप्रपंचो नामनास्येवं तवोसना तेन चैतन्यस्य संवेपगंधोपि नास्ति तर्हि किमपराहं जीवेन यतः अयं संस
रति किं वा बहु पुण्यमीश्वरस्य यतो नित्यमुक्तः किं विषयं च तदा कर्मकांडमित्यपेक्षायां जीवेश्वरविशेषं हासुप।
णासि युजासखायासमानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाहृत्य नश्च न्यो अभिचाकशीति अजामेकांलो

स यदजयात्वजामनुशयीत गुणांश्च नुषन् भजति सरूपतां तदनुमृत्युमयेत भगः ॥

हितश्रुक्कृत्स्नामित्याद्यावदंतीत्याह स यदजयेति स तु जीवः यत्तु स्यादजया मायया अजामविद्यां अनुश
यीत आलिंगे ततः गुणांश्च देहेन्द्रियादीन् सेवमान आत्मतया अभ्यस्य तदनुनदनुनरं सरूपतां तदहर्मयोगं च नुष
न् अयेत भगः पिहितानं दृष्टिगुणः स न्मृत्युं संसारं भजति प्राप्नोति

गमः
१५९

नहिषयमेव च कर्मकांडमिति भावः त्वमुत त्वं तु जहासितामजां मायां ननु सामय्ये वास्तिकथं तत्यागस्तत्राह अहि
रिव त्वचमिति अयं भावः यथा भुजंगः स्वगतमपि कंचुकं गुणवुद्ध्यानाभिमान्यते तथा त्वमजानहि निरंतरं गल्हादिसं
वित्कामधेनुवृंदपतेरजया कृत्यमिति तामुपेक्षसरति कुत एतत्तत्राह आनभगः नित्यप्राप्ते श्वर्यः महसि परमेश्व

त्वमुत जहासितामहिरिव त्वचमात भगो महसि महीयसे सृगुणितेऽपरिमेय भगः ३८ २५

र्येऽसृगुणिते अणिमापद्य विभूतिमति महीयसे पूज्यसे विराजसे कथं भूतः अपरिमेय भगः अपरिमितैश्वर्यः
न त्वयेषामिव देशकालादिपरिच्छिन्नं तवाद्यगुणितमैश्वर्यं अपितु परिपूर्णस्वरूपानुबंधित्वादपरिमितमि
त्यर्थः नृस्यंतीतववीक्षणां गणगता काल स्वभावादिभिर्भावात्स्वरजस्तमोगुणमयानुन्मीलयंती बहून् मा

माक्रस्य पदाशिरस्यतिभरं संमर्दयेत्सातुरं माया
नेशरणं गतोस्मिन् नृहरेत्वा मेव तां वारय ३८

भा.द.३.८७
१६०

एवंतावदुक्तसाधनकटंवेनयेभगवंतंभजंतिनेमृत्युतरंतिदत्तरेसंसरंतीत्युक्तं इदानीयेवहिःसंगंपरित्यज्यभगवत्
न्मार्गेप्रवृत्ताअपिकयंचिदंतर्वाताशिनःकामान्नमुचंतिनतेभगवंतंप्राप्नुवंति नचेहसुखंलभंतेकेवलंकुयोनीरेव
प्राप्नुवंतीतिनान्शोचन्कामान्यःकामयतेमन्यमानःसकर्मभिर्जायतेतत्रतत्रेत्यादिश्रुत्यर्थमाह यद्विनसमु

यद्विनसमुद्धरंति यतयोहृदिकामजटादुरधिगमोऽसतांहृदिगतोऽस्मृतकंठमणिः

द्धरंतीति हेभगवन्येयतयःहृदिस्थिताःकामजटाःकामस्यजटाःमूलानिवासनाःयद्विनसमुद्धरंतिनोत्पा
दयंतिनेषामसतांभवान्हृदिगतोपिदुरधिगमःदुःप्रापःकथं अस्मृतकंठमणिर्विस्मृतकंठमणिस्तनुत्यः
सयथाकंठेवर्तमानोप्यस्मृतश्चेदप्राप्त इवभवति

रामः
१६०

नहृदिति नकेवलमेतावत् किंतुअसुतृपयोगिनामिंद्रियनर्पणपराणांयोगकृत्यनामुभयतोप्यसुखंरहसुत्रचदुःखमेव
तदाह अनपगतान्तकात्अनिर्वृत्तान्मृत्योःलोकारधनधनार्जनादिके शातेभोगैवभवप्राकट्यभयोचेहतावनदुः
खं भवतर्द्विष्यदपिदुःखं कथंभूतान् अनधिरूपदत्त अनधिरूपदंस्वरूपंयस्यनस्मान्तत्वरूपप्राप्त्य

असुतृपयोगिनामुभयतोप्यसुखंभगवन्ननपगतान्तकादनधिरूपदद्वतः ३९ २६

भावाटविद्यावद्विषयत्वेनप्राप्तनिजधर्मातिक्रमनिबंधनत्वादेरूपनरकप्राप्तेरमुत्राप्यसुखमित्यर्थः दं
भन्यासमिवेणवेचिनजनंभोगैकचित्तातुरंसंमुत्पन्नमहर्निशंविचिन्तायोगकुर्यैरकुलं आत्तलंघिनमस्त
मज्जननासन्माननासन्मदंटीनानाथट्यानिधान परमानंदप्रभोपाहिमां ३९ ॥ ॥

भा. २. ३. २७

१६१

ननुयतेनेकिमपि कृत्यमस्ति प्रारब्धमेव सुखदुःखोपभोगेनोपक्षिप्यते अतः किमिति वृथा श्रम्यते स उभयनोप
सुखमिति श्रयते च एष नित्यो महिमात्राण्यनकर्मणा वर्धते नो कनीयानित्यादि तत्राह त्वद्वगमीनि हेसगुणयु
णैश्चर्ययुक्त त्वद्वगमी त्वत्तानवान्भवदुत्थशुभाशुभयोः भवनः कर्मफलदतुरीश्वराद्वेतोः उत्थयोरविर्भूतयोः
शुभाशुभयोः प्राचीनपुण्यापुण्यकर्मणोः फलभूतानगुणविगुणान्वयान् सुखदुःखसंबंधान्वेति नानुमेयते
नहि तदानीं च देहभूतां देहाभिमानिनां प्रवृत्तिनिवृत्तिकरीर्गिरः विधिनिषेधलक्षणानेति विगतदेहाभिमानत

त्वद्वगमी नवेति भवदुत्थशुभाशुभयोर्गुणविगुणान्वयांस्तर्हि न देहभूतां च गिरः अनुयु
गमन्वहंसगुणगीतपरंपरया श्रवणभूतो यतस्त्वमप्यवर्गगतिर्मे नुजैः ४० २७ ॥

या कार्याकार्यबोधाभावान्नियुज्यत इत्यर्थः युक्तं चैनत् यतः कारणान्मनुजैः अन्वहंश्रवणभूतः अनुदिनं श्र
वणेन चेतसि धृतः त्वेतेषामप्यवर्गगतिः अप्यवर्गरूपा गतिर्भवति कथं श्रवणभूतः अनुयुगं प्रतियुगं यागीत
परंपरा उपदेश संततिः तथा सत्संप्रदायानुसारेणेत्यर्थः एतदुक्तं भवति ये तावन्त्वज्ञानिनः तेषां न कर्माधि
कारं कापिये चानवरत्नं त्वत्कथा श्रवणादिनिष्ठास्तेषामप्यासन्नभवत्पदानां न विधिनिषेधबोधः इतरे
षां तु योगकृत्यनैर्द्रियलारुसानामुभयनोपसुखमिति अवगमं न व मेदिशमाधवस्फुरतियन्नसुखासु-

खसंगमः श्रवणवर्णनभावमथापि बानहि ॥
भक्तिसिद्ध्या विधिकंकरः ४०

रामः
१६१

त्वद्वगमी नवेति सुखदुःखेन च विधिनिषेधावित्युक्तं ननु कथमवर्गं नुं शक्यं दुःखावगमत्वस्योक्तत्वादित्येव
माशंक्यसत्यमेव मनवगात्पमहिम्नो वाङ्मनसा गोचरत्वादविषयत्वेनैव ज्ञानमिति दर्शयन् यदध्वर्गगतिर्दि
वो यद्वो कथं व्यायटं न राया वा यथिवीरमेयद्रुतं भवच्च भविष्यच्चैत्यादि श्रुतिप्रतिपादितमपेरिमितम

युपतय एव तेन ययुरंतमनेततया त्वमपि यदंतं इति च याननु सावरणाः ॥

हिमानमाह युपतय एवेति हे भगवन् ते अंतं युपतयः स्वर्गादिलोकपतयो ब्रह्मादयोऽपि न युयुः न प्रापुः तत्कु
नः यदंतं वस्तु तत्किमपि त्वं न भवसि आस्तां युपतयो न ययुरिति ययस्मान्त्वमपि आत्मनो तेन यासि कुत
स्तर्हि सर्वज्ञता सर्वशक्तिता वा अत आह अनेतमया अंताभावेन न हि शशविषाणा ज्ञानं सार्वज्ञं तदप्राप्ति

वत्

भा. ३. ३७

१६२

वांशक्तिवैभवंविहं नि अनंतत्वमेवाहयदंतरेति यस्य तव अंतर्गम्येननु अहोसावरणाः उतरो नरं दशगुणसमा
वरणयुक्ता भेदनिचया ब्रह्मांडसमूहाः वांतिपरिभ्रमेति वयसा कालचक्रेण रवेरजांसीवमह एकदेवननुपर्यायेण
हियस्मादेवं अतः अतयस्त्वयि फलं नितात्यर्य इत्यापर्यवस्यंति ननु साक्षाद्देति अयमेता वांतिनिसगुणस्य गुणा
नंत्यानिर्गुणस्यागोचरत्वात् कथं तर्ह्यपदार्थेनात्यर्यमिति नत्रविधिमुखवाक्ये भवेदयं नियमः पदार्थस्यैव वाक्या

खड्गवरजां सिवांति वयसा सह्य कूनयस्त्वयि हि फलं त्यतन्निरसनेन भवन्निधनाः ४१ २५

यत्त्वमिति निषेधमुखेन नायं नियम इत्याह अतन्निरसनेति अन्यदेवनद्विदितादयो अविदितादपि अन्यत्र धर्मा
दयत्रा धर्मादयत्रा स्मात्कृता कृतान् अस्थूलमनषिवत्यादिप्रकारेण लक्षणया च तत्त्वमसीत्यादयः पर्यवस्यंति न
च वाच्यं निषेधैः अन्यमेव ज्ञाप्यत इति यतो भवन्निधनाः भवन्ति त्वयि निधनं समासि र्यासां नास्त्यानहि निरवधिः
निषेधः संभवति अतो अवधिभूते त्वयि फलं तीत्यर्थः पुनर्यो विदुः तन्मनंतं तेन च भवान्गिरः श्रुतिमोक्षयः

यस्य फलं निरुक्तो नम इत्यतो न यजयेति
भजतवत्सु ४१
रामः
१६२

इतीति ४२ इत्यशेषसमाम्नायपुणोपनिषद्स इति सर्वश्रुतिपुराणरहस्यनात्यर्यमित्यर्थः ४३ ब्रह्मदायादे
ति ब्रह्मैव दायमिव अग्रयलप्राप्यं अतिसेवत इति तथा ब्रह्मपुत्रेति वा ४४ पूर्णः कृतकृत्यः श्रुतधरः श्रुतमर्थमन

श्रीभगवानु० इत्येन ब्रह्मणः पुत्रा आश्रुत्यात्मानुशासने सनेदं नमयानर्चुः सिद्धात्तात्मानो
गतिं ४२ इत्यशेषसमाम्नायपुणोपनिषद्सः समुद्धतः पूर्वजा तैर्यो मयानेर्महात्मभिः ४३
त्वं चैनं ब्रह्मदायादश्रुत्यात्मानुशासने धारयंश्चरणां कामं कामानां भर्जनं नृणां ४४ श्रीशु
कदेव उ० एवं स ऋषिणा दिष्टं गृहीत्वा श्रुत्यात्मानुशासने पूर्णः श्रुतधरेण जन्नाह वीरव्रतो मुनिः
४५ श्रीनारद उ० नमस्तस्मै भगवते ब्रह्मायामरुकीर्तये यो धने सर्वभूतानामभवा यो शनीः
कलाः ४६ श्रीशुक उ० इत्यादिमृषिमानम्यनक्तिष्णं श्रमहामनाः ततो गादाश्रमं सा
क्षात्पितुर्द्वैपायनस्य मे ४७

सिधरयन वीरव्रतः नैष्ठिकः ४५ नम इति ब्रह्मावतारतया नागयणं नमस्यति उक्तं हि एते चांशकलाः पुंसः
कृत्स्नसु भगवान्स्वयमिति ४६ साक्षात्पितुरित्योनिव्यवधानं विना जनकस्य अग्निमयना वसरे कथंचिद्

रणोरेतः पतिनं ममं यमाससरे वृत्तत उच्यते
शुक इति हि वदेति ४७

भा. २. ३. २७

१६३

४८ ४९ समस्तवेदस्तत्त्वार्थसंगत्यानुस्मारयति योऽस्योत्प्रेक्षक इति यः अस्मिन् विश्वस्य उत्प्रेक्षकः एवमिदमनु
शायिनां समस्तपुरुषार्थसिद्धये सखि स्थितिप्रलयादिप्रापणीयमित्यालोचक इत्यर्थः अनेन निमित्तत्वमुक्ते ए
वमालोच्या स्यादिति मध्यनिधने आदिर्जन्म मध्यपालनं निधनं अंतः एतेषु कर्मसु यो वर्तते अनेनोपादानत्वमुक्ते

सभाजिनो भगवता ह्यनासनपरिग्रहः तस्मै न हर्षणायामासनाय यणमुखाकृतं ४८ इत्ये ॥
तद्वर्णितं राजन्यन्नः प्रश्नः हतस्त्वया यथा ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणेऽपि मनश्चरेत् ४९ यो ॥
स्योत्प्रेक्षक आदि मध्यनिधने यो व्यक्त जीवेष्वग्रेयः सृष्टेः मनुप्रविश्य ऋषिणा चक्रे पुरः ॥

नेन प्रकृतिपुरुषयोरुपादाननिमित्तत्वे प्रसिद्धे सत्यं तयोरपि तत्र एवोद्भूतत्वान्मूलकारणं स एवेत्याह यो व्यक्त
जीवश्चरति प्रवेशनियमने दर्शयति यदिति पूर्वोक्तप्रकारेणोदेस्यो यदर्थमेतत्सं तेन ऋषिणा सृष्टे
कार्ये अहमिति दर्शनादुचिर्जैवः तेन सहानुप्रविष्टः पुरः शरीरेणितस्य भोगाय नाना चक्रे ताः पुरः शास्त्रिन

हि गमः
१६३

गंदर्त्यरिपालयति उपासकस्य च कैवल्यरूपो भवतीत्याह यंसंपद्येति यंसंपद्यप्राप्यानुशयी अन्वनुदे उवत्प्राणा
मैश्वर्यमूले शेते इति नयास जीवः अजा कार्यकारणलक्षणा मविद्यां त्यजति ननु ब्रह्म संपन्नस्यापि जीवस्य
तत्संबंधो दृश्यते अत आह सुप्तः कुलायं यथेति अयं भावः यथा सुप्तं शरीरं न मये पश्यंति स तु नात्मानं न तथाप

यंसंपद्यजहात्यजामनुशयी सुप्तः कुलायं यथा नं कैवल्यनिरस्तयो निमभयं ध्यायेत् ज
हं हरिं ५० इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कंधेऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां शु
क्लपरीक्षितं वादां नर्गतनारदनायणसंवादे सप्ताशीतितमोऽध्यायः वेदस्तुतिः स ॥

श्रूयति एवं जीवन्मुक्तमप्यप्येदेहवंते पश्यंति स तु न किंचित्पश्यतीति ते हरि मजस्त्रमनवरतं ध्यायेत् किमित्य
न आह अभयं न भयं यस्मान् भयनिवर्तकमित्यर्थः कुत एतन् कैवल्यनिरस्तयोनिं कैवल्येनाप्रच्युतस्वरू
पावस्थानेन निरस्तानिरस्तता योनिः मूलकारणमायायेन तं सर्वश्रुतिशिरोरत्ननीलजितपदांबुजं भो
गयोगप्रदं वंदे माधवं कर्मिणमप्रयोः ५० इति भागवते दशमस्कंधे सप्ताशीतितमोऽध्यायः २७ ॥

भा० ३०३

१६४

अथाशीतितमेविस्मृतः कैवल्यमश्रुते ततोऽर्वादेवभक्तस्तन्निभूतिमिति वर्ण्यते १ हरिर्भजनामुक्तिदत्तस्य अभ
यं ध्यायेत् जस्रं हरिं मतिनत्र शकते देवासुरेति अशिवमवधीरितभोगं भोजाभोगिनः लक्ष्म्याः पतिं सर्वभोगयु

एजोवाच देवासुरमनुष्येषु ये भजन्त्यशिवं शिवं प्रायस्ते धुनि नो भोजानतु लक्ष्म्याः पतिं
हं १ एतद्देदितुमिच्छामः संदेहोत्र महानहिनः विरुद्धशीलयोः प्रभो विरुद्धाभजनांग
नि २ शुक उवाच शिवः शक्तियुतः शश्वत्त्रिलिंगो गुणसंहतः वैकारिकस्तैजसश्च नाम
सश्चेत्यहं त्रिधा ३ ततो विकार अभवंच्छादशामीषुकंचन उपधावन्निभूतीनां सर्वा
सामश्रुते गतिं ४

क्तं १ २ अन्योन्योपमर्दनतमसस्त्रैविध्यानत्रिलिङ्ग्यत्वमाह वैकारिक इति अहं अहंकारः ३ विकारमनसं
द्रियभूतरूपा षोडशेति द्रियदेवानामभेदविवक्षया किंचनेनियत्किंचिद्विकारोपाधिकं भजनं उपाध्यनुरु

पाणि विभूतीनां स्वरूपं प्राप्तोतीति ४

रामः
१६४

उपद्रष्टा साक्षी सनयनः सर्वदृक् सर्वपश्यति अतः प्रकृतेः पर इति अत्रेदं तत्वं वस्तुनो गुणसंबंधेरूपद्वयमिहेष्यते
तद्वर्मायोगयोगाभ्यां विवृत्यति विवृतं गुणाः सत्त्वाद्यः शान्तपोरमूलाः स्वभावनः ब्रह्म विलुशिवानां च गुणा
यंतस्वरूपिणा नातिभेदो भवेद्देदो गुणधर्मैरिहो शतः सत्वस्य शांत्या नो जानु विलोर्विक्षेपमूले रजस्तमो गुणा
भ्यानुभवेतां ब्रह्मरूद्रयोः गुणोपमर्दतो भयस्तदेशानां च भिन्नता अतः समग्रसत्वस्य विलोमोक्षकरीमतिः अंश

हरिर्हि निर्गुणः साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः स सर्वदृग् उपद्रष्टा तं भजनं निर्गुणो भवेत् ५ नि
वृत्तेषु श्वमेधेषु राजायुष्यत्पितामहः शृण्वन् भगवतो धर्मानयच्छुद्धिदमच्युतम् ६ स आ
ह भगवांस्तस्मै प्रीतः शृण्वन् प्रभुः नृणां निःश्रेयसार्थाय यो वतीर्णो यदोः कुले ७ ॥

तो भूतिहेतुश्च तथानंदमयी स्वतः अंशतस्तारतम्येन ब्रह्मरूद्रादिसेविनां विभूतयो भवंत्येव शनैर्मोक्षोप्यनंश
तद्वति इदमेवाभिप्रेत्य नत्र नत्रोच्यते श्रेयोमिन्नत्र वलुसत्वेन नो नृणां स्युरिति तथा सत्वं यस्य प्रिया मूर्तिरिति तथा
सत्वेन तीर्थसाधनमिति तथा त्रयाणामेकभावानां योनयश्च नित्यैर्भिद्यमिति ५ तथा ननेम्यच्युते ये च भिद्य
मप्यपि चक्षत इत्यादि एवंच सति न किंचिदसंभजसं तत्तद्भक्तानां नुकल होमोहमात्रमिति ६ ७ ॥

भा. ६. ३. २२
१६५

यस्याहमनुगृह्णामीति अयमर्थः यो विषयान्तरि जिहीर्षुरपि कथंचिद्दिद्यमानेषु स ज्ञाने किञ्चिदतिचनस्य विषयाप
हार एवानुगृह्णति यथा श्रुतत्वे भ्रवादीनामैश्वर्यविरोधान् अथवा प्रथमं विभूतीः कामानुरूपादत्ता शनैर्विषयभोगा
वसानेन तस्य निर्वेदमुत्पाद्य हरिष्यामि परमानुग्रहं कर्तुमिति तदुक्तं भगवन्नेव नमस्यावेशितधियां कामः कामायकस्य

श्रीभगवानु० यस्याहमनुगृह्णामि हरिष्ये न हनं शनैः ततो धनं त्यजेत्यस्य स्वजमादुःखदुःखि
ते ८ स यदा विनयो योगो निर्विषः स्यादनेह या मत्परैः कृतमैत्रस्य करिष्ये मनुग्रहं ९ न
द्वेष्ट परमं स क्षमं चिन्मात्रं सदनं न कं विज्ञायात्मनया धीरः संसारत्यरिमुच्यते अतो मां सुद
रा रध्यं हित्वा न्याभजते जनः १० ततस्त आश्रुतोषेभ्यो लब्धराज्यश्रियो हताः मत्ताः प्रम
त्ता वरदानि स्मरं त्यवजानते ११

नरति दुःखदुःखितमिति दुःखादनुपनर्दः खितमिव प्रतीयमानमित्यर्थः ८ स पुनर्वेधनामाग्नहेण धनेहा
या प्रवृत्तौ पितृमदनुग्रहेण यदा निष्कलोपमो निर्विषः स्यात्तदा मनुग्रहमिति ममासाधारणमनुग्रहं ९ तमेवा
ह न द्वेष्टेति अतः पश्चादपि मोक्षमरोचयन् अत्यासक्तो जन इत्यर्थः १० ११ ११ ॥

रामः
१६५

एतदेवेति हासेन स्पष्टयितुमाह शापप्रसादयोरिति ब्रह्माचेत्यन्वयः १२ १३ शकुनेः पुत्रः १४ १५ सुसंकटमा
प कैलासोत्पादेन पुरपालनं च १६ स्वगात्रनउपाधावत् कथं आत्मक्रयेण स्वमासेन जुह्वति १७ अवश्रुत

ऋषिरुवाच शापप्रसादयोरेषा ब्रह्मविष्णुशिवाद्यः सद्यः शापप्रसादो गणेशिवो ब्र
ह्मानचाच्युतः १२ अत्रैवोदाहरंती ममिति हासेन पुरातनं वृकाऽसुराय गिरिशो वरं दत्वा प
संकटं १३ वृको नामासुरः पुत्रः शकुनेः पथिनारंटे दृष्ट्वा श्रुतोषं पप्रच्छ देवेषु त्रिषु दुर्मतिः १४
स आह देवे गिरिशमुपाधावाश्रुसिध्यति योऽस्याभ्यागुणदोषाभ्यामाश्रुनुष्यति कुप्यति १५
दृष्ट्वा सप्तमसुरउपाधावत् स्वगात्रनः केदार आत्मक्रयेण जुह्वन्निमुखं हरं १७ देवो पल
ब्धिमप्राप्य निर्वेदात्सप्तमेहनिशि रोवृश्रुत्स्वधितिनानतीर्थं किन्नमूर्धं जं १८ तदा महा
कारुणिकः स धूर्जटिर्यथा वयं चाग्निरिवोत्थितो नलान् निगृह्य दोर्भा भुजयोर्नैवारय
तस्य शनाद्वयउपस्कृताकृतिः १९

केतुमुघतः १८ मूर्तिमानग्निरिव देदीप्यमानः वयं अपुनायथा कथंचित्दुःखेन मर्तुकामं वारयामः तद्वदिति

स उपस्कृताकृतिः परिपूर्णदेहो भवन्स्वारयम् १९

भा. २. ३. २२

१६६

एवमाह च तोयेनापि भजतो मीनः स्यात् त्वयानुदेहो वृथा पीड्युनरति २० २१ दानुमनर्हमपि दत्तवान् सर्पाय क्षीरमिव
तमाह चांगालमलं वृणीष्व मे यथा भिकामं विनरमि ते वरं प्रीयेय तोयेन नृणां प्रपद्यतामहं
त्वया त्माभृशमर्घ्यते वृथा २० देवं सवत्रे पापीयान्वरं भूतभयावहं यस्य यस्य करं शीर्षिधा
स्ये स म्रियतामिति २१ तच्छुत्वा भगवान्नुद्रोदुर्मनारवभारत ओमिति ब्रह्मसंस्तम्यैतदेऽहेरमुने
यथा २२ इत्युक्तः सोऽसुरेनैर्गौरीहरणलालसः सनद्वरपरीक्षार्थं शंभोर्मूर्ध्नि किलासुरः स
हस्तं धातुमारोभसो विभ्यस्त्वहताक्विवः २३ तेनोपसृष्टः संव्रस्त उपाधावत्सवेपथुः यावदं
तं दिवो भूमेः कायानामुदगादुदक् २४ अजानंतः प्रतिविधिं नृत्नीमासन् सुरेश्वरः ततो वैकुं
ठमगमद्वास्वरंतमसः परं २५ यत्र नारायणः साक्षात्त्यासिनो परमागतिः शान्तानां न्यस्तदे
शानां यतो नावर्तते गतः २६ तं तथा व्यसनं दृष्ट्वा भगवान् नृजिनार्दनः दृष्ट्वा त्सुदियाद्रत्नावह
को योगमायया २७

२२ २३ उपसृष्टः अनुगतः सन उदगात् अन्वधावत् उदकुत्तरतः २४ वैकुंठं श्वेतद्वीपं २५ २६ तं वृकासुरं तथा च

सनंतादृग्व्यसनं यस्य नं वृजिनार्दनः दुःखहेतादृ
रत एव दृष्ट्वा २७
गमः
१६६

मेखलादिभिरुपलक्षितः प्रत्युदियात् सन्मुखमागतः २७ व्यक्ते निश्चिने किमर्थं आत्मा देहः सर्वपुरुषार्थहेतुः ॥
अतो मापीडयेति २९ प्रायशः पुंभिर्धृतैर्भवान् स्वार्थान् समीहने साधयितुमिच्छति अथ वा जनः पुंभिः सहायैः स्व
मेखलाजिनदंडाद्यैस्तेजसाग्निरिव ज्वलन् अभिवाद्या मास च तं कुशपाणिर्विनीतवत् ॥
२९ श्रीभगवानुवाच शाकुने य भवानव्यक्तं श्रान्तः किं दूरमागतः क्षणं विश्राम्यतां पुंस आत्मा
यं सर्वकामधुक २९ यदि नः श्रवणाया लं युष्मन् व्यवसितं विभो भण्यतां प्रायशः पुंभिर्धृ
तैः स्वार्थान् समीहने ३० श्रीशुकदेव उ० एवं भगवता एषो वचसा मृतवर्षिणा गतकुमो
ब्रवीत स्मै यथा पूर्वमनुष्ठितं ३१ श्रीभगवानु० एवं चेत्तर्हि तद्वाक्यं न वयं श्रद्धाधीमहि
योदक्षशापास्यैशा चंप्राप्तः प्रेतपिशाचराट् ३२ यदि वस्तु त्रविश्रं भो दानवैर्द्रजगदुरो
तर्प्य गाशुस्वशिरसि हस्तं न्यस्य प्रतीयतां ३३ यद्यसत्यं वचः शंभोः कथं चिद्दानववर्षभ
तदैर्न जस्य स ह्यच न यद्वक्तानृतं पुनः ३४

कार्याणि साधयति अतो नः कथ्यतामिति ३० एवमिति ३१ यैश्चाचंपिशाचानामिव वृत्तिं ३२ ३३ यत यथा

वक्ता वदिष्यति ३४

भा. ६. ३. ८८ चित्रेभ्रामकैः सुपेशलैरतिरम्यैः भिन्नधीः भ्रंशितमनिः ३५ ३६ ३७ ३८ किमुवक्तव्यं विश्वे शैल्ययि हतागाः हतापरा
धरति ३९ अव्याहतशक्त्युदन्तः वाङ्मनसागोचरशक्तिसमुद्रस्य गिरित्रमोक्षं शिवमोचनरूपं चरित्रं संसृतिभिर्नोना

१६७

इत्यं भगवतश्चित्रैर्वचोभिः समुपेशलैः भिन्नधीर्विस्मृतः शीर्षिस्वहस्तं कुमनिर्न्यधान् ३५ अ
यापतद्विन्नशिरावज्जाह्नदवक्षणात् जयशब्देन मः शब्दः साधुशब्दो भवद्विवि ३६ मुमुचुः
पुष्पवर्षाणि हते पापे वृकासुरे देवर्षिपितृगंधर्वा मोचिनः संकटाच्छिवः ३७ मुक्तं गिरिशम
भ्याह भगवान्युरुषोत्तमः अहो देवमहादेव पापो यं स्वेन पाप्माना ३८ हतः को नु महत्स्वी शनं
तुर्वै हत किं त्विषः क्षेमो स्यात्किमु विश्वे शैल्ययि हतागस्को जगद्गुरो ३९ य एवमव्याहतशक्त्यु
दन्तः परस्य साक्षात्परमात्मनो हरेः गिरित्रमोक्षं कथं ये कृणोति वा विमुच्यते संसृतिभिस्त
थारिभिः ४० इति श्रीमद्भागवतमहापुराणे दशमस्कंधे रुद्रमोक्षणं नामाष्टाशीतितमो
ध्यायः ८८

रामः
१६७

रूपसंसारैः ४० इति दशमस्कंधटीकायां श्रीपरस्वामिविरचितायां अष्टाशीतितमो ध्यायः ८८ ॥ ॥

नवाशीतितमे देवः को महानिति संशये परीक्ष्य विस्मोरुत्कर्षे मुनिभ्यो वर्णयद्गुः १ इति हासांतरमाह सरस्वत्यार
श्रीशुक उ० सरस्वत्यास्तदेव जनक्रषयः सत्रमासन वितर्कः समभूतेषां त्रिष्वधीशेषु को म
हान् १ तस्य जित्तासयाने वैभृगुं ब्रह्मसुतेन प नस्तस्यै प्रेषयामासुः सोभ्यगाद्ब्रह्मणः सभो २
नतस्यै प्रहृणोस्तोत्रं चक्रे सत्वपरीक्षया तस्यै चक्रो धमगवान्मन्त्रलन्वेन तेजसा ३ स आत्म
न्युत्थितं मन्युमात्मना यात्मना प्रभुः अशीशमघया वहिं स्वयोन्यावारिणा प्रभुः ४ नतः कै
लासमगमत्सने देवो महेश्वरः परिरब्धुं समारेभ उत्याय भ्रातरं मुदा ५ नैकत्वमस्युत्पथगर
तिदेवश्चुकोप ह शूलमुद्यम्य नंदं तु मारेभेति गमलोचनः ६ पतित्वा पादयोर्देवीसां त्वया
मासतंगिरा अथो जगाम वैकुण्ठं यत्र देवो जनार्दनः ७ शयानं श्रीयउत्संगे पदावक्षस्यता
उयत् नत उत्याय भगवान्सहस्रश्यासतां गतिः ८ स्वतः स्यादवस्था श्रुननामशिर
सामुनिं आहते स्वागते ब्रह्मन्निषीदा त्रासनेक्षणं ९

ति १ २ ३ स्वयोन्यासस्यैवरूपान्तरेणानिव्यक्तिस्थानेन स्वकार्येणेत्यर्थः नेनयथाकश्चिद्दृष्टिं शमयति तथास्त

कार्येण पुत्रेण निमित्तेन क्रोधं शमयामासेत्यर्थः
४ ५ ६ ७ ८ ९

भा. ६. ३. ८९

१६८

१० तीर्थकारिणातीर्थत्वनिमित्तेन ११ १२ तस्यमंद्रयागंभीरयागिरनिर्वृतस्तस्मीवभूवेतिशेषः १३ १४ विस्मिता

अजानतामागतान्वः शंतुमर्हसिनः प्रभो अतीवकोमलोत्तानचरणौनेमहामुने १० इ
त्युक्ताविप्रचरणौमर्दयनस्वेनपाणिना पुनीहिसहलोकंमांलोकपालांश्चमदतान् पा
दौदकेनभवतस्तीर्थानांतीर्थकारिणा ११ अद्याहंभगवनलक्ष्म्याअसमेकांतभाजनैव
न्यत्युरसिमेभूतिर्भवत्पादहतांहसः १२ श्रीशुक उ० एवंब्रुवतिवैकुण्ठेभृगुस्तन्मंद्र
यागिर निर्वृतस्तर्पितस्तस्मीभक्त्युत्कण्ठोऽश्रुलोचनः १३ पुनश्चसत्रमाब्रज्यमुनीनां
ब्रह्मवादिनां स्वानुभूतमशेषेणराजनभृगुरवर्णयत् १४ तन्निशम्यायमुनयोवि
स्मितामुक्तसंशयाः भूयांसंश्रद्धधुर्विस्मयतः शान्तिर्यतोऽभयं १५ ॥ ॥
रामेहसंरामेचंद्रायनमोनमः १५

अपराधातिरेकेपिनिर्विकारत्वेनभूयांसंश्रद्धःमहन्मंनिश्चितवंतःयतःयस्मिन् १५ ॥ ॥

रामः
१६८

वैराग्यं चतुर्विधमिति पाठेन चतुर्विध्यमेव द्रष्टव्यं विषयास्त्यक्तुमशक्नुवतोपि संमानेच्छात्यागो नामाद्यं वैराग्यं ततो
विषयाणामध्यलवणादिव्यतिरेकेणापि द्वितीयेन नया वृत्तावपि मनसिरागशैथिल्येन वा त्रैयैरेव विषयसेव
नं नृतीयं तत्राप्यौदासीन्यं चतुर्थं नयाहः वैराग्यमाद्यं यतमानसंज्ञं क्वचिद्विरागो व्यतिरेकसंज्ञः एकैन्द्रियारब्धत्वादि

धर्मसाक्षाद्यतो ज्ञानं वैराग्यं च न दत्तं ऐश्वर्यं चाद्यधायस्माद्यशश्चात्ममत्तापहं १६ मुनी
नोन्यस्तदंशानां शानानां समचेतसां अकिंचनानां साधूनां यमाहः परमागतिं १७ सत्त्वं यस्य
प्रियामूर्तिर्ब्राह्मणास्त्वयदेवताः भजंत्यनाशिषः शान्तायं वा निपुणबुद्धयः १८ त्रिवि
धा ह्यनयस्तस्य राक्षसा असुराः सुराः गुणिन्यामायया सृष्टाः सत्त्वं ततीर्थसाधनं १९ श्री
शुक उ० एवं सारस्वता विप्रानृणां संशयनुत्तये पुरुषस्य पदं भोजसेवया न दृतिंगताः २०

रामोक्षंतयाप्यभावसुवशीलताख्यामिति १६ १७ यस्य भगवत एव १८ यद्यपि त्रिविधा आहूतयस्त
तासु सत्त्वमेव तीर्थसाधनं पुरुषार्थहेतुः १९ इत्येति श्रित्य सरस्वतीतीरवासिनो विप्राहरिसेवया मुक्तिप्राप

२०
१६८

भा. ६. ३. २९

१६९

आसनंदस्यमुखपंकजादुद्धतेगंधयुक्तपीयूषनुत्प्लवहेः प्रशस्तं यशोयः संसारीसेवने समुक्तोभवतीति २१ सचोक्त
सतउवाच इत्येतन्मुनितनयास्यपद्मगंधपीयूषंभवभयभित्तरस्यपुंसः सुश्लोकंश्रवण
पुटैः पिवंत्यभीक्ष्णपांथो ध्वभ्रमणपरिश्रमंजहति २२ शुकउवाच एकदहृद्वत्सुविप्र
पत्न्याः कुमारकः जानमात्रोभुवंस्ययाममारकिलभारत २३ विप्रोगृहीत्वामृतकंरजद्वार्युप
धायसः एवंप्रोवाचविलपन्नातुरेदीनमानसः २४ ब्रह्मद्विषः शठधियो लुब्धस्यविषयान्म
नः क्षत्रवंधोः कर्मदोषात्संचलंमेगतोर्भकः २५ हिंसाविहारंनृपतिंदुःशीलमजितेन्द्रियं प्र
जाभजंत्यः सीदंतिदरिद्रानित्यदुःखिताः २६ एवंद्वितीयंविप्रविस्तृतीयंत्वेवमेवच विस्म
न्यसन्पट्टारितांगायांसमगायन २७ तामर्जुनउपश्रुत्यकर्हिचित्केशवांतिके परेनेनवमे
वालु ब्राह्मणसमभाषत २८

लक्षणोभगवान्ब्रह्मणवेतिदर्शयितुमारब्धानंतरमाह एकदेति २२ २३ २४ २५ ब्रह्मद्विषद्विषादिकं तांगायांवाक्यं

मयिनकश्चिद्विषः अतोराजरोषेणैवममुत्र
स्वियंनरिवांवारंभुक्तोरोसर्पः २६ २७
रामः १६९

ब्रह्मन्किंस्विदितिकिमर्थंयथावेदिविद्युतस्त्वन्निवासेधनुर्धरमात्रोराजन्यवंधुरपिनास्ति ब्रह्मण्यस्यतुकावार्ताएते
तुसत्रयागरवब्राह्मणामिलिताभविनुमर्हन्तीत्यर्थः २९ तदेवाह धनदरात्मजायकारति धनार्थिभिर्वियुक्तः यत्रयेषु
किंस्विद्ब्रह्मस्त्वन्निवासेरहनास्तिधनुर्धरः राजन्यवंधुरेनेवैब्राह्मणाः सत्रमासने २९ धन
दरात्मजायकायत्रशोचंतिब्राह्मणाः नेवैराजन्यवेषेणनटाजीवंत्यसुभगाः २९ अहंप्र
जावांभगवन्नक्षिण्येदीनयोरिह अनिस्तीर्णप्रतिज्ञोमिंप्रवेश्येहनकल्मषः ३० ब्राह्मण
उवाच संकर्षणावासुदेवः प्रद्युम्नोधन्विनोवरः अनिरुद्धोऽप्रतिरथोनत्रातुंशक्नुवन्तिय
न् ३१ नक्तयंनुभवान्कर्मदुष्करंजगदीश्वरैः चिकीर्षसितंवालिरयान्नश्रद्धाहेवयं ३२
अर्जुनउवाच नाहंसंकर्षणाब्रह्मन्ननृक्षः कार्त्तिकेरेवच अहंवाअर्जुनोनामगांडीवंय
स्यैधनुः ३३

जीवुत्सुजीवंतिकेवलंजीविकांसंपादयन्ति २९ हनकल्मषद्विप्रवेशेनब्राह्मणविलापश्रवणपातकान्प्र
तोभवेयमित्यर्थः अहनकल्मषश्चेतिवा ३० ३१ नश्रद्धाहेनसंप्रतीमः ३२ ३३ ॥ ॥

भा. ३. ३९

३३०

३४ एवं प्रौढिवादेर्विश्रंभितः विश्वसंप्रापितः निशमयन् शृण्वन् ३५ ३६ ब्राह्मणोपेक्षकत्वेन रुह्यावत्तया
मावमंस्थाममब्रह्मन्वीर्यं च वक्तोषणं मृत्युं विजित्य प्रधने आनेष्येते प्रजाप्रभो ३४ एवं विश्रं
भितो विप्रः फाल्गुनेन परंतप जगाम स्वगृहं प्रीतः पार्थवीर्यं निशमयन् ३५ प्रसन्निकाल
आसन्नेभार्यापाहिजसत्तमः पाहिपाहिप्रजामृत्योरित्याहारुर्नमातुरः ३६ स उपस्थश्य भु
चंभोनमस्तुत्यमहेश्वरं दिव्यान्पस्त्राणिसंस्तुत्य सज्जंगांशवमाददे ३७ न्यरुणत्सुनिकाग
रं शरैर्नानास्त्रयोजितैः निर्यगूर्धमधः पार्थश्चकार शरपंजरं ३८ नतः कुमारः संजानो विप्रप
त्न्यारुदमुहुः सद्योऽदर्शनमापदे स शरीरो विहाय सा ३९ नदाह विप्रो विजयं विनिन्दन् ह्रस्वस
त्रिधौ मौह्यं पश्यत मेयोहं श्रद्धां वक्तुं न ४० न प्रद्युम्नो नानिरुद्धो न रामो न च केश
वः यस्य शेकुः परित्रातुं को न्यस्त देवितेश्वरः ४१ धिगर्जुने मृषावादे धिगात्मश्लाघिनो
धनुः देवोपसृष्टं ये मौह्यादानि नीपतिदुर्मतिः ४२

मौमहेश्वरं नमस्तुत्य ३७ न्यरुणत् आह नवान् न देवाह निर्यगूर्धमिति ३८ अदर्शनमापदे देहोपि नावशिष्टस्य

३९ नदेति ४० यस्य प्रजाः तत्तत्तत्र ४१ ४२

रामः
३३०

४३ ४४ प्रत्युक्तः वारितः उपपत्तिभिः प्रतिषेधं कुर्वता ४५ मावत्तमावजीनीहि ये निन्दन्ति न एव मनुष्याः नः कीर्तिं स्था
एवं शपति विप्रवैर्विद्यामास्थाय फाल्गुनः ययौ संयमनीमाश्रयत्रास्ते भगवान्यमः ४३
विप्रापत्य मचक्षाणस्तनरे द्दीमगासुरं आग्नेयीनैर्ऋतीसौम्यावायव्यावारुणीमथ ४४ र
सातलं नाकयष्टं धिस्त्र्यान्वया सुदायुधः ततोऽरुध्वा हिजसुनोत्पनिस्तीर्णं प्रतिश्रुतः अग्निं
विविशुः ह्रस्वेन प्रत्युक्तः प्रतिषेधता ४५ दर्शयेद्दिजसूनें स मावत्तात्मानमात्मना येनेहि कीर्तिं
विमलामनुष्याः स्थापयन्ति नः ४६ इति संभाष्य भगवानर्जुनेन महेश्वरः दिव्यस्वरथमास्था ५
यप्रतीचीदिशमाविशत् ४७ सप्तद्वीपान्सप्तसिंधून्सप्तसप्तगिरीन्थ लोकालोकं नयानीत्
विवेश सुमहत्तमः ४८ तत्राश्वाः शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः तमसि भयगनयो बभूवुर्भ
रत्तर्षभ ४९ तान् दृष्ट्वा भगवान् ह्रस्वो महायोगेश्वरेश्वरः सहस्रादित्यसंकाशं स्वचक्रं प्राहि
पयिष्यन्ति निश्चलां करिष्यन्ति पादोतरे नुक्कुंदो भंगभयादागंतुकमिति ४६ ४७ सप्तसप्तसंख्यागिरयो येषु द्दी

५०
पेपुतात् ४८ ४९

भा. ८. ३. ८९

१७१

हृतमिति प्रकृतिपरिणामरूपेण लोकाभावमात्रे ५१ चक्रानुपयेन चक्रमनुगतेन द्वारेण तन्मः परंतस्मान्मसः परंदरे
वर्तमाने परं श्रेष्ठभागवते ज्योतिः समश्रुवानं व्याप्नुवन् प्रसमीक्ष्य प्रताडिताक्षो नेत्रे न्यमीलयदिति ५२ गजतः उच्चलितः बृह

तमः सुपोरंगहनं हृतं महद्द्विद्वारयद्गिरितरेण रोचिषा मनोजवं निर्विविशे सुदर्शनं गुणच्युतो
रामशोभयथाचमः ५१ द्वारेण चक्रानुपयेन तन्मः परंपरं ज्योतिरनेतपारं समश्रुवानं प्रसमी
क्ष्य फाल्गुनः प्रताडिताक्षो पितृधेक्षिणी उभे ५२ ततः प्रविष्टः सलिलं नभस्वतावलीयसैजह
हृद्भिर्भूषणं तत्राद्रुतं वैभवं युमतमं भ्राजन्मनिस्तंभसहस्रशोभितं ५३ तस्मिन्महाभी
ममनंतमद्भुतं सहस्रमूर्धन्यफणामणिघुभिः विभ्राजमानं द्विगुणोत्पलेक्षणं सिता
चलाभं शितिकंठजिह्वं ५४

तः महोतः उर्मयो भूषणं यस्य तन्मः तत्र सलिलं भवनं महाकालपुरं युमतमं घुनिमत्सु श्रेष्ठं ५३ सहस्रमूर्ध्निभवाः
फणाः तासु मणयः तेषां घुनिभिः हि सहस्रनेत्रैरुर्जितं स्फटिकगिरिसेकांशं शितिकंठजिह्वं कंठश्च जिह्वाश्च शित

पः नीलाः कंठजिह्वायस्यते ५४

रामः
१७१

तद्गोगसुखासनं तस्य भोगो देहः सुखकरमासनं यस्य तं ५५ महोतो मणित्रातायेषु तेषां किरीटं कुंडलानां प्रभातयाप
रिस्त्रिंशः सर्वतः सूरतः सहस्रमपरिमिताः कुंडला यस्य तं ५६ कीर्त्यजया कीर्तिं सहितया अजया अखिलधिभि

दृष्टं तद्गोगसुखासनं विभुं महानुभावं पुरुषोत्तमोत्तमं सांद्रं वृद्धं सुपिशंगवासं प्रसन्नव
क्त्रं रुचिरयनेक्षणं ५५ महामणित्रातकिरीटकुंडलप्रभापरिस्त्रिंशसहस्रकुंडलं प्रलंब
चार्वयभुजं सकौस्तुभं श्रीवत्सलक्ष्म्यावनमालयावृतं ५६ सुनंदनं द्रुमुखैः स्वपार्षदैश्च
क्रादिभिर्मूर्तिधरैर्निजाऽयुधैः पुष्ट्यश्रिया कीर्त्यजया खिलधिभिर्निवेद्यमानं परमेष्ठिनोप
नि ५७ ववेद आत्मानमजन्तमच्युतो जित्सुश्च न दर्शनं जानसाधुसः तावाहभूमा परमेष्ठि
नां प्रभुर्वह्नां जलीसस्मिन्मूर्जयागिरा ५८ द्विजात्मजामेयुवयोर्दिदृक्षुणामयोपनीनाभुवि
धर्मगुप्तये कलावतीर्णाववेनेर्भगसुरानहत्वेह भयस्त्वरयेतमं निमे ५९ ॥ ॥

रणिमादिविभूतिभिर्मूर्तिधराभिः ५७ ऊर्जितयागिरा ५८ मेकलावतीर्णाविति संबोधनं त्वया श्रीग्रंमे अंति
सकाशं दत्तं आगच्छतं ५९

भा. द. ३. ५९ आचरतां आचरते इदं तु भारत युद्धात्पूर्वमेव कृतमपि श्रौष्ठ्यकं यनप्रस्तावेनात्रोक्तं ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६

१७२

पूर्णकामावपियुवांनरनारयणावृषी धर्ममाचरतांस्थित्यैऋषभौलोकसंग्रहं ६० इत्या
दियौभगवतानौकृत्तौपरमेष्ठिना ओमित्यानम्यभूमानमादायद्विजदारकान् ६१ न्यवर्तनो
सकंधामसंप्रददौयथागतं विप्रायददनुःपुत्रान्यथारूपंयथावयः ६२ निशाम्यवैश्वंधाम
पार्थःपरमविस्मिनः यत्किंचित्यौरुषंपुंसांमेनेहस्नानुकंपितं ६३ इतीदृशान्यनेकानिवीर्या
णीहप्रदर्शयन्बभुजेविषयान्गुणान्म्यानीजेचात्पूजितैर्मरुतैः ६४ प्रववर्षाखिलांकामा
न्यजासुब्राह्मणादिषु यथाकालंयथैवैंद्रोभगवांस्तैऋष्यमास्थितः ६५ हत्वानृपानधर्मि
कान्यातयित्वाजुनादिभिः अंजसावर्तयामासधर्मधर्मसुनादिभिः ६६ इतिश्रीमद्भागवते
महापुराणेदशमस्कंधेद्विजकुमारहरणं नामनवाशीतितमोऽध्यायः ८९ ॥ ॥
इतिभागवतेदशमेऽंकोनवतितमः ८९ ॥ ८९ ॥ ८९ ॥ ८९ ॥ ८९ ॥

रामः
१७२

चरमेतुपुनः प्रोक्ताहस्मलीलासमासतः यद्वंशप्रस्तानामानेत्येवमकारणं १ श्रीहस्मविभूतिसमासेनदर्शय
ति सुखंस्वपुण्यामिति सर्वसंपदादिविशिष्टायां २ नित्यमिति ३ ४ श्रियःपतिःषोडशसहस्रपत्नीनामेक
शुकउवाच सुखंस्वपुण्यानिवसनं हारकायांश्रियःपतिः सर्वसंपत्समृद्धायांजुष्टावृत्तिपुं
गवैः १ स्त्रीभिश्चानमवेष्टाभिर्नवयौवनकांतिभिः कंदुकादिभिर्हर्म्येषुक्रीडनीभिस्तुतिनयु
भिः २ नित्यं संकुरुमार्गायांमदच्युद्धिर्मनेगजैः स्वलंकृतैर्भटैरश्वैरथैश्चकनकोज्वलैः ३ उ
द्यानोपवनारूपायांपुष्पितद्रुमराजिषु निर्विशद्वेगविहगैर्नादिनायांसमेततः ४ रेमेषोडश
साहस्रपत्नीनामेकवल्लभः तावाट्टचित्ररूपोसौतद्देहेषुमहर्द्धिषु ५ प्रोत्सुल्लोत्पलकल्हार
कुमुदंभोजरेणुभिः वासितामलतोयेषुकूजनद्विजकुलेषुच ६ विजहारविगात्पौभोद्वि
नीषुमहोदयः कुचकुंकुमलितांगःपरिरब्धश्चयोषितां ७ वल्लभःसन्तासांगेहेपुरेमरत्यन्व
यः ५ गेहविशेषणं प्रोत्सुल्लेत्यादिश्लोकेन ६ तथाद्विनीषुचअंभोविगात्पविजहार महानुदयोवैभवं॥
यस्यसः योषितांकुचकुंकुमैर्लितांगः यतस्ताभिःपरिरब्धः ७

भा. २. ३. ९०

१७३

सूतमागधवंदिभिश्चोपगीयमानः ८९ ताः किञ्चवस्त्राः भूतएवविहृतोरुकुचप्रदेशा उद्धृतानिविस्तरानिबृहत्क
वरेभ्यः प्रसन्नानियासाताः जातेनस्मरेणयउत्सवः तेनलसेनिवदनानियासाताः १० तासातेनेभ्योविषज्जितकुंकु

उपगीयमानोगंधर्वैर्मृदंगपणवानकान् वाटयद्भिर्मुदावीणां सूतमागधवंदिभिः ८ सि
चमानोच्युतस्ताभिर्हंसतीभिः स्मरेचकैः प्रतिषिचन्विचिक्रीडेयक्षीभिर्यक्षगण्डिव ९ ताः
किञ्चवस्त्रविहृतोरुकुचप्रदेशाः सिचंत्यउद्धृतबृहत्कवरप्रसन्नाः कांतंस्मरेचकजिहीर्षत
योपगुत्पुजातस्मरेत्सवलसदृष्टनाविरेनुः १० हस्तस्नुतत्सनविषज्जितकुंकुमस्तकूक्री
डाभिषंगधुतकुंतलहृदबंधः सिचन्मुहुर्युवनिभिः प्रतिषिच्यमानोरेमेकरेणुभिरिवेभयनिः
परीतः ११ नटानांनर्तकीनांचगीतवाद्योपजीविनां क्रीडालंकारवासंसिद्धलोदानस्यच
स्त्रियः १२ हस्तस्यैवंविहरनोगत्यालापेक्षिनस्मिन्नेः नर्मश्चेलिपरिघंगैः स्त्रीणांकिल
मास्तग्यस्यसः क्रीडायाभिवंगेनअभिनिवेशेनधुतः कंपितः कुंतलहृदबंधोयस्यसः ११ नटानामिति १२

रामः
१७३

मुकुंदैकधियः समाहितारवक्षणमगिरः सत्यः पुनस्तमेवेशंचिंतयंत्यो जडं यथाभवतिनयायानिवाक्यानिऊ
चुस्तानिमेमतोगदतः शृण्वित्यर्थः १४ ईश्वरः श्रीकृष्णः स्वपितृत्वंतुनिद्राभंगकुर्वतीविलपसिनशेषेनस्वपिषि
तदनुचिंतमित्यर्थः अथवानापरधस्तवापीत्याशयेनाहुः नलिनयनस्यहासेनसहितेउदारयल्लीलेक्षितेनेनक

ऊचुर्मुकुंदैकधियोगिरउन्मत्तवज्जडं चिंतयंत्योरविद्राक्षंतानिमेगदतः शृणु १४ महिष्यऊ
चुः कुरगिविलपसित्वंवीतनिद्रानशेषेस्वपितिजगतिरात्रामीश्वरोगुप्तबोधः वयमिवस
खिकच्चिद्राखनिर्भिन्नचेतानलिननयनहासोदारलीलेक्षितेन १५ नेत्रेनमीलयसिनक
मदहृदबंधुस्त्वंगेखीषिकरुणंवतचक्रवाकि दास्यगतावयमिवाच्युतपादजुष्टांकिंवास्त्रा
जंस्पृहयसेकवरेणवोरुं १६ भोभोसदानियनसेउदन्वन्नलब्धनिद्रोधिगतप्रजागरः
किंवा मुकुंदापदतात्पलांकुनः प्राप्तादशांतं चगतोदरत्ययां १७

चिद्राखनिर्विहृतेतास्त्वमिति १५ नक्तंरात्रावदहृदबंधुः सतीरोरवीषिकिंवा नैतावत् अपिचवयमिवस्पृहयसे
१६ अलब्धनिद्रः सदानियनसेक्रोशसि किंवास्माभिः प्राप्तादशांतं चगतोदरमपिगतोसि अहो कस्ययथावयंसेभोगेन
मुकुंदापदतकुचकुंकुमादिलोक्तानाः नयात्वमपियतोपदत्तश्रीकौसुमादिलोक्तनौलक्ष्यसे १७ ॥

भा. ६. ३. ९०

१७४

मुकुंदगदितानिरहस्यानिविस्मृत्यनदेकचिंतयाकच्चित्वं क्षीणोमि वयमिवस्यगितगीस्तथाक् हेरंदोनसथैवोपल
क्ष्यसे १८ प्रियाचरणेविनास्मरेदोरणेनवथाजननमलयानिलनवानुचिनमित्यर्थः १९ मेघेति ओतप्रतिहरणीदि
साम्यातत्वेयादवैद्रस्यनन्दयितः सरवासि अतोभवांसं ध्यायति ध्यानेलिङ्गाभ्याहूः अत्युत्कंठ इत्यादि अहोकिमिति त्वया

त्वेयक्ष्मणावलवतासिगृहीतइंदोक्षीणस्तमोननिजदीधितिभिः क्षिणोषि कच्चिन्मुकुंद
गदितानियथावयंत्वंविस्मृत्यभोस्यगितगीरूपलक्ष्यसेनः १८ किंत्वाचरितमस्माभिर्मरु
यानिलनेऽप्रियं गोविंदापांगनिभिन्नेदृश्यसिनः स्मरे १९ मेघश्रीमंस्त्वमसिदयिनोया
दवैद्रस्यनन्तंश्रीवत्सांकं वयमिवभवान् ध्यायति प्रेमवद्धः अत्युत्कंठः शवलत्तदयोस्मद्विधो
वाप्यधारास्मृत्वास्मृत्वाविसृजसिमुहुर्दुःखदस्तत्प्रसंगः २० प्रियरावपदानिभावसेमृते
संजीविकयानयागिरा करवाणिकिमघनेप्रियंवदमेवल्लितकंठकोकिल २१ ॥

नेनसख्यं कृतं यतोदुःखदस्तत्प्रसंग इति २० हेकोकिलप्रियरावस्यप्रियंवदस्यश्रीकृष्णस्यपदानीवपदानिशब्द
नत्वेभाषसेमृतात्संजीवयतीति तथानयाकोमलयगिरावल्लितकंठैरमणीयकंठमेकथयकिंतवप्रियंकर

२१
कोकिल

रामः
१७४

हेक्षितिधरत्वेनवदसिनचलसि अतो नूनंमहांतमर्थंचिंतयसे वतनर्हिअपिकिंयथास्तनैर्विधर्तुं वयंकामयामहे
तथात्वेस्तनतुल्यैः शृंगैर्वीरुं कामयसे ओमितिचेनर्हितवाप्यस्मदवस्थाभविष्यतीतिभावः २२ भोसिंधुपत्यः

नचलसिनवदस्सुदारबुद्धेक्षितिधरचिंतयसेमहांतमर्थं अपिवनवसुदेवनंद
नंप्रिवयमिवकामयसेस्तनैर्विधर्तुं २२ श्रुष्यद्द्रोः कर्षितावनसिंधुपत्यः संप्र
त्यपास्तकमलश्रियदस्यभर्तुः यद्वृद्धयंयदुपतेः प्रणयावलोकमप्राप्यमुखदृष्ट्याः
पुरुकर्षिताः स्म २३

नयः संप्रतिग्रीष्मेसिंधुर्मेघद्वारा अमृतवय्यायुष्मान्नानंदयति वनअहोकरं अतः श्रुष्यंतोहृदयासांताः
अपगतकमलशोभाः कृशाश्च वयंयथाप्रियतमस्यभर्तुर्मधुपतेः स्मप्रसिद्धं २३ ॥ ॥

भा. ८. ३. ९०

१७५

नदैवदेवादागतं हंसं दत्तं कल्पयित्वा प्राहुः हे हंसं सेति नः अस्मान्मनिपुरं हंसि युक्तं किं वाचलसौन्दर्यं स्मरति स्मृतैवमां
प्रस्थापितवानिति चेदत आहुः हे क्षौद्रक्षद्रस्य दत्तं कस्मान्न वयं भजामः कामार्थमाह्वयनियुष्मदाज्ञेति चेत् अत आहुः अहो
नहि नैव हलापय आकारय ओमिति गच्छन्तमिव तं पुनराहुः यास्मान्नं चयित्वा एकाकिनी रमते तां श्रियमृतेन मेतमेवा

हंसस्वागतमास्यतां पिवयो ब्रूयन्तं गणैरेः कथां दत्तं त्वानुविष्टमकश्चिदजितः स्व।
स्यास्तु उक्तं पुरा किं वा नश्चलसौन्दर्यं स्मरति तं कस्माद्भजामो वयं क्षौद्रालापयका
मदं श्रियमृतेनैवैकनियुष्मदास्त्रियां २४ श्रीशुक उ० इतीदृशेन भावेन हस्ते योगेश्व
रेश्वरे क्रियमाणेन माधव्योलेभिरेपरमांगति २५

लापय सातदेकनियुष्मदकथं परिहर्तुं शक्यत इति चेदत आहुः स्त्रियां जातावेकवचनं अस्मासु स्त्रीषु मध्ये किं सैवै
कनियुष्मानुवयमित्यर्थः पाठांतरं तु क्षौद्रं मधुतद्वन्मधुरालापमात्रं यस्य तं अकामदं अरतिप्रदं श्रियमृतेव
यं कस्माद्भजामः किंतु अनादृतापि सती पुनः पुनः सैव भजन्तु यतोऽस्मादृश्यो मानित्यः स्त्रिय एकनियुष्मदकत्रैव

स्वप्नमानसि हंसो निराश्रया समिति २४ २५

रामः
१७५

तासो हस्ते एवं भूतो भावो नानि विचित्रमित्याह श्रुतमात्रोपीति उरुभिर्गीयैर्गतिः उरुधागीतो वायेः कैश्चिदपि

श्रुतमात्रोपियः स्त्रीणां प्रसत्याकर्षते मनः उरुगायोरुगीतो वापश्यंतीनां कुतः पुनः २६
याः संपर्यचरन्त्येष्णापादसंवाहनादिभिः जगद्गुरुभर्तृबुद्ध्या तासो किं वर्यते नयः २७ एवं
दोदिते धर्ममनुनियुक्ततांगतिः गृहं धर्मार्थकामानां मुहुश्चादर्शयत्यदं २८ आस्थितस्य
परं धर्मं हस्ते स्पृष्टुं मेधिना आसनं षोडशसाहस्रं महिष्यश्च शताधिकं २९ तासो स्त्री
रत्नभूतानामद्योयाः प्रागुदाहृताः रुक्मिणी प्रमुखारण्यं सत्सुत्रोश्चानुपूर्वशः ३० ए
कैकस्यां दशदशहस्तो जीजनदात्मवान् यावेत्य आत्मनो भार्या भमो यरतिरीश्वरः ३१

गीतैः यथा कथं चिदपि गीतो वेत्यर्थः २६ २७ पदस्थानं २८ २९ यारुक्मिणी प्रमुखारण्यं षोडशसाहस्रं प्राक्
एवमद्योत्तरशताधिकं षोडशसाहस्रं महिषीणां पुत्राः लक्षमेकमशीत्युत्तरैकषष्टिमहस्त्राणि च भवंति ३१

भा. २. ३. ९०

१०६

३२ अनिरुद्धश्चेति अतः पुत्राणां मध्ये सप्तदशैव ज्ञेयाः अथर्वानिरुद्धनामापिकश्चित्सुत्र एवेति ३३ पुष्कररति
तेषामुद्दामवीर्याणामष्टादशमहारथाः आसन्नद्वारयशसस्तेषां नामानि मे शृणु ३२ प्रयु
म्नश्चानिरुद्धश्च दीप्तिमान्भानुरेव च सांवोमधुर्वह्मद्वानुश्चित्रभानुर्वह्मकोऽरुणः ३३ पुष्कर
वेदवाहुश्च श्रुतदेवः सुनन्दनः चित्रभानुर्विरूपश्च कविर्यग्नो धएव च ३४ एतेषामपि राजे
द्रुतनुजानां मधुद्विषः प्रयम्न आसीत्प्रथमः पितृवद्विष्मणी सुतः ३५ सरुक्मिणो दहि
तरमुपये मे महारथः तस्मात्सुतो निरुद्धो भूत्वा गायुत वलान्वितः ३६ स चापिरुक्मि
णः पौत्रो दौहित्रो जगृहेततः वज्रस्तस्याभवद्यसुमौ शलादवशेषितः ३७ प्रतिवा
हुरभूत्तस्मात्सुबाहुस्तस्य चात्मजः सुबाहोः शांतसेनो भूच्छतसेनस्तु तत्सुतः ३८

३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
रामः
१०६

३९ ४० सहस्राणां परिमितानां कुमारणामित्यन्वयः ४१ यदा प्रत्येकं बहुन अध्यापयता माचार्याणामियं
संख्या न दपि श्रुतमात्रं न तु सम्पृक्त्या यते तदा कुमारणामेवं संख्यानेन कर्तुं शक्यते कुनः पुनः सर्वपादवानामि

न त्येतस्मिन्कुले जाता अधना अवह प्रजाः अत्यायुषोऽत्यवीर्याश्च अत्र ह्यप्याश्च
जज्ञिरे ३९ यद्वंशप्रसूतानां पुंसो विख्यातकर्मणा संख्या न शक्यते कर्तुं मपि वर्षा यु
तैर्नृप ४० तिस्रः कोट्यः सहस्राणामष्टाशीति शतानि च आसन् यदकुलाचार्याः कु
मारणामिति श्रुतिः ४१ संख्यानेपादवानां कः करिष्यति महात्मना यत्रायुतानामयुत
लक्षेणास्ते स आहुकः ४२ देवासुराहवहता दैतेया ये सुदारुणाः ते चोत्पन्ना मनुष्येषु प्र
जाहस्ताववाधिरे ४३ तन्निग्रहाय हरिणा प्रोक्ता देवा यदोः कुले अवतीर्णाः कुलशतं
तेषामेकाधिकं नृप ४४

ति ४२ ते चोत्पन्ना इति प्रत्येकं बहुभिरिति ज्ञेयं ४३ एवमेव यदकुले पि देवा इति तथा चोक्तं सहस्रशः समू
हता देवा यदकुले यथमिति ४४

भा.द.उ.१०

१७७

तेषामिति ४५ ४६ ननस्माद्दुस्सकीर्तेः सर्वतीर्थोत्तमत्वं दुस्सस्य च सर्वदेवोत्तमत्वं न चित्रमित्याह तीर्थमिति इतः पूर्वस्वः
सरिदेः सर्वोधिकं तीर्थमित्यासीत् रदानोत्तमत्वं यदुष्यदुजनिजानेतीर्थं श्रीदुस्सकीर्तेरूपं एतत्स्वः सरिदुपपादशौचं तीर्थं न
लमस्य च के स्वयमेव सर्वतीर्थोपरिवर्जित इत्यर्थः श्रीदुस्सस्य विद्विषः स्निग्धाश्च नत्सारूप्यं ययुरित्यपि न चित्रं न

तेषां प्रमाणं भगवान्प्रभुत्वेनाभवद्वरिः ये चानुवर्तिनस्तस्य वदधुः सर्वपादवाः ४५ श
य्यासनादनालापक्रीडास्यानाशनादिषु न विदुः संतमात्मानं वृत्तयः दुस्सचैनसः ४६

स्य परमकारुणिकत्वात् न प्यारदं च न चित्रं किं न न अजितपरा अजिताकैश्चिदप्राप्तापरा सर्वतः परिपूर्णा श्रीदुस्सस्ये
वनाम्यस्येति न देवाह यदर्थे अन्येषां ब्रह्मादीनां यत्न इति ननु निरपेक्षं तमेव लक्ष्मीः श्रयत इति चित्रमेवेति चेत् न हि
परममंगलनामधेयत्वात् न तस्येत्याह यन्नामेति नदपि नार्थस्मरणापेक्षमित्याह श्रुतमथ गदितमिति सर्वधर्मा

अथ त्वत्प्राप्त्याह यत्तदुक्तो गोत्रधर्म
इति गोत्रेषु न तद
रामः
१७७

यिवं शेषेषु धर्मेषु यत्तदुक्तः येन प्रवर्तितः तस्य स्थितिभरहरणं नैव चित्रमित्याह दुस्सस्ये तदितिकालचक्रायुधस्ये
ति सर्वसंहारककालमूर्तेर्विशेषतो दुरंतप्रभावचक्रायुधस्य कियते तदित्यर्थः ४७ यत एव भूतः श्रीदुस्सः ततः

तीर्थं च केनृपो नं यदुजनि यदुषुस्वः सरित्यादशौचं विद्विषः स्निग्धाः स्वरूपं य
युरजितपरा श्रीर्यदर्थे न्ययत्नः यन्नामामंगलग्रंश्रुतमथ गदितं यत्तदुक्तो गो
त्रधर्मः दुस्सस्ये तन्न चित्रं स्थितिभरहरणं कालचक्रायुधस्य ४७ ॥ ॥

स एव सर्वोत्तम इत्याह जयतीति जनानां जीवानां योनिवासः आश्रयः तेषु वानिवसति अंतर्धामितयानया
सहस्रो जयति देवक्यां जन्मेति वादमात्रं यस्मिन् ॥

भा. ६. ३. ९०

१७८

यद्वरः पर्यन्तभासेवकरुणायस्यरुक्मात्रेणनिरसनसमर्थोपि क्रीडार्थेदोर्भिरधर्ममस्यनक्षिपनस्थिरचरवृजिन
घ्नः अधिकारिविशेषानपेक्षमेवद्वेदावनगतनरुलनादीनां संसारदुःखहेता नचापिक्लृप्तसवैदग्ध्यानपेक्षन्नवनि
नानोपवृत्तिनानांचमुस्मिनेनश्रीमतामुखेनैवकामदेवंवर्धयन् कामश्चासौ दीव्यनिविजिगीषनिसंसारमितिदे

जयतिजननिवासोदेवकीजन्मवाद्येयद्वरपरिषत्सैर्दोर्भिरस्यनधर्मं स्थिरचरवृजि
नघ्नः सुस्मिनश्रीमुखेनव्रजपुरवृत्तिनानोवर्धयन्कामदेवं ४८ इत्यपरस्यनिजवर्त्मरि
रक्षयातलीलास्तनोस्तदनुरूपविडंबनानि कर्माणिकर्मकषणानि यदूनमस्यश्रूया
दमुष्यपदयोरनुवृत्तिमिह ४९

वंसंभोगद्वयमोक्षप्रदस्यर्थः ४८ तनत्कार्यविशेषैः स्वीकृतमत्यकर्मदिनानामूर्तेर्विशेषतो यदूनमस्यस
तः परस्यतदनुरूपानुकारीणिकर्मकषणानिकर्माणिचरितानिश्रूयान्शृणुयादित्यर्थः ४९ ॥

रामः

१७८

भा. ६. ३. ९०

१७९

अनुवृत्तेः फलमाह मर्त्य इति श्रीमत्याः कथायाः श्रवणकीर्तनयुक्तयाचिंतयासंवर्धितयानुवृत्त्यानयातन्निष्ठत्वे
नतस्यधामलोकमेति लोकत्वेपिकालानाकलितमित्याह दुस्तरेति दुर्लभपुरुषार्थमाह गन्तामादिति ५० ५१

मर्त्यस्तयानुसवमेधितयामुकुंदश्री
हृमदुस्तरहृतांतजवापवर्गगन्तामाह
चित्रंनचैतदुरुगायपवित्रलीला
रूपं स्त्रीणांसुदस्यजहृतांतज
पिययुर्यदर्थाः ५१ ॥ इतिश्री
धेश्रीहृललीलानुवर्णननाम

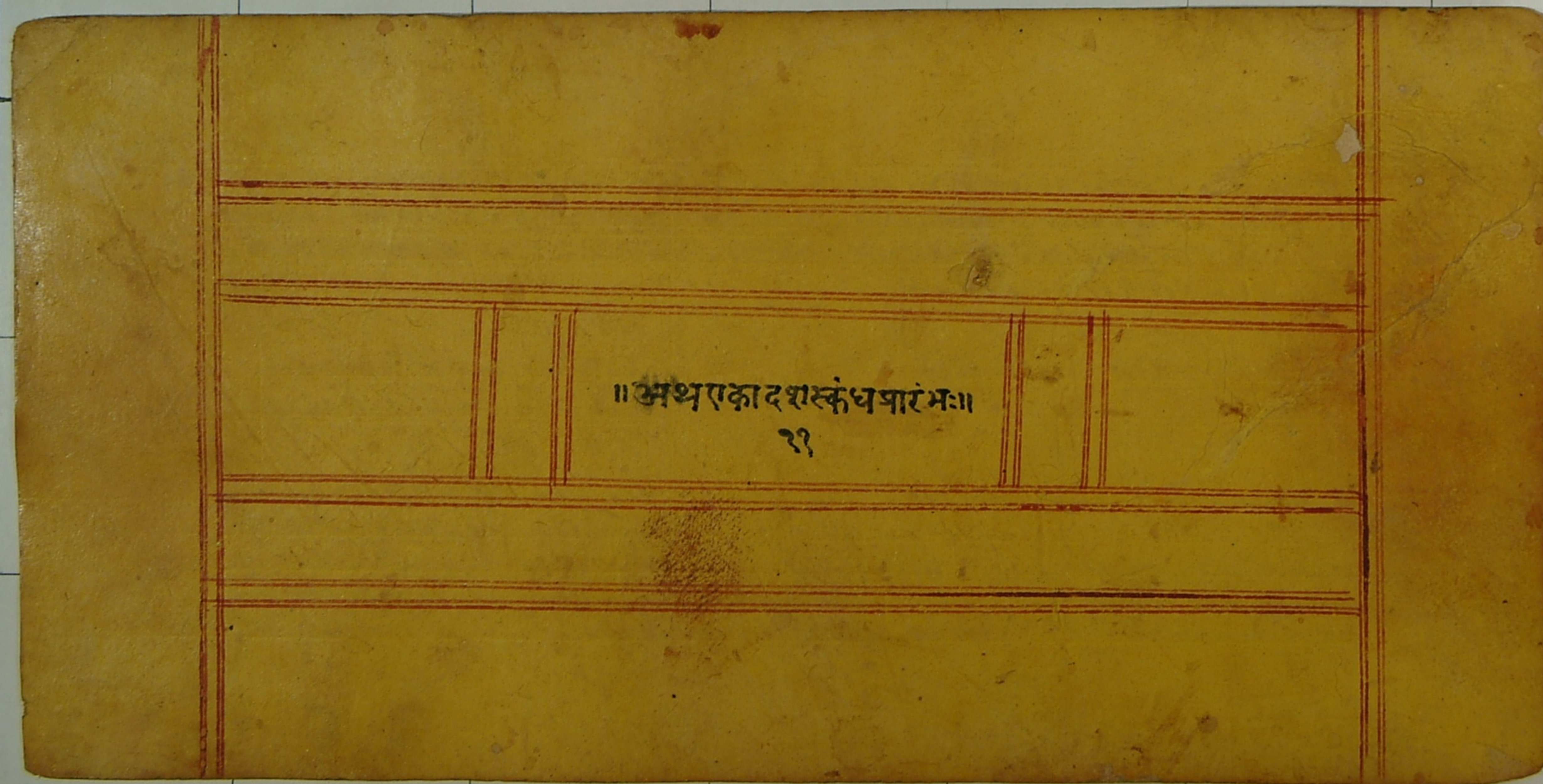
मत्कथाश्रवणकीर्तनचिंतयैति न
नंक्षितिभुजोपिययुर्यदर्थाः ५०
विध्वस्तकल्यषकटंवकमुक्ति
वापवर्गगन्तामाह नंक्षितिभुजो
मद्भागवतेमहापुराणेदशमस्कं
नवतितमोध्यायः ९० ॥

इतिश्रीमद्भागवतभावार्थटीपिकायांश्रीधरस्वामिविरचितायादशमस्कंधेनवतितमोध्यायः १८ ९३

रामः

१७९

5
10
15
20
25
30
35
C.M.S



॥ अथ एकादशस्कंधप्रारंभः ॥
११

॥ भा. १०१ ॥
॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ ओं नमः परमहंसाखादितचरणकमलचिन्मकरंदाय भक्तजनमानसनिवासाय श्रीरामाय ॥ विजयं
ते परानंदकल्पपादरजः स्वजः ॥ याधतामूर्ध्नि जायते महेशादिमहत्त्वजः ॥ उक्तैकत्रिंशताध्यायेर्मुक्तिरेकादशोत्तमः ॥ जा
यते येतिहासाद्यैः समासव्यासरूपतः ॥ १ ॥ ना
द्ववायाथविस्तरेणोपयतिभिः ॥ २ ॥ तत्रतुमथ
गायमौसल्यव्यपदेशतः ॥ ३ ॥ प्रवृत्तितः परानंद

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीवाटराय
सरामोयदुभिर्द्वैतः ॥ भुवोऽवता

लिरुवाच ॥ कृत्वादैत्यवधं कल्पः
रय इरं विष्टं जनयन्कलिम् ॥ १ ॥ ज

रोहोनुवर्ष्यते ॥ ५ ॥ एवंतावद्विशमस्कंधेभ्यः
वंशस्ययदुर्वंशावतारितसकलसुरांशस्यभगवतः श्रीकृष्णस्यतदुचितप्रवृत्तिविडंबनेनतत्प्रवणस्मरणदि
पराणोपरेषामानंदकारणं क्रीडानिरूपिता ॥ अथेदानीमुपरमितयोगमायावैभवस्यभक्तानामात्मतत्त्वोपदेश
पूर्वकं क्रीडार्थं भूतले अवतारितानोचाधिकारिणो सुरांशानामौसलापदेशेनतत्तदधिकारियदप्रापणपूर्व

॥ रामः ॥
॥ १ ॥

कंचत्रस्ताद्यनुग्रहायनिजपदारोहो निरूप्यते ॥ तत्रकुरुक्षेत्रयात्रायामविरक्तस्यवसुदेवस्यकर्मनिर्होरोय
थास्यान्तदुच्यतामित्येवंकर्मयोगेष्टवतो नारदादिभिः कर्मयोगो निरूपितः ॥ कर्मणानिर्होरोयसाधु
निरूपितः ॥ यष्ट्रद्वयात्तवितेनशुक्लेनेत्येतदुरुषमित्यादिनातेनचविशुद्धसत्त्वस्यश्रीकृष्णरामौपरमेश्वरत्वे
नज्ञातवतः षड्भौनयनाध्याये श्रीकृष्णेनात्मतत्त्वमुपदिष्टं ॥ वाचोवः समवेतार्थेतातेतदुपमन्महे ॥ यन्मःपुत्रा
न्समुद्दिश्यतत्त्वग्रामउदाहृतइत्यादिना ॥ तत्रविषयभोगानिज्ञायेनपुनस्तिरोहितमासीत् ॥ तदेवेदानींनारदा
मुखेनप्रथमंयंचाध्यायानिरूप्यते ॥ तत्रप्रथमेध्यायेवैराग्योत्पादनाययदुकुलस्यत्रस्यशापापदेशोनास्तु
तविषयसुखानामप्यनित्यताप्रतिपाद्यते ॥ ततश्चतुर्भिर्निर्मिजायतेयसंवादेनसपरिकरपरमतत्त्वनिरूप
णं ॥ ततः षष्ठेनभगवदुद्धवसंवादप्रस्तावः ॥ ततस्त्रयोविंशत्याउद्धवंप्रतिभगवतस्तत्त्वनिरूपणं ॥ ततोद्वाभ्यां
मौसलक्रीडेत्येवमेकत्रिंशदध्यायेरेकादशस्कंधस्यप्रवृत्तिः ॥ तस्यचयथासतिव्याख्यानमारभ्यते ॥ तत्रमौ
सलप्रसंगार्थंपूर्वस्कंधार्थमनुवदति ॥ श्लोकद्वयेन ॥ हलेति ॥ अवतारयत् ॥ अवतारयदित्यङ्ग
मोऽष्ट ॥ अजविष्टंवेगवतरं ॥ अतिशीघ्रं ॥ हिंसापर्यवसायिनमित्यर्थः ॥ कलिकलहम् ॥ १ ॥ ॥ ॥

॥ भा. ए. १ ॥
॥ २ ॥

एतदिहोति ॥ ये कोपिता इति ॥ सप्तलैर्दुर्योधनादिभिः कोपिताः कोपकारिताः सुबहुयथाभवन्ति तथा बहुवारानित्यर्थः
तदेवाह ॥ दुर्धतहेल न कचग्रहणादिभिरिति ॥ दुर्धतं कचद्वयं हे ॥ क न मवज्ञा ॥ कचग्रहणं दुःशासनेन द्रौपद्याकेका
कर्षणं ॥ एतानि आदिर्येषां गरदाने जतु गृहदाहादीनां तैः ॥ कृत्वा ये कोपिताः तान्युदुस्तानि मिनेलत्वा इतरेतरतः
उभयोः पक्षयोः समेतामिलितान् यान् हत्वा क्षिते भौरनिरहरत् जहारा ॥ यदा ये कोपिताः ये च कोपिताः तानितरेतर

ये कोपिताः सुबहु यो दुस्तुताः सप्तलैर्दुर्धतहेल न कचग्रहणादिभिस्तान्
कृत्वा निमित्तमिदं तरेतरतः समेता न् हत्वा न् यान् निरहरत्स्ति तिर मीशः ॥ भा

तः परस्परं निमित्तं कृत्वा स्वयमेव तान् ॥ ये तावत्कचद्वयैः पूतनादयः तास्वयमेव हतवान् ॥ ये तु द्वैः बांधवस्य नास्थिताः
तान् परस्परं निमित्तं विधाय हत्वा भारमपाकृतवानित्यर्थः ॥ द्वैः सांज्ञा संभवयुता न् यती निहृत्य कृत्वा लोचने नयदुभि
श्च दृष्टो बलिष्ठैः पृथ्वा भरे निरहरत् जनयन्कुले स्वे प्रीत्या दवाग्निमिव वंशवने कलिं च ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ २ ॥

अपि च भारे साहि ॥ मया च भारो भारताः राजपुत्राः राजपुत्राः सेनाः राजसेनाय तनाश्चेति वा ॥ स्वबाहुभिर्गुप्तैः परिरक्षितैः यदुभि
र्विवाहादिष्वलेन निरस्य हत्वा ॥ बाहुभिरिति बहुवचनं वस्तुतश्चतुर्भ्यामि प्रायेण ॥ नन्वेवं कृत्वा चिन्तयतीति ज्ञात्वा कथं तस्मै पाद
वानुदुस्तेति ॥ तत्राह ॥ अग्रमेयः प्रमातुमशक्नः ॥ चिन्तामाह ॥ मन्य इति ॥ नन्विति वितर्कः ॥ अवने भर्मे भोगे यद्यपि लोकप्रतीत्यागतः त
थाप्यहमगतमेव मन्ये ॥ यत् यस्मादविषहं सोऽपि मशक्नो पादवकुलमियनेनैव स्ववेशात् स्वयं हननमनुचितमिति सूचितं ॥ ३ ॥ तर्हि इ

भारराजपुत्रनायदुभिर्निरस्य गुप्तैः स्वबाहुभिरचिंतयदग्रमेयः ॥ मन्येः वनेर्ननुगतोप्यगते हि भा
रं यद्याह वं कुलमहो अविषह्यमाते ॥ ३ ॥ नैवान्यतः परिभवोऽस्य भवेत्कथं चिन्तयति ॥ अयस्य विभवो
न हनस्य नित्यं ॥ अंतः कलिं यदुकुलस्य विधाय वेणुस्तं वस्य वह्निमिव शोतिषु येति धाम ॥ ४ ॥ ॥

हमप्यन्यैर्घातानां न हनैवेति अन्यतः देवादिभ्योऽपि पादवकुलस्य परिभवस्तिरस्कारेण भवेत् ॥ कुतः मत्संश्रयस्य मांसं श्रयत इति म
त्संश्रयं कुलं तस्य किंच नित्यं विभावो न हनस्य विभवैर्गजतुरंगादिभिः उच्छंखलस्य ॥ यद्यात ही दे किमिति संहरन्त्यं तत्राह ॥ विभवो न हन
स्येति तस्मादेवं करिष्यामीत्याह ॥ अंतः कलिमिति ॥ शोतिं उच्यते मनुष्यैः ॥ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ॥ उच्येयामितरेतरं धाम वैकुण्ठा

स्वसुखेष्वासीत्यर्थः ॥ ४ ॥

॥ भा० १०१ ॥
॥ ३ ॥

अवसितः कृतनिश्चयः संजह्ये उयसहतावान् ॥ ५ ॥ तदेवमवतारप्रयोजनं सर्वं संपाद्य स्वलोकं जगामे साहज्येन स्वस्वर्गं
लोकानां लावण्यनिर्मुक्तिं लागोयया ॥ यामयेष्ट्यलोकेषु लावण्यं नास्तीत्यर्थः ॥ यद्वा लोकेषु लावण्यं न्यविनिर्मुक्तिं दानं यतः पश्य के
एल्लोका लावण्यं तौ भवन्तीत्यर्थः ॥ तस्या स्वस्वर्गलोकां लोचनमाच्छिद्य अयाहय ॥ ततो न्यस्याव लोकने लोचनस्याप्रवृत्तेः ॥ तथा स्वर्गभि
स्तामिरः स्मरतो चित्तं चाच्छिद्य ॥ तथा यदैः तत्र तत्रांकितैस्तानि पदानी क्षतामीक्षमाणानामन्यतो गमानादिकाः क्रिया आच्छिद्य तदानीं त

एवं व्यवसितो राजसस संकल्प ईश्वरः ॥ शाय व्याजेन विप्राणां संजह्ये स्वकुलं प्रभुः ॥ ५ ॥ स्वस्वर्गलो
का लावण्यनिर्मुक्ता लोचने नृणां ॥ गीर्भिस्ताः स्मरतो चित्तं यदैस्तानी क्षतां क्रियाः ॥ ६ ॥ आच्छिद्य की
र्तिसु श्लोकां वितस संजसानु कौ ॥ तमोनयानरिष्यंतीत्यगात्स्वपदमीश्वरः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥

नानां सर्वेषां च कृतादि प्रवृत्तीः स्वैकनिष्ठा ह लेत्यर्थः ॥ ६ ॥ किंच इत उपरि जनिष्यमाणानां संसारतरणाय कौटुह्यं व्या
शोभनाः ॥ श्लोकाः कवीनां यस्यां स्वकीर्तिं वितस्य विस्तार्य ॥ अनया कीर्त्या अंजसा सुखेनैव नु निश्चितं न मस्तरिष्यंतीत्य
मेत्य ईश्वरः स्वयं दं स्थानं गच्छति ॥ ७ ॥

॥ रामः ॥
॥ ३ ॥

अत्र स्वर्गेषु अदालभ्यो वा असेवकेभ्यो वा विप्राः कुप्यन्ति वृक्षयस्तु न तर्हे वृक्षपानाभिरादिना किंच कोपे जाते पिबन्त्येते सोऽप्यमभ
त् ॥ कथं प्रादुरभूदित्यर्थः ॥ ८ ॥ अतः स्पष्टं निमित्तस्याभावात् निमित्तोत्तरं यच्छति ॥ यन्निमित्त इति ॥ एकात्मना मेकचित्तानां कथं भेदः क
लहः ॥ ९ ॥ ईश्वरे वैवाचननिमित्तमिति परिहरति विभ्रदिति ॥ सकलानां सुंदरवस्तुनां सन्निवेशो विन्यासविशेषो यस्मिन् तद्वत् विभ्रत

राजो वाचा ब्रह्मण्यानो वदान्यानां निसे ददौ पसेविनां ॥ विप्रशायः कथमभूदस्मीनां ह स्म चे
तसां ॥ ८ ॥ यन्निमित्तः स वैशा यो यादृशो द्विजसत्तम ॥ कथमेकात्मनां भेद एतत्सर्वं वदस्व मे
॥ ९ ॥ श्रीशुक उ ॥ विभ्रदयः सकल सुंदर सन्निवेशं कर्मोचरन् भुवि सुमंगलमाप्तकामः
आस्थाय धामरममाण उदारकीर्तिः संहर्तुं मैत्रकुलं स्थितकृत्य शोभः ॥ १० ॥ ॥ ॥

तर्हि किमिति सौंदर्यो द्विजसत्तमः न ॥ सुमंगलं कर्मोचरन् ॥ तत्किं कथयिष्यामनया ॥ न ॥ आप्तकामः तर्हि किमिति कर्मोचरति ॥ धा
मदारवत् सारंगं गृहमास्थाय रममाणः ॥ गृहे रममाणान् कर्मग्राहयितुमित्यर्थः ॥ ननु किमाप्तकामस्य गृहस्था कर्मभिर्वा तत्राह
उदारकीर्तिः बहुफलप्रदा कीर्तिये स्पष्टः कीर्तिर्वितानार्थमित्यर्थः ॥ एवं परमैश्वर्येण वर्तमान एव कुलं संहर्तुं मैत्र ॥ तत्कृत्यहेतोः स्थि

॥ १० ॥ तत्कृत्यहेतोः स्थि

॥ भा० १०१ ॥
॥ ४ ॥

ईश्वरे ध्यो स्थितं ब्रह्म शासनमिदं वक्तुं माह ॥ कर्मोलीति ॥ कर्मार्थमाह ता कर्मणि कृतानि स्रष्टा सुनयः पिंडारकं समगमन्नित्यन्यः
निस्रष्टाः प्रस्थापिताः पूर्वोक्ता मुद्रांगीर्त्ति विद्वन्कर्मोली विशिनष्टि ॥ पुण्यनिवहानीत्यादि विभिः यदैः कानि हि ह्यश्वमेधादिक
र्मोली पुण्यमेव जनयेति ॥ पुत्रोपलालनादीनि तु तत्कालसुखमेव कुर्वेति ॥ प्रायश्चित्तानि पापमेव हरति ॥ एतानि तु सर्वतोऽसु ॥

कर्मोली पुण्यनिवहानि सुमेगलानि गाय जगत्कलिमला यहराणि कृत्वा ॥ कालात्मनानिव
सताय दुहेवगेहे पिंडारकं समगमन्मुनयो निस्रष्टाः ॥ ११ ॥ विश्वामित्रो सितः कण्वो दुर्वीसा
भृगुरंगिराः कश्यपो वामदेवो विर्वसिष्ठो नारदादयः ॥ १२ ॥ क्रीडतस्तानुपब्रज्य कुमारयदुनं
दनाः ॥ उपसे गृह्य प्रचुरविनीता विनीतवत् ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

खानीत्याह ॥ पुण्यनिवहानि कर्त्तव्यानि ना पुण्यानिवहंति प्राययेतीति तथा सुमेगलानि अति सुखात्मकानि गायतो जगतः कलिमला ॥ रामाः ॥
यहराणि कृतानि प्रस्थापयेहेतुः कालात्मना सहारकरूपेण यदुहेवगेहे निवसता सुकुलं संजिहीर्षतेत्यर्थः ॥ पिंडारकं ॥ ४ ॥
ततो नातिदूरेतीर्थं विज्ञेयं ॥ ११ ॥ १२ ॥ उपसे गृह्य पादगृहणं कृत्वा ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १४ ॥ प्रश्नप्रकारमाह दूयेन ते वैषयित्वेति हे अमोघदर्शनविप्राः अंतर्वल्लीगर्भिलीकः युष्मास्माक्षा स्रष्टुं विलज्जमाना अस्म
न्मुखेन यच्छति ॥ प्रसोष्यती आसन्नप्रसवा किं स्वस्ते जनयिष्यति ॥ कन्यावापुत्रं वा तस्य ब्रूत ॥ १५ ॥ प्रलब्धाः वंचिताः ॥ १६ ॥ तस्मि

ते वैषयितास्त्रीवैषैः सो बंजो बवती सुते ॥ एषा यच्छति वो विप्रा अंतर्वल्यसिते क्षणा ॥ १४ ॥ प्रष्टुं विल
ज्जती साक्षात्स्रष्टा मोघदर्शनाः ॥ प्रसोष्यती पुत्रकामा किं स्वस्ते जनयिष्यति ॥ १५ ॥ एवं प्रलब्धा
मुनयस्तान् च कुपितान् यजनयिष्यति वो मेदा मुशलं कुलनाशनं ॥ १६ ॥ तच्छ्रुत्वा तेऽतिसंवृता
विमुच्य सह सोदरं ॥ सो वस्य ददृशुस्तस्मिन् मुशलं खल्वयस्मये ॥ १७ ॥ किं कृतं मेदभाग्यैर्नः किं व
दिष्यति नो जनाः ॥ इति विद्वलिता गेहानादाय मुसलं ययुः ॥ १८ ॥ तच्चोपनीय सदसि परित्यज्य मुस
श्रियः ॥ रासे आवेदयो चक्रुः सर्वमादव सन्निधौ ॥ १९ ॥ अत्ना मोघं विप्रशायं दृष्ट्वा च मुसलं नय ॥ वि
॥ स्मिता भयसे वृता बभूवुर्हौ कसः ॥ २० ॥

चुदरे अयस्य लोहमयं ॥ १७ ॥ मेदभाग्यैर्नो स्माभिः किमेतत्कृतं नः अस्मान् ॥
किं वदिष्यतीति विद्वलिताः संतो मुशलमादाय गेहान् ययुः ॥ १८ ॥ रासे उपसे नाय ॥ नतु श्रीकृष्णाय ॥ १९ ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

॥ भा. ७. १ ॥

॥ ५ ॥

आहुकः उग्रसेनः सोपि श्री कृष्णमद्य द्वैवप्राप्त्यत्प्रक्षिप्तवान् । अस्य सुशालस्य चरणीं क्रियमाणस्यावशेषितलोहं प्राप्यत् ॥ ११ ॥ तरलैः त
रंगैः ॥ १३ ॥ अन्यैर्मलैः सह शाल्यैश्चाराये ॥ १३ ॥ ज्ञाताः सर्वे रथिनसः ॥ ईश्वरोपि समर्थोपि सन् ॥ अन्यथा कर्तुं नैच्छत् ॥ किं न्वमोहत
यतः कालरूपी ॥ १४ ॥ इत्येकात्रे प्रथमः ॥ द्वितीये निमिजायंत संवादे नाहनारदः ॥ धर्मान् भागवता नन्तावसुदेवाय च छते ॥ अ

तच्चूर्णयित्वा सुशालं दुरजः स आहुकः ॥ समुद्रसलिले प्राप्य लोहं चास्यावशेषितं ॥ ११ ॥ कश्चिन्म
स्यो गसील्लोहं चूर्णो नितरलैस्ततः ॥ उत्समानानि वेला योलग्नान्यासन् किलैरकाः ॥ १२ ॥ मस्यो ग
हितो मस्य द्रैर्जाले नान्यैः सहाः रणवे ॥ तस्योदरगतं लोहं स शाल्यैः कुब्धं कोकरोत् ॥ १३ ॥ भगवा
न् ज्ञातसर्वार्थं ईश्वरोपि न दम्यथा ॥ कर्तुं नैच्छत् प्रशापं कालरूपं न्वमोहत ॥ १४ ॥ इति
श्रीभागवते एकादशस्कंधेषु कथरीक्षितं वादे पदुकुले विप्रशापः प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
श्रीशुक उवाच ॥ गोविंद भुजगुक्तायां दारवत्यो कुरुदह ॥ अवासी नारदो भीक्षुः कलौ पासनलालसः ॥ १ ॥

भीक्षुं प्रस्थापितो विधुनः पुनरवा स्तीहिसर्थः ॥ ननु नारदस्य दृष्ट्यादिशापान्नैकत्रवासः संभवतीत्याशंक्याह ॥ गोविंद भु
जगुक्तायामिति न तस्यां शापादेः प्रभव इत्यर्थः ॥ कलौ पासनलालसः ॥ औत्सुक्यस्य सः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ रामः ॥

॥ ५ ॥

यद्भजने सुक्ता नाम पादशौचं सुकृतं लोचुनामनभजेदित्याह कोविदि ॥ इन्द्रियवानिति ॥ इन्द्रियवत्त्वमात्रमेव यत्राधिकारिविशो
षणमिति सर्थः सर्वतः सर्वेष्वपि लोकेषु मृत्युर्यस्य सः ॥ १ ॥ ॥ ३ ॥ यथापित्रो र्योत्रा आगमनं अयत्नानां स्वस्तये मंगलाय ॥ यथा च उ
त्तमश्लोकस्य वर्त्मभूतानां महतो यात्रायाः पराणां स्वस्तये तथा भगवद्भक्तस्य भवतो यात्रा सर्वदेहिनां स्वस्तये इति ॥ ४ ॥ देवैरपि

कोनुगजनिन्द्रियवान्मुकुंदचरणवुजं ॥ नभजे सर्वतो मृत्युरुयास्यममरोत्तमैः ॥ १ ॥ तमेकदा तु देवर्षि
वसुदेवो गृहागतं ॥ अर्चितं सुखमासीनमभिवाद्येदमब्रवीत् ॥ २ ॥ श्रीवसुदेव उवाच ॥ भगवन् भवतो यात्रा
स्वस्तये सर्वदेहिनां ॥ कथयन्नां यथापित्रो रुतमश्लोकवर्त्मनाम् ॥ ४ ॥ भूतानां देवचरितं दुःखाय च सु
खाय च ॥ कस्यायैव हि साधनोत्पादशाम्भुतात्मनो ॥ ५ ॥ भजेति ये यथा देवान् देवा अपि तथैव ता
न् ॥ यथा येव कर्मसचिवाः साधवो हीनवत्सलाः ॥ ६ ॥

॥ महतायुषमानमनुचिन्त्यमित्याह भूतानामिति ॥ देवा
नां चरितमतिदृष्ट्यादिभूतानां दुःखायपि भवति त्वाह शांलया सदृशानां अच्युत आत्मा ये यो ते यो ॥ ५ ॥ किंच सुखं कुर्वतो
पि देवान् भजनानुसारेण कुर्वति ॥ न तथा साधव इत्याह ॥ भजेतीति ॥ यथा येव यथायुः कुर्यात्करोति तावदेव तस्य यथापि
तथा कर्मसचिवाः कर्मसहायाः ॥ ६ ॥

॥ भा० १०३ ॥
॥ ६ ॥

तदेवं यद्यपि भवत आगमनमात्रे लैव वयं कृतार्थोस्तथापि यथा मः ॥ तवेति ॥ तवैर्धर्मैः प्रसन्नो भगवान् तानि सूर्यः
॥ ७ ॥ ननु त्वतो विकिमन्यो भगवत्सादयात्रमस्तीत्याह अहं किं लेति ॥ भुवि प्रजापतेः पुत्रं जयं पुत्रलाभप्रयोजनः सन्पूजि
तवान् ॥ किं लेति स्मृतीर्गृहे भगवद्भक्तमनुस्मरति ॥ ८ ॥ अतो यथा मुच्ये महि तथानोस्मान् साधिशिक्षय ॥ विचित्राणि

ब्रह्मं स्तथापि यथा मोधर्मा भागवतोस्तव ॥ यान् श्रुत्वा श्रद्धया सत्यो मुच्यते सर्वतो भयात् ॥ ९ ॥
अहं किल पुनर्न तं प्रजापतेः भुवि मुक्तिदं ॥ अपूजयं न मोक्षाय मोहि तो देव मायया ॥ ८ ॥ यथा वि
चित्रव्यसना इव दिवि श्वतो भयात् ॥ मुच्ये मस्य जसैवादातथानः साधिसुव्रत ॥ ९ ॥ श्रीशुकदेव उ०
राजन्नेवं कृतप्रश्नो वसुदेवेन धीमता ॥ प्रीतस्तमाह देवर्षिर्हरेः संस्मरितो गुणैः ॥ १० ॥ नारद उ०
सम्यगेतद्व्यवसितं भवता सात्वतर्षभ ॥ यत्पृच्छसे भागवतान् धर्मोस्त्वे विश्वभावनान् ॥ ११ ॥

व्यसनानि यस्मिन् तस्मात्संसारान् तथा विश्वतः सर्वतो भयं यस्मिन् तस्मात् ॥ भवद्भिर्हेतुभूतैः अंजसा अनायासेन अद्वा
साक्षात् ॥ १२ ॥ हरेर्मुनेर्वर्णेनीयत्वेन प्रस्तुतैर्हरिं संस्मरित इत्यर्थः ॥ १० ॥ प्रीतिमा विष्करोति ॥ सम्यगिति त्रिभिः यः
छसे यच्छसि ॥ विश्वभावनान् सर्वशोधकान् ॥ ११ ॥

॥ रामः ॥
॥ ६ ॥

आहतः आस्ति को न गृहीतः अनुमोदितः परैः क्रियमाणः संस्तुतः सद्धर्मो भागवतो धर्मः देवदेवसु देवेत्यर्थः ॥ यदा देवेभ्यो
विश्वसौ च दुस्वृत्तिता नयि ॥ १२ ॥ किंच लया महानुषकारः कृत इत्याह ॥ तथेति ॥ पुण्यश्रवणकीर्तने यस्य स्य सः ॥ १३ ॥ अत्रापि भग
वद्भर्तृनिर्णये विविदेहस्य जनकस्य ॥ १४ ॥ आर्षेभाणमुत्तिं सान्वयो विविच्य कथयति सप्तभिः ॥ प्रियव्रत इति स्पष्टं ॥ १५ ॥ मो

श्रुतो नु पठितो ध्यात आहतो वा नु मोदितः ॥ सद्यः पुनाति सद्धर्मो देवविश्व इहोपि हि ॥ १२ ॥
तथा परमकल्याणः पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ स्मरितो भगवान् यदेवो नारायणो मम ॥ १३ ॥ अ
त्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुनर्न ॥ आर्षेभाणमुत्तिं सान्वयो विविच्य कथयति सप्तभिः ॥ १४ ॥ प्रियव्रतो
नाम सुतो मनोः स्वाये सुवस्ययः ॥ तस्याग्नीध्रस्ततो नाभिर्ऋषभस्तत्सुतः स्मृतः ॥ १५ ॥ तमा
हुर्वो सुदेवो शो मोक्षधर्मं विवक्षया ॥ अवतीर्णं सुतशतं तस्यासीद्वत्सपारगं ॥ १६ ॥ तेषां तु
भरतो ज्येष्ठो नारायणपरायणः ॥ विख्यातं वर्षमेतद्यन्माभारतमद्भुतं ॥ १७ ॥ ॥ ६ ॥

क्षधर्मे विवक्षया मोक्षधर्मो प्रवर्तने च या अवतीर्णं वा सुदेवो शमाहुः ॥ तस्य च वेदपारगं सुतशतमासीत् ॥ १६ ॥ तेषां मयभ
सुतानामप्येव यो गीश्वराणां चरितं वक्तुमिदं चरितं ततो विविच्याह तेयामिति ॥ एतत्तज्जनाभं नाम वर्षं यस्य नामाभारतमित्यद्भु
तं विख्यातमासीत् ॥ एतेन तस्य वर्त्मनिरेको निरूपितः ॥ १७ ॥

भा. १. २. ॥ ७ ॥

इमां यथी ग हा नि गतः हरि मुपासीनः सेवमानः सन् ॥ १८ ॥ नव सुताः नव द्वीपयतयः नवानां ब्रह्मावतीदिभिरुदानीयतयः अस्य भारत
वर्षस्य एकाशीति सुताः कर्ममार्गप्रवर्तकाः आत्मणा अभवन् ॥ १९ ॥ अर्थोऽसि नः परमार्थनिरूपकाः श्रमवन्तः आत्माभ्यासे कृतश्रमा इत्यर्थः वा

समुक्तभोगोऽस्य त्वेमां निर्गतस्तस्य सा हरिः ॥ उपासीनस्तस्य दवीले भेदैः जन्मभिस्त्रिभिः ॥ १८ ॥ तेषां नवनव
द्वीपयतयोऽस्य समेततः ॥ कर्मतेजप्रणेतार एकाशीति हि जातयः ॥ १९ ॥ नवाः भवन्महाभागानुनयोऽस्य
र्थोऽसि नः ॥ श्रमणावानरशना आत्मविद्याविशारदाः ॥ २० ॥ कविर्हरिर्नरिः प्रबुद्धः पियूषायनः
आविर्होत्रोऽयमुत्तमः करभाजनः ॥ २१ ॥ त एते भगवद्भूयैर्विश्वे सदसदात्मकं ॥ आत्मनोः
व्यतिरेकेण यथैतौ व्यतरन्मही ॥ २२ ॥ अवाहतेष्टगन्तयः सुरसिद्धसाध्यगंधर्वयक्षनरकिन्नर
नागलोकान् ॥ मुक्ताश्चरन्ति मुनिचारणस्तनाथविद्याधरदिजगदंशुवनानिकासं ॥ २३ ॥ छ

तरशनादिगैवराः आत्मविद्यायोविशारदाः निष्ठाताः निष्ठुणाः पारंगता इत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ तेषां परमहंसस्य चरितमाह द्वाभ्यां
तरत इति ॥ भगवद्भूयैर्विश्वे यथैतः सदसदात्मकेऽस्य लस्तस्मरूपे ॥ तच्च स्वव्यतिरेकेण यथैतः ॥ २२ ॥ अवाहता अप्रतिहता
इष्टा अभिप्रेता गतिर्येकोते ॥ मुक्ता अनासक्ताः ॥ २३ ॥

॥ रामः ॥
॥ ७ ॥

महात्मनो निमेषे वितायमानमनुधीयमानं ॥ अजनाभे भारतवर्षे ॥ २४ ॥ यजमानो निमिः अग्नयः आहवनीयादयः विप्राः ऋत्विगा
दयः ॥ २५ ॥ अभिप्रेत्य जाता ॥ २६ ॥ खरुचैव रोचमानान् नलाभरणदिप्रकाशैः ब्रह्मपुत्रोपमांसनकुसारादिसदृशान् ॥ २७ ॥ प
रमप्रीत्या तद्दृशेन मभिनन्दति द्वाभ्यामन्य इति ॥ ननु भगवतः पार्थदानोक्त्यमत्रोपलब्धिः तदाह ॥ विलोरिति ॥ विलुप्तका

तरकहानिमेः सत्रमुपजग्मुर्देहच्छया ॥ वितायमानमपि भिरजनाभेर्महात्मनः ॥ २४ ॥ तादृष्टास्त
यैः सेवाशान्महाभागवतान् ॥ यजमानोऽग्नयो विप्राः सर्वे एवोपतस्थिरे ॥ २५ ॥ विदेहस्तानभिप्रेत्य
नारायणपरायणान् ॥ प्रीतः संपूजयामात्रे ॥ आसनस्थान्यथा र्हेतुः ॥ २६ ॥ तात्रोचमानास्वरूपा ब्रह्म
पुत्रोपमानव ॥ पप्रच्छ परमप्रीतः प्रश्रयावनतोऽन्यः ॥ २७ ॥ विदेह उच्यते ॥ मन्ये भगवतः साक्षात्
सार्पदा न्वो मधुदियः ॥ विलोर्भूतानि लोकानां पवनाय चरन्ति हि ॥ २८ ॥ दुर्लभो मानुषो देहो
देहि नो क्षणमंगुरः ॥ तत्रापि दुर्लभं मन्ये वैकुण्ठप्रियदर्शनं ॥ २९ ॥

॥ लोकपावनार्थं सर्वत्र पर्य
टंतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ मया दुर्लभं लब्धं अहो भाग्यमिहाह दुर्लभ इति ॥ ब्रह्मदेहा भवन्ति देहि नो जीवास्तेषां क्षणमंगु
रोपि मानुषो देहो दुर्लभः परमपुरुषार्थसाधनत्वात् ॥ वैकुण्ठप्रियो येषां वैकुण्ठस्य वा प्रियास्तेषां दर्शनं ॥ २९ ॥ ॥ छ ॥

॥ भा० ए० २ ॥
॥ ८ ॥

हे अनघानिरवद्याः भवतः युष्मान् आसंति कंक्षे मं यथा मः ॥ यतः क्षणार्धकाललोपिसत्संगः शोवधिः निधिलाभे यथानंदो भव
तितथा ॥ त्रयस्मानंद इत्यर्थः ॥ ३० ॥ तदर्थं च भगवता नृधर्मो नृत् ॥ यदि नोऽस्माकं श्रुतये श्रवणाय क्षमं योग्यं भवति ॥ कथं भूतान् ॥ ये
धर्मैः प्रपन्ना यमकाया जो हरिः आत्मानमपि दास्यति तान् ॥ ३१ ॥ सहसदस्यैर्त्रिभिश्च वर्तमानं तेषु भगवद्दर्शनं श्रवणं परावर्तु
रित्यर्थः ॥ ३२ ॥ भगवद्दर्शनं तद्वत्कर्मोत्तराणि च ॥ त्रयस्कर्मावतारे हाः भक्तप्राप्य युगकृमात् ॥ ज्ञातुं क्रमेण हतवान्वपश्चा

अत आसंति कंक्षे मं यथा मो भवतो न घाः संसारेऽस्मिन् क्षणार्धोपिसत्संगः शोवधिर्नृणां ॥ ३० ॥ धर्मी ।
भागवता नृत्तयदि नः श्रुतये क्षमं ॥ यैः प्रसन्नः प्रपन्ना यदास्य सात्मानमप्यजः ॥ ३१ ॥ नारद उ० ॥ ए
वं ते निमिना यथा वसुदेव महत्तमाः प्रतिपूज्याः बुवः श्रीसासमदस्य त्विजं नृप ॥ ३२ ॥ कविरुवा
च ॥ मन्येऽकुतश्चिद्रयमच्युतस्य पादो बुजो यासनमत्र नित्यं ॥ उद्दिग्धबुद्धेरसदात्मभावादिश्चा
॥ त्मना यत्र निवर्तते भीः ॥ ३३ ॥

निमिर्नव ॥ एकैकस्योत्तरं प्रोचुः कविमुख्यामुनीश्वराः प्रथममासंति कंक्षे मं क
थयति मन्ये इति ॥ नृकुतश्चिद्रयं यस्मात्तदकुतश्चिद्रयं ॥ अत्र संसारे ॥ असदात्मभावात् ॥ असति देहादात्मभावनातः नि
त्यं सर्वदा उद्दिग्धबुद्धेः विश्वात्माना सर्वथानि शोयं यत्र पादो बुजो यासने भीर्निवर्तते तान् ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ ८ ॥

भागवतधर्मलक्षणमाह येवा इति ॥ मन्वादिमुखेन वर्णप्रमादीन् धर्मांस्तुक्ताः ॥ तिरहस्यत्वात् सुखेनैव भगवताऽविदुषामपि सुखा
अंजः सुखेनैवात्मलब्धये ये वै उपाया प्रोक्ताः तान् भागवतधर्मो न्विदि ॥ ३४ ॥ अंजः यदेनोक्तं सुकरं विदुषोति यानिति ॥ यानास्था
याश्चि सयोगादिद्विवनप्रमाद्येत विद्वैर्न हन्येत ॥ किंच निमील्यनेत्रे धावन्नपि इह रसु भागवतधर्मं सुखं सखलेत् ॥ निमीलनं नाम अ
ज्ञानं यथाहुः श्रुतिस्मृतिउभेनेत्रे विप्रारणं परिकीर्तिते ॥ एकेन विकलः कारणो द्वाभ्यां धर्मप्रकीर्तित इति ॥ अज्ञात्वापीत्यर्थः यथापह

ये वै भगवता प्रोक्ता उपायाऽस्यात्मलब्धये ॥ अंजः सुखं सामविदुषो विदि भागवतान् हि तान् ॥ ३४ ॥ या
नास्था यनरो राजन्नप्रमाद्येत कर्हिचित् ॥ धावन्निमील्यवानेत्रेन सखले च पतेदिह ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥

न्यासस्थानमतिक्रम्य शीघ्रं परतः पदं न्यासेन गतिर्धावने तद्वत्त्रापि किंचिद्विदति क्रम्याति शीघ्रमनुष्ठानं धावने ॥ तथाऽनुति
ष्ठन्नपि न सखलेत् न प्रसवापीत्यात् तथानयतेत् ॥ कलाञ्जः प्रयेत् ॥ ब्राह्मणदीनामुक्तान् धर्मान् काश्चिदकुर्वीत भागवता
॥ नृधर्मो नृश्रवणदीनुर्वीरस्तत्फलं प्राप्नुयादिति भावः ॥ ३५ ॥

॥ भा. ए० २ ॥
॥ ९ ॥

ननु केते भागवताधर्मो ईश्वरार्पितसर्वकर्माण्यपीत्याह कायेनेति ॥ आत्मनचित्तेनाहंकारेण वा ॥ अनुस्मृतोयः स्वभावस्तस्मात् ॥ अयमर्थः ॥ न केवलविधितः कृतमेवेति नियमः स्वभावानुसारि लौकिकेन योति ॥ तथा च भगद्गीता सु ॥ यत्करोषियद् आसियन्तु होषिद्दासियत् ॥ अतः यस्य सि कौ ते यत्कुरुष्व सदर्थेणमिति ॥ यद्वा ननु कायादीनामेव कर्म ॥ नात्मन इत्याशङ्क्याह ॥ अध्यासे ॥

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्बुद्ध्यात्मना वा नुस्मृतस्वभावात् ॥ करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणा येति समर्थयेत् ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नानुस्मृतात् ब्राह्मणदिसुभाष्यकरोतीत्यर्थः ॥ तत्सकलं परमेश्वराय नारायणा येति समर्थयेत् ॥ तथा सति सकलमपि कर्म भागवतो धर्मो भवति भावः ॥ ३६ ॥ ॥ श्रीरामश्च दायनमः ॥ श्रीगोपिजन भल्लभाय नमः ॥

॥ रामः ॥
॥ ९ ॥

ननु किमेवं परमेश्वरभजनेन ॥ अज्ञानकल्पितभयस्य ज्ञानैकनिर्वर्त्यत्वात् इत्याशङ्क्याह भयमिति ॥ यतो भयं तन्मायया भवेत् ॥ अतो बुद्धो बुद्धिमान् तमेवा भजेत् ॥ ननु भयं देहाद्यभिनिवेशात् भवति स च देहो हेतुकारतः ॥ स च स्वरूपा स्मरणात् ॥ किं त्रस्य माया करोति अत आह ॥ ईशादयेतस्येति ॥ ईशविमुखस्य तन्माययाऽस्मृतिः भगवतः स्वरूपा स्फूर्तिस्ततो विपर्ययो देहोऽस्मीति ततो हि तीयाभिनिवेशाद्भयं भवति एवं हि प्रसिद्धं ॥ लौकिकी धृष्टिमाया सु ॥ ३७ ॥ च भगवता ॥ देवीत्येवागुणमयी ममायादुर

भयं हि तीयाभिनिवेशात् स्याद्दीशादयेतस्य विपर्ययोऽस्मृतिः तन्माययाऽतो बुद्ध्या भजैतं भक्तैः कये शं गुरुदेवतात्मा ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्यया ॥ मा मेव ये प्रयच्छन्ते मायामेतां तरेति तदिति ॥ एकया अव्यभिचारिण्या भक्ता भजेत् ॥ किंच ॥ गुरुदेवतात्मा गुरुदेवता ईश्वरः आत्मा प्रेष्ठश्च यस्य स्मरणं किं त्रस्य माया कतिरो ॥ अत आह ॥ ईशादयेतस्येति ॥ ईशविमुखस्य तन्माययाऽस्मृतिः भगवत्स्वरूपा ॥ तथा दृष्टिः सन्नित्यर्थः ॥ ३७ ॥

॥ मा० ए० २ ॥ ननु विषयास्तिस्य कुतोऽयमिच्छारिणीभक्तिः संभवति ॥ कुतस्तस्मिन् भयं तत्र उच्यते न तावद्विषयो नाम वास्तवो
॥ १० ॥ स्ति ॥ किंतु मनोविलासमात्रं ॥ अतो मनो नियमेन भजनादभयं स्यादित्याह ॥ अविद्यमानोऽयं विदुः प्रपंचः ध्यातुः पुंसः
धियामनसा खप्रश्नमनोरथश्च यथेत्यर्थः ॥ तत्तस्मात्कर्माणि संकल्पयति विकल्पयति च यमनस्तन्निरुद्धात् नियतेत तत्रैक

अविद्यमानोऽप्यवभाति हि द्वयोर्ध्यातुर्धिया स्वप्नमनोरथौ यथा ॥ तत्कर्मसंकल्पविकल्पकं मनो बु
धोनिरुद्धादभयेततः स्यात् ॥ ३८ ॥ शृण्वन्सुभद्राणि रथांगया लेजन्मानिकर्माणि च यानि लोके
गीतानि नामानि तदर्थं कानि गायेन्विलज्जो विचरेत्संगः ॥ ३९ ॥

॥ ३८ ॥ एतदर्थं तांशकमिस्याशोकसुगमं मार्गमाह शृण्वन्निनि ॥ तदर्थं कानि जन्मानिकर्माणि च अर्थो ज्ञेयो तानि ॥ ए
॥ तान्यपि साकल्येन ज्ञातुमशक्यानीत्याशंकाह ॥ यानि लोके प्रसिद्धानि गीतानि तानि शृण्वन्नायं विचरेत् ॥ असंगः निस्पृहः ॥ ३९ ॥

॥ रामः ॥
॥ १० ॥

एवं च भजतः संप्राप्तप्रेमलक्षणभक्तियोगस्य संसारधर्मातीता गतिमाह ॥ एवमिति ॥ एवं ब्रतं व्रजेयस्य सः स्वप्रियस्य हरेर्नामकीर्त्या
जातानुरागः प्रेमयस्य सः ॥ अतएव द्रुतचित्तः क्षिप्रहृदयः ॥ कदाचिद्वक्तृपरान्जितं भगवंतमाकलय्य उच्चैर्हंसति एतावन्तं का
लमुपेक्षितोऽस्मीति रोहिनि ॥ अतौ सुकाशौ तिकोशनि ॥ अतिहर्षेण गायति ॥ जितं जितमिति नृत्यति ॥ किं हि भिक्वस्य रात्र्यतिप्र

एवं ब्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः ॥ हसत्यो रोहिनि रौति गायत्युन्मा
द्वन् नृत्यति लोकवाहः ॥ ४० ॥ एव वा युमन्ति सलिलं मही च ज्योतीषि सत्त्वानि हि शोडुमादी
न् ॥ सरित्समुद्रौ च हरेः शरीरं यत्किंच भूतं प्रणमेदनन्यः ॥ ४१ ॥ ॥ छ ॥ ॥

काशयितुं न ॥ उन्मादतद्वत्प्रहृष्टहीतवत् ॥ लोकवाहः विवराः ॥ ४० ॥ किंच स्वमिति सत्त्वानि भूतानि आका
शादि यत्किंचिद्भूतमात्रं हरेः शरीरमिति मत्प्रणमेत् ॥ संभावना योलिङ्ग ॥ ४१ ॥ ॥ छ ॥ ॥

॥ भा० ए० २ ॥
॥ ११ ॥

नन्वियमाह यो गानामपि बहु जन्मभिर्दुर्लभा गतिः कथं नाम कीर्तनमात्रेणैकस्मिन्नेव जन्मनि भवेदित्याशंक्य स
दृष्टान्तमाह भक्तिरिति ॥ प्रपद्यमानस्य हरिभक्तः सुखं भक्तिः प्रेमलक्षणं परेशानुभवः प्रेमास्यदभगवद्भक्त्युक्तिः तथा
निर्द्वैतस्य तत्त्वज्ञानं हादिषु विरक्तिरित्येवमत्रिकः एककालः भजनसमकाल एव स्यात् यथाऽश्वतोषं जानस्य तुष्टिः सुखं पु
ष्टिरुदरभरणं ॥ कृत्स्नवृत्तिश्च प्रतिष्ठा संसृः उल्लक्षणमेतत् प्रतिसिद्धमपि यथास्युक्तं दत् ॥ एवमेकैकस्मिन् भजते किंचि

भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र वैषम्यविकालः ॥ प्रपद्यमानस्य यथाऽश्वतोषस्य तुष्टिः
युष्टिः क्षुद्रपायोऽनुदासं ॥ ४१ ॥ इत्यनुतोषि भजतो नुदस्या भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रदोषः
भवति वै भागवतस्य राजसूतः परं शांतिमुपैति साक्षात् ॥ ४३ ॥ राजोवाच ॥ अथ भागव
तं ब्रूत यद्दमो यादृशो नृणाम् ॥ यथा चरति यद्भूतेषु तैर्लिंगैर्भगवत्प्रियः ॥ ४४ ॥ छ

लेमादिविके जायमाने अनुदस्या भजतः परमप्रेमादि जायते बहु प्रासन्नो जिन इव परमसुखादीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ततश्च
अभगवत्प्रसादेन हठाथो भवतीत्याह ॥ इत्यनुतोषि मिति ॥ ४३ ॥ भागवतस्य भवतीत्युक्ते तस्य लक्षणं यच्छति ॥ अथेति
यद्दमः यस्मिन् धर्मे परिनिष्ठितः यादृशः यत्स्वभावः यथा चरति वर्तते ब्रूते वा ॥ यैश्च लिंगैर्भगवतः प्रियो भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ छ

॥ रामः ॥
॥ ११ ॥

यद्दम इत्यस्योत्तरमाह त्रयेण सर्वभूतेष्विति आत्मनः स्वस्य भूतेषु ब्रह्मभावेन समन्वयेयः पश्येत् ॥ तथा ब्रह्मरूपे आत्मन्यधिष्ठा
ने भूतानि च यः पश्येत् ॥ यद्वा आतनलाक्ष्मात् लादात्मा हि परमो हरि रिति तत्रैकेः आत्मनो हरेः सर्वभूतेषु मया कादिषु पिनियं
तत्त्वेन वर्तमानस्य भगवद्भावे निरतिशयैश्वर्यमेव यः पश्येत् ॥ ननु तस्य तारतम्यं तथात्मनि हरवे च भूतानि च पश्येत् ॥ कथं भूते भ
गवति ॥ अत्र च्युतैश्वर्योदिरूपे न पुनर्जैडमलिनभूता अयत्नेन जाज्पादिप्रसक्तारे श्वर्योदिप्रच्युतिं पश्येत् ॥ सर्वत्र परितः

हरिरुवाच ॥ सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ॥ भूतानि भगवत्प्राप्तयेष भागवतोत्तमः ॥ ४५ ॥
इंश्वरे तदधीनेषु कालिषु दुष्टेषु च ॥ प्रेममैत्रीकृत्योपेक्षायः करोति समध्यमः ॥ ४६ ॥ अर्चो
यामेव हरये पूजयः श्रद्धये हते ॥ नतद्रुक्तेषु चान्येषु समक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥ ४७ ॥ छ ॥

रं भगवत्त्वं पश्यन् भागवतोत्तम इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ प्रेमचमैत्रीकृत्योपेक्षा च ताः ईश्वरादिषु यः करोति समध्यमो भागवतः
एवं भूतेषु नैदस्य दर्शनात् ॥ ४६ ॥ अर्चो यो प्रतिमायां पूजामी हते करोति ॥ नतद्रुक्तेषु च सुतरानं करोति ॥ प्राकृतः प्र
कृतिप्रारंभः अधुनैव प्रारब्ध भक्तिज्ञानैरुत्तमो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

॥ भा. १० ॥
॥ १२ ॥

युनरुभिः श्लोकैरभ्यहितत्वाद् नमः भगवतस्त्वेव लक्षणान्याह ॥ गृहीत्वापीति ॥ श्री श्रीवासुदेवाविष्टचिन्मग्नत्वातितावदि
द्विधैरर्थान् गृहीत्वापीत्यपीति ॥ इदं विश्वं ॥ ४८ ॥ किंच देहादीनां सारधर्मैर्जन्माप्ययादिभिर्यो हरेः स्मृत्याऽविमुक्तमानः
स भगवतः प्रधानः ॥ तत्र देहस्य जन्माप्ययोः प्राणस्य हस्तिसासे मनसो भयं बुद्धेस्तर्कः ॥ तस्माद् द्विद्वाराण्युक्तं श्रमः तैः ॥ ४९ ॥ का
मश्च कर्मणि च बीजानि च वासनास्ते वासुदेव एको निलय आश्रमो यस्य सः ॥ ५० ॥ एतेन गृहीत्वापीत्यादि श्लोकत्रयेण द्वयहर्षमोहकाः ॥

गृहीत्वापीति द्विधैरर्थान्योन्येन देष्टुं न ह्यति ॥ विलोमो यामिदं यश्यन्स वै भगवतोत्तमः ॥ ४८ ॥
देहैर्द्विद्वाराण्यमनो धिया योजनाप्ययस्तद्वयतर्कश्चैः सारधर्मैरेविमुक्तमानः स्मृत्या हरेर्भगव
तः प्रधानः ॥ ४९ ॥ न काम कर्म बीजानां यस्पचेतसि संभवः ॥ वासुदेवैकनिलयः स वै भगवतोत्त
मः ॥ ५० ॥ न यस्य जन्म कर्मभ्यां न वर्णाश्रमजातिभिः ॥ स ज्ञतेस्मिन् न हे भावो देहे वै स हरेः प्रियः ॥ ५१ ॥

माहिरहितश्चरतीति यथा चरतीत्यस्योत्तरमुक्तं ॥ यैर्लिङ्गैर्भगवत्स्विय इत्यस्योत्तरमाह न यस्येति जन्मकुलं कर्मतया आदि
जातयः अनुलोमप्रतिलोमजाः मूर्ध्नि वसिष्ठादयः अस्मिन् देहे अहंकारहितैः स कुलकर्मोदितैः हरेः प्रियो भवतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

॥ रामः ॥
॥ १२ ॥

वित्तेशु स्त्रीषु परकीयमिति आत्मनिष्ठः पर इति ॥ किंच ॥ ५२ ॥ त्रिभुवनविभवहेतवे विप्रैर्लोकपराज्यार्थमपिलवार्थमपि निमित्तार्थमपि
भगवत्पदारविंदं भजनाद्यो न च लतिसवैस्त्ववाग्यः ॥ ननु लवार्थमात्रं भजनोपरमेवेतावोक्ता भो भवेत्कुतो न च लेत्तत्राह ॥ अकुं
ठस्मृतिः भगवत्पदतो न्यत्सारं नास्तीत्येवं रूपाः कुंठा अनय गता स्मृतिर्यस्य सः ॥ भगवत्पदादन्यत्सारं नास्तीति कुतः अत आह ॥ अ
जिते ह गवेव आत्मा ये यो तया भूतैः सुरादिभिरपि दुर्लभात् ॥ किंतु केवलं विमृश्यात् ॥ तद्वेक्षयास्य सर्वस्य तु खल्वेस्मरन्या न च

न यस्य स्वः पर इति विनेष्टात्मनि वाभिदा ॥ सर्वभूतसमः शांतः स वै भगवतोत्तमः ॥ ५२ ॥ त्रिभुव
नविभवहेतवे यत्कुंठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृश्यात् ॥ न च लति भगवत्पदारविंदालुवनि
मित्तार्थमपि सवैस्त्ववाग्यः ॥ ५३ ॥ भगवत उरु विक्रमोऽग्निराखानखमणिचंद्रिका यानिरस्तताये
हृदिकयमुपसीदतां युनः स प्रभवति चंद्रइवोदितेऽर्कतायः ॥ ५४ ॥

यथाभिसंधिना च लनं कामेनाति संतापे सति भवेत् ॥ स तु भगवत्सेवा लुप्तौ न संभवतीत्याह ॥ भगवत इति उरु विक्रमो
चतौ अंगी चतयोः शाखा अंगुलयः ता सुनखानि च तानि मणयश्च तेषां चंद्रिका शीतलादीनि स्तयानिरस्तः कामादितापो य
स्मिन् तस्मिन् ॥ उपसीदतां भजतां हृदिकयं युनः संतापः प्रभवति ॥ चंद्र इति सति अर्कस्य ताप इव ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥

॥ भा० ए० २ ॥ नयस्वखः परदयादिनाश्लोकत्रयेण यादृशस्योत्तरं उक्तं वेदितव्यं ॥ यद्देवैरस्य हरिनामानीति ज्ञातव्यं ॥ उक्तं समस्तलक्षणसारमा
॥ १३ ॥ ह॥ विसृजतीति ॥ हरिरेव स्वयं साक्षाद्यस्य हृदयेन विसृजति न संवृतिः ॥ कथं भूतः अवशो नाप्यभिहितमात्रेण अद्यो घनाश्रयतियः सततं किं न
विसृजति ॥ यतः प्रणयरशानयाधत्तं हृदयेन बद्धं ॥ अंध्रियस्यैयस्यसः ॥ भागवतप्रधानउक्तो भवति ॥ ५५ ॥ इत्येकादशोद्वितीयः ॥ १ ॥ मा

विसृजति हृदयेन यस्य साक्षाद् हरिश्च शाभिहितोप्यद्यो घनाशः ॥ प्रणयरशानयाधत्तं धिययः सभव
ति भागवतप्रधानउक्तः ॥ ५५ ॥ इति भा० ए० मुकपरीक्षितं वा हेदिति यो ध्यायः ॥ २ ॥ राजोवाच ॥ परस्य
विस्मयीशस्य मायिनामपि मोहिनी ॥ मायो वेदितुमिच्छामो भगवंतो ब्रूवन्तु नः ॥ १ ॥ नानुत्तयेजु
षन्मुष्मद्वचो हरिकथासुतं ॥ संसारताय निष्ठसौमस्यस्तनाय भेषजं ॥ २ ॥ ॥ छ ॥

यातनरणाप्रसक्तं प्रश्नचतुष्टये तृतीये तत्र तदं तमावर्तयै मुनिभिः पृष्ठक ॥ १ ॥ विलोभोयामि हं यश्च न्यस्युक्तं मतो मायो यति
परस्येति हे भगवतः ॥ १ ॥ ननु कलक्षणं भागवतो भस्वाकृतार्थः स्याः ॥ किं बहु प्रश्नैः अत आह नानुत्तये इति ॥ संसारतायै निवृत्तं ततो
हं ॥ तस्य तावत्स्य भेषजं हरिकथासुतं रूपं युष्मद्वचो जुष्मलो नानुत्तय्यामि ॥ २ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ १३ ॥

मायायाः स्वरूपतो निरूपणसंभवात् स्याद्विकार्यद्वारेण निरूपयितुमाह ॥ एभिरिति आद्यः पुरुषः यथाज्ञात्वा भूतानामात्माकारणभू
तरभिः स्वस्वैर्महाभूतैरुच्चावचानि भूतानि ससर्ज ॥ एयामाया भगवत इति चरमश्लोकपादस्य प्रतिश्लोकमनुषंगः ॥ किं मर्थं
ससर्ज ॥ स्वमात्रात्मप्रसिद्धये ॥ स्वमिमीते प्रमिमीते यः उपास्ते स स्वमाता तस्यात्मनो जीवस्य प्रहृष्टायै सिद्धये ॥ यद्वा स्वोच्चाभू
तानां जीवानां मात्राप्रसिद्धये विषयभोगाय आत्मप्रसिद्धये मोक्षाय चेत्यर्थः ॥ तदुक्तं वेदस्तुतौ ॥ बुद्धीद्वयमनः प्राणान् जनानामसृज

अंतरिक्ष उच ॥ एभिर्भूतानि भूतानि महाभूतैर्महाभुज ॥ ससर्जोच्चावचान्महाभूतैः स्वमात्रात्मप्रसिद्धये ॥ ३ ॥ ए
वे सृष्टानि भूतानि प्रविष्टः यंच धातुभिः ॥ एकधा दृशधात्मानं विभजन् जुषते गुणान् ॥ ४ ॥ गुणैर्गु
णा संभुजान आत्मप्रद्योति तैः प्रभुः ॥ मन्यमान इहं सृष्टमात्मानमिह सज्जते ॥ ५ ॥ ॥ छ ॥ ॥

प्रभुः मात्रार्थे च भवार्थे च आत्मनेऽकल्पनाय चेति ॥ ३ ॥ एवं जीवोपकरणार्थं यंच धातुभिर्महाभूतैः सृष्टानि भूतानि
अंतर्योमिरूपेण प्रविष्ट एक धामनसा दृशधात्मानं विभजन् जुषते गुणान् तन्न विषयान् जुषते जीवयती
त्यर्थः ॥ यद्वा तमात्मानं प्रतिगुणान् विभजन् जुषते प्रीयत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ सच जीव आत्मनो तयोमिणा प्रद्योति तैर्गुणैर्दिद्यैर्गु
णान् विषयान् संजान इहं सृष्टं शरीरमात्मानं मन्यमान इह शरीरादौ सज्जते अत एव संसरतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ॥ छ ॥ ॥

॥ भा० १०३ ॥
॥ १४ ॥

ननु भुंजानाः कथं सज्जते ॥ भुंजानो भोगसमाप्तौ मुच्यत इति चेत्तत्राह ॥ कर्मणीति ॥ कर्मभिः कर्मैर्द्रियैश्च निमित्तानि
सवासनानि कर्मणि कुर्वन्सुखेतरं सुखदुःखात्मकं तत्पूर्वकर्मफलं च गृह्णन् ॥ अयं देह भू मतीह संसारे न मुच्यते ॥
कथं भूतं सुखेतरं सुखदुःखात्मकं कर्मफलं कियते काले भ्रमति तदाह ॥ बहूनि अभ्युपनिवर्तन्तीति तथा ताः ॥ सर्गप्र

कर्मणि कर्मभिः कुर्वन्सनिमित्तानि देह भूतः ॥ तत्तत्कर्मफलं गृह्णन् भ्रमतीह सुखेतरं ॥ इत्थं
कर्मगतीर्गच्छन् ब्रह्म भवहाः पुमान् ॥ आभूतसंस्तुवात्सर्गप्रलयावस्थतेः वशाः ॥ १७ ॥ धातुपल
व ॥ आसन्नैव्यक्तं इव गुणात्मकं ॥ अनादिनिधनः कालोऽव्यक्तायावकथ्येति ॥ १८ ॥ शतवर्षीत्य
नादृष्टिर्भविष्यत्सु त्वणाभुवि ॥ तत्कालोऽपि नो ह्यस्माकं लोकांस्त्रीभ्यः प्रियति ॥ १९ ॥ पातालत
लमारभ्य संकर्षणमुखा नलः ॥ देहं ध्वंशिखो विध्वंस्यते वायुनेरितः ॥ १० ॥ ॥ छ ॥

ल योऽसति मरणे ॥ १७ ॥ एवं माया मयी सृष्टिमुक्ता प्रलयं कथयितुमारभते ॥ धातुना महाभूतानां मुपधुवे नाशहेतावा
सन्नैव्यक्तं कथं इव्यं स्थले गुणः स्वरूपं तदात्मकं अव्यक्तायावकथ्येति ॥ १८ ॥ नाशहेतुनाह ॥ शतवर्षेति ॥ तस्मि
न्कालेऽपि चित्तश्चासौ उल्लासावर्कश्च ॥ यद्वातेन काले नोपचितं उल्लस्यत्यसः ॥ १९ ॥ उर्ध्वं दिशः उर्ध्वं जालः विध्वंस्यते ॥ १० ॥

॥ रामः ॥
॥ १४ ॥

सांवर्तकः प्रलयकर्तृधारिणः न तु विदुःभिः हस्ते हस्ताभिसंस्पर्शमाणभिः ॥ ११ ॥ तत उपाधिलया द्वैराजः पुरुषोऽव्यक्तं कारणं प्रवि
शति ॥ ननु ब्रह्मण सह ते सर्वे संप्राप्तेः प्रति संचरे ॥ परस्यो ते ह्यतात्मानः प्रविशति यत्तदमिति स्मृत्योर्वदधिकारमवस्थितिर
धिकारिणमिति न्यायाच्च वैराजशब्दभिधेयस्य ब्रह्मणः परमभागवतत्वात् नोक्षरवसंगच्छते ॥ नान्येषामिव कारणमात्रप्रवेशः
सर्वं अश्वमेधादिना सत्यलोकं गतानां मय्यभक्तानां माहृतिश्रवणत्वात् ॥ अभक्तत्वे ब्रह्मणोऽपि प्रकृतौ लयः पुनरुत्पत्तिश्चेति मोक्ष

सांवर्तको मेघगणो वर्धते स्म शतं समाः ॥ धारिणो हि स्तिहस्ताभिरुच्यते सलिले विराट् ॥ ११ ॥ ततो विरा
जमुत्सृज्य वैराजः पुरुषो नृप ॥ अव्यक्तं विशते स्म ह्मं निरिंधन इवानलः ॥ १२ ॥ वायुना हतगंधा
भूः सलिलत्वाय कल्पते ॥ सलिले तदतरं संज्योतिष्ठापोपकल्पते ॥ १३ ॥ ॥ छ ॥

हौर्लभ्यस्वचनायैव मुक्तमित्यविरोधः ॥ यद्वा केनापि प्रमाणेन न व्यज्यत इत्यव्यक्तं ॥ ब्रह्मैव तत्प्रवेशेन च मोक्षरा
वोक्त इति इष्टं ॥ ११ ॥ एवं विराजो लयमुक्ता तत्कारणानां महदादियथियं तानां प्रातिलोभ्येन लयमाह ॥ वायुनेति वा
योर्हि गंधरसहारिलं प्रसिद्धं ॥ सांवर्तकेन वायुना हतगंधा ॥ अतएव गंधस्य आवर्तकस्य गतत्वात् सलिलत्वाय कल्प
ते ॥ सलिले लीयत इत्यर्थः ॥ तदतरं संतेन वायुनैव हतोरसो यस्य तत् ॥ १३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

॥ भा० ए० ३ ॥
॥ १५ ॥

तमसश्चरूपतिरस्कारित्वं प्रसिद्धं सां वत्तं केन तमसा ॥ अवकाशेन ॥ आकाशेन स्वकारणेन ॥ १४ ॥ कालात्मना वा न स्पृहिकाल
त एव नाशः प्रसिद्धः तद्गुणैः तमसा ॥ आत्मनि तमसा हंकारे ॥ इन्द्रियाणि बुद्धिश्च राजसा हंकारे ॥ मनो वैकारिके हंकारे ॥ स
हसा विहंकारे ॥ एवं विविधैः स्वगुणैः स्वकार्यैः सहितः अहं अहंकारः आत्मनि महति ॥ सच प्रकृताविति इत्ये ॥ १५ ॥ त्रिवर्णं

हतरूपं तु तमसा वा यौ ज्योतिः प्रलीयते ॥ हतस्य शो वकाशेन वा युर्न भसिलीयते ॥ १४ ॥ कालात्मना
हतगुणेन भ आत्मनि लीयते ॥ इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सह वैकारिके नृप ॥ प्रविशन्ति त्वहंकारे स्व
गुणैः रह मात्मनि ॥ १५ ॥ एषा माया भगवतः सर्गस्थिते तकारिणी ॥ त्रिवर्णवर्णिता स्माभिः किं
भूयः श्रौतुमिच्छसि ॥ १६ ॥ रामो वाच ॥ यथैतामैश्वरी मायां दुस्तराम कृतात्मभिः ॥ तरेत्यजः स्युः ॥
लधियो महर्षे इह मुच्यतां ॥ १७ ॥

त्रिगुणमाया श्रवणं भीतं राजानं तन्निदृशुयाय श्रवणेच्छं दयति ॥ किं भूय इह ॥
ति ॥ १६ ॥ एवमनुकंपितस्तन्निदृशुयाय मेव पश्यति यथैतामिति ॥ यद्यपि तन्मायाया तो बुद्ध आभजेन सिद्धि भक्ति
स्तत्तारकत्वेनोक्तैव ॥ तथापि किं भक्तिरेव अन्योपि वा तत्रोपायोऽस्तीति ज्ञातुं युनः ॥ १७ ॥ प्रश्नः अकृतात्मभिः अवर्णी
कृतातः करणैः स्थलधियः ॥ स्थलेशरीरे अहं धीयैः वाते ॥ १७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ १५ ॥

भक्तिव्यतिरेकेण नास्त्यन्यउपाय इति अनिप्रेत भक्तिमेव ससाधनानिरूपयति तत्र प्रथमं वैराग्यद्वारा गुणसन्निमाहा चतुर्भिः
कर्मोणीतिः दुःखहसैदुःखप्रतीकाराय पाकविषयो संयुक्तवैयरी संमिथुनी चारिणो मिथुनी भूय प्रवर्त्तमानानां ॥ १८ ॥ कर्मभिः सा
धिता अपि विना द्यो न सुखहेतुवदिति च पश्येदित्याह ॥ नित्यार्तिहेनेति आत्मनः स्वस्य मयुरुपेण ॥ चलेः अनिलैः अवापि
मिश्र ॥ १९ ॥ एवं लोकं परमिति कर्म निर्मितत्वा न्नाश्वरं ॥ तथा च श्रुतिः तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एव मे वा सुत्रं युष्म

प्रबुद्धवाच ॥ कर्मोणा रभमाणानां दुःखहसै सुखाय च ॥ पश्येत्सा कविषयो संमिथुनी चारिणो नृणां ॥ १८ ॥ नित्या
र्तिहेन विनै न दुर्लभेनात्मन्युना ॥ गहाय साप्तपशुभिः कोप्रीतिः साधितैश्चलैः ॥ १९ ॥ एवं लोकं
परं विद्या न श्वरं कर्म निर्मितं ॥ स तु त्याति शयध्वं स यथा मंडलवर्तिनाम् ॥ २० ॥ ॥ छ ॥ ॥

चितोलोकः क्षीयत इति ॥ किं च वर्त्तमानसमयेपि दुःखयुक्तं पश्येदित्याह स तु त्याति शयध्वं स ह तुल्येन अतिवा
येन ध्वं सेन च वर्त्तमानं ॥ अतस्तुल्ये स्य धीऽतिशये अस्वया ॥ ध्वं सलोचने भयादिकं चापरिहार्यमित्यर्थः यथा खंडमंड
लवर्तीनां मिथः स्य धीऽतिशय इह ॥ २० ॥

॥ भा. १०३ ॥
॥ १६ ॥

उत्तमं श्रेयो ज्ञातुं मिथुः शाब्दे ब्रह्मणि वेदार्थे न्यायतो निष्ठातं तत्तत् ॥ अन्यथा संशयनिगसकृता योगात् ॥ परे च ब्रह्मण्यपरोक्षानु
भवेन निष्ठातं अन्यथा स बोधसंचारयोगात् परब्रह्मनिष्ठातत्त्वोक्तं माह ॥ उग्रशमाश्रयमिति ॥ ११ ॥ गुरुत्वात्तद्देवतं च यस्य
सः ॥ अनुदयासेवया यैर्धर्मैः ॥ वस्तुत आत्मात्मप्रदं श्रौयासकानो यथा बलिप्रभृतीनां ॥ १२ ॥ यथोचितमिति ॥ हीनेषु दयांस

तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमं ॥ शाब्दे परे च निष्ठातं ब्रह्मण्युग्रशमाश्रयं ॥ ११ ॥ तत्र भाग
वतान् धर्मो नृशिखो हर्षो तद्देवतः ॥ अमाययानुदयायैस्तु व्येदात्मात्महो हरिः ॥ १२ ॥ सर्वतो मनसोऽ
संगमादौ संगं वसाधुषु ॥ दयो मैत्री प्रश्रयं च भूतेष्वदाय योचितं ॥ १३ ॥ शौचं तपस्तिष्ठति शौचमौने स्वा
ध्यायमार्जवं ॥ ब्रह्मचर्यं महिं सोऽवसमत्वे हं हंसं ज्ञायोः ॥ १४ ॥

॥ मेधुमैत्री उत्तमेषु श्रयं च शिखेदित्यर्थः ॥ ११ ॥ शौ
चं वास्वमेज्जलादिभिः ॥ आभ्यंतरं चाहं भागानादि शिखेत् तपः स्वधर्मं चरणं ॥ निष्ठोऽक्षमां मौने हथावाचामनुच्चारणं स्वाध्या
यं अधिकारानुरूपं वेदयागादि ॥ आर्जवं स्वधर्मं तत्र ब्रह्मचर्यं यस्य यादृगुचितं ॥ कुरुस्वदार नियमादि ॥ अहिंसां भू
तेष्वेव हे हं हंसं ज्ञायोः ॥ इति तोलसुखदः सादिरुपयो हर्षं विद्यादराहितं ॥ १४ ॥ ॥ छे ॥

॥ रामः ॥
॥ १६ ॥

आत्मेश्वरान्वीक्षोऽसच्चिद्रूपेणात्मेशोनियंत्त रूपेणेश्वरान्वीक्षोऽवकैवल्यमेकोतशीलत्वं अनिकेतनो गहाद्यभिमानराहि
सं विविक्तचौरवसनं ॥ विजययतिता नो वस्त्रखंडानां शुद्धानां वा वल्कलानां परिधानं ॥ १५ ॥ भागवते भगवत्प्रतिपाद
के अन्यत्र शास्त्रादौ या अनिदातां ॥ मनसः प्राणायामैः ॥ वाचो मौनेन कर्मलोनीहयादंडं सत्यं यथायं भाषणं शमदमौजं

सर्वत्रात्मेश्वरान्वीक्षोऽवकैवल्यमनिकेतनं ॥ विविक्तचौरवसनं संतोषयेन केनचित् ॥ १५ ॥ अहं
भागवतेशास्त्रेऽनिंशमन्यवचापि हि ॥ मनोवाक्कर्मदंडं च सत्यं शमदमावपि ॥ १६ ॥ श्रवणं कीर्तनं ध्या
नं हरेरद्भुतकर्मणः ॥ जन्मकर्मगुणानां च तदर्थः ॥ शिखलचेष्टितं ॥ १७ ॥ इष्टं दत्तं तयोजनं दत्तं यच्चा
त्मनः प्रियं ॥ दारान्सुतान् हाश्राणान्यसरस्मै निवेदनं ॥ १८ ॥

॥ तः करणवासेन्द्रियनिग्रहो ॥ १६ ॥ हरेर्ज
न्मकर्मगुणानां श्रवणदितदर्थं हर्युद्देशेन सर्वकर्म ॥ विशेषतश्च यजनादियत् तत्तदर्थं शिखेत् ॥ १७ ॥ इ
ष्टं दत्तमित्यादयो भावे निष्ठाः ॥ दत्तं सदाचारः ॥ आत्मनः प्रियं गंधधुष्यादि दारहीनप्यालक्ष्य परमेश्वराय निवेद
नं तत्सेवकतया समर्पणं यत्तद्विहितं ॥ १८ ॥

॥ भा. रा. ३ ॥
॥ १७ ॥

कृष्णवात्माना यश्च येन ॥ कृष्णवात्मनो जीवस्य नाथो येनामिति वातेषु ॥ उभयत्र तस्यावरे जंगमे च यापरिचर्यो नो विशेषतो न यु ॥ त
नापि साधुषु स्वधर्मशीलेषु ततोपि महत्सु श्रीभागवतेषु ॥ १९ ॥ तैश्च सह संगम्य स्यावने भगवद्वशाः तस्य परस्परानुकथने सिद्धे त
यद्वा यशः प्रतिपन्नस्य धौ दिपरिस्नानेन मिथो पारतिः रमणं याचतुष्टिः सुखं याचति हृतिः समस्तदुःखनिवृत्तिः तो च सिद्धे त ॥ २० ॥ एवं

एवं कृष्णवात्मना येषु मनुष्येषु च सौ हरे ॥ परिचर्यो बोभयत्र महत्सु नृषु साधुषु ॥ २१ ॥ परस्परानुकथने पावने
भगवद्वशाः ॥ मिथो रतिमिथो स्तुतिर्निवृत्तिमिथो आत्मनः ॥ २० ॥ स्मरंतः स्मारयंतश्च मिथो दौघहरं हरिं ॥ भा ॥
त्ता संजातया भक्ता विभ्रतु लुलकोतनुं ॥ २१ ॥ क्वचिदुदं त्यच्युतचित्तया क्वचिद्वसंति नंदंति वदंत्य लौ
किकाः ॥ न संति गायंत्यनुशीलयंत्यजं भवंति तू स्त्रीपरमेत्यनिर्दृताः ॥ २२ ॥ इति भागवतान्धर्मान्
शिष्टैश्च ज्ञातुं दुस्तया ॥ नारायणपरोमायामंजस्तरतिदुस्तरो ॥ २३ ॥

ह स्मरंत इति द्वयेन ॥ भक्ता साधनभक्ता संजातया प्रेमलक्षणा भक्ता ॥ २१ ॥ अजं हरिं मनुशीलयंति तल्लीला मभि
नयंति ॥ एवं परमेत्यप्राप्य निर्दृता संतः तल्ली भवंति ॥ २२ ॥ इत्यंहरति ॥ भागवतधर्मोत्तमया भक्ता ॥ २३ ॥ ॥ छ ॥

॥ रामः ॥
॥ १७ ॥

नारायणपरोमायांतरतीत्युक्ते पृथगिति ॥ नारायणभिधानस्येति ॥ निष्ठास्वरूप ॥ अयं भावः ब्रह्मैव तावन्नारायण इति भगवानिति प
रमात्मेति चोच्यते ॥ तदुक्तं वदंति तत्त्वविदस्तत्त्वज्ञानमद्वयं ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दत इति ॥ तथानारायणे भ
गवति तवदिदं विश्वमाहितं ॥ गृहीतमायोरुगुणः समोदावगुणः स्वतत्त्वादिषु ॥ तत्र किमेभिः शब्दैर्निर्विशेषतदेव वस्तु च्यते
अस्ति वा कोपिविशेषो वा इति ॥ २४ ॥ अत्रोत्तरं स्थितु इवेति अयमर्थः ॥ अस्य विश्वस्य स्थितु इव प्रलयानां हेतुः स्वयंच अहेतुः

राजोवाच ॥ नारायणभिधानस्य त्रस्यणः परमात्मनः ॥ निष्ठा मर्हथ नो वक्तुं युयं हि त्रसवित्तमाः ॥ २४ ॥
पिय्यलायन उ ॥ स्थितु इव प्रलयहेतु रहेतु रस्ययत्न प्रजागरसुषुप्तिषु सद्बहिश्च ॥ हे हे
दिया सुहृदया निचरंति येन संजीवितानि तदवै हि परं नरं इ ॥ २५ ॥ ॥ छ ॥

हेतुरहितः स नारायण इति परमेव तत्त्वमवै हि स्वप्रजागरसुषुप्तिषु सत् ॥ अनुवर्त्तमानं यत् वक्ष्यति च तुरी
यविषु सततमिति बहिश्च समाध्यादौ यत् सततं तूस्तेति परमेव तत्त्वमवै हि ॥ हे हे दिया प्राण मनो स्थियेन संजी
वितानि संचरंति प्रवर्त्तते ॥ तस्य रमात्मेति परमेव तत्त्वमवै हि ॥ एवं लक्षणा भेदैर्नारायणादिनामभिरुच्यमानम
पि परमेव तत्त्वमवै हि ॥ २५ ॥

॥१८॥

॥ रामः ॥

॥ १८ ॥

सत्त्वरजस्तमइति त्रिविधदेहमादौ सूत्रं महानहमिति प्रवदंति जीवम् । ज्ञान
क्रियार्थफलरूपतयोरुद्भूतिब्रह्मैव भातिसदसच्चतयोः परं यत् ॥ ३७ ॥

इति विदुस्त्वाने प्रवदेति ततः क्रियाशक्त्या स्वप्नं ज्ञानशक्त्या महानितितहेव प्रवदेति । तत अहमिति जीवं जीवोपाधि महकारं वत हेव प्रव
देति । ततश्च ज्ञानक्रियार्थफलरूपतया ज्ञानशब्दे न देवताः क्रियाहेयिण्यर्थविषया फलेन तत्प्रकाशासुखादिवा तद्भवतया न
लैव भाति न हि सर्वस्वरूयेण स्वतोभासा मानस्य ब्रह्मणः स्वसिद्धौ प्रमाणापेक्षेति भावः ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ भा० १०३ ॥
॥ १९ ॥

ननु सर्वोक्तं चेद्ब्रह्म तर्हि सर्वस्य कार्यस्य जन्मादिविकारवत्त्वाद्ब्रह्म लोपितस्य संगः स्यादत आह नान्तेति ॥ आत्मा ब्रह्म न जज्ञा
न न ज्ञातः जन्माभावादेव तदन्त एतितालक्षणेपिविकारो नास्ति नैधनेन वर्धते ॥ इदं भावादेव पिपरिणामोपिनिरस्तः कुतः
हियस्मात्प्रविचारिणो आगमापायिनो बालयुवादिदेहानां सवनविदः ॥ तत्काल इष्टा ॥ न स्ववस्थावतोऽष्टातदवस्थाभ
वतीत्यर्थः ॥ निरवस्थः को सावात्मा अत आह ॥ उल्लिख्यमात्रं ज्ञानमात्रमिति ॥ नन्वायातं तर्हि क्षणिकत्वं नेत्याह सर्वत्रेति

नात्मा जज्ञानमुरिष्यति नैधतेः सौ न हीयते सवनविद्युभिचारिणो हि ॥
सर्वत्राश्वदनपायुल्लिख्यमात्रं शरणेषु द्वियवले न विकल्पितं सत् ॥ ३८ ॥

सर्वत्र देशे शश्वत्सर्वदा अनपायि अनुवर्त्तमानं ॥ ननु नीलज्ञाने जाते ॥ नीलज्ञानं नष्टमिति प्रतीतेर्ज्ञानस्यानपायित्व
मत आह ॥ इन्द्रियबलेनेति ॥ सदेवज्ञानमिन्द्रियबलेन विविधं कल्पितं ॥ नीलाद्याकार इत्येव एव जायते न यत्रैतिव ॥ न
ज्ञानमिति भावः ॥ अभिचारिणोऽभिचारे दृष्टांतः प्रालोचयेति ॥ ३८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ १९ ॥

दृष्टांतं विदुष्वन्निन्द्रियादिलयेन निर्विकारात्मोपलब्धिं दर्शयति ॥ अंशेति ॥ येषामिष्टजरायुजेयुतरुषु उद्भिजेषु अविनिश्चितेषु
स्वेदजेषु उपधावति अनुवर्त्तते ॥ एवं दृष्टांते निर्विकारत्वं प्रदर्शयेदाह्योतिकेपि दर्शयति कथं तद्वैवात्मा स विकार इव प्रतीयते ॥ य
द्यदा जागरे इन्द्रियगणः यदा च स्वप्ने तत्स्वप्नानहंकारः ॥ यदा तु प्रसुप्ते मदातस्मिन् प्रसुप्ते इन्द्रियगणोऽन्नेलीने ॥ अहमि
अहंकारे च सन्ने कूटस्थः निर्विकार एवात्मा कुतः ॥ आशयस्तत्तेलिगशरीरमुपाधि विना विकारहेतोर्न पाथेरभावादित्यर्थः न

अंशेषु येषामिष्टजरायुतरुषु अविनिश्चितेषु प्रालोहि जीवमुपधावति तत्र तत्र ॥ सन्नेयदि
न्द्रियगणे ॥ हमि च प्रसुप्ते कूटस्थ आशयस्तत्ते तदनुस्मृतिर्नः ॥ ३९ ॥ ॥ छ ॥

अहंकारपर्यंतस्य सर्वस्य लये शून्यमेवावशिष्यते ॥ कतहा कूटस्थ आत्मा ॥ अत आह तदनुस्मृतिर्नः तस्य विशेषज्ञानशून्य
स्य सुखात्मनः सुखसिद्धि साक्षिणः स्मृतिर्नोऽस्माकं भवति ॥ एतावन्तं कालं सुखमहं सुप्तः न किंचिदवेदियमिति ॥ अतो
ऽननुभूतस्यास्मरणादस्यैव सुषुप्तावात्मानुभवः विषयसंबंधाभावात् तस्य स्पष्ट इति भावः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ यद्वै त
न्नय प्रयति पश्यन्नैतद्दृष्टव्यं न यश्यति ॥ न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोको विद्यत इति ॥ ३९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

॥ भा० ए० ३ ॥
॥ २० ॥

ननु यदि सुषुप्तौ कूटस्थात्मानुभवो भवेत् कथं पुनरयि संसारः स्यात् अविद्यात्संस्काराणां विद्यमानत्वादिति चेत्कदा न हि तन्निवर्तको नुभवो भवेत् अत आह य इति विनैषाण दिविहाय केवलं मज्जनाभस्यैव चरणे छयाया उरुभक्तिः नयाधुमान् चेतसो मलानि विधमेन्नाशयेत् चेत्त एव वा कलस्वगतानि मलानि तथा भक्ताक्षालयेत् तदा तस्मिन्निष्पद्ये चेतसि सति साक्षादव्यवधानेनात्मत

यस्य ज्ञानाभचरणैषाण योरुभक्ता चेतोमलानि विधमेद्दुर्गकर्मजानि ॥ तस्मिन्निष्पद्ये उपलभ्यत आ ॥
ततस्ते साक्षाद्यथामलदृशोः सवित्प्रकाशः ॥ ४० ॥ राजीवाच ॥ कर्मयोगे वदत नः पुरुषो येन संस्कृतः
तः ॥ विधमेद्दुर्गकर्मणि नैष्कर्म्यं विदते परे ॥ ४१ ॥ एवं प्रश्नमृषीन् पूर्वमप्येपितुरंतिके ॥
नाब्रुवन् ब्रह्मणः पुत्रास्तत्र कारणमुच्यते ॥ ४२ ॥ ॥ श्रीराम लक्ष्मणाय नमः ॥ ४३ ॥

तमुपलभ्यते अमलयेदृशोः सत्यो र्थथा पूर्वमेव सिद्धः सवित्प्रकाश इति ॥ ४० ॥ भक्तेः कर्मयोगाधीनत्वात्तस्य चित्तकर्मयोगमिति नैष्कर्म्यं कर्म निवृत्तिसाध्यज्ञानं ॥ ४१ ॥ प्रश्नोत्तरमाह एवमिति प्रश्नं प्रष्टव्यमर्थेपितुः इत्याकोः ब्रह्मणः पुत्राः सनकादयः सर्वज्ञा अ

पिडाबुवन् ४३

॥ रामः ॥
॥ २० ॥

नलौकिकः वेदस्य २

गहनतद्योतनाय प्रथमं द्वितीयं प्रश्नस्योत्तरमाह कर्मणि कर्मविहिने अकर्मतद्विपरिंतं निषिद्धं कर्म विगतं कर्म विहिताकरणं एतन्नयं वेदवादः वैदेकगम्ये ईश्वरात्मत्वात् ईश्वरादुद्भूतत्वात् अथौरुयेयत्वादित्यर्थः पुत्राको हिव कुरभिप्रायतो र्थज्ञाने शक्यं अपौरुषेयेतु केवलं वाक्यौ र्थार्थेणैव तात्पर्यवधारणे तच्च दुष्करमिति तत्र कर्मो विद्वांसोपि सुखंति किमुतान्ये अतस्तु तदावालानैवाब्रुवन्ति ॥ ४३ ॥ दुर्ज्ञेयं वेदतात्पर्यमाह परोक्षवाद इति यत्रान्यथास्थितो र्थः संगो ययितुमन्यथाह लोच्यते स परोक्षवादः तथाच श्रुतिः तं वा एतंचतुर्हं संसेतंचतुर्हो ते सा चक्षते परोक्षेण परोक्षप्रियादवहिदेवादिति ॥

आविर्होत्र उवाच ॥ कर्मो कर्मविकर्मति वेदवादेन लौकिकः ॥ वेदस्य चेश्वरात्मत्वात्तत्र सुखंति सरयः ॥ ४३ ॥ परोक्षवादे वेदो यं बालानामनुशासने कर्ममोक्षाय कर्मो विधते स्वगदं यथा ॥ ४४ ॥

परोक्षवादत्वमेवाह कर्ममोक्षायेति ननु स्वर्गाद्यर्थे कर्मो विधते न कर्ममोक्षार्थं तत्राह बालानामनुशासने यथाभवति तथा अत्र दृष्टं तः अगदं औषधं यथापिता बालमगदं याययन् स्वडलं दुकादिभिः प्रलोभयन् याययति दृष्टाति च तानि नैतावता गदं याययन् तल्लोभः प्रयोजनमपि तारोम्ये तथा वेदोप्यनांतरफलैः प्रलोभयन् कर्ममोक्षायैव कर्मो विधते ॥ ४४ ॥

॥ भा. १०. ३ ॥ ननु कर्म मोक्षश्चेत्युक्तं तर्हि प्रथममेव कर्म लभ्यते अत आह नाचरेदिति ॥ अजितेन्द्रियत्वाद्दत्तः स्वयं यदि नाचरेत् तर्हि विकर्मणा
॥ २१ ॥ कर्मणा चरणलक्षणेनाधर्मेण मत्स्योर्नंतरं मत्स्यमेव प्राप्नोति ॥ तथाच श्रुतिः मत्स्योर्नन्तरं मत्स्यमेव प्राप्नोति ॥ ४५ ॥
तस्माद्देहोक्तमेव कुर्वीते ननु निषिद्धं ॥ ननु फलस्य श्रुत्युक्तत्वात् कर्मणि क्रियमाणे तस्मिन्नासक्तिस्तत्फलं च स्यात् ननु नैकमर्थं रूपा
सिद्धिरत आह ॥ निःसंगः अनभिनिवेशवान् ईश्वरेष्विते ॥ ननु फलोद्देशेन ॥ ननु फलस्य श्रुतत्वात् कर्मणि कृते फलं भवेदेव नरोच

नाचरेद्यस्तु वेदोक्तं स्वयमज्ञोऽजितेन्द्रियः ॥ विकर्मणा स्वधर्मेण मत्स्योर्नन्तरं मत्स्यमेव प्राप्नोति ॥ ४५ ॥ वेदोक्त
मेव कुर्वीते निःसंगोऽर्थितमीश्वरे ॥ नैकमर्थं लभते सिद्धिं रोचनार्थं फलश्रुतिः ॥ ४६ ॥ ॥ ४६ ॥

नार्थेनिकर्मणि रुच्युत्पादनार्थं अगदयाने खंडलदुःकादिवत् ॥ ततश्च कर्मोभिरुच्चावेदार्थं सम्यग्विचारयति ॥ तदाच यो वा एतदक्ष
रमविदित्वा गार्ग्यस्माहोकायैति स ह यत्न इत्यनात्मज्ञस्य ह यत्नो बोधयति न मेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणविधिद्वयेति ॥ ब्रह्मचर्ये
रातयसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चेति ॥ यज्ञादीनां ज्ञानशेषतो वावधार्य निष्कामेषु कर्मसु प्रवर्तते ॥ ततश्च स्वर्गकामोपजेते
त्यादिभिः कामितस्यैव स्वर्गदेः फलत्वेनावगमाद् कामितौ सौ न भवतीति नैकमर्थं सिद्धिरेव भवतीति भावः ॥ ४६ ॥ ॥ ४६ ॥

॥ रामः ॥
॥ २१ ॥

वेदिकं कर्म योगमुक्ता तां त्रिकमाह्वय आश्रित्वा त्रिरमात्मनः परस्यैव सत आत्मनो जीवस्य हृदयग्रेथिं अहंकारवर्धनिर्हेतुं मिथुः स
तंत्रोक्तेन च विधिना प्रकारेण भजेत् तत्रैव मागमः चकार द्वेदिकेन सह समुच्चयमाह ॥ ४७ ॥ तमेव विधिमाह लब्धानुग्रहसाहिना
तेनाचार्येण सह शीत आगमः अर्चनप्रकारेण स्यात् ॥ ४८ ॥ ततः संमुखमासीनः आदिशब्देन श्रुत्यादिपिंडं देहविशोध्य सन्नासैः

ओये शुद्धयग्रेथिं निर्जिहीर्षुः परात्मनः ॥ विधिनो यचरेद्देवं तंत्रोक्तेन च केशवे ॥ ४७ ॥ लब्धानुग्रह
आचार्योत्तेन सह शीत आगमः महायुक्तमभ्यर्चयेत् स्यात् भिमत्तयात्मनः ॥ ४८ ॥ श्रुतिः संमुखमासीनः
प्राण संयमनादिभिः ॥ पिंडं विशोध्य सन्नासकतरसोर्चयेद्देहि ॥ ४९ ॥ अर्चोद्देह हृदये वापियथा
लब्धो यचारकैः ॥ इत्यक्षित्यात्मलिङ्गानि निष्प्राप्य प्रोक्ष्य चासनं ॥ ५० ॥ याद्यादीनु यकल्प्याथ
सन्निधाय समाहितः ॥ हृदादिभिः कृतन्यासो मूलमंत्रेण चार्चयेत् ॥ ५१ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४६ ॥

सद्विद्योत्तैः कृतारक्षायेन स ॥ ४९ ॥ आहवेव दद्यात्पुण्यादी विजंत्वादिशोधनेन क्षितिं संमार्जनादिना आत्मानमग्रतया लिङ्गं
मूर्तिं अनुलेपनक्षालनादिना निष्प्राप्य योग्यानि कृत्वा ॥ ५० ॥ याद्यादिना यकल्प्याथ सन्निधाय हृदि संयुजितं श्रीमूर्तिं आ
वाह हादिभ्यः हृदयशिरोशिखाकवचनेनास्त्रमंत्रैर्मूलमंत्रेण च देवे कृतन्यासो मूलमंत्रेण चार्चयेत् ॥ ५१ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४६ ॥

॥ ना० १०३ ॥
॥ २२ ॥

अंगानि हृदयादीन् सुयोगानि सुदर्शनादीनि तस्य हितां सयार्थं सयस्मिन् कारां कैरुपचारैर्चयेत्तदा हा पाद्येति ॥ आद्यं दानं मधुपर्कं माचमनं च ॥ ५३ ॥ अक्षतास्तिलकालंकारे ॥ ननु पूजायां नाक्षतैः पूजयेदिति कुतः केतवामहे ॥ अथ मिति निवेधात् ॥ उपहारो नैवेद्यः ॥ ५३ ॥ शोभा निर्मात्ये स्वः ॥

सां गोपां गोसयार्थं दातां तां स्मर्त्ति स्वमंत्रतः ॥ याद्यार्घ्या च मनीयाद्यैः स्नानं वा सोविभ्रूयते ॥ ५३ ॥ गंधं ॥
मात्या क्षतस्त्रग्निर्धूपदीपोपहारकैः ॥ सांगं संपूज्य विधिवत्तवैः स्तुतवान् मे हरिं ॥ ५३ ॥ आत्मानं तः ॥
नम्यं ध्यायन् स्मर्त्ति संपूजयेद्दरे ॥ शोभा माध्यामिशिरसा स्वधाम्मुद्रास्य सत्कृतं ॥ ५४ ॥ एवमग्न्यर्कं
तोयादावतिथौ हृदये च यः ॥ यजतीं श्वरमात्मानं मचिरं मुच्यते हि सः ॥ ५५ ॥ इति श्रीमद्भागवतं ॥
वने महापुत्राणोकादशस्वधे निमिजायेते यस्यैवादेनागवतधर्मस्त्यखेनामततीयो ध्यायः ॥ ३ ॥

धाम्नि स्वस्थाने देवं हृदि स्मर्त्ति करंडको ॥ उदास्य स्थापयित्वा पूजाविधिं समापयेदिति शेषः ॥ ५४ ॥ तां त्रिकं कर्म ॥
योगसुखं हरति ॥ एवमिति ॥ ५५ ॥ ॥ इति टीकायां एकादशस्वधे ततीयो ध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ २२ ॥

चतुर्थे त्ववतारे हा प्रश्नोत्तरं सुक्तं वाचं जयंती नंदनो नामा इमिलो नवसप्तमः ॥ १ ॥ स्तुत्यो भिमतयात्मन इत्यनेनात्मनः प्रियमवतारं
पूजयेदित्युक्ते अवतारज्ञानमयेक्षितं ॥ तथास्तवैः स्तुतवान् मे हरिं मित्युक्ते गुणकर्मज्ञानं चावेक्षितं ॥ अतः एषाति यानि यानीति कर्त्ता
करिष्यति ॥ त्वया पृथग्विना कालत्रयसेवैधिसकलावतारगुणकर्मो लिखितुं मया वाचानि ॥ संक्षेपतस्तु कानि चिच्छ्रयिष्यामी ॥

जनको वाच ॥ यानि यानीह कर्मो लिखैर्यैः स्वच्छेदजन्मभिः ॥ चक्रे करोति कर्त्ता वा हरिस्तानि ब्रु
वंतु नः ॥ १ ॥ इमिल उवाच ॥ यो वा अनंतस्य गुणाननंतावबुद्धिः स तु बालबुद्धिः ॥ रजोसि
द्धमेतं गणयेत्कथं चित्काले न नैवाखिलं स त्वधाम्नः ॥ २ ॥

स्याह ॥ यो वा इत्यादिना बुद्धिः स तु बालबुद्धिः स तु बालबुद्धिः स तु बालबुद्धिः स तु बालबुद्धिः ॥ काले न महना कोपि महामतिः
रजोसिद्धमेतं गणयेदपि ॥ अखिलं वाचि धाम्नः सर्वज्ञात्मा श्रयस्य भगवतो गुणोक्तं नैव गणयेत् ॥ तथा च श्रुतिः ॥ विस्मर्त्तुं कवीर्या
लिप्रकोचैः पार्थिवानि विममेरजांसी सा हि ॥ २ ॥

॥ भा० ए० ४ ॥
॥ २३ ॥

तत्राहोयुरुधावतारमाह ॥ भूतैरिति यदास्वस्वैर्भूतैर्विराजं ब्रह्माहं आत्मनः पुरं निर्माय तस्मिन् स्वाशेन जीवेन यादा प्रविष्टो
नारायणः तदायुरुधाभिधानमायलीला प्रविष्टः ॥ ननु भोक्तृत्वेन प्रभूतयुष्यस्य जीवस्य तत्र भोक्तृत्वात् ॥ ३ ॥ अस्य गु
णकर्माण्याह दूयेन ॥ यत्काय इति ॥ यस्याधिष्ठेयः काय एषः काय इति सप्तमीवा ॥ ननु भूतोऽसमष्टिः स्यादिति जीवा

भूतैर्यथा ये च भिरात्मस्वैः पुरं विराजं विरचय्य तस्मिन् ॥ स्वाशेन विष्टः पुरुषाभिधानमवा
प नारायण आदिदेवः ॥ ३ ॥ यत्काय एष भुवनत्रयसन्निवेशो यस्येन्द्रियैस्तनुभूता मुभयेन्द्रिया
णि ॥ ज्ञानं स्वतः श्वसनतो बलमोज ईहा सत्तादिभिः स्थितिलयोद्भव आदिकर्ता ॥ ४ ॥ ४ ॥

नो ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि यस्य स्वतः स्वरूपभूता तत्सत्ता तनुभूता ज्ञानं ॥ यस्य स्वतः सिद्धं ज्ञानमिति वा ॥ यस्य श्वस
नतः प्राणादुत्पलं देहशक्तिः ॥ ओजः ईन्द्रियशक्तिः ईहा क्रियायश्च सत्तादिभिर्विश्वस्थितिलयोद्भवे आदिकर्ता ॥ ४ ॥

॥ रामः ॥
॥ २३ ॥

आदिकर्तेत्यनेन तत्त्वं कं कर्त्रेतरमपि स्वचितं तद्दृशयितुं गुणावतारद्वारा चराचरस्य आदिकर्तृत्वमाह ॥ आदाविति ॥ अ
स्यैत्यनुवंगः ॥ यस्य रजसा अस्य जगतः सर्गे कार्ये ईधति ब्रह्माभूत् स्थितौ च विलुप्तः ॥ यस्य सत्त्वेनेति शेषः ॥ क्रतुपतिस्त
त्फलं हातादिजातीनां तदमोलां च सेतुपालक इत्यर्थः ॥ यस्य तमसा अस्याप्यथा यरुद्रो भूत्वा इति एनैर्ब्रह्मादिभिः निमित्त

आदावभूत् तत्तत्तीरजसास्यसर्गे विलुप्तः स्थितौ क्रतुपतिर्दिजधर्मसेतुः ॥ रुद्रोऽप्यथा यतमसायु
रुषः स आद्य इत्युद्भवस्थितिलयाः सततं प्रजासु ॥ ५ ॥ धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनिष्ठमस्त्यौ
नारायणो नरकविश्ववरः प्रशांतः ॥ नैष्कर्म्यलक्षणमुवाच च चारु कर्मयोद्यापि चास्तकविवर्य
॥ निषेवितो द्विः ॥ ६ ॥

भूतैः प्रजासु उद्वाह यो यतो भवेति ॥ स आद्यः पुरुष इत्यन्वयः ॥ ५ ॥ नरनारायणावतारमा
हा ॥ धर्मस्य भार्या यो दक्षदुहितरि मूर्ति संज्ञायां नारायणो नर इति मूर्तिद्वयेन अजनिष्ठमातः ॥ तच्चरितमाहा ॥ नैष्कर्म्ये आ
त्मस्वरूपं लक्ष्यते येन तत्कर्मकं मिहोरूपं वा उवाच नारायणः स्वयं चारु ॥ योद्यापि कर्माचरन् आत्मा ॥ कविवर्यं निषेवि

तत्तद्विषयस्य ॥ ६ ॥

॥ ना० ए० ४
॥ २४ ॥

भगवदवतारलघोतकलं परमोपशमं दर्शयितुमिति हासमाह इदं इति दशभिः ॥ धामस्थानं तपसा गृहीतुमिच्छतीति विशंक्य तयो
नाशाय कामं सपरिवारं प्रेषयामास सकामः बहरीभिरुपाख्याय तेषु तंतस्याश्रमं अस्मरोगरादिभिः सह गत्वा स्त्रीणां प्रेक्षणं यो
वश्यवोवाणस्तैः अविध्यत् ताडयत् ॥ न तस्य महि महि मानं जानातीति अतन्महिज्ञः ॥ ७ ॥ अक्रमं अयराधौ ॥ अहो अहं धीरइ

इंद्रो विशंक्य मम धामजीघृक्षतीति कामं न्ययुक्तं सगणं सबहयुं पारब्धं ॥ न त्वास्मरोगरावसेतसुमंद
वातैः स्त्रीप्रेक्षणेषु भिरविध्यत् न हि ज्ञः ॥ ७ ॥ विज्ञाय शक्र कृतमक्रममादिदेवः प्राह प्रहस्य गत
विस्मय एजमानान् ॥ मामैष्टभोमदनमारुतदेववध्वो गृहीतनो बलिमश्रुत्य मिमं कुरुध्वं ॥ ८ ॥

तिविस्मयो गर्वः इतद्वदितः एजमानानां शायभियां कंयमानान् ॥ भोमदन हे देववध्वः मामैष्टवलं आतिथ्यं
तामार्थयतो इममस्माकमाश्रमं ॥ आतिथ्याभावे श्रुत्यः स्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ २४ ॥

हे नरदेव अभयदे श्रीनारायणे इत्थं बुवनिसति देवाः कामाद्यासत्रीडानिनवाणिशिरं सियेयांते लज्जाभरलौवानतशिरस्काद्वय
र्थः ॥ साध्यं यथाभवति तथा कृपाजनयंत इत्यर्थः ॥ छयायुक्तं तमिति वा ॥ आयातः परोऽतोऽविकृते ॥ स्वारा माश्रुते यानिकरैरान
तं पादयस्यं यस्मिन् ॥ लयिततः ॥ अक्षोभानुक्तं पादिनवित्रं ॥ १२ ॥ अस्माकं चायराध्वो गृहीतं स्वभावतः चित्रमित्याहुः त्वामि
ति ॥ तं सेवतां सेवमानां सुरैरिंद्रादिभिः कृताञ्जतराया विघ्ना भवन्ति ॥ कस्मादित्यत आहुः स्वौक इति ॥ स्वस्थानं स्वर्गमतिक्रम्य

इत्थं बुवत्यभयदे नरदेव देवाः सत्रीडनमशिरसः सद्य एतं मृचुः ॥ नैतदिभोलयि परेऽविकृते वि
चित्रं स्वारा मधीरनिकरानत पादयथे ॥ १२ ॥ तं सेवतां सुरकृतावहवोतरायाः स्वौको विलेघ्य पर
मेव्रजतोपदेतो ॥ नान्यस्य बहिषि बली नृदहतः स्वभागा नृधने पदं लभति ॥ यद्विघ्नमस्ति ॥ १० ॥

परमंतवस्थानं व्रजतां नान्यस्य त्वामसेवमानस्य कुतः बहिषि यस्ते स्वभागानुरोडाशादी न्वली नृकरान् कृषिक इवरा
ज्ञेयं द्रादिभ्यो दहतः प्रयच्छतः तर्हि किं मद्रको विघ्नो भ्रंश्यति ॥ नेत्याहुः धत इति यदीति निश्चये ॥ यतस्ते सर्वसुधी
श्वरोऽवितारकः ॥ अतो सौ विघ्नानां मधिपदं मधिधनेः कुतः पुनस्त्वयि विघ्नशंकेति भावः ॥ १० ॥ ॥ छ ॥ ॥

॥ भा० ए० ४ ॥
॥ २५ ॥

तदभक्तानां तु केवलं तयश्चरतां दयी गतिः अस्माकं वा वशं योति को धस्य वा । तत्रास्मदशाः कामोपभोगमयिता बहनु भवन्ति । क्रो
धस्य वशा युनरति मेदा इत्याहुः । कृत्त इति । कृत्त इति । कृत्त इति । कृत्त इति । कृत्त इति । कृत्त इति । कृत्त इति । कृत्त इति । कृत्त इति । कृत्त इति ।
क्रोधा भोगाश्च शैश्याः गुह्योपभोगाश्च एतान् स्मान् अपारजल धिरूयानति तीर्य विलेप्य गोप्य दे मज्जति । कुतः यतः क्रोधस्य
विकलस्य वशं योति गच्छति । किंच जले मज्जति यथा विवशाः संतो मस्तकारे पितं भार मुत्सजंति । तथा च यैव न मोक्षा

कृत्त इति ।
विफलस्य वशं यदे गोर्मज्जति दुश्चरतयश्च दृष्टोत्स जंति ॥ ११ ॥ इति प्रकरणं तांते योस्त्रियोत्स दुत्त द
शोना । दर्शयामास श्रुषुषो स्वर्चिताः कुर्वती विभुः ॥ १२ ॥ ते देवानु च राट्टास्त्रियः श्रीरिव रूपि ।
रणीः ॥ गंधेन मुमुहुस्ता सोरूपौ हार्ये हतश्रियः ॥ १३ ॥ ॥ छे ॥ ॥ छे ॥ ॥ छे ॥ ॥ छे ॥ ॥

य न च भोगा यो शायदिना दुश्चरतयः उत्स जंति ॥ ११ ॥ स्त्रियः योगनिर्मिताः स्त्रीः श्रुषुषो कुर्वतीः स्वर्चिताः सुष्टु
लंछताः तेषां स्वलावप्यादिदृष्टो यशमाय दर्शयामास ॥ १२ ॥ कृषिली मूर्तिमतीः श्रीरिवताः स्त्रीर्देष्टा ता सोरूपौ सौ ह ।
ये एमहत्वेन हता श्रीः कोतिर्ये योते ॥ १३ ॥ ॥ श्री सीता रामाभ्यां नमः ॥ राधावल नायनमः ॥ ॥ छे ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ २५ ॥

वृद्धः ध्वं हणी ध्वं ॥ क्वयेव राकाः क्वयेमा इति चेत्तत्राह ॥ सवर्णां समानरूपां नेकाप्यस्मदनु रूपेति चेत् ॥ भागवतु नवापि स्वर्गस्य भूष
णरूपा ॥ १४ ॥ सुरवर्दिनः देवभूत्याः ॥ १५ ॥ इन्द्राय इन्द्रं प्रति नारायणवलम्बुः ॥ शक्रः तत्रासत्रासनामः विस्मितश्च तत्र विस्मित आसि
विता ॥ १६ ॥ अन्यानप्यवतारैस्तद्विना निचाह ॥ हंसस्वरूपानि दत्तः दत्तात्रेयः कुमारः सनकादिः ॥ नः पिता ऋषभश्च विष्णुरेव कलयाव

देव
तानाहरेवेशः प्रणनामहसन्निव । आसामेकतरं वृद्धं ध्वंसवर्णां स्वर्गभूषणां ॥ १४ ॥ ओमित्यादेश
माशयन्त्वा तं सुरवर्दिनः ॥ उर्वशीमसरः ॥ श्रेष्ठां पुरस्तेत्यदिवं ययुः ॥ १५ ॥ इन्द्रायानम्य सरसि श्रु
ष्वतां त्रिदिवौ कसौ ॥ ऊचुर्नारायणवलं शक्रस्तत्रासविस्मितः ॥ १६ ॥ हंसस्वरूपवदश्चुत आत्म
योगे दत्तः कुमारः ऋषभो भगवान्पितानः विष्णुः शिवाय जगतां कलयाऽवतीर्णस्तेनाहताम
धुमिदाश्रुतयो हयास्यौ ॥ १७ ॥ एतोप्ययेमनु रिषोषधयश्च मात्ये क्रौडेहतो दिति ज उद्धरतां भस
स्मां कौर्मधुतो द्विरमृतो नमथने सट्टे प्राहात्य पन्नमिभराजममुं चराती ॥ १८ ॥

तानेन विष्णुना हयास्ये हयग्रीवावतारमधुमिदास तानतः श्रुतय आहताः ॥ १७ ॥ इलादधी औषधयश्च गुप्ताः क्रौडे वराहाव
तारे ग्राहात् गजेन्द्रमसु च नमो चयामास ॥ एवमादौ यत्रावतारनामनास्तितत्र विष्णु शिवाय जगतां कलयाऽवतीर्णस्य नुव

नेनीया ॥ १८ ॥

॥ भा. ए. ४ ॥
॥ २६ ॥

संस्तुतः सुतिर्कुर्वन् कृष्णं बालं त्वित्याचक्षुषार्थं समिदाहरणे गोप्यदनिमग्नमिद्रेणोपहसितानुहत्यापरोमोच
यत्नमसिद्धसहस्राणां प्रविष्टं मोचयमास ॥ असुरगृहे पिहितानिरुद्धाया देवस्त्रियस्ताः ॥ असुचदनेकावतारे ॥ १९ ॥
तरेषु सर्वमन्तरेषु कलाभिर्मूर्तिभिर्भुवनानि अदभ्योत् ॥ अपालयत् इमांश्चमांसमदात् ददौ ॥ २० ॥ हे हयानां कुल

संस्तुतः च तोष्य पतितां कृमणा नृषींश्च शक्रं च हव्यं च भतस्तमसि प्रविष्टं देवस्त्रियोः सुरगृहे
पिहिताननायाजघ्ने सुरेन्द्रमभयाय सतां नृसिंहे ॥ १९ ॥ देवासुरे युधि च देवपती सुरार्थहत्वाते
रेषु भुवनान्यदपाकलाभिः ॥ २० ॥ स्त्रियां वामन इमां महरद्वलेः स्त्रियां च्छाकलेन समदाददितेः
सुतेभ्यः ॥ २० ॥ निःस्त्रियामकृतगां च त्रिः सप्तकृतो रामेस्तु हे हयकुलाय्ययमार्गवाग्निः सोऽधि
ववं पदशवक्रमहत्सलं कंसीतापनिर्जयति यज्ञकृतो तदहो नृशूद्राकलोकमलप्रकाशः ॥ २१ ॥
भूमेर्भगवतरणाय यदुध्वजमाज्ञानकरिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि ॥ वारैर्विमोहयति भुजो न्यह
स्त्रिष्यदंते ॥ २२ ॥

स्याय्ययायमार्गवरूपोऽपिः सरमोदाशरपिः सन् सलं कंलंकाया स्थितं सच जयति वर्तमानकालो नो वता
रदस्यर्थः ॥ २१ ॥ भाविनं रामकृष्णवतारमाह भूमेरिति ॥ बुद्धवतारमाह भावैरिति अनदहो नृज्ञानहो नृदेव्यानिमोहयिष्यति
॥ कल्पवतारमाह ॥

॥ रामः ॥
॥ २६ ॥

॥ २३ ॥ ह्येकादशे चतुर्थः ॥ २४ ॥ पंचमेवमिहो नानां कानिष्टाको युगे युगे ॥ ज्ञाविधिरिति श्रद्धयस्योत्तरमुच्यते ॥ २५ ॥ सेवतां सुररु
तावहवो न एवाइत्यनेन श्रीहरिभक्ताविघ्नमर्थिपदं दत्वा परगतिं यांति ॥ अभक्तानां तु विघ्नो भवतीत्युक्ते तर्हि तेष्वाकागतिर्भ
वतीति दृढं ॥ भगवंतमिति हे आत्मविजनाः ॥ अविजितात्मनाः ॥ अतएवाशंनकामानां कानिष्टाकिं प्राप्यमिस्यर्थः ॥ ३ ॥ स्वजनक

एवं विधानिकर्माणि जन्मानि च जगत्यनेः भूरीणि भूरियशसो वर्णितानि महाभुजा ॥ २३ ॥ इति
श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवद्वतारनिरूपणचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ राजा वा
क्वा भगवंतं हर्षि प्रायो न भजं त्यासु विजनाः ॥ तेषामशंनकामानां कानिष्टाविजितात्मनाः ॥ च
मस उवाच ॥ मुखवाहू रुपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमेः सह ॥ चत्वारोज्जिरे वर्णाः गुणैर्विप्रा रयः
पृथक् ॥ २४ ॥ एषां पुरुषसाक्षरात्मप्रभवमीश्वरं पभजं सर्वजानं तिष्ठानां भूषाः पतं सध ॥ २५ ॥

स्यगुणैर्मगवतोऽनारदद्रुद्रो हेणदुर्गतिं ज्ञांतीति वक्तुं भगवतः सकाशाद्वर्णाश्रमाणां सुत्यतिमाह ॥ मुखेति गुणैः स
त्वेन विप्रः सत्वरजोभ्यां क्षत्रियः रजस्तमोभ्यां वैश्यः तमसाश्च द्रु इति ॥ २४ ॥ एषां मध्ये ये अज्ञत्वा च भजंति ये च ज्ञत्वाप्य
वजानेति आत्मनः प्रभवो जन्मयस्मान्नां भदभजने कृतघ्नतामप्याह ॥ इति श्रममिति स्थानाद्वर्णाश्रमाभूषाः ॥ २५ ॥

॥ भा. ए. ॥
॥ २० ॥

तत्र येऽज्ञास्ते भवद्विधानामनुग्राह्या इत्याह दूरदिति ॥ दूरे हरिकथा तत्र भवणं ये वांते ॥ अत एव दूरे च अच्युतकीर्तनं ये वांते
दूरे अच्युतकीर्तनं यश्चेति वा ॥ १० ॥ ज्ञानलवदुर्विदग्धास्त्वचिकित्सत्वादपेक्ष्या इत्याशयेनाह ॥ प्रियदिति ॥ श्रोते न उच्यते य
ज्ञोऽस्मिन् ॥ ११ ॥ पलक्षणमेतत् ॥ अध्ययनादिनापि हरेः पदांतिकं तदज्ञानमाधिकारं प्राप्तो अपि सुसुतिकर्मफले
बुद्धंते कुतः आस्तायेषु ये वा दार्थवादास्ते मोहकनया विद्यंते ये वांते ॥ तदुक्तं गीतासु यामिमांशुष्विनां वाचं प्रवदस

दूरे हरिकथाः केचित् दूरे चाच्युतकीर्तनाः ॥ स्त्रियः श्रद्धादयश्चैव तेऽनुकंप्या भवादृशे ॥ १२ ॥ विप्रो
रजन्म वैश्यौ च हरेः प्राप्ताः पदांतिकं ॥ श्रोतेन जन्मना थापि सुसुत्यान्मायनादिनः ॥ १३ ॥ कर्मण्य
को विराः सत्त्वा मूर्खाः पंडितमानिनः ॥ वदंति चादुका न्मृदा यथा ध्यागिरोत्सुकाः ॥ १४ ॥

विपश्चित् ॥ वेदवादरताः पार्थेना न्यदस्तीति वादिन इत्यादिना ॥ १५ ॥ भक्तिमार्गे वा लोप्यते वां मोहं प्रपंचयन्ति इति कर्मा
णि त्यादिना ॥ अको विराः यथा बंधकं न भवति तथा कर्तुं मत्ताः न चाभिज्ञानं कुरुते ॥ यतः सत्त्वा अनन्ताः सत्त्वा वेहेतुः
यतो मूर्खा अपि पंडिता वयमिति मानवतः अतः अपाससो ममता अभूतं मम अक्षय्यं हवैवानुमास्य याजिनः सुकृतं
भवति ॥ यत्र मोक्षं न वशीतं स्यान्न रत्नानि ॥ नार्थं रतय इत्यादि कथा यथा मा ध्यागिरोत्सुकाः सतो मृदा सया चादुका न्मृदा

सरोभिः सह विहरिष्यामरसादिप्रियान् शब्दान् इति ६

॥ रामः ॥
॥ २१ ॥

किंच ते वां कर्मा भिनिवेशान्कामक्रोधं भादयो वधं तद्व्याहत्रयेण रजसेति ॥ घोरः अभिअभिचारदिकं संकल्पो ये वां
ते ॥ अहि वन्मस्ये वांते ॥ १६ ॥ कामु कल्पं प्रपंचयति वदंतीति उपासिताः स्त्रियो येऽनुरुद्धाः नेमैथुन्यमिथुनसुखमेव परं नत्वा
तिथ्यादियेषु ग्रहेषु आशिषो वदंति ॥ इदं मद्यमया लब्धमिमं प्राप्तेमनोरथं ॥ इदं मस्तीदं मस्तीदं मपि मे भविष्यति पुनर्धनमिति

रजसा घोरसंकल्पा कामुका अहिमन्यवः ॥ शंभिकामानिनः पापा विहसंत्य च्युतप्रियान् ॥ १७ ॥
वदंति ते न्योन्यमुपासितस्त्रियोग्रहेषु मेथुन्यसुखेषु चाशिषः ॥ यजंस्तस्यैव न विधानदक्षि
णं वृत्त्ये परं घ्नंति पशून्तद्विदः ॥ १८ ॥ श्रिया विभूत्या भिजनेन विद्यया त्यागेन रूपेण बलेन क
र्मणा ॥ ज्ञातस्मयेनांधप्रियः सहैश्वर्यसतोऽवमन्यति हरिप्रियान् बलाः ॥ १९ ॥

॥ आकाराः शंभि
कर्ता प्रपंचयति यजंतीति ॥ अस्यैव न विधानदक्षिणं न स्यादिति न संयादिता ॥ अन्नविधानदक्षिणा यथा तया यजंति
तदा च वृत्त्ये जीविका यं परं केवलं पशून्मृगा ॥ अतद्विदः हिंसा शेषानभिज्ञा ॥ २० ॥ मानि तां प्रपंचयति ॥ श्रियेति ॥ श्रिया ध
नादिसं पराविभूत्या ऐश्वर्येण श्रियादिना ज्ञातोयः स्मयोगवर्त्तेन अंधा धीर्ये वांते ॥ इश्वरसहितास्तः अवमन्यते ॥ २१ ॥

॥ भा. ए. ५ ॥
॥ २७ ॥

किंच ॥ एवं वर्जमानास्ते वेदतत्त्वाय सुकटमपि न जानन्तीत्याह सर्वे धिति ॥ केन रूपेणावस्थितं तदाह ॥ आत्मानमीश्वरं ॥ आत्मतया
ईश्वरतया चावस्थितं ॥ एवमप्यसंगतामाह ॥ यथा खं ॥ पुरुषार्थतामाह ॥ अभीष्टं ॥ सुकटनामाह ॥ वैदोपगीतं चेति तत्कृतः यतोम
नोरथानां व्यवायामिषमद्यसेवाविषयाणां वार्तया प्रवर्तते ॥ चिद्विपरसंतं वेदं प्रवर्तयति परं वर्णयति ॥ १० ॥ अनुव्यायादीनामपि
ऋतोभार्यामुपेयात् हुतशेषं सद्येदित्यादिना विहितत्वात्किमेवं नियते अत आह ॥ लोक इति ॥ व्यवायः स्त्रीसंगः नित्या
रगत एव नित्यप्राप्ताः जंतोः ॥ प्राणिमात्रस्य ॥ अतः सत्रेनासु चोदना विधिर्नास्ति ॥ अनुकृतानुपेयादित्यादिविधिर्दर्शितः स

सर्वेषु शश्वत्तनुभस्त्ववस्थितं यथा खमात्मानमभीष्टमीश्वरं ॥ विदोपगीतं च न शृण्वते बुधामनोर
थानां प्रवर्तयति वार्तया ॥ १० ॥

त्यं न त्वयमवर्षविधिः रगतप्राप्तत्वात् किं तु नियमविधिरूपेण रगिणामभ्युत्तामात्रं किं
यते ॥ तदाह ॥ व्यवस्थितिरिति ॥ नियमवायादिषु कैः ॥ विवाहयज्ञसुराग्रहे ॥ विवाहविषय एव व्यवायः कार्यः यज्ञ एव मिषसे
वासौ नामण्यां सुराग्राहान् ल्लान्ति श्रुतेस्तत्रैव मद्यसेवेति नियमः कियते ननु च नियमपक्षे व्यावश्यकत्वाच्च विदुः युक्ता
अत आह ॥ आसु निवृत्तिरिति ॥ अयं भावः ॥ नायनियमविधिरपि नित्यप्राप्तत्वात् ॥ अतो निवृत्तिः परिसंख्येन ॥ आसुव्य

नायामिषमद्यसेवा इति ॥

॥ एमः ॥
॥ २८ ॥

वृत्तिरिष्टा कथं तर्हि व्यवस्थितिरित्युक्तं ॥ उच्यते न तावत्परिसंख्याविधिना श्रुत्या निवृत्तिरुच्यते ॥ तथा सति स्वार्थत्यागः परार्थक
त्यनाप्राप्तत्वाच्च विदोपगीतं चेति ॥ अतः क्वचित्वा श्रुत्योपार्थस्य प्रापणमनर्थकमित्यपूर्वविधिद्वारा न्यनिवृत्तिः फलतो
भवति ॥ तद्यथा इमामगृह्णेशनामृतस्येयस्य आमित्यधानीमादतइत्यत्र शनालिंगतो गार्हपत्यामिधानीरशनादयेषा
म्यतोयंत्रस्यापूर्वविधिद्वारा परिसंख्योच्यते ॥ विधिरसंनमप्राप्तो नियमः याज्ञिके सति तत्र चान्यत्र च प्राप्तो परिसंख्याविधी
यत इति यथोक्तं तत्र वार्तिके ॥ अप्राप्तविधिरेवायमतो मंत्रस्य निश्चयः परिसंख्या फलतोक्तानविशेषः पुनः श्रुतेरिति क

लोके व्यवायामिषमद्यसेवानित्यास्तु जंतोर्न हितत्र चोदना ॥ व्यवस्थि
नित्ये सुविवाहयज्ञसुराग्रहे रासु निवृत्तिरिष्टा ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

चित्तुरगतो नित्यप्राप्तस्याप्राप्तांशपूरणलक्षणस्य नियमकत्वात् ॥ भावात् नियमविधिद्वारा फलतः परिसंख्या भवति य
थापे च ॥ पंचनखाभ्या इति ॥ शशकः शशको गोधाकुर्मः खड्गो तु पंचमरुति ॥ तथा च रगतो नित्यवत् ॥ प्राप्तस्य व्यवायादिवि
नाहादिनियमेनाभ्युत्ताद्वारा परिसंख्येवेति ॥ तनुयद्यभ्युत्तामात्रमनर्हि ॥ कृतस्मा तांनुयोभार्यासन्निधौ नोपगच्छति
चोरायां भूराहत्यायां च तेनान्नसंशय इत्यादिदोषप्रवणं न स्यात् ॥ नैष दोषः मनसिकामेसत्यपितस्यामरुच्या दू
यादिना वा तां मनुपगच्छतो दोषप्रवणोपपत्तेरिति सर्वमनवद्यं ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ भा. ए. ५ ॥
॥ २९ ॥

तदेवं वायादिमनोरथा कुलितत्वाद् रभीष्टमात्मानं न शृण्वतीत्युक्तं। इदानीं धनस्यापि धर्मद्वारा परमात्मप्रापकस्य ह
द्योपमो गार्थविनियोगात् नात्मज्ञानगोचरोऽप्यस्याह धनं चेति। धर्म एवैकः फलं यस्यानन्तं। कुतः यतो धर्मात्सविज्ञानं अप
रोक्षज्ञानसहितं हृदयरोक्षज्ञानं भवति। कथं भूतं अनुप्रशंति अनुअनंतरमेव प्रकृष्टाशंतिः निर्वाणलक्षणा यस्य
तत्। एवं भूतं धनं हृदये हाद्यर्थं युजंति। १२। किंच व्यवस्थया धर्मिण्यवायाद्यभ्यनुज्ञानय धेष्टा अपित्वन्यथैवेत्या
हयदिति। यद्यस्मात्सुरायाः प्राणभक्षः। अवप्राणं स एव विहितः न पानं तथाप्यशेरप्यालभतेमेव विहितं न तु

धनं न धर्मैकफलं यतो वैज्ञानं सविज्ञानमनुप्रशंति। एहेषु युजंति कलेवरस्य मृत्युं न पश्यन्ति दुरंत
वीर्यं १३। यत् प्राणभक्षो विहितः सुरायास्तथाप्यशेरालभनं न हिंसा। एवं वायः प्रजयानरस्येद
मं विशुद्धं विदुः स्वधर्मं १३।

हिंसा अयमर्थः। दिवतो देशेन यत्सृष्टं न तदा लभनं वायव्यं २। श्वेवमालभेते।
त्यादि श्रुतेः। न तु हिंसा या वेदविहिता सान हिंसेति कीर्त्यत इति वचनात्। मक्षपो देशेन तु क्रियमाणं लौकिकहननव
त् हिंसेव। अत्र आलभनमे विहितं न तु हिंसा। अतो न यथेष्टमक्षणाभ्यनुज्ञेत्यर्थः। अवायोपि प्रजयानि मितं भूत
या। न तु रस्ये। अतो मनोरथवादिन इमे विशुद्धं स्वधर्मं न विदुरिति। १३। ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ २९ ॥

एवं भगवत्परांशुखानां बहुशेषतां प्रपंचयन्ति। प्रपंचयन्ति प्रपंचिः येति। अनेवं विदुः। न एवं धर्मं विदंति येनेति स्तब्धानिः
शंकाः अनेन मनोरथा भविष्यतीति श्रुत्वा। तदानीं तनूपायणेन वातेः पशुभिर्विश्वस्तास्ते च पशवः प्रेसासु च तास्वा
दंति। मां स भक्षयितासु न यस्य मासमिहाय्यहं। एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवर्तन्ति मविष्यन्ति वचनात्। १४। अभिचारादि
नादियंतः मृतके देहे। सातु बंधे पुनादिसहिते। १५। अज्ञास्तत्त्वज्ञैरनुकंपिता स्तरतितत्त्वज्ञास्तस्मिन् ये तु नासंतम

ये त्वनेवं विदो संतः स्तब्धा सदमिमानि नः। पशुन दुःखंति विश्रब्धाः प्रेसखादंति चेन्नान्
१४। हिंस्रतः परकायेषु स्वात्मानं हरिमाश्वराः। स्तके सातु बंधे स्मित्त्वदस्ते हापंत्यधः। १५। यिके
वत्युमसं प्राप्ताये चातीताश्च मृदतां। त्रैवर्गिकास्तृष्णिका आत्मानं घातयन्ति। १६। एत आ
त्महनो शांता अज्ञाने ज्ञानमानि नः। सीरं त्यक्तं हृत्वा वैकालध्वस मनोरथाः। १७। ॥ ॥ ॥ ॥

ज्ञाः न च तत्त्वज्ञास्तेन एव वर्तिनः पतंतीत्याहयदिति। केवल्यं तत्त्वज्ञानमसंप्राप्ताः। मृदतां मर्त्यजरां। अत्र हेतुः त्रिवर्ग
प्रधानाः। अक्षयिकाः उपशान्तिक्षणरहिताः देहादिस्थैर्यबुद्ध्या वा स्वयमेवात्मानं घातयन्ति। १६। एतदाह। एतदिति
आत्महनः। आत्मा यद्भवकर्तारः अज्ञाने कर्मणि तथा च श्रुतिः। असुर्यानां मते लोका अंधेन तमसा घृताः तास्ते प्रेत्याभि
गच्छन्ति यैकैवात्महं नो जनार्ति। १७।

॥ भा. ए. ५ ॥
॥ ३० ॥

याग्रहापत्यसुहृदियस्ताः हिलाः ॥ १८ ॥ तदेवं भगवत्किरेव कर्त्तव्येति स्थिते तत्र विशेषं दृष्टुं किं वलीः कीदृशवर्णः
नान् कीदृशः कीदृशाकारः केन जानाम्ना केन वा विधिना ॥ १९ ॥ एषु कृतादिका लेषु नाना प्रकारवर्णभिधाकारयस्य सः नाने

हिलाः स्यात्तासरचिता एहाः पत्यसुहृदियः समो विरं सति कुंतो वा सुदेवपरा शुखा ॥ १८ ॥ राजो वाच
कस्मिन्काले सभगवाक्किं वलीः कीदृशो नृभिः ॥ नास्मावा केन विधिना पूज्यते तदिहोच्यतां ॥ १९ ॥ कर्मा
जनउ० ॥ कृतं चैतादापरं च कलिरित्येषु के शवः ॥ माना वर्णाभिधाकारो नाने विधिने ज्यते ॥ २० ॥ कुते
शुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलं वरः ॥ कस्मात्तिनोपवीतास्तान्निभ्रं दंडकमंडलनः ॥ २१ ॥ मनुष्यास्त
नराणां तानि वैराः सुहृदः समाः ॥ यजंति तपसा देवं शमेन च दमेन च ॥ २२ ॥ हंसः सुपर्णो वैकुंठो धर्मी
योगेश्वरो मलयः ॥ ईश्वरः पुरुषो व्यक्तः परमात्मैति गीयते ॥ २३ ॥ त्रितायोरक्तवर्णो सो चतुर्बाहुस्त्रिमे
मेखलः ॥ हिरण्यकेशस्त्रयात्मा सुस्नुवापुपलक्षणः ॥ २४ ॥

चतुष्टयमाह कृतइत्यादिना ॥ कस्मात्तिना दो विभ्रदिति तत्र चारिवेष्टो दर्शितः ॥ २१ ॥ तपसा ध्यानेन ॥ २२ ॥ त्रिगुणादीनां
व विधिना विविधेनैव मार्गेण ॥ २० ॥ तदेव वर्णो दि

गभस्तामिषलायस्य सः यज्ञमस्मिन् हिरण्यकेशः पिशंगकेशः ॥ २५ ॥

॥ रामः ॥
॥ ३० ॥

त्रय्याविद्यया विद्वद्योक्त कर्मभिः ॥ २५ ॥ दशगर्भः तस्याः पुत्रः वृषाकपिः स्मृतः सन् वर्षति कामान् ॥ आकंपयति क्लेशा
मिति तथा जयत्येव सर्वदेति जयंतः ॥ २६ ॥ श्यामः अतसीपुष्पसंकाशः तानि चक्रादीत्यायुधानियस्य सः श्रीवत्सो नाम

तंतदामनुजादेवं सर्वदेवमयं हरिं ॥ यजंति विद्यया त्रय्याधर्मैश्चात्र सवादिनः ॥ २७ ॥ विस्मयंस्तः द
शगर्भः सर्वदेव उरुक्रमः ॥ वृषाकपिर्जयंतश्चतुर्गुणाय इतीर्यते ॥ २८ ॥ द्वापरे भगवान् श्यामः पीत
वासानि जायुधः ॥ श्रीवत्सादिभिरंकेश्च लक्षणे रूपलक्षितः ॥ २९ ॥ तंतदापुरुषं मर्त्या महाराजोप
लक्षणं ॥ यजंति वेदतंत्राभ्यां परं जिज्ञासवो नृप ॥ ३० ॥ नमस्ते वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च ॥ प्रह
लायानि रुद्राय तुभ्यं भगवते नमः ॥ ३१ ॥

चरणादिगतपद्मादीनां तैः अंकैः चिह्नैः लक्षणैः कीदृशैः कीदृशमादिभिः ॥ २७ ॥ महापुत्रोऽक्षयं कृत्वा चामरादि
सुक्तं वेदतंत्राभ्यां वेदिकेनागमिकेन च मार्गेण यजंति पूजयंति परं ईश्वरं तातुमिच्छन् ॥ ३० ॥ नामान्याह नमस्तइति

अयणयोग्यां सुखात्मकमित्यर्थः ॥ तर्हि ब्रह्मादिस्तत्संपादकतस्य कथं गोचरः स्यात् ॥ भूत्यार्तिहं ॥ यस्य कस्यापि भूत्य
मात्रस्यार्तिहंतन केवलमागंतु कार्तिमानहंति ॥ किंतु भवाब्धिपोतं संसारार्णवतारकं ॥ ३३ ॥ ॥ ॥

भा. ए. ५
॥ ३३ ॥

इदानीं स्वयमाप्तकामत्वात् नैरवेक्ष्य भक्तार्थं वसावेक्षतां दर्शयन् श्रीरामचंद्रं स्तोति ॥ यत्केति ॥ अन्येः सुदुस्त्यायासुरेष्मिताण
ज्यलक्ष्मीस्तां लोकायदिति यदस्यर्थः ॥ यः अरण्यमगात् ॥ किं राज्यवेक्ष्य दर्शनेन भूमिष्ठः कुतः आर्यस्य गुरोर्दर्शर
यस्य वचसा ॥ किंच एवं राजस्य लोकायिभक्तवात्सल्येन दयितया सीतया ईशितं मायाभृगं स्वर्णकारं योऽन्वधावत् न

सत्का सुदुस्त्याजसुरेष्मिता ज्यलक्ष्मी धर्मिष्ठ आर्यवचसा यदगादरण्यं ॥ मायाभृगं दयि
तयेष्मिन्मन्त्रधावद्देमहापुरुषते चरणारविंदम् ॥ ३४ ॥ एवं युगानुरूपाम्नां भगवा
न्मुगवर्तिभिः ॥ मनुजैरित्येतैराजन् श्रेयसामीश्वरो हरिः ॥ ३५ ॥

स्य भगवतश्चरणारविंदं वंदे यद्वा हे धर्मिष्ठे निसंबोधनं ॥ तथाप्यविवक्षितत्वादार्यपदेन संधिर्न भवति ॥ तथा यदगादि
ति चरणारविंदमेवोच्यते यच्च मायाभृगमन्त्रधावत् तत्तेषां दारविंदं दृश्यं च यः अन्यत्समानं ॥ ३४ ॥ युगानुरूपाम्नां
नामरूपाभ्यां ॥ ३५ ॥

॥ रामः ॥

॥ ३३ ॥

एतेषु चतुर्थयुगेषु कस्मिरेव श्रेष्ठ इत्याह ॥ कस्मिंमिति ॥ गुणज्ञाः कलेर्गुणं ज्ञानं नित्येति ॥ ननु दोषाणां बहुत्वात् कथं समाजयंति
तत्राहो सारभागिनः गुणं श्रयाहिणः ॥ कोसो गुणः ॥ ननु कं ॥ ध्यायन्ते यजन्त्यज्ञे स्वेतायां द्यौर्चयन् ॥ यदाप्नोति त

कलिसमाजयंत्यायो गुणज्ञाः सारभागिनः ॥ यत्संकीर्तने नैव सर्वः स्वार्थो भिन्नभ्यते ॥ ३६ ॥ न सतः
परमो लाभो देहिनां भ्राम्यतामिह यतो दिदेत परमां शान्तिं नश्यति संसृतिः ॥ ३७ ॥ कृतादिषु प्रज्ञा
राजन् कलाविकेंतिसंभवं ॥ कलौ खलु भविष्यति नारायणपरायणाः ॥ ३८ ॥ क्वचित् क्वचिन्महा
राजद्विजेषु च भरिशः ॥ ताम्रपण्डनदो यत्र कृतमाला पयस्विनी ॥ ३९ ॥ कावेरी च महापुण्या
प्रतीची च महानदी ॥ यिषिवंति जलं तां सोमनुजा मनुजेश्वरा ॥ प्रायो भक्ता भगवति वासुदेवे ॥ मला
रागाः ॥ ४० ॥

राप्नोति कलो संकीर्त्यं के श्रवमिति ॥ ३६ ॥ तस्मात्कलो अतः अस्मात्संकीर्तनात्परमो लाभो नास्ति य
तः संकीर्तनात् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ किंच कृतादिष्विति ॥ ३९ ॥ अमलाशयाः संतः प्राय प्रायशो भगवति भक्ता भवंति ॥ ४० ॥

भा. ए. ५

॥ ३३ ॥

भक्तस्य विधिनिषेधरतेः कृतकृत्यतामाह देवकृतिः ॥ आत्माः पोष्याः कुटुंबिनः इतरे देवा दयः पंचयज्ञ देवताः एतेषां यथा
अभक्तः ऋणी अतएव तेष्वां किं करः नदर्थे नित्यं पंचयज्ञादिकर्ता ॥ तथा च स्मृतिः हीनजातिपरिंक्षीण मृगार्थं कर्मकार
येदिति ॥ अयं तु न स्तथा ॥ को सोऽयः सर्वभावेन श्री मुकुं दे शरणं गतः ॥ कर्तृकृत्यं परिहृत्य ॥ यदा कर्तृभेदं परिहृत्य कृती
केहन इत्यस्मात् वा सुदेवः सर्वमिति बुध्येत ॥ ४१ ॥ विहितकर्मनिवृत्तिमुक्तानिषेधनिमित्तप्रायाश्च न निवृत्तिमाह

देवार्थं भूतामनुरागं पितृणां किं करोनायमणी च एजन् ॥ सर्वात्मना यः शरणं शरण्यंग नो मु
कुटं परिहृत्य कर्तृ ॥ ४२ ॥ स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य सक्तान्यभावस्य हरिः ॥ परेशः विकर्म
पञ्चोत्पतितं कथंचिद् नो निसर्वहृदिसन्निविष्टः ॥ ४३ ॥

तांतरे वाभावोयेन ॥ अतएव तस्य विकर्मणि प्रवृत्तिर्न संभवति कथंचित्पमादादिना उत्पतितं भवेत्तत्तदपि हरिः पुनोति न
नु यमस्तेन मन्येत तत्राह ॥ परेशः ननु च प्रतिस्तीममेवाज्ञेति भगवद्वाचं नास्वाज्ञा भगं कथं सहेन न ॥ तत्राह प्रियस्य
ननु नायं पापक्षयार्थं भजते तत्राह ॥ हृदिसन्निविष्टः न हि वस्तु शक्तिरर्थितां अपेक्षत इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥

॥ राम ॥

॥ ३३ ॥

जायंते याच्यंत्याः युवान् ॥ ४३ ॥ इति पितृ अनुतिष्ठन् ॥ ४४ ॥ निःसंगो भूत्वा ॥ ४५ ॥ शास्त्रप्रक्रियेयमुक्ता युवांतु संगत एव कृता
याविसाह ॥ युवयोरिति ॥ वा युवयोः ॥ ४६ ॥ न च सर्वकर्मापणादि भागवत धर्मे रत्येवामिव युवयोः सत्वशुद्धिपादनीया ॥ पुत्रो
पलायनेनैव भागवत धर्मस्य निष्पत्तेरित्याह ॥ दर्शनेति कृष्ण उवाच इति स्नेहं प्रकुर्वतो वांतस्य दर्शनं दिभि रात्मा पावितः शो

नारद उवाच ॥ धर्मान् भागवतानि संश्रुत्वा समिथिलेश्वरः ॥ जायंते यान्मुनी श्रीनः सोपाध्यायिस्तु
जयत ॥ ४७ ॥ ततो तर्हि धिरे सिद्धाः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ राजा धर्मानुपानिष्ठ च वापय परमांगतिं ॥ ४८ ॥
समपेतामहाभाग धर्मान् भागवतां कृतान् ॥ आश्रितः श्रद्धया युको निःसंगो यास्यसे परं ॥ ४९ ॥ युवयोः
खलु देवस्योपेक्षा सा हस्तिजगतः ॥ पुत्रतामगमय ह्यं भगवानाश्वरो हरिः ॥ ५० ॥ दर्शनादिगता
यैः शयनासनभोजनेः ॥ आत्मा वा पावितः कृष्णपुत्रस्नेहं प्रकुर्वतो ॥ ५१ ॥ धैर्येण येन पतयः शि
शुपालपौंड्रशाचादयोगतिविलासविलोकनाद्यैः ॥ आयेन आह तच्चियः शयनासनादौ तत्सा

धिन ॥ ५२ ॥ एतदेव के सुलभ्या येन स्फुटयति वैरेणेति यं शयनासनादौ वैरेणापि ॥
आयेन स्तस्य गतिविलासद्यैः ॥ आह तच्चियः तत्तदाकारं धीयेयां तेन तस्मात्पुनः ॥ किंपुनर्वक्तव्यमनुरक्तधियां
स्तस्मात्प्रभवतीति ॥ ५३ ॥

॥ भा. ए. ५ ॥
॥ ३४ ॥

ननु पुत्रनिहश्चेन्नोक्षहेतुस्तर्हि सर्वमुच्येत ननु ह ॥ नापत्यबुद्धिरिति ॥ अयमिति बुद्धिमा कथा ॥ अज्ञागमश्चादस ॥
ननु कथमीश्वरमौलौकुषः स्यात्कथं वा तस्य विश्वस्य स्यादिकर्तुः दूतनाशेषणादिकर्माश्चर्यमिव निरूप्यते तत्राह भू
भाररूपा असुरा एव ये राजन्यास्तेषां हंतवेषां हंतुं निर्वृत्तैर्मोक्षाय ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इह अस्मिन्नेव देहे शमलं मोहं विधूयेन्न

माऽपत्यबुद्धिमहथाः कस्मै सर्वात्मनीश्वरे ॥ मायामनुष्यभावेन गृह्ये श्रयै परेऽप्ये ॥ ५० ॥
भारासुरराजन्यहंतवेगुसपेसतां ॥ अवतीर्णस्य निर्वृत्तैर्यशो लोके वितन्यते ॥ ५० ॥ श्रीशुक उ०
एतत् श्रुत्वा महाभागो वसुदेवो निविस्मितः ॥ देवकी च महाभागा नहतुर्मोहमात्मनः ॥ ५१ ॥ इति
हासमिमं पुण्यं धारयेत् स माहितः स विधूयेद्दशमलं ब्रह्मभयायकल्पते ॥ ५२ ॥ इति श्री
मत्स्यगवते महासुराणो एकादशस्कंधे ज्ञायते यो पारव्यानं पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ श्रीवाटरायणि
रुवाच ॥ अयं ब्रह्मात्मजैर्देवैः प्रजेशो राहो भ्यागत ॥ भवश्च भूतभयशेय यो भूतगणे हंत ॥ ५३ ॥

सत्वायकल्पते ॥ ५२ ॥ इत्येकादशेऽध्यायः ॥ यथे ब्रह्मादिभिः सुखागंतुं विज्ञापितं हरिं ॥ उद्धवः प्रार्थयामास सत्त्वा मनयमामि
ति ॥ ५३ ॥ अतः परमतिविस्तरेणात्मविद्यां निरूपयितुं न स्यात्तस्मात्तत्राह ॥ अथेति ॥ आत्मज्ञैः संनकादिभिः ॥ अभ्यगात् द्वार

कामिति चतुर्थेऽध्यायः ॥

॥ रामः ॥
॥ ३४ ॥

॥ ३॥ मनुतेषामुपेक्षादिरूपं भगवंतं नित्यं पश्यतां केयमति दिवसा अत आह व बुधेति ॥ येन वपुषा नरलोकमनोरमः स न स
र्वलोकेषु यशो वितेने ॥ तदति सुंदरं वपुर्दिदृक्षव ॥ ४ ॥ अथ चक्षत अपश्यन् ॥ ५ ॥ स्वर्गोद्यानस्यैर्मात्यैः चित्राणि शृंगखलाबंधन
प्रायाणि पदानि अर्थाश्च यासु नाभिगर्भि ॥ ६ ॥ बुद्धौ द्विषादिभिर्दर्शनादिना प्राणेन च बलहेतुना दंडवत्प्रतिपातेन नताव

इंद्रो मरुद्भिर्भगवानादित्यो वसवोऽश्विनौ ॥ क्रभवो गिरसो रुद्रा विश्वेसाध्याश्च देवताः ॥ शंखध्वज
रत्नो नागाः सिद्धचारणयुक्ताः ॥ क्रथयः पितरश्चैव सविद्याधरकिन्नराः ॥ ३ ॥ द्वारकामुपसंज्ञसुः
सर्वैरुत्सदिदृक्षव ॥ वपुषा येन भगवाच्चरलोकमनोरमः ॥ ४ ॥ यशो वितेने ॥ लोकेषु सर्वलोकमलाप
हं तस्यां विभ्राजमानायां समृद्धायां महर्षिभिः ॥ अचक्षता विलसाक्षाः रुक्ममद्भुतदर्शनं ॥ ५ ॥ स्वर्गो
द्यानोऽवैर्मात्यैश्छादयंतो यदूनमं ॥ गीर्भश्चित्रपदार्थो भिस्तुष्टुर्जगदाश्वरं ॥ इदं वाचुः नताः
स्मतेनाथपदारविंदं बुद्धौ द्विषाणमनोवचोभिः ॥ यच्चित्यंतं न हृदि भावयुक्तैर्मुमुक्षुभिरुर्ममयोरु
रुपाशत ॥ ७ ॥

यं न मत्कृतवतः स्मिति विस्मये यथाहः ॥ रोभ्यां जातुभ्यां सुरसागिरसादृशा ॥ मनसा वचसा चेतियुष्मांश्चांग ईरित इति ॥ स्मृ
क्कविस्मया यविशेषणं कर्ममया दुरुपाशान्मुमुक्षुभिर्भावयुक्तेरवियत्केवलमंतर्हृदि चित्यते ॥ ननु दृश्यते न दृश्यं नता ॥ अ
हो भाग्यमिदं ॥ ८ ॥

॥ भा. ए. ६ ॥
॥ ३५ ॥

ननु समाधिदृष्टादृष्टकर्मकरणाकुतो मत्तद्विदितं न कर्मपाशा मुमुक्षुभिः क्रियते तत्राहुः त्वमिति हे अजित आत्मा
मिहानीतनमिदमत्यं कर्म त्वं व्यक्तं महादिप्रपंचं सृजसि पातयसि संहरसि च तदप्यात्मन्येव न यत्क हविर्भाव्यमनसा
प्यन्यैरवितर्क्य नद्रुणस्य तस्यामायायागुणेषु निपत्येन स्थितः अथ च एतैः कर्मभिर्भवान्नाज्यते न लिप्यते कुतः यो भ
वाननवद्यः रागादिरहितः यतः स्वे आत्मरूपे सुखे अव्यवहिते अनावृते अभिरतः अतस्त्वं कर्म कुर्वन् व्यात्मा रामः पर

त्वेमायया त्रिगुणया त्मनिदुर्विभाव्यं यत्कं सृजस्य वसितुं पसि नद्रुणस्य नैतेर्भवानजितकर्मभि
रज्यते वैयः से सुखे व्यवहितेऽभिरतोऽनवद्यः ॥ १ ॥ शुद्धिर्गुणाननुतये द्यदुराशयानां विद्याश्रुताभ्य
यनदानतपः क्रियाभिः सत्त्वात्मना मयमननशसि प्रवृद्धस कृद्ध्याश्रवणसंभनया यथा स्यात् ॥

मेश्वर इति मुमुक्षुभिश्चित्यत इति भावः ॥ १ ॥ नन्वात्मा रामस्य किं कर्मकरणेन अत आहुः शुद्धिरिति हे ईश्वर हे कृष्णमहारा
शयानां गणिणं विद्याउपासना विद्यादिभिः तथा शुद्धिर्न भवति सत्त्वात्मनां सतां यथा ते यशसि श्रवणेन संभनया परिपु
ष्टया अभिवृद्ध्या सकृद्भ्या यथा स्यात् परमपावनस्य मश सो विना नापनवे कर्माचरणमिति भावः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ ३५ ॥

तदेवं तद्यशः श्रद्धेव शुद्धिहेतुः ॥ अस्माभिस्तत्तवां प्रिदृष्टः ॥ अतस्तवां प्रिर्नो स्माकमशुभाशयानां विषयवासनानां धर्मके
तुः राहकः स्यात् कथं भूतः यः से मायमोक्षाय मुनिभिः सुमुक्तभिः प्रेमाईदृदा उत्पमानश्चिंस्पमानः यश्च सात्वतैर्भक्तैः
समविभूतये समानैश्च यो यवा सुदेवादि व्यूहेऽर्चितः तेषु व्यूहेषु कैश्चिदात्मविमिश्रितैः स्वरतिक्रमाय स्वर्गमतिक्रम्य वेकुं
ठमा सये सवनन स्लिकां अर्चितः ॥ १ ॥ केचमयुतपाणिभिः संयतः हस्तेर्ह विरेहात्वा अध्वर्यो आहवनीयादौ याति

स्यात्तत्तवां प्रिरशुभाशयधर्मकेतुः सेमाययो मुनिभिर्गईदृदोत्पमानः यः सात्वतैः समविभू
तय आत्मविमिश्रितैर्हर्षितः सवननः स्वरतिक्रमाय ॥ १ ॥ यश्चिंस्पते मयुतपाणिभिरध्वर्यो नोत्र
प्या निरुक्तविधिने शह विरेहीत्वा अध्यात्मयोगउत्तयोगिभिरात्ममायाजिज्ञासुभिः परमभाग
वतैः पराह ॥ ३३ ॥

कैर्यश्चिंस्पते ॥ ननु यस्यै देवता येह विरेहातं स्यातां ध्यायेद्दृष्टकरिष्यन्निति वचनात् तदेव ताश्चिंस्प
ते ॥ अत आहुः न य्या निरुक्ते न विधिना इन्द्रादिरूपेणैव यस्तु मुरुषश्चिंस्पत इत्यर्थः उत किंच ॥ अध्यात्मयोगे आत्मापि
कारे योगे योगिभिः वि आत्मनस्तवमाया अलिमादि स्तां जिज्ञासुभिस्तत्कामैर्यश्चिंस्पते ॥ परमभागवतैर्मुक्तैर्यः प
रीष्टः सर्वतः पूरितः सतवां प्रिर्नो शुभाशयधर्मकेतुः स्यादिति पूर्वपाण्ड्यः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ भा. ए. ६ ॥
॥ ३६ ॥

एतेषां मुनिनां त्वतादीनां वृत्तं सर्वकानां मध्ये परमभागवतेषु लक्ष्म्या अपितवतीरधिकेति स्तुवंति। पर्युष्टयेति इडभावश्छां
रसः। अहं युत्र वसा मितत्रैव वक्षसि पर्युषिताऽपीयं वसतीति प्रतिपत्तिवत् स पत्नीवत् श्रीः संस्यर्धमाना भवति तया पितं
स्यर्धमानां श्रियमना हत्यपो भवान् पर्युषितयापि अमुया वनमांशुयामनेरयिने यमिति मीत्या सुप्रणीतं सुष्टु संपादितं यथा भव
ति तथा हर्षं पूजा माददत् स्वीकृतवान् सुप्रणीतमिह हर्षं विशेषणं वा तस्य तनां धिनोऽशुभाय धूमकेतुर्भूयात् यद्विधा

**पर्युष्टया तव विभो वनमालये यं संस्यर्धिनी भगवती प्रतिपत्तिवक्त्रः
यः सुप्रणीतममुया हर्षमाददत् नो भयात्सदां चिरशुभाशयधूमकेतुः ॥ १२ ॥**

धिरमुया सुप्रणीतमहर्षणमाददत् तस्यो शुभाशयधूमकेतुर्भूयादित्युच्यते। अथवा एवं संबंधः। एतेभ्यो ध्यानाच्चनादि
विष्टेभ्यो पितृयुग्मसि प्रहृष्टसंज्ञावन्त एव कृतार्थाः। भगवतोपराः प्रियत्वादित्याहुः पर्युष्टया वशकांता वित्यस्मान्
परितः सर्वां रोडष्टया कांताया शोभितया वनमालया वक्षसि एकदेशे वर्तमाना श्रीः संस्यर्धमाना भवति तथाप्या
स्माय मधुजनेर्बहुधा वर्णितया कोति मय्या वैजयंत्या वनमालये वयो भवान् सुप्रणीतमहर्षणमाददत्तित्यादि पूर्ववत्

॥ १२ ॥ रामः ॥
॥ ३६ ॥

त्वच्चरणस्य भक्षपक्षपातः प्रसिद्धवे निस्तुवंतः पार्थयन्ते। केतुरिति। त्वत्त्रिवंशनेत्रिभिर्विक्रमैर्युतः तत्र द्वितीयविक्रमे सत्यलोकंगत
स्तवपादः केतुरत्युद्धितो विजयध्वज इव तत्संपादयन्निजियतस्यता कः त्रिधा यतंतीति पुलोके पुवापतंती गंगापताकायस्य सः
तथा असुरदेवचत्सोः नत्सेन योरुभयोर्भयाभयकरः साधुषु सुरेषु स्वर्गाय ऐश्वर्याय खलेषु सुरेक्षितराय अधोगमुना

**केतुस्त्रिविक्रमयुतस्त्रियतस्यताको यस्तेभयाभयकरे सुरदेवचत्सोः सु
र्गाय साधुषु खले क्षितराय भूमन्यादः पुनातु भगवन्भजतामघ्नः ॥ १३ ॥**

यस्य एवं केतुरूपस्तेपादः स भजतां न। अपं पुनातु शोधयतु। अपादिति पाठे भजतां न। इति कर्मणि षष्ठ्यो। अपा
रजतोऽस्मान्मुना त्विति। तथा च अतिः चरणं पवित्रं विनतं पुराणं। येन पूतस्तरति दुष्टानि। तेन पवित्रेण शुद्धेन पूताः
अनिपाद्यान मरानि तरे मलोकस्य द्वारमर्चिमसवित्रं ज्योतिष्मद्भजमानं महत्स्वत् अमृतस्य धारवहुधा बोहमानं

चरणं नोलो केसुपि नादधातु ॥ १३ ॥

॥ भा. ए. ६ ॥
॥ ३७ ॥

ननु युद्धे देवासुरादयः परस्परं जयंति जीयंते च किमहंत त्रेत्यत आहुः न सीति मिथुः मिथः अर्धमानाः युद्धादिभिः पीड्यमाना ब्रह्मादयोऽपि यस्यास्तव वशे भवन्ति ननु जयेपरजये वा स्वतंत्राः के इव न सिना सिकाया ओजाः नासिकामाविध्य बद्धाः गावो वली वदा इव कुतः कालस्य कलपितुः प्रवर्तकस्य न देवकुतः प्रकृतिपुरुषयोरपि परस्परं ते पुरुषोत्तमस्य पादोनः शतं नोतु ॥ १४ ॥ महति पुरुषाभ्यां परत्वं सुपपादयंतः कालत्वेन पुरुषोत्तमत्वं माहुः अस्येति अस्य जगतः उदयादौ नो हेतुरस्ति कुतः

नस्योत्तगावद्वयस्य वशे भवन्ति ब्रह्मादयस्तनुभूतो मिथुरर्धमानाः कालस्य ते प्रकृतिपुरुषयोः परस्परं नस्तनोतु चरणः पुरुषोत्तमस्य ॥ १४ ॥ अस्यासि हेतुरुदयस्य स्थिति संयमानामचक जीव महतामपि कालमाहुः सोयं त्रिणाभिरखिलापचये प्रवृत्तः कालो गभीरं यत्तमं पुरुषस्त्वमा ॥ १५ ॥

अतः अव्यक्तं प्रकृतिः जीवः पुरुषः महान्मत्वं तेषां काले निपतारं त्वमाहुः अस्य एत्यतः परः महतः परमव्यक्तमव्यक्ताख्यं पुरुषः परः पुरुषाच्च परं किंचित्साक्षात् साधारणगतिरिच्छायाः श्रुतयः किंच अयं संवत्सरात्मको यः कालः त्रिणाभिः त्रिणि चातुर्मास्यानि नाम यो यस्य सोऽपि त्वमेव अतस्त्वमुत्तमः पुरुष इति तथा च गीतासु यस्मात्स्तरमतीतो हं क्षणदपि चोत्तमः अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति ॥ १५ ॥

॥ रामः ॥
॥ ३७ ॥

त्वमेव प्रकृत्यादिद्वारा जगत्स्रष्ट्यादिहेतुरित्युक्तं तत्केन प्रकारेण तदाहुः त्वन्न इति त्वन्नः पुरुषो वीर्यं शक्तिं समधिगम्य प्राप्य यया मायया सह महोत्तं धत्ते कमिव अस्य विश्वस्य गर्भमिव सोऽयं महान् तवैव मायया अनुगतः सन् आत्मनः सत्त्वाशाहोऽकोशोऽसं सज्जं त्वया सुगम इति या वे पितया मायया त्वया धिष्ठितः सन्निति ॥ १६ ॥ नन्वेवं भूतमीश्वरत्वे मम कुतो वगतं तदाहुः तदिति तत्तस्मात्तस्युषः स्थावरस्य च जगतो जंगम

त्वन्नः पुमान्समधिगम्य यया त्ववीर्यं धत्ते महोत्तमिव गर्भममो घवीर्यः सोऽयं त्वयानुगत आत्मनः ओऽकोशोऽहं ससज्जं बहिर्गवरलौहयेत ॥ १६ ॥ तत्तस्युषश्च जगतश्च भवानधीशो यन्ताय योऽप्यगुण विक्रिय योऽपनीतान् अर्थांश्च नुषं नृपि हृषीकपते नलिप्रोये न्ये स्वतः परिहृतादपि विविभ्यति स्म ॥ १७ ॥

स्य च भवानधीशः यद्यस्मान्मायया तस्य उज्ज्वलाया गुणविक्रिया इन्द्रियवृत्तिः तयोऽपनीतान् र्थांश्च यया नुषं नृपि हृषीकपते नलि सत्त्वं येन ये जीवो यो नो वा खेतः परिहृतादपि अविद्यमानात् सत्त्वाद्वा विषयजो बणादिभ्यतिवा सनामात्रैरवध्येत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

॥ भा० ए० ॥
॥ ३८ ॥

अलिप्तत्वमाहुः स्मायेति ॥ स्मायावलोकः मंदस्मितविलसितोवलोकः तस्य तवः कृपाक्षः तेन दर्शितो यो भवोऽभिप्रायः तेन ममोहारि यद्भूमेऽलं तेन प्रहि-
ताये सौरतमंत्राः तैः शौडैः प्रणत्मे रजं गवालेः कामस्य बालैः समोहनैः करणैः कामकलाभिः षोडशसहस्रं यत्पुः यत्स्वं द्रियं मनः विमथि-
तुं क्षोभयितुं न विभ्यः न समर्थीः स भवान्छि स इति पूर्व एव न्वयः ॥ १८ ॥ तस्मात्तस्मात्तं रूपाया कथा तदेव उदमुदके वहेती

स्मायावलोकलवदशीतभावहारिभूमेऽलप्रहितसौरतमंत्रशौडैः ॥ यत्पुस्तक षोडशसहस्रमने
गवालेर्यत्स्वं द्रियं विमथितुं करणैर्न विभ्यः ॥ १८ ॥ विभ्यस्तवामृतकथोदवहास्त्रिलोकाः पादा-
वनेजसरितः शमलानिहंतुं ॥ आनुश्रवंश्रुतिभिरंश्रिजमंगसंगैस्तीर्थद्वयं शुचिषट्स्तउपस्थं
ति ॥ १९ ॥ बाहुरायणिरुवाच ॥ इत्यभिष्टूय विबुधैः सेशः शतधृतिर्हरिं ॥ अभ्यभाषत गोविंदं ध-

॥ राम्यावरमाश्रितः ॥ २० ॥

तितथाकीर्त्तिनद्यः तथापादावनेजसरितो गंगाद्याश्च त्रिलोकाः शमलानिहंतुं विभ्यः के-
न प्रकारेण ॥ आनुश्रवंश्रुतिभिरंश्रिजमंगसंगैस्तीर्थद्वयं शुचिषट्स्तउपस्थं ति सेवंत इति ॥ १९ ॥ २० ॥ श्रीरामजी ॥ ॥
चांगसंगैः एव शुचिषट्स्तः स्वाश्रमधर्मस्थितास्तवस्तीर्थद्वयमुपस्थं ति सेवंत इति ॥ १९ ॥ २० ॥ श्रीरामजी ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ ३८ ॥

विबुधैः सह ॥ २१ ॥ विशिषाविस्तारिता ॥ २२ ॥ उहामानिहंतानि विक्रमायेषु तानि कसीति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

ब्रह्मोवाच ॥ भूमेर्भागवता रायपुराविज्ञापितः प्रभो ॥ त्वमस्माभिरशेषात्मेस्तत्तथैवोपपादितं ॥ २१ ॥
धर्मश्च स्थापितः सत्सु सत्यसंधेषु वैतया ॥ कीर्त्तिश्च दिक्षाविहिता सर्वलोकमलापहा ॥ २२ ॥ अवतीर्य
यहोर्वंशे विभूयमानं नमः ॥ कर्मणुहामहता निहिताय जगतो हृयाः ॥ २३ ॥ यानि ते चरितानी शमनु-
प्याः साधवः कलौ ॥ श्रुण्वतः कीर्त्तयंतश्च तस्मिन् सतातमः ॥ २४ ॥ यदुर्वंशैः वती रीत्य भवतः पु-
रुषोत्तम ॥ शरत्तत्त्वतीयाय ये च विंशतिं प्रभो ॥ २५ ॥ नाधुना ते शिलाधारदेवकायौ चोचितं ॥ कुलं
च विप्रशायेन नष्टप्रायमभूदिदं ॥ २६ ॥ ततः स्वधाम परमं विशालं हिमयसे ॥ सलोकान् लोकया-
लान् ॥ पाहिवैकुण्ठकिंकरान् ॥ २७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अवधारितमेतन्नेयदास्य विबुधेश्वर
हृतं वः कार्यमखिलं भूमेर्भागे वतारितः ॥ २८ ॥ तदिदं यादवकुलं वीर्यशौर्यं श्रियोऽतं
लोकं निघृक्षुदं मेव लयेव महार्णवः ॥ २९ ॥

॥ भा० ए० हं ॥ उद्धेलेनलेधितमयोहैनैत्यर्थं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ वैकुण्ठं यास्यन्तव भवनं यास्यामि ॥ ३४ ॥ प्रभासं यास्यामन्निवहतो यममिप्रायः ॥ एतेदेवाः ॥ ३५ ॥
॥ ३० ॥ शाः स्वाधिकारो नोवाहंति ॥ न तु सद्यो मोक्षं ॥ इदं वलांतु मत्ता मुच्ये नरे ॥ तस्मादभ्यस्य फलं प्रभासं ने व्याप्सिती ॥ ३५ ॥ हस्तशापाद्या ॥

यद्यसंहस्यदत्तानां यद्गोविंदकुलं ॥ गेतास्यनेन लोको यमुदेले न विनं सति ॥ ३० ॥ इहानीना
शजारब्धः कुलसिद्धिजपापजः ॥ यास्यामि भवने ब्रह्म जेत दंतै तवानघ ॥ ३१ ॥ श्रीभुकुवाच ॥ इत्यु
क्तौ लोकनाथेन स्वयेभ्यः प्रणियत्यते ॥ सह देवगणैर्हैवः स्वधामप्रत्ययद्यत ॥ ३२ ॥ अथ तस्यां महोत्थाता
न् द्वारव्याप्तमुत्थितान् ॥ विलोक्य भगवानाह यदृष्टवान्समागतान् ॥ ३३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एते वै
सुमहोत्थातास्त्युनिष्ठं तीह सर्वतः ॥ शायश्च नः कुलस्यासीद्भास्तरणेभ्यो हरस्ययः ॥ ३४ ॥ नवस्तव्यमि
हास्माभिर्जिजीविषुमिरार्थकाय ॥ प्रभासे सुमहापुण्यं यास्यामो धैवमाचिरं ॥ ३५ ॥ यत्र स्नात्वा हृष्टा
याहरीतो यक्ष्मणो दुर्गाद्विमुक्ताः किं विधात्सद्यो नेजेभ्यः कलोदये ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

ह्मणाम्हीतश्चंद्रोयत्रानमात्रं कृत्वा किं विषातस्माद्गदुःखासद्योविमुक्तः सन्कलाहृदि भेजे ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ ३९ ॥

उचिजः कमनीयात्॥ अं धृसा अन्नेन ॥३७॥ उत्वेति यथा सुक्षेत्रे वीजं सुप्तं बहुफलं भवति तथा हर्षं सत्यानुद॥

वयं च तस्मिन्ना पुत्यतये यित्वा पितृन्सुरान् ॥ भोजयित्वा शिजौ विप्रान् नानागुणवतोऽधसा ३७ ॥
 तेषु हानानि पावेषु अद्भयोस्वामहोतिवै ॥ हजिनानितरि व्यामोहैर्नैर्भिरिवालेवं ३८ ॥ शुक्रउवाच
 एवं भगवतादिष्टाया दवाः कुरु नंदन ॥ गंतुं हतधियस्तीर्थस्येदनात्मसम्ययुजन् ३९ ॥ तन्निरीक्ष्यो
 द्वौ वीराजन् श्रुत्वा भगवतोदितं ॥ हृष्टारिष्टानि घोरानि नित्यं हस्ममनुव्रतः ४० ॥ विविक्त उप
 संगस्य जगतामीश्वरे श्वरं ॥ प्रणम्य शिरसा पादौ प्रोजलित्मभायत ४१ ॥ उद्धव उवाच देव देवे श
 योगेश शुष्यश्चरणकीर्तनं ॥ सेहसैतकुलं नृनं लोकं संसृज्यते भवान् ४२ ॥ विप्रश्चापे समर्थो यि
 प्रसहन्नयही श्वरः ॥ नाहं तवोद्भिकमलं क्षणार्धमपि के शव ४३ ॥ त्यक्तुं समुत्सहे नाप्यस्वधा
 मनयमा मयि ॥ तव विक्रीडितं हल्लन्यं यरममं गलं ४४ ॥ कर्णे धीयूयमा स्वाद्यस्य जंत्यन्य
 स्य हो जेनः ॥ शाय्यासनाटनस्थानस्नानक्रीडाशानादिषु ॥ कथं त्वोभियमात्मानं वयं भक्त्यात्मजे

नियोजयति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ भा. ए. ६ ॥ लक्ष्मणमुक्त्वा वयमर्थयते न माया मया हि साह लयेति ॥ विविता अलेखताः हीति निश्चितं जयेम ॥ ४६ ॥ सन्यासिनो हि ब्रह्मचर्यादि कुं शैः कथं
॥ ४७ ॥ चित्तरंति ॥ मयं लिह अनायासेन तस्मिन्मदसाह ॥ तारका नादिति ॥ ऊर्ध्वमेथिनः ऊर्ध्वरेतासः ॥ ४७ ॥ तावकैर्भक्तैः सह लब्धं तया ॥ ४८ ॥

त्वयोपभुक्तं स्वर्गं धवा सोलं कारचर्चिताः॥ उच्छिष्टभोजिनो हासास्तवमायोजयेम हि॥ ४६॥ वातरजाना क
 षयः श्रमण ऊर्ध्वमंथिनः॥ अस्त्रार्यं धामनेयं ति शोताः सन्यासिनो मलाः॥ ४७॥ वयं त्विह महायोगिन् भू
 मेतः कर्मवर्त्तसु॥ त्वदार्त्तयातरिष्यामस्तावकैर्हृत्तरं तमः॥ ४८॥ स्मरंतः कीर्त्तयंतस्ते हतानि गहितानि
 च॥ णसु स्मिते शरणं श्वेलि यन्त्र लो क विडं वने॥ ४९॥ शु क उ वा च॥ एवे विज्ञापितो राजन् भगवान्ने
 व की सुतः॥ एकांतिनं प्रियं भूत्समुद्भवं समभाषत॥ ५०॥ इति श्रीभागवते महा पुराणे एकादशस्कंधे ब्रह्मा
 दिस्तुतिः षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥ श्रीभगवानुवाच॥ यदा त्यमो महाभाग तच्चिकीर्षितमेव मे॥ ब्रह्माभवो लो
 कपालाः स्वर्गो संमेभिको क्षिणः॥ १॥

१॥ श्वेती परिहासः इहैकत्वं ॥ ४२ ॥ एकांतिनमित्यादि स्वाभिप्रायावचनहे
तु ॥ ५० ॥ इत्येकारशेषश्च ॥ ई ॥ सप्तमे तु ह्रस्वात्मज्ञानसिद्धौ हरिः स्वयं अवध्यते निहासोक्तगुरुष्वष्टावर्ण्यन् ॥
यद्यस्य संहये तत्कुलमिति स्वर्वासंवे कुंठवासं प्रति ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ धे० ॥

मयेति १। किंतु सर्वे त्यागेनात्मनिष्ठो भवेति वक्तुमाह त्रयेण कुलमिति । ३। तद्वैवायमष्टमंगलो भविष्यतीति । ४। स्यान्नवस्तव्यमिह । ५। हि ।
ननु गुराहोषाभ्यां विषये लोके कुतः समदृष्टिः स्यादत आह यद्विदमिति । मन आदिभिर्गृह्यमाणं मनो मयत्वाभावेति विधिः । तद्वि

मयानिष्पादितं त्वत्तदेव कार्यमशेषतः ॥ यदर्थमवतीर्णो हं मंशेन ब्रह्मणार्थितः ॥ २ ॥ कुलं वै
शापनिर्दग्धं न क्ष्यत्यन्योन्यविग्रहात् ॥ समुद्रः सप्तमेक्ष्मो तां पुरीं च प्लावयिष्यति ॥ ३ ॥ यत्स्वेवायं मया
त्यक्तो लोको येन दमं गतः ॥ भविष्यत्यचिरात्सा धोकलिना यिनि गतः ॥ ४ ॥ न वस्तव्यं त्वयैवेह मया
त्यक्ते महीतले ॥ जनोऽधर्मरुचिर्भद्रं भविष्यति कलौ युगे ॥ ५ ॥ त्वं तु सर्वं परित्यज्य स्वेहं स्वजनबंधुषु
मय्यावेश्य मनः सम्यक् समदं विचरस्व गो ॥ ६ ॥ यदि हे मनसा वाचा च श्रुभ्योऽश्रवणादिभिः ॥ न श्वरे
गत्स्य मारुतं विद्धि मायामनोमयं ॥ ७ ॥ धुं सोऽयुक्तस्य नानार्थो ज्ञमः स गुणदोषभाक् ॥ कर्माकर्मवि
कर्मणि गुणदोषधियो भिन्नाः ॥ ८ ॥

नस्थिरं च विद्धि । १॥ मनोमयत्वे हेतुः पुंस इति अयुक्तस्य विक्षिप्तमनसः नानार्थो भेदविषयो भ्रमः स भ्रम एव गुणहोषभाक् । ननु वेदेनैव वि
धिनिरूपेण भ्रमो हेतुस्तस्य तोक्तान् भ्रमविज्ञेयमित्युक्तं गुणहोषयुद्धेः पुंसः भिदा कर्मविहितमकर्मतत्त्वोपः विकर्मनिषिद्धमिति भेदः । क्वविद्याविषय एव भे

देवस्यार्थः। ८॥

॥ भा. १०. ७

॥ ४१ ॥

कथमात्मनिपरिधि नैविततजगदी क्षणीयं तत्राह आत्मनीति ॥ मिथि त्रसृणित इवे लोहस्य ॥ १ ॥ नन्वेव युक्तचित्तत्वेन कमीकरो दे
वाह यो विद्यां करिष्यति तत्राह ज्ञानेति ॥ ज्ञानं वेदतात्पर्यं निश्चयः ॥ विज्ञानं तदर्थी भवः ताभ्यां सम्यक् युक्तः तत आत्मानुभवै
वतु एवितः अतः शरीरिणो देवादीनां आत्मभूतः अंतरा यैर्न प्रतिहृत्यसे अयं भावः यावदनुभवं यथावर्णो अमंकमीलिकु र्यादेव तदनु
तर सर्वेषां आत्मभूतत्वात् कोपिविद्यानां च तीति ॥ तथा च अतिः तस्य हनदेवाश्च नाभ्यसाई शते आत्मा स्वयं भवतीति ॥ १० ॥ न चोत्पन्न

तस्माद्युक्तं द्वियग्रामो युक्तचित्तं देजगत् ॥ आत्मनीक्षस्वविततमात्मानं मय्यधीश्वरे ॥ १ ॥ ज्ञा
नविज्ञानसंयुक्त आत्मभूतः शरीरिणो ॥ आत्मानुभवतु आत्मानोतरायैर्हि हृत्यसे ॥ १० ॥ दोषबु
द्ध्या भयातीतो निषेधान्निवर्तते ॥ गुणबुद्ध्या च विहितं न करोति यथा भेदः ॥ ११ ॥ सर्वभूतसुहृच्छां
तो ज्ञानविज्ञाननिश्चयः ॥ यश्च सदात्मकं विश्वं न विषद्ये तवैयुनः ॥ १२ ॥ ॥ छ ॥ ॥

ज्ञानस्यापि यथेष्टा चरणप्रसंग इत्याह ॥ दोषबुद्धेति ॥ गुणदोषबुद्ध्या तीतो विप्राकन संस्कारान्निषेधान्निवर्तत एव ॥ किंतु न दो
षबुद्ध्या विहितं च प्रायशः करोति ॥ न गुणबुद्ध्या यथा भेदः संकल्प्य विकल्प्य रहितः किंचित्करोति ॥ कुतश्चिन्न
तं ते तद्वत् ॥ ११ ॥ एवं भूतस्य न युनः संसार इत्याह ॥ न विषद्यते न युनः संसरेत् ॥ १२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

॥ श्रमः ॥

॥ ४१ ॥

॥ १३ ॥ त्वं तु सर्वं परित्यज्य साधुपदेशमात्मनो बोधं मन्वानः पृथग्योगेनेति ॥ योगफलदायिन् योगविदां न्यास न्यासो नामानि गोप्यो निक्षेपवि
शेषः ॥ ध्यानायोगो विन्यस्यते क्रियते यस्मिन् योगात्मन् योगे आत्मा प्रकटो भवति यस्य योगस्वरूपेति वा ॥ योगस्य संभवे यस्मात् ॥ तदुभिरैतैः सं
बोधनैः स्वमहिम्ना केवलं लोकोपदिष्टं ॥ न तु संसाधिकारं यया लोकेति द्योति तं तदाह ॥ निःश्रेयसायेति ॥ न चारोग्याद्यर्थं सर्वस्वदा

श्रीशुक उवाच ॥ इत्यादिद्यो भगवता महाभागवतो नृप ॥ उद्धवः प्रणियसाहत त्वजिज्ञासुरभ्यु
तो ॥ १३ ॥ श्री उद्धव उवाच ॥ योगेश योगविन्यासयोगात्मन्योगसंभव ॥ निःश्रेयसाय मे प्रोक्तस्यागः स न्या
सलक्षणः ॥ १४ ॥ त्यागो यं दुष्करो भ्रमन्कामानां विषयात्मनिः ॥ सुतरं त्वयि सर्वात्मन्युभक्तै
रिति मे मतिः ॥ १५ ॥ सोहं ममाहमिति मूढमतिर्विगाढस्वप्नायया विरचितात्मनि सानुबोधे ॥ त
त्वेन ज्ञाननिगदितं भवता यथाहं संसाधयामि भगवन्नुशाधि मृत्यु ॥ १६ ॥ ॥ छ ॥ ॥

नादिवदयं सागः किंतु स न्यासलक्षणः अप्रत्याप्रतिरूपः ॥ १४ ॥ १५ ॥ यं प्रति साधुपदिष्टं सोहं मूढमतिः कुतः ममेति ॥ अ
हमिति च ॥ सानुबोधे युवादि संहिते लन्मायया विरचिते आत्मनि देहे विगाढो निमग्नः ॥ अतस्तत्तु भवता निगदितं यथाह
मंजसा संसाधयामि तथा भलं मामनुशाधिशनैः शिषया ॥ १६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

अनुमानमाह अत्रेति अत्र यो रूपा पुरियुक्ता अप्रमता अग्राह्यग्राह्येभ्यो व्यतिरिक्तं मां अद्वासाक्षान्न गयेति ॥ मार्गले प्रकारद्वयमाह
रत्नमालौर्बुध्वादिगुणैर्हेतुभिर्जडा नो प्रकाशाः स्वप्रकाशमेकं विना न घटत इति अनुपपत्तिमुत्वेन लक्षकैः ॥ तथा तैरेव लिङ्गैः व्याप्ति
मुखेनानुमानत ईश्वरं प्रवर्तकं म्रगयेते ॥ बुध्वादि करणनिकर्त प्रयोज्यानिकरणात्वाद्वास्या दिवहिति ॥ ननु कं ॥ भगवात्सर्वं भूतेषु ल

अत्रमां गयेत्यहोयुक्ताहेतुमिरीश्वरं ॥ गत्यमालौगुलौलिं गैरग्राह्यमनुमानतः ॥ २३ ॥ अ
त्राशुहाहरंतीममितिहासेपुरातनम् ॥ अवधतस्यसंवादे यदोरमितैजसः ॥ २४ ॥ अवध
तदिजैकंचिच्चरंतमकुतोभये ॥ कविंतिरीक्षतरुणोयदुःपप्रच्छधर्मवित् ॥ २५ ॥ यदुसवाच
कुतोबुद्धिरियेव्रसन्नकर्तुः सुविशारदा ॥ यामासाद्यभवोऽस्त्रो कं विदोऽश्वरतिवालवत् ॥ २६ ॥

क्षितः स्वात्मनाहरिन्दस्यैर्बुध्यादिभिर्दृष्टाक्षरैरनुभाषकैरिति न चैतावता अनुमानिक आत्मेति मेतव्यं हेहादि ॥ रामः ॥
 व्यतिरिक्तत्वप्रदार्थश्चक्षिमात्रस्यैवानुमानेन विवक्षितत्वात् ॥ २३ ॥ भूयो न्वयव्यतिरेकाभ्यामसंभावनादिनिवृत्ता ॥ २३ ॥
 विनिहासमाह अत्रापीति ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ सुविशारदादतिनियुक्ता ॥ २६ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ छे ३ ॥

सर्वलोकवैलक्षण्यमेवाह। प्रायइति। धर्मादिषु विविक्तायामात्मविचारे च मानवाः समीहंते प्रवर्तंते। स चापि आयुरादेर्हेतुना का
मनयैव। १७। तंतुनकस्य चित्कर्मणः कर्त्ता भवति। न किंचिद्दीहसेदृच्छति। न न्यशात्प्रावा अज्ञानेन वा अन्येषु लोकेन वा विरूप्य

प्रायोधर्मोर्थकामेषु विविक्तायांच मानवाः॥ हेतुनैव समीहंते आयुर्वोरासः श्रियः॥२७॥ त्वंतु कल्पः
कविर्दक्षः शुभोगोमितभाषणः॥ नकर्तानेह सेकिंचिज्ज्ञौ नतपिशाचवत्॥२८॥ जनेषु हस्यमा-
नेषु कामलोभदवाग्निना॥ नतप्यसेः ग्निना युक्तो गंगां न स्पृहवद्वियः॥२९॥ त्वंहिनः पृथतो
ब्रह्मन्नात्मन्या नंदकारणं॥ ब्रह्मस्य शो विहीनस्य भवतः केवलात्मनः॥३०॥ श्रीभगवानुवाच॥
दुनैवं महाभागो ब्रह्मण्येन सुमेधसा॥ यद्यः स भाजितः प्राह प्रश्नया वनतं द्विजः॥३१॥ ब्राह्मणा
उ०॥ संति मे गुरवो राजान्वहवो बहुधा श्रिताः॥ यतो बुद्धिमुपादाय मुक्तोऽमीह तोष्य ए०॥३२॥

तेन वा अवाप्सितया वा और्हसी न्यघटत एव नैसाह कल्पद्रुमादिना ॥ ३८ ॥ महाना नंदश्च तव कुत इति पृच्छति जनेष्विति ॥ ३९ ॥ स्यो विही
 नस्य विषय नो ग र हितस्य ॥ अत्र हेतुः केवलात्मनः कलत्रादिभ्यः ॥ ३९ ॥ बुद्धौ बोधाश्रिताः श्रीलताः नन्दपदे शोना ॥ अयमिष्यर्थ इति

三

भा. ए. ७
॥ ४४ ॥

॥ ३३ ॥ जो भनंरूपकीटस्य करोतीति सुषेवास्तु ॥ ३४ ॥ मेमया आश्रितास्तदाह ॥ एते यांति निभिः आत्मनः शिक्षाः शिक्षणीयानर्थो नैवोपादे
यादीनन्वशिक्षं अनुशिक्षितवानस्मि ॥ ३५ ॥ नाहुषोययानि ॥ ३६ ॥ क्षितेः क्षमां शिक्षितवानित्याह भूतै रिति ॥ आक्रम्यमाणः पीड्यमा
नः तदिदं भूतानां दैववशावर्ति त्वं विद्वान् व्रते निषमं ॥ ३७ ॥ पर्वतरूपा दृष्टरूपा च या पृथिवी तस्याः शिक्षितमाह शस्त्रादिनि ॥ सर्वदा

पृथिवी वायु राकाशमापोनि श्रुद्मरविः ॥ कपोतो जगरः सिंधुः पतंगो मधुहजः ॥ ३३ ॥ मधुहाह
रि लोमीनः पिंगला कुर्कुरोर्भकः ॥ कुमारी शरकृत्सर्पः कर्णेनाभिः सुषेवास्तु ॥ ३४ ॥ एते मे गुरवो राजं
श्चतुर्विंशतिराश्रिताः ॥ शिक्षा दत्तिमिरे तेषां मन्वशिक्षामिहात्मनः ॥ ३५ ॥ यतो यदनु शिक्षामिय
थावानाहुषात्मज ततथापुरुषव्याघ्रनिबोधकथयामिते ॥ ३६ ॥ भूतैराक्रम्यमाणोपि धीरो दैववशा
नुगैः ॥ तदिदं भूतानां दैववशावर्ति त्वं विद्वान् व्रते निषमं ॥ ३७ ॥ शस्त्रत्यारथं सर्वेहः परार्थे कांत सं
भवः साधुः शिक्षेत भूतानां गशिक्ष्यः परात्मतो ॥ ३८ ॥

॥ परार्थः परोपकारार्थः सर्वोर्द्धादयस्य सः
परार्थः एव ॥ एकांततः संभवो यस्य सः भूततः पर्वतात् ॥ तस्य हि दृष्टांत ए निस्तीर प्रसवक्रियाः परार्थो एव यथा तद्वत् ॥ त
थानगशिक्ष्यः दृष्टशिक्ष्यः सन् परात्मतो परार्थी नात्मतो दृष्टो यथा परैरेव त्वं ज्ञोसात्मवानयनमप्यनुमन्यते तद्वत् ॥ ३८ ॥ ॥ छे ॥

॥ रामः ॥
॥ ४४ ॥

बाधुरिद्विविधः प्राणो वायुश्च तत्र प्राणस्य गुरुत्वमाह ॥ प्राणहृत्वेति ॥ प्राणो ह्यहारादिमात्रेण प्रवर्तते रूपरसादीनि द्वियविविधं योस्तु नापेक्षतेत
थासु निरपि न वेदिस्यर्थः ॥ प्राणहृत्वे रकरणे मनोवैकल्येन ज्ञानमात्राः स्यात् ॥ अतो देहनिर्वाहः कर्तव्यः ॥ गुणोपायांस्तु नाङ्गुन श्रविक्षियेत ॥ अतो
नाधिकं लिप्सेदित्याह ज्ञानमिति ॥ नाभकीर्त्ये तन विक्षियेत ॥ ३९ ॥ विषयान्नेव मानोपिते च नासक्तिं बाह्याद्यायोः शिक्षेदित्याह विषये
ष्विति ॥ नानाधर्मेषु शीतोष्णादिधर्मकेषु न हि वायुर्वनेदहने वा सज्जते तद्वत् ॥ यथा वायुर्गंधादिधर्मयोगेन प्रतीयमानो

प्राणहृत्वेव संतुष्येन्मुनिर्नैवेन्द्रियप्रियैः ॥ ज्ञानं यथा नश्येत्तनावकीर्त्ये तवाङ्गुनः ॥ ३९ ॥ विष
येषां विज्ञानयोगी नानाधर्मेषु सर्वतः ॥ गुणदोषव्युत्पत्त्यान् विषयज्ञेत्तवायुवत् ॥ ४० ॥ पार्थिव
वेधिह देहेषु प्रविष्टस्तद्गुणाश्च यः ॥ गुणैर्न युज्यते योगी गंधैर्वायुरिवात्मदृक् ॥ ४१ ॥ ॥ छे ॥

पि वस्तु तो न तद्योगी ॥ एवं देहादिधर्मयोगे नाहं ॥ प्रत्यये प्रतीयमानो व्याप्ता न तत्त्वमिति संभावितमिति ॥ ४० ॥ वायो रेवशि
क्षितमित्याह पार्थिवे धिति ॥ तद्गुणाश्च यः देहधर्मान् बाह्यादीनां प्रत्यवर्तमानो गुणोस्ते रेवा ॥ एकस्यैवात्मनो द्वितीयस्य
तर्बहिर्भावो न वक्तव्यमानत्वमसंगत्वे चेति ॥ ४१ ॥

भा. १०. ७
॥ ४५ ॥

आकाशाच्छित्तं संभावनादयमाह ॥ अंतर्हितश्चेति द्वयेना अंतर्हितश्च देहांतर्गतोऽपि मुनिगतामो देहाद्यसंगं अतएवाऽव्यवच्छेदं च भाव
येत कुतः स्थिरं जंगमेषु समन्वयेन याव्याप्तिः तया किं मणिषु सूत्रस्यैव्येति न विततस्य सर्वगतस्य तत्कुतः त्रसात्मभावेन त्रसत्स्वरूपभावे
नया तत्त्वमसीति श्रुतेः निचेतत्सर्वं कथं संभवति ॥ तत्राह ॥ न भस्वेतु च त्वत्वं संभावयेत् ॥ यथा न भसः सर्वगतस्य न धरादिभिः संगः परित्ये
हो वा ॥ एवमात्मनोऽपि संभवतीति ॥ ४३ ॥ किंच कूटस्थस्यात्मनो नागमायादिहादिसंबंध इत्याह मेवौ धैर्भावैः यथा न भोनस्य व्यतेन दृत्ते

अंतर्हितश्चास्थिरजंगमेषु त्रसात्मभावेन समन्वयेन ॥ व्याख्या व्यवच्छेदमसंगमात्मनो मुनिर्न
भस्वे विततस्य भावयेत् ॥ ४३ ॥ तेजो ब्रह्ममयैर्भावैर्मेघौघैर्वायुनेरितैः ॥ न स्पृश्यते न भस्म
त्कालस्यैर्गुणैः युमान् ॥ ४३ ॥ स्वच्छः प्रकृतितः शिग्धो माधुर्यस्तीर्थभरुणं ॥ मुनिः पुना
त्यपो मित्रमीक्षो यस्य शोकीर्त्तनैः ॥ ४४ ॥

जश्च आपश्च अन्नेऽपि वीचतमयैः कालस्यैर्गुणैः देहादिभिः युमानस्य व्यतेन न भोवत्संभवतीति ॥ ४३ ॥ स्वच्छा
दिभिर्गुणैरुदके जगयुनातीति तद्गुणमया शिक्ता इत्याह ॥ स्वच्छः निर्मलः प्रकृतिस्वभावतः शिग्धः जनेषु नु रागवान् ॥ माधु
र्यः सधुरालापी तीर्थभरुणं स्थानं जपो मित्रं उदकतुल्यः ॥ आद्यादिति पाठे सखायं पापायुनाति स्वच्छत्वादिगुणैरधीदुक्ते सादृश्यं

॥ ४३ ॥ रामः ॥
॥ ४५ ॥

अग्नेः शिक्तामाह तेजस्वीति ॥ तेजस्वीज्ञानातिशयात् विशेषतस्तपसादीप्तः दुर्धर्यः अक्षोभ्यः सचासाबुद्धरभाजनश्च अप
रिग्रहः युक्तात्मा मुनिः ॥ ४५ ॥ अग्नेरेव शिक्तातरमाह कचिदिति ॥ यथाग्निः परेऽप्येव ह विगृह्णाति तथा मुनिरित्याह दा

तेजस्वीतपसादीप्तो दुर्धर्यो हरभाजनः ॥ सर्वभक्षोऽपि युक्तात्मानादत्ते मलमग्निवत् ॥ ४५ ॥ कचि ॥
स्वन्नः कचित्पृथुपायः श्रेयद्वयतां ॥ मुक्ते सर्वत्रात्तृणोदह आगुत्तराशुभम् ॥ ४६ ॥ स्वमा
यया सृष्टमिदं सदसल्लक्षणं विभुः ॥ प्रविष्टं यतेन तत्सूयो गिरिवैधसि ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥

हणामिति ॥ प्रागुत्तराशुभं भूतं भविष्यच्च पापम् ॥ ४६ ॥ आत्मनो देहोपाधिकमेवोच्चनीचत्वादिन स्वाभाविकमित्यग्निदृष्टं
तेन संभावितमित्याह ॥ स्वमाययेति ॥ स्वमायया स्वाविद्यया सृष्टं सदसल्लक्षणं देवनिर्यगदिरूपं विप्रश्च दारिरूपं वा ॥ ४७ ॥ ॥

॥ भा० रा० ॥
॥ ४६ ॥

आत्मनो जन्मादियदुक्तं भावश्च दृष्टं तेन संभावित इत्याह विसर्गो धातिः। विसर्गो जन्ममज्ञानं नाशः अत्रैवं ज्योतिः शास्त्रप्रक्रिया आ
प्यमंडलं चंद्रः तेजोमयं मंडलमादित्यः। तयोरेकनक्षत्रावस्थाने चंद्रो न दृश्यते। चक्षुषः आदित्यमंडले न समुद्रो स्थितेन व्यवधानात्
सा अमावास्या। अथ षष्ठिघटिकाभिश्चंद्रो न क्षत्रांतरं गच्छति। आदित्यस्तु त्रयोदशभिर्होरात्रैः अतः प्रतिपदमारभ्य विषमस्थितस्य आ
दित्यमंडलस्य पंचदशभागं अप्यमंडले प्रतिविंबितो दृश्यते साकले सुच्यते। एवं पंचदशे हि त्रयोदशभिर्नक्षत्रैर्होरात्रैर्नक्षत्रमिति राशि
षट्कस्य सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकसमष्ट्येव दृष्टं संमुखो चंद्रादित्यौ तिष्ठतः तदा संस्पर्शं प्रतिविंबं भ्रष्टाया लोचिता दृश्यते। सायुर्लिंगमा

विसर्गो धाः श्मशानं ताभावाद्देहस्य नात्मनः॥ कलानामिव चंद्रस्य काले नाव्यक्तवर्त्मना ॥ ४८ ॥
काले न ह्यो घवेगेन भूतानां प्रभवार्थ्ययौ॥ निसावपि न दृश्येते आत्मनो गेयार्थिषां ॥ ४९ ॥

तस्यां अमावास्यां प्रतिविंबेन सह योऽशकलश्चंद्रः उपचर्यते। ततः पुनः प्रतिपदमारभ्य मंडलं योर्विषमं भावात्
लाहासः तत्र यथा कलानामेवोत्पत्त्यादयो नाप्यमंडलस्य। तथात्मनो यथाह। कलानामिवेति ॥ ४८ ॥ सहावलोक
ने नाग्निदृष्टो तेनैव देहानां क्षरणं गुरत आवेगम्येति क्षितमित्याह कालेनेति। ओघद्वेवे गोयस्यातेन आत्मनः
संबंधिना भूतानां देहानामित्यर्थः अर्थिषां ज्वालानां ॥ ४९ ॥

॥ रामः ॥
॥ ४६ ॥

आदित्याच्छितमाह दृश्येन गुणैरिति। गुणैरेन्द्रियैर्गुणान्वियमानुपादते। यथा काले अर्थिन्यागते सति विमुंचति च। न ते युज्युते
लब्धमिति दत्तमिति वाः। मिनिवेशं न करोति। गोभिः रविभिः गाः जलानि गोयतिः स्त्रियो यथा ॥ ४८ ॥ स्वतो भेदश्च न स्यात्प्रात्मनो भेदप्र
तीतिरुपाधिवशादित्यादिसदृष्टो तेनैव संभावितमित्याह बुध्यत इति। स्वस्वरूपे अवस्थित आत्माने देन न बुध्यते अभिव्यनक्ती

गुणैर्गुणानुपादते यथा कालं विमुंचति। न ते युज्युते योगी गोभिर्गोऽवगोयतिः ॥ ४९ ॥ बुध्यते स्वेन भेदेन।
व्यक्तिस्य इव तद्वतः ॥ लक्ष्यते स्थूलमतिभिरात्मा चावस्थितो र्कवत् ॥ ५१ ॥ नाति स्नेहः प्रसंगो वा कर्तव्यः
क्वपि केनचित्। कुर्वन्विदेत संतापं कपोत इव हीनधीः ॥ ५२ ॥ कपोतः कश्चनारण्ये हतनीडो वनस्य तो
कपोताभार्यया सार्धमुवासकतिचित्समाः ॥ ५३ ॥ कपोतौ स्नेहगुणितरुहयो हतधर्मिणौ ॥ दृष्टिं दृष्ट्वा
गमेते न बुद्धिबुद्ध्या बंधतुः ॥ ५४ ॥

तिव्यक्तिरुपाधिव्यक्तिस्य उपाधौ प्रतिविंबितस्तु तद्वत इव उपाधिप्रविष्ट इव भेदेन स्थूलमिति मिलेक्ष्यते अर्कवदित्यन्वयः ॥ ५१ ॥ क
पोताच्छितमाह। स्नेहः प्रीतिः प्रसंगः उपलब्धमायासक्तिः ॥ ५२ ॥ दृष्टोतं प्रपंचयति। कपोतः कश्चनेति ॥ ५३ ॥ नयोर्मिथः स्नेहप्रसं
गौदशयनिकपोताविति त्रयेण ॥ स्नेहेन गुणितं निबद्धं हृदये ययोस्तौ ॥ ५४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ना. ए. ७ ॥
॥ ४७ ॥

विश्वधौ निःशंकौ ॥ ५५ ॥ साकपोती तर्पयंती सवीक्षिता कायादिभिः प्रणीययंती ॥ अतएव तेनानुकंपिता सती यं यं वाञ्छति तं तं ॥
कामं समनयत् स यादया मास ॥ राजनि तिलं यथेति सूचितं ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तेषु जलनरिते ध्वं डे बुहरेः स्वभावक मीहि शक्तिभिः र

शय्यासनाटनस्थानवार्ताक्रीडाशानादिषु ॥ मिथुनीभूय विश्वधौ चैरतुर्वनराजिषु ॥ ५५ ॥ यं यं ॥
वाञ्छति साराजं स तर्पयंती नुकंपिता ॥ तं तं समनयत् कामेक छेत्ता यजितेन्द्रियः ॥ ५६ ॥ कपोती प्रथमं
गर्भे गृह्णीती काल आगते ॥ अंजानि सुयुवेनी डे स्वपसुः सन्निधौ सती ॥ ५७ ॥ तेषु काले व्यजायेतर ॥
विता वयवाहरेः ॥ शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिः कोमलागत नरुहा ॥ ५८ ॥ प्रजाः पुपुयतुः प्रीतो दंय
तीषु व्रवसलौ ॥ श्रुत्वेतौ कूजितं तासो निर्दौ कलभायितैः ॥ ५९ ॥ तासो पतत्रैः सुस्पशैः कूजि
तैर्मुग्ध चेष्टितैः ॥ प्रसुहमैरहीना नो पितरौ मुहमापतुः ॥ ६० ॥ सेहानुवद्ध हृदयावयान्ये
विस्तुमायया ॥ विमोहितौ हीनधियौ शिशुन्युपयतुः प्रजाः ॥ ६१ ॥ एकदा जग्मतुस्ता सामन्त्रा
यं तौ कुडुं विनौ ॥ परितः काननेन स्मिन्नर्थिनौ चैरतुश्चिरौ ॥ ६२ ॥

॥ विता वयवाः यक्षिणः कोमलान्यगानि

नरुहा श्रुयेयते ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ पतत्रैः यक्षैः अहीना नो हस्यानां ॥ ६० ॥ शिशुन्युपयतुः प्रजायुमान् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

॥ रामः ॥
॥ ४७ ॥

खालयांतिके चरतः क्रीडतः तान्कपोतपुत्रान् जालं आतलप्रसायी ॥ उस्तुकलादेवतलोपणार्थं गतौ सतौ ॥ योषलमक्षं ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ शिवाजालेन

दृष्ट्वा तान्मुग्धकः कश्चिद्यदृष्ट्वा तोवने चरः ॥ जगहे जालमात स्य चरतः खालयांतिके ॥ ६३ ॥ कपोतश्च क
पोती च प्रजापेये स होस्तुको ॥ गतौ योषलमादाय सनीडमुपजग्मतुः ॥ ६४ ॥ कपोती स्वात्मजान् वीक्ष्य बालका
न् जालसंहरतान् ॥ तान् व्यधावक्रौशंती क्रोशती मृशदुःखिता ॥ ६५ ॥ साऽसकत्वे हगुणिता हीनविता ॥
जमायया ॥ स्वयं चावध्यत शिवा बहान्यश्यं स्य सति ॥ ६६ ॥ कपोतश्चात्मजान् दानात्मनो व्यधिका
श्रियान् ॥ भार्यो चात्मसमो हीनो विललापाति दुःखितः ॥ ६७ ॥ अहो मे पश्यता पायमत्यपुण्यसु दुर्मतेः
अतस्तस्याहताय स्य गरस्त्रैर्वर्तिकोहतः ॥ ६८ ॥ अनुरूपानु कूलाचयस्य मे पतिदेवता ॥ श्रुत्वे गहे मोसे स
ज्यपुत्रैः स्वयं तिसाधुभिः ॥ ६९ ॥ साहं श्रुत्वा गहे हीनो मृतहरो मृतप्रजः ॥ जिजीविषे किमर्थं वा विधुरो

॥ ६३ ॥ आत्मानुरूपं भार्यो च विललापस्तु शोच ॥ ६४ ॥ विलापमाह नयेन ॥ अहो इति ॥ अतस्तस्य दृष्टुं सखे अहताय स्य अहदमसंयादयत ॥ ६८ ॥

॥ ६४ ॥

॥ भा. ए. ७ ॥
॥ ४८ ॥

तानाहतायश्चनयिषिषु जालेषु ॥ ११ ॥ १२ ॥ हास्योतिके योजयति एवमिति ॥ १३ ॥ एवं गृहासक्तिस्तिरश्चामप्यनर्थहेतुः मानुष्यस्य तु
तिनिहिते साह ॥ यः प्राप्येति ॥ १४ ॥ इति एकादशोऽसम ॥ १५ ॥ अष्टमे जग रा हिम्यो नवम्यः शिक्षितं हरिः अवधूतगिराह विवेका

तोस्तथैवाहतायश्चनयिषिषु जालेषु ॥ स्वयं च कृपणः शिक्षा पश्यन् न्यबुधो यतः ॥ ११ ॥ तं ल
आलुब्धकः क्रूरः कपोतं गृहमेधिनं ॥ कपोतकान् कपोती च सिद्धार्थः प्रययौ गृहं ॥ १२ ॥ एवं कुटं व्यशो
तात्मा द्वे द्वारमः पतत्रिवत् ॥ पुस्तकुटुं बंधयणः सानुबंधोऽवसीदति ॥ १३ ॥ यः प्राप्य मानुष्यलोके सु
क्तिद्वारमयाहृतं ॥ गृहेषु स्वगवत्सक्तस्तमारूढश्च्युतं विदुः ॥ १४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे
एकादशस्कंधे अवधूतसेवादेसप्तमोऽध्यायः ॥ १५ ॥ आत्मराउ ॥ सुखमैन्द्रियकं राजन्वर्गे नरक
एव वा ॥ देहिनां तद्यथादुःखं तस्मान्नेष्टे ततद्दुःखः ॥ १॥ ग्रासे सुखं च विरसे माहोते स्तोके मे
व वा ॥ यदृच्छये वापतितं गृसे हाजगरोऽक्रियः ॥ २ ॥

तदर्थोद्यमैर्नायुष्योद्यथा कर्तव्य इत्यजगरा शिक्षितमिहाह सुखमिहादिना ॥ यदैन्द्रियकं सुखं तत्स्वर्गे नरके च भवत्येव ॥ य
थादुःखं तस्मादुःखं तन्नेष्टे ॥ १ ॥ शरीरनिर्वाहमात्रं तु यथा लब्धेन कर्तव्यमिहाह ग्रासमिति आजगरः आजगरहतिः अक्रियः उहसीनः

॥ रामः ॥
॥ ४८ ॥

यदानापततितदा किं कर्तव्यं तत्राह शयीतेति ॥ अनुष्क्रमः निरुद्यमः दिष्टसुखे वसेव प्रापकमिति धैर्ये वाचा अननुसमं शोषि शयीतेव किं
अमिहाह ओज इति ॥ ओज इन्द्रियबलं ॥ सहो मनोबलं ॥ बलं शरीरमेव ॥ तद्युक्तमपि देहमकर्मकमेव विभूतं शयान एव भवेत् ॥ वीतनिद्रः
स्वार्थे दहत इति भवेत् ॥ न युनरी हेतु इन्द्रियवानपीति दर्शनादिव्यापारमपि निवारयति ॥ ४ ॥ सुमुद्रास्थितमाह मुनिरिति ॥ बहिः प्रस
न्नश्चासौ अंतर्गंभीरश्च दुर्विगाहः ॥ एवं भूत इति परिकलयितुमशक्यः अलस्यामि प्रायत्नात् दुरत्ययः अनतिक्रमणीयः तेजस्वी ला

शयीताहानिभूरीणि निराहारो नुष्क्रमः ॥ यदि नोयनमे ग्रासो महाहिरि वदिष्टभुक् ॥ ३ ॥ ओजः सहो ब
ल युते विभूदेहमकर्मकं ॥ शयानो वीतनिद्रश्च नेहेतु इन्द्रियवानपि ॥ ४ ॥ मुनिः प्रसन्नगंभीरो दुर्विगा
हो दुरत्ययः ॥ अनेतपारो स्वक्षोभ्यस्तिमितो हृद्वाणीवः ॥ ५ ॥ समद्वका मोही नो वानारायणय
रो मुनिः ॥ नोत्सर्ग्येत न श्रुष्येत सरिद्रिवसागरः ॥ ६ ॥

विर्भावः ॥ अक्षोभ्यः अदिकार्यः रागाद्यभावात् स्तिमितो हृदः निश्चलो दकार्णवो यथा तद्वदेतैर्मुलेर्भवेदित्यर्थः ॥ ५ ॥ किंच वर्यो
सु सरिद्रिः समद्वोपि सागरे यथा नोत्सर्ग्येत ग्रीष्मे तदिहीनो यिन श्रुष्येत ॥ तथा समद्वका मस्तदिहीनो वानरुष्येत न शोचे
दित्यर्थः ॥ अत्र हेतुः नाशयणपरः न तु विषयपर इति ॥ ६ ॥

॥ भा. १०८ ॥

॥ २६ ॥

रूपगंधस्पर्शशब्दरसैः पंचभिर्विषयैर्मोहिताः यतंगमधुकरगजहरिणमीनाहताः अतस्तेष्वनासकौपंचते गुरवः तदुक्तं ॥ यतं
गमातंगकुरंगभ्रगमीनाहताः येचभिरैवयेच ॥ एकः प्रमादी सकथं न हन्यते यः सेवते येचभिरैवयेचेति ॥ तत्र रूपविलासमोहि
तो न वयतीति यतंगच्छित्तमाह ह इति तस्याः भावैः प्रलोभितः ॥ १७ ॥ स्त्रियमुपलक्षणीकृत्यैतत्पंचयति योषिदिति ॥ १८ ॥ म

इष्टास्त्रियं देवमायोतडावैरजितेंद्रियः ॥ प्रलोभितः यतसंघेतमस्य नौ यतंगवत् ॥ १७ ॥ योषि।
द्विरण्याभरणवरादिद्रव्येषु मायारचितेषु मूढः ॥ प्रलोभितात्मा सुपभोगकुद्यायतंगवच्चरति न च
हृष्टिः ॥ १८ ॥ लोको लोको प्रसेहो संदेहो वर्तते न यावता ॥ १९ ॥ हानहिंसन्नातिषेहृत्तिं माधुकरं मुनिः
॥ २० ॥ भणुष्यश्च महश्च शस्त्रेभ्यः कुशलो नरः ॥ सर्वतः सारमादद्यात् सुखेभ्य इव यद् यद् ॥ २१ ॥ ॥

धुकरच्छित्तमाह लोकमिति ॥ १८ ॥ हानग्रहस्थान् अहिंसन् अपीडयन् ॥ अयं भावः यथा मधुकरो विषिष्टगंधलोभेनैकस्मिन्नेव पश्ये
वसन् अस्तसमये सुकुलितेन स्मिन्वध्यते एवं मुनिरपि गुणलोभेनैकमेव ग्रहमाश्रितः तन्मोहेन बध्यत इति ॥ १९ ॥ किंच अणुभ्यश्चेति ॥ २० ॥

॥ राम ॥

॥ २६ ॥

द्विविधो मधुको ततिषु व्यासच्छिद्यगृह्णातीति मधुको इत्यमरः मधुकोति आहारत्वेन स्वरूपेण चेति मधुमक्षिका च त्रयमाच्छित्तमु
क्तं ॥ द्वितीयाच्छित्तमाह सायमिति ॥ सायमिदं भोक्ष्यामि इदं भोक्ष्यामीति भिक्षितमन्नादिन संगृहीत ॥ किंतु पाणिपात्रस्तन्मा
त्रग्राही ॥ यदा उदरं मे वसत्रं पात्रं यस्य सः ॥ एकं भिक्षाया मुदरमात्रग्राही भवेत् संगृहीतुमक्षिके वनभवनं जीवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ एतदि

सायंतनं च स्तनं वाचे संगृहीतं भिक्षितं ॥ पाणिपात्रोदरमत्रो मक्षिके वनसंगृही ॥ २१ ॥ सा
यंतनं च स्तनं वाच संगृहीतं भिक्षकः मक्षिका इव संगृह्णन्सहतेन विनश्यति ॥ २२ ॥ यदा
पिबुवती भिक्षुर्न स्य जेह्वारविमपि ॥ स्य शङ्करीव वध्येत करिणा अंगसंगतः ॥ २३ ॥ नाधिगच्छे
त्स्त्रियं प्राज्ञः कहिंचिन्नसुमात्मनः ॥ वलाधिकैः सह न्येन गजैरन्यैर्गजो यथा ॥ २४ ॥ ॥ छ ॥

इत्येति युनः सायंतनमिति ॥ २१ ॥ स्य शीसक्तिर्नोदाहेतुरिति गजाच्छित्तमित्याह ॥ यदापीति यादेनापि दाखी दारुमयी मपि ग
जो हि करिणी प्रदश्येत् एतदिहिते गते निपात्य व्यते ॥ २२ ॥ किंच नाधिगच्छेदिति नोयगच्छेत् ॥ २३ ॥ ॥ छ ॥ ॥

॥ मा० १०८ ॥
॥ ५० ॥

सागभोगहिनीनोधनसंचयः परगामीभवतीत्यवधुहागुरुहिराह नदेयमिति तदन्योबलवान्मुक्ते तदव्यन्यस्तद्वान्यः मधुहामक्षिका
भिः संचितं मधुयथाभुंके तद्वन् ननु सुगुप्तं धनं कथमन्यो ज्ञास्यति हरिश्च तिवेति तत्राह अथेति तल्लिगेरर्थे तदुपायवन्तीत्यर्थे वि
त्तम्यथा मधुहातरुकोटरादिगतं मधुवेति हरेति च ॥ १५ ॥ खोद्यमं विनापि भोगः संभवतीत्यत्राणिस एव गुरुरिहाह सुदुःखेति आशासा

नदेयं नोपभोग्यं च लुब्धैर्यतः दुःखं संचितं ॥ भुंक्ते तदपि तद्वान्यो मधुहे वार्थे विन्मधु ॥ १५ ॥ सदुः ॥
खोद्यार्जितैर्वित्तैराशासानां गहाशिशः ॥ मधुहे वाग्रतो भुंक्ते यतिर्वै गृहमेधिना ॥ १६ ॥ ग्राम्यगी
तं न शृणुयाद्यतिर्वनचरः क्वचित् ॥ शिष्टो तहरिणा हृद्धान् गयो गतमोहितात् ॥ १७ ॥ न
त्यवादि त्रगीतानि जुषन् ग्राम्याणि योषितां ॥ आसंकीडनको वश्यं कथं गोमगी सुतः ॥ १८ ॥

नामिति वृत्तव्येव रोलोप आयेः यतिश्च ब्रह्मचारी च यच्चान् स्वामिनावुभौ ॥ तयोरन्तमदत्तातुभुक्ता चोदयणं चरेदिति
हिणामावृष्य ॥ १७ ॥ हरिणा दद्याद्देवहरिणी सुतं कथं गोपि गुरुज्ञातव्य इत्याह नयेति वश्यं बभूवेति + कत्वेन दानवि
धानात् ॥ १६ ॥ हरिणा छिद्रितमाह ग्राम्येति भगवती तं तु शृणुयाद्देव गयोर्लुब्धकस्य + शोष ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ ५० ॥

रसासक्तिर्नोदाहेतुरिति नीनाच्छिद्रितमित्याह जिह्वेति ॥ अतिप्रमाथिन्या अतिहोभिकया दुर्जयया कृच्छति प्राप्नोति
वडिचैः आमिषलिप्तैर्लोहकंठकैः ॥ १९ ॥ दुर्जयत्वमुपपादयति ॥ इन्द्रियालीनिद्राभ्यां ॥ अयं भावः यद्याहारस्य ज्यते
तस्येनेन्द्रियजयः केवलं भवति ॥ रसनेन्द्रियं तु वर्धते ॥ यदि तु भुज्यते तर्हि पुनश्च रसासक्त्या सर्वेन्द्रियक्षोभस्यात्

जिह्वयातिप्रमाथिन्या जनोरसविमोहितः ॥ मृत्युमश्नस्य सद्बुद्धिर्भीनस्तु वडिचैर्यथा ॥ १९ ॥ इन्द्रि
याणि जयेत्याशुनिगहारमनीषिणः ॥ वर्जयित्वा तु रसने तं निरञ्जय वर्धते ॥ २० ॥ तावज्जितेन्द्रि
योनस्यादिजितान्येन्द्रियः पुमान् ॥ जजयेद्देवसंयावज्जितं सर्वजिते रसे ॥ २१ ॥ पिंगला नाम देव्या
सीदिदेहनगरेषु ॥ तस्याभेष्टाक्षितं किंचिन्निबोधन् पनेदन ॥ २२ ॥ सा खैरिष्ये कदा कान्तं
संकेत उपनेष्यती ॥ अमृताले बहिर्द्वोरिविभ्रती रूपमुत्तमं ॥ २३ ॥ मार्गे आगच्छतो वी
ह्यधुनान्धान् पुरुषं ॥ तच्छुक्लं दान्वितवतः कोतान्मेनेर्थकामुका ॥ २४ ॥

परित्यज्यौषधवद् जीनेति ॥ प्राणदृष्टेव संतुष्येदित्यत्रोक्तमपिरसनस्यातिदुर्जयत्वापनायोच्यते इति विशेषः
॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ पिंगलायाने राश्यं शिक्षितमिति वक्तुं तद्वारम्भान्माह पिंगले सादिनामे मया शिक्षितं ॥ २२ ॥ खैरिणी काम
चारिणी ॥ संकेते रतिस्थाने ॥ २३ ॥ दान्वितवतः सधनान् ॥ अन एव शुक्लं दान्मस्य दान् कोतान् सुरताहीन ॥ २४ ॥

॥ अतोरसासक्तिः ॥

॥भा. रा. ८॥
॥५१॥

अपि संभावनायां ॥ अन्योपि मासु वैष्यतीत्येवंदुराशये सुतरेणान्वयः ॥ १५ ॥ द्वार्यवलंबमाना पुनः प्रविशति पु
न निर्गच्छति ॥ एवं कुर्वती तिशीयमर्धरात्रं प्रायः ॥ १६ ॥ निर्वेदः अलंबुद्धिः ॥ वित्तचित्तैव हेतु र्यस्य सः ॥ १७ ॥ यथा
यथावत् सममतः शृणु ननु किं निर्विण्णयागीतश्रवणेन तत्राह ॥ हियस्मासुरुषस्यायाशानां निर्वेदोऽसि र्ये

आगतेष्वप्यातेषु सा संकेतोपजीविनी ॥ अप्यन्यो वित्तवान्कोपि मासु वैष्यति भरिदः ॥ १५ ॥
एवंदुराशया ध्वस्तनिशा द्वार्यवलंबिनी ॥ निर्गच्छति प्रविशति निशीथं समपद्यत ॥ १६ ॥ तस्या
विनाशायामुष्यदक्रायादीनचेतसः ॥ निर्वेदः परमोज्ञेयं चिंताहेतुः सुरावहः ॥ १७ ॥ तस्यानि
र्विण्णचित्तायागीतं शृणु यथा मम ॥ निर्वेद आशायाशानां पुरुषस्य यथास्यसिः ॥ न स्वंगाजा
तनिर्वेदो देहबंधं जिहासति ॥ १८ ॥ पिं गलो वाच ॥ अहो मे मोहवितर्ति पश्यता विजितात्म
नः ॥ याकांता दशतः कामं कामये येन वारिशा ॥ १९ ॥ संतं समीपे रमणं रतिप्रदं वित्तप्रदं नि
लमिमं विहाय ॥ अकौहेंदुःखमया धिशोकमोहप्रदं तु छमहं भजेता ॥ २० ॥

वहेतुः नहीति अंगहे राजन ॥ १८ ॥ अविजितात्मलैहेतुः याहं वारिशा विवेकश्च न्यातस्याः कुतः येन कारणेन
असतः तुल्यनरा कामं कामये ॥ १९ ॥ वारिशलं प्रपंचयति संतमिधतुर्भिः ॥ समीपे संतर्पितात् इममपरोक्षमीश्वर

॥३०॥ ॥रामः॥
॥५३॥

अतिविगर्ह्य विनिंघायावार्जो जीविकातया ॥ कुतः सांकेत्येन यावति तथा ॥ बहुव्रीहिणा स्वविशेषणं वा ॥ परितापं
प्रपंचयति ॥ स्त्रैण हिति ॥ स्त्रीलं पठत ॥ अथ च अर्थतः ॥ लुब्धात् अतएवानुशोच्यात् नरात् याहं वितर्ति
चेच्छति तया दृष्ट्यात्मा परितापितः ॥ केन वित्तमिच्छतीते न नरेण क्रीतेन स्वयं विक्रीतेनात्मना देहेना ॥ ३१ ॥ अहो
धिष्ण्याहमिति वीभस्वितं भजामीत्याहयदिति ॥ वंशो नाम स्त्रैण सुनिहितस्तिर्यगेणः वंश्यास्तस्मिन्नुभयतो

अहो मयात्मा परितापितो दृष्ट्या सांकेत्येन यावति विगर्ह्यवार्तया ॥ स्त्रैण नरादर्थतः लोनुशोच्यात्की
तेन वितर्तिमात्मनेच्छती ॥ ३१ ॥ यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंप्रसृतं चारो मनसैः पि नदं ॥
क्षारज्वद्वारमगारमेतद्विष्मत्रपूणे मदुपैति काव्या ॥ ३२ ॥ विदेहानां पुरे स्वस्मिन्नहमे
कैवमरुद्धी ॥ यान्यमिच्छत्यसत्यस्मादात्मदात्ताममच्युतात् ॥ ३३ ॥

॥ निहितावेणवः अस्थिभिरे
वनिर्मिता वंशादयो यस्मिन्नुतत् ॥ तत्र यच्छेदीर्घमस्थियत्सवंशः पाश्चात्स्थीनि वंश्यानि ॥ स्त्रैण हस्तपा
दास्थीनि ॥ तथा त्वचारो मभिर्न र्वैश्च पि नदं द्यादितं ॥ तथापि क्षरं निवद्वारणियस्मिन्नुतत् ॥ एवं भूतार
रूपं नरशरीरमेतत् मतो न्याकावाकांतबुद्ध्या उपैति सेवते ॥ ३२ ॥ सत्संगतो सत्साम्यहो मम मोह इत्याह ॥ वि
देहानामिति ॥ याहमसती अच्युतादयं कामं भोगमिच्छती सा ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ भा. १०८ ॥
॥ ५३ ॥

एवं निर्विण्णसती अतः परमेव करिष्यामीत्याह ॥ सुहृदिनि ॥ अयमीश्वरः आत्मनैव आत्मानमेव निवेद्य
तं विक्लीय विशेषेण क्रीडा अनेनैव सह मेरुमालस्मीर्यथा ॥ ३४ ॥ अन्यस्यासेव्यत्वं दर्शयति किं यदिति ॥ आद्यं
तवं तोये कामाः विषयाः कामदानराकारादेवावाकालकलिताः ॥ भार्यायाः कियत्प्रियं हतवतः न किंचित् ॥ अतो
नेहा सुत्रवत इति रिक्तः कोपि सेव्योस्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ एवं निश्चित्य स्वभाग्यमभिनन्दति नूनमिति दुष्टा आशायस्या

सुहृत्प्रेषतमो नाथ आत्मा चायं शरीरिणः ॥ तं विक्लीयात्मनैवाहं रमेऽनेन यथारमा ॥ ३४ ॥ किय
त्प्रियं ते व्यभजन् कामाये कामदानराः ॥ आद्यं तवं तो भार्यायादेवावाकालविदुताः ॥ ३५ ॥ नूनं
मे भगवन् श्रीतो विलुः केनापि कर्मणा ॥ निर्वेदो येदृशशाययन्मै जातः सुखावहः ॥ ३६ ॥ मैवं सुमं
दभाग्यायाः कुशानिर्वेदहेतवः ॥ येनानुबंधं निर्हस्य पुरुषः राममव्यति ॥ ३७ ॥ तेनोपहत
माहायशिरसाग्राम्यसंगता ॥ सत्कादुराशां शरणं ब्रजामितमधीश्वरं ॥ ३८ ॥

ननु धनाप्राप्त्या किं क्लेशः ॥ कथं विलुः प्रीतः तत्राह मैवमिति ॥ मेदभाग्याचेदहं स्यात्स्वैवं निर्वेदहेतवः कु
शानसुरित्यर्थः ॥ येन निर्वेदेन अनुबंधं गृहसादिकं निर्हस्य परित्यज्य ॥ ३७ ॥ अतस्तेन श्रीविलुना उप
हतं हतमुपकारं निर्वेदलक्षणं ॥ ग्राम्येषु नरेषु विषयेषु वा संगता ॥ ३८ ॥

॥ रामः ॥
॥ ५३ ॥

कथं ब्रजसितदाहं संतुष्टेति ॥ ३९ ॥ ननु ब्रतोद्दीप्तिं त्वा अमुनैवेति कोयं नियमस्तत्राह संसारेति ॥ मुषि
तेश्चरणं ॥ अपहतविवेकं ॥ ४० ॥ तर्हि किमात्मत्राणे पाधिना भजिष्यसि ॥ तत्र सर्वतो निर्विधं भगवद्भज

संतुष्टा अदधत्सेन दद्यात्ताभेन जीवती ॥ विहराम्यमुनैवाहमात्मनारमणेन वै ॥ ३९ ॥ संसा
रकूपे पतितं विषयैर्मुषितेश्चरणं ॥ गृस्तं कालाहिनात्मानं कोऽप्यस्त्रातु मधीश्वरः ॥ ४० ॥ आ
त्मैव स्यात्तमो गोप्तानिर्विधेयदाखिलात् ॥ अप्रमत्त इदं पश्येद्गृस्तं कालाहिना जगत् ॥ ४१ ॥
ब्राह्मण उच्यते ॥ एवं व्यवसितमतिदृशं कांततर्पणं ॥ छित्त्वोपश्राममास्थाय शय्यामुप विवे
कासा ॥ ४२ ॥ आशाहिपरमंदुःखेनैव रम्यं परमं सुखं ॥ यथासेधि धुकांताशां सुखं सुधापिं ग
ला ॥ ४३ ॥ ॥ इति महाभगवते महापुरुषेण एकादशस्कंधेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

समर्थो दाहियाह ॥ आत्मैवेति ॥ यदा एवं जगत्पश्येत्ततश्च प्रमत्तः सन्निखिलात् इह पुत्रवभोगान्निर्विधे
ततदाहि आत्मैवात्मनो गोप्ते सन्वयः ॥ अतः केवलं प्रेम्णैव भजामीति भावः ॥ ४१ ॥ कांतस्य तयोऽभिलाषः त
तो जाता ॥ ४२ ॥ फलितमाह ॥ आशाहीनि ॥ ४३ ॥ इत्येकादशस्कंधेऽष्टमः ॥ ८ ॥

35
30
25
20
15
10
5
0

॥भा.ए.१॥
॥५३॥

नवमेकुरादिभ्योनवम्यश्रोपशिक्षितं॥श्रुतायदुःकृतार्थोभ्रदितिकलेनवर्णितं॥५॥कुराशिक्षितमाहपरिग्र
होहीति॥यद्यत्प्रियतमंतस्यतस्यपरिग्रहः॥तद्विद्वान्यपरिग्रहोदुःखमिति विद्वान्सनायस्त्वकिंचनःसक्तपरिग्रहः
ननुदरिद्रः॥१॥तदाहसामिषमिति॥२॥अर्भकशिक्षामाहनेतिगेहपुत्रिणांतद्वर्तायाभवतिचिंतासाचमेनास्ति॥आत्म
ब्राह्मणउवाच॥परिग्रहोतिदुःखाययद्यत्प्रियतमंनृणां॥अनेनंसुखमाप्नोति तद्विद्वान्यस्त्वकिंचनः॥१॥
सामिषं कुररंजघ्रुर्बलि नोयेनिरामिषाः॥तदामिषंपरित्यज्यससुखेसमवेदत॥२॥नमेमानावमानौ
स्तोनचिंतागेहपुत्रिणां॥आत्मक्रीडाआत्मरतिर्विचरमीहबालवत्॥३॥दावेदचिंतयासुतोपरमानं
दआधुनौ॥योविमुग्धोजडोबालोयोगुणेभ्यःपरंगतः॥४॥क्वचित्कुमारीत्वात्मानंदृष्टानानाहमा
गतान्॥स्वमेतानर्हयामासक्वापियातेषुबंधुषु॥५॥तेषामभ्यवहारार्थंशालीनहसिपार्थिव॥अ
वघ्नंसाःप्रकोटस्याश्चक्रुःशंखाःस्वनंमहत॥६॥
स॥३॥नन्वज्ञसर्वज्ञयोःकिंसादृश्यंनैश्विंसेपरमेसुखमिहाहदाविति॥विमुग्धःअज्ञःजडःअनुद्यमःए
वंभूतोयोबालःयश्चप्रकृतेःपरमीश्वरंप्राप्तःतौद्वौ॥४॥कुसुमार्थःशिक्षितंवेत्तुमाख्यायिका माहक्वचिद्विज्ञा
हिना॥दृष्टानानस्ववरणायागतान्बंधुषुपित्रादिषु॥५॥शंखाःशंखदलयाःमहद्यथाभवतितथास्वनंचक्रुः॥६॥

॥रामः॥
॥५३॥

सामहती बुद्धिमती॥तत्त्वयंशाल्यवहनंजुगुप्सितं द्रिद्रताद्योतकंएकैकशःक्रमेणैकमेकंबभूजकरदय
सारितवति॥७॥निरभिदत्तंयथ कृतवती॥८॥ननुकुमार्यस्तवचकथंसेगतिः॥तत्राहलोकानिति॥९॥वा
सइतिप्रथमांतयावेकलहहेतुः॥वार्तागोष्ठीहेतुर्भवेदित्यर्थः॥१०॥चित्तैकाग्रतादैताःसूतिलक्षणसमाधिहेतु
सातज्जुगुप्सितंमत्त्वामहतीव्रीडिताततः॥बभूजैकैकशःशंखान्द्वौद्वौपाण्योरद्वौययत्॥७॥उ
भयोरप्यभ्रद्वौषोत्सवघ्नंसाःस्मशंखयोः॥तत्राप्येकंनिरभिदत्तैकस्माभवत्ध्वनिः॥८॥अन्व
शिक्षामिमंतस्याउपदेशमरिंदम॥लोकाननुचरन्नेतान् लोकतत्त्वविवित्तया॥९॥वासोबहूना
कलहोभवेदातोदयोरपि॥एकएवचरेत्तस्मात्कुमार्योदवकंकणः॥१०॥मनएकत्रसेयु
ज्याजितश्चासोजितात्मनः॥वैराग्याभ्यासयोगेनधियमालमतेन्द्रितः॥११॥॥॥॥
रिनिशरकराशिक्षितमित्याहमचइति॥तत्रोपायमाहजितेति॥आसनजयेश्वासजयःतस्यचजयेश्वासा
धीनंमनोनिश्चलंभवति॥ननुक्षणंनिश्चलंसदयिमनोविषयवासनयायदिविहितसुषुप्ताविवसवैथा
लीयेतवातद्विकितत्राहवैराग्येतिवैराग्येणाविक्षिपमाणंअभ्यासयोगेनलक्ष्येधियमालस्थिरीक्रियमाणं॥११॥

ना

॥भा.ए.२॥

॥५४॥

एकत्रेति कुत्रतदाहयस्मिन्निति॥ यत्तुल्यविशेषात्मकमनः एतद्यस्मिन्परमानंदरूपे भगवत्तिलब्धस्य सत्कर्मरेण
न कर्मवासनाः सुचतितस्मिन्॥ ननु कर्मवासनायागेयिषु सुनिवृत्तयोर्द्वीयः॥ न सत्त्वेनेति हृद्देन उपशमात्मकेन
रजस्तमसोरभावे विशेषलयाभावाभिर्वाणे अद्वैतिकेन ध्याकारेण वस्थानस्यैति॥ कुतः अनिधने गुणाः त
त्कार्ये च तद्विहिते तदुक्तं योगशास्त्रे मनसो ह निष्पन्नस्य त्रसाकारतया स्थितिः॥ यासे प्रज्ञाननामा सो समाधिरपि

यस्मिन्मनो लब्धपदं यदैतन्नैः शनैर्मुच्यते कर्मरेण च॥ सत्त्वेन हृद्देन रजस्तमश्च विध्यनिर्वा
णमुपैत्यनिधनं॥ १२॥ तदैव मात्मन्यवरुद्धचित्तो न वेद किंचिद्बहिरंतरं च॥ यथेषु कारो न प
तित्रजंतमिद्योगतात्मानदृश्याश्च॥ १३॥ एकचार्यनिकेतः स्यादप्रमत्तो गुरुराश्रयः॥
अलस्यमाण आचारैर्मुनिरेको लभ्यमाणः॥ १४॥

॥धीयत इति॥ १२॥ ततश्च न द्वैतस्फूर्तिरि
त्याहतदेति॥ बहिर्दर्शनादिना॥ अंतरं स्मृत्या॥ इद्योगतात्मानस्य कृच्छ्रं करणे दत्तचित्तः भेरी घोषैरेति
के त्रजंतं न पतिमपि न वेद तद्वत्॥ १३॥ सपर्योच्छिस्तमाह एकचारीति॥ योगिसेमर्दस्यापि त्यागे कुमारी
गुरुः जनसंगत्यागे सपर्यः स यथाजनाच्छेकमान एकाकी विचरति नियतनिकेत रहितश्च सदाऽप्रमत्तश्च एको
नवानश्च आचारैर्गतिभिः सविद्यो निर्विषये वेति न लक्ष्यते च असहायश्च मितभाषी च तद्वन्मुनिर्वर्ततेत्यर्थः॥ १४॥

॥एमः॥

॥५४॥

किंच गृह्यारंभ इति॥ अधुवात्मनः न श्वरदेहस्य सुखं यथा भवति तथा वर्धते॥ १५॥ कारकसामग्री निरये क्षात्केवल
दीश्वरदिश्वरस्य सिंहासनावर्णनाभिहृष्टा नेन मया संभाविता विनिवृत्तं प्रथमं संहारप्रकारमाह एक इति सार्धत्रयेण
एकः कारकनिरयेष्टः पूर्वस्य मिदं जगत्कालकलया कालात्मा संहृत्य॥ १६॥ एक एवादितीयः सजातीयविजा
तीयभेदश्च न्योभूत्॥ कारणभूता सुसत्तादिषु शक्तिषु पिसाम्यं नीता सुसतीषु॥ १७॥ गुणसाम्यं प्रधानं तदुपा

गृह्यारंभोतिदुःखाय विकलश्चाधुवात्मनः॥ सपर्यः परकृतं वेदमप्रविश्य सुखमेधते॥ १५॥ एको नारा
यणो देवः पूर्वस्य संस्वमायया॥ संहृत्य कालकलया कल्यांत इदं मीश्वरः॥ १६॥ एक एवादितीयो भूता
त्माधारो विवलाश्रयः॥ कालेनात्मानुभावेन साम्यं नीता सुशक्तिषु॥ १७॥ सत्तादिष्वारिषु रुक्मः प्रधा
नपुरुषे श्वरः॥ परवरणो परम आस्ते कैवल्यसंज्ञितः॥ कैवलानुभवानंदसंदोहो निरुपाधिकः
॥ १८॥ कैवलानुभावेन स्वमायां विगुणात्मिको॥ संक्षोभयन् स्रजसोऽस्त्रमरिंदम॥ १९॥ दौतया ५॥

धिः पुरुषः तयोरीश्वरः परवरणो परे ब्रह्मादयः अवरे अन्ये च मुक्ता जीवास्तेषां परमः प्राप्य आस्ते कुतः कैवल्य
संज्ञितः मोक्षश्चाभिधेयः॥ १८॥ तत्र हेतुः कैवलेति निर्विषयः स्वप्रकाशः आनंदानां संदोहः समूहः परमानंद इत्य
र्थः कुतः निरुपाधिकः॥ ततः कैवलादेव सच्छिंद्रीयति कैवलानुभावेन कालेन स्रजं क्रियाशक्तिप्रधानं म
हत्तत्त्वस्रजति॥ जीवसंसारहेतुर्भूते स्रजस्ये पितृमाभैरिति संबोधयति॥ अरिंदम अरीवरणादीन् दमयितुं समर्थो॥ १९॥

॥ भा. ए. १॥

॥ ५५ ॥

सूत्रस्यैव व्यक्तिज्ञानेनोत्तमानस्यतामिति स्त्रीलिङ्गेन परामर्शः ॥ त्रिगुणव्यक्तिं गुणत्रयस्य कार्यं ॥ अतएव विश्व-
तो मुखेनानाविधं त्रिगुणात्मकं विश्वमहंकारद्वारेण सृजती ॥ त्रिगुणकार्यस्य सूत्रसंज्ञायां कारणमाह ॥ यस्मिन्नि-
ति ॥ कारणभूते समष्टिरूपे यस्मिन्निदं विश्वं प्रोक्तं ग्रथितं ॥ वायुर्वै गौतमतस्तु जं वायुनावै गौतमस्तु त्रेणयं च लो-
कः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृष्टानीति श्रुतेः ॥ येन वाच्चात्मनोऽप्येण जीवः संसरति ॥ १७ ॥ तदेवं शि-

तामाह स्त्रीगुणव्यक्तिं सृजती विश्वतो मुखे ॥ यस्मिन् प्रोक्तमिदं विश्वं येन संसरते पुमान् ॥ १७ ॥ यथो-
र्णनाभिर्हृदयादूर्गं संतस्य वक्रतः ॥ तथा विहस्य भ्रूयस्तां प्रसत्येवं महेश्वरः ॥ ११ ॥ यत्र यत्र मनो
देही धारयेत्सकलं धिया ॥ स्नेहाद्देवाद्वा द्वापियाति तत्तत्स्वरूपतो ॥ ११ ॥ कीदः पेशस्तते
ध्यायन् कुड्यातेन प्रवेशितः ॥ यानि तत्तात्मतां राजन् पूर्व रूपमसंयजन् ॥ १३ ॥

॥ क्षितमर्थमुक्ता हि
स्तं माह ॥ एवेति ॥ हृदयादुहतां वक्रतः वक्त्रेण संतस्य प्रसत्ये विहस्य त्रीडितः ॥ ११ ॥ भगवद्भानपराणां तत्सा-
रूप्येन विवृणोति येशस्ततो भ्रमरविशेषात् ॥ ज्ञातमिहाह यत्र यत्रेति सकलमेकाग्रं ॥ ११ ॥ कुड्यां प्रवेशितः नि-
रुद्धः भवेन ध्यायन् सात्मतां तत्सारूप्यं सात्प्रतामिति पाठे तार्थता पूर्व रूपमसंयजन् नित्यस्यायमभिप्रायः
यदा तेनैव देहेनायं सारूप्यं दृश्यते तदा किं वक्तव्यं ॥ देहांतरेण सारूप्यं घटत इति ॥ १३ ॥ ॥

॥ रामः ॥

॥ ५५ ॥

खदेहादेव शिष्टितमाह ॥ स्वात्मनो देहाच्छिष्टितं ॥ १४ ॥ पुरुषे हेतुः विरक्तिविवेकयोर्हेतुः विरक्तिहेतुत्वमाह ॥ सत्त्व-
निधनं यस्य तिविनाशो विभ्रत्सा ॥ किंच सततं संततं आर्युर्दुर्कं दुःखमेवो नरोत्तरफलं विभ्रत् यद्वासतनार्तिरेव उ-
दकं उत्तरफलं यस्य तत्सत्त्वनिधनं विभ्रत् ॥ विवेकहेतुत्वमाह तत्त्वानीति ॥ यथा यथावत् ॥ एवं सत्युपकारित्वे पिदे-
हेनैवास्याकर्तव्यसाह ॥ तथापीति ॥ पारकं च श्रृणुलादिभक्ष्यमिति निश्चितवान् ॥ १५ ॥ सततार्युर्दुर्कतां प्र-

एवं पुरुषा एतेभ्यः शिष्टितामतिः ॥ स्वात्मोपशिक्षितां बुद्धिं श्रृणुमेव दतः प्रभो ॥ १४ ॥ देहोपुरु-
र्मेमविवेकविरक्तिहेतुर्विभ्रत्सत्त्वनिधनं सततार्युर्दुर्कं ॥ तत्त्वान्यनेन विभ्रत्तामियथा तथापि
पारकमित्यवसितो विचराम्यसंगः ॥ १५ ॥ जायात्मजायं पशुभ्यः स गृहात्तवर्गान्युत्पातियत्प्रिय
चिकीरययावितन्वन् ॥ स्वांते स ह्यमव रुद्धधनः स्वदेहः स ह्यस्य बीजमवसीदति वक्ष्यते ॥ १६ ॥

पंचयति जायेति द्वाभ्यां ॥ यस्य देहस्य प्रियचिकीर्षया भोगसंपादनेष्वया जायादिवर्गान्वितन्वन्मुत्पातियुक्तं पुरुषाक-
र्यभूतः स ह्यमव रुद्धधनः संचितानिधनानि येन स देहविवेकयोगवा ॥ स देहः स्वांते स्वस्यायुषो-
तोऽवसीदति नश्यति ॥ किंच देहनाशेपि न दुःखसमाप्तिरित्याह ॥ अस्य पुरुषस्य देहांतरे बीजं कर्म स ह्येति वक्ष्यते
वधर्मो यस्य स ॥ १६ ॥

॥भा.ए.९॥
॥५६॥

किं च जिह्वेति॥ अमुदेहं तदभिमानं चरुषं वा॥ एकतः रसं प्रति जिह्वा अयकं र्षेति आश्रितं नि॥ कर्हिकदाचि
तत्तर्षी विपासाजलं प्रति॥ शिश्नोऽप्यवायं प्रति॥ लवणं र्षी प्रति॥ उदरं अन्नमात्रं प्रति॥ अवलोकं प्रति॥ घ्राणे गंधं प्रति
चयलदृग्पं प्रति॥ क्वचक्वचित्॥ स्वस्वविषयं प्रति कर्मशक्तिः॥ अन्यदपि कर्म द्रिये लुप्तं तिष्ठेयं ति॥ २७॥ तदेवं दे
हो गुरु रिसादिविभिर्विरक्तिविवेकहेतुत्वमुपपाद्येहानीमस्य देहस्यापि हलं न त्वेदं र्षी यन्त्री श्वरनिष्ठा विधने स ह्येति द्वाभ्यां
पुराणि शरीराणि॥ पुरुषं पुरुषदेहं ब्रह्मणो बलौ काय अपरोक्षो धिषणा बुद्धिर्षं स्मिन्नते॥ तदुक्तं तासां मे पुरुषी

जिह्वैकतोऽमुमयकं र्षेति कर्हिकर्षी शिश्नोऽन्यतस्त्वगुदरं अवलोकं कुतश्चित्॥ घ्राणेन्यतश्चयलदृक् क्व
चकर्मशक्तिर्ब्रह्मसपत्न्यद्वयगोहयति लुप्तं ति॥ २७॥ स ह्यपुराणिविविन्यजयात्मज्ञात्पादशान्ति
रीरूपश्च नवगदं शमस्यान्॥ तैस्तैरनुष्टुहदयः पुरुषं विधाय ब्रह्मावलोकधिषणे मुदमापदेव॥ २८॥

प्रियेति॥ श्रुतिश्च पुरुषत्वे वा विस्तरा मास्मिन्सादि॥ ईश्वरो हि करणाधिष्ठात्री रग्यादिदेवताः वागादिभिः सह स
हवान्ताश्च तं प्रतिभोगार्थं शरीरमया चेतसु च ताभ्यो गोशरीरमश्च शरीरं यथाक्रममानीतवान्॥ ततस्तदेवताः सो
ब्रवीद्यथायतनं चक्षुरादिस्थानं अस्मिन् देहे प्रविशतेति॥ तदा हताभ्युदती सादि॥ तथा ताभ्यो गामानयता॥ अब्रुवन् नै
व नो यमलमिति ताभ्योऽश्मानयता अब्रुवन् नैव नो यमलमिति ताभ्यः पुरुषमानयता अब्रुवन् सुहृत्तं बनेति चाध्व॥

॥रामः॥
॥५६॥

तस्माद्ब्रह्मनां संभवानां जन्मनां अंते मानुष्यमनित्यमप्यर्थं देयुः पार्थे प्रापकं दैवात्पुत्रादहं अनुमत्यु अन्वनु निरंतरं
मत्स्यकोयत्यतन्वावन्नपतेत्तावदेव तत्तर्षी शिश्नोऽप्यवायं प्रति॥ विषयः पुनः पुनः सर्वे सर्वतः पश्चादियोनि
श्चयि स्यादेव॥ २९॥ तदेवं हे योयादेय विवेकं बहुधा निरूप्य दहानीं यदुत्तु कल्पः कविर्देहादिसादितत्रोत्तरमाह
एवमिति एवं बहुभ्यो गुरुभ्यः शिषितेव विविधज्ञानमेवा लोकः प्रदीयो यस्य सः स तस्य तं वा॥ आत्मविशेषणं॥ आत्मानि स्थि

तस्या सुदुर्लभमिदं बहु संभवांते मानुष्यमर्थं दमनित्यमपीह धीरुः॥ तर्णे यते तनपते दनुमत्यु या
वन्निः श्रेयसाय विषयः खलु सर्वतः स्यात्॥ २९॥ एवं संजातवैराग्यो विज्ञानालो क आत्मनि॥ विच
रामि मही मे तो मुक्त संगो न हं हतिः॥ ३०॥ न ह्येकस्माद्गुरोर्ज्ञानं सुस्थिरं स्यात्पुष्कलं॥ ब्रह्मेत
दद्वितीयं वैगी यते बहुधर्षिभिः॥ ३१॥

तुभ्यं गुप्रसु त्वैर्बहवो गुरवः॥ आश्रिताः तत्राह न ह्येकस्मादिति॥ बहुधा सप्रयेच निष्प्रपंच मेदाभेदादि
भिः॥ अपेभावः नैते परमार्थोपदेशा गुरवः॥ किं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामात्मन्यसंभावनादिमात्रनिवर्तकाः
तेषां च बहुलं युक्तमेवेति॥ ज्ञानप्रदं तु गुरुमेकमेव च ह्यति॥ महभिर्ज्ञां गुरुं शान्तमुपासीतेति॥ उक्तं च
तस्माद्गुरुं प्रपद्ये न जिज्ञासुः श्रेय उन्नममिति॥ ३१॥

॥ भा. ए. ९ ॥
॥ ५७ ॥

विश्वेदेवात्रैवः योगार्थिमायुः भवति हे हयाद्या इत्युक्तत्वात् ॥ यथागतं तथैव यद्व्यायया विसर्ज्यः ॥ ३३ ॥ भ
गवास्वीयं त्रस्तवितुलमिति प्रसाधते ॥ नः पूर्वेषां पूर्वज इति ॥ अत्र संग्रहः श्लोकाः ॥ कपोतमीनहरिणकुमा
रीगजपद्मगाः ॥ पतेगः कुकुरश्चासौ हेयार्थे गुरवो मताः ॥ मधुकनमधुहती च विंगलाचदयोः स्त्रियः ॥ उपारे

श्रीभगवानुवाच ॥ इत्युक्तास्य हं विप्रस्तमामं अगभीरधीः ॥ वंदितोऽभ्यर्चितो राज्ञाय यो प्रीतो य
थागतं ॥ ३३ ॥ अवधत्तवचः श्रुत्वा पूर्वेषां नः स पूर्वजः ॥ सर्वसंगविनिर्मुक्तः समचितो बभूव ह
॥ ३३ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवद्द्वव संवादे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

कार्यविज्ञाने शेषाः ॥ यथा ह्यो मताः ॥ तद्वदंतरभेदश्च तत्र तत्र स्फुटीकृतः ॥ अध्यायत्रितये चाष्टनवाद्यादी
रिताः क्रमात् ॥ ३३ ॥ इति श्रीभागवते टीकायां एकादशस्कंधे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ५७ ॥

॥ रामः ॥
॥ ५७ ॥

चतुर्विंशतिगुर्वोत्थालः स संभावनाभुवः ॥ उद्धवस्यात्मतत्त्वात्सैसाधनोक्तिरतः परैः ॥ १ ॥ दशमे देहसंब
धात्वे स्मृतिर्नात्मनः स्वतः ॥ इत्येतद्वर्णयामासमतोतरनिरासतः ॥ २ ॥ तदेवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुत्पन्नविवे
कः ज्ञानस्य तत्त्वज्ञानायादिति आरभ्य साधनास्य परिश्रान्तिर्भगवान् ॥ मयेति ॥ मया ये चराचराद्युक्तवैस्त्वधर्म
व्यवहितः अप्रमत्तः सन्तद्विरोधेन वर्णयामास ॥ ३ ॥ कथमकामात्मता संभवति तत्राह ॥ अन्वी

श्रीभगवानुवाच ॥ मयोदिते व्यवहितः स्वधर्मे शुभदाश्रयः ॥ वर्णश्रमकुलाचारमकामा
त्मा समाचरेत् ॥ १ ॥ अन्वीक्षीत विशुद्धात्मा देहिनां विषयात्मनो ॥ गुणेषु तत्त्वध्यानेन सर्वा
रेभ विपर्ययम् ॥ २ ॥ सुप्तस्य विषया लोकोऽध्यायतो वा मनोरथः ॥ नानात्मकत्वादिकलस्त
था भेदात्पथीगुणे ॥ ३ ॥

सौतेति स्वधर्मे विशुद्धचित्तः सन्तदेहिनां विषयेषु सत्त्वानि निवेशेन ये सर्वे
आरंभास्तेषां फले वैपरीत्यं पश्येत् ॥ एवं फलवैपरीत्यादकामः स्यात् ॥ २ ॥ किंचकाम्यविषयाणां निष्कामत्वात्
साहसुप्तस्येति ॥ विफलः अर्थशून्यः अत्रैव प्रयोगः ॥ इदं द्वितीयं देहिनां बुद्धिः सा विफलानां नानात्मकत्वादेदि
यकलाच्च मनोजन्यस्वप्नमनोरथवदिति ॥ ३ ॥

॥भा.१७.१॥ मोक्षार्थीनप्रवर्तते तत्र काम्यनिषिद्धयोः ॥ नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासयेति स्मृतिः ॥ अतः प्रवर्तते काम्यकर्मसंज्ञेत् ॥ निवर्तते नित्यनैमित्तिकमेव कुर्यात् ॥ आत्मविचारे तु सम्यक् प्रवृत्तौ निवर्तकर्मचोदनामपि नादियेत् ॥ किंतु यमानहि सादीना ॥ अमीक्षणमादरेण सेवेत ॥ औचादीस्तु नियमान् क्वचित् यथाशक्ति स्तदात्मज्ञानविरोधेन

निवर्तकर्मसेवेत प्रवृत्तमत्सरस्य जेत् ॥ जिज्ञासया संप्रवृत्तौ नादियेत् कर्मचोदनां ॥ ४ ॥ यमानभीक्ष्णं सेवेत नियमान् मत्सरः क्वचित् ॥ मदभिज्ञं गुरुं श्रोतुमुपासीत मदात्मकं ॥ ५ ॥ अमान्यमत्सरोदक्षो निर्ममो हृदसौ हृदः ॥ असत्सरोऽर्थजिज्ञासुरनस्युरमोघवाक् ॥ ६ ॥

यमान् हादशानियमांश्चैकोनविंशो ध्यायेव श्यति ॥ किंच यमेव व्यादरे परित्यज्य गुरुमुपासीते साहा ॥ मदभिज्ञमिति ॥ मदात्मकं मद्रूपं ॥ ५ ॥ गुरुसेवकस्य धर्मीनाह ॥ अमानीति ॥ दक्षः अनलसः निर्ममः जायादिषु ममतां शून्यः ॥ गुरोस्तु हृदसौ हृदः असरः अव्यग्रः अमोघवाक् व्यर्थो लापरहितः एतान्येव विषय

सलक्षणविज्ञेयानि ॥

॥रामः॥
॥५८॥

ननु स्वजायादिषु कथं निर्ममः स्यात्तत्राह जायेति ॥ औदासीन्यहेतुं विवेकं दर्शयति ॥ आत्मनो र्थप्रयोजनं सर्वत्र समभिव्यज्यन्ति ॥ अयं भावः सर्वदेहेष्व्वात्मन एव ताज्जायादिदेहे ॥ अन्यस्मिन् देहे ॥ आत्मनो र्थसुखादिसंख्येन केन विशेषेण ॥ एतेष्वेव ममताभिनिवेशे इत्येवमुदासीनः सन् गुरुं प्रपद्येति ॥ ७ ॥ अहोकोसौ देहमतिरिक्त आत्मा ॥ यस्यैकादर्थः सर्वेषु समः स्यात्तमाह ॥ विलक्षण इति ॥ स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयादात्मन्यः ॥ यतो विलक्षणः द्वेधा वैलक्षण्यं दर्शयति ॥ ईक्षिता स्वहृदि ॥ इष्टा हि देह्यादिलक्षणः स्वप्रकाशश्च जडात् विलक्षणः तयो

जयापसंगहक्षेत्रस्वजन इव विण्णदिषु ॥ उदासीनः समं प्रपद्य सर्वेष्वर्थमिवात्मनः ॥ ७ ॥ विलक्षणः स्थूलसूक्ष्मादेहादात्मैक्षिता स्वहृदि ॥ यथाग्निर्हरोरास्वादाहकोन्यः प्रकाशकः ॥ ८ ॥ निरोधोऽस्य सुबहन्नालेतल्लतानुगुणम् ॥ अणुप्रविष्ट आधत्ते एवं देहगुणान्वरः ॥ ९ ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥

रम्यदेहस्य तः यथाग्निर्दाहकः प्रकाशकश्च ॥ हास्यात्प्रकाश्याश्च दाहणः काथादन्यस्तद्वदिति ॥ ८ ॥ अनेनैव देहस्य तेन नित्यत्वा नादित्वविशुद्धैकत्वादयोपि सिध्यन्तीत्याह निरोधेति ॥ यथा च दाहं घृतः प्रविष्टो निस्तल्लतान्नादादीनां प्रीतिः ॥ ननु स्वतोनाशादिमान् ॥ एवं देहगुणाननित्यत्वादीन् देहात्यरो नित्यादिस्वरूपो व्यात्मानुभवति ॥ ततश्च नित्यत्वादिभिरपि वैलक्षण्यादन्यत्वमिति भावः ॥ ९ ॥

॥ भा. ए. १० ॥ नन्वेदीह संयोगात्तद्वर्माभासं घटते ॥ आत्मनस्त्वेसंगत्वात्कथं देहे न तद्वर्मासंबंधः ॥ संबन्धेवाकृतस्तन्नि
॥ ५९ ॥ वृत्तिस्तत्राह यो सा विनि ॥ युरु मस्येश्वरस्याधीनैर्मायागुणैर्व्योसौस्त्वक्षमः ॥ अयंच स्थलो देहो विरचितः पुंसो जी
वस्यार्थसंसारः तन्निबंधनस्तद्व्यासकृतः ॥ हियस्मादेवं तस्मादात्मविद्यातन्निवर्त्तकेत्याह ॥ आत्मनो विद्यावि
ज्ञानं तस्य स्थितं चेत् ॥ आधिदितिकायदेहे ॥ १० ॥ यस्मादेवं तस्माज्ज्ञासाया विचारेण आत्मस्थे ॥ आत्मनि

योसौगुणैर्विरचितो देहो यं युरु मस्य हि ॥ संसारस्तन्निबंधो यं पुंसोऽविद्याच्छिदात्मनः ॥ १० ॥ तस्मा
ज्ज्ञासायात्मानमात्मस्थं केवलं परं ॥ संगम्य निरसे देह तद्वस्तु बुद्धिं मथाक्रमम् ॥ ११ ॥ आचार्योऽरणि
राद्यः स्यादंते वास्युत्तरारणिः ॥ तत्संधानं प्रवचनं विद्यासंधिः सुखावहः ॥ १२ ॥

वस्थितं सम्यक् ज्ञात्वा ॥ एतत् एतस्मिन् देहादौ वस्तु बुद्धिं स्थूल सूक्ष्म क्रमेण निरसेत्यजेत् ॥ ११ ॥ गुणैर्ल
ब्धा विद्या सा अविद्या तत्कार्यं निरसनक्षमेति स्फुटीकर्तुं विद्योत्पत्तिमग्न्युत्पत्तिरूपकेण निरूपयति ॥ आचा
र्येति ॥ आद्यः अधरः तत्संधानं तयोर्मध्यमं मथनकाष्टं प्रवचनमुपदेशः विद्यातु संधिः संधौ भवन्नग्निरिव त
याच श्रुतिः ॥ आचार्यः पूर्व रूपं ॥ अंते वास्युत्तर रूपं ॥ विद्यासंधिः प्रवचनं संधानमिति ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ ५९ ॥

अग्निसादृश्यमेवाह वैशारदीति ॥ विशारदोऽति निपुणः तेन शिष्येण प्राप्ता तेन गुरुणो यदि वा अतिविशुद्ध बुद्धिः गुणका
र्यरूपं मायानिवर्त्तयति ॥ प्रहात्मकमेतद्विश्वे जीवस्य संसृतिनिमित्तं तान् गुरुणां श्रद्धा असमितं निरंधनः तस्मात्कार्यै
ण कारणेन विद्यया च व्यवधानाभावात्साक्षात्परमानंदरूपो भवतीति ॥ १३ ॥ एवं तावत्प्रकाशज्ञानस्वरूपो नित्य
एक एवात्मकत्वेत्तादृश्य अधोऽस्ति स्य देहो पाधिकाः तद्यतिरिक्तं च सर्वमनित्यं मायौ च ॥ अतः सर्वतो विरक्तः सत्त्वा
त्मज्ञानेन मुच्यत इत्युक्तं विलक्षणः स्थूल सूक्ष्मादित्यादिना ॥ तदेवं श्रुतिसमन्वयेन निरालोकेत्यर्थं मनोतरविरोधेन सं

वैशारदीयातिविशुद्ध बुद्धिर्धुनोति मायौ गुणसंप्रसूतो ॥ गुणोऽसंदृश्य हात्ममेतत्त्वयं च शास्त्रस्य स
मिदं थाग्निः ॥ १३ ॥ अथैषां कर्मकर्तृणां भोक्तृणां सुखदुःखयोः ॥ नानात्वमथ नित्यत्वे लोका काला गमात्मनो

देहो मा भूदिति तन्मते निराकर्तृ सुखावयति अथेति ॥ अथ मय से एषां जीवात्मनो कर्मकर्तृणां सुखदुःखयोर्भौक्तृणां च
नानात्वमिति ॥ एवं हि जैमिनीयामन्येते ॥ अहं प्रत्यय जीव एवात्मा स च प्रतिवारंभिन्नः कर्तृ भोक्तृ रूपश्च ॥ न तु त
त्वरूप भूतो निर्विकार एकः यस्यात्मा स्तीनियथाहुः ॥ अहं प्रत्ययविज्ञेयो ज्ञातव्यः सर्वदेवहीति ॥ तथा वै राग्ये च ना
संभवति ॥ तथा हि भोगस्थानानामनित्यत्वाद्देहाग्ये भवेत् ॥ भोगकालस्य वा ॥ न दुपायकर्म बोधका गमस्य वा भो
क्तृरात्मनो वा ॥ न त्वेन देहोऽस्तीत्याह ॥ अथ नित्यत्वे लोककाला गमात्मनो मन्यस इति ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ भा. ए. १ ॥

113011

नच सर्वं भोग्यानां विच्छेदान्माया मयत्वाद्दैराग्यं स्यादित्याह ॥ सर्वं भावानां स्रक्चंदनादीनां संस्थास्थितिः ॥ औत्पत्तिकी प्रवाहरूपेण नित्या ॥ तथा च वदेति ॥ न कदाचिदनीदृशं जगदिति ॥ अनस्तत्वात्तौ कश्चिद्दीश्वरोपि नास्तीति भावः किंच यथा यथावद्वत् ॥ न तु माया मयीत्यर्थः ॥ न चात्मस्वरूपभूतं नित्यमेकं ज्ञानमस्तीत्याह ॥ तदिति ॥ घटयटाद्याकारभेदेन धीर्जीयते ॥ अतोऽनित्याभिद्यते च ॥ अयं गृहो मियायः ॥ न हि नित्यज्ञानस्वरूप आत्मा ॥ अपि तु ज्ञानपरिणामवान् ॥ न च विकारित्वेन नित्यत्वप्रसंगः ॥ यथाहुः ॥ विक्रिया ज्ञानरूपास्य न नित्यत्वे विरोत्यत इ

मन्यसे सर्वभावानां संस्थास्त्यौ त्यन्निवीयथा ॥ ततदा कृतिभेदेन जायते विद्यते च धीः ॥ १५ ॥ एवम् ॥
 प्येग सर्वेषां देहिनां देहयोगतः ॥ कालवयवतः संति भावाज्ज्ञादयोऽसहत् ॥ १६ ॥ अत्रापि क
 र्मेणां कर्तुरस्वातंत्र्यं चलस्यते ॥ भोक्तुं श्रद्धुः स्वसुखयोः को न्वर्यो विवशो न जेतु ॥ १७ ॥ ध

नि॥ अतोऽमुं क्वाविं दियादिरहितस्य परिणामासंभवाज्जडत्वेन तस्मात्तेरपुरुषार्थत्वात्प्रवृत्तिरेव श्रेयसी
न निवृत्तिरिति॥ १५॥ तत्र तावत्तदुक्तं मंणीहस्यवैराग्योपपादनाय प्रवृत्तिमार्गस्यानर्थहेतुत्वं प्रपञ्चय
ति एवमपीत्यादिना॥ लोकानां लोकपालानामित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन॥ अंगहेउद्धव॥ कालावयवतः
संवत्सरदिस्त्वात्॥ १६॥ अत्रापि निस्वानं अपह्नौ दुष्कर्मलोडः स्वभोगस्य वासंभवादित्यर्थः॥ १७॥ ॥ ॥

॥ रामः ॥

三

ननु ये सम्यक् कर्म कर्तुं जानंति ते सुखिन एव ये तु न जानंति ते एव दुःखिन इति चेत् तत्राह नेति ॥ विदुषामपि क्वचि ।
 सुखेन विद्यते ॥ तथा च मूढानामपि दुःखेन विद्यते ॥ अतो वयं कर्म कुशलत्वात् सुखिन इति तेषां केवलं ह्येवा
 हे कार इत्यर्थः ॥ १८ ॥ अंगीकृत्याप्याह यद्वाति ॥ तं योगमुपायेन विदुर्यथा साक्षात् सुखं भवेत् ॥ १९ ॥ तथा हे का
 र इत्यपि यावज्जीवं सुखं भविष्यतीति चेत् तदेवाह केनिति ॥ यथा अंति केवर्तमानो मनुर्न तुष्टिं ददाति ॥ आर्घ्यान्तं वध

नदेहि नो सुखं किंचिद्विद्यते विदुषामपि ॥ तथा च दुःखं सदा नो दृष्ट्या हं करणे परं ॥ १८ ॥ यदि प्राप्तिं विद्या
ते च ज्ञानेति सुखं दुःखयोः ॥ तेऽप्यज्ञानविदुर्योगे मत्सुरेण भवेद्यथा ॥ १९ ॥ को न चर्यः सुखयत्नेन का
मो वा मत्सुरेति के ॥ आघाते नीयमानस्य वध्यस्येव न तुष्टिदः ॥ २० ॥ श्रुते च हृष्टवत्तदुष्टस्य र्धाऽ
स्तु पात्यवध्ययैः ॥ बहून्तरायकामलाह्वयिवद्वापि निष्कले ॥ २१ ॥

न्योक्ते सुखं नास्तीत्युक्तं ॥ लोकांतरे पितृवैवेसाह श्रुतमिति ॥ श्रुतं स्वर्गादितद्विदुष्टं ॥ स्पृष्टं परसुखा सह
नं ॥ अस्यापरगुणे दोषा विस्मरणं ॥ अस्यो नाराः व्योपप्लवः तैर्दुष्टं यद्वा व्यो नाराः ॥ अस्यो न्यस्याति
शयः तं दृष्ट्वा तद्मास्यादुःखमि त्यर्थः ॥ किंच व हवौ त राथा ने गुण्यादिरूपा विद्याय स्मिन् लोकाने सुखेन स्य नाव
त्तत्वं तस्मात्कृषिये था बहु विघात इत्युक्तं ॥ सुखेन श्रुतमपि निष्कलं ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ भा० ए० १ ॥
॥ ६१ ॥

विघ्नवैगुणाद्यभावमंगीकृत्यापिनात्रादुखं दुष्यतिहरमित्याह ॥ अंतरायैरिति पंचभिः ॥ निर्जितं साधितं ॥ १३ ॥ यज्ञै
र्देवता इति शास्त्रादित्याह ॥ १३ ॥ सयुष्यैरुपचिते सर्वभोगसंयमैर्देवीनां मध्ये विहरन् गंधर्वैरुपगीयते ॥
॥ १४ ॥ कामेन इच्छया गच्छता विमानेन किंकिणीजालमालिनाश्च दधंति कासम् ह शोभिना सह त्वीभिः

अंतरायैरविहतो यदि धर्मः स्वनुष्ठितः ॥ तेनापि निर्जितं स्थानं यथा गच्छति तच्छृणु ॥ १५ ॥
इष्टं ह देवतायज्ञैः स्वर्लोकां योजितः ॥ भुंजीत देववत्तत्र भोगान् दिव्यानि जार्जितान् ॥ १६ ॥ स्व
पुण्यापचितेषु भोगे विमान उपगीयते ॥ गंधर्वैर्विहरन् मध्ये देवीनां हृद्यवेषधक् ॥ १७ ॥ त्वी
भिः कामगयानेन किंकिणीजालमालिना ॥ श्रीउन्नवेदात्मपातं सुराक्रीडेषु निहंतः ॥ १८ ॥
तावत्समोदते स्वर्गोपावसु ल्ये समाप्नोते ॥ स्त्रीण्युल्लस्यत सर्वगनिष्ठकालचालितः ॥ १९ ॥
यद्यधर्मैरतः संग्राहसतां चाजितेन्द्रियः ॥ कामात्मा ह्यलोलुब्धः स्त्रैर्लोभत विहिंसकः ॥ २० ॥

सुराक्रीडेषु नंदनादिषु क्रीडात्मपातं न वेद ॥ २५ ॥ कालेन चालितः पालितः ॥ २६ ॥ प्रवृत्तिर्द्विविधा विध्यनुसा
रेण काम्ये कर्मणि वातलुंघनेनाधर्मैवातत्र काम्यकर्म प्रवृत्तेर्गतिरक्ता ॥ अधर्मप्रवृत्तेर्गतिमाह यदीति ॥ यदि चेत्प
नयः ॥ अजितेन्द्रियत्वात् कामात्मा ॥ अतः क्षयरणः ॥ अतो लुब्धो भोगतत्त्वाकुलः ॥ अतः स्त्रैर्लोभतः ॥ तदर्थे भूतवि

हिंसकः ॥ २० ॥
रामः ॥
॥ ६१ ॥

किंच दुष्टजनप्रलोभितो धनाद्यर्थे यश्च न अविधिना हन्वातमः ॥ स्थावरतां याति ॥ २८ ॥ एवं कर्मसु
प्रवृत्तस्य न सुखेन च निवृत्तिरित्युपसंहरति ॥ कर्मोपाति ॥ २९ ॥ तथापि लोकानां नित्यत्वाद्दमस्य
धर्मत्वाच्च लोकपालानां सुखमस्तीति चेत्त्राह लोकानामिति ॥ द्वौ परार्थौ परमायुष्यस्य तस्य च
स्वर्गोपि ॥ तथा च श्रुतिभिर्भास्मादातः यवते भीषो हेति स्वर्यः ॥ भीषास्मादग्निश्चेद्भस्म तस्य धी
धावति पंचम इति ॥ अतः प्रवृत्तिमार्गस्यैव मनर्थहेतुत्वादिरत्नपातौ निवृत्तिरेव युक्तेति तात्पर्यार्थः

यश्च न विधिना लभ्यते तद्भूतगणान्यजन् ॥ नरकानवशो जंतुर्मेलायास्तु त्वर्णतमः ॥ ३० ॥
कर्मोपातिदुःखादकीर्णिकुर्वन् देहेन तैः पुनः ॥ देहमाभजते तत्र किं सुखं मर्त्यधर्मिणः
॥ ३१ ॥ लोकानां लोकपालानां मद्रये कल्पजीविनां ॥ ब्रह्मलोपिभयं मनोदिपरार्थं परायुषः
॥ ३२ ॥ गुणाः सज्जति कर्मोपातिगुणानुसृजते गुणान् ॥ जीवस्तु गुणसंयुक्तो भुंक्तैर्कर्मफलमसौ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ एतेनैव स्वयमीश्वरत्वाविष्कारेणैश्वराभावांगीकारपरित्यक्तः ॥ अन्यदपि प्रोक्ता पूर्वमंगीकृतं निराकरोति चतुर्भिः
तत्र यदुक्तं कर्तृभोक्तरूपत्वात्मेति तन्निराकरोति ॥ गुणा इति ॥ गुणा इति द्रव्याणि कर्मोपाति सज्जति न तात्मा ॥ आत्मैवेन्द्रियाणि प्र
वर्त्तयन् कर्मोपाति करोतीति चेन्नैवाह ॥ गुणा इति ॥ गुणाः सत्त्वादिगुणानि द्रव्याणि अनुसृजते प्रवर्त्तयति ॥ न तात्मा अतः कर्तृत्वं
तावच्च स्तिभोक्तृत्वमप्योपाधिकमित्याह ॥ जीवस्त्विति गुणसंयुक्त इन्द्रियादि संयुक्त कुत इत्यत आह ॥ असौ तेषु अहंका

स्वामि सखे ॥ ३१ ॥

॥ भा० २०१ ॥
॥ ६३ ॥

यच्चोक्तमात्मनो नानात्वं तद्व्यौपाधिकमित्याह यावत्स्यादिति ॥ गुणानां वैषम्यमहंकारादिकार्यरूपं ॥ न त्वात्म
न एकत्वे कथं पारतंत्र्यमुक्तं ॥ कथं बालो कपलादीनामपि मद्रथमित्युक्तं तत्राह नानात्वमिति ॥ ३२ ॥ यच्च गूढ
मभिप्रेतं प्रवृत्तिरेव श्रेयसीति तत्राह यएतदिति ॥ एतद्गुणवैषम्यं तत्कृतं भोगं कर्म चेत्यर्थः ॥ उपासीरन्
यावत्स्याद्गुणवैषम्यं तावन्नानात्वमात्मनः ॥ नानात्वमात्मनो यावत्सारतंत्र्यं तदैव हि ॥ ३३ ॥ याव
दस्याः स्वतंत्रत्वं तावद्दीप्तरतो भयं ॥ यएतत्समुपासीरंस्ते मुह्यन्ति श्रुचार्पिताः ॥ ३३ ॥ काला
त्मागमोलोकः स्वभावो धर्म एव च ॥ इति मां बहुधा प्राहुर्गुणव्यतिकरे सति ॥ ३४ ॥ ॥ ॥
सेवेरन्लोकालीनामति सत्ता श्रुचार्पिताः प्रोताः संतो मुह्यन्ति ॥ ३३ ॥ न केवलमनित्यतामात्रं किं
तु मायामयत्वमपीत्याह काल इति ॥ स्वभावो देवत्वादियरिणामेहेतुः ॥ धर्मस्तद्गोचर एव ॥ गु
णव्यतिकरे मायाक्षौभे सति मां मेव प्राहुः ॥ न तु मद्यतिरिक्ताः सति ॥ ततो निवृत्तिरेव मुक्तिहेतुत्वाच्च यसी
निसिद्धं ॥ ३४ ॥

॥ रामः ॥
॥ ६३ ॥

एवं तावदेक एवात्मा तस्य च गुणकार्यदेह संबंधकृतः संसारः ॥ आत्मज्ञानाच्च मुक्तिरित्युक्तं ॥ विलक्षणः स्थूल सूक्ष्म
दिसादिनां ॥ तदेव च मनोतर निरसेन दृष्टी कृतं ॥ अथैवामित्यादिनां तत्र यच्छति गुणे द्विति ॥ अयमर्थः ॥ गुणेषु सत्सु मु
क्तिः सत्त्वेव वा ॥ आधे ज्ञानसाधनाभावाच्च मुक्तिः ॥ द्वितीये च गुणेषु वर्तमानोपितत्वात् कार्यदेहजेषु कर्मसु सुखादिषु च
कथं न बध्यते ॥ तथापि तेराकाशवदनादृतत्वाच्च बध्यत इति चेन्न हि बंधो न संभवतीत्याह ॥ अनपाहतः कथं बध्य
उद्वज्जवाच ॥ गुणेषु वर्तमानोपि देहजेषु न पाहतः ॥ गुणैर्न बध्यते देही बध्यते वा कथं विभो ॥ ३५ ॥ कथं वर्त
त विहरेत्कैवलायेतलक्षणेः ॥ किं भुंजीतो न विस्मयेष्यतीति सीतयानिना ॥ ३६ ॥ एतद्व्युत्पत्तमेव हीमश्रं
प्रश्रविहं वर ॥ निसमुक्तो निसवद एव कवेति मेधमः ॥ ३७ ॥ इति भागवते राकादभाक्त्वे दशमोऽध्यायः ॥ १ ॥
तदिति ॥ ३५ ॥ यदितु सत्त्वेव तदहंकारेण बध्यते तन्निवृत्त्या च मुच्यत इति मतं तर्हितं कार्यज्ञानव्यमितियच्छति ॥ बद्धो मु
क्तो वा कथं वर्तते तेसादि ॥ किं भुंजीत कथं भुंजीतेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ एतत् ॥ एतद्विषयं प्रश्रं ॥ किंच एक एवात्माऽनादिगुणसं
बंधान्निसवदः ॥ मुक्तेर्ज्येष्ठेऽनित्यत्वप्रसंगान्निसमुक्त इत्यप्यंगी कार्यस्यात् ॥ तत्र मेधमो भवतीत्याह निसवद इति
॥ ३७ ॥ इत्येकादशोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ भा. ए. ११ ॥
॥ ६३ ॥

एकादशोत्तुबदानां मुक्तानां चाथलक्षणं ॥ साधनोचतया भक्तेर्लक्षणं हरिणेति ॥ १ ॥ नित्यबद्धो नित्यमुक्त ए
क एवेति मे म्म इति यदुक्तं तर्हि वस्तुतो विरोधात्पतीतो वा ॥ नाद्यः संबन्धमोक्षयोर्वस्तुत्वाभावादित्याह बद्धो मुक्त
इति द्वाभ्यां ॥ आत्मा बद्धो मुक्तश्च मे गुणतः मद्धीनत्वादिगुणोपाधिनः ॥ न तु वस्तुतः ॥ न चोपाधिकत्वेऽपि तदुलपाका
दिबद्धत्ववद्वास्तवत्वं किं न स्यात्तत्राह ॥ गुणस्य मायाभ्रलताद्वन्धनं नास्ति ॥ अतएव मोक्षश्च नास्तीति ॥ ननु कथं स

श्रीभगवानुवाच ॥ बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मेन
वस्तुतः ॥ गुणस्य र्मयाभ्रलतान्मे मोक्षो न बन्धनम् ॥ १ ॥

वशात्त्र विरुद्धमुच्यते तत्राह ॥ इति मे व्याख्येति ॥ एवं मल्लतो निर्णयः ॥ अलमतिकृतं कैरित्यर्थः ॥ अ
थ चैवमन्वयः ॥ आत्मा बद्धो मुक्त इति व्याख्या उक्तिः सामे गुणतः महत् एकारतं व्यावृत्तं ॥ अत्र हेतुत्वेन गु
णनियन्तरि स्वस्मिंस्तद्यतिरेकमाह ॥ अतएव न मे बन्धनं मोक्षो वेति ॥ अन्यत्समानम् ॥ १ ॥ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ ६३ ॥

एवं कारणभूतगुणानां मायामयत्वाकार्यसंसृतिर्मायेति प्रयच्छति ॥ शोकमोहादिति ॥ यथा स्वप्नः आत्मनः बुद्धेरेव ख्यातिः
विवर्तस्तद्वत् ॥ १ ॥ अतो वस्तुविरोधस्तावन्नास्ति ॥ प्रतीतिस्त्वोपाधिकी घटत इति ग्राह ॥ विद्याविद्ये इति ॥ न न्येते मोक्षब
धावाभ्यामिति ॥ ननु शक्ती ॥ कुतः ॥ मे मायाया विनिर्मिते मायावदितरूपत्वात् ॥ बन्धमोक्षकरीत्येकवचनं द्विवचनायै

शोकमोहौ सुखदुःखदेहापत्तिश्च मायया ॥ स्वप्नो यथाऽत्मनः ख्यातिः संसृतिः न तु वास्तवी ॥ १ ॥
विद्याविधेममतन् विद्युद्वशरीरिणं ॥ मोक्षबन्धकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते ॥ ३ ॥ ॥ ॥

ननु तत्कार्यत्वे बन्धमोक्षयोरनादित्वनित्यत्वेन स्यात् ॥ तत्राह ॥ न आद्ये अनादी ॥ अतो यावदविद्योऽप्रवर्तयामि ता
वद्बन्धः ॥ यदा विद्योदहामि तदा मोक्षः स्फुरतीत्यर्थः ॥ तथा च स्कंदपुराणे ॥ बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः
कैवल्यदः परं ब्रह्मविस्तुरेव सनातन इति ॥ ३ ॥

॥ भा. ए० १५ ॥
॥ ६४ ॥

तत्र शरीर एव मिति बहुवचननिर्देशादियमेवेदं विरोधे उक्त इति भांति व्यावर्तयन् बंधमोक्षवस्थासु पयादयति ए
कैकस्येवेति ॥ तर्हि किमात्माऽभेदान्नापि बंधः ॥ नहीसाह ॥ अस्य जीवस्येवेति ॥ नान्नात्माभेदे जीवो नाम को न्योस्ति यथुक्
कथं वंधमोक्षसु खटुः खादियवस्थातत्राह ॥ ममांशस्य ॥ अयं भावः ॥ अथैकस्यापि चंद्रादेर्जलाद्युपाधिना विंशति
विंशतयो भेदः ॥ यथा च तत्र जलकृताः कंषादयः प्रतिविंबस्येव ॥ यथा च तत्रा प्रतिविंबानामप्युपाधिभेदेन भेदादेक
स्मिन्नुदकुं भेभनेत हत प्रतिविंबस्येव वै वैकं ॥ नान्यगतस्य ॥ तथा विद्यायां प्रतिविंबितस्य महेशस्य जीवस्यैव तत्कृतौ

एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महामते ॥ बंधोऽस्याऽविद्यया नादि विद्यया च तथेतरः ॥ ४ ॥ अथ
बद्धस्य मुक्तस्य वैलक्षण्यं वदामि ते ॥ विरुद्धधर्मौ स्तातस्थितयो क धर्मिणि ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥

बंधः ॥ तस्य चोपाधितो भेदान्नानायवस्येति ॥ तथा चाहः यथैकस्मिन् यथाकाशे रजो धूमादिभिर्युते ॥ न सर्वे संप्रयुज्यं
ते तथा जीवाः सुखादिभिरिति ॥ एतच्च तिरहस्यं स्वबुद्ध्या निश्चेतव्यमिति संवोधयति ॥ हे महामते ॥ इतरो मोक्षः ॥ ४ ॥
तदेवं व्यवस्थासु पयाद्युक्थं वर्तते सादिवैलक्षण्यप्रशस्योत्तरमाह ॥ अथेति ॥ तच्च वैलक्षण्यं द्विविधं ॥ जीवेश्वर
योरेकं जीवानां चैकं ॥ तत्र जीवेश्वरयो वैलक्षण्यमाह विरुद्धधर्मौ स्तातस्थितयो क धर्मिणि ॥ ५ ॥
मिणि शरीरे नियमनियंतरेन स्थितयोः ॥ ५ ॥

॥ रामः ॥
॥ ६४ ॥

सुपर्णो वृक्षात् क्षिणविवदेहात् ॥ सुदौ चिद्रूपतात् ॥ सखायौ दैकमत्याच्च ॥ यदृच्छया अनिरुक्तया च श्रुत
इति वृक्षो देहः ॥ ऊर्ध्वं मूलमर्वा कृशाखे वृक्षं यो वेद संप्रतीति श्रुतेः ॥ ऊर्ध्वं मूलमधः शाखमश्वत्थे प्राहरमयमिति
सप्ततेश्च ॥ तस्मिन् कृतं नीडं निकेतने हृदयं यथाभ्युत्थते ॥ तयोर्मध्ये एको जीवः पिप्यलान् पिप्यली श्वत्यः देहः तस्मि
न्मदनीये कर्मफलमित्यर्थः ॥ खादति भक्षयति अन्यः ईश्वरः निरन्नः अभोक्ता पिनिजानंदत्तो बलेन ज्ञानादिना

सुपर्णो वेतौ सदृशौ सखायौ यदृच्छया तौ कृतनीडौ च वृक्षौ ॥ एकस्तयोः खादति पिप्यलान् म
न्योनिरन्नो पिबलेन भक्षयान् ॥ ६ ॥ आत्मानमयं च स वेद विद्वानपिप्यलाहो न तु पिप्यला
हः ॥ यो विद्यया युक्तस्तु नित्यबद्धो विद्यामयो यः स तु नित्यमुक्तः ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥

त्वाभयान् अधिकः ॥ प्रतिश्रुत्वा सुपर्णो सुयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ॥ तयोरन्यः पिप्यलं स्वादय
न श्रुत्वा अभिवाकशीताति ॥ ६ ॥ बलाधिक्यमेवाह आत्मानमिति ॥ अतः यो विद्यया युक्तस्तु नित्यबद्धः अ
नादिबद्धः यस्तु विद्याप्रधानः स तु नित्यमुक्तः ॥ मायाया अनावरकलात् आश्रयाव्यामोहकलाच्च ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥

॥ भा० ए० १४ ॥
॥ ई ई ॥

एवं तावद्दसुक्तयोः स्वसंवेद्यमेव वैलक्षण्यमुक्तं इहानीकैर्वाज्ञायते लक्ष्यैरित्यस्योत्तरतया परैरपि सुज्ञेयं वैलक्ष-
ण्यमाह ॥ यस्यात्मेनि त्रिभिः ॥ हिं सैर्दुर्जनैरन्यैर्वाप्राणिभिः ॥ यस्यात्मा देहः पीडाते ॥ यद्येदेया येन केनापि क्वचिक्वचि-
दर्थ्यते वा ॥ स बुधश्चेत्तत्र न व्यतिक्रियते ॥ नाति विक्रियत इत्यर्थः ॥ तदुक्तं याज्ञवल्केना ॥ यः केन केनितुदनि चेदने-
यश्च लिपति ॥ अकुक्षोरियुष्टश्च समस्तस्य च तस्य चेति ॥ १५ ॥ किंच साधु साधु वा कुर्वतो वदतो वदतो वा जनान्

यस्यात्मा हिंस्यते हिं सैर्येन किंचिददृष्टया ॥ अर्चने वा क्वचित्त्र न व्यतिक्रियते बुधः ॥ १५ ॥ नस्तु वी-
त न निंदेत कुर्वतः साधु साधु वा ॥ वदतो गुणदोषाभ्यां वर्जितः समदृष्टुनि ॥ १६ ॥ न कुर्यान्न वदेत्
किंचिन्न ध्यायेत्साधु साधु वा ॥ आत्मारामो मया ह्यस्या विचरेज्ज उवन्मुनिः ॥ १७ ॥ वाक् ब्रह्म ॥
लिनि स्मातो न निस्मायात्परे यदि ॥ श्रमस्तस्य श्रम फलोऽप्यधेनुमिव रक्षतः ॥ १८ ॥ अ ॥

नस्तु वीतः ॥ न च निंदेत ॥ यो लौकिक व्यवहारे विमुखः समुक्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥ अपि च न कुर्यादिति यो है हि केपि कर्मण्यु-
दासीनः समुक्तः इतरो वद इत्यर्थः ॥ एतावदेव सदीणि मुमुक्षोः साधनानि ज्ञातव्यानि ॥ १७ ॥ यस्तु केवलं शब्दब्रह्मण्यभिज्ञः
प्राडित्यमात्रं श्लाघी न तत्तैः साधने स्तदर्थं निश्चिन्तयेत् ॥ तं निंदति वाक् ब्रह्मणि निस्मातः अर्थतः पारंगतोऽपि परे ब्रह्मणि
न निस्मायात् ॥ ध्यानाद्यभियोगेन कुर्वतो तस्य शास्त्र श्रमः श्रमैकफलः न तु पुरुषो र्थेययेव साधी ॥ अधेनुं चिरप्रस्तुतां १८

॥ रामः ॥
॥ ई ई ॥

एव देवाः न्यार्थे निदर्शनैः प्रयच्छति गामिति दुस्तत इति दोहः ॥ यः दुःस्थो हो हो नोत्तरत्र हो स्थो स्ति यस्यास्तो अर्थश्च
न्यो असती भार्यो कामश्च न्यो देहं पराधीनं प्रतिक्षणं दुःखदेतुः ॥ असत्प्रजो ह्यष्टाष्ट साधनं न्येयुत्रां ॥ अतीर्थी
कृतं आगमते प्राप्तेऽहं दुःखीति दुरितापादकं ॥ अंगदे उद्धवदुःखानंतरं दुःखमेव यस्य सः रक्षति ॥ १९ ॥ मया ही-
ना वाचमित्युक्तं विदुषोति ॥ यस्या जगतः शोधकं चरित्रं न स्यात् ॥ किंतु ॥ अस्य विश्वस्य स्थित्यादिरूपं ॥ तदेतुरि-

गा दुःस्थो हो हो मसती च भार्यो देहं पराधीनमसत्प्रजो च ॥ विनंततीर्थी कृतं मे गवाचं हीनां मया रक्षति दुः-
खदुःखी ॥ १९ ॥ यस्या न मे पावनं मे गकर्मस्थितु इव प्राणनिरोधमस्य ॥ स्त्रीलावतारे स्थितजन्मवास्याहं
ध्यागिरंतां विदुषा न धीरः ॥ २० ॥ एवं जिज्ञासया पोष्य नाना त्वभ्रममात्मनि ॥ उपारमेत विरजे मनो
मय्यर्थं सर्वमे ॥ २१ ॥

त्यर्थः ॥ स्त्रीलावतारे युर्दं स्थितजगतः प्रेमास्यदं श्रीरामकस्यादि जन्मवानस्यात्तो निष्कलं गिरं धीरो धीमान्नुधा-
रयेत् ॥ २० ॥ उक्ते ज्ञानमार्गे मुय संहरति ॥ एवं निश्चिंत्य विचारेणात्मनि नाना त्वभ्रमं देहाद्यध्यासं निरस्य निर्मलं म-
नो मयि सर्वमेपरिपूर्णे समर्थं संधार्य उपारमेत् ॥ न शास्त्रं प्राडित्यमात्रेणैव ॥ २१ ॥ ॥ अ ॥ ॥

॥ भा. २. ११ ॥
॥ ६७ ॥

यद्यनीशः अशक्तः तर्हि आस्तामिदं मङ्गलं वैवर्तयार्थं विवक्ष्यसीत्याह ॥ महर्षेण ॥ १३ ॥ कर्मभिर्विशुद्धसत्त्वस्यांतरंगो भ
क्तिमाह ॥ अहं लुरिति वाभ्यो ॥ अभिनयन्त्ययमनुकुर्वन् ॥ १३ ॥ आचरन्नेवमानः ॥ १४ ॥ सतश्चानेन प्रकारेण मयि सत्संगे
नलं व्यपामन्त्यासक्तः मोक्षपासितायाता भवति ॥ सच ध्यानशीलः सद्भिर्देवैर्निश्चितं सुखेनैव मे यदं स्व रूपं प्रा

यद्यनीशो धारयितुं मनो ब्रह्मणि निश्चलं ॥ मयि सर्वो लिकर्मो लिनिर्यक्षः समाचर ॥ १३ ॥ अहं लुर्मे कथा
॥ १४ ॥ अथ वन्तु मङ्गलं कथावनी ॥ गायन्तु स्मरन्कर्मजन्म च भिनयन्तु ह ॥ १३ ॥ महर्षे धर्मकामार्थीना
चरन्मदपाश्रयः लभते निश्चला भक्तिं मयि देवसनातने ॥ १४ ॥ सत्संगलब्ध्या भक्त्या मयि मोक्ष उपा
सितः सदैव मे दृष्टिर्तसद्भिर्जसा विन्दते यत् ॥ १५ ॥ अथ वत् ॥ साधुस्तत्तन्मम श्लोकमतः कीदृश्विधः
प्रभो ॥ भक्तिस्त्वय्युपयुज्येत कीदृशी सद्भिर्गृहता ॥ १६ ॥ एतन्मे पुरुषाध्यक्षं लोकाध्यक्षं जगत्प्र
भो ॥ प्रणम्या यानुरक्तो ययन्नाय च कथ्यतां ॥ १७ ॥

तत्र सत्तो भक्तेः श्रवणं पश्यति साधुरिति ॥ साधवः स्वस्वमतिपरिकल्पिताः संति बहवः ॥ तव तु कीदृशः सं
मतः भक्तिरपि बहुविधा लोके कीदृशी पुनस्त्वय्युपयुज्यते ॥ सद्भिश्च नारदादिभिर्गृहता ॥ १६ ॥ एतच्च कथ्यतां
इदं चानिगुह्यं त्वयैव वक्तव्यमिहैव मा विष्करोति ॥ हे पुरुषाध्यक्षे त्यादिना ब्रह्मादिनियंतः ॥ १७ ॥

॥ रामः ॥
॥ ६७ ॥

अत्र हेतुः त्वमिति ॥ व्योमवदसंगः यतः प्रकृतेः परः स्वैवामिच्छया उपात्तं च यत्कथं रिमितं वक्ष्ये न स ॥ १८ ॥
तत्र त्रिशलक्षणैः साधुं निरूपयति ॥ अहं लुरिति च भिः कथा लुपरदुःखाः सहिष्णुः ॥ सर्वदेहिनां केचि
दपि अकृतज्ञो हः ॥ तितिक्षः क्षमावान् ॥ सत्यसारं स्थिरं वलं वायस्य सः ॥ अनवधात्मा अस्त्रादिरहितः
सुखदुःखयोः समः यथा वाक्ति सर्वेषामुपकारकः ॥ १९ ॥ कामैरक्षमितचितः होतः संयतवाह्येन्द्रियः मृदुः अ
तंब्रह्मपरमं व्योम पुरुषः प्रकृतेः परः ॥ अवतीर्णो सि भगवन्स्वेच्छया ज्ञप्य पश्यन् ॥ २० ॥ श्रीमग
वान् ॥ अहं लुरकृतज्ञो हस्तिनिष्ठः सर्वदेहिनां ॥ सत्यसारोऽनवधात्मा समः सर्वोपकारकः ॥ १९ ॥
कामैरहनधीर्हो तो मृदुः श्रुचिरकिंचनः ॥ अनीहो मितभुक् शान्तः स्थिरो मछरलो मुनिः ॥ २० ॥ अ
प्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् जितघ्नः ॥ राः अमानी मानदः कल्यो मैत्रः कारुणिकः कविः ॥ २१ ॥

कविनचिनः श्रुचिः सहाचारः अकिंचनः अपरिग्रहः अनीहः दृष्टक्रियाशून्यः मितभुक् लब्धाहारः शान्तः नियतो
तः करणः स्थिरः स्वधर्मे मछरः मदेकाश्रयः मुनिः मननशीलः ॥ २० ॥ अप्रमत्तः सावधानः गभीरात्मानिर्विका
रः धृतिमान् विपद्यप्यहं यलः जितघ्नः गुणः कल्पिपासेणोऽकमोहोऽग्रमय्युद्धर्मयः एतेजितायेन सः अमानी नमा
नाकोऽक्षी अन्येभ्यो विमानदः कल्यः परबोधने दृष्टः मैत्रः अवंचकः कारुणिकः करुणयैव प्रवर्तमानः नृदृष्टो

अनकविः सम्यक्ज्ञानी ॥ २१ ॥

॥ भा. १०. ११ ॥

॥ ६९ ॥

॥ ४४ ॥ इहानी मेकादशपूजाधियानान्याह ॥ सूर्य इति हे भद्र ॥ ४५ ॥ अधिष्ठानभेदेन पूजासाधनान्याह सूर्य इति
विभिः ॥ त्रयाविध्यास्तैः स्थानादिना ॥ अंगहे उद्धवा ॥ यवसादिना तृणादिना ॥ ४३ ॥ बंधुसक्त्या बंधुवत्समानेन ॥ ह

यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः ॥ तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानीं स्यात्कल्पते ॥ ४१ ॥ सूर्यो मि
त्रोऽस्त्रलो गावो वैश्रवः खं मरुज्जलं ॥ भूतात्मा सर्वभूतानि भद्रपूजापदानि मे ॥ ४२ ॥ सूर्येतु वि
द्यया त्रय्याह विषा म्नो यजेत मां ॥ आतिथ्येन तु विप्रा ग्म्ये गोश्वे गयवसादिना ॥ ४३ ॥ वैश्रववे बंधु
सक्त्या हृदि खे ध्यानमिच्छया ॥ वायो मुख्यधिया तोये द्रव्ये स्तोययुरस्तु तैः ॥ ४४ ॥ स्थंडिले मंत्र
हृदये नैर्गैरात्मानमात्मनि ॥ क्षेत्रज्ञे सर्वभूतेषु समत्वेन यजेत माम् ॥ ४५ ॥ धिष्ये धिष्ये धितिम
द्रुपं शंखचक्रगणबुजैः ॥ युक्ते चतुर्भुजं शो तं ध्यायन् च तस्मादित ॥ ४६ ॥ ॥ ॥ ॥

दिवे हृदयाकाशे ॥ मुख्यधिया प्राणदृष्ट्या ॥ तोये तोयादिभिर्द्रव्यैः स्तुत्येण हिना ॥ ४४ ॥ स्थंडिले भुवि मंत्रहृदये
रहस्यमंत्रव्यासैः ॥ ४५ ॥ सर्वोधिष्ठानेषु ध्येयमाह धिष्ये धितिः ॥ इति अनेन प्रकारेण एषु धिष्ये ॥ ४६ ॥ ॥ ॥

॥ रामः ॥

॥ ६९ ॥

उक्ता यामकैः फलमाह इथापूर्तेति ॥ स इति द्वितीया भक्तिः ॥ अस्याः भक्तेरंतरंगसाधनमाह ॥ इत्येवमत्र स्मृतिं साधुसेव
याभवति ॥ यदा स्मृतिर्ज्ञानं ॥ ततश्च दृढभक्तिमत्तः पुंसः साधुसेवयामतज्ञानं भवतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ज्ञानभक्तिमागोबुक्तौ
तत्र ज्ञानमार्गोदयिभक्तिमार्गश्चेच्छ्रद्धाह प्रायेणेति ॥ सत्संगेन यो भक्तियोगः ॥ तेन विनोयायः संसारतरणेन विद्य
ते ॥ सत्संगेनेत्यत्र हेतुमाह ॥ हियस्मात्सतामहं प्रायणं प्रवृत्तमयं न आश्रयः ॥ अतः सत्संगो मय्यंतरंगदस

इथापूर्तेन मामेव योजयेत्तस्मादित ॥ लभते मयि स इति मत्स्मृतिं साधुसेवया ॥ ४७ ॥ प्राये
णाभक्तियोगेन सत्संगेन विनोदव ॥ नोपायो विद्यते सम्यक्प्रायणं हिसतामहं ॥ ४८ ॥ अथै
तत्परमं गुह्यं श्रुत्वा तोयदुर्भेदन ॥ सुगोप्यमपि ब्रह्मामित्वं मे भूयः सुहृत्सखा ॥ ४९ ॥ इति श्री
भागवते एकादशस्कंधे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ ४८ ॥ ॥ ॥ इहानी सौख्ययोगादीनि साधनानंतरसाधे
क्षानिसव्यभिचाराणि च सत्संगस्तु स्वतंत्र एव समर्थः ॥ फलाव्यभिचारी चैतिवर्णयितुमाह अथेति ॥ एतद्वक्ष्यमाणं
परमं गुह्यं ॥ अतः श्रुत्वा त्वर्थः ॥ ४९ ॥ इति भागवतभावाद्यर्थदीपिकाया मेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ॥

भा. २. १९
७०

द्वादशोसाधुसंगस्य महिमा वर्णितः पुनः कर्मानुष्ठानतत्यागव्यवस्थाचततः परं ॥ १ ॥ नरो धयति न वशी करोति
योगः आसनप्राणायामादिः ॥ सोख्येतत्तानो विवेकः ॥ धर्मः सामान्यतोऽहिंसादिः ॥ स्वाध्यायो वेदजपः ॥ नयः क
आदिः समाः संन्यासः इष्टापूर्तच ॥ तत्रेष्टमग्निहोत्रादिः ॥ पूर्वैकपारमादिनिर्माय ॥ दक्षिणाश्वेन सामान्यतोदाने

श्रीभगवानुवाच ॥ नरो धयति मां योगेन सोख्ये धर्म एव च ॥ न स्वाध्यायस्ते पत्यागोनेष्टा पूर्वैर्न दक्षि
णा ॥ १ ॥ व्रतानि यज्ञश्च दंति तीर्थानि नियमायमाः ॥ यथावरं धेसत्संगः सर्वसंगपहो हि मां ॥ २ ॥
सत्संगेन हि हैते यातु धाना मगाः खगाः ॥ गंधर्वाप्सरसो नागाः सिद्धाश्चरणा गुह्यकाः ॥ ३ ॥ विद्या
धरामनुष्येषु वैश्याः शूद्रास्त्रियोऽसृजाः ॥ रजस्तमः प्रहयंते स्तस्मिन् स्तस्मिन् पुन्ये ॥ ४ ॥ बहवो म
त्यहं प्राप्तास्त्वाष्टकायाधवा हयः ॥ दृषपर्ववलिर्बालो मयश्चाथ विभीषणः ॥ ५ ॥ सुग्रीवो हनु
मान् शो गजो गध्रो वणिकपथः ॥ व्याधः कुजो ब्रजे गोप्यो यज्ञपत्न्यस्तथा परे ॥ ६ ॥

ताम्येकादशपुत्रवासाहीनियज्ञः देवपूजा ॥ छंदोसि रहस्यमंत्राः ॥ अवरं धेवशी करोति ॥ १ ॥ ३ ॥ ४ ॥ लाष्टोदवः
कायाधवः प्राहादः ॥ ५ ॥ कसो जववान् ॥ गध्रो जययुः ॥ वणिकपथस्तुलाधरः ॥ व्याधः धर्मव्याधः यज्ञपत्न्यः दीक्षितभार्यः ॥ ६ ॥

रामः
७०

तेषां सत्संगव्यतिरिक्तसाधनोत्तरा भाविमाह तेनाधीत इति ॥ न अधीताः श्रुतिगणयैः ॥ तदर्थेन उपासिता महत्तमा
यैः ॥ तेनथा ॥ किंच ॥ अत्र तात ततपसः ॥ न व्रतानि येषां ॥ न तस्मान्निर्गतोसि यैः ॥ ते च ते च तथा ॥ सत्संगादिति सद्भिः
संगो नाम मयैव संग इत्यभिप्रेत्योक्तं ॥ यदा स्वसंगस्यापि सत्संगत्वं विवक्ष्यते स्वस्यापि सत्त्वात् ॥ यदा महीयानो सं
गादित्यर्थः ॥ १ ॥ तत्र ह्वाही नो भवतु नाम केचिद्विस्तारधनोत्तरं ॥ गोपीप्रभृतीनां तु नान्यदस्तीत्याह केवलेनेति स
त्संगलब्धेन केवलेनैव भावेन प्रीत्या ॥ नगाः यमलार्जुनादयः ॥ नागाः कालियादयः ॥ यदा तदानीं तन सर्वतरुगुल्मादीना

तेनाधीतश्रुतिगणनोपासितमत्तमाः ॥ अत्र तात ततपसः सत्संगानामुपागताः ॥ १ ॥ केवलेन
हि भावेन गोप्यो गावो न गामगाः ॥ येन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरंजसा ॥ २ ॥ येन योगेन
सोख्येन दानव्रततपो धरैः ॥ व्याख्या स्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपि ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मयि न गवति भावोस्तीति गम्यते ॥ तदुक्तं भगवतैव ॥ अहो अमी देववरा मराचिंते पदो बुजंते सुमनः कलाहं
नमंस्तु यादाय शिखामिरात्मनस्तमोपहृत्यैत रुजमयत्नतमिसादिसिद्धाः कृतार्थाः संतः ईयुः प्राप्नुः ॥ २ ॥ स्वप्रा
प्ते ईर्लभतामाहयमिति ॥ योगादिभिः कृतप्रयत्नोपियेन प्राप्नुयात् ॥ तं मामीयुरिति पूर्वैर्यान्वयः अवचप्रथमं या
गोप्यः यश्चाह योवा श्रीकृष्णेन सह संगताः ते संगः तत्संगो येषां सत्संगः तेन च तेषां भक्तिरिति ज्ञातव्यं ॥ ९ ॥ ॥

॥ भा. ए. ११ ॥
॥ ७९ ॥

गोपीनां मावं प्रपंचयति रामे लेति चतुर्भिः ॥ श्वाफल्किना अकूरेण मयि प्रणिने सति मे मनो न्य सुखाय न ह श्रुः
कुतः वियोगे नृती ब्रौडुः सह आधिर्यो सांताः ॥ अत्र हेतुः मयि विगाढेन अतिद्वेने भावेन प्रेम्णा अनुरक्तानि से
सक्तानि चिन्तानि सांताः ॥ १० ॥ तीव्राधिलं व्यनक्ति ता इति सया सह एव क्षयात्रयः क्षणार्धवन्नीताः तार
वयुनर्मया हीनास्ता सां कल्पसमावभूवुः कथं भूतास्ताः वाचाम गोचर इत्यर्थः ॥ ११ ॥ किंच एव तीव्राधयस्ताः

रामेण सार्धं मथुरां प्रणीते श्वाफल्किना मय्यनुरक्तचित्ताः ॥ विगाढभावेन न मे वियोग तीव्राध
यो न्य ह ह श्रुः सुखाय ॥ १० ॥ तास्ताः क्षयाः प्रेम्णतमेन नीता मयैव हृदयवर्ण गोचरेण ॥ क्षणार्धवन्ताः
पुनरेगता सां हीना मया कल्पसमावभूवुः ॥ ११ ॥ तानाविद मय्यनुषंगवद्भियः स्वमात्मान
मदस्तथेह ॥ यथा समाधौ मुनयोऽधितो येन धः प्रविष्टा इव नामरूपे ॥ १२ ॥ ॥ मोहमियेणस

माधिप्राप्ता इत्याह ता इति ॥ मयि अनुषंगेण आसत्तावद्वाधियो याभिस्ताः स्वमात्मानं स्वदेहं अहः दूरस्थं इ
हं सन्निहितं च नाविदन् ॥ यद्वा स्वयति युक्ता हि मम तास्य देहं आत्मानं अहंकारास्य देहं अहः परे लोके इहं इहं मे
के च नाविदन्ति ॥ यथा मुनयः समाधौ नामरूपेन विदुस्तद्वत् ॥ किंतु अधितो येन धः इव मयि प्रविष्टा इत्यन्वयः ॥ १२ ॥

॥ रामः ॥

॥ ७९ ॥

॥ १२ ॥

एवं ता अवलाः केवलं मत्कामाः अस्वरूपविदः स्वरूपं तु न जानंति ॥ तथापि सत्संगात् जारं ब्रह्म जारबु द्विवेद्यमपि
ब्रह्म स्वरूपमेव मां परमं प्राप्नुयिष्ये ॥ १३ ॥ तस्मादेवं भूतो मद्भजनप्रभावः तस्मात्वेवोद नो श्रुतिप्रतिबोद नो स्मृति
च ॥ यद्वा विधिनिषेधं च उत्सृज्य ॥ १४ ॥ मां शरणं याहि ॥ मयैवाऽकुतो भयः स्याः भव ॥ १५ ॥ पूर्वतावन्मयेदिनेष्वहि

मत्कामारमणं जारमस्वरूपविदो वलाः ॥ ब्रह्म मां परमं प्रापुः संगस्थत सह स्वभाः ॥ १३ ॥ तस्मात्त्वं
मुदबोत्सृज्य चोद नो प्रतिबोद नो ॥ प्रवृत्ते च निवृत्ते च श्रोतव्यं श्रुतमेव च ॥ १४ ॥ मामेकमेव शर
णमात्मानं सर्वदेहि नो ॥ या हि सर्वात्मभावेन मया स्यात्स कुतो भयः ॥ १५ ॥ उद्ववउवाच ॥ संशयः प्र
प्यतो वाचं तव योगे श्वरे श्वर ॥ न निवर्तेत आत्मस्थो येन ब्रह्मति मे मनः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तः स्वधर्मे स्थित्यादिनां कर्मकर्तव्यमित्युक्तं ॥ इहानीतु सर्वं यत्कामांशरण्या हीत्युच्यते ॥ तत्र किमात्मानः कर्तृत्वा
द्यस्ति वेसात्मस्यः आत्मविषयः संशयो न निवर्तते ॥ यद्वा कर्मकार्यं स्याज्यं वेसात्मस्यः हृदि स्थः संशयो न निवर्तत इति
पृच्छति संशय इति ॥ येन संशयेन ॥ १६ ॥

॥ भा० १० ॥ उत्तरं स एष इत्यष्टमिः अयेभावः ईश्वरस्तावत्स्वमायावशात्प्रयंचात्मनाभानि । तस्य ये चाध्यासाच्च जीवाः ।
 ॥ ७१ ॥ नामनाद्यविद्ययाकर्तृत्वादि । ततो विधिप्रतिषेधाधिकारः । तदानीं सत्त्वशुद्धयर्थं कर्माणि कुर्वितुं सत्त्वे
 शुद्धेषु नः कर्मजा अपरिहाराय भक्तिविशेषकं कर्मादरं परित्यज्य हृदविश्यासेन भजेत्युक्तं । जातानां तु विद्यायां
 न किंचित्कर्तव्यमस्तीति । तत्र तावद्दीप्त्यादा गादीदियद्वारा जीवसेस्तिकारणभूतं प्रयंचोहममाह सार्धं
 अतुर्भिः स एषः अयरोक्षः जीवयतीति जीवः परमेश्वरः । अयरोक्षत्वे हेतुः । विवरेषु आधारदिचक्रेषु प्रसूति
 रिव प्रसूतिरभिव्यक्तिर्यस्य सः । तायेवाभिव्यक्तिमाह घोषेणेति । घोषेण यराख्येन नादवता प्राणेन सह गुह्यो आ
 श्रीभगवानु । स एष जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुह्यं प्रविष्टः । मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य
 रूपं मावास्व ते वर्ण इति स्थविष्टः ॥ १७ ॥ ॥ धारचक्रं प्रविष्टः सन् मनोमयं सूक्ष्मं रूपं पश्यं सारखं मध्यमा
 रखं च मणिपूरकचक्रे विशुद्धिचक्रे च उपेत्य प्राप्य चक्रमात्राह स्वादिः स्वरउहात्तादिः वर्ण आकारादिरित्येव वैख ।
 योरयः स्थविष्टः अतिस्थूलो नानावेदशाखात्मको भवति । तथा च श्रुतिः । चत्वारि वाक्पुरिमीता यदानीतानि विदु
 ब्राह्मणये मनीषिणः । गुहात्रीणि निहितानि गयं तितुरीयं वाचो मनुष्यावदंतीति अभियुक्तः श्लोकश्च यासा
 मित्रावरुणसदना दुश्चरंती त्रिषष्टिं वलीर्नतः प्रकटकरौः प्राणसंगात्प्रसूते । तौ यश्यंती प्रथममुदितौ म
 ध्यमां बुद्धिं संस्थावाचं चक्रे करणविशदो वैखरी च प्रपद्यति ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ रामः ॥
 ॥ ७१ ॥

अव्यक्तस्य सतः सूक्ष्ममध्यमक्रमेणाभिव्यक्तौ दृष्टांतः । यथेति । यथाग्निः खेऊष्मा अव्यक्तोष्मरूपः दारुणि अधि
 क्रमं प्रमानः । अनिलसहायः सन् अणुः सूक्ष्मविस्फुलिंगादिरूपो भवति । एतः प्रकटो जातो हविषा संवर्धते
 तथैवैयं बाली ममाभिव्यक्तिः ॥ १८ ॥ उक्तो वाचः सिमुय संहरन् नितरं द्रियवृत्तिष्वतिदिशति । एवं गदिः गदने भाष

यथाऽनलः खेऽनिलबंधुरुष्मावलेन दारुण्यधिमथ्यमानः । अणुः प्रजातो हविषा समिध्यते
 तथैव मे व्यक्तिरियं हिवाली ॥ १८ ॥ एवं गदिः कर्मगतिर्विसर्गो घ्राणारसो ह कषणः श्रुतिश्च
 संकल्पविज्ञानमथाभिमानः सूत्रं रजः सत्त्वतमो विकारः ॥ १९ ॥

॥ एवमेव कतिरित्युपसंहारः
 कर्महस्तयोर्दृष्टिः । गतिः पादयोः । विसर्गः पादयस्य योरितिकर्मैदियाणो । घ्राणः अवघ्राणो । रसो रसनं हृद
 शीनं स्पर्शः स्पर्शोर्न । श्रुतिः श्रवणमिति ज्ञानेदियाणो । संकल्पो मनसः विज्ञानं बुद्धिचित्तयोः । अभिमानो हंकार
 स्य सूत्रं प्रधानस्य सत्त्वजसमसां विकारोऽधिदैवादिस्त्रिविधः प्रयंचः मेव कतिरिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ भा. ए. १३ ॥
॥ ७३ ॥

अयं हि जीवस्त्रिदह ज्ञानो निरव्यक्त एको वयसास आद्यः विश्वेष्टशक्तिर्बहुधैवभाति बी॥
जानियोनिं प्रतिपद्यते ॥ १० ॥ यस्मिन्निदं प्रोतमद्रोषमांतं यदीयथा तंतु विज्ञानसेस्थ
य एष संसारतरुः पुराणः कर्मभक्तकः पुण्यफले प्रस्तुते ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तन्मायाविलसितवान् दशप्रयामिदं जगन्नतः पृथगिति सदृष्टांतमाह यस्मिन्निनि । तंतु वितने संस्था
स्थितिर्यस्य सः ॥ पठेद्यथा यस्मिन्निर्देह विश्वं ओतंदीर्घं तंतुषु पट इव प्रोतेति र्यक्तंतु विव । एवं भूतं सम
ष्टिमक्षात्मकं विश्वमविद्यात्मन्यध्यस्तं हृत्पुरुषं जीवस्य कर्तृत्वादिसंसारहेतुः । अतस्तद्विवेकज्ञा
नेन कर्मोद्दि सर्वं त्याज्यमित्युक्तमित्याशयेनाह य एष इत्यर्थः स्त्रिभिः । पुराणैः अनादिकर्मोत्सुकः प्रवृत्ति
स्वभावः पुष्पफले मोगापवर्गे कर्मफलवाग्रस्ते जनयति ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ ७३ ॥

हे शस्य रूपकं प्रयच्छति हे इति हे पुण्य पावे, अस्य बीजे, स च सतमूलः ज्ञातमपरिमिताः, वासनामूला
नियस्य, त्रयो गुणानां निप्रको जायस्य, ये च भूतानि स्वे धायस्य, ये च रसाः ज्ञादादि विषयाः, ते यो मस्तति
र्यस्माददृश च एका च शारवा इन्द्रियाणियस्य, हयोः सुपर्णयोर्जीव परमात्मनोर्नाड्यस्मिन्, त्रीणिवल्कला
नित्तवो वा ने पित श्लेष्मालो यस्य हे सुखः दुःखे फले यस्य सः, अर्कं प्रविष्टः सूर्ये मेडलयर्थे तं व्यासः तन्नि

द्वैअस्य बीजे शतमूलस्त्रिनालः पंचस्कंधः पंचरसप्रसूतिः ॥ द्वौ कशाखौ द्वि सुपर्णेनीड द्वि
वत्कलौ द्वि फलोऽर्कौ प्रविष्टः ॥ २१ ॥ अहं निचैकं फलं सुस्य गन्धग्रामे च रा एकं मरण्य वा
साः ॥ हं साय एकं बहु रूपमिज्यैर्मायामयं वेद स वै दैवम् ॥ २३ ॥ ११

॥२१॥ तत्कलभो न्दनाह ॥ गृध्र्यतीति गृध्राः कामिनः ग्रामे चरा गृहस्थाः ॥ अस्य वृक्षस्यैकफलं दुःखमर्ह
ति ॥ परिणामतः स्वर्गादेरपि दुःखस्वरूपत्वात् ॥ हंसा विवेकिनोऽरण्यवासाः सन्यासिनः ॥ एकं फलं सुख
मर्हति ॥ एकं परमात्मानं मायामयं एवं बहुरूपं इन्द्रजैर्गुरुभिः कृत्वाथो वेदसर्वे हंत तत्पार्थ वेद ॥ २३ ॥

ज्येष्ठुक्तं ननु तत्र तम आदि गुणत्रयवृत्तिप्रतिबंधे सति कथं विद्योत्पत्तिरित्याशंक्यतन्निवृत्त्या विद्योत्पत्तिप्रकार
माह सत्वमिति सप्तभिः तत्रयद्यानंदादि वशात्सधर्मी गुणाः स्युः तर्हि तत्स्वरूपत्वात्तेषां निवृत्तिर्न स्यात् न त्वेतद
स्तीत्याह बुद्धेः प्रकृतेरेते गुणाः न त्वात्मन इति अतः सत्वे न सत्ववृद्ध्याऽऽयतनमौह न्यात्वरजस्तमोवृत्तीर्जयेदित्यर्थः
सत्वे वससदयादि वृत्तिरूपमुपशमात्मके न सत्वे नैव ह न्यात् ॥१॥

रामः ॥
७५ ॥

स्तीत्याह तंस्मिन्नुभयस्मिन्तेतन्मूलः तेरजःस्तमसीरगदेवादिनाप्रमादादस्यादिनाचमूलं यस्यसः॥३॥
 सालिकोपासनयासर्ववर्धतइत्युक्तं॥तानेवसत्यवृद्धिहेतुर्नरंयिर्मुसामाग्यतो गुणत्रयवृद्धिहेतुनाह
 आगमइति॥आगममःशास्त्रंअयःआयःकृत्विदागमोर्थइतिपाठः॥४॥एषुसालिकादिनिर्णयमाह॥एषा
 मेवमध्येप्रचक्षुतेप्रज्ञांसेति॥यहान्निर्दंतितत्तत्॥यचुतैर्द्वैतैरयेक्षितंनचनिर्दितंनज्ञसम्॥५॥ॐ

॥ भा. २७. १३ ॥
॥ ७५ ॥

सात्विकान्येवेति निवृत्तिशास्त्राण्येवसेवेतनप्रवृत्तिस्वदशास्त्राणि ॥ तीर्थाय एव न गंधोदकसुराद्याः ॥ प्रजानाः
निवृत्तान् जनान् न प्रवृत्तदुराचारान् ॥ विविक्तदेशं न रथ्याद्यतदेशान् ॥ कालं ब्राह्म्यमुहूर्तौ हि कंध्यानाहौ ॥ न प्रहो
षनिशीयाहीन ॥ कर्मचनित्यं न काम्याभिचारहीनि ॥ जन्मचवैस्वशैवहीसालक्षणे ॥ न शान्तस्तुदहीक्षारू
पंध्यानं विष्णोः न कामिनीविदिषां मंत्रं प्रणवादिकं ॥ न काम्यस्तुहान् ॥ संस्कारमात्मनः प्रोषकं ॥ न तु केवलं दे

सात्विकान्येवसेवेतयुमान्सत्वविद्वये ॥ ततो धर्मस्ततो ज्ञानं यावत्स्मृतिरपोहनं ॥ हे वैष्णवं
धर्मं जौवन्निर्देग्धाशाम्यतितदने ॥ एवं गुणव्यत्ययजोदेहः शाम्यतितक्रियः ॥ ७ ॥ ॥ ७५ ॥

हृगहाहीनो ॥ ननु ज्ञानं महावाक्यश्रवणादेवोत्पद्यते ॥ किंतु तत्र सत्वद्व्याधर्मैरुवा ॥ अत आह ॥ यावत्स्मृतिः ॥
आत्मा यरोक्ष्यं यावच्च देहद्वयतत्कारणभूतगुणयोहः तावत्सर्वं तं ज्ञानं न भवतीत्यर्थः ॥ हे ननु गुणव्यतिकरा
ज्ज्ञातो देहः कथं स्वाश्रयभूतान् गुणान् स्वत एवोत्पन्नया विद्यया को स्वस्वयमप्युपरमेतत्राह ॥ वैष्णवो संघर्षाज्ज्ञा
तोऽग्निर्यथा स्वत एवोत्पन्नाभिज्ज्वालामिस्तद्वत् सर्वं देग्धास्वयं ज्ञाम्यति ॥ एवं देहोपितक्रियः तस्याग्नेरिव क्रि
याव्यापारो यस्य सः ॥ ७ ॥

॥ रामः ॥
॥ ७५ ॥

ननु नियतं दियतया सात्विकसेवायामियानस्ति पुरुषार्थः ॥ तथापि राजसादीन् विषयानदुःखमिति ज्ञानं तोषि
कथं सेवंत इति पृच्छति विद्वतीति ॥ पदं स्थानं श्वानो यथा भर्त्यमाना अपि ॥ स्वरायथा पद्माताऽऽमाना अपि स्व
रीमनुधावंतः ॥ अजायथानिले जाहंतु मानीता अपि तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥ मिथ्याभिनिवेशेन भुंजत इति सहेतुकमाह
अहमिति विमिः ॥ प्रमत्तस्य विवेकश्च न्यस्य देहादावहमिति मिथ्याबुद्धिर्देहियथा यथावदुत्सर्पति ॥ ततोऽहं

उद्वज्जवाच ॥ विद्वन्ति मर्त्योः प्रायेण विषयान्मदमायहां ॥ तथापि भुंजते हस्ततकथं श्वरं राजवत्
॥ ८ ॥ श्रीभगवानु० ॥ अहमित्यन्यथाबुद्धिः प्रमत्तस्य यथाह हि ॥ उत्सर्पति रजो घोरं ततो वैकारि
कं ममः ॥ ९ ॥ रजो युक्तस्य मनसः संकल्पः स विकल्पकः ॥ ततः कामो गुणध्यानात् दुःसहः स्या
द्दिदुर्मतेः ॥ १० ॥ करोति कामवशमः कर्माण्यविजिते दियः ॥ दुःखोदकोणि संयम्य न जौवेगविमो

बुद्धेऽवैकारिकं सत्वप्रधानमपिमनः प्रतिघोरं दुःखात्मकं रजः उद्यसर्पति मनः व्योप्रोतीत्य ॥ हितः ॥ ११ ॥
र्थः ॥ ९ ॥ इह मे वद इह मे वद भो ममिति स विकल्पः संकल्पः स्यात् ॥ ततश्च अहो रूयमहो भाव इति गुणध्यानात् दु
दुर्धरः कामस्यात् ॥ १० ॥ ततो विषयान् भोक्तुं कर्माणि करोति ॥ ११ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥

॥ भा. ए. १३ ॥ एवं चेन्न कस्यापि दुःखनिवृत्तिः स्यात् इत्याशं क्वाह यदपीति ॥ यदपि यद्यपि रजस्तमोभ्यां विक्षिप्तधीमूढ
 ॥ ७६ ॥ धीश्च तथापि विद्वान्विवेकी युनर्मनो निरुद्धं सज्जते ॥ १२ ॥ विषयदोषदृष्ट्यापिमनो निरोधाशक्तौ सुखेता
 निरोधोपायमाह ॥ अप्रमत्त इति ॥ अनिर्विणः ॥ अनलसः यथा कालं विषयवर्णं मयि ॥ परमानंदरूपेऽप्ययं
 रजस्तमोभ्यां यदपि विद्वान्विक्षिप्तधीः युनः ॥ अतं द्वितीयमनो युंजन् दोषदृष्टिर्न सज्जते ॥ १२ ॥ अप्रम
 तौऽनुयुंजीत मनो मय्यर्पयेन्नैः ॥ अनिर्विणो यथा कालं जितश्चासौ जितासनः ॥ १३ ॥ एतावान्यो
 ग आदिष्टो मच्छिष्यैः सनकादिभिः ॥ सर्वतो मन आह्वय मय्यद्वावेश्यते यथा ॥ १४ ॥ उद उवाच
 यदा त्वं सनकादिभ्यो येन रूपेण केशव ॥ योगमादिष्टवानेतद्दृष्टमिष्टामिदेदितुं ॥ १५ ॥ श्रीभ
 गवानु ॥ पुत्राहिरण्यगर्भस्य मानसासनकादयः ॥ पप्रच्छुः पितरं सस्मो योगस्यैकोनिकीं गतिं ॥ १६ ॥
 मादध्यात् ॥ १३ ॥ विषयैः संगृथितस्य मनसस्तद्विद्यो गेन श्वरनित्यसंभावितं मन्यमानं प्रति तन्मिरूप
 णयेति हासमुपक्षिपति ॥ एतावानिति ॥ यथा वक्ष्यामि तद्वै तावानित्यर्थः ॥ १४ ॥ मच्छिष्यैरित्यु
 क्ते तेषामतिज्यायसामनेन रूपेण निरूपणा संभवात् ॥ अनियदेति ॥ तं कालं तदेतद्दृष्टं चेदितुमिष्टमिति
 कथयति ॥ १५ ॥ मानसः मनोभवाः पुत्राः सस्मो दुर्ज्ञेया एकोनिकीं गतिं परोक्षं ॥ १६ ॥

॥ रास ॥
 ॥ ७६ ॥

तदेवाह गुरोश्चिन्ति ॥ विषयेषु स्वभावतोगादि वशाच्चैतः प्रविशति ॥ ते चानुभूता विषयाः वासना रूपेण चेत
 सि प्रविशन्ति ॥ अतितीक्ष्णैः विषयानतिक्रामितुमिच्छोः ॥ १७ ॥ एवमिति महादेवोपि स्वयंभूरपि भूतानां स्त
 थापि ध्यायमानः विचारयन्नपि प्रश्नस्य बीजं यदज्ञानादयं प्रश्नस्तन्नाविहतं ॥ यतः कर्म विक्षिप्तधीः ॥ १८ ॥ प्र
 सनकादय उचुः ॥ गुरोश्चाविशते चे तो गुणाश्चेतसि च प्रभो ॥ कथमन्योन्यसंत्यागो मुमुक्षोर
 तिति तीर्थोः ॥ १७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एवं यद्ये महादेव स्वयंभूरभूतभावनः ॥ ध्यायमानः
 प्रश्नबीजं नाभ्यस्यत कर्मधीः ॥ १८ ॥ समामर्चितयद्देवः प्रश्नपारतितीर्थया ॥ तस्याहं हं स
 रूपेण सकाशमगमेत हा ॥ १९ ॥ इत्यामांत उपात्रज्यं कृत्वा यादामि वंदनं ॥ ब्रह्माणमग्रतः
 कृत्वा पप्रच्छुः को भवानिति ॥ २० ॥ इत्यहं मुनिभिः पृष्टस्तत्त्वजिज्ञासुभिस्तदा ॥ यदवोचमहेते
 भ्यस्तदुद्विबोधमे ॥ २१ ॥ ॥ ॥ अस्य पारमुत्तरमभिप्रायो वा तस्य तितीर्थया जिज्ञासया हं सरूपेणे
 तियथाहं सरूपेणेति यथाहं सोनीरं क्षीरं च यत्कुरुं शक्त एवमहं गुणां चैतश्चेति द्योतयितुं हं सरूपेणागतो
 ऽस्मीति ॥ २१ ॥ ॥ इत्यहं मुनिभिः पृष्ट इति पृथक्वाक्यं यदवोचमिति पृथक् ॥ अतोऽस्मिन्वाचनिरदोषः ॥ तेभ्यो यदवो

चतस्मै वाचं निबोध ॥ २१ ॥

न ते पु देव मनुष्यादि देहेषु ये च भूतात्मकेषु ॥ अतः समानेषु अभिज्ञेषु पुनश्च वस्तुतः परमकारणत्वा
नाभिज्ञेषु ॥ वाचारे भले विकारे नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतैः ॥ १३ ॥ तत्र प्रवेचात्मकत्वप्रत्यक्षा
दिसिद्धमेवेति परमकारणभेदमेवोपपादयति मनसेति ॥ मन आदिभिर्यद्यहृत्य ते तन्न दहमेवेत्यर्थः
अंजसा तत्त्वविचारेण एतैर्नैव सत्त्वात्मको ह मित्यजसा पृथुत्तरमुक्तं भवति ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥

एवं प्रश्नं खंडनमिच्छेत् वा तत्स्वरूपं सामान्यतो निरूपय्य ब्रह्मणो विदुष्य रिहरं यत्पुंस्तत्रोत्तरमाह ॥ गुणोऽपि व्यादि
ना यावदध्याय समाप्तिः ॥ अयमभिप्रायः ॥ यद्विकर्तृत्वमोक्तत्वादिरूपतया विषयैः संगृथितं चिंतं बुद्ध्यादिश
ब्दवाचा मेव जीवस्य स्वरूपं भवेत् ॥ ततस्तद्विद्योगो न घटेत् ॥ तस्य तु स्वरूपमहं ब्रह्मैव चिन्ताध्यासेन तु
तत्त्वभावनया विषयैः संगृथितं ॥ अतः स्वस्य ब्रह्मत्वभावनया विषयाणां च मिथ्यात्वानुसंधानेन सर्वतो

निर्विद्यमगवंतं भजतो भवत्येव परियू र्णस्वरूपावस्थानमिति ॥ हे प्रजाः पुत्रकाः सत्यं गुणेषु चेत आ
विशति ॥ गुणाश्चेतसि ॥ एवं गुणाश्चेतश्चोभयं प्रथितं महात्मनो ब्रह्मस्वरूपस्य जीवस्य देहः ॥ अध
स्त उपाधिः न तु स्वरूपं ॥ १५ ॥ तस्माद्भीष्टां युनः पुनर्गुणसेवया तत्संस्कारेण गुणेष्वविशति
ते च पुनर्कीसना रूपेण चित्तैः प्रकर्षेण भवन्तीति तथा ते गुणाश्चेतश्च एवं यदुभयं तन्मद्वयः स न त्यजेत् ॥ २६ ॥

॥ भा. २. १३ ॥
॥ ७८ ॥

ननु जाग्रदवस्थावतः कुतः कूटस्थत्वरूपतातत्राह ॥ जाग्रत् जागरः स्वप्नः सुषुप्तं चेति बुद्धेरेतादृशतयः ॥ ताश्च न
स्वाभाविक्यः ॥ किंतु सत्ता जागरणे विद्यादजसा स्वप्नमादिशेत् ॥ प्रस्वायेतमसा जेतोस्तुरीये विषुसेततमिति वक्ष्यमा
एकमेव गुणतएव ॥ जीवस्तु विलक्षणः ॥ तदवस्थारहित एव विनिश्चितः ॥ कुतः ॥ तासां साक्षित्वेन ॥ १७ ॥ ननु
तर्हि कथमहं जागर्मीत्यादिप्रतीतिस्तत्राह ॥ यर्हि यस्मात्सम्यक्कृतिः शरणमनयेति संसृतिर्बुद्धिः तया बंधो यमा

जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिदृशतयः ॥ तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विनिश्चितः ॥ १७ ॥
यर्हि संसृतिर्बंधो यमात्मनो गुणदृतिदः ॥ मयि तु यै स्थितो ज्ञात्वा गस्तद्गुणचेतसां ॥ १८ ॥ अ
हंकारकृतं बंधमात्मनो र्थवियर्यं ॥ विद्वान्निर्विद्यसंसारवितां तु यै स्थितस्त्यजेत् ॥ १९ ॥ छ

त्मनो गुणदृतिर्दृशतितस्मान्मयि तु यै स्थितः संनिर्म संसृतिर्बंधं ज्ञात्वा ॥ तत्तद्गुणचेतसां गुणानां चेतसां
न्योन्यस्यागो भवति ॥ १८ ॥ कथं संसृत्या बंधः ॥ कथं चेतं ज्ञात्वा तदहं ॥ अहंकारेण कृतं बंधं आत्मनः ॥ अर्थविय
र्यं आने दाद्यावरणे नानर्थहेतुं विद्वान् जानन् सन् निर्विद्यदुःखमेतदिति ज्ञात्वा तु यै स्थितो भूत्वा संसारवितां सं
सारे बुद्धिः तस्मिन् चित्तं अभिमानं तत्कृतं भोगचिंतो च त्यजेदिति ॥ १९ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ ७८ ॥

यावदेवं त्यजेतावत्तस्य कर्मज्ञानादिसर्वं व्यर्थमित्याह ॥ यावदिति ॥ यद्यपि जागर्तिकर्मादियुतथापि स्वप्न
न स्वप्नान्यत्र निवर्तते ॥ यतो ज्ञाः असम्यग्दर्शः ॥ अज्ञा जागरत्स्य स्वप्नवेदस्यातः तः स्वप्नइति ॥ ३० ॥ न
नु कथं वेदप्रमितवर्णं श्रमकर्मोदिनाधीर्निवर्तते ॥ तत्राह ॥ असत्तादिति ॥ भावानां देहादीनां तत्कृतामिदाव
लीश्रमादिरूपागतयः ॥ स्वर्गादिकलानि ॥ हेतवः कर्माणि चास्यात्मनो मया ॥ अविद्यावद्विषये वेदइति भावः
॥ ३१ ॥ युक्तिभिरित्युक्ते ता एव युक्ती गहयइति ॥ अर्थो तस्य ज्ञात्वा देहादीन् समस्तकरणैः चक्षुरादिभिर्भुक्ते

यावन्नानार्थधीः पुंसो न निवर्तते युक्तिभिः ॥ जागर्त्यपि स्वप्नज्ञः स्वप्ने जागरणे यथा ॥ ३० ॥ अस
त्तादात्मनो न्येयो भांतां तत्कृतामिदा ॥ गतयो हेतवश्चास्य मया स्वप्नदृशो यथा ॥ ३१ ॥ छ

कथं भूतान् ॥ अनुक्षणधर्मिणः क्षणिकवात्यतारुण्यादिधर्मेवतः ॥ यश्च स्वप्ने हृदि जागरदृष्टसदृशान्वासना
मयान्मुक्ते ॥ यश्च सुषुप्ते तासकौ नुयसंहरति ॥ सकः कुतः निगुणदृतिदक अवस्थानयइत्याननु जाग्रद
वस्थां सर्वं द्रियाणि यथेति ॥ स्वप्ने मनः सुषुप्तिं तस्मात्कारणो बुद्धिः कथमात्मा तदइत्यातत्राह ॥ इन्द्रियैः ॥
ननु इन्द्रियैः अपि विश्वतैजसप्राज्ञाभिन्नाः न कुतः सत्या प्रति संधानेन स ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ छ ॥

॥ भा० ए० १३ ॥ वीवस्थास्तन्वयात् ॥ यः स्वप्नान्नाशं ॥ यश्च तदन्तरं किंचिदवेदिष्ये स एव एतर्हि जागर्मीत्युपाधिभेदे
॥ ७९ ॥ नविश्यादिव्यवहार इति भावः ॥ एतेन बालयुवाद्यवस्थास्वपि प्रतिसंधानेनात्मैक्यं दृश्यं ॥ ३१ ॥ नतः किम
त आह एवमिति ॥ गुणतो या एता मनसः अवस्थास्तामदविद्ययामपि कृताः ॥ नतस्ततः संतीति निश्चित आत्म

योजागरेव हिरनुक्षणधर्मिणो र्थान्मुक्ते समस्त करणैर्हं हितस्तदृक्षान् ॥ स्वप्ने सुषुप्त
उपसंहरते स एकः स्मृत्यन्वयाच्चिगुणवृत्तिद्विगुणेशः ॥ ३२ ॥ एवं विमृश्य गुणतो म
नसस्त्रयवस्थामन्माययामपि कृता इति निश्चयार्थः ॥ संखिद्यहादेमनुमानसदुक्तिती
ह्यज्ञानासिना भजतमाखिलसंज्ञयाधि ॥ ३३ ॥

॥ रूपाः र्थो यैस्ते यः ॥ अखिलसंज्ञया ॥
नामाधि आधीयंते स्मिति आधिरहंकारस्तं संखिद्य ॥ हादेहद्विस्थितं मां भजत ॥ केन खिलातदाह
अनुमानैः सदुक्तिभिः सतामुपदेशैः श्रुतिभिश्च तीक्ष्णेन ज्ञानखड्गेन ॥ ३३ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥

॥ रामः ॥
॥ ७९ ॥

अनुमानानिदर्शयति ईक्षतेति ॥ इहं जगद्विभ्रममीक्षेत तत्र हेतवः ॥ मनो विज्ञं भित्त्वा तदृष्टत्वादिना शिलाच्च
स्वप्नवत् अतिचंचलत्वाच्च ॥ अलातचक्रवत् ॥ ननु भ्रमेऽपि निर्विषयः कथं स्यात्तत्राह ॥ विज्ञानमिति निगम
नं ॥ तस्माद्विधा यो यं गुणपरिणामकतो विकृतो विकल्पो भेदसमयेति ॥ ३४ ॥ तस्मान्न तो दृष्ट्यात् दृष्टिं प्रति
निवर्त्य निजसुखानुभवो भवेत् तन्मैश्वर्यार्थं च निवृत्तं तत्तत्स्वस्ती निरीहश्च भवेत् ॥ मनोवाकायस्यापार

ईक्षेत विभ्रममिदं मनसो विलासं दृष्टं विनष्टमति लोलमलातचक्रं ॥ विज्ञानमेकमुरुधे ॥
वविभाति मायासुप्ते विधा गुणविसर्गे कृतो विकल्पः ॥ ३४ ॥ दृष्टिततः प्रतिनिवर्त्य निवृत्त
तत्तत्स्वस्ती भवेत् निजसुखानुभवो निरीहः ॥ संदृश्यते क्वचयदीहमवस्तु बुद्ध्या त्यक्तं ॥
भ्रमाय न भवेत् स्मृतिरनिघातात् ॥ ३५ ॥

रहित इत्यर्थः ॥ ननु देहवतः सर्वथा द्वैतदृष्टिप्रतिनिवर्तनायोगात्पुनः संसारः स्यादेव ॥ तत्राह संदृश्यत इति
किंचिदावश्यकाहारादिषु यद्यदीहं संदृश्यते तथापि पूर्वमवस्तु बुद्ध्या त्यक्तं तत्पुनर्मोहाय न भवेदेव ॥ किं
तु देहापातयर्थं तं स्मृतिरिव स्मृतिः ॥ संस्कारमात्रेण भासो भवेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥

॥ भा० ए० १३ ॥ एतदेवोपपादयति ॥ हेहमिति ॥ आसनादुत्थितं उत्थायतत्रैव स्थितं ॥ ततः क्वचिद्वेत्तं निर्गतं ॥ पुन
॥ ८० ॥ स्तत्रैवोपेतं वा देहमपि नानुसंधेते ॥ कुतोऽन्यतः ॥ यतः येन देहेन स्वरूपमध्यगमत् ज्ञातवान् तं
देहं ॥ यतः कारुणादिति वा ॥ परिकृतं परिहितं वा सो गतं स्थितं वा यथा न वेत्ति तद्वत् ॥ ३६ ॥ ननु च यः परि

देहं च न पश्य मवस्थितं मुख्यं वा सिद्धौ न पश्यति यतोऽध्यगमत् स्वरूपं ॥ दैवाद्दुपेतमथ दैवव
ज्ञादयेत्तं वा सो यथा परिकृतं न हि रामहो धः ॥ ३६ ॥ हेहोपि दैववज्ञागः स्वतु कर्मणा वत्स्वारंभ
कं प्रतिसमीक्षत एव सासुः ॥ तं स प्रपंचमधिरूढं समाधियोगः स्वाप्ने युनर्न भजते प्रा
तिबुद्धवस्तुः ॥ ३७ ॥

पात्यमानोपि मुख्यं तितं चेन्न पश्यति तर्हि यदेव ॥ नेत्याह ॥ हेहोपीति ॥ दैववज्ञो ॥
न गच्छत्स्वारंभकं कर्मणा वदस्ति तावत्तयं तं प्रतिसमीक्षत एव ॥ सासुः प्राणं द्रियसहितः ननु तर्हितस्मिन् कदाचि
दासज्जेतायि ॥ नेत्याह तमिति ॥ स्वाप्ने स्वप्नतुल्यं अधिरूढः प्राप्तः समाधिपर्यंतो योगो येन ॥ अतएव प्रतिबुद्धं
ज्ञानेन परमार्थवस्तु येन सः ॥ तथा चेन्मतिः तस्य तावदेव चित्तं ॥ पावनं विमोहयते ॥ अथ संवत्स्यत इति ॥ ३७ ॥

॥ रामः ॥
॥ ८० ॥

उक्तार्थं तेषां विश्वासार्थं स्वस्वरूपमाहमयेति ॥ सांख्यमात्मानात्मविवेकः ॥ योगोऽष्टांगः तयोर्गुह्यं रहस्यं
यज्ञं विष्णुं ॥ युष्मद्भवेद्विषयं येन न धर्मी ॥ अप्युपदिष्टा इति ॥ ३८ ॥ अतएव यत्तेन हे स रूपेण
ब्रह्मणोऽभ्यासमाधवेन नुवादी भविष्यति ॥ अतः प्रमीयमाणो धर्मः ॥ सत्यमनुष्ठीयमानो धर्मः ॥ तेजः प्र
मयेतद्दुक्तं वो विप्रा गुह्यं यत्सोऽख्ययोगयोः ॥ जानीत मागतं यज्ञं युष्मद्भवेद्विषयं ॥ ३८ ॥
अहं योगस्य सोऽख्यस्य सत्यं ते जसः ॥ परायणं हि जज्ञेष्टाः श्रियः कीर्तेर्दमस्य च
॥ ३९ ॥ मोभजंति गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकं ॥ सुहृदं प्रियमात्मानं साम्यासेनादयो
गुणाः ॥ ४० ॥ इति मेष्ठि न संदेहामुनयः सनकादयः ॥ समाजयित्वा परयाभक्ता गणत
संस्तवैः ॥ ४१ ॥ तैरहं पूजितः सम्यक्सेस्तुतः परमर्षिभिः ॥ प्रत्ययाय स्वकं धाम पश्यतः ॥
परमेष्ठिनः ॥ ४२ ॥ इति श्रीभागवते एकादशस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ४३ ॥

वः एतेषां परमयनम् ॥ ३९ ॥ किंच नामिति ॥ किं च भूताः ॥ अगुणाः गुणपरिणामरूपान भवेति ॥ किं
तु नित्यादयर्थः ॥ ४० ॥ मेमया ॥ अग्रे सतमो तुष्टुः ॥ ४१ ॥ प्रत्येयाय प्रत्यागतौ स्मि ॥ ४२ ॥ ॥ इत्येकादश
स्कंधटीकायां हं सगी व्याख्यानं त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

॥ भा. ए. १४ ॥
॥ ८९ ॥

चतुर्दशोपरं श्रेयो भक्तिरेव न चैतरेतन् ॥ इत्येतद्वर्ष्यते ध्यानयोगश्च सहसाधनैः ॥ १ ॥ एवं तावद्भगवता भक्त्या
मोक्ष इत्युक्तं ॥ अन्ये त्वन्यानि साधनानि वदन्ति ॥ तत्र विशेषनिर्धारणाय च ॥ वदन्तीति ॥ श्रेयोसि श्रेयः सा
धनानि ॥ किं विकल्पेन प्राधान्यं उता हो किं वा एकस्यैव मुख्यता ॥ १ ॥ एकमुख्यता ॥ यस्मिन्त्यानेकारणं भवतेति
अन्येक्षितः न अन्येक्षितः ॥ अयेहायस्मिन्सः ॥ अत्र हेतुकः ॥ अयमर्थः ॥ भवता यो भक्तियोग उक्तः अन्ये च या

उदवउ ॥ वदन्ति ह स्म श्रेयोसि बहुनिब्रह्मवादिनः ॥ तेषां विकल्पप्राधान्यमुता हो एकमुख्यता ॥ १ ॥
भवतोदाहृतः स्वामिभक्तियोगो न वैक्षितः ॥ निरस्य सर्वतः संगे येन त्वया विशेषेण नः ॥ २ ॥ श्री
भगवानु ॥ कालेन नष्टप्रलयेवालीयं वेदसंज्ञिता ॥ मया हौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यो महात्मकः ॥ ३ ॥

निश्रेयः साधनानि वदन्ति तेषां किं साक्षात्कलसान्तेन प्राधान्यमेव सर्वेषां ॥ उतांगागिते ॥ प्रधान्येपि किं विकल्पेन सर्वे
षां तुल्यफलवत्वं यदा कश्चिदस्ति विशेष इति ॥ २ ॥ तत्र भक्तिरेव महाफलत्वेन मुख्यता ॥ अन्यानि तु स्वप्रकृत्यनुसारे
रायुष्यस्थानीयस्वर्गादिफलबुद्धिभिः प्राणिभिः प्राधान्येन परिकल्पितानि क्षणिकफलानीति विवेक्तुं प्रकृत्यनुसारे
एव बहुधा वैदार्थ्यप्रतिपत्तिमाह कालेनेति सप्तभिः महात्मकः ॥ मय्येवात्मा चिन्तयेन सः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ ८९ ॥

भगवाद्दयः भगुश्चमरीचिरग्रिगिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुरित्येते च सप्तब्रह्मणः प्रजापतयः ते च ते महर्षयश्च
॥ ४ ॥ ॥ किं च देवाः कुमस्वेदहौर्गंध्यादिगहितेन किं देवामनुष्यावेति सेदेहास्यदेहायोतरमनुष्या एव किञ्चराः किं
चिन्नरा इव मुखतः शरीरतो वा ॥ किंपुरुषाः किंचित्पुरुषा एव वा नरादयः ॥ प्रकृतयो वा सनाः वद्वा ॥ कुतः रजःसत्त्व

तेन प्रोक्ता चेपुत्राय मनवे पूर्वजायसा ॥ ततो भगवाद्दयोगे ह स्तसप्तब्रह्म महर्षयः ॥ ४ ॥ तेभ्यः पितृभ्य
स्तत्पुत्रा देवदानवगुह्यकाः ॥ मनुष्याः सिद्धगंधर्वाः सविधा धरचारणाः ॥ ५ ॥ किं देवाः किञ्चरानागा
रक्षः किंपुरुषादयः ॥ वद्वा स्तेषां प्रतयोरजःसत्त्वतमोभुवः ॥ ६ ॥ यानि र्भूतानि भिद्यन्ते भूतानां
मतयस्तथा ॥ यथा प्रकृतिसर्वेषां चित्रावाचः सत्वंति हि ॥ ७ ॥ एवं प्रकृतिवैविध्याद्विद्यन्ते मतयो
नृणां ॥ यारेयैरेण केयोचित्वाखंडमतयो यरे ॥ ८ ॥ मन्मायामोहितधियः पुरुषाः पुरुषर्षेभ
श्रेयो वदन्त्येकां तं यथा कर्म यथा रुचि ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तमांसिभुवः जन्मस्थानानियासांताः ॥ ६ ॥ भूतानि देवासुरमनुष्यादीनि चित्रावाचः वैदार्थ्यव्याख्यानविषयाः
एवमित्युक्तोपसंहारः ॥ केयोचिदध्ययनादिस्थानानामप्युपदेष्टव्यं यारेयरेण ॥ अयरेयाखंडमतयः वेदविरु
द्धार्यः मतयः ॥ ८ ॥ तत्प्रकृतीनां मायागुणमूलत्वात् मन्मायामोहितधियः ॥ अनेकां तं नानाविधं ॥ ९ ॥

थेवत्यागेभोजनंचलोकायतिकाः यस्तंतयोहानं॥यज्ञोदेवानांयूजनं॥तयश्चहानंच॥१०॥तेषांलुखकले
लमाह॥आद्यंतवंतइति॥एषोलोकाः॥एतैःसाध्यानिफलानितमोनिष्ठा मोहवसनाः भोगकालेष्वस्योहिभिः शुचार्पिताः
व्यासाः॥११॥भक्तैर्मुख्यलमाहमयीप्रियावत्समाप्ति॥हेसम्यमयावरमानंदरूपेण॥आत्मनास्वरूपयस्युरता॥१२॥किं
चअन्येषांतल्लोकादियरिच्छिन्नंसुखंभक्तैस्तुपरिपूर्णा मित्याह॥अकिंचनस्येति॥१३॥ ॥॥ध॥ ॥

परिपूर्णतामेवाह॥ न पारमेष्ठ्यमिति॥ रसाधिपत्यपातालादिसाम्यं॥ अयु न भवं मोक्षमपि॥ सद्दिनामोहिवाअ
न्यन्नेष्टति॥ अहमेव तस्य प्रेष्टइत्यर्थः॥ १४॥ ममापि सरवप्रेष्टइत्याह॥ न तथेति द्वाभ्यां॥ आत्मयोनिब्रह्मायु
त्रोपि॥ शंकरो मत्स्वरूपभूतोपि॥ संकर्षणः भ्रातापि॥ श्रीभीर्योपि॥ आत्मान् निर्दिष्टि॥ यथा भक्त इति वक्तव्ये
ति हर्षेणाह भवानिति॥ १५॥ पूयेयमदंतर्वर्ति ब्रह्मांडानि पवित्रीकुर्यामिति भावेनेत्यर्थः॥ १६॥ किंच मइत्ता ।

नकारमेष्ट्यं नमहेंद्रधिस्य न सार्वभौमं नरसाधिपत्यं ॥ न योगसिद्धीरयु न भवं वामय्यर्पिता तमे
 छतिमहि नान्यत् ॥ १४ ॥ न तथा मे प्रियतम आत्मयोनिर्न शंकरः ॥ न च से कर्षणो न म्प्रीर्नै वाक्ता
 च यथा भवान् ॥ १५ ॥ निरपेक्षं सुनिंशांत निर्वैरं समदर्शनं ॥ अनुव्रजाम्यहं नित्यं यूये येत्यंगिरे
 णुभिः ॥ १६ ॥ निष्किंचनामय्यनुरक्तचेतसः ॥ शोतामहांतोऽखिलजीववत्सलाः ॥ कामैरनालब्ध
 धियो मुयंतियत नैरयेष्ट्यं न विदुः स्वमम ॥ १७ ॥ ॥ नोऽसंख्यं तावदेव भूतमिति वाको वक्तुं समर्थः ॥ यतः

॥ नो सुखं एतावदेव भूतमिति वाको वक्तुं समर्थः । यतस्तत्त्वसंबन्धं निरूपयामि साहनिर्दिष्टना इति । महोतः निरहं माना । अनालब्धधियः । अयं चित्ताः निर्दिष्टचनत्वादी नो यथेष्टहेतुहेतुमद्भावाः एवं भूताः मम मदीयाः यत्सुखं मुषंति तेषां वदन्ते तत्सुखं तदवविदुः । ना न्ये कुतः । नैरये स्थेनास्ति अये क्षणी । यथेवाते निरयेष्ताः तैरेव लभ्यं । ननु मोक्षायै क्षैरपीत्यर्थः । यद्वा एवं भूताः संतो मम मामित्यर्थः । जुषंते श्रीलंति त एव यन्नैरये स्थे सुखं तद्विदुः नोन्य इत्यन्वयः ॥ १७ ॥

भा. ए. ४
॥ ८३ ॥

अपि च आत्मा तावदुत्तम भक्त कथा ॥ यतः प्राकृतोऽपि भक्तः कृतार्थ एवेत्याह वाध्यमान इति द्वाभ्यां ॥ विषयैरा
छाद्यमाणोऽपि ॥ प्रगल्भया समर्थया ॥ १८ ॥ यथाग्निरिति ॥ वाकाद्यर्थे प्रज्वालितो ग्निर्यथा काष्ठानि भस्मीकरोति त
था रागादिनापि कथंचिन्मदिवया सती भक्तिः समस्त कथानीति ॥ भगवानपि स्वभक्तिमहिमा श्रुत्यैरा संबोधयति
वाध्यमानोऽपि मद्भक्तो विषयैरजितेन्द्रियः प्रायः प्रगल्भया भक्त्या विषयैर्नोभिभूयते ॥ १८ ॥
यथाग्निः सुसमिद्धाग्निः करोत्येधोऽसि भस्मसात् ॥ तथा मदिवया भक्तिरुद्धवैर्नोसिद्धत्पराः ॥ १९ ॥
न साध्यति मां यो गो न सो रवे धर्म उद्धव ॥ न स्वाध्यायस्तपस्यागो यथा भक्तिर्मेधोर्जिता ॥ २० ॥
भक्त्या ह मे कथा ग्राह्यः ॥ श्रद्धया त्मा प्रियः सतां ॥ भक्तिः युनाति मन्त्रिणा श्रद्धया कानपि संभवा
त् ॥ २१ ॥ धर्मः सत्यदयो वेतो विद्या वातय साविता ॥ मद्भक्त्याऽयेन मात्मानं न सम्यक्प्रयुनाति
हि ॥ २२ ॥ कथं विनारो महयेंद्रवता चेतसा विना ॥ विनानं ह शुकलय श्रुयेद्भक्त्या विना शय ॥ २३ ॥
अहो उद्धव विस्मयेऽपि लिखति ॥ २४ ॥ अतएवं भूतं श्रेयो नान्यदस्तीत्याह साध्यतीति द्वाभ्यां ॥ २० ॥ श्रद्धया या भक्ति
स्तया संभवात् ॥ नातिदोषादपीत्यर्थः ॥ २१ ॥ भक्त्यभावेऽन्यत्साधनं कथं नित्याह द्वाभ्यां धर्म इति ॥ २२ ॥ रोमहर्षोदिकं
विना कथं भक्तिर्गम्यते ॥ भक्त्या च विना कथमाशयः श्रुदोदिति ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ ८३ ॥

किं च भक्तिः स्वाश्रये शोधयतीति किं वक्तव्यं ॥ यतो गहदवागादितु क्षणो मद्भक्ति युक्तो लोकोऽसर्वेषु नातीता
ह ॥ वागिति ॥ २४ ॥ अपि च भक्त्यैवात्म श्रुदिनोऽन्यत इति स दृष्टान्तमाह यथेति ॥ यथाऽग्निना ध्मातंसा पितमहे
मसुवर्णे ॥ अंतर्मले जहाति ॥ निशालनादिभिः ॥ स्वे निजं रूपं च भजते ॥ कर्तानुशयं कर्मवासनां ॥ मो भजते
वाग्गहदा इव ते यस्य चितं रुद्रस्य भीष्मं हसति द्वविद् ॥ विलज्ज उद्गायति नृत्यते च मद्भक्ति यु
क्तो भुवनं युनाति ॥ २५ ॥ यथाग्निना हेममलं जहाति ध्मातं पुनः स्वे भजते स्वरूपे ॥ आत्मा च कर्मो
नुशयं विधाय मद्भक्तियोगेन भजत्येवमां ॥ २५ ॥ यथा यथा त्मा परिमज्जते तौ मसुवर्णगाथा श्र
वणमिधानैः ॥ तथा तथा यथैव त्वस्तु स्वरूपं च क्षयं यैवां जन संप्रयुक्तम् ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥
मद्भक्त्या माययते ॥ २५ ॥ ननु ब्रह्म विदाप्नोति परं ॥ तमेव विदित्वाति मृत्युमेतीत्यादि श्रुतिभ्यां
ज्ञानादेवा विद्यानिदृश्या त्वत्प्राप्तिरेव गम्यते ॥ कुतो भक्ति योगेन सुच्यते तत्राह यथायथेति ॥ आत्मा
चितं परिमज्जते शोधयते ॥ मसुवर्णकथानां श्रवणे रभिधानैश्च भक्तेरेवोत्तरव्यापारो ज्ञानं न यथानि
त्यर्थः ॥ २६ ॥

भा. १. १४
॥ ८४ ॥

किंच ज्ञानं नाम चित्तस्य महाकारपरिणामः स च मां भजतः स्वभावत एव भवति ॥ न च यत्नांतरमपेक्षत इति स ह
ष्टोतमाह विषयानिति ॥ तदुक्तं ॥ सुध्याधनसयं विश्वं का सुकाः कामिनीमयं ॥ नारायणमयं धीराः पश्यति ह्या
न चक्षुषः ॥ १७ ॥ यस्मादस्य साधनं तत्कलं च स्वप्नमनोरथवदसदभिधानमात्रं ॥ तत्तस्मादिहायमप्येवम
नः ॥ समाहितं कुर्विति प्रकरणार्थमुपसंहरति तस्मादिति ॥ मद्रावभा वितं मद्रावेन मद्रावेनैव शोधि

विषयानध्यायतश्चित्तं विषयेषु विषज्जते ॥ मामनुस्मरतश्चित्तं मध्ये व प्रविलीयते ॥ १७ ॥
तस्मादसदभिधानं यथा स्वप्नमनोरथं ॥ हित्वा मयि समाधत्स्व मनो मद्रावभा वितं ॥ १८ ॥
स्त्रीणां स्त्रीसंगिनां संगं यत्कादूरत आत्मवान् ॥ क्षेमैव विविक्त आसीनश्चित्तये न्नामतं दितः ॥
॥ १९ ॥ न तथा स भवेत्क्षेत्रो बंधश्चान्यप्रसंगतः ॥ योषिसंगस्य यथा पुंसो यथा तत्संगि संगतः ॥

तं ॥ २० ॥ विशेषतो वा त्स्या यना युक्त काम मार्गीः परित्याज्या इत्याह स्त्रीणामिति ॥ आत्मवान् धीरः सन् क्षेमै
निर्भयदेवै विविक्तै विजने ॥ २१ ॥ एतदुपपादयति न तथेति ॥ अस्य पुंसः यथा तत्संगि संगतः ॥ के
शो भवेत् ॥ यथा च बंधो योषिसंगतः ॥ तथाऽन्याप्रसंगतो न भवेदिति ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ ८४ ॥

मोर्चितयेदित्युक्तं तत्प्रकारं यच्छति ॥ यथेति ॥ ध्यानांगप्रश्नः ॥ यादृशमिति ध्येयविशेषणप्रश्नः ॥ यदात्मक
मितियस्यैतानि विशेषणानि तत्स्वरूपप्रश्नः ॥ एतन्मे ध्याने ॥ मे वक्तुमर्हसीति यावत् ॥ तत्रायमर्थः ॥ मुमुक्षु
स्वायथा ध्यायेत् तन्मे वक्तुमर्हसि जिज्ञासोः कथनाय मे पुनरेतत्तदास्य मे वक्तुमर्हसि ॥ ननु ध्यानेन कथं
सीति ॥ तदुक्तं त्वयोपभुक्तं स्वर्गो ध्यादि ॥ त्वं वक्तुमर्हसीति यावत् सुगमः ॥ ३१ ॥ तत्र ध्यानांगत्वेनासनप्राणा
यामप्रकारमाह सम इति चतुर्भिः ॥ समेनासुश्चित्तेनातिनीचे आसने कं वलाहौ समकायः सन्यथा सुखमासीन इ

अह उवाच ॥ यथा त्वामरविंदाक्षयादशं वा यदात्मकं ॥ ध्यायेन्मुमुक्षुरेतन्मे ध्याने मे वक्तुमर्हसि
॥ ३१ ॥ श्रीभगवानु ॥ सम आसन आसीनः समकायो यथा सुखं ॥ हस्तावुत्संग आधाय स्वनासा
ग्रहनेक्षणः ॥ ३२ ॥ प्राणस्य शोधयेन्मार्गं परकुंभकरे चक्रे ॥ विषयं येण पिशने रभ्यसे नि

तिना स्ति स्वस्तिकादि नियम इत्युक्तं ॥ नासाग्रनिरीक्षणं च चित्तस्यैवार्थः ॥ अंतर्लक्ष्योव ॥ निजं दिव्यः ॥ ३३ ॥
हिर्दृष्टिः स्थिरचित्तः सुसंयत इति योगशास्त्रोक्तेः ॥ ३४ ॥ विषयं येण रेचकं पूरकं भवकं मेणापि यदा वामनाद्या
परितं दक्षिणायत्येतत्तथा परितं वामयेत्सेवं विषयं येण ॥ यथोक्तयोगे ॥ इदं यापूरयेद्वायुं सजेत्सिं गलयातत
इति ॥ निजं तं ईयदिति प्रत्याहार उक्तः ॥ ३३ ॥

भा० १० १४
८५

प्राणायामोदिविधः सगर्भोऽगर्भश्चेति तत्र श्रेयस्वात्मणवगर्भमाह हृदि निवाभ्यं ॥ मलाधारद्वारं ॥ अविधि
नं संततं घटानाह तुल्यमोकारं हृदि संस्थितं प्राणेन ऊहीर्य ऊर्ध्वं दाहं शतययतं नीला ॥ कथं ॥ विसोरो वत्कम
लनालतंतुवत् तत्र मात्रातीते स्वरं यवदं विहं संवेशयेत् ॥ अथ पुनरित्यस्य तं च विहं शिरस्कं कुर्यादित्यर्थः ॥ य
द्वा मलाधारद्वारं मधोतयंते विसतंतुवत् ॥ स्तम्भमविधि न संततं हृदि मनसि प्राणे नोहीर्योभिव्यज्य ॥ अथ पु

हृद्यविधि नमोकारं घटानाह विसोरो वत् ॥ प्राणे नोहीर्य तत्राथ पुनः संवेशयेत् स्वरं ॥ ३४ ॥
एवं प्रणवसंयुक्तं प्राणमेव समभ्यसेत् ॥ दशकृत्वस्त्रिषवणं मासाह वोजितानिलः ॥ ३५ ॥
हृत्पुंडरीकमेतस्य स्तब्धं नालमधोमुखं ॥ ध्यातोर्ध्वं मुखमुन्निद्रमष्टपत्रं सकर्णिकं ॥ ३६ ॥
कर्णिकायां न्यसेत्सूर्यसोमानीनुत्तरोत्तरं ॥ वह्निमध्ये स्मरेद्भूयं ममैतद्धानमंगलं ॥ ३७ ॥

नस्तत्रोकारं घटानाह तुल्यं स्वरं उदात्तं नाहं स्थिरीकुर्यादिति ॥ ३४ ॥ मासाह वोजितानिलो भवति ॥ ३५ ॥ एवं ध्यानांग
मुक्ताया दशमित्यस्योत्तरं वक्तुं ध्येययावत्माह ॥ हृत्पुंडरीकमिति साधेन ॥ अंतस्थं देहांतरवर्ति ऊर्ध्वं नालमधोमुखं सुकु
लितं च कदलीपुष्पसंकाशं यदस्ति तद्विपरीतं ध्यात्वेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ न्यसेत् चित्तं तत्रैव सविशेषं ध्यानमाह ॥
वह्निमध्यमदिति षड्वि ॥ ध्यानमंगलं ध्यानस्य शुभं विषयः ॥ ३७ ॥

रामः ॥
८५

क८३

समं अनुस्त्वावयवे हीर्घाश्चरन् श्रुतायस्मिन् तत् सुचारु अतिरम्यं ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ समानयोः कर्णयोर्वि
न्यस्ते स्फुरन्ती मकराकारे कुंडले यस्मिन् तत् श्रीवत्संश्रियोर्निकेतनं ॥ वक्षसि दक्षिणवामतः स्ताभ्यां युक्तमि
त्यर्थः ॥ ४० ॥ धूम्रिः किरीटादिभिः आसमेतात् युतमलं कृतं ॥ प्रसादेन शोभने मुखमीक्षणं च यस्मिन् तत्

समं प्रशोते सुमुखं हीर्घं चारु चतुर्भुजं ॥ सुचारु सुंदरं ग्रीवं सुकपोलं शुचिस्मितं ॥ ३८ ॥ समान
कर्णे विन्यस्तस्फुरन्मकरकुंडले ॥ हेमो वरं घनश्यामं श्रीवत्संश्रियोर्निकेतनं ॥ ३९ ॥ शोखचक्र
गदापद्मवनमालाविभूषितं ॥ नृपतैर्विलसत्पादं कौस्तुभप्रभया युतं ॥ ४० ॥ धूम्रि
रीटकंकटिस्त्र्यंगदायुतं ॥ सर्वो ग सुंदरं हृद्यं प्रसादसुमुखं क्षणं ॥ ४१ ॥ सुकुमारमभिध्या
येत्सर्वो गेयुमनोदधत् ॥ इंदियालीदिया येभ्यो मनसा हृष्यत मनः ॥ बुद्ध्या सारथिना धीरः
प्रणयेन्मयि सर्वतः ॥ ४२ ॥ तत्सर्वं आपकं चित्तमाहृष्यैकत्र धारयेत् ॥ नान्यानि चिंतयेद्भूयः

॥ ४१ ॥ सुकुमारमतिकोमलं ॥ सविशेषं ध्यानमुयसंहरति ॥ इंदियाली ॥ सुस्मितं भावन्मुखं ॥ ४३ ॥
ति ॥ प्रकर्षेण नयेत् ॥ सर्वतः सर्वो ग युक्ते ॥ ४४ ॥ यादवमित्यस्योत्तरं तत्र सविशेषं मुक्तायदात्मकमित्यस्योत्तरं तया
नैविशेषं लोकेन ध्यानं सर्वसमाधिष्यंतं माह नदिति विभिः ॥ एकत्रांगे अन्यान्ये गानि न चिंतयेत् ॥ एकत्रेति यदुक्तं तद्देवांगे

दशमं सुस्मितमिति ॥ ४३ ॥

॥ भा० १०१ ॥ १४ ॥ योनिः सर्वकारणरूपे ॥ तच्च कारणत्वमपि सत्कामदाराहः मयि शुद्धे ब्रह्मण्यारूढः सन्न किंचिद्वा तद्धेतुवि
भागमपि न चिंतयेत् ॥ ४४ ॥ मा मेवात्मनि विचरे ॥ आत्मानं च सर्वोत्तममपि संयुतं विचरे ॥ ज्योतिर्ज्योतिषि सं
युक्तमिवैतन्नयः ॥ ४५ ॥ एवं भूतसमाधिपद्येत ध्यानस्य कलमाह ॥ ध्यानेनेति ॥ मनोयुजतः समादधतः इ
त्यज्ञानक्रियाभ्रमः अधिताधिदैवाध्यात्मरूपः दृश्य इह दर्शनरूपो वाभ्रमः निर्वाणं प्राप्तिं सम्यग्यास्यतीति
तत्र लब्धपदं चिन्माह्वय्योनिधारयेत् ॥ तच्च सत्कामदाराहो न किंचिदपि चिंतयेत् ॥ ४६ ॥
एवं समाहितमतिर्मा मेवात्मानमात्मनि ॥ विचरे मयि सर्वोत्तमज्योतिर्ज्योतिषि संयुतं ॥ ४७ ॥ ध्या
नेनेत्यसुतीवैरणयुजतो योगिनो मनः ॥ संयास्यत्याशु निर्वाणं इत्यज्ञानक्रियाभ्रमः ॥ ४८ ॥
इति श्रीभागवते एकादशांस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ श्रीभवानु ॥ जितेंद्रियस्य युक्त
स्य जितश्चास्य योगिनः ॥ मयि धारयतश्चेत उपतिष्ठेति सिद्धयः ॥ १ ॥ ॥ ४९ ॥

॥ ४९ ॥ इत्येकादशे चतुर्दशः ॥ १४ ॥ ततः ये च दशोक्तः सिद्धयोधारणानुगाः ॥ श्रीविष्णुपदसंप्राप्तावंत
यतः प्रामताः ॥ १ ॥ एवं मनोयुजतो योगिर्नोतरविर्भवत्यः सिद्धयो व्यतराय प्राया एव ॥ अतस्ताः परिहृत्य पर
मेश्वर एव भवेदिति वक्तुं सिद्धीरह ॥ जितेंद्रियस्येति ॥ युक्तस्य स्थिरचित्तस्य ॥ १ ॥ ॥ ५० ॥

॥ रामः ॥
॥ ८६ ॥

स्वदिवितीतर्के ॥ कास्वित्किं नाम कथं स्वित्कीदृशी वाधारणश्च कतीति प्रश्नांतरे वा शब्दः ॥ तमेवैतज्ज्ञानासि
नान्यदस्याशयेनाह योगिनामिति ॥ १ ॥ धारणश्च अष्टादशोऽनुषंगः ॥ योगधारणैरिति त्रिकालज्ञातादिभूत
सिद्धीरन्येपि जानंतीति भावः ॥ अहमेव प्रधानं मुख्यः स्वभावत आश्रयो यासां ताः ॥ मत्सारूप्ये प्राप्तेषु किंचिन्न
नाभवतीति भावः ॥ गुणहेतवः सर्वोत्कर्षहेतुकाः ॥ ३ ॥ ताः स्वरूपेणोपदृशति ॥ अणिमेति सार्धैः येषां ॥ अणि

उक्तवत् ॥ कयाधारणया कास्वित्कथं स्वित्सिद्धिरच्युत ॥ कतिवासिद्धयोऽत्र हि योगिनां सिद्धिदोभ
वान् ॥ २ ॥ श्रीभवानु ॥ सिद्धयोऽष्टादशोक्तो धारणयोगधारणैः ॥ तासामष्टौ मत्प्रधानादशौ
वगुणहेतवः ॥ ३ ॥ अणिमामहिमास्तर्लघिमायासिर्दिष्टैः ॥ प्राकाश्यं श्रुतदृष्टे बुद्धिप्रे
रणमीशिता ॥ ४ ॥

मामहिमालघिमाचमर्त्तैर्हस्यति स्वः सिद्धयः प्राप्तिर्नामसिद्धिः ॥ सर्वप्राणिनामिर्दिष्टैः
सहनतदधिष्ठितदेवतारूपेण संबधयत्यर्थः ॥ श्रुतेषु यारलौकिकेषु दृष्टेषु दर्शनयोग्येषु सवैषु भविवरा
दिपि हिनेषु पि प्राकाश्यं भोगदर्शनसामर्थ्यसिद्धिः ॥ वाक्कीनां मायातदंशभूतानां प्रेरणं तत्रेश्वरे माया अन्येषु त
दंशानां प्रेरणमीशितानामसिद्धिः ॥ ४ ॥

॥ भा० २० १५ ॥ विषयमोनेप्यसंगोवशितासिद्धिः ॥ यत्कामाः यद्यत्सुखं कामयते ततदवस्यति तस्य तस्य सीमानं प्राप्नोतीति सिद्धिः ॥
 ॥ ८ ७ ॥ औत्पत्तिकाः स्वाभाविको निरतिशयाश्चेत्यर्थः ॥ ५ ॥ गुणहेतुसिद्धीराह ॥ अनुमिमत्वेक्ष्यति पासाऽदिराहिलं ॥
 रश्मवणं दर्शनं चेति द्वे सिद्धौ मनोवेगेन देहस्य गतिः ॥ कामितरूपप्राप्तिः परकाये प्रवेशः ॥ ६ ॥ खेका मस्य ॥ अश्लेषेभिः सह स्वा
 गुणेषु संगोवशिता यत्कामस्तदवस्यति ॥ एतामेसिद्धयः सौम्य अष्टावौत्पत्तिकामताः ॥ ५ ॥ अनुमिम
 त्वेदेहेस्मिन् दूरश्रवणदर्शनं ॥ मनोजवः कामरूपं परमाय प्रवेशनं ॥ ६ ॥ चकुरं मृत्युर्देवानां सहक्रीडा
 नुदर्शनं ॥ यथा संकल्पसं सिद्धिः ॥ राज्ञाऽप्रतिहता गतिः ॥ ७ ॥ त्रिकालतत्त्वमहं परचिताद्यभिज्ञ
 ता ॥ अग्न्यर्को बुविषादीनां प्रतिष्ठं भोऽपरजयः ॥ ८ ॥ एताश्चोद्देशतः प्रोक्ता येन धारणा सिद्धयः
 पुयाधारणायास्याद्यथावास्यात्रिवोधमे ॥ ९ ॥ भूतसंस्मात्मनि मयित्वा च धारयेन्नः ॥ अ
 णिमानमवाप्नोति तन्मात्रोपासको मम ॥ १० ॥ १० ॥ नोपाः क्रीडासासामनुदर्शनं प्राप्तिः संकल्पानुरूपप्राप्तिः अम
 निहता आसमंता इति र्निर्गम्यः सा ॥ आत्तचेत्येतारण ॥ ११ ॥ कद्रुसिद्धौ श्रृंगवाहनिकालतत्त्वमिति ॥ अदं दंशी तोसाद्यनमि
 भवः अग्यादीनां संस्तमनं ॥ १२ ॥ ततद्वाणमिः सहविशेषतो निरूपयति ययेति यान्तमाप्तिः ॥ १३ ॥ भूतसंस्मोपाधोम

यितमानं श्रुत्वा साकारं सः तन्मात्रोपासकः मम
 ॥ १० ॥
 ॥ ११ ॥
 ॥ १२ ॥

ज्ञानशक्तिमहत्तत्त्वोपाधौ मयि यथा संस्थं महत्तत्त्वाकारं ॥ भूतानां चेति आकाशादिभूतोपाधौ च मयि मनोधा
 रयन् तत्तद्भूतमहिमानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ वाद्यादिभूतानां ये परमाणवः तन्मये तदुपाधौ चित्तं मयि रंजयन्
 गीकालसंस्मृता ये तौ कालपरमाण्व्याधिरूपतामिति लघुत्वविवरणं ॥ तदुक्तं सकालः परमाणुवैशेष्यं च परमाणु
 तामिति ॥ १२ ॥ वैकारिका हेतुकारोपाधौ मयि अखिलं एकाग्रं ॥ आत्मत्वं अधिष्ठातृत्वं ॥ अत्र हेतुः मन्मनाः मयि मनोधा
 महत्तत्त्वमयि यथेयथा संस्थं मनोदधत् ॥ महिमानमवाप्नोति भूतानां च चट्टयकृत् यक् ॥ ११ ॥ पर
 माणुमये चित्तं भूतानां मयि रंजयन् ॥ कालसंस्मृता ये तौ योगीलधिमानमवाप्नुयात् ॥ १२ ॥
 धारयन्मय्यहेतुत्वे मनोवैकारिके खिलं ॥ सर्वेदियाणां मात्सत्वे प्राप्तिप्राप्नोति मन्मनाः ॥ १३ ॥ म
 हत्तत्त्वमयि यः स त्रैधारयेन्मयि मानसं ॥ प्राकाश्ये यारमेष्टं मे विंदतेऽव्यक्तजन्मनः ॥ १४ ॥
 रणप्रभावाद्देवभवति ॥ नात्रातीव हेतुरनुसंधेय इति भावः ॥ एवं मद्धारणानुभावेन मद्योगबलमाश्रय
 त्यादिषु दृष्टव्यं ॥ १३ ॥ क्रियाशक्तिप्रधानं महत्तत्त्वं मेव स्रजंतदुपाधौ मयि सः यारमेष्टं सर्वोत्कृष्टं प्राकाश्ये
 विंदते ॥ कार्यं भूतस्य ॥ अमृताज्जन्मयस्य तस्य स्रजः स्रजः तदुपाधौ मे मेत्यर्थः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ भा. १५ ॥
॥ ८८ ॥

अधीश्वरे विगुणमायानिबन्तरे ॥ अतएव कालविग्रहे आकलयितरूपे अंतर्गोमिणि ईशित्वं विशिन
ष्टि ॥ होत्रज्ञानाजीवानो होत्राणां तदुपाधीनां च चोदनोपेराणां न तु विश्वस्य हिकर्तृत्वं लक्षणमित्यर्थः ॥
५ ॥ तुरीयाख्यविराट् हिरण्यगर्भश्चकारणं चेतुषधायः ईशस्य यद्विभिहीनं तुरीयेतत्पदं वैदुरित्येवं लक्ष
णे ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यत्रासः श्रियः ज्ञानदेग्ययोश्चैव यत्कामगदंतो गमातद्वति भगवच्छब्दादिते
विष्णोश्चधीश्वरे चित्तंधारये कालविग्रहे ॥ स ईशित्वमवाप्नोति होत्रज्ञो होत्रज्ञो चोदनो ॥ १५ ॥ नारायणे
तुरीयाख्ये भगवच्छब्दादिते ॥ मनोमया हृद्यो गीमद्वर्मा वशितामियात् ॥ १६ ॥ निर्गुणे ब्रह्मणि म
यि धारयन् विज्ञाहं मनः ॥ परमानंदमाप्नोति यत्र कामो वसीयते ॥ १७ ॥ श्वेतद्वीपयतौ चित्तं शुद्धे
धर्मे मये मयि ॥ धारयन् श्वेततौ याति यद्गुमिरहितो नरः ॥ १८ ॥ मय्याकाशात्मनि प्राणे मनसा घोष
मुद्धहन् ॥ तत्रोपलब्ध्वा भूतानो हं सो वाचः श्रणोत्यसौ ॥ १९ ॥ ॥ १६ ॥ यत्र शब्दतोऽवसीयते समाप्यते तं
॥ १७ ॥ अतः परं गुणहेतुकाः शुद्धे सत्त्वात्मके श्वेततौ शुद्धरूपतौ ॥ १८ ॥ आकाशात्मा यः श्रणः समष्टिरूपस्तद्
ये मयि मनसो घोषेनाहं चित्तं यन् असौ हं सो जीवः तत्र आकाशे उपलब्ध्वा ज्ञाता सन् तत्र स्थानि विविधा वाचः श्र
णोति ॥ यद्वा तत्राऽकाशे उपलब्ध्वा अभिषक्ताः भूया भूतानां वाचस्तादृशतः श्रणोतीति ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ ८८ ॥

त्वष्टा आदित्यः तस्मिन् परिष्ठिन्ने चक्षुः संयोज्यं तं च चक्षुषि संयोज्य तत्रोभयसंयोगे मोध्यायन् विश्वे हरतः
पश्यति ॥ २० ॥ मनोदेहं च तदनुवर्तिना वायुना सह मयि सुसंयोज्यतामद्वारणा क्रियते तस्याः प्रभावेन यत्र मनो
याति तत्रात्मा देहो यातीत्यर्थः ॥ यद्वा मनः कर्तृ आत्मानं वायुना सह देहं च मयि सुसंयोज्य यत्र यत्र याति तदनुत
वदेहो यातीति ॥ २१ ॥ मनः उपाहाय उपाहानकारणे कृतायद्यदेवादिरूपे भवितुमिच्छति तत्तन्मनोरूपं मनसो

चक्षुस्त्वष्टरि संयोज्य त्वष्टारमपि चक्षुषि ॥ मां तत्र मनसा ध्यायन् विश्वे पश्यति स ह्मद्व ॥ २० ॥ म
नो मयि सुसंयोज्य देहं तदनुवायुना ॥ मद्वारणानुभावेन तत्रात्मा यत्र वै मनः ॥ २१ ॥ यद्वा मन उपा
हाय यद्यद्गुणं भूषति ॥ तत्तद्देवे न्नोरूपं मद्योगबलमाश्रयः ॥ २२ ॥ परकाये विज्ञानिद्व आत्मा
नंतत्र भावयेत् ॥ पिंडे हि ताविशेत्प्राणो वायुभूतः यदंघ्रिवत् ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यो तो मद्योगबलं योऽहमविलसति नो नाकारस्तस्मिन्मयि मनसो योगे धारणा तस्य बलं प्रभावः स एवाश्रयः कार
णं ॥ २३ ॥ यत्र प्रविशति तत्रात्मानं चित्तं येत् ॥ ततः पिंडं स्वदेहं हि ता प्राणः प्राण प्रधानं लिङ्गशरीरोपाधिः वायु
भूतः वाह्यवायोभूतः प्रविष्टस्तेन मार्गे लोत्यर्थः ॥ यदंघ्रिवत् ॥ गेयथापुष्पासुष्णोत्तरमनायासेन प्रविशति
इत् ॥ २३ ॥

ना० १० १५ विंते हिले लुक्तं तत्प्रकारं कथयस्व छंदस्यु माह ॥ पात्न्या पात्न्या नो गुदं निरुध्य प्राणं ॥ प्राणे पाधिमात्मानं ब्रह्म रं ध्रेण मू
 र्ध्वदारेण ॥ ब्रह्मेत्युपलक्षणं ॥ ब्रह्म वा अन्वदा अवेक्षितं स्थानं मनसानीत ॥ १४ ॥ मत्तमं मन्त्रं तिरुपं शुद्धं सत्त्वं विचिंत
 येत् ॥ तदा सत्त्वं नयः स लो शभताः ॥ १५ ॥ यदा वा अकालेपि यथावेति पाठे यथावा येन केनापि प्रकारेण बुद्ध्या संक
 ल्पयेत् ॥ तत्तथा यथावत्प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ यदा यथा संकल्पयेत् ॥ यथावा मत्तरो मयि विधासवान् भवति तत्प्राप्तदत्तु र्ग
 पात्न्या पीड्य गुदं प्राणं हृदुरः कंठ मर्धसु ॥ आरोप्य ब्रह्म रं ध्रेण ब्रह्म नीत्वा तत्प्राप्तं जेतुं ॥ १६ ॥ विहरिष्य भुग
 ङीडे मत्तमं सत्त्वं विभावयेत् ॥ विमानेनोपनिष्ठं नित्यं तत्त्वं नीः सुरस्त्रियः ॥ १७ ॥ यथा संकल्पयेद् बुद्ध्या यदा वा
 मत्तरोः पुमान् ॥ मयि सत्त्वं मनोयुं जंस्तथा तत्समुपाश्रुते ॥ १८ ॥ यो वै मद्रा वमाप न ईशितुर्वेशितुः पुमान्
 कुतश्चिन्त विह न्येत तत्स्य चाज्ञा यथा मम ॥ १९ ॥ मद्रा त्प्राप्नुय सत्त्वं योगिनो धारणा विहः ॥ तस्य वै का
 लिकी बुद्धिर्जन्म ॥ तस्य हं रिता ॥ २० ॥ ११ सर्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ किं कुर्वन्सत्त्वं सत्त्वं संकल्पे मयि मनोयुं ज
 न् ॥ २१ ॥ महिष्य यत्पदं ममेत्यर्थः ॥ ईशितुः सर्वं नियंतुः वेशितुः स्वतंत्रं स्य मम भावं स्वभावं प्राप्तः एता गुणहे
 तवः ॥ २२ ॥ अतः परं ह्यंशधारणा विह इति त्रिकालं श्वरधारणा स्तु चिता ॥ त्रैकालिकी त्रिकाल वस्तु विषयी
 स्वजन्मस्य भ्यां मुपहं रिता तत्सहिताः ॥ अनयैव परचित्ताद्यभिज्ञताऽपि व्याख्याता ॥ २३ ॥ ॥ ११ ॥ ॥

रामः ॥
 ८९ ॥

अग्न्यादि सर्वोपधात श्रुत्यो भगवानित्येव भूतयोगमयं तेनोभिभूयेत् ॥ अत्र हेतुः ॥ मद्योगेति ॥ याद सामुक्तं ह याथा
 ऽभिधातकं न भवति तस्य वक्ष्यो ग्मादय इत्यर्थः ॥ अनयैवाऽद्वैतापि व्याख्याता ॥ १९ ॥ मदि भूतीः समावतारान्
 ध्वजारिभिः सह ॥ २० ॥ उपसंहरति ॥ उपासकस्येति ॥ एवं यथगधारणाभिः ॥ २१ ॥ यदा किं नानाधारणा प्रयासे
 अग्न्यादिभिर्न हन्येत मुने योगमयं वक्षुः ॥ मद्योगशान्तचित्तस्य याद सामुक्तं यथा ॥ २२ ॥ मदि
 भूतीरभिधायन् श्रीवत्सास्त्रविभूषिताः ॥ ध्वजातयत्रयजनैः स भवेदपरजितः ॥ २३ ॥ उपा
 सकस्य मामेवं योगधारणया मुनेः ॥ सिद्धयः पूर्वकथिता उपनिष्ठं लोचयतः ॥ २४ ॥ जितेन्द्रि
 यस्य हान्तस्य जितश्चासात्मनो मुनेः ॥ मद्धारणाधारयतः ॥ कासासिद्धिः सुदुर्लभा ॥ २५ ॥
 अंतराया न्दहं सेतायुं जतो योगमुत्तमं ॥ मया संयद्यमानस्य कालक्षयणहेतवः ॥ २६ ॥
 न एकयैव सर्वोऽसिद्धयो भवेतीत्याह जितेन्द्रियस्येति मद्धारणा नारायणे तुरीयाख्ये इत्युक्तं ॥ या सुदुर्लभा
 स्यात्सा का ॥ न काचिदित्यर्थः ॥ २७ ॥ यद्यप्येवं तथापि न प्राप्य ॥ इत्याह ॥ अंतराया निति ॥ २८ ॥ ॥ ध्ये ॥

भा. ए. १५॥
॥२०॥

तस्मादहेतुकी यमेवधारणाकायी नान्याः काम्या इत्याह जनेति ॥ जन्मनैव काश्चित्सद्वयो भवति ॥ यथा देवा
नां यथा च यादृशा मुदकस्तंभः ॥ यथादीनां खेचरत्वादि ॥ तदुक्तं पातं जले ॥ जन्मोषधितयो मंत्रयोगजाः सिद्ध
य इति ॥ योगेन मन्धारणमित्युक्तेन ॥ योगगतिमत्ता लोकादिरूपे ॥ ३४ ॥ कुत इत्यत आह ॥ सर्वो सामित्यर्हः ॥ प्र
भुलोपपादनं हेतुः कारणं यतिः पालयिता चेति ॥ किंच न केवलं सिद्धी नामैव प्रभुः ॥ अपितु मोक्षादीनामपीत्या

जन्मोषधितयो मंत्रैर्यो वतीरिह सिद्धयः ॥ योगेनाप्नोति ताः सर्वानान्यैर्योगगतिं व्रजेत् ॥ ३४ ॥ स
र्वो सामपिदि सिद्धो हेतुः यतिरहं प्रभुः ॥ अहं योगस्य सौख्यस्य धर्मस्य ब्रह्मवादिनो ॥ ३५ ॥ अहमा
त्मो तरो बाह्योऽनाहतः सर्वदेहिनो ॥ यथा भूतानि भूतेषु बहिरंतः स्वयंतथा ॥ ३६ ॥ इति श्रीम
द्भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवद्दशवसेवादेशे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

हमिति
योगो मोक्षः सौख्यं तत्साधनं ज्ञानं ॥ धर्मस्य तदुपदेष्टुं ब्रह्मवादिनां च ॥ ३५ ॥ कुतः तत्राह अहमिति ॥ सर्वदेहि
नो जीवानामात्मा ॥ यतः आंतरः अंतर्धानी ॥ एष त आत्मा तर्क्यमृत इति श्रुतेः ॥ तर्हि किं तव त्वं त्वत्त्वात्परिच्छिन्नः
न वा स्वश्च व्यापक इत्यर्थः ॥ तत्र हेतुः अनाहतः एतत्सह्यं तमाह ॥ भूतेषु चतुर्विधेषु महाभूतानि यथावहि
श्चांतश्च भवति ॥ स्वयं अहमपि तथेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ इति भागवते टीकायां एकादशस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

रामः ॥
॥२०॥

योऽशेतुहरे रविभावयुक्ता विभूतयः ॥ ज्ञानवीर्यप्रभावादि विशेषेणोपवर्णिताः ॥ १ ॥ अंतश्चित्तेन यद्व्यानमशक्वमहा
तामनां अंतस्तद्योग्यतायसैविभूत्यादिनीरूपणे ॥ २ ॥ एवं तावन्नकाध्याय्यमष्टप्रश्नानिरूपिताः ॥ ब्रह्मलसंभवेता
वत्सप्रमादिचतुष्टये ॥ ३ ॥ बंधमुक्तोक्तनिर्घोरे सद्गुणैश्च ततः परे ॥ द्वादशोऽन्तरं कर्मकृतित्यागव्यवस्थितौ धे
हं सेति हासतो योगनिष्ठायां च त्रयोदशे ॥ प्रियः साधननिर्धारध्याने चैव चतुर्दशे ॥ ५ ॥ धारणासिद्धिभेदे च प्रसंगेन नि
रंतरं ॥ उद्धवप्रश्नोद्धतमुत्तरं हरिणा वितं ॥ ६ ॥ योऽशे भूतिविस्तारे द्वयोर्वर्णोऽश्रमव्रते ॥ ज्ञानादिनिर्णये चातो यमा
दीनां च निर्णये ॥ ७ ॥ योगत्रयाधिकारे तु विशेषं चतुर्दशे ॥ तत्त्वसंख्याविवादे चतुर्दशे ॥ ८ ॥ जन्ममृत्युप्रकारे च

उद्धवः ॥ त्वं ब्रह्मपरमं साक्षादनाद्यंतमपाहतं ॥ सर्वेषामपि भावानां प्राणस्थि सप्योऽवः ॥ १ ॥ ॥ ॥

द्वाविंशेऽहं सुतरं ॥ प्रणयराधवसहने चतुर्भिस्तदन्तरैः ॥ २ ॥ सप्तविंशे क्रियायोगप्रश्ने तदुपवर्णनं ॥ अष्टाविंशे तत्त्व
प्रोक्ता ज्ञानयोगोपसंहृतिः ॥ १० ॥ संसारसंभवप्रश्ने तन्मध्ये दत्तमुत्तरं ॥ तदशात्पापुनः प्रश्ने भक्तियोगोपसंहृतिः ॥
एवं प्रश्नोत्तराण्यत्र क्रमेणैतानि विंशतिः ॥ अहमात्मा तरो बाह्योऽनाहतः सर्वदेहिनो ॥ यथा भूतानि भूतेषु बहिरंतः
स्वयंतथा ॥ तत्र भूतानि यथा बहिरंतः स्वयंतथा ॥ तत्र भूतानि यथा बहिरंतः स्वयंतथा ॥ तत्र भूतानि यथा बहिरंतः स्वयंतथा ॥
तथा तत्त्वमपि कथं वर्तते स इति विभूतिः ॥ प्रश्ने प्रथमे तावद्दत्तमेव सर्वोक्तं कलमनुवदति त्वं ब्रह्मेति ॥ अपाहतं
निरवर्णं स्वतंत्रं ॥ अतएव सर्वेषां मयि मंत्राणां रक्षणं स्थितिर्जीवनं ॥ त्राणस्थिति सहितौ अथ योऽवबोयस्तास

तत्रोपपादनं करणमिति सत्यं ॥ १ ॥

॥ भा. ११. १६ ॥
॥ ११ ॥

अत्र सदाचारं प्रमाणमाह ॥ यथा तथ्येन यथार्थत्वेन सर्वभूतकारणं तं ब्राह्मणवेदतास्यैविह ॥ १ ॥ एवंकार
णत्वेन सर्वोत्तमत्वमन्वयविभूतीः पृथग्विधेति ॥ उपासीनाः सेवमानाः संतः ॥ ३ ॥ हुर्ज्ञेयत्वमेवाह ॥ गृहः अस्पृ
ष्टः भूतानां प्राणिनां मध्ये ॥ अत्र हेतुः ॥ भूतानामात्मा अंतर्योमी ॥ अत्रापि हेतुः हे भूतभावेनेतिलया ॥ ४ ॥ ता एव सा

उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयमहतात्मभिः ॥ उपासते तौ भगवन्माथातथ्येन ब्राह्मणः ॥ १ ॥ येषु येषु
च भावेषु भूतपात्रोपरमर्षयः ॥ उपासीनाः प्रपद्यंते संसिद्धिं तद्वत्समे ॥ ३ ॥ गृहश्चरसि भूता
तात्मा भूतानां भूतभावन ॥ न त्वोपरयंति भूतानि यश्यंते मोहितानिते ॥ ४ ॥ याः काश्चिद्भूतमौहिवि
वैरसायं विभूतयो हि ह्म महाविभूते ॥ तामस्य माख्यास्तनुभावितास्तेन मामिते तीर्थे यदधि
पद्यं ॥ ५ ॥ श्रीभगवानु ॥ एवमेतदहं पृष्टः प्रश्नं प्रश्नविदो वरः ॥ युयुत्सुना विनशने सपत्नैर

कल्पेन पृथसि हेमविभूते ॥ याः काश्चिद्भूमादिभूते विभूतयः रसायोरसातले ॥ अनुभा
विताः त्वयैवाकेन चिच्छक्तिविशेषेण संयोजिताः तीर्थानां पदं च तद्विषयं च ॥ ५ ॥ न रावतारभूतार्जुन प्रश्नसंवादि
त्वानवायं प्रश्नः साधीनिति तावदनुमोदते एवमिति विभिः प्रश्नं प्रष्टुं सपत्नैर्कोडुमिच्छता विनशने कुरुसेने ॥ ६ ॥

॥ रामः ॥
॥ ११ ॥

युयुत्सोर्विभूतिप्रश्नेकः प्रसंगस्तत्राह ॥ त्वत्वेति ॥ लौकिकः प्रादुर्गतमतिः सन् ॥ ७ ॥ स च यदा ततो ज्ञातिवधा
न्निवृत्तः तदा मया प्रतिबोधितः सन् यथा त्वमभिभाषसे ॥ एवं संग्रामसुखे मामभ्यभाषत ॥ तद्देवत
वापिक ॥ ययिष्यामीति भावः ॥ ८ ॥ ताविभूतीः कथयति ॥ अहमिति ॥ अस्मच्छब्दसमानाकरणाः प्र
थमोक्ताः द्वितीयां ताश्च सर्वविभूतयस्तास्ताश्चोपासनायै कथ्यंते ॥ यद्यी च क्वचिन्निर्धारणे ॥ सं

ज्ञात्वा ज्ञातिवधं गत्य मधमे गज्य हैतुकं ॥ ततो निवृत्तो हेता हं हतो यमिति लौकिकः ॥ ७ ॥
स तदा युयुत्सो यथा प्रोक्तं मे प्रतिबोधितः ॥ अभ्यभाषत मामेवं यथा त्वे रणमर्थं नि ॥ ८ ॥
अहमात्मोद्वाभीयो भूतानां सुहृद्दीश्वरः ॥ अहं सर्वाणि भूतानि ते यां स्थिस्तुद्वाप्ययः
॥ ९ ॥ अहं गतिर्गतिमतो कालं कलयतामहं ॥ गुणानोवाप्यहं साम्यं गुणिभ्यो सति को गुणः

बंधे च क्वचिद्यथा योग्यं दृष्टव्यं ॥ ततश्चासां भूतानामात्मेति सुहृदिति ईश्वर इ ॥ १० ॥
ति च सामान्येनाह मुयास्य इत्यर्थः ॥ एवं सर्वत्र ते यां स्थिस्तुद्वाप्ययः तत्तद्देतुरित्यर्थः ॥ ११ ॥ विज्ञे
शेषतो विभूतीराह ॥ कलयतां वशीकुर्वतां मध्ये गुणानां मध्ये साम्यं गुणिभिर्निर्णिगि औसत्तिकः
स्वाभाविको यो गुणः सोहं ॥ १० ॥

॥ भा. ए. १६ ॥ स्त्रुत्रं प्रथमकार्यं महान्तं हतत्वं ॥ सः श्मोयाधिलादुर्ज्ञेयताच्च जीवस्य स्तश्मत्वं ॥ बुद्धेर्गुणेना
 ॥ १२ ॥ त्मगुणेन चैव माराग्रामात्रोद्यवमेविहृष्टरतिश्रुतेः ॥ ११ ॥ वेदानोसंबंधति कामध्यायकः ॥ पदानि
 गुणिनामप्यहं स्त्रुत्रं महतां च महानहं ॥ सः श्मोयाधिलादुर्ज्ञेयताच्च जीवस्य स्तश्मत्वं ॥ ११ ॥ हिर
 प्यगर्भो देवानां मंत्राणां प्रणवस्त्रिष्टुत् ॥ अक्षराणामकारोस्मि पदानि छंदसामहं ॥ १२ ॥ इंदो
 हं सर्वदेवानां वस्तुनामस्मि हव्यकारः ॥ ओदितानामहं विस्वरूपाणां नीललोहितः ॥ १३ ॥
 ब्रह्म षड्गुणं च गुरहं राजर्षीणामहं मनुः ॥ देवर्षीणां नारदो हं हविर्हो न्यस्मि धेनुषु ॥
 ॥ १४ ॥ सिद्धेश्वरो हं कविलः सुपर्णो हं यतत्रिणां ॥ प्रजापतीनां दक्षो हं पितृणामहमयमा
 ॥ १५ ॥ मोविद्युद्वहैत्यानां प्रहादमसुरेश्वरः ॥ सोमं नक्षत्रौषधीनां धनेशो यक्षरक्षसां ॥ १६ ॥
 हं ॥ रोरावतं गजैश्च शरणायादसां वरुणं प्रभुं ॥ तपतां द्युमतो सूर्यं मनुष्याणां चक्षुरति ॥ १७ ॥ उ
 चैश्च वास्तुराणां धातुनामस्मि कोचने ॥ यमः संयमतां चाहं सर्वाणामस्मि वासुकिः ॥ १८ ॥
 त्रिपदागायत्रीत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ हविर्धनी कामधेनु ॥ १४ ॥ नक्षत्रौषधीनां प्रभुं सोमं ॥ १५ ॥ यक्षरक्षसां प्र
 भुं ॥ १६ ॥ पादसां प्रभुं ॥ १७ ॥ तपतां तापवतां द्युमतो ह्यसीमतो च मध्ये ॥ १८ ॥ संयमतां हिंसायतामित्यर्थः ॥ १८ ॥

॥ रामः ॥
 ॥ १२ ॥

शृंगिणं हं शृंगिणं च मध्येतेषां प्रभुवो ॥ तुर्योऽसंन्यासः प्रथमः ब्राह्मणः ॥ १९ ॥ स्त्रोतसां प्रवाहानां च सरसां स्थिरो
 देवाशानां ॥ २० ॥ धिष्यानां निवासस्थानानां ॥ गहनानां दुर्गमानां ॥ २१ ॥ ब्रह्मिष्ठानां वेदार्थनिष्ठानां ॥ सेनायां
 चक्षुपतीनां ॥ अग्रण्यासन्नार्गं प्रवर्त्तकानां ॥ अजः ब्रह्मा ॥ २२ ॥ शुचीनां शोधकानामपि मार्जनतक्षणाध्वं
 नागैश्च शरणागतैर्हं मेघैश्च ॥ शृंगिहं शृंगिणं ॥ आश्रमाणामहं तुर्यो वर्णानां प्रथमो नद्यः ॥ २९ ॥
 तीर्थानां स्त्रोतसां गंगासमुद्रः सरसामहं ॥ आयुधानां धनुरहं त्रिपुरघ्नो धनुष्मतां ॥ ३० ॥ धिष्या
 नामस्महं मेरुर्गहनानां हिमालयः ॥ वनस्यतीनामश्वत्थ औषधीनामहं यवः ॥ ३१ ॥ पुरो
 धसो वसिष्ठो हं ब्रह्मिष्ठानां बृहस्पतिः ॥ स्कंदो हं सर्वसेनान्यामग्रण्यां भगवानजः ॥ ३२ ॥ य
 शानां ब्रह्मयज्ञो हं ब्रह्मनामविहिसनं ॥ वायव्यको ब्रुवाणात्मा शुचीनामप्यहं शुचिः ॥ ३३ ॥
 योगानामात्मसंरोधो मे त्रैलोक्यविनिर्णीयतां ॥ आन्वीक्षिकी कौशलानां विकल्पः स्यात्तिवादि
 र्णादिनां मध्येवाद्यादिरूपः शोधको हं ॥ ३४ ॥ योगानां योगाणामप्यनां मध्ये आत्मसंरोधः समा ॥ ३५ ॥
 धिरहं मंत्रोनीतिः कौशलानां विवेकादिनैषु एषानां मध्ये आन्वीक्षिकी ॥ आत्मानात्मविवेकविद्या आख्यास्य
 यानि शून्यख्यास्य सत्यासनिर्वचनीयस्यातिवादिनामेवमिदं एवं चेति योदुरंती विकल्पः सोहं ॥ ३६ ॥ ॥ ॥

॥ भा. १०. १६ ॥
॥ ९३ ॥

कुमारः सनकुमारः ॥ १५ ॥ सन्यासः भूतानयदानं ॥ शैमाणो अभयस्थानानामध्ये अबहिर्मतिः ॥ अंतर्नि
ष्टास्तत्तं प्रियवचनं वनहि प्रियभाषिणे मौने च पुरुषस्याभिप्रायो ज्ञायते ॥ अजः प्रजायति ॥ यस्य देहार्थो
न्योमिथुनमस्तत्तत्तत्तुमिथुनं ॥ अधो ह वा एष आत्मनो यत्नोति श्रुतेः ॥ ६ ॥ अनिमिषं ॥ अग्रमत्तानां मधुमाधवौ वसंत

स्त्रीणां तु शतरूपाहं बुं संस्वाये भुवो मनुः ॥ नारायणो मुनीनां च कुमारे ब्रह्मचारिणः ॥ १५ ॥
धर्मोणो मस्मि सन्यासः शैमाणो मवहिर्मतिः ॥ गुह्यानां स्तुतं मौने मिथुनानामजस्तुहं
॥ १६ ॥ संवत्सरोऽस्मि निमिषात् त्रुनां मधुमाधवौ ॥ मासानां मार्गशीर्षो हं नक्षत्राणां
तथा मिजित् ॥ १७ ॥ अहं युगानां च कृतं धीराणां देवलो सितः ॥ दैयायनोऽस्मि सा
नां कवीनां काव्य आत्मवान् ॥ १८ ॥ वासुदेवो न गवतां त्वं तु भागवते ध्वहं ॥ किं पु
रुषाणां हनुमाच्चिद्या घ्राणां सुदर्शनः ॥ १९ ॥

याचकृतिः अभिजिनामनसमपुष्टिः ॥ दवादानामपमपस्ताष्ट्रैणाया इत्यादि ॥ १७ ॥ कृतं कृतयुगे देवलः अस्ति
तश्च ॥ आसानां वेद विभागकर्तृणां कवीनां विदुषां काव्यः शुक्रः ॥ १८ ॥ भगवतोऽयं प्रतिप्रलयं वैवस्वतानां मागतिं
गतिं गतिं ॥ वेति विद्यामविद्योचसनाजो भगवानिसेवैलक्षणो ॥ १९ ॥

॥ रामः ॥
॥ ९३ ॥

सुपेशसो सुंदराणां ॥ दर्भजातीनां काशदूवीदीनीहविः सुचरुषु रोडाशादिषु च ते सुवा ॥ ३० ॥ लक्ष्मीः ध
नादि संपत् ॥ ३१ ॥ बलवतामो जश्च सात्वहश्च सात्वसो भागवतानां भक्ता कृतं कर्मो हमित्यर्थः ॥ तेषामे

रत्नानां पद्मरागोऽस्मि पद्मकोशः सुपेशसो ॥ कुशोऽस्मि दर्भजातीनां गन्धमाज्ये हविः ॥ ३२ ॥
व्यवसायिनामहं लक्ष्मीः कितवानोऽलग्रहः ॥ तितिक्षास्मिति क्षरणं सत्वं सत्ववताम
हं ॥ ३३ ॥ ओजः सहो बलवतोऽकर्मो हं विदिसात्वतो ॥ सात्वतो नवमस्तीनामादि स्मृतिरहं
परा ॥ ३४ ॥ विष्णुवसुः पूर्वचित्तिर्गंधर्वोऽप्सरसामहं ॥ रुधराणां महं स्थैर्यं गंधमात्रमहं
भुवः ॥ ३५ ॥ अपोरसश्च परमसे जिष्ठा नो विभावसुः ॥ प्रभास्ये हताराणां शब्दो हं नभसः
परः ॥ ३६ ॥ ब्रह्मण्यानां बलिरहं वीराणामहं जेनः ॥ भूतानां स्थितिरुत्थनिरहं वैप्रति संक
॥ नः ॥ ३७ ॥

वनमृहार्चने वासुदेवसंकेर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धनारायणहयग्रीववराहच सिंहब्रह्माण
इतियानवमस्ते यस्तासामध्ये वासुदेवाराया ॥ ३१ ॥ गंधर्वोऽस्मि विष्णुवसुः अप्सरसोऽप्येव चित्तिः गंधमात्रमविरु
ते ॥ ३३ ॥ परमः मधुरायः परायः शब्दः ॥ ३४ ॥ अर्जुनः पार्थः भूतानां प्रति संक्रमः प्रलयः ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ भा. ए. १॥ गत्यादयः पंचकर्मैदियव्यापाराः स्युर्गोदयोऽज्ञानेदियव्यापाराः तत्र लक्षणं दर्शने ॥ सर्वेदियाणि मिदिया
॥ १४ ॥ ततदर्थं ग्रहणशक्तिरप्यहं ॥ ३६ ॥ तदेवं तत्र तत्र निर्धारणेन तत्संबंधेन च विशेषतो विभ्रती निरूप्यहानी
सामान्यतः सर्वोऽपि निरूपयति ॥ यथिवीति सार्धं दयेन ॥ यथिव्यादिशब्दैस्तन्मात्राणि विवक्षितानि ॥ अहं अ
हंकारः ॥ महान्महत्तत्त्वं एताः सप्तप्रकृतिविकृतयः विकारः ये च महाभूतानि एकादशेदियाणि चेत्संबंधोऽत्रा
संख्याकः ॥ पुरुषो जीवः ॥ अव्यक्ते प्रकृतिः एवं च विंशतितत्त्वानि ॥ तदुक्तं ॥ मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः

गलुत्पुस्तगोपादानमानंदस्य बोलक्षणं ॥ आस्वादश्रुत्यवग्राहणमहं सर्वं ॥ ३६ ॥ दियेदियं ॥ ३६ ॥
यथिवीवायुकाशआद्योऽप्यतिरहं महान् ॥ विकारः पुरुषोऽव्यक्ते रजः सत्त्वं तमपरं ॥ अह
मेव प्रसंख्यानं ज्ञानं तत्त्वविनिश्चयः ॥ ३७ ॥ मयेश्वरेण जीवेन गुणेन गुणिना विना ॥ सर्वोत्पन्न
यि सर्वेण न भावो विद्यते कचित् ॥ ३८ ॥ ॥ प्रकृतिविकृतयः सप्तबोऽत्राकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृ
तिः पुरुष इति ॥ किंच रजः सत्त्वं तम इति प्रकृतेर्गुणाश्च परं ब्रह्म च तदेतत्सर्वमहमेव ॥ किंच एतत्प्रसंख्यानं एते
षां परिगणनं ॥ एतेषां लक्षणतो ज्ञानं च तत्त्वत्वेन विनिश्चयश्चाहमेव ॥ ३७ ॥ एतदेव संक्षिप्याहमेवेति ॥ जीवेश्व
ररूपोऽपि विधो यो भावः ॥ यश्च गुणगुणिरूपः यश्च क्षेत्रक्षेत्ररूपः स सर्वो विमया विना मद्यतिरेकेण नास्ति ॥ अह
मेव सर्वमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

॥ रामः ॥
॥ १४ ॥

ननु सामान्यतः किमेवं संक्षिप्य कथयसि ॥ पूर्ववन्निर्धारणसंबंधाभ्यां विशेषतः सर्वोऽपि कथयेति चेत्तत्राह
संख्यानं यथिव्यादिपरमाणूनां कालेन महता तद्विमये वक्रियते ॥ कृत्वा वक्तुं शक्यते ॥ तथा मे विभ्रती नो संख्या
नं कर्तुं शक्यते ॥ कुत इत्यत आह स ज्ञतोऽनीति ॥ यदा मया स्रज्यमाना नो ब्रह्मोऽनामेव तावत्संख्या नास्ति त
दा कुतस्तहता नो विभ्रती नो संख्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥ तथापि विशेषत एव सर्वोऽपि संक्षेपतः कथयामीत्याह तेजः प्र

संख्यानं परमाणूनां कालेन क्रियते मया ॥ न तथा मे विभ्रती नो स्रजतोऽनिकोटिशः ॥ ३९ ॥
तेजः श्रीकीर्तिरैश्वर्येऽस्तीत्यागः सौभगं भगः ॥ वीर्येति तिस्रविज्ञानं यत्र सर्वं मे शः ॥ ४० ॥ ए
तास्ते कीर्तिताः सर्वोऽसंक्षेपेण विभ्रतयः ॥ मनोविकारैर्वैते यथावाचाभिधीयते ॥ ४१ ॥ वाचं
यश्च मनो यश्च प्राणं यश्चेंदियाणि च ॥ आत्मानमात्मना यश्च नभः यः कल्पसेऽध्वने ॥ ४२ ॥

भावः श्रीः संयत् ॥ सौभगं मनो नयना ल्लाह कुलं ॥ भगः भाग्यं ॥ वीर्यं बलं ॥ अंशकः विभ्रतिः ॥ ४० ॥ उपसंह
रति एता इति ॥ एते च विभ्रतिर्मेदा मयि चित्तावतारय कल्पिताः ॥ अतो नाचाती वाभिनिवेशः कार्य इत्याह मनो वि
कार एव ननु परमार्थः यथा किंचित्स्वयुषादिवाद्भावेण अभिधीयते तत्तुल्या ॥ ४१ ॥ तस्माद्वागादीनि य
श्च ॥ आत्मानं बुद्धिं आत्मना सत्त्वं संपन्नं यात येन नियमः ॥ अध्वने संसारमार्गो यः ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥

॥ भा. १६ ॥ असंयमनेहोय माह ॥ यो वै वाङ्मनसीदति ॥ असंयमनसंयच्छति ॥ ४३ ॥ परिसमाप्यते ॥ कतकस्यो भवतीत्यर्थः ॥
॥ २५ ॥ ॥ ४६ ॥ इत्येकादशो षोडशः ॥ १६ ॥ ततः सप्तदशोष्टे स्वधर्मे भक्तिलक्षणे ॥ हंसोक्तं धर्ममन्वाह ब्रह्मचारि गृहस्थ
यो ॥ १ ॥ कर्मीह विद्वि सात्वतामित्यत्र भक्ताह तत्कर्म मोक्षसाधनं मदिभ्यतिरिक्तं ॥ भक्तिसाधनत्वं च कर्मणाम्

यो वै वाङ्मनसीसम्यगसंयच्छन्धियायति ॥ तस्य व्रतं तयोदानं स्ववसामघं ब्रुवत ॥ ४३ ॥ त
स्माद्बौमनः प्राणान्नियच्छे नमरायणः ॥ मइक्तियुक्त्या बुद्ध्या ततः परिसमाप्यते ॥ ४४ ॥ इति
श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे महाविभूतिर्नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ उद्धव उवाच ॥ य
स्त्वयाभिहितः पूर्वधर्मस्त्वइक्तिलक्षणः ॥ वर्णश्रमाचारवर्ता सर्वे वां द्विपदामपि ॥ १ ॥ यथानु
शीयमानेन त्वयि भक्तिर्लभ्यते ॥ स्वधर्मेणारविदाक्षतस्मात्मा तु मर्हसि ॥ २ ॥ ॥ ४५ ॥

मयोदितेष्टवहितः स्वधर्मे धियादिना तत्र तत्रोक्तं ॥ न च कर्मानुष्ठादणामियमेन भक्तिर्देव्यते अतः पृच्छति
यस्त्वयेति सप्तभिः ॥ पूर्वकल्याणैर्लक्षितलक्षणः ॥ लज्जायकः तत्साधनमित्यर्थः ॥ वर्णश्रमहीनानामपि
द्विपदानं राणां ॥ १ ॥ यथा येन प्रकारेणानुशीयमानेन स्वधर्मेण ॥ २ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ २५ ॥

ननु संप्रदायादेव ज्ञास्यते ॥ किं पुनर्वर्णनेन तत्राह पुरेति ॥ परमकं परमश्चासौ कं सुखरूपश्च तं ॥ यत्तु यं
हं सरूपेण धर्मो युक्त एव ॥ न तु योगमात्रेणानीतमागतं यत्तु युष्मदर्थं विवक्षयेत्युक्तत्वात् ॥ ३ ॥ प्रागनुशा
सितोपिन भवितान भविष्यति ॥ ४ ॥ अत्र हेतुमाह वक्तैति वाच्यं ॥ लक्ष्मिः न्यः कलावेदाद्यः ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ततस्मात्

पुरा किल महाबाहो धर्मे परमकं प्रभो ॥ यत्नेन हं सरूपेण ब्रह्मणोभ्यासमाधव ॥ ३ ॥ स इहा
नी सुमहता कालेनामित्रकरीन ॥ न प्रयो भविता मर्त्यलोके प्रागनुशासितः ॥ ४ ॥ वक्ता कर्ता
विता नामो धर्मस्याच्युतने भुवि ॥ सभायामपि वैरं चोयत्र मूर्तिधरा कलाः ॥ ५ ॥ कर्त्रो वित्रा
प्रवक्त्रा च भवतामधुसूदन ॥ त्यक्ते महीतले देवविनष्टकः प्रवक्ष्यति ॥ ६ ॥ तत्वेनः सर्वधर्मे ज्ञ
धर्मस्त्वइक्तिलक्षणः ॥ यथा यस्य विधीयेत तथा वर्णयमे प्रभो ॥ ७ ॥ शुक्र उवाच ॥ इत्थं
स्वभूतसुखेन यष्टः स भगवान्हरिः ॥ प्रीतः क्षेमामय मर्त्यानां धर्मी नाह सनातनान् ॥ ८ ॥ श्री
भगवानु ॥ धर्म्य एव तव प्रश्नो नैः ॥ श्रेयसकरो नृणां ॥ वर्णश्रमाचारवर्ता तमुद्धव निबोध मे
नः अस्माकं मनुष्याणां मध्ये यस्य यथा विधीयते ॥ ७ ॥ ८ ॥ धर्म्यः धर्मी दनयेतः कुतः नैः ॥ ९ ॥

यसकरः भक्तिजनकः ॥ अतस्ते मनः तंधर्मे निबोध ॥ ९ ॥

॥ भा. ए. १६ ॥ तत्राहो महया सनालक्षण एव मुखो धर्म आसीत् ॥ आचारलक्षणस्तथाप्यवतः ॥ सचैव मनुष्यो भक्तिहे
॥ १६ ॥ तुरितिवर्णयितुमाह ॥ आहविति ॥ कल्याणैयत्नतयुगेतस्मिन् ॥ ते च तदा मासु यासत एव केवलं ॥ नान्यत्कुर्वन्ति
निवर्तुं हेतु युगनामनिरुक्तिमाह ॥ कृतकयदिति ॥ जायाजमनैव ॥ १७ ॥ किंच विधायकाभावात्पितृहानीनान्य
त्कर्मोस्तीत्याह वेदइति ॥ धर्मश्च मनोविषयो हमेव वक्ष्यत्यर्थं कृतकयत् ॥ नक्रियाविषयो यज्ञादिः ॥ अतस्त

आहो कृतयुगेव लोचनं हंस इति स्मृतः ॥ कृतकयाः प्रजाजायातस्मात्कृतयुगेविदुः ॥ १७ ॥
वेदः प्रणवरवाग्नेधर्मो हं वक्ष्यत्यर्थं ॥ उयासतेतपोनिष्ठाहं संमामुक्तकिल्बिषाः ॥ १८ ॥ वेता
मुखमहाभागप्राणमेह दयात्रयी ॥ विद्यापादुरभूतस्या अहमासे विदुः ॥ १९ ॥ विप्रक्षत्रि
यविदुः ॥ इडा मुखवाहू रूपादजाः ॥ वैराजासुरुयाजाताय आत्माचारलक्षणाः ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पोनिष्ठाः मनसश्चंद्रियाणां च स्वैकाग्र्यपरमं तय इति वचनादेकाग्रतयाहं संमुद्धं मो ध्यायंतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ पश्चात्
वेतायुगप्रवेक्षे मे वैराजरूपस्य प्राणान्निमित्तात् ह दयात्सकाशात् तस्याः वृत्त्याः सकोशात् होत्रा ध्वर्यवौ हा
वैः विदुः त्रिरूपः यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः ॥ २० ॥ वर्णानामाश्रमाणां च धर्मो नृत्ते यामुस्यति माह विप्रैति
द्वाभ्यां ॥ आत्माचारः स्वधर्म एव लक्षणं ज्ञायको येषां ते ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ १६ ॥

मम वैराजरूपस्य हृदः वक्ष्यसौ धस्तात् ॥ ब्रह्मचर्यमिति नैष्ठिकाभिप्रायं ॥ १४ ॥ एते यामधिकारिविशेषणस्वभावा
नाह वर्णानामितिये चभिः ॥ जन्मस्थानानुसारिण्यः नीचैरित्यर्थः ॥ अतो यमर्थः ॥ मंदाभिर्जन्मभूमिभिर्मंदाः

गृहाश्रमोजघनतो ब्रह्मचर्यं हृदो मम ॥ वक्ष्यत्यादनेवासो न्यासः शीर्येणिसंस्थितः ॥ १५ ॥ व
र्णानामाश्रमाणां च जन्मभूमिनुसारिणीः ॥ आसन्नकृतयो नृणां नीचैर्नीचोत्तमोत्तमैः ॥ १६ ॥
शमो ह मस्तपः शौचं संतोषः शौचिगर्जवं ॥ मदतिश्च दयासत्यं ब्रह्म प्रतयस्त्विमाः ॥ १७ ॥ ते जीव
लं धृतिः शौर्यं तिति शौचार्थमुद्यमः ॥ स्थैर्यं ब्रह्मण्यमैश्वर्यं क्षत्रप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १८ ॥ आ
स्ति कपदाननिष्ठा च अहं भो ब्रह्मसेवनं ॥ अतुष्टिरथोपचये वैश्यप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १९ ॥ शु
श्रूषणो हि जगद्वेदानो चाप्यमायया ॥ तत्र लब्धेन संतोषः शूद्रप्रकृतयस्त्विमाः ॥ २० ॥ अ
शौचमनृतं स्तेयं नास्ति कपश्च विग्रहः ॥ कामः क्रोधश्चतुर्थश्च स्वभावोऽनेव साधिनो ॥ २१ ॥

उत्तमाभिरुत्तमाश्चेति ॥ १५ ॥ तथ आलोचनं ॥ १६ ॥ तेजः प्रतापः एतैरेवाश्रमस्वभावा अपि ज्ञेयाः ॥ १७ ॥ आस्तिक
मिति ॥ १८ ॥ १९ ॥ तद्व्याख्यानां स्वभावानाह अशौचमिति ॥ शुक्लविग्रहः निर्मलकललहः तर्थास्तीत्या ॥ २० ॥

॥ ना० १० ॥ तत्र तावत्सर्वसाधारणधर्ममाह अहिंसेति सर्ववर्णिकइति वर्णः ग्रहणसुयलक्षणार्थे ॥ ११ ॥ वर्णधर्मान् ग्रहस्य
 ॥ १७ ॥ प्रकारेण वक्ष्यति प्रथमेतावदाश्रमेषु ब्रह्मचारिणो धर्मावलम्ब्येते ॥ सचद्विविधः उपकुर्वीत को नैष्ठिकश्च ॥ त
 त्राद्यस्य धर्मो नाह द्वितीयसित्यादिनवभिः ॥ द्विजः त्रैवर्णिकः आनुष्म्योत्तर्गर्भाधानादिसंस्कारक्रमेण द्वितीय
 सुपनयनारम्भे जन्मप्राप्य ॥ आचार्येणाहूतो ब्रह्मवेदमयीधीत ॥ चकारातदर्थं च विचारयेत् ॥ ११ ॥ किंच ॥ मेखला
 अहिंसा ससमस्तेयमकामक्रोधलोभता ॥ भूतप्रियहिंसेहाचधर्मोयं सार्ववर्णिकः ॥ ११ ॥ द्वि
 तीये प्राप्यानुष्म्यो जन्मोपनयने द्विजः ॥ वसन् गुरुकुले होतो ब्रह्माधीयीत चाहुतः ॥ ११ ॥
 मेखला जिनं हंता क्षत्रसत्त्वकमंडलून् ॥ जटिलोऽधौतदहासो रक्तपीठः कुशान्दध
 त् ॥ ११ ॥ स्नानभोजनहोमेषु जपोच्चारैश्च वाग्यतः ॥ न विद्यान्मखरो मालिकक्षोयस्य गतामपि ॥
 दीकुशोश्च दधत् ॥ तत्राक्षपादेनाक्षमाला ॥ कथं भूतः जटिलः अनभ्यंगादिना जातजटः ॥ तथा अधौतदहासो
 रक्तपीठः हेताश्च वासश्च दहासोऽसिनस्योतानितानि यस्य सः ॥ अधौतदहासाः सचासां वरक्तपीठश्च नको
 तुकादिनारक्तपीठमासनं यस्य सः ॥ १३ ॥ जपश्च उच्चारैश्च वपुरीषोत्सर्गश्च जपोच्चारैस्तस्मिन् वाग्यतः मो
 नी भवेत् ॥ १४ ॥

॥ रामः ॥
 ॥ १७ ॥

रेतो बुद्धिपूर्वेनावकिरेत् नोत्सृजेत् ब्रह्मव्रतधरः अग्रहस्यः स्वयमेव कथंचिदवकीर्णं अवगाह्य स्नात्वा यता सुक
 तप्राणायामः त्रिपदी गायत्री जपेत् ॥ १५ ॥ संध्ये च द्वेयतवाक् जपन् युयासीत् ॥ मध्याह्ने संध्या निमित्तं मौनं नास्तीति
 दिवचनं ॥ १६ ॥ १७ ॥ अन्यदपि यत्संप्राप्तं तच्च निवेदयेत् ॥ तेनानुज्ञाते तु संयतः सन्नुपयुजीतेत्यर्थः ॥ १८ ॥ यानत्रा
 रेतो नावकिरेत् ज्ञातु ब्रह्मव्रतधरः स्वयं ॥ अवकीर्णः वगाह्य सुयता सुस्त्रिपदी जपेत् ॥ १५ ॥
 अग्र्यकोचार्यगोविप्रगुरुदृढसुरान् शुचिः ॥ समाहित उयासीत् संध्ये च यतवाक् जपन् ॥ १६ ॥
 आचार्यं मां विज्ञानी या न्नावमन्येत कर्हि चित् ॥ नमस्ते बुध्याः स्तुयेत सर्वदेवमयोगुरुः ॥ १७ ॥
 सायंप्रातरुपानीयमैश्यं तस्मै निवेदयेत् ॥ यच्चान्नदप्यनुज्ञा ॥ तमुपयुजीत संयतः ॥ १८ ॥ पु
 श्रयमाण आचार्यं सहोपासीत नीचवत् ॥ यानत्रा य्यासनस्थानैर्नातिहरेत् कृतांजलिः ॥ १९ ॥
 एवं हृतो गुरुकुले वसेद्देवविबर्जितः ॥ विद्यासमाप्यते यावद्विभ्रतमखेटितः ॥ ३० ॥ ॥

व्यासनस्थानैः योतंष्ट्यतो यानेन निदितमप्रमत्ततया समीपवायनेन विभ्रान्तं यादसंवाहनादिभिः समीपा
 सनेन ॥ आसीनं कृतांजलिः ॥ नियोगप्रतीक्षया नातिहरेत् ॥ वस्थानेनेत्यर्थः ॥ १९ ॥ एवं भूतं दत्तं दत्तं यत्स
 ॥ ३० ॥

॥ भा. ए. ११ ॥
॥ ९८ ॥

एवमुपकुर्वाणस्य धर्मानुत्तानैष्टिकस्य विशेषधर्मानाह ॥ यदीति षट्भिः ॥ असौ ब्रह्मचारी यदि छोटो
लोकं महलोकं ततो ब्रह्मलोकं चारोक्ष्यन् ॥ अरोदुमिच्छतीत्यर्थः ॥ यद्वा छोटो लोकमिति ब्रह्मलोकविशेष
एव ॥ यत्र भर्त्ति धराः कलाइ सुक्तत्वात् ॥ तर्हि हहद्वतः सन् हह नैष्टिकं व्रतं यस्य सः ॥ विन्यसेत्समर्थयेत् ॥ अधि

यद्यसौ छोटो लोकमारोक्ष्यन् ब्रह्मविष्टं ॥ गुरवे विन्यसेद्देहं साध्यायार्थं हहद्वतः ॥ ३१ ॥ अग्नौ
गुरवात्मनि च सर्वभूतेषु मोक्षरे ॥ अयं यगधीरुपासीत ब्रह्मवर्चस्य कल्पयः ॥ ३२ ॥ स्त्रीणां
निरीक्षणस्य शोभायाश्चैव लनादिकं ॥ प्राणिनो मिथुनी भूतान गृहस्थाः प्रतस्य जेतु
॥ ३३ ॥ शौचमाचमनं स्नानं संध्योपासनं मार्जवं ॥ तीर्थं सेवाजपोऽस्य रूपाभश्यासंभाष्य
वर्जनं ॥ ३४ ॥ सर्वोऽग्रमप्रयुक्तोऽपे नियमः कुलनंदनं ॥ मद्रावः सर्वभूतेषु मनोवाक्काय

कस्माध्यायार्थं अधीतनिष्क्रियार्थे वा ॥ ३१ ॥ ब्रह्मवर्चः वेदाभ्यासजं तेजः तद्वा ॥ ३२ ॥ तस्यैव ॥ संयमः ॥ ३५ ॥
नस्थयति साधारणधर्मानाह स्त्रीणां मिति ॥ निरीक्षणं भावगर्भं ॥ खेलनं परिहासः ॥ एवमादिकं त्यजेत् ॥ मिथुनी
भूतान प्रतस्य जेतुं नयत्येदित्यर्थः ॥ ३३ ॥ तस्यैव सर्वोऽग्रमसाधारणं धर्मे माह शौचमिति द्वाभ्यां ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ ९८ ॥

निष्कामनैष्टिकस्य तु मोक्षफलमाह एवमिति ॥ अमलः निष्कामश्चेत्तदर्थः कर्माश्रयंतः कर्माश्रयंतः करणं
यस्य तथा भूतः सन् मद्रक्तो भवति ॥ ३६ ॥ उपकुर्वाणस्य समावर्त्तनप्रकारमाह ॥ अथेति ॥ अनंतरं द्वितीयाश्रमे आवे
क्ष्यन् प्रवेष्टमिच्छन् यथा यथावद्विचारितवेदायः स्थायात् ॥ अभ्यगादिकं कृत्वा समावर्त्तयेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ तस्याधिकारा
नुरूपमाश्रमविकल्पसमुच्चयावाहकमिति ॥ सकामश्चेद्देहं ॥ अंतःकरणं शुद्धादिकामश्चिद्वर्त्तनं प्रविशेत् ॥ उ
द्योतः करणः स चेद्दिजोत्तमः ब्राह्मणश्चेत्तद्व्रजेदित्यर्थः ॥ यदा आश्रमादाश्रमोत्तरं गच्छेत् ॥ अन्यथा अनाश्रमी प्रतिलो

एवं हहद्वतधरो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ मद्रक्तस्तीव्रतपसा दग्धकर्मोऽयं ॥ ३६ ॥ अ
थानंतरमावेश्य न्यथाजिज्ञासितागमः ॥ गुरवे दक्षिणे हस्ताग्राया हुर्वनुमोदितः ॥ ३७ ॥ गृहे वने
वोपविशेत्प्रजेदादिजोत्तमः ॥ आश्रमादाश्रमं गच्छेन्नान्यथामत्सरश्चरेत् ॥ ३८ ॥ गृहार्थं
सहशीलायो मुदहेदनुगुप्तितो ॥ यवीयसीतु वयसा यो सवर्णो मनुकमात् ॥ ३९ ॥ ॥ मंचनाच्च

रेदित्यर्थः ॥ अमत्सर इति वाक्येदः ॥ स्वभक्तस्याश्रमनियमाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३८ ॥ विवाहनियमपूर्वकं वर्णधर्मे
सहगृहस्थधर्मानाह गृहार्थेति ॥ सहशी सवर्णो ॥ अगुगुप्तितां कुलतोलक्षणतश्चानिहितं ॥ कामतस्तु यामन्यामुद
हेत् ॥ तौ सवर्णो मनुतस्या अनंतरं तत्रापि वणक्रमेणोदहेदित्यर्थः ॥ तिलोवर्णो नृपः ॥ वैतेथैकायथाकर्म ब्राह्मण
सवियविशोऽर्थः ॥ स्वश्रेष्ठजन्मनश्चित्ते ॥ ३९ ॥

॥ भा. १. १७ ॥
॥ २९ ॥

इत्याहयस्त्रैवलिकानामावश्यकाधर्माः ॥ प्रतिग्रहादित्रयं तु रतिः सा च त्रास एवैवेति ॥ ४७ ॥ तत्रापि मुख्यं मुख्यं
मोचायां रतिमाह प्रतिग्रहमिति ॥ तयोर्गोपनाध्यापनयोरपि कार्ये एकादिदोषे पश्यन् शिलैः स्वामित्यक्तैः क्षेपयति
तैः कलिशैः ॥ ४७ ॥ एवं च रतिकार्यं त्रास एव न शोढयमित्याह ॥ त्रास एवैवेति ॥ ४७ ॥ उच्छ्रतिर्नोमविय एव दियति

इत्याध्ययनदानानि सर्वेषां च द्विजन्मनाः ॥ प्रतिग्रहोऽध्यापनं च त्रास एवैवयाजनं ॥ ४७ ॥ प्रति
ग्रहं मन्यमानस्तपस्तेजोयशोनुदं ॥ अन्याभ्यामेव जीवेत शिलैर्वा दोषदत्तयोः ॥ ४७ ॥ त्रास एव
हि देहोपेक्षु इका मायनेष्यते ॥ कृष्याय तपसे च हमेत्यानं न सुखाय च ॥ ४८ ॥ शिलोच्छ्रत्याप
रितुश्च नो धर्ममहं तं विरजं जुषाणः ॥ मय्यर्पितात्मा गृह एव तिष्ठन्नातिप्रसक्तः समुपैति पांतिं
॥ ४९ ॥ समुद्धरंति ये विप्रं सीदं तं मत्परायणं ॥ तानुद्धरिष्ये न चिरादापद्रो नो रिवाणे वा त् ॥
॥ ४९ ॥ सर्वाः समुद्धरेद्वा जपिते वयसनात्मजाः ॥ आत्मानमात्मना धीरो यथा गजयतिर्गजान् ॥ ४९ ॥

करलोपादानं तं शिल दत्तैर्वा कृत्यतया तु च चित्तस्य मोक्षफलमाह ॥ शिलोच्छ्रतिमहं तं ॥ आतिथ्यादिलक्षणं
॥ ४९ ॥ एवमधनस्य महत्फलमुक्ता सधनानामभ्याह विभिः समुद्धरंति हारि आदु नारयंति ॥ विप्रमित्युपलक्ष
णं ॥ मत्परायणं येन कमपि ॥ ४९ ॥ राज्ञस्त्वावश्यकमेतदित्याह सर्वा इति ॥ ४९ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ४९ ॥

॥ रामः ॥
॥ २९ ॥

॥ ४९ ॥ सर्वेषामप्यदुर्नीरहसीदन्निति विभिः ॥ यथैविक्रयाहैः न तु सुरालुवणाद्यैः तत्राप्यापदाक्रांतश्चेत्तवद्वेन क्षत्रिय
इत्यावा ॥ यद्यपि गौतमो नंतरं पापीयसी इति मातिष्ठेत् इति स्मरन् बद्धधारणं पश्य विक्रयाच्छेष्टं मन्यते ॥ तथापि हिं
सातो वलिगृह्णति रेव श्रेष्ठेति भगवतो मतं ॥ न तु श्वरस्यानीचसेवया ॥ ४९ ॥ तत्राप्यापदि गयया विप्ररूपेण वा अ
ध्यापनादिना ॥ ४९ ॥ कारवः प्रतिलोमजविशेषाबुरुडादयः तेषां रतिकारिकादि क्रियाः ॥ आयदुर्नीरं स्तुनानुकल्पे

एवं विधो नरपतिर्विमाने नार्कवर्चसा ॥ विधयेहा शुभं कृतमिन्द्रेण सह मोदते ॥ ४९ ॥ सीदन्विप्रो
वलिगृह्णत्यापण्यैरेवापदं तरेत् ॥ खद्वेन वापदाक्रांतो न श्वरस्याकथंचन ॥ ४९ ॥ वैश्य इत्यातुरा
जस्यो जीवेन्मगययाः यदि ॥ चरेद्वा विप्ररूपेण न श्वरस्याकथंचन ॥ ४९ ॥ श्रद्धा रतिर्भजे दै
व्यः श्रद्धाः कारुकटक्रियाः ॥ कृष्यान्मुक्तो न गस्ते एव रतिं लिप्सेत कर्मणा ॥ ४९ ॥ वेदाध्यायः स्व
धाखाहावत्यन्नाद्यैरेथोदये ॥ देवर्षिपितृतानि मद्रूपाण्यन्वहे यजेत् ॥ ५० ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ४९ ॥

नवर्त्तेतेत्याह ॥ कृष्यादिति ॥ ४९ ॥ तदेव रतिं व्यवस्था मुक्तायुन गृहस्थस्यावश्यकान्यं च यज्ञानाह वेदा
ध्ययनं ब्रह्मयज्ञः तेन कृषीन् स्वधाकारेण पितृन् स्वाहाकारेण देवान् बलिहरेणे न भूतानि ॥ अन्नाद्यैरन्नो
दकादिभिर्मनुष्यानि ति ज्ञातव्यं ॥ यथोदये विभवानुसारतः ॥ तेषां श्वर इति विधत्ते ॥ मद्रूपाणीति ॥ ५० ॥

गृहश्रमएवतिष्ठेत् यदि प्रजावाचनं हि प्रव्रजेद्गृ॥५५॥

यदृष्ट योपपन्नेन शुक्लेनोपार्जितेन वा ॥ धनेनापीडयन्त्या न्यायेनैवाहरेत्कृतं न
॥ ५१ ॥ कुटुंबेषु न सज्जेत न प्रमाद्येत्कुटुंब्यपि ॥ विपश्चिन्नं प्रवरेय श्येदृष्टमपि हे
ष्टवत् ॥ ५२ ॥ पुत्रदारासंबन्धनो संगमः यो यस्य संगमः ॥ अनुदेहं विन्येते स्वप्नो निद्रा
नुमो यथा ॥ ५३ ॥ इत्थं परिमृशन्मुक्तो गृहे क्षतिश्चिबद्धसन् ॥ न गृहेरनुबध्येत निर्म
मानिरहं कृतः ॥ ५४ ॥ कर्मभिरिह हमेधीयैरिष्टा मा मेव भक्तिमान् ॥ तिष्ठेद न चोपविशेत्
जावान्वापरिव्रजेत् ॥ ५५ ॥ १ ॥ ५६ ॥ तत्रापि दृष्टेष्टा सत्तेरधिकत्वात्तेषां न श्वरतां प्रयेचयति ॥ युत्रा
दीनामेकत्र संगमः याथानां प्रयायां संगम इव ॥ तत्र हेतुः ॥ अनुदेहं प्रतिदेहमेते विन्येति नश्यति ॥ निद्रानुव
र्त्तस्वप्नो निद्राया येयथेति ॥ ५३ ॥ अतिश्चिबद्ध उदासीनः ॥ ५४ ॥ अस्याप्याश्रमविकल्पमाह ॥ कर्मभिरिति

गृहाद्यासंगे होष माह यस्त्विति त्रिभिः ॥ ५६ ॥ वंधमेवाभिनयेन दर्शयति ॥ अहो इति ॥ बाला आत्मजा यस्य
सा ॥ आत्मजा श्रमाविना जनायाः संतः कथं जीविष्यतीति ॥ ५७ ॥ गृहे य आत्रयो वा स नातेन आसर्वलः ।
क्षिप्तं हृदयं यस्य सः ॥ अंधंतमः अतितामसी योनिं ॥ ५८ ॥ इत्येकादशोऽसप्तदशः ॥ १७ ॥ अष्टादशो वदद्
यस्त्वासक्त मतिर्गेहेषु त्रिवितैषणानुरः ॥ स्त्रीणः कृपणधीर्मूढो म - माह मिति वध्यते
॥ ५९ ॥ अहो मे पितरौ दृष्टौ भार्या बालात्मजात्मजाः ॥ अनार्या माम् ते दीनाः कथं जीवेति दुः
खिताः ॥ ५७ ॥ एवं गृहाशया क्षिप्तं हृदयो मूढधीरयं ॥ अल्पस्ताननुध्यायन् तों अविज्ञा
तेतमः ॥ ५८ ॥ इति श्रीमद्भागवते महायुगले एकादशस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ श्री
भगवानुवाच ॥ वनं विविक्तं युवेषु भार्योन्यस्य सहैव वा ॥ वन एव संस्थानं स्तृतीयं भागमा
युषः ॥ १ ॥ के दम्ब लफलैर्बन्यैर्मेघैर्हृतिप्रकल्पयेत् ॥ वसीत वल्कले वा स स्तरणपर्णे नि
र्भवनस्थयति गोचरे ॥ अधिकारविज्ञे षेण विशेषं चायित हतं ॥ २ ॥ क्रमप्राप्तान्वनस्थ ॥ नानि च ॥ ३ ॥
धर्मो नाह वनमिति ॥ आयुषस्तृतीयं भागं यंच सप्ततिवर्षपर्यंतं ततः परं क्षीलं द्वियस्यैष दिरा नेपि
सत्यासाधिकारः स्यादिति भावः ॥ १ ॥ वसीत य रिदधीत ॥ २ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

भा. ए. १८ ॥ १०१ ॥ इतः हेतान्नधावेदुनशोधयेत् त्रिकालमप्युमज्जेत् ॥ सुशालवत्त्वायात् ॥ स्थंडिले शयः ॥ ३ ॥
 तप्येतपंचाग्नीन्स्वयेण सहचतुर्दशमग्नीन्निधायात्मानं तापयेदित्यर्थः ॥ आसारं धारां संयाते सहेत इति
 तथा अभ्रावकांशं नाम व्रतं चरेत् ॥ जले आकंठमग्नः उदकं वा संनाम व्रतं चरेत् ॥ ४ ॥ उत्सृज्य लेन वाऽवमना
 केशरोमनखत्रयमश्रुमलानि विभ्रयादहत् ॥ नधावेदुप्युमज्जेत् त्रिकालं स्थंडिले शयः ॥ ५ ॥ ग्रीष्मे त
 प्येतपंचाग्नीन्वर्षास्वासारयादृजले ॥ आकंठमग्नः शिथिर एव दहनस्तपश्चरेत् ॥ ६ ॥ अग्नि
 पक्वं समश्रीयात्कालपक्वमथापि वा ॥ उत्सृज्य लेन वाऽवमना ॥ ७ ॥ स्वयं
 संविनुयात्सर्वमात्मनो हनिकारणं ॥ देशकालबलाभिसौभाग्येनान्यदाहते ॥ ८ ॥ वन्ये
 श्वरुपुत्रोऽशौर्निर्वपेत्कालचोदितान् ॥ नतु श्रौतेनपशुनामांयजेत वनाश्रमी ॥ ९ ॥ अग्निहो
 त्रं च दर्शश्च पूर्णमासश्च पूर्ववत् ॥ चातुर्मास्यानि च मुने रान्नातानि च नैगमैः ॥ १० ॥ ॥ ॥
 वाकुहयति कुंडयतीति तथा ॥ हेता एषोत्सृज्य लेन यस्य स तथा ॥ ५ ॥ संविनुयात् आहरेत् ॥ अन्यदा कालोत्तरे आहते
 कालोत्तरे नादहीत ॥ लब्धेन वेन वेनाद्येयुराणं तु परित्यजेदिति नारदोक्तेः ॥ ६ ॥ कालचोदितानां ग्रयणां न ॥ ७ ॥ किंच अ
 ग्निहोत्रमिति ॥ मुनेश्च नैगमैर्वेदवादिभिः ॥ ८ ॥

रामः ॥
 १०१ ॥

दी. २

अस्मिन्नामस्य फलमाह एवमिति ॥ धमनिभिः शिराभिः संततः व्यासः यावत् जीवंतं तेन तपसा शुद्धमांसदस्यैः क
 षिलोकात् महलोकादि क्रमेण ॥ अयं भावः ॥ अंतःकरणं शुद्धिभक्तिद्वारा अत्रैव तावन्मुच्यते ॥ प्रतिबंधकवाहुत्येव ने
 न क्रमेण मुच्यते इति ॥ १ ॥ तं सकामं विदित्यस्त्विति ॥ निःश्रेयसं मोक्षफलं ॥ अत्यीयसे आविरिच्छादयत्यमेव तस्मै
 एवं चोर्लं न तपसा मुनिर्धमनि संततः ॥ मां तपोमयमाराध्य कृषिलोकादप्यैनि मां ॥ २ ॥ यस्त्वेतत्क
 र्युत श्रुत्वा तपोनिःश्रेयसं महत् ॥ कामायात्प्रीयसे युज्यादादिशः कोऽपरस्ततः ॥ ३ ॥ यदासौ नि
 यमैः कल्पेज रया जातवेदयथुः ॥ आत्मन्यग्नीन्समारोप्य मद्धि ज्योतिं समाविशेत् ॥ ४ ॥ यदा कर्म वि
 पाकेषु लोकेषु निरयात्मसु ॥ विरगो जायते सम्यक् स्यात्प्रज्जजेततः ॥ ५ ॥ इच्छा यथोपदे
 शं महत्त्वा सर्वस्वमिति जे ॥ अग्नीन्स्वप्राण आवेश्य निरयेक्षः परित्यजेत् ॥ ६ ॥ ॥ १० ॥ एवं यावत् जीवं
 तं मानस्य मोक्षः ॥ तृतीयस्य भागवसाने तु महद्विरगोपिसंन्यासाधिकारः ॥ यदितु ततोऽकीं गेव स्वधमी शक्तो भवेत्तदा
 पिसम्यगविरक्तः ॥ विरक्तो वा ॥ तत्राविरक्तस्य कृत्यमाह यदेति ॥ जातो वेदयथुः कपोदेहे यस्य सः ॥ ११ ॥ विरक्तं प्रसाह
 यदेति ॥ १२ ॥ तत्राहो कृत्यमाह इदं विधाय यदेहं श्रद्धाष्टकपूर्वकं प्रजायते स्यात्तानि ॥ स्वप्राणे आत्मनि ॥ १३ ॥

॥ भा. रा. १८ ॥ सम्पासे विद्यामवेतितान विगणय संन्यसे देवतायाये नाह विप्रस्येति ॥ केनाभिप्रायेण कुर्वेति तमाह अयमिति ॥ परं परं ब्र
॥ १०३ ॥ स्म ॥ १४ ॥ एवं प्रवृत्तितस्य धर्मो नाह ॥ विभयाच्चेदिति ॥ परं कौपीनादन्यद्वा सोयदि धारयितुमिच्छति तर्हि कौपीन
माच्छाद्यते यावता तावन्मात्रं धारयेदित्यर्थः ॥ यत्कं प्रैषोद्यात्पूर्वमेव ॥ अतोऽन्यत्किंचिदपि न विभयात् ॥ दंडयात्राभ्या

विप्रस्य वै सन्यसतो देवादा राहिरूपिणः ॥ विद्यान्वर्त्तयस्व स्मानाक्रम्य समियात्परं ॥ १४ ॥ विभयाच्चे
न्मुनिर्वासः कौपीनाच्छादने परं ॥ यत्कं न दंडयात्राभ्यामन्यत्किंचिदनापदि ॥ १५ ॥ दृष्टिपूर्तेन्यसेत्यादेव
स्त्रुतं पिबेज्जले ॥ सस्य पूतं वदेदाको मनः पूतं समाचरेत् ॥ १६ ॥ मौनानीहानिलायामादेव वादेह
चेतसो ॥ न स्वेते यस्य संसंगवे एव निर्भवेद्यतिः ॥ १७ ॥ भिक्षांचतुर्थं वर्णेषु विगर्ह्यान्वर्जयेत् श्वरेत्
सप्तागारन संकुतोस्तु व्ये लुब्धेन तावता ॥ १८ ॥

॥ मित्यावश्यं कजल पात्रादेरुपलक्षणं ॥ १५ ॥ मनः
पूतं मनसा सम्यक् विचार्य यष्टु दंतदाचरेत् ॥ १६ ॥ मौने वाचो दंडः ॥ अनीहाका म्यकर्मसागे देहस्य प्राणायामश्चेत
सः ॥ एते अंतस्त्रयो देवा यस्य न संति ॥ अंगे उद्धवः ॥ अंगेष्ट तैर्वै एव भिरिति वा ॥ १७ ॥ चतुर्थं भिक्षां सरोधे वदति मे
देन चतुर्विधेषु पूर्वपूर्वो संभवेवा ॥ विगर्ह्यान् ॥ अभिक्षास्तपितान् ॥ असंक्रान्तान् अत्रायलाभो न विव्यतीति पूर्वमनुदिष्ट

॥ रामः ॥
॥ १२ ॥
॥ १३ ॥

बहिर्गोमात्यावितं प्रोक्षणादिभिः शोधितं ॥ विभज्य विस्तुत्रस्वार्कं भूतेभ्यः ॥ अशेषमिषाधिकारं निरस्तं ॥ याचितमि
तियावे माधुकरेण याचितमन्यं चेत् ॥ तर्हि विभज्य भुंजीत ॥ न त्वया चितादिभैश्चैतुष्टयमित्यर्थः ॥ माधुकरे तु नैवेद्यं
भैक्षेनाप्येषु विद्यते ॥ नैवेद्यं कक्षिपेदप्युचितं यं भौतिकं बहिरिति स्मृतैः ॥ यद्वा तदानीं केनापि याचितं चेत् तत्तस्म्येत

बहिर्मेलाशयं गत्वा तत्रोपस्थित्यवाप्यतः ॥ विभज्य याचितं शेषं भुंजीताशेषमाहते ॥ १९ ॥ एकश्चरे
न्महीमेतां निःसंगः संयतेन्द्रियः ॥ आत्मक्रीड आत्मरतः ॥ आत्मवान्समदर्शनः ॥ २० ॥ विविक्तक्षेत्रमशरणं
मद्रावे विमलाशयः ॥ आत्मानं चित्तयेदेकमभेदेन मयामुनिः ॥ २१ ॥ अन्वीक्षेतात्मनो बंधं मोक्षं च ज्ञा
नमिषया ॥ बंधं द्रिष्टुं विक्षेपो मोक्ष एवाच संयमः ॥ २२ ॥ तस्मान्नि यम्य षड्गुणं मद्रावेन चरेत् मुनिः
॥ विविक्तः क्षुल्लकामेभ्यो लब्ध्यात्मनि सुखं महत् ॥ २३ ॥

॥ कैकिंचिद्विभज्य देवैत्यर्थः ॥ १९ ॥ किंचर
कश्चरेदिति ॥ आत्मन्येव क्रीडा कौतुकं यस्य सः ॥ आत्मन्येव चरतः संतुष्टः ॥ आत्मवान् धीरः ॥ २० ॥ विविक्तं विजने
क्षेत्रं निर्भयं शरणं स्थानं यस्य सः ॥ मयि नावेन विमल आश्रयो यस्य सः ॥ २१ ॥ बंधं मोक्षं च केन बंधः केन वा मोक्ष्य
इति तावाह बंध इति ॥ शुश्रूषिहृदादिमिति ॥ ग्रामास्तद्वहिताः ॥ ब्रजागोष्ठानितान् साथीन् याविकजनसम्बन्धान् ॥ २२ ॥

॥ ना-१-१८ ॥
॥ १०४ ॥

आत्मदृष्ट्या तावद्वैरकारणं नास्तीत्युक्तं तमेवाह एक एवेति हेह दृष्ट्यापि नास्तीत्याह ॥ भूतानि च देहीऽपि कारण
रूपेणैकात्मकानि ॥ ३३ ॥ देवतं त्रितं द्वैवाधीनं यतः ॥ ३३ ॥ अहं तर्हि भिक्षाप्रयत्ने नापितत्राह ॥ आहारमात्रार्थं समीह
तैव यतः तस्य प्राणं युक्तं सम्यक् कथं तेन प्राणधारणेन तत्तं विचार्यते ॥ किं तेनापितत्राह तद्विज्ञायेति ॥ ३४ ॥ तर्हि किं

एक एव यरोऽस्यात्मा भूतेषां तन्मयवस्थितः ॥ यथेदं रुद्रपात्रेषु भूतान्येकात्मकानि च ॥ ३२ ॥ अलया
न विधीते काले कालेऽशनं क्वचित् ॥ लब्ध्वा न ह वै हतिमानुभयं द्वैवयं विनो ॥ ३३ ॥ आहारार्थं
समीहेत युक्तं तस्याणधारणं ॥ तत्तं विमृश्यते तेन तद्विज्ञाय विमुच्यते ॥ ३४ ॥ यद्वयं यो यपन्ना
नमद्याश्चेष्टमुतायरे ॥ तथा वासस्तथा शय्योऽप्राप्ते प्राप्ते भजेऽनुनिः ॥ ३५ ॥ शौचमाचमनं स्नानं
तु चोदनयाचरेत् ॥ अमोश्च नियमान् ज्ञानी यथाहं लीलये श्वरः ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मिथ्यानादिकमग्राह्यमेव केनैव युक्तमित्याह यद्वयं येति ॥ यथाहमीश्वरो लीलया चरामितथा ज्ञानी ज्ञाननिष्ठः
अनासक्तः कुर्यात् ॥ न तु विधिकिं करत्वेन तस्य ज्ञाननिष्ठा विरोधादित्यर्थः ॥ ३५ ॥ नहीति ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ १०४ ॥

कुतो विधिकिं करत्वाभावस्तस्य तत्राह ॥ न हितस्य विकल्पारम्यामेदप्रतीतिः ॥ न न्वस्ति सा ॥ सत्यं ॥ याचासीत्तापिमदी
क्षयाज्ञानेन हता ॥ न तु न हता ॥ युनदेऽयमानवान् ॥ तत्राह ॥ आदेहांतात्क्वचित् कदाचित् कदाचित् वैवक्ष्यातिर्भवति
॥ ३७ ॥ तदेवं विरक्तस्य परोक्षज्ञानवतः सत्यासंतर्द्धमोश्चोक्ता केवलं वैराग्यवतं विविदिषुं प्रत्याह दुःखोदकेषु

न हितस्य विकल्पारम्यायाचमदीक्षया हता ॥ आदेहांतात्क्वचित् कदाचित् कदाचित् वैवक्ष्यातिर्भवति ॥ संपद्यते मया ॥ ३७ ॥
दुःखोदकेषु कामेषु जातनिर्वेद आत्मवान् ॥ अजिज्ञासितमहर्म्मो गुरुं मुनिमुपब्रजेत् ॥ ३८ ॥
तावत्परिचरेत् शक्तः श्रद्धावाननस्ययवः ॥ यावद्भूतविजानीयानामेव गुरुमाहृतः ॥ ३९ ॥ यस्त्वसं
यतयदुर्गः प्रचंडेन्द्रियसारथिः ॥ वैराग्यज्ञानरहितस्त्रिदेउमुपजीवति ॥ ४० ॥ सुरानात्मानमा
त्मस्थे निहते मोचधर्मेहा ॥ अविषक कया योऽस्मादमुष्माच्च विहीयते ॥ ४१ ॥

मोमत्प्राप्तिसाधनं येन सः ॥ ३८ ॥ मामेवमदृष्ट्यैव गुरुं परिचरेत् ॥ ततः परमेकेश्वरे दित्यादि धर्मे वर्तेत इति वा
वः ॥ ३९ ॥ अनधिकारिणः सत्यासंनिदिदाभ्यां यस्त्विति ॥ प्रचंडाऽत्यासक्त इन्द्रियसारथिर्बुद्धिर्यस्य सः ॥ ४० ॥
सुरान् यद्व्यान् देवान् ॥ स्वात्मानं च आत्मस्थे मोचनिहते प्रकारयति ॥ निहवकलमाह ॥ अस्मादिति ॥ ४१ ॥

॥ ति ॥ न जिज्ञासितो मद्

॥ भा० ए० १८ ॥ चतुर्लोकप्रधानधर्मोनाह भिक्षोरिति ॥ ४३ ॥ अयधर्मांकोऽश्रित्य हस्येयतिदिशति ॥ ब्रह्मचर्यमिति ॥ शौचं रागादि राहित्यं त
 ॥ १०५ ॥ स्य ब्रह्मचर्यप्रकारमाह ॥ क्रतुर्गंतुरिति ॥ ४४ ॥ एवमेतद्वर्णोऽश्रमधर्मफलमाह इति मामिति ॥ इदं मद्रक्तिर्विद
 ते ॥ ४५ ॥ ततः किं मत आह भक्त्येति ॥ महेश्वरत्वे हेतुः सर्वोत्पत्त्ययं सर्वस्योत्पत्त्ययं योयस्मात् ॥ अतएव तत्कारणे
 भिक्षोर्धर्मोऽनामोऽहिंसातप इति शब्दौ कसः ॥ गृहिणोऽभ्युत्तरक्षेत्रादिजस्याचार्यसेवनं ॥ ४६ ॥ ब्रह्मच
 र्ये तपः शौचं संतोषो भूतसौ हरे ॥ गृहस्थस्याप्यतो गंतुः सर्वेषां महयासनं ॥ ४७ ॥ इति मांयः स्वधर्मे
 एव भजन्ति तन्मनस्य भाक् ॥ सर्वभूतेषु मद्रक्तो मद्रक्तिर्विदते ह ॥ ४८ ॥ भक्त्योद्भवान्यायिन्या सर्वलो
 क महेश्वरं ॥ सर्वोत्पत्त्ययं ब्रह्मकारणं मोक्षयाति सः ॥ ४९ ॥ इति स्वधर्मे निरिक्त सत्त्वो निश्चीत
 महतिः ॥ ज्ञानविज्ञानसंयन्त्रो न विराजसमुपैति मां ॥ ५० ॥ वर्णोऽश्रमवतो धर्म एव आचारलक्षण
 एव ॥ सरवमद्रक्तियुतो निःश्रेयसकरः परः ॥ ५१ ॥ ॥ मां मोक्षसरूपं वैकुण्ठं निवासिनं ॥ यद्वात्र
 ह्मणो वेदस्य कारणं मां मुपयाति सामीप्येन प्राप्नोति ॥ ५२ ॥ ततश्चासौ मुक्त एवेत्याह इति ॥ एवमेतेन स्व
 धर्मे एव निरिक्तं शुद्धं सत्त्वं यस्य सः ॥ अतएव निश्चीता मम गतिरैश्वर्ये येन ॥ ५३ ॥ उक्तं मयं संक्षिप्याह ॥ ए
 य एव आचारलक्षणः पितृ लोक प्राप्तिफलः मद्रक्तियुतः मद्रक्त्येव लोकावकृतः ॥ ५४ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ रामः ॥
 ॥ १०५ ॥

प्रकरणार्थं सुखसंहरति ॥ एतच्च तेऽभिहितं यथा भक्तो भूत्वा मां परं संप्राप्नुयादिति ॥ ५८ ॥ ॥ इति एकादशोऽष्टा
 दशः ॥ १८ ॥ ज्ञानादेर्निर्णयः पूर्ववत्तोऽस्य श्रमधर्मेतः ॥ एकोनविंशतितमे ज्ञानादेऽस्यागच्छते ॥ १९ ॥ तदेवं तर्क
 तो चाधिष्ठोऽपि देहादिप्रपंचो यावदपरोक्षानुभवे न दिश्याहिरिव नलीयते ॥ तावत्ज्ञानाभ्यासस्ततो मुक्ति
 रित्युक्तं ॥ आदेहोतात्कचित्प्रातिस्ततः सेयद्यते मयेत्यादिना ॥ यस्य त्वपरोक्षानुभवेन प्रपंचो न प्राप्यस्तस्य
 एतत्तेभिहितं साधो भवान्य ॥ छतियच्च मां ॥ यथा स्वधर्मे संयुक्तो भक्तो मां समियात्परं ॥ ५८ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कंधेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ श्रीभगवानुवाच
 यो विद्याश्रुतसंयत्न आत्मवान् नानुमानिकः ॥ मया मात्र मिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संन्यसेत् ॥ १९ ॥

न किंचित्कल्यमस्ति इत्याह य इति विद्या अनुभवः तत्पर्यं तेन श्रुतेन संयत्नः ॥ अतएवाऽत्मवान् प्राप्तात्मतलः
 नानुमानिकः केवलपरोक्षज्ञानवान् भवति ॥ अनकारणादेः प्राक् श्रुत्यनुकूलतर्कतो निष्कर्षार्थ इत्यर्थः ॥ स इ
 दं द्वैतं तन्निवृत्तिसाधनं च मयि माया मात्रमिति ज्ञात्वा ज्ञानं च तत्साधनं च संन्यसेत् ॥ अयमेव विद्वत्सन्मा सो नाम ॥ १९ ॥

॥ भा. ए. १९ ॥
॥ १०६ ॥

अत्र हेतुमाह ज्ञानिनस्त्विति ॥ यस्मादहमेव तस्यैव ॥ अयेक्षितः स्वार्थः फलहेतुः तत्साधनं च संमतः ॥ स्वर्गोऽभ्युदयः ॥
॥ अयवर्गः संसारनिवृत्तिश्च ॥ अतस्तस्य न प्राप्य कस्य वा किंचिदस्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ अत्र विद्वदनुभवं प्रमाणाय
तिज्ञानेति ॥ यथोक्तं ज्ञानिनमभिनेदतिज्ञानीति ॥ यतोऽसौ ज्ञानेन मां धारयति ॥ ३ ॥ तस्य ज्ञानं स्तौति तय इति

ज्ञानिनस्त्वहमेवैवः स्वार्थो हेतुश्च संमतः ॥ स्वर्गश्चैवायवर्गश्च नान्योर्थो महते प्रियः ॥ १ ॥ ज्ञान
विज्ञानसंसिद्धाः पदं श्रेष्ठं विदुर्मम ॥ ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ विभर्त्ति मां ॥ ३ ॥ तय स्ती
र्थं जयोरानं यद्विचारीतराणि च ॥ नालं कुर्वे तितो सिद्धिं या ज्ञानकलया हता ॥ ४ ॥ तस्मा
त्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुदेव ॥ ज्ञानविज्ञानसंयुजो भज मो भक्तिभाविनः ॥ ५ ॥ ज्ञा
नविज्ञानयज्ञेन मामिष्ट्वा त्मानमात्मनि ॥ सर्वं यत्तपति मां वै संसिद्धिं मुनयोगमनु ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥

अलमत्यर्थं ज्ञानस्य कलया लेशेन ॥ ४ ॥ ज्ञानेन सहितं तस्यैतं यथा भवति तथा ज्ञात्वा तत्संयुजः स न्यामेव भ
ज अन्यत्सर्वं त्यजेत्यर्थः ॥ ५ ॥ तस्य प्रत्ययार्थपूर्वेषां दत्तमाह ज्ञानेति ॥ मामेव सिद्धिं प्राप्ताः ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥

॥ रामः ॥
॥ १०६ ॥

तदेव ज्ञानं संक्षेपत उपदिशति ॥ त्वयि ॥ विविधोऽध्यात्मिकादिर्विकारः देहादिः सः मायानतु परमार्थः ॥ यत्तत्तस्मात् अ
तरामध्य एवायतति रजौ स र्थमासादिवत् वदनाऽद्य पवर्गयोः न तादावन्ते चास्ति ॥ अतः यत्तत्तदा अस्य विकारस्यामी जन्माद
यः स्युः तदा तस्य तवाधिष्ठानभूतस्य किं न किंचिदित्यर्थः ॥ तस्मादिवस्तु तो न संतितस्या सत्तादित्याह ॥ आद्यतयोरिति अस
तः सयोदेः ॥ आद्यतयोर्यदस्ति रज्जादितदेव मध्येपि ॥ न तु सयोदितददयं विकारो नास्तीत्यर्थः ॥ यदा आद्यतयोर्यदस्ति

त्वय्युद्वाययति स्त्रि विधो विकारो मायांतरायतति नाद्यपवर्गयो र्यत ॥ जन्मादयो स्य यदमी तव
तस्य किं स्यु र्द्यतयोर्यदस्ति तदेव मध्ये ॥ ७ ॥ उद्वायवाच ॥ ज्ञानं विष्णुदेवि बुलं यथैतद्वै
राय विज्ञानयुतं पुराणं ॥ आख्याहि विष्णु रविष्णु मूर्ते त्वद्वक्तियोगं च महद्दिग्गये ॥ ८ ॥
तापत्रयेणाभिहितस्य घोरे संतप्य मानस्य भवाध्वनी ज्ञा ॥ यत्प्राप्तिना न्यस्त्ररणं तवाग्निहं हात
॥ पत्रादमृताभिवर्षात् ॥ ९ ॥

तन्मध्येप्यस्यैव ॥ न तस्य जन्मादयः संति ॥ अतस्त्वं निर्विकारं ब्रूसेति ॥ ७ ॥ ज्ञाना
देर्विशेषजिज्ञासुः पृच्छति ज्ञानमिति ॥ विष्णुदेव तव ज्ञानं विज्ञानं विबुलं निश्चिंतं यथा भवति तथा कथयेति ॥ महद्दि
ग्गयादिभिर्विदग्गये ॥ ८ ॥ महद्दिग्गयं त्वमभिनयेनाह ॥ तापत्रयेणाभिहितस्य ॥ अतः संतप्य मानस्य ॥ अग्निहं दमे
वातयत्र तस्मान्न केवलमातयात्तत्रातु किंतु अमृतमप्यभि तो यथैतियत्तत्तस्मात् ॥ ९ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥

॥ भा. १. ११ ॥ अति कृपासुत्यादपनाहदं यमिति ॥ अस्मिन्विले संसारकूपे पतितं तत्र च कालाहिनाहृष्टं ॥ एवं मयि कृष्टं
॥ १०. ७ ॥ सुविधेव उरुस्तर्षस्तस्मात्सुतं ॥ दह्यमानः कथं समुद्धरणीय इति चेन्न ज्ञाह ॥ आयवर्ग्यः ॥ अयवर्ग्यो धौकैः
 वागमते रसिंचेति ॥ १० ॥ तदिच्छासार्थं विद्वत्सभायां निरुतमहं वक्ष्यामीत्याह इत्युमिति ॥ ११ ॥ १२ ॥ ज्ञानादि
 भिरुपहं हितान् तत्सहितानि सार्थः ॥ १३ ॥ तत्र ज्ञानं कथयति नवेति ॥ प्रहृतिरुतमहदहं कारयंचतन्मात्राणि
 दृष्टं जनं संपतितं विलेस्मिन्कालाहिनाहृष्टं सुखोत्तमं ॥ समुद्धरै नं कृपयाऽयवर्ग्यं चोभि
 रासिंचमहानुभावः ॥ १० ॥ श्रीभगवानु ॥ इत्यमेतत्पुनरागजाभीष्मधर्मभूतो वरं ॥ अज्ञातरा
 नुः पप्रच्छ सर्वे यानो नु प्रप्यतो ॥ ११ ॥ निवृत्ते भारते युद्धे सह निधनविद्वलः ॥ श्रुत्वा धर्मा
 न्ब्रून्पश्चात्तोक्षधर्मान् यच्छत ॥ १२ ॥ तानहं तेऽभिधास्यामि देव व्रतमुखास्तु तान् ॥ ज्ञानवैरा
 ग्यविज्ञानश्रद्धाभक्त्यपहं हितान् ॥ १३ ॥ न वै कादरा ये च व्रीणावाभूस्तेषु येन वै ॥ ईक्षेताऽथैकमप्ये
 षु तत्तत्तानं मम निश्चितं ॥ १४ ॥ ॥
 एकादशेन्द्रियाणि च महाभूतानि त्रयो गुणाः एतां भावानां विंशति
 त्वानि भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरांतेषु कार्येषु अनुगतानि येनेनेक्षेत ॥ अथ एष्यभिभावेषु एकं परमात्मनत्वं अनुगतं येनेनेक्षेत क
 र्यकारणात्मकं जगत्स्य न्यरसकारणात्मकमेवैतत् ॥ न तु ततः यथेति येन पश्येत्तत्तत्तानमित्यर्थः ॥ १४ ॥ ॥ छ ॥

रामः ॥
 १०७

विज्ञानमाह एतदेवेति श्लोकार्थेन ॥ यत्तदा येनैकेनानुगतानेकात्मकाभावात्पूर्वमेक्षततान् तथा पूर्ववन्नै
 क्षेत ॥ किंतु तदेवं परमकारणं ब्रह्मैव तदा एतदेव विज्ञानमुच्यते ॥ एतदुक्तं भवति ॥ यरोक्षज्ञानेनायरोक्षभ्रमस्य हि
 द्योहादिष्विव निवृत्तिस्तदा जगत्स्य न्नय्यात्मनः यथैकस्य हि निमग्नते ॥ अयरोक्षज्ञाने तु बाधितमेव जीवन्मुक्तः
 संसारशेषं पश्यति ॥ ततः परं न पश्यति च ॥ अतः यरोक्षायरोक्षज्ञाने ज्ञानविज्ञानशब्दाभ्यामुच्येत इति ॥ एकेन सर्वका
 र्याणामनुगतिकायाणां कारणत्वं यगसत्त्वं चोपपादयति सार्धेन ॥ तत्र यदि न कदाचिदानीदृशं जगदित्यादि मतेनेने

एतदेव हि विज्ञानं न तथैकेन येन यत् ॥ स्थितुयस्य यस्यायस्येदावानो विगुणात्मनो ॥ १५ ॥ आ
 दावंते च मध्ये च स्रज्यास्तस्यैव दन्वियात् ॥ पुनस्तत्पतिसंक्रामेयधिष्येत तदेव सत् ॥ १६ ॥

योभावाभ्यामुत्पादयो नस्युः ॥ तर्हि कारणस्यैकस्याभावेदेकात्मता मिथ्यात्वं च न स्यात् ॥ अतस्तेषामुत्पादादीन्साधय
 ति स्थितिं ॥ विगुणात्मनां सावयवानामित्यर्थः ॥ विमताभावात्तत्सादिमंतः सावयत्वात् घटादिव हिति पश्येत्
 ॥ १५ ॥ नत आदावुत्पत्तौ अस्तेपरिणामोत्पत्तौ च कारणत्वेन मध्ये चाप्युत्पत्तेन स्रज्यास्तस्यैकायात् कार्यांतरं प्रतिय
 दन्वियात् ॥ अनुगच्छेत् ॥ तत्पतिसंक्रामेतेषां प्रलये च यदवशिष्येत तदेव सत् इति पश्येदित्यर्थः ॥ १६ ॥ ॥ छ ॥

॥ भा. १०. १९ ॥ वैराग्यमाह श्रुतिमिरिति द्वाभ्यां ॥ श्रुतिः नेह नानास्ति किंचनेत्यादिप्रत्यक्षं यदादिकार्यं तं तादित्यतिरेकेण न दृश्यते ॥
 ॥ १०८ ॥ चैतन्यव्यतिरेकेण च न किंचित् दृश्यत इति ॥ ऐतिह्यं महाजनप्रसिद्धिः ॥ अनुमानं विमतं सिद्ध्या दृश्यत्वात् ॥ श्रुति
 रजतवदित्यादि एवं प्रमाणचतुष्टयं एतेष्वनवस्थानात् ॥ एतैर्कीदृशित्वात् सर्वसर्वानुगतं स समात्मतत्त्वं पश्यन् वि
 कल्पस्य च निष्पत्त्यात् ततो विरज्यते विरक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ ननु वेदोक्तं स्वर्गादि सुखाशयान विरज्येतेत्याह कर्मणा
 श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिसमनुमाचतुष्टयं ॥ प्रमाणेष्वनवस्थानादिकल्प्यात्स विरज्यते ॥ ११ ॥ कर्मणा
 परिणामित्वादा विरिच्यादमंगलं ॥ विषयश्चिन्मयं च यथेष्टं मयि दृश्यते ॥ १२ ॥ भक्तियोगः ॥ ४८
 पुरैवोक्तः प्रीयमाणाय ते नमः ॥ पुनश्च कथयिष्यामि मङ्गलैः कारणैः परं ॥ १९ ॥ अदाम्यत क
 थायामैश्वर्यमदनुकीर्तनं ॥ परिनिष्ठा च पूजा योस्तुतिभिः स्तवनं मम ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

मिति ॥ आविरिच्यात् ब्रह्मलोकं पर्येतं ॥ अदृष्टमप्यसुखं ॥ अमंगलं दुःखरूपं न श्रुतं च यथेष्टं ॥ १८ ॥ भक्तियो
 गं सकारणमाह ॥ भक्तियोगः पूर्वमुक्त एव तथापि तस्मिन्प्राप्नुवते ॥ तुभ्यं पुनश्च कथयिष्या
 मि ॥ १९ ॥ अदाम्यत कथायामैश्वर्यमदनुकीर्तनं ॥ परिनिष्ठा च पूजा योस्तुतिभिः स्तवनं मम ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

॥ रामः ॥
 ॥ १०८ ॥

॥ २१ ॥ अंगवेषालौकिकीक्रिया ॥ वचसा लौकिकेनापि महानामा रणं कथनं ॥ २२ ॥ महर्षे मङ्गलार्थं तद्विरोधिनोर्थस्य
 परित्यागः भोगस्य तत्साधनस्य च दनादेः सुखस्य पुत्रौपलालनादेः इत्यादि वैदिकं यत्कर्म तदपि महर्षे कृतं भक्तैः कार
 णमित्यर्थः ॥ २३ ॥ भक्तिः प्रेमलक्षणं संजायते ॥ अस्य भक्तस्य अन्यः कोऽर्थः साधनरूपः साध्यरूपो वा वशिष्यते स
 आदरः परिचर्यायां सर्वो गैरभिवर्द्धनं ॥ मङ्गलपूजाभ्यधिका सर्वभूतेषु मन्मतिः ॥ २१ ॥ म
 हर्षेष्टं गवेषा च वचसा महौ रणं ॥ मय्यर्थं लोचनमनसः सर्वकामविवर्जनं ॥ २२ ॥ महर्षे
 परित्यागो भोगस्य च सुखस्य च ॥ इष्टं दत्तं हृतं जप्तं महर्षे यद्भूतं ततः ॥ २३ ॥ एवं धर्मैर्मनु
 ष्याणामुद्धवात्मनि वेदिनां ॥ मयि संजायते भक्तिः को न्योर्थोऽस्यावशिष्यते ॥ २४ ॥ यदात्मम
 र्पितं चित्तं शांतं स तौ पदं हितं ॥ धर्मज्ञानं सर्वैराग्यमैश्वर्यं चानियद्यते ॥ २५ ॥ यदर्थितं
 तद्विकल्प इदं द्वैः परिधावति ॥ रजस्वलं चासन्नं च विनं विद्वि विपर्ययं ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥
 तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ तदेवाह किं वह्ना चित्तमेवांतर्वह्निश्च मर्थी नर्थो योः कारणमित्याह ॥ यदात्मनीति द्वाभ्यां ॥ यदा
 आत्मनि मयि श्वरे चित्तमर्थितं तदा युमान् धर्मो दीप्यते ॥ २५ ॥ एतदेव व्यतिरेकेण दृढयति ॥ यत्तदा
 तच्चित्तं विकल्पेह गृहादवर्धितं सत्यं रिधावति दोषे धिक् रजस्वलं सन्नं च विनं विद्वि विपर्ययं यमधर्मो

॥ १०८ ॥

॥ भा. १०. ११ ॥ स्वाभिप्रेतान् धर्मादीन् याचते ॥ धर्मो मरुक्तिरुत्तमः स एव प्रोक्तः प्रकृतः उक्तः शास्त्रेषु ॥ ११ ॥ धर्मादीनां महाजनप्रा
॥ १०९ ॥ सिद्धानामन्यथा व्याख्यातत्वाद्यमादिष्यति संख्यातः स्वरूपतो वा किं विद्वैलक्षण्यस्यादिति संभावनया तद्विरोधजिज्ञासुः

धर्मो मरुक्तिरुत्तमो ज्ञाने चैकात्म्यदर्शने ॥ गुणेषु संगो वैराग्यमैश्वर्ये चारिमादयः ॥ १० ॥ उ
द्वयम् ॥ यमः कतिविधः प्रोक्तो नियमो वाऽरिकर्तनः ॥ कः शमः कोदमः क्लृप्तकान्तिरिधाधतिः प्र
नो ॥ १२ ॥ किं दानं किं तपः शौर्यं किं सत्यमृतमुच्यते ॥ कस्यागः किं धनं चेष्टं को यज्ञः का च दक्षि
णा ॥ १३ ॥ पुंसः किं सिद्धं तं श्रीमद्गोलाभश्च केशवः ॥ काविद्याहीः परका श्रीः किं सुखं दुःख
मेव च ॥ १४ ॥ कः पंडितः कश्चिद्वर्यः कः पंथा उत्तमश्च कः ॥ कः स्वर्गो नरकः कश्चित्को वंधु
रुत किं गृहं ॥ १५ ॥ क आसः कोदरिदो वा रुपणः कः क ईश्वरः ॥ एतां च श्रान्तममृहिविप
रीतोऽश्रुसल्यते ॥ १६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अहिंसा सत्यमस्तेयमसंगो ह्रीरसेचयः ॥ आस्तिक्यं
ब्रह्मचर्यं दानं सौमनस्यं धर्माऽन्ये ॥ १७ ॥ ॥ यत्प्रतिपद्यते विचरिष्यति ॥ १८ ॥ इष्टं ज्ञानं धनं च
किं ॥ १९ ॥ परेति विद्यादीनां विरोधः ॥ श्रीमैत्रेयः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ प्रश्नान्तराद्यनर्थो न विपरीतान् ॥ अशमादीन् ॥ ३२ ॥ यत्
नियमानाह ॥ अहिंसेति विभिः ॥ अस्तेयं मनसापि परस्वाग्रहणं ॥ आस्तिक्यं धर्मे विश्वासः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रामः ॥
१०९ ॥

शौचं वास्नाभ्यंतरं चेति द्वयं ॥ अतो दादशानियमाः ॥ प्रदाधर्मादरः ॥ ३४ ॥ उभयोः श्लोकयोरेकस्मिन् तैयमानियमाश्च ॥ यदा
उभयोः प्रवृत्तनिवृत्तयोः सुसुप्तौ यमासु ख्याः सकामस्य नियमासु ख्याः स्मृता इत्यर्थः ॥ अत्र हेतुमाह ॥ हियस्मात् उपा
सिताः सेविताः संतः पुंसां प्रवृत्तानो निवृत्तानो च यथा कामे कामानुसारेण मोक्षमभ्युदये च दुर्हति ॥ ३५ ॥ सुसुप्तौ
रुपादेयान् शमादीन् हेतुं श्रुदुःखादीन् महाजनं प्रसिद्धेभ्यो विलक्षणान्याह ॥ शम इत्यादिना यावत्समाप्ति एतेनै
शौचं जयस्तपो होमः श्रद्धाऽतिथ्ये मदर्चने ॥ तीर्थाटने परार्थे हातुष्टिरचार्यसेवनं ॥ ३६ ॥ एते
यमाः सनियमा उभयोर्हीदृशस्मृताः ॥ पुंसां मुपासितास्तातयथा कामे दुर्हति ॥ ३७ ॥ शमो म
निष्ठता बुद्धेर्दम इन्द्रियसंयमः ॥ तितिक्षा दुःखसंमर्षो जिहोयस्थजयो धृतिः ॥ ३८ ॥ दंडन्या
सः परं दानं कामसागस्तपः स्मृतं ॥ स्वभावविजयः शौर्यं सत्यं च समदर्शनं ॥ ३९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
वतद्विपरीतं ॥ अशमादयोऽप्युच्येयः शमो मनिष्ठता बुद्धेः ननु शांतिमात्रं ॥ दम इन्द्रियसंयमः न चोपहिदमनं ॥ तितिक्षा वि
हितदुःखस्य संमर्षः सहनं ॥ न भारादेः ॥ जिहोयस्थजये विगधारणं धृतिः न लनुद्देगमात्रं ॥ ३६ ॥ दंडो भूतद्रोहः तस्य
सागो दानं ॥ न धनार्थेण ॥ कामसागो भोगोपेक्षा तपः न कश्चादि ॥ स्वभावो वासना तस्य जयः प्रतिबंधः शौर्यं ॥ न
विक्रान्ति ॥ समं ब्रह्मतत्त्वदर्शनमालोचनं सत्यविषयत्वात् ॥ सत्यं न यथार्थभाषणमात्रं ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ भा० ए० ११ ॥ अन्यच्च कृतं सत्तासत्तामियाचवाक् ॥ एवं च कृतसत्ययोः स्फुट एवविवेकः कृतप्रार्थनायां व्याख्यातुमाद्यैततोभेदे
 ॥ ११० ॥ न शौचं व्याचष्टे ॥ तस्यापिमलत्यागरूपत्वेन त्यागादभेदप्रतीतिः कर्मसु असंगमः ॥ अनासक्तिः शौचं ॥ त्यागस्तु स
 न्यासइतितुर्योभेदइत्यर्थः ॥ ३८ ॥ नृणामिष्टं धनं धर्मः न यश्चादिसाधारणो भगवत्तमः परमेश्वरो ह मेव यज्ञः
 मधुध्यायज्ञानुष्ठेयः न क्रियाबुद्धेत्यर्थः ॥ यज्ञार्थं दानं दक्षिण ॥ सा च ज्ञानोपदेयाः ॥ महिरण्यादिदानं ॥ तेन हिय

कृतं च सत्तावाणी कविभिः परिकीर्तिता ॥ कर्मस्वसंगमः शौचं त्यागः सत्यासुच्यते ॥ ३८ ॥ ध
 मे इष्टं धनं नृणो यज्ञो हं भगवत्तमः ॥ दक्षिणा ज्ञानसंदेहाः प्राणायामः परं वलं ॥ ३९ ॥ भ
 गो मे रेश्वरो भवो लाभो मद्रक्तिरुत्तमः ॥ विद्यात्मनि भिहा बाधो नु गुप्ताही र कर्म सु ॥ ४० ॥ ध

ज्ञरूपो विष्णुः प्राप्यते दुर्हमदमनं बलं तच्च मनोदमनहेतुत्वात् प्राणायाम इति ॥ ३९ ॥ दया लोकप्रसिद्धैर्बोभिमत ॥ लाभं
 व्याचिन्तासुः प्रथमं भगवत्तोभेदेन व्याचष्टे लोके तयो रभेदप्रसिद्धेः ॥ भगो भाग्यं तच्च मे रेश्वरो भवो मदीयमैश्वर्यं दिवा द्रुप्यमित्य
 र्थः उत्तमो लाभो मद्रक्तिः न पुत्रादिः विद्याचात्मनि प्रतीतसमेतस्य बाधः न ज्ञानमात्रं ॥ अकर्मसु गुप्ताहेयत्वरश्च नंदीः न लज्जामात्रं ॥ ४० ॥

॥ रामः ॥
 ॥ १३० ॥

गुणा एव श्रीमं जलं न किरीटादि दुःखसुखयोरत्ययः ॥ अतिक्रमः अननुसंधानं सुखं ॥ न भोगः विषयभोगा
 येषौ बहुः खेनाग्निहाहादिवंधानो ह्येव वा यो वेत्ति संप्रदितः न विदन्मात्रं ॥ ४१ ॥ अहंबुद्धिरित्युपलक्षणे
 हगेहादिष्वहं ममेत्यभिमानवान्स्वइत्यर्थः ॥ मच्चिगमः मोनितरंगमयति प्रापयति यो निवृत्तिमार्गः संतुष्ट
 या सन्मार्गः ॥ न के टकादिभ्यः चित्तविशेषः प्रवृत्तिमार्गः स उत्पत्तिः कुमार्गः ननु चौराद्यकुलः सत्वगुणस्योदयः उदे

श्रीगुणानैरपेक्षायाः सुखं दुःखसुखात्ययः ॥ दुःखं कामसुखापेक्षापेक्षितो बंधमोक्षवित् ॥ ४१ ॥
 मस्वीहेहाद्यहंबुद्धिः येषामग्निगमः स्मृतः ॥ उत्पत्तिश्चित्तविशेषः स्वर्गः सत्वगुणोदयः ॥ ४२ ॥
 नरकस्तमउच्चाहो बंधुगुरुहंसखे ॥ गृहं चारीरं मानुष्यं गुणहो स्वाह उच्यते ॥ ४३ ॥

कः स्वर्गः नैशालोकः ॥ ४१ ॥ तमसउच्चाहउदेकः सनरकः नतामिस्त्रादिः गुरुरेकबंधुर्न भ्रात्रादिः सचाहमेव
 यथाहं जगद्गुरुः ॥ एक एव यो बंधुर्विषये समुपस्थिते ॥ गुरुः सकलधर्मात्मा यत्राकिंचन गोहरिरिति ॥ ससाध
 नभोगायतनं गृहं तच्च मानुष्यं मानुष्यं मानुष्यं चारीरमेव नहर्मादि ॥ गुरौः संपन्न आह उच्यते ॥ न धनी ॥ ४३ ॥

भा. ११. ११ असेतु होयः सदरिद्रः ननिस्वः ॥ योऽजितेन्द्रियः कृपणः शोच्यः नहीनः ॥ विययेषनासक्तधीर्यः सईवाः स्वतंत्रः नराजा
 दिः गुणः संगः गुणेषु संगोयस्यसः विययेषः अनीशः एतच्च रामादिविययेषो यलक्षणार्थः ॥ ४४ ॥ उपसंहर
 ति एतदिति ॥ साधुमोक्षोपयोगितया एतच्च सर्वे गुणदोषयोर्विवेकायोद्वेन समितितयोः संक्षेपतोलक्षण
 माह किं बहुना वर्णितेन ॥ गुणदोषयोलक्षणमेतावदेव तादातु ॥ गुणदोषयोर्द्विर्दर्शनदोषः ॥ गुणस्तु तदु
 दारिद्र्योयस्त्वसंतुष्टः कृपणो योऽजितेन्द्रियः ॥ गुणेषु सक्तधीरीशो गुणसंगो विययेषः ॥ ४४ ॥
 एतउदवतेप्रश्नाः सर्वे साधुनिरूपिताः ॥ किं वर्णितेन बहुना लक्षणं गुणदोषयोः ॥ गुणदो
 षद्विर्दर्शो यो गुणस्तु नयवर्जितः ॥ ४५ ॥ इति भा. म. एकादशांखंधे भगवदुदवसंवादे एकोन
 विंशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ उदवउ ॥ विधिश्च प्रतिषेधश्च निगमोहीश्वरस्य ते ॥ अवेक्षतेऽरविं दक्षगुणं
 नयदर्शनवर्जितः स्वभावइति ॥ ४५ ॥ इत्येकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ विंशोऽध्यायः ॥ दोषं च कर्मणः ॥ १ ॥
 ये प्रोक्तं भक्तिज्ञानक्रियात्मकं ॥ गुणदोषयवस्थार्थमधिकारिविभागतः ॥ १ ॥ गुणदोषद्विर्दर्शो यो गुणस्तु नय
 वर्जितइत्युक्तं तदाक्षयति ॥ विधिश्चेति यंचभिः विधिश्च प्रतिषेधश्चेश्वरस्य तव निगमआज्ञाकृते वेदः ॥ सा
 विधेयानां प्रतिषेधानां च कर्मणः गुणदोषयंच पुण्यपायफलरूपमवेक्षते ॥ १ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४५ ॥

रामः ॥
 १११ ॥

उत्तमाधमभावेन तदधिकारिणां वर्णनामाश्रमाणां विकल्पं नेच गुणदोषरूपमवेक्षते ॥ प्रतिलोमानुलोमजं च ॥
 गुणदोषं तथैवावेक्षते ॥ प्रतिलोमजाः उत्तमवर्णं सुस्त्रीषु हीनवर्णैः पुरुषेभ्यो जाताः स्तुतवैदेहकादयः ॥ अनु
 लोमजास्तूत्तमवर्णैः पुरुषेभ्यो हीनवर्णं सुस्त्रीषु जाताः ॥ स्तुर्धोऽवसिक्ता वष्टादयः तेषां च असत्संतस्तु विज्ञेयाः
 प्रतिलोमानुलोमजा इति गुणदोषौ द्रव्यादीन्कर्मोर्हता नर्हताभ्यां स्वर्गे नरकं च तत्कलतया गुणदोषरूपमेवावेक्ष
 ते ॥ एतच्चोत्तराध्याये प्रयंचयिष्यते ॥ तथापि प्रस्तुतिक्रियायां तं अत आह गुणदोषेति ॥ गुणदोषद्विर्दर्शो यो गुणस्तु नय
 वर्जितइत्युक्तं तदाक्षयति ॥ विधिश्चेति यंचभिः विधिश्च प्रतिषेधश्चेश्वरस्य तव निगमआज्ञाकृते वेदः ॥ सा
 विधेयानां प्रतिषेधानां च कर्मणः गुणदोषयंच पुण्यपायफलरूपमवेक्षते ॥ १ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४५ ॥

वर्णं श्रमविकल्पं च प्रतिलोमानुलोमजं ॥ इत्यदेशवयः कालास्वर्गे नरकमेव च ॥ १ ॥ गुण
 दोषमिहादृष्टिमेतरेण वचस्तव ॥ निःश्रेयसकरं नृणां निषेधविधिलक्षणम् ॥ ३ ॥ ॥ ४५ ॥

निराकृतत्वात् गुणदोषमिहादृष्टिमेतरेण तां विनानिषेधविधिलक्षणं कर्मकोउतवचः ॥ कथं तच्च चोतरेण न
 र्णा निःश्रेयसं कथं स्यात् ॥ तथापि श्रोतव्यो मंतव्य इत्यादिसाधनविधेः नानुध्यायेदहं च दान्वाचो विग्लायनं ॥
 हितदित्यादिनिषेधस्य चावश्यकत्वादिति भावः ॥ यदा गुणदोषमिहादृष्टिमेतरेण निषेधविधिलक्षणं तव
 वचो विनेतिसामानाधिकरण्यमेवास्तु ॥ यदा गुणदोषमिहादृष्टिमेतरेण निषेधविधिलक्षणं मयिवचः क
 थं तु तत्त्वमस्यादिवाक्यवत् ॥ निःश्रेयसपरं स्यात् ॥ सर्वस्य वैदस्य तत्परतां गीकारादित्यर्थः ॥ ३ ॥ ॥ ४५ ॥

॥ भा. रा. १०. १० ॥ सुनुषितरो देवाश्च सर्वज्ञाः प्रत्यक्षतो हृदमनुष्येभ्यः कथयिष्यन्ति ॥ नेत्याह ॥ पित्रादीनां सर्वेषां तव तद्वाक्यरूपो
॥ ११२ ॥ वेद एव तु श्रेयः श्रेष्ठं चक्षुः प्रमायकं कानुयलब्धेऽर्थे मोक्षो स्वर्गादौ च तथा साध्यसाधनयोः ॥ इह मस्य साध्य इ
ह मस्य साधनमित्यत्रापि ॥ तदेवं गुणहोषदृश्यभावेनः श्रेयसं न घटते ॥ ४ ॥ किंच शास्त्रेणैव विहितो भेद इति तस्मि
न्नेव विषये शास्त्रं कथं निवर्तयेदित्याह गुणेति ॥ ते निगमात् तदाज्ञा रूपा देहादेव न हि स्वतः यस्मादर्थं प्राप्तः

पितर देवमनुष्याणां वेदश्च क्षत्तवैश्वर ॥ श्रेयस्तनुयलब्धेऽर्थे साध्यसाधनयोरपि ॥ ४ ॥ गुणहो
षमिहादृष्टिर्निगमात्तेन हि स्वतः ॥ निगमेनापवादश्च मिहाया इति ह भ्रमः ॥ ५ ॥ श्रीभगवानु-
॥ योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधितया ॥ ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायो न्योस्तिकुत्रचित्
॥ ६ ॥

त्वेन निवर्तते ॥ हस्तुं भ्रमो भवति ते निवर्तयेति दोषः ॥ ५ ॥ विषया भेदेऽप्यधिकारि भेदेनाविरोधं वक्तुं प्रथमं योगत्र-
यमाह योगा इति ॥ योगोऽप्यायाः ब्रह्मकर्म देवताकांडैः प्रोक्ताः कर्मच निष्कामं श्रेयोविधितयामोक्षसाधनेष्वप्या-
न्यउपायो नास्तीति काम्यकर्तृदिकं आवर्तयति तथा चोत्तराध्याये स्फुटीकरिष्यति य एतानि सादिना ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥

॥ रामः ॥
॥ ११२ ॥

तेष्वधिकारि भेदमाह निर्विघ्नानामिति द्वाभ्यां ॥ इह एवो मध्ये कर्मसु निर्विघ्नानां दुःखबुद्ध्यान्तकलेषु विरक्तानां
अतएव तत्साधनभूतकर्मन्यासिनां ज्ञानयोगः सिद्धिद इत्युत्तरेणान्वयः ॥ अनिर्विघ्नाचित्तानां दुःखबुद्धिश्च न्या-
नां अतः कामिनां तत्कलेषु विरक्तानामित्यर्थः ॥ ७ ॥ यदृष्टया केनापि भाग्योदयेन ॥ तत्र काम्यकर्मसु प्रवर्तमानस्य स-
र्वोत्तमाविधिप्रतिषेधाधिकार इत्युत्तराध्याये वक्ष्यति ॥ निष्कामकर्मयोगाधिकारिणस्तु यथाशक्ति सच ज्ञानभक्ति

निर्विघ्नानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु ॥ तेषु निर्विघ्नचित्तानां कर्मयोगस्तु कामिनां ॥ ७ ॥ यदृ-
ष्टयामक्तया हो जातश्च दस्तुयः पुमान् ॥ न निर्विघ्नो नाति सक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥ ८ ॥ ता-
वत्कमो लि कुर्वन् न निर्विघ्नो तयावता ॥ मक्तया श्रवणादौ वा श्रद्धया वन्न जायते ॥ ९ ॥ स्वधर्म-
स्थो यजन्मरैरनाशीः काम उद्वह ॥ न याति स्वर्गं नरको यद्यन्यन्न समाचरेत् ॥ १० ॥ ॥ योगाधिकारात्

प्रागेव तदधिकृतयोस्तु स्वल्पः ताभ्यां सिद्धानां तु न किंचिदिति ॥ ८ ॥ सावधिं कर्मयोगमाह तावदिति नवभिः कर्म-
णि नित्यनैमित्तिकानियतायावत् ॥ ९ ॥ कर्मयोगिनो ज्ञानभक्तिभूमिकारोहप्रकाशमाह स्वधर्मस्थ इति ॥ अना-
शीः कामः अफलकामः अन्यन्निषिद्धं ॥ नरकयानं हि द्वैधैव विहितानि कामादानिषिद्धाचरणदा ॥ अतः स्वध-
र्मस्थत्वान्निषिद्धवर्जनाच्च नरकं न याति ॥ अफलकामत्वाच्च स्वर्गमपीत्यर्थः ॥ १० ॥ ॥ १० ॥ ॥ १० ॥ ॥ १० ॥

॥ भा. ए० २९ ॥ किंतु अस्मिं लोके अस्मिन्नेव देहे अनद्यनिविद्यत्यागी अतः शुचिर्निवृत्तरागादिमलः ॥ यदृच्छयेति केवलज्ञानाद
॥ ११३ ॥ विभक्तेर्दुर्लभतां द्योतयति ॥ ११ ॥ अनेन प्रकारेण ज्ञानभक्ति साधनत्वान् रदेहं स्तौति ॥ स्वर्गलोचनीति ॥ निरपिण्ड इति दृष्टान्
स्वेनोक्तं ॥ ज्ञानभक्तिभ्यां ज्ञानभक्त्याः तदुभयं स्वर्गिनारकी शरीरं ॥ १२ ॥ अतो नरः स्वर्गनिर्वाको क्षेत्तु न नारकी मिति दृष्टं त

अस्मिं लोके वर्त्तमानः स्वधर्मस्योऽनघः शुचिः ॥ ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मइ किं वायदृच्छया ॥ ११ ॥
स्वर्गलोच्येतमिच्छंति लोकं निरयिणस्तथा ॥ साधनं ज्ञानभक्तिभ्यामुभयं तदसाधकं ॥ १२ ॥ न न
रः स्वर्गतिं कांक्षेन्नारकी वा विचक्षणः ॥ नेमं लोकं च कांक्षेत्तदेहावे शास्त्रमाद्यति ॥ १३ ॥ एतदि
द्वान्युत्तमसोरभवाय घटे तसः ॥ अप्रमत्तदहे ज्ञाता मर्त्यमप्यर्थसिद्धिहे ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥

यदा स्वर्गनरकसाधनकर्माणि न कुर्यादित्यर्थः ॥ अस्यातिश्रेष्ठत्वात् नरविमनुष्यो भवेयमित्यपि न कांक्षेत् ॥ यतो देहा
वे शास्त्रदेहाशक्त्या स्वार्थे प्रमाद्यति ॥ अवधानं न्यूनं भवति ॥ १३ ॥ अपि तु एतदेहं साधकमिति दान् ॥ तच्चार्थ
सिद्धिहेमपि मर्त्यज्ञाता ॥ अप्रमत्तः अनलसः सन्मल्योः पूर्वमेव मोक्षाय घटे तयत्नं कुर्यात् ॥ १४ ॥

॥ रामः ॥
॥ ११३ ॥

अप्रमत्तो मुक्तसंगः सुखं प्राप्नोतीत्यवदृष्टं तः ॥ छिद्यमानमिति ॥ यमैर्यमवन्निर्दयैः पुरुषैः कृतं नीडं य
स्मिन् तां स्वकेतं स्वस्याश्रये अलं यतः ॥ अनासक्तः ॥ १५ ॥ दाष्टीति कमाह ॥ अहोरात्रे श्लिष्टद्यमानमायुर्बु
ध्वाभयेन वेपथुः कंपो यस्य सः ॥ १६ ॥ एवमप्रयतमानं प्रमत्तं निंदति ॥ न देहं पुनर्वाप्राप्येत्यध्याहारः ॥

छिद्यमानं यमैरेतैः कृतं नीडं वनस्पतिं ॥ स्वर्गः स्वकेतमुत्तम्यक्षेमं याति स्वलं यतः ॥
॥ १५ ॥ अहोरात्रे श्लिष्टद्यमानं बुध्वायुर्भयवेपथुः मुक्तसंगः परंबुध्वा निरीह उयशा
म्यति ॥ १६ ॥ न देहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं ॥ पुनर्वाप्राप्येत्यध्याहारः ॥ मयानु
कूले न न भस्वते रितं युमान् ॥ न वा ध्विं नत रोत्स ॥ आत्मा हा ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

यो भवाध्विं नतरेत्स आत्मा हा तत्र हेतवः ॥ आद्यं सर्वकलानां मूलं ॥ एतदुपार्जितकर्मभिः सर्वप्रा
प्तैः किंचिच्च सुदुर्लभं उद्यमकोटिभिरपि प्राप्तुमशक्यं ॥ तथापि सुलभं यदृच्छया लब्धं तान् ॥ ते च सु
लभ्यं पुनरुत्तरे ॥ किंच गुरुः संश्रितमात्र एव कलो धारो नैतायस्य तं ॥ मया च स्मृतमात्रेण बुकूलमारुतेन मे

रितं ॥ १७ ॥

॥ भा० ए० १० ॥ एवं तावद्विरक्तस्य वैराग्यद्वारा ज्ञानभक्तिसाधकं कर्मयोगमुक्ता ॥ इदानीं सम्यग्विरक्तस्य ज्ञानयोगंतस्य च ज्ञान
प्राप्तेः पूर्वं किंचित्कृत्यं वर्जनीयं चाह साधनं न विभिनः ॥ यदा तु आरंभेषु कर्मसु निर्विषाः दुःखदर्शने नोद्विग्नः तत्क
लेषु विरक्तश्च तदा संयतं हियः सन् आत्मनोभ्यासेन ॥ आत्मविषयवृत्तिसेतया अचलं यथाभवति तथा मनो ॥

महारंभेषु निर्विषो विरक्तः संयतं हियः ॥ अभ्यासेनात्मनो योगी धारयेदचलं मनः ॥ १८ ॥
धार्यमाणं मनो यर्हि भ्राम्यदाश्च न वस्थितं ॥ अतं हितो नुरोधेन मार्गेण आत्मवशं नयेत् ॥ १९ ॥ म
नो गतिं न विस्त्रजेज्जितमालो जितं हियः ॥ सबसंयत्नया बुद्ध्या मन आत्मवशं नयेत् ॥ २० ॥ ॥

धारयेत् ॥ १८ ॥ तत्र प्रथममेवात्यंतधारणा संभवात् तत्त्वभावानुसारेण वशीकरणमाह ॥ यर्हि आशु भ्राम्यत्य
रिभ्रमदनुवस्थितं भवति तदा अनुरोधेन किंचिद्वेषेणापूरणद्वारेण ॥ १९ ॥ ननु तर्हि यथा पूर्वमेव स्यात् तत्राह
मनो गतिं न विस्त्रजेत् नोपेक्षेत् ॥ किंतु अप्रमत्तः सन् आत्मवशं नयेत् ॥ आत्मानं लक्षयेद्विषयः ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ १९४ ॥

अनुरोधमार्गे सदृष्टं तं स्तौति ॥ एषः अनुरुतिमार्गेण मनसः संग्रहः परमो योगः तत्साधनत्वात् ॥ उपचारेण स्तुतिः यथा अ
हंतस्य दमनीयस्य अर्चने ॥ अश्वस्य हृदयज्ञत्वस्वाभिप्रायेण गतिमन्विष्यन् अनुरोधमात्रः ॥ अश्वधारकः प्रथमं किंचित्क
तिमनुवर्तते तदा चरश्चिना तं हृदयं वगच्छति न त्वेषेते तद्विषयः ॥ १९ ॥ एवमीयं दृष्टीकृतस्य मनसो संयतनं श्रुत्यो या
यानाह सोख्येनेति विभिन्नसोख्येन तत्त्वविवेकेन सर्वभावानां महदादिदेहांतानां अनुलोमतः प्रकृत्यादिक्रमेण भवेत्

रायवै परमो योगो मनसः संग्रहः स्मृतः ॥ हृदयज्ञत्वमन्विष्यन् हृदयस्यैवावतो मुहुः ॥ १९ ॥ सोख्येन
सर्वभावानां प्रतिलोमानुलोमतः ॥ भावाप्ययावन्नुध्यायेन्न नो यावत्प्रसीदति ॥ २० ॥ निर्विषस्य वि
रक्तस्य पुरुषस्योक्तवो दिनः ॥ मनस्यजतिद्वैराग्यं चिंतितस्यानुचिंतया ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥

तिलोमतः यथिव्यादिक्रमेण यथेच्छं अनुध्यायेत् ॥ प्रसीदति निश्चलं भवति ॥ २१ ॥ ननु यावत्सहस्रेणा
पिमनोविषयाकारतोनस्यजतिः ॥ किं नृशो नृयु उपदेक्षेनेति चेत् तत्राह निर्विषस्येति ॥ ततश्चागमायिषु ते ध्रुवधि
भूतामहर्षानां तदविवेकापन्नसंसारे निर्विषस्य अतो विरक्तस्य तनश्च उक्तवो दिनः गुरुपदिष्टार्थलोचकस्य तनो गुरु
पदिष्टेयैव चिंतितस्य पुनः पुनरनुचिंतयद्द्वैराग्यं देहाद्यभिमानं त्यजति ॥ २३ ॥

भा. १०. २.
॥११५॥

किंच यमादिभिर्योगमार्गैः अन्वीक्षिकापदार्थद्वयशोधनेन मार्चनध्यानादिभिर्वा ॥ वाचा देनास्य पक्षस्य स्वातं
अदृश्यति ॥ एतैरुपायैर्योग्यपरमात्मानं मनः स्मरेत् ॥ नान्यैः ॥ अतो न्येन कुर्यादित्यर्थः ॥ ११४ ॥ ननु या पापत्रौ
प्रायश्चित्तं कायमेव तत्राह यदीति ॥ योगेन ज्ञानाभ्यासे नैव एतच्च भक्तस्यापि नाम कीर्तनाद्युपलक्षणा र्थे ॥ नान्य
तृहृष्टादि ॥ ११५ ॥ ननु नित्यनैमित्तिकं कर्म सत्त्वशोधकत्वाद्गुणः ॥ हिंसादिकं त्वशुद्धिहेतुत्वाद्दोषः ॥ तत्र च त
न्निवर्तकत्वात् प्रायश्चित्तं गुण इति विधिप्रतिषेधाभ्यामुक्तत्वात् ॥ प्रायश्चित्तं विना योगेनैव कथं पापं दहे
त् ॥ तत्राह स्वइति ॥ सार्धेन ॥ स एव गुणः नेतरः तदुपपादयति ॥ यस्मादिधिप्रतिषेधाभ्यामनेन गुणदोषविधा

यमादिभिर्योग्यैरान्वीक्षिकाचविद्यया ॥ समाचौकासनाभिर्वा नान्यैर्योग्यं स्मरेन्मनः ॥ ११४ ॥ यदिकु
योऽस्मादेन योगी कर्मविगर्हितं ॥ योगेनैव दहेदं हो नान्यत्तत्र कदाचन ॥ ११५ ॥ स्वैस्वैःधिकारेयानि
छासगुणः परिकीर्तितः ॥ कर्मणो जात्यशुद्धानामनेन नियमः कृतः ॥ गुणदोषविधानेन संगानोत्पानेनैव
नेन कर्मणो नियमः संकोचः कृतः कुत इत्यत आह ॥ जात्याउत्पत्त्येवाशुद्धानो कर्मणो सच प्राप्ता नो संगानोत्पानेनैव
य ॥ अयेभावः पुरुषस्याशुद्धिर्न मनप्रवृत्तेरन्यास्ति ॥ स्वाभाविकप्रवृत्तौ वतस्य मलिनत्वात् ॥ न च सहसा सर्वतो निवृ
त्तिः कर्तुं शक्यते ॥ अत इदं न कर्तव्यमिदमेव कर्तव्यमित्येवं स्वाभाविकप्रवृत्तिसंकोचद्वारेण निवृत्तिरेव क्रियते ॥ य
थाचनप्रवृत्तिपरो वेदः ॥ तथोत्तराध्याये वक्ष्यामः सच उत्पत्त्येव हि कामेष्टित्यादिना ॥ अतो योगिनः स्वाभाविकप्रवृत्त्या

भा. १०. २.
॥११५॥

भक्त्यधिकारिणो भक्तियोगमाह जातशुद्ध इति नवभिः ॥ मत्कथासु जातशुद्धः ॥ अत एवा न्येषु कर्मसु उद्दिग्धः ॥ ननु
तत्फलेषु विरक्तः ॥ तदाह वेदेति ॥ यद्यपि देवतापितृत्यरित्यागे अनीश्वरः असक्तः ॥ ११७ ॥ एवं भक्तो यः श्रद्धालुः स
भक्तैव सर्वं न विष्यतीति दृढनिश्चयः स नूतनं तत्संप्राप्तिमाभजेत् ॥ विषयोस्तु सेवमानोयितेषु प्रीतिं न कुर्यादित्या
ह गहं यन्निति ॥ ११८ ॥ कथं भजेत किं वा ततो भवति तदाह प्रोक्तेनेति द्वाभ्यां ॥ श्रद्धाभक्त्या यो नेश्च नूतनं कीर्तनमि

जातशुद्धो मत्कथासु निविर्ष्यः सर्वकर्मसु ॥ वेददुःखात्मकान्कामान्परित्यागे व्यनीश्वरः ॥ ११७ ॥
ततो भजेत मां प्रीतः श्रद्धालुर्दृढनिश्चयः ॥ जुषमाणश्च तान्कामान्दुःखोदकींश्च गहं यन ॥ ११८ ॥
प्रोक्तेन भक्तियोगेन भजतो मास हन्मुने ॥ कामाहदयानश्यंति सर्वे मयि हृदि स्थिते ॥ ११९ ॥ मिथ्यते
हृदयग्रंथि स्थिद्यंते सर्वसंज्ञायाः ॥ क्षीयंते चास्य कर्मणि मयि हृदि स्थितात्मनि ॥ १२० ॥ तस्मान्म
द्वक्तियुक्तस्य योगिनो वै महात्मनः ॥ न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेद्विह ॥ १२१ ॥ ॥ ॥ ॥

त्यादिना तत्र तत्रोक्तेन मामा असहत्तनित्यं भजतः हृदय्याः हृदताः कामानश्यंति ॥ ११९ ॥ हृदयमेव ग्रंथिरहंकारः त
त्पूर्वकाश्च सर्वे संज्ञाया असंभावनादयः कर्मोण्यनारब्धफलानि संसारहेतुभूतानि ॥ १२० ॥ न ह वै व्यवस्थया धि
कारत्रयमुक्तं ॥ तत्र च भक्तेरन्यनिरपेक्षत्वादन्यस्य च तत्सापेक्षत्वा इति योगः ॥ एवमेष इत्युपसंहरति तस्मा
दिति त्रिभिः ॥ महात्मनः मयि आत्मा चित्तं यस्य तस्य श्रेयः साधनं ॥ १२१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ भा. ए. ११६ ॥

तत्र हेतुः यत्कर्मभिरित्यादि तत्रैरपि तीर्थयात्राव्रतादिभिः श्रेयःसाधनैर्यद्वाच्यं स त्वं शुद्धादितत्सर्वं ॥ ३२ ॥ अं
जसा अनायासेनैव स्वर्गमपवर्गमद्वा मवैकुण्ठं चल भवत एव ॥ वांछा तु नास्तीत्युक्तं ॥ यदि वांछतीति ॥ ३३ ॥ तत्र हे
तुमोहन किंचिदिति ॥ धीराः धीमंतः यतो मम एकोतिनः मय्येव प्रीति युक्ताः ॥ अतो मया दत्तमपि न गृह्णन्ति ॥ किं

यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् ॥ योगेन हान धर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ॥ ३२ ॥ सर्वे मद्भ
क्तियोगेन मद्भक्तौ लभेते जसा ॥ स्वर्गोपवर्गमद्वा म कथं विद्युदिवो छति ॥ ३३ ॥ न किंचित्सा
धवो धीरा भक्ता स्वेकोतिनो मम ॥ वांछं त्यपि मया दत्तं कैवल्यमपुनर्भवं ॥ ३४ ॥ नैर
पेक्ष्यं परं प्राहुर्निः ॥ श्रेयसमनस्य कं ॥ तस्मान्निराशियो भक्तिर्निरपेक्षस्य मे भवेत् ॥ ३५ ॥

वक्तव्यं न वांछंतीत्यर्थः ॥ अयुनर्भवं आत्यंतिकमपि कैवल्यं ॥ ३४ ॥ तदुपपादयति ॥ नैरपेक्षमेव परं उक्त
ं अनस्य कं महत्तनः ॥ श्रेयसं फलं तसाधनं च प्राहुः मे भक्तिः निराशिषः प्रार्थना श्रुत्यस्य निरपेक्षस्य प्रा
र्थना कारणभूताः अपेक्षारहितस्य पुंसो भवेत् ॥ यद्वा मे निरपेक्षस्य या भक्तिः सा निराशिषो भवेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

॥ रामः ॥
॥ ११६ ॥

अनेन च प्रकारेण सिद्धानां गुणदोषादतिविरोधपरिहारति न मयीति ॥ गुणदोषैर्विहितप्रतिषिद्धैरुद्भवोये
षांते गुणाः शुल्लकापादयः साधनानिरस्तगणादीनां ॥ अतः समचित्तानां ॥ अत एव बुद्धेः परमीश्वरं प्रा

नमये कान्त भक्तानां गुणदोषोद्भा गुणाः ॥ साधनो समचित्तानां बुद्धेः परमुपेयुषां ॥ ३६ ॥
एवमेतां न्यादित्यननु निष्ठेति मे यथः ॥ हे मे विंदति मत्स्थानं यद्वा त्वपरं मं विदुः ॥ ३७ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकदश स्कंधे विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ छ ॥ ॥

ज्ञानो ॥ ३६ ॥ काम्यकर्मनिष्ठानि हि विद्येन्नेता मुक्तिमार्गो नु यसंहरति एवमिति ॥ मे यथः मत्प्राप्त्युपाया नये अ
नु निष्ठेति क्षेमं कालमायादिरहितं मम लोकं विंदति ॥ यत्परमं ब्रह्म तच्च विदुः ॥ ३७ ॥ इत्येकादशो विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ छ

॥ भा. १०. ११ ॥ जयति स्वयं नंदः परं नंदं के शरी ॥ यत्कपालवलेन श्रीधरः सत्कृतिः कृती ॥ १ ॥ ईक्षतामिष या संतः क्षम
॥ ११७ ॥ ताममसाहसे ॥ मया हि स्त्रीय बोधायक तमेतन्न सर्वतः ॥ १ ॥ एक विंशे क्रियाज्ञान भक्ति घनधिकारिणं ॥ कामिना
इत्यदेशादिगुणदोषाः प्रवेचिताः ॥ ३ ॥ तदेव गुणदोषव्यवस्थार्थं योगत्रयमुक्तं ॥ तत्र च ज्ञानभक्ति सिद्धानां न किंचि
हुणदोषो ॥ साधकानां तु प्रथमतो निवृत्त कर्म निष्ठानां यथाशक्ति नित्य नैमित्तिकं कर्म सत्वशोधकत्वाद्गुणः तदकर
णं निषिद्ध करणं च तन्मली भस करणत्वाद्दोषः ॥ तन्निवर्तकत्वाच्च प्रायश्चित्तं गुणः ॥ विशुद्धसत्त्वानां तु ज्ञान निष्ठा

श्रीभगवानुवाच ॥ य एतां मत्पथो हि त्वा भक्तिज्ञान क्रियात्मकान् ॥ क्षुद्रान् कामांश्च लैः प्राणै
र्जुषंतः संसरंति ते ॥ १ ॥

॥ नो ज्ञानाभ्यास एव शुद्ध हेतुत्वाद्गुणः ॥ भक्ति निष्ठानां युनः श्रवणकी
र्त्तनादिभक्तिरेव गुणः ॥ तद्विरुद्धं सर्वमुभयेषां दोष इत्युक्तं ॥ इदानीं ये तु न सिद्धानां पिसाधकाः किंतु के
वलं काम्य कर्म प्रधानास्तेषां सकल गुणदोषान्मपे च विष्यन्नाहोतानतिवहिसुखान्तिदति ॥ य एतानि
ति मत्पथः महुक्त मार्गान् क्षुद्रान् तु ध्यान् च लैः अस्थिरैः ॥ प्राणैर्देहवायुभिरिंद्रियैर्बाहुषंतः सेवमा
ना भवंति ते संसरंति निखिल गुणदोषभाक्ते न नायोनीः प्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ ११७ ॥

ननु तैरेव कर्मभिः केचिद्गुणदोषभाजः केचिन्नेतिकुतो वैषम्यं ॥ न स्यग्निना केचित्प्यते केचिन्नेति संभवति तत्रा
ह ॥ विशुद्धतिः अधिकारभेदेन कल्पितौ गुणदोषौ ॥ न वस्तु निष्ठाविति भावः ॥ १ ॥ तदाह शुद्ध शुद्धी इति विचि
कित्सा र्थं योस्य मयोग्यं चेति संदेहद्वारा स्वाभाविक प्रवृत्तिप्रतिबंधार्थं मित्यर्थः ॥ तत्र शुद्ध शुद्धी योग्यत्वायोग्य
त्वे गुणदोषौ तन्निमित्तोपादेयत्वानुपादेयत्वे ॥ शुभाशुभौ तन्निमित्तावर्थानर्थौ ॥ ३ ॥ तत्र शुद्ध शुद्धी ध

स्वस्वधिकारेयानिष्ठासगुणः परिकीर्तित ॥ वियर्थयस्तु दोषः स्यादुभयोरेष निश्चयः ॥ १ ॥ शु
द्ध शुद्धी विधीयते समानेष्वपि वस्तुषु ॥ इत्यस्य विचिकित्सा र्थं गुणदोषौ शुभाशुभौ ॥ ३ ॥ धर्मो
र्थव्यवहारार्थं यात्रार्थमिति चानघ ॥ दर्शितोयं मया चारो धर्ममुद्धहतां धुरं ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मार्थं शुद्धेन धर्मः ॥ अशुद्धेना धर्म इति गुणदोषौ व्यवहारार्थं अशुद्धावपिराजादीनां व्यवहारदर्शनाद्युपा
देयं नाम्यदिति ॥ शुभाशुभौ यात्रार्थं प्राणादिरक्षा र्थं दोषत्वेपापस्तु शरीरनिर्वाहमात्रोपादानेनयापे ॥ अधि
कोपादानेनोपायमिति ॥ मयामन्नादिरूपेण धर्मरूपां धुरं भारं कर्मजडानामित्यर्थः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ भा. रा. २१ ॥
॥ ११८ ॥

शुद्धशुद्धीप्रयंचयिष्यन्वेहोक्तत्वेनतद्विवेशोभाभरदितिसमानेष्टयिवस्तु धितियदुक्तं तत्प्रयंचयति भूमीतिविभिः
भूतानां प्राणिनां धारयंतीति धातवः कारणनिशारीराः शरीरारंभकाः देहतः साम्यमुक्तं जीवतोप्याह आत्मसं
युताइति ॥ ५ ॥ धातुदेहेषु नामरूपाणि वर्णानि आदीनि ॥ कल्पनायाः प्रयोजनमाह ॥ एतेषां प्राणिनां स्वार्थसि

प्रत्येष्टमनिलाकाशभूतानां यंच धातवः ॥ आत्रसस्थावरादीनां शरीरा आत्मसंयुताः ॥ ५ ॥ वे
देन नामरूपाणि विषमणि समेष्वपि ॥ धातुषूद्वकल्पंत एतेषां स्वार्थसिद्धये ॥ ६ ॥ देशकाला
दिभावानां वस्तुनां ममसत्तम ॥ गुणदोषौ विधीयेते नियमार्थे हि कर्मणो ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इये प्रवृत्तिनियमद्वारा धर्मादियुक्तार्थसिद्धये ॥ ६ ॥ न केवलं देहेष्वपि तु देशकालादिभावानामपि आदिशब्देनानु
पादेयानां कलनिमित्ताधिकारिणो ग्रहणं ॥ वस्तुनामुपादेयानां ब्रह्मादीनामपि मममयानियमार्थे संकोचार्थमित्यर्थः ॥ ७

॥ रामः ॥
॥ ११८ ॥

एवंगुणदोषयंपरिशोध्यतयोः शुद्धशुद्धिस्तत्त्वात् शुद्धशुद्धीप्रयंचयति ॥ अहं सारदयष्टभिः देशानां म
ध्ये हस्तरिणरहितोऽशुचिः ॥ तत्रापि अत्रत्यः ब्राह्मणभक्तिश्च न्योऽत्यंतमशुचिः ॥ हस्तरिणरहितस्तेन
मृगेन सारः श्रेष्ठोयः सोपि ॥ असौ वीरः कीकटः सुवीरः सयुक्तयाः तद्वान् सौ वीरः कीकटोपि शुद्धिः ॥ तदुक्तं ॥ सर्वे
पुण्यतमो देवाः सखात्रं च लभ्यत इति ॥ तद्वर्जितोयः कीकटः अंगवंगकलिंगादिः असंस्कृतः संमार्जनादिशू

अहं सारो देशानामत्रत्योऽशुचिर्भवेत् ॥ हस्तरिणरहितोऽसौ वीरः कीकटसंस्कृते रिणो ॥ ८ ॥
कर्मण्यो गुणवान्कालोद्वृतः स्वत एव च ॥ यतो निवर्त्तते कर्मसदोयोः कर्मकः सतः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

न्यः स्लेषवहलो वा ईरिणो ॥ ऊपरमेकवशावः तत् अशुचिस्तद्वयः शुचिरित्यर्थादुक्तं भवति ॥ ८ ॥ कालस्य शु
द्धशुद्धीदशीयति ॥ कर्मण्यइति ॥ इत्यतः इयसंयस्यास्वतो वा पूर्वाह्नादित्यर्थः कर्मण्यः कर्मो हैः सकालस्मिन्क
र्मणि गुणवान् ॥ यतः यस्मिन् इत्यालाभेन वाराशु विस्तृतादिना वा कर्मनिवर्त्तते ॥ यश्च सतकाऽदौदशाहादिल
क्षणोऽकर्मकः ॥ कर्मोऽनुहः सतः सकालोदोषः अशुद्धइत्यर्थः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ना० रा० १११ ॥
॥ ११११ ॥

वस्तुशब्दोपादानां द्रव्याणां शुद्धिः शुद्धीदृशीयति ॥ इत्यस्येति चतुर्भिः इत्येणतोयादिना शुद्धिः ॥ मन्त्रादिना त्वशु
द्धिः ॥ वचनेन शुद्धमशुद्धं वेति संदेहे शुद्धमित्येवं रूपेण ब्राह्मणवचनेन शुद्धिः ॥ विपरीतेना शुद्धिः संस्मरे
ण प्रोक्षणादिना युष्यादेः शुद्धिः ॥ अवघ्राणादिना त्वशुद्धिः कालेनादशाहादिना नोदकादेः शुद्धिः ॥ काले मे
घादके ग्रास्ये वन्ये तु अहमेव हि ॥ अकाले दशरात्रे स्यात्ततः शुद्धिर्निधीयते ॥ यद्युपि ताज्जादेः शुद्धिः ॥ अंत्यजा
द्युपहतानां तज्जाद्यादुदका नोमहत्वात्पुत्राभ्यां शुद्धिः शुद्धी ॥ १११ ॥ शक्ताशक्तास्योपरागादिस्तत्कालादेशक

इत्यस्य शुद्धिः शुद्धी च इत्येण वचनेन च ॥ संस्कारेण प्यकालेन महत्वात्पुत्रतया ॥ ११० ॥ शक्ता
शक्तायवाबुद्ध्या समुध्या च यदात्मने ॥ अद्य कुर्वेति हियथादेशावस्थानुसारतः ॥ १११ ॥ ॥ छि ॥

अस्य शुद्धिः ॥ अशक्तान्ति शुद्धिः कालवद्वातुराणं बुद्ध्या वचनमाहौदशाहाद्विज्ञानेन शुद्धिः ॥ अंतर्ज्ञानेन त्व
त्वशुद्धिः ॥ समुद्राजीर्णमलवद्वाहः ॥ समुद्रं प्रत्य शुद्धिः ॥ हरिद्रं प्रति शुद्धिः ॥ तत्रापि विशेषमाहयदिति ॥ एते च व्य
वचनादयो द्रव्याशुद्धिद्वारा आत्मने यदर्थं कुर्वेति तद्देशावस्थानुसारत एव यथा यथावत् कुर्वेति न सर्वतः ॥ तथा हि नि
र्भय एव देशे स्नानादिना शुद्धिं कुर्वेति ॥ न तु कोऽपि कुले तथा रोगादित्यतिरिक्त युवाद्यवस्थाया मेव कुर्वेति ॥ न सर्वदा वा
त्यरोगाद्यवस्थायामिति ॥ तथा च स्मृतिः ॥ देशकालेन तथात्मानेन इत्येव प्रयोजनं उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा कोऽपि कल्पयेदि

॥ रामः ॥
॥ ११११ ॥
॥ ति ॥

द्रव्यादिभिर्द्रव्यस्य शुद्धिरित्युक्तं तत्र वचनादिशुद्धिरेकरूपैव ॥ इत्यतस्तु शुद्धिबहु रूपेति तत्प्रपञ्चयति धान्ये
ति ॥ हारुलौकिके ग्रहचमसादि च ॥ अस्थिगजदेतादि ॥ रसास्त्रैलघटादयः तैजसाः सुवर्णादयः तेषां पार्थिवानां
य्योरेकं मधुदेष्टकादीनां यथायथं कालादिभिः शुद्धिः तत्रापि का ॥ क्रोत्तजाद्युपघाततारवम्येन देशकालावस्था
द्यनुसारेणैव ॥ एतैरन्यैश्च युतायुतैर्मिलितैः केवलैश्च कालस्य पुनर्ग्रहणं युतत्वप्रदर्शनार्थे ॥ १११ ॥ अस्य च यस्य शु
द्धिमुक्तालेपविषये व्याह अमेध्येति यथा तमात्रवस्त्रादियेन तक्षणाक्षारमोहादिना गंधं चलेषं च व्यपोहतित्यज

धान्यदार्ढ्यस्थितं तन्नोरसतैजसचर्मणं ॥ कालवायुग्निमृत्तौ पार्थिवानां युतायुतैः ॥ ११२ ॥ अ
मेध्यलिप्तं यद्येन गंधलेपं व्यपोहति ॥ भजते प्रकृतिं तस्य तस्यैव तावद्विष्यते ॥ ११३ ॥ तान्दानं तयोव
स्थावीर्यं संस्कारकर्मभिः ॥ मत्स्यसाचात्मनः शौचं शुद्धः कर्माचरेद्दिजः ॥ ११४ ॥

प्रकृतिं त्वमेव रूपं भजते तस्य तस्यैव शोधकं ॥ यावता च तक्षणादिना व्यपोहति ॥ तावत्प्रमाणं स्वरूपत आहृति तौ वात
कर्तव्यमिष्यते ॥ ११३ ॥ एव तावत् इत्यशुद्धिरुक्ता इदानीं कर्तव्यशुद्धिमाह तानेति ॥ अवस्था कौमार्यादिः वीर्यशक्तिः सं
स्कारउपनयनादिः कर्मसंध्योपासनदीक्षादिलक्षणं आत्मनः साहंकारस्य कर्तुः एतैः स्नानादिभिर्निर्यायये ॥ तनुकार्यानु
सारिणी शुद्धिः ॥ इयं च शुद्धिर्न व्यवहारार्था ॥ किंतु विहितकर्मार्थे स्यात् ॥ शुद्ध इति ॥ दिज इत्युपलक्षणं मृशदिरपि ॥ ११४ ॥

भा-रा-११
११०

मंत्रशुद्धिमाह संहारुमुखाद्यथावत्परिज्ञानं मंत्रस्य शुद्धिः कर्मशुद्धिमाह ईश्वरार्थं कर्मणः शुद्धिः धर्माद्यर्थं शुद्धिः शुद्धी
प्रयंचतः प्रदक्ष्योपसंहरति धर्मं इति देवाकाल इत्युक्तं मंत्रकर्मभिः शुद्धिः शुद्धे धर्मः संयद्यते एतेषां यो विषयः
सोऽधर्मः तदेतुरित्यर्थः १०५ अयं च गुणदोषविभागो न वास्तव इत्याह क्वचिदिति आयदिप्रतिग्रहो गुणोप्यनायदि
निषिद्धतादोषः परधर्मश्च परस्य गुणोपि स्वस्य दोषः दोषोपि कुकुं वस्यागादि विरक्तो देनं दोषः अपितु विधि
बलेन गुणः एवं यो यं गुणदोषयोरेकस्मिन्नेवार्थे नियमः गुणदोषार्थे वा यो नियमः नियामकं शास्त्रं स तयोर्भेद

मंत्रस्य च परिज्ञानं कर्मशुद्धिर्महर्षणं धर्मः संयद्यतेषु द्विरधर्मस्तविषयः १०५ क्वचिद्
लोपि दोषः स्यादोषोपि विधिना गुणः गुणदोषार्थे नियमस्तद्विदा मेव बाधते १०६ समानकर्म
चरणं यतिता नानापातकं औसत्तिको गुणः संगो न शयानः यतस्य धः १०७ मेवा बाधते १०६

दोषस्य क्वचिदोषत्वाभावे गुणत्वे चोदाहरणं दर्शयति समानस्य तस्यैव कर्मणः सुरापानादेराचरणं अपति
तानां यत न हेतुरपि जात्या कर्मण वा यतिता नानापातकं मधिकारं भेदा कं न भवति पूर्वमेव यति तत्वात् अ
तोऽत्र दोषस्यापि दोषता नास्तीत्यर्थः तथा संगोपि यो यते दोषः स गृहस्थो यतिकः पूर्वस्वीकृतो न दोषः अपितु
गुणः न तौ भार्यो मुवे यादिति विधाना तु उभयत्र दृष्टान्तः पूर्वमेवाधः शयानो यथानयततीति १०७ छ

रामः
१०७

अतो गुणदोषनियमविधानं प्रवृत्तिं संकोचद्वारा निवृत्तावेव तात्पर्यमित्यभिप्रेत्याह यतो यत इति १०८ यथा श्रुतप्र
वृत्तिपरतो वेदस्य निराकर्तुं प्रवृत्तिमार्गेत्यानर्थहेतुतां दर्शयति विषयेष्विति चतुर्भिः संगः आसक्तिः तत्र तेषु विषये
न प्रतिहस्यते कामः तेन सह कामादेव कलिः कलहो विवादः १०९ द्विविधः तीव्रः तमः संमाहः तं क्रोधं चेतनाका

यतो यतो निवर्तेत विमुच्येत ततस्ततः ११० एष धर्मो नृणां क्षेमः शोकमोहभयायहः ११०
विषयेषु गुणाध्यासाद्युसः संगस्ततो भवेत् संगतत्र भवेत् कामः कामादेव कलिर्नृणां
११० कलेर्द्विविधः क्रोधस्तमस्तमनुवर्तते तमसाग्रस्य ते युंसश्चेतना व्यापिनी दुर्तं
११० तथा विरहितः साधो जंतुः श्रम्याय कल्पते ततोऽस्य स्वार्थविभ्रंशो मूर्च्छितस्य मृतस्य च
१११ विषयाभिनिवेशेन नात्मानं वेदनायत्तं दृष्टजीविकया जीवन्त्यर्थं भस्त्रे वयः श्वसन् १११

यो कार्यं स्मृतिः दत्तं शीघ्रं ११० श्रम्याय कल्पते असतु लोभवतीत्यर्थः स्वार्थविभ्रंशः युरुर्को र्थहानिः मूर्च्छि
तस्य मृतस्य च ११० तत्तुल्यत्वं प्रयंचयति विषयेति व्यर्थं दृष्टजीविकया यैव यो जीवन्वर्तते तस्मिन् मूर्च्छितस्य तुल्यः
अतएव को भस्त्रे वयः श्वसन् वर्तते तस्मिन् तुल्यः अतः स्वार्थनाश इत्यर्थः ११२ ॥ ॥ छ ॥

॥ भा. ए. ११ ॥ ननु ह नस्य स्वर्गादिफलं श्रवणकुतः स्वार्थविभंशः तत्राह इयं फलश्रुतिः न श्रेयः परमधुरुपायं परमभव
॥ १३१ ॥ तीत्यर्थः किंतु बहिर्मुखानां नृणां मोक्षविवक्षया अंतरफलैः कर्मसुरुच्युत्पादनमात्रं यथाभैषज्ये औषधे
 रोचने रूच्युत्पादने तथाहि विवर्तिनं प्रदास्यामि खलु ते खंडलजु कानां विवेकमुक्तः विवर्तिनफलं तावदेव
 त्विति ॥ १३३ ॥ ननु कर्मकोडे स्य मोक्षस्य नाभायिनश्च यते कुत एव व्याख्यायते यथाश्रुतस्याघटनादित्याह उच्यते
 सेतिदाभ्यां ॥ ३३ ॥ उच्यते स्वभावत एव कामेषु यथादिषु प्रालेषु आयुरिंद्रियवलवीर्यादिषु स्वजनेषु पुत्रादिषु
 फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचने परं श्रेयो विवक्षया प्रोक्तं यथाभैषज्ये रोचने ॥ १३३ ॥ उ
 च्यते वैवहिकामेषु प्रालेषु स्वजनेषु च आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनो नर्थहेतुषु ॥ १३४ ॥ न
 तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिना ध्वनिं कथं युज्यात्पुनस्तेषु तान् मो विज्ञातो बुधः ॥ १३५ ॥
 अनर्थहेतुषु परिपाकतो दुःखहेतुषु ॥ १३६ ॥ अतस्ता स्वार्थं परमसुखमविदुषः अतो न तान् भ्रूयता न्वे
 होयद्वा धियेष्यति तदेव श्रेय इति विश्वसितानि त्वर्थः तानेवं भ्रूयता न्वृजिना ध्वनिकामवर्त्मनि देवादि योनि
 शुभ्राम्यतः ततः पुनस्तमः दृष्टादियोनिं विज्ञातः यश्च काम इति आयुरिंद्रियादिकाम इति च पुत्रादिकाम इ
 ति च कथं पुनस्तेष्वेव कामेषु स्वयं बुधो वेदोऽयं ज्ञात प्रवर्तयेत् तथा सत्यं नासः स्यादिति भावः ॥ १३५ ॥

रामः ॥
 ॥ १३१ ॥

कथं तर्हि कर्ममीमांसकाः फलपरतां वदन्ति तत्राहैवमिति व्यवसितं वेदस्याभिप्रायेण कुसुमितामवांतरक
 लैः प्ररोचनतयारमणीया परमफलश्रुतिवदंति कुतस्ते कुबुद्धयस्तदाह हियस्मादेदं ज्ञात्वा सादयस्तथानव
 दंतीति ॥ १३६ ॥ कुबुद्धिनां प्रपंचयतिकामिन इत्यष्टभिः कामिन इत्यष्टभिः कामिनां त्रयणः ततो लुब्धाः त एका
 कुलाः अतः पुष्येष्टांतरफलेषु परमफलबुद्धयः अत एवाग्निमुग्धाः अग्निसाध्यकमीनि निवेशेन लुप्त
 विवेकाः ततश्च धर्मतोताः धर्ममार्गैः ते येषां ते स्वलोकमात्मतत्वं तथा च श्रुतिः कश्चिदवाव अस्मात्तलोकात्
 एवं व्यवसितं केचिद्विज्ञाय कुबुद्धयः फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञावदंति हि ॥ १३६ ॥ कामिनः
 कृपणालुब्धाः पुष्येष्टफलबुद्धयः अग्निमुग्धा धर्मतोताः स्वलोकं न विदंति ते ॥ १३७ ॥ न ते मा
 मंगजानंति हृदि स्थं यददं यतः उच्यते शास्त्रास्य सुतयो यथा नीहारचक्षुषः ॥ १३८ ॥ ॥ स आत्मानं वे
 द अयमहमस्मितिकश्चित् स्वलोकं न प्रतिजानाति अग्निमुग्धो हैव धर्मतान्तरं ॥ १३९ ॥ को सौ स्वलोकस्तमाहनेति हृदि स्थमा
 त्मात्मानं मां स्वलोकं ननु हृदि स्थमहंकारस्य दं जानंत्येव सत्यं परमात्मनं तन्तु न जानंतीत्याह परदं यद्यतिरिक्ते जगज्जास्ति कुतः य
 तश्चोत्पद्यते यत इदं जगज्जातं कुतो न जानंति हियस्मात् उच्यते कर्मवशात् त्रंशं कथनीयं यश्च हिंसासाधनं वा ये योते अ
 तः केवलं असुतयः प्राणतर्पणपराः नीहारंतमः ते न याज्ञानि चक्षुषि येषां ते यथा सन्निहितमग्निं न जानंति तद्वत् तथा च श्रु
 तिः न ते विहाय य इमं जगज्जानात्यत युष्माकमेतरे बभूव नीहारेण प्राहता जल्प्या चा सुतप उच्यते शासश्चरंतीति ॥ १४० ॥

॥ भा. १. २१ ॥
॥ १३३ ॥

वेदनात्ययोऽज्ञानाच्चाऽन्या न्यजंतीत्याह ॥ ते मेतिने यरोक्षमस्कुटं मे मतमविज्ञाय देवाही न्यजंतदयुत्तरेणान्व
यः स्वमतमेवाह ॥ हिंसायोमासभक्षणार्थं तत्कलार्थं च यदि रागः स्यात्तर्हि यद्वा एवेत्यभ्यनुज्ञाततद्वा रापरिसंख्ये
यं ॥ नत्वावश्यकत्वेन चोदने सेवैव रूपं ॥ यद्यपि नित्यनैमित्तिकयोः कामविज्ञेयानुबोधो नास्ति ॥ तथापि कर्मणापि
तल्लोक इति श्रुतेः ॥ सामान्यतः पितृलोककामनाऽस्येव अंतःकरणशुद्धिकामनाचेति भावः ॥ तदुक्तं ॥ न कामस्य

ते मे मतमविज्ञाय यरोक्षविषमात्मकां हिंसायो यदि रागं स्याद्यद्वा एवना चोदना ॥ २१ ॥ हिंसे विहारास्वा
लब्धेः यशुभिः स्वसुखे च या ॥ यन्ते ते देवता यज्ञैः पितृभूतयतीन् स्वलाः ॥ ३० ॥ स्वप्नोपमममु
ल्लोकमसेतं श्रवणप्रियं ॥ आशिषो हृदिसंकल्पजं त्यर्थान्यथा वणिक् ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

क्रियाकाचित् दृश्यते चेह कर्हिचित् ॥ यद्यद्विकुरुते जंतुस्तत्कामस्य चेष्टितमिति ॥ ३२ ॥ अज्ञत्वा देव हिंसाया वि
हारः क्रीडायेष्यते ॥ ३३ ॥ किंच तेऽति मेदुद्वय इत्याह ॥ स्वाप्नोपममिति ॥ असुपरं लोकं आशिषश्चास्मिंल्लोके संक
ल्प्य ननु निश्चितविघ्नबाहुल्यात्त्यजंतिकर्मसु वितियोजयंति ॥ यथा कश्चिद्वणिक् दुस्तरसमुद्रादिलब्धने बहु
धनार्जनेच्छया सिद्धं धनं त्यजन्नुभयभ्रष्टो भवति तद्वदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

॥ राम ॥
॥ १३३ ॥

अतो रजः सत्वतमो निष्ठास्ते रजः सत्वतमो जुषः स्वानुरूपानिंशदीने बोधासते ॥ न तु मां ॥ यद्यपीशदीनामपि महंशालान्मु
पासनमेव तत् ॥ तथापि यथा वन्नोपासते ॥ नेह दृशिं तादित्यर्थः ॥ ३३ ॥ हृदिसंकल्पे त्युक्तं तमेव संकल्पं दर्शयति इष्टेति
तस्य भोगस्योत्ते महाशालामहागृहस्थाः ॥ ३३ ॥ ततः किमित्यत आह एवमिति ॥ अतो मत्प्रवणत्वाभावात्तस्य संसारिणो भवं
तीति भावः ॥ ३४ ॥ तदेवं वेदानां प्रवृत्तिपरत्वे निराकृत्य प्रकृतं निवृत्तिपरत्वे बोधसंहरति ॥ वेदा इति ॥ कर्मब्रह्मदे

रजः सत्वतमो निष्ठास्ते रजः सत्वतमो जुषः ॥ उपासत इदं मुख्या न्देवाही न्यतथैव मां ॥ ३१ ॥ इष्टे
ह देवता यज्ञैर्गत्वा रस्यामहे हि वि ॥ तस्योत इह भूयास्ममहाशालालामहाकुलाः ॥ ३३ ॥ एव
मुष्यितया वाचा व्याक्षिप्तमनसां नृणां ॥ मानिनां चातिस्वधानां महातोषि नरोचते ॥ ३४ ॥ वेदा
ब्रह्मात्मविषयास्त्रिकोडविषया इमे ॥ परोक्षवादाः ऋषयः परोक्षं मम च प्रियं ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥

वताकांडविषया इमे वेदाः ब्रह्मात्मविषयाः ब्रह्मैवात्मानं संसारीत्येतत्पराः ॥ तत्परत्वाप्रतीतौ च कलश्रुतिरियं नृणां
नं श्रेयोरोचने परं ॥ श्रेयो विवक्षया प्रोक्तं यथा नैषज्यरोचनमित्युक्तमेव कारणमनुस्मारयति ॥ परोक्षेति ॥ परोक्षवादाः
अतींद्रियार्थप्रतिपादनपराः ऋषयो मेवाः तद्वदृष्टारो व ॥ तस्मिंमिति ॥ यतः परोक्षमेव मम च प्रियं ॥ अयं भा
वः ॥ श्रुद्धांतःकरणैरेवैतद्बोद्धव्यं नान्यैरनधिकारिभिः दृष्टा कर्मसागेन भ्रंशप्रसंगादिति ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ भा. १०. ११ ॥ ननु वेदज्ञा अपि जैमिन्यादयः किमिति तथानवर्णयेति ॥ मां विना तत्त्वतो वेदं तदर्थं वानको विवेदे सा शये नाह ॥ श
॥ १२३ ॥ द ब्रह्मेति यावत्समाप्ति ॥ स्वरूपतोर्येतश्च दुर्विज्ञेय ॥ तच्च स्वरूपं स्वरूपं चेति द्विविधं तत्र स्वरूपं तावत्स्वरूपं तोषि
दुर्ज्ञेयमित्याह ॥ प्राणोदियमनोमये प्रथमं प्राणमयं पराख्ये ॥ ततो मनोमये पञ्चम्याख्ये ॥ तत इन्द्रियमयं मध्यमा
ख्यं तस्य वाग्व्येन कलेन वागिन्द्रिय प्रधानत्वात् ॥ किंच अनंतपारं समष्टि प्राणादिमयास्य निर्विज्ञेयस्य च ॥ तस्य
कालतो देवा तस्यापरिच्छेदात् ॥ अर्थतोपि दुर्ज्ञेयत्वमाह ॥ गंभीरं निरुद्धार्थं अतो दुर्विगाहं मतिप्रवेशानार्हं

शब्दब्रह्मसु दुर्बोधं प्राणोदियमनोमये ॥ अनंतपारं गंभीरं दुर्विगाहं समुद्रवत् ॥ ३६ ॥ छ ॥

तथा च श्रुतिः ॥ चत्वारि वाक्परिमिता यदानि तानि विदुर्ब्रह्माण्ये मनीषिणः ॥ गुहा त्रीणि निहितानि गयंति
तुरीयं वाचो मनुष्या वदंतीति ॥ अयमर्थः ॥ वाचः शब्दः ब्रह्मणः परिमितानि गणितानि पद्यते ज्ञायते परंतु
मेभिरिति यदानि रूपाणि चत्वारि तानि चत्वार्यपि ये मनीषिणो तर्ह्येयः ते विदुर्नान्ये ॥ यतो गुहायां देहमध्ये
त्रीणि निहितानि गयंति स्वरूपं न प्रकाशयेति ॥ यतः केवलं वाचः तुरीयं चतुर्थं भागं वै स्वरी रूपं मनुष्याः प्रा
णिनो वदंति ॥ तमपि वदंस्ते न तु तत्त्वतो जानंति ॥ ३६ ॥

॥ राम ॥
॥ १२३ ॥

तत्र मनीषिभिरेव ज्ञेयं स्वरूपं दृश्यं इति मयेति ॥ मया तयोमिणो यद्वं हितं अधिष्ठितं ॥ अंतस्थत्वेऽप्यपरिच्छेदमा
ह ॥ भ्रमेति भ्रमा अद्वितीयेन अधिष्ठातृत्वेऽप्यविकारित्वमाह ब्रह्मणेति ॥ अविज्ञातस्यापि नियंतृत्वं दृश्यं अ
नंतशक्तिनेति ॥ भ्रतेषु सर्वे प्राणिषु घोषरूपेण नादरूपेण लक्ष्यं ते मनीषिभिः ॥ अंतःस्वरूपत्वेन दृश्यं दृष्टं

मयोपद्वं हितं भ्रमा ब्रह्मणानंतशक्तिना ॥ भ्रतेषु घोषरूपेण विसेधू र्णवलक्ष्यते ॥ ३७ ॥
ययो र्णनाभिर्हृदया हृणो मुहमते मुखात् ॥ आकाशा द्यौषवाग्न्या लोमनसास्पृशोरूपिणः ॥ ३८ ॥

तः विसेधू र्णो तंतुरिवेति ॥ ३७ ॥ ततो वैखर्यो र्यदहत्या वाच ॥ उत्पत्तिप्रकारं सहस्रान्तमाह यथेति त्रिभिः ॥ हृदयात्
काशात् मुखात् द्वागत् उद्गमते बहिः प्रकटयति ॥ दार्ष्टंति केदृशं यति ॥ आकाशादिति प्राणः ॥ तदुपाधिर्हिरण्यग
र्भरूपः प्रभुः भगवान् तेन रूपेण ॥ ३८ ॥

॥ भा. ७. ११ ॥
॥ १३४ ॥

छंदोमयो वेदस्मृतिः स्वतस्त्वमृतमयः घोषवान्नादोपादानवान् मनसानिमित्तभूतेन निमित्ततामे
वदंतीति स्पर्शादीन्वर्गान् रूपयति संकल्पयतीति स्पर्शरूपितेत स्पर्शग्रहणमुपलक्षणं हृदया
काशादहती सजतीति तृतीयश्लोकेनान्वयः हृदतीशब्दार्थव्याख्यानाय विशेषणानि सहस्रपदवी बहुमा
गी अनेकपुरुषार्थधनवती तदेवाह ओंकाराद्यंजितस्पर्शस्वरोष्मांतः स्थउरः कंठादि संगेन व्यंजितैः स्पर्शा

छंदोमयो मृतमयः सहस्रपदवी प्रभुः ओंकाराद्यंजितस्पर्शस्वरोष्मांतस्वभूषितां ३९ वि ॥
चित्रभाषाविततां छंदोभिश्चतुर्नरैः अनंतयारोहती सजत्या क्षिपते स्वयम् ४० छ ॥

हिमिर्भूषितां ओंकारश्चात्र हतः सस्त्रोभिमेतः नलकारादिवर्णरूपः तस्य व्यंग्यकोटितात् तत्र स्पर्शाः
कादियंचवर्गः स्वरा अंकारादयः षोडश उष्माणः वायुसहा अंतःस्था यरलवाः ३९ विचित्राभिर्वैदिक
लौकिकभाषाभिर्विततां यथोत्तरंचत्वारिचत्वार्यंक्षराणि उत्तराणि अधिकानियेयांतैः छंदोभिरुपलक्षि
ता एवमनंतयारो सजति स्वयमेकाक्षिपते उपसंहरति ४० ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ १२४ ॥

तेषु कतिचित् छंदोसिद्धं यति गायत्रीति तत्र चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री तत्र चतुरक्षरं वृद्धोस्त्रिणादि छं
दोसि अत्यष्टिः अतिजगति अतिविगट् चेत्यर्थः एतैश्चंदोभिरुपलक्षितामिति यद्वैलौकिकान्वयः अतो व
हस्यपि साकल्येन स्वरूपतो दुर्ज्ञेयत्वं ४१ अर्थतोपि दुर्ज्ञेयत्वं माह किमिति कमेकां देविधिवाकैः किं
विधने देवता कोडे मंत्रवाकैः किमाचष्टे प्रकाशयति ज्ञानकोडे च किमनूद्यविकल्पयेत् निषेधार्थमियेव

गायत्र्युस्त्रिगनुष्टुप् हृदती येक्तिरेव च त्रिष्टुप् जगत्यति छंदोस्वसस्पतिजगदिरा
द ४१ किंविधने किमाचष्टे किमनूद्यविकल्पयेत् इत्यस्याह दयं लोके नान्योमद्वे
दके च न माविधते भिधने माविकल्प्यापो ह्यते स्वहे ४२ ॥ ॥ छ ॥ ॥

मस्याह दयं तात्पर्यं मत मनोऽन्यः कश्चिदपि न वेद ननु तर्हि त्वं मत्प्रयया कथय ओमिति कथयति
मामेव यज्ञरूपं विधत्ते मामेव तत्तदेव तात्पर्यमभिधत्ते तमत्तः यथक् यच्चाकाशादिप्रयंचजाते तस्माद्वार
तस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादिनाविकल्प्यापो ह्यते यत्तदप्यहमेव नमत्तः यथगस्ति ४२ ॥ ॥ छ ॥ ॥

॥ भा. ए. २४ ॥ कुतश्चेत्येक्षायां सर्ववेदार्थसंवेक्षेतेः कथयति ॥ एतावानेव सर्वेषां वेदानामर्थः ॥ तमेवाह ॥ साद्वेदः सा
 ॥ ११५ ॥ परमार्थरूपमाश्रित्य सिद्धं माया मात्रमित्यन्वयनेह नानास्ति किंचनेति प्रतिषिध्य प्रसीदति निवृत्तव्यापा
 रोभवति अयं भावः यथा ह्येकुरे योरसः स एव तद्विस्तारभूता सुनाना कोडशाखा स्वपितथैव प्रणवस्य
 योर्यः परमेश्वरः स एव तद्विस्तारभूतानां सर्ववेद कोडशाखानामपि संगच्छते ॥ अन्य इति ॥ ४३ ॥ नित्यमुक्तः
 स्वतः सर्ववेदकृत सर्ववेदवित् ॥ स्वपरज्ञानदाताय स्तं वंदे गुरुमीश्वरं ॥ इत्येकादशोऽयं कविंशः ॥ ११ ॥ द्वाविं
 एतावान्सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय मां निह ॥ माया मात्रमन्वयते प्रतिषिध्य प्रसीदति ॥ ४३ ॥ इति
 भागवते ए. एकविंशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ उद्धव उवाच ॥ कति तत्त्वानि विश्वे वा संख्याता न्य पिभिः प्रभो ॥ न
 वैकादशपंचत्रीण्या त्यत्वमिह शुश्रुम ॥ केचित्संख्यं शानि प्राहुरपरे ये च विंशतिं ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
 श्रौतत्वसंख्यानामविरोधविधोच्यते ॥ पुं प्रकृत्योर्विवेकश्रुजन्मस्य विधादिच ॥ १ ॥ तदेवं वेदानां प्रवृत्तिपरत्वेन
 राहस्यमोक्षपरत्वेन ए३ तं संतिचमोक्षपरत्वेपि तद्वोतरवादविवादाः ॥ तथाहि ॥ केचित्तत्त्वसंख्यासु विवदंते त
 त्रापि च वात्स्यार्थसहस्रत्वे आत्मतत्त्वे एकत्वनानात्वादिसु तत्र किंसत्यमिति जिज्ञासया यच्छति ॥ कतीति ॥ कृषिभि
 रागमैषु बहुधा संख्यातानि तेषु कति युक्तानीत्यर्थः ॥ भगवन्मतानुवादपूर्वकं बहुधा संख्यानं प्रयंचयति ॥ न
 वेति त्रिभिः त्वं तावदष्टाविंशति तत्त्वान्यात्यतानि च वयं शुश्रुम श्रुतवंतः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ राम ॥
 ॥ ११५ ॥

॥ १ ॥ एतावतीनां भाव एतावत्वेनानात्वमित्यर्थः ॥ यद्विवक्षया यत्प्रयोजनमभिप्रेत्य गायति ॥ आयुष्मन् नित्यमर्च्ये ॥ ३ ॥ विव
 क्षमेहेन सर्वं युक्तमेव ॥ मायया च किं नाम न युक्तमित्याह युक्तमिति ॥ यथा ब्राह्मणभाष्ये तदुक्तं ॥ न च वस्तुतः यस्मा
 त्संति सर्वभूता तर्ह्येतानि सर्वाणि तत्त्वानि ॥ किंच ॥ मायामिति ॥ असत्त्वेपि माया अयत्नात् युक्तमिति ॥ यथा ब्राह्मणभाष्ये ते

सप्तैकेन वयद्वेचि चत्वार्येकादशापरे ॥ केचित्सप्तदश प्राहुः षोडशैके त्रयोदश ॥ २ ॥ एतावत्वे
 हि संख्यानामप्ययो यद्विवक्षया ॥ गायति यथा गायुष्मन्निहं नो वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ श्रीभगवानुवा
 च ॥ युक्तं तत्संति सर्वत्र भाष्येते ब्राह्मणयथा ॥ मायामहीयामुहस्य वदतां किं नु दुर्घटे ॥ ४ ॥ नैत
 देवं यथा त्यत्वे यदहं वक्ष्ये तत्तथा ॥ एवं विवदतां हेतुं शक्तयो मे दुरतयाः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तद्युक्तं घटत एवेत्यर्थः ॥ उहस्य स्त्रीरूपेण हि मरीचिजलपरिमाणादिविवादे किंचिदघटितमिव भवति ॥ ४ ॥ ननु य
 दिसर्वमपि युक्तं कुतो विवादः ॥ यदि च मायैवाऽवलंबनं कुतो हेतुं प्रतिविवादः तत्राह नैतदिति ॥ हेतुं प्रतिच विवदमाना
 नामहीयादुरतिक्रमाः शक्तयः सत्त्वाद्या अंतःकरणवृत्तिविशेषरूपेण परिणता एव हेतुरित्यर्थः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भा. ए. १२१
१३६

तासां विवाहहेतुत्वमुपपादयति यासांमिति ॥ यासां व्यतिकरास्तीभाददतांयद्विषयः विकल्पो भेद आसीत् ॥ अंतःकर
णवतिविकल्पो वा तन्मूलभूतः ॥ एतदेव व्यतिरेकेण दृश्यते ॥ रामदमयोर्द्वैतं ॥ तस्मिन्प्राप्ते विकल्पोऽप्येति ली
यते तंच विकल्पमनुवादः शांभ्यतीति ॥ ६ ॥ संति सर्वे चेति यदुक्तं तत्प्रयोजयति ॥ परस्परेति द्वाभ्यां ॥ अन्योन्यस्मिन्
नुप्रवेशादुक्तं यथा विवक्षितं तथा पूर्वकारणं अयं कां ॥ कार्यकारणभावेन प्रसंख्यानं भवति ॥ यदा क्व ॥
अल्पसंख्या अथवा अधिकसंख्या तयोर्भावः यौवः यौवाययौ ॥ तेन प्रसंख्यानं गणनमिति ॥ ७ ॥ अनुप्रवेशो दृश्य
यासां व्यतिकरादासीद्विकल्पो बहुतांयद्वे ॥ प्राप्ते रामदमेऽप्येति वादस्तदनुशास्यति ॥ ६ ॥ परस्परा
नुप्रवेशात्तत्त्वानां पुरुषार्थेन ॥ यौवार्थे प्रसंख्यानं यथावक्तुं विवक्षितं ॥ ७ ॥ एकस्मिन्पि दृश्यते
प्रविष्टानीतराणि च ॥ ८ ॥ स्मिन्वापरस्मिन्वा तत्त्वैतत्त्वानि सर्वे ॥ ८ ॥ यौवार्थे मतोऽमीषां प्रसंख्या
न मभीप्सतां ॥ यथा विविक्षं यदुक्तं गच्छीमो मुक्ति संभवात् ॥ ९ ॥ ११ ति एस्मिन्नेत्येति ॥ ११ स्मिन्कारण
भूते तत्त्वकार्यतत्त्वानि स्वरूपेण प्रविष्टानि न दृष्टवत् ॥ अथ स्मिन्कार्यतत्त्वकारणतत्त्वान्यनुगतत्वेन प्रविष्टानि
घटे म्दत्त ॥ ११ ॥ अविरोधमुपसंहरति ॥ अंतः अमीषां तत्त्वानां यौवार्थे तत्त्वकारणकार्यतत्त्वप्रसंख्यानं च न्यायिकमभी
प्सतां वादिनां मध्ये यथा यथा घटे तत्तथा तथा विवक्षया यदुक्तं यस्य सुखं प्रवर्तते तत्सर्वं विविक्षं निश्चितं वयं गच्छीमः ॥ ३ ॥

॥ ११ ॥ स्मिन्नेत्येति ॥ ११ स्मिन्कारण
भूते तत्त्वकार्यतत्त्वानि स्वरूपेण प्रविष्टानि न दृष्टवत् ॥ अथ स्मिन्कार्यतत्त्वकारणतत्त्वान्यनुगतत्वेन प्रविष्टानि
घटे म्दत्त ॥ ११ ॥ अविरोधमुपसंहरति ॥ अंतः अमीषां तत्त्वानां यौवार्थे तत्त्वकारणकार्यतत्त्वप्रसंख्यानं च न्यायिकमभी
प्सतां वादिनां मध्ये यथा यथा घटे तत्तथा तथा विवक्षया यदुक्तं यस्य सुखं प्रवर्तते तत्सर्वं विविक्षं निश्चितं वयं गच्छीमः ॥ ३ ॥

ननु कार्यकारणतत्त्वानां यथा यथा यत्तद्विवक्षया भवतु नाम संख्या भेदः जीवेऽप्येतास्तत्त्वकथं भेदा भेद विवक्षा ॥ यथा
षड्विंशति पंचविंशति यक्षौ प्रवृत्तौ अत आह अनादीति ॥ स्वतो न संभवति ॥ अन्यतस्तु संभवात् स्वतः सर्वज्ञः परमेष्ठो
न्यो भवितव्य इति षड्विंशति यक्षाभिप्राय इत्यर्थः ॥ १० ॥ कथं तर्हि पंचविंशति यक्षास्तत्राह पुरुषोति वैलक्षण्ये विसदृश
त्वेनास्ति ॥ द्वयोरपि चिद्रूपत्वात् ॥ अतस्तयोरत्यंतमन्यत्वकल्पना अपाथीयौ एव पंचविंशति यक्षप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥

अनाद्यविद्यायुक्तस्य पुरुषस्यात्मवेदनं ॥ स्वतो न संभवादन्यस्तत्त्वज्ञो ज्ञानदो भवेत् ॥ १० ॥
पुरुषेऽथ योरत्र न वैलक्षण्यमप्यपि ॥ तदन्यकल्पनापार्थो ज्ञाने च प्रकृतेर्गुणः ॥ ११ ॥ प्रकृति
गुणसाम्ये वै प्रकृतेर्नोत्तमो गुणः ॥ सत्त्वरजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यंत हेतवः ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नन्वेवमपीश्वरप्रसादलभ्यज्ञानस्य यथा यथा यथा दयसाहयमपि न घटते ॥ ज्ञानं चेति ॥ सत्त्वगुणवृत्तित्वात्तदंतर्भूतमित्य
र्थः ॥ ११ ॥ ननु ज्ञानं जीवधर्मः कथं प्रकृतेर्गुणः स्यादत आह प्रकृतिरिति ॥ गुणसाम्ये हि प्रकृतिः ॥ अतस्तद्विद्योषरू
पा गुणास्तस्या एव न त्वात्मनो जीवस्य ॥ अकर्तृत्वात्तस्य स्थित्या हि हेतुभूतगुणाः प्रयत्नानुपपत्तेः ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ भा० रा० ३३ ॥
॥ १२७ ॥

अतः सत्त्वं सत्त्वमयं ज्ञानं च प्रकृतं तेषु गुण इति पूर्वोक्तं संबन्धः ॥ ननु तन्निवर्त्य कर्मचाज्ञानं च तत्त्वान्तरं स्यात् ॥ नरजः कर्मरजः
सोऽवृत्तिः अज्ञानं च नमसः अतः कर्मज्ञानयोरजस्तमोद्वारा प्रकृतावेवातर्भाव इति भावः ॥ तथापि कालस्वभावयोस्तत्त्वान्तरं
रता स्यात् ॥ न गुणानां व्यतिकरो यस्मात्स ईश्वर एव कालो नाम स्वभावो नाम सूत्रं महत्तत्त्वमेव ॥ तस्य सर्वशक्तिमत्त्वात् त
देवं ज्ञानादीनां यथा यथमेतर्भावान्न पक्षत्वेयितल इति ॥ एतच्च यक्षांतरे ध्वयिज्ञेयं स्वमते तु गुणानामागमाया यि
त्वात् प्रकृतं नैवो विवक्षेत ॥ अतो गुणास्त्रीलितत्त्वानि अथ राणि च विंशति तत्त्वानि ॥ १३ ॥ पूर्वोक्तपक्षद्वयसाधारणानि

सत्त्वं ज्ञानं रजः कर्म तमो ज्ञानमिहोच्यते ॥ गुणव्यतिकरः कालः स्वभावः सूत्रमेव च ॥ १३ ॥ पुरुषः प्रकृ
तिर्व्यक्तमहंकारो न भोऽनिलः ॥ ज्योतिरायः क्षितिरितित वायुः कानि मे न च ॥ १४ ॥ श्रोत्रं तदृशी नं घ्रा
णो जिह्वेति ज्ञानशक्तयः ॥ वाक्पाण्युपस्थपादौ धिक्कर्माण्ये गोभयं मनः ॥ १५ ॥ ॥ ११ ॥ दर्शयति ॥ पुरुष इ
ति सार्धं द्वाभ्यां ॥ व्यक्तं महत्तत्त्वं न भ आदीनि पंच तन्मात्राणि मे मया ॥ १६ ॥ एकादश दर्शयति कर्मोपि दर्शने च क्षः ज्ञानश
क्तयः ॥ ज्ञानेन्द्रियाणि पंच वागदि यास्तानि द्वंद्वे नोक्तानि च त्वारिं अंघ्रिश्चेति श्रोत्रमिति कर्मेन्द्रियाणि पंच ॥ उभ
यं उभयात्मकं मनः अंगद्वै उद्धवरु वमेतायेका दश ॥ १७ ॥

॥ रामः ॥
॥ १२७ ॥

पंच दर्शयति शब्द इति ॥ शब्दादीनि विषयतया परितोक्तानि पंच महाभूतानि ॥ ननु गत्यादिभिस्तत्त्वाधिकं पक्षत्र
येपि स्यात् ॥ नेत्याह गतीति ॥ गतिश्च उक्तिश्च उत्सर्गौ च शित्यं च तानि कर्मोपतनां कर्मेन्द्रियाणां सिद्धयः फलानि
॥ न तत्त्वान्तराणीत्यर्थः ॥ १६ ॥ तदेवं मतत्रये तत्त्वसंख्या नैवं निरूप्य द्विवक्षया गायेतीति यत्पुष्टं तत्त्वमतात्
ये दर्शयति सगोदाविति ॥ कार्यो लिखोऽशविकाराः कारणानि महदादीनि सप्ततद्रूपिणी सती प्रकृतिः ॥ अस्य

शब्दः स्पर्शो रसो गंधो रूपा पंचैवान्यजातयः ॥ गत्युत्पत्तिसर्गेशित्यादिकर्मोपतनसिद्धयः ॥ १६ ॥
सगोदो प्रकृतिर्ह्यस्य कार्यकारणरूपिणी ॥ सत्त्वादिभिर्गुणैर्धने पुरुषोऽव्यक्त ईक्षते ॥ १७ ॥ व्यक्ता ॥
द्वयो वि कुर्वीणा धातवः पुरुषेक्षया ॥ लब्धवीर्योः स जस्ये संहताः प्रकृतेर्वत्तात् ॥ १८ ॥ छे

विश्वस्य सगोदो गुणैः सज्यत्वाद्यवस्थां धत्ते ॥ उपादानकारणरूपत्वात् ॥ पुरुषस्तु अव्यक्तः ॥ अपरिणामी निमित्त
भूतः केवलमीक्षत ॥ अतः परिणामिन्याः प्रकृतेः पुरुषो भिन्न इति ॥ १७ ॥ तत्त्वे रा रथ्यस्य कार्यस्य तदेतर्भावमभिप्रे
त्याह ॥ व्यक्ता दय इति ॥ व्यक्ता द्वयो महदादयः प्रकृतेरुत्पत्त्या ये धातवस्ते वि कुर्वीणाः पुरुषेक्षया लब्धवीर्योः संहता अं
उं कार्यं सजं तिस्रन्वयः प्रकृतेर्वत्तात् तामाश्रित्येत्यर्थः ॥ १८ ॥

॥ भा. ए. ॥ १२२ ॥ एवं स्वमतमुयसं हस्यमानो नरेश्वरपितामहो निरूपितो घटो न विरोधतः सतात्पर्यो दृश्यो यति सत्त्वेवेति ॥ ज्ञानं जानातीति
॥ १२२ ॥ दृष्टा जीवः ॥ उभयोर्दृष्टदृश्ययोराधार आत्मा चेति सत्तत्त्वं प्रकृत्या हीनो कारणत्वेन स्वादिष्टं तर्भावः ॥ उत्तरेश्वरं त
र्भावार्थमाह ॥ ततः तेभ्यः सप्तभ्यः देहे हि द्रियासवः कार्यणि जायंते ॥ १२३ ॥ पठितिमतेति भौतिकस्य भूतानां भविष्यवस्य
च परमात्मानो भवमाह ॥ तैर्युक्त इति ॥ १२४ ॥ अन्ने यथिवी ॥ आत्मनो जानानि ॥ आत्मना सह चत्वारितत्त्वानि ॥ अंता

॥ रामः ॥
॥ १२८ ॥

एकादशत्वमात्मासौ महाभूतेन्द्रियाणि च ॥ अष्टप्रकृतयश्चैव पुरुषश्च न वेत्यथ ॥ १४ ॥ इ
ति नानाप्रसंख्यानं तत्त्वानामपिभिः कृतं ॥ सर्वेन्याय्ययुक्तिमत्वाद्दिदृष्टां किमशोभनं ॥ १५ ॥
उदवज् ॥ प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ यद्यप्यात्मविलक्षणौ ॥ अन्योन्याप्राप्त्या त्वास्मदृश्यते नभि
दानयोः ॥ १६ ॥ प्रकृतौ लक्ष्यते त्यात्मा प्रकृतिश्च तथात्मनि ॥ एवं मेयुं उरीकास्तमहोतसे शयह
दि ॥ छेतुमहसि सर्वज्ञवचोभिर्नयनैः पुलैः ॥ १७ ॥ त्वतो ज्ञानं हि जीवानां प्रमोषस्तत्र शक्तिः
त्वमेव त्यात्ममायायागतिर्वैत्यनचापरः ॥ १८ ॥ ॥ देहात्मनोर्भेदोलक्ष्यत इत्यर्थः ॥ हृदि वर्तमानं सं
शयं नयेन युक्तानैषु लयैः ॥ १९ ॥ अर्हसीत्युक्तं तत्र हेतुमाह ॥ हियस्मात्वनः ॥ त्वत्मा साहादेवाः ॥ ज्ञानं ॥ प्रमोषः ॥
शश्वरो शक्तिः मायातः ॥ ननु च स्वप्रकाशस्यात्मनः ॥ कथं ज्ञानं प्रमोषः ॥ ज्ञानदानेन तत्प्रमोषे वा मम किं प्रयोजनं तत्रा
ह त्वमेवेति ॥ २० ॥

भा. १२३२
॥ १२९ ॥

विकाराऽविकाराभ्यां नानात्वैकत्वाभ्यां सापेक्षानिरपेक्षाभ्यां प्रकाशाऽप्रकाशाभ्यां चात्यंतभेदं वक्तुं माह ॥ प्रकृतिः पुरुषश्चे
तिविकल्पोऽसंतर्भेद एव ॥ कुतश्च सापेक्षायां प्रकृतिश्चाद्येकदेहादिसंघातस्य विकारित्वं तावदशीयति एष इति दाभ्यां ॥ एष
सर्गः सृज्यत इति सर्गो देहादिसंघातः वैकारिकः विकारवान् ॥ अत्र हेतुः ॥ गुणव्यतिकरत्नकः गुणहोभक्तः ॥ १२९ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ प्रकृतिः पुरुषश्चेतिविकल्पः पुरुषार्थेन ॥ एष वैकारिकः सर्गो गुणव्यतिक
रत्नकः ॥ १२९ ॥ म मां गमाया गुणमय्यनेकधा विकल्पबुद्धीश्च गुणैर्विधत्ते ॥ वैकारिकस्त्रिवि
धो ध्यात्ममेकमथाधिदैवमधिभूतमन्यत् ॥ ३० ॥

नानात्वमाह ममेति ॥ विकल्पं भेदं तद्बुद्धीश्च ॥ अनेकधात्वं प्रयच्छति ॥ वैकारिकः ॥ अनेकविकारवानपि स्थलेन मार्गे
एतावद्विविधः ॥ त्रैविध्यमेवाह ॥ अध्यात्ममिति एकं रूपं ॥ ३० ॥

॥ रामः ॥
॥ १२९ ॥

तानिरूपयामि दृशेयति ॥ दृग्ध्यात्मरूपं अधिभूतं ॥ अत्र रं ध्रे चक्षुर्गोलके प्रविष्टं आर्कैव युः ॥ अंशोऽधिदैवमिति ॥ सापे
क्षप्रकाशात्मा माह ॥ परस्परमिति ॥ चक्षुषारूपं ज्ञायते तदन्यथाऽनुपपत्त्या चक्षुः ॥ तत्प्रत्ययन्यथाऽनुपपत्त्या तदधि
शान्तीदेवता ॥ ततश्चक्षुषः प्रकृतिस्तोक्तयज्ञानमित्येवमेतद्व्यप्यपरस्परं सिद्धति ॥ अत्र रं ध्रे इति विशेषणं व्यावर्त्यमाह ॥
हृद्यंतोपियोगितया ॥ यस्तत्वे आकाशे अर्को वर्तते मंडलात्मा स तु स्वतः सिद्धति ॥ चक्षुर्विषयत्वेपि प्रतियोग्यपेक्षाना
वमात्रेण स्वतः सत्त्वं ॥ इदानीं मात्मनो विकारित्वाद्यभावेन नैदमाह ॥ यद्यस्मात् ॥ आत्मा एवामध्यात्मा हीनामाधुः कारणं

दृग्प्रपमा केव पुरत्र रं ध्रे परस्परं सिद्धति यः स्वतः खे ॥ आत्मा यदेवामपरेय आधुः स्वयानुभूत्या
ऽखिलसिद्धसिद्धिः ॥ एवं तणादिश्रवणादिचक्षुर्जिह्वादिना सादृचचित्तयुक्तं ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥

अतः एकरूपः अभिन्नश्च तस्मादेतेभ्योऽपरोभिन्नः ॥ स्वप्रकाशात्वादीत्याह ॥ स्वयानुभूत्या स्वतः सिद्धप्रकाशेना
खिलानां सिद्धानां परस्परं प्रकाशकानामपि प्रकाशकः सर्वेषामपि सामान्यतश्चिच्छकादा विषयत्वात् ॥ अतएव तस्य
स्वप्रकाशत्वं सिद्धं चक्षुषिदृशितं त्रैविध्यमिदं यान्तरेष्वप्यतिदिशति ॥ एवमिति ॥ यथा चक्षुः एवं तणादीष्वर्थः ॥ त्वत्स्य शो
वायुरिति ॥ श्रवणे शब्दोद्दिशेति ॥ जिह्वारसो वरुण इति ॥ नासागंधोऽश्विनाविति ॥ चित्तेन युक्तमंतःकरणं तन्मायितं तत्र
चित्तं चेतयितव्यं वासुदेव इति ॥ मनोमंतलं चंद्र इति ॥ बुद्धिर्वोद्भवं ब्रह्मेति ॥ अहंकारोऽहं कर्तव्यं रुद्र इत्येवं त्रिविधमिदं
॥ ३१ ॥

॥ भा. ए. २३ ॥
॥ १३० ॥

नुनुषुनरविबैलक्षणमात्रमेवोक्तं ॥ त्रिविधमयं च व्यतिरिक्तात्मप्राप्तिस्तु कुतः स्यात् ॥ अहंकारनिवृत्त्यात् कुतः त्रिविधविकल्पनिवृत्त्यै वैसाशयेनाह ॥ यो सावहमहंकारस्तमेवाह गुणशोभं करोतीति तथातः परमेष्वरालाद्वानिर्गतप्रधानं मूलमुपादानं यस्य तस्मान्महतः प्रसृतो विकारः स त्रिविधः मोहमयस्य विकल्पस्य हेतुः ॥ त्रिवृत्तमेवाह वैकारिक इति ॥ ३३ ॥ सकुतो निवर्तते ॥ आत्माऽज्ञानविलासितत्वात् तदज्ञानेनैसाशयेनाह ॥ आत्मापरिज्ञानमयः

योऽसौ गुणशोभकतो विकारः प्रधानमूलान्महतः प्रसृतः ॥ अहं त्रिवृत्तमोहविकल्पहेतुर्वैकारिकस्तामसरेन्द्रियश्च ॥ ३३ ॥ आत्मापरिज्ञानमयो विवाहोऽस्य स्तीति नास्तीति मिहार्थे निष्ठः व्यर्थोऽपि नैवोपरमेतयुं संमत्तः परावृत्तधियोऽखलोकान् ॥ ३३ ॥

॥ नि ॥ ननु कथं मोहमयत्वं विकल्पस्याहंकारस्य वाक्यैश्च सत्त्वलोकीकारणत्वात् ॥ विवाद इति ॥ अयं मिहार्थे निष्ठो विवाहोऽप्यात्मापरिज्ञानमय इत्यन्वयः ॥ यद्वा विवादः सर्वोऽपि मिहार्थे निष्ठ एव ॥ ननु वस्तुमात्रनिष्ठः अतः परस्परयुक्तिमिरेव मेदस्य निराकृतत्वात् ॥ मोहमयत्वं सिद्धमिति ॥ ननु यद्यहंकारो विकल्पश्च नास्ति ॥ अलं तद्विहितं त्रिवृत्तिप्रयासेन तत्राह ॥ व्यर्थोऽपि अर्थरहितोऽपि स्वरूपभूतान्महोवहिर्मुखानां नैवोपरमेत् ॥ प्रसृततत्त्वतः कर्मभिरुच्चनीचदेहेषु ते सं ॥ सरंतीति ॥ ३३ ॥

॥ रामः ॥
॥ १३० ॥

तत्र पृथक् तत्त्वत इति ॥ व्यापकस्यात्मनो देहादेर्होतरगमनं ॥ अकर्तुः कर्मणि नित्यस्य च जन्ममरणादीनि कथमिति भावः ॥ ३४ ॥ एतद्विद्वांसो न संति हि यस्मान्मायया वेचितो मोहिताः ॥ ३५ ॥ देहिं गजरीराध्यासेन सर्वे घटतइत्युत्तरमाह मन इति प्रधानत्वेन यंच भिरिति निर्देशोऽन्येषामप्युपलक्षणार्थः ॥ देहादेर्होतरं प्रतियतिततोऽन्यत्वात्मा तन्मनो नुवर्तते ॥ अहंकारेणानुगच्छति ॥ ३६ ॥ ननु मनसोऽपि पूर्वदेहवियोगो देहोतयो गच्छ कथं भवतीति चेत्

उद्धवः ॥ ततः परावृत्तधियः स्वकृतैः कर्मभिः प्रभो ॥ उद्धवचान्यथा देहान्तरं निविस्तरेति चेत् ॥ ३४ ॥ तन्ममारब्धा हि गोविंद दृढिभा व्यमनात्मभिः ॥ न ह्येतस्याशौलोके विद्वांसः संति वेचिताः ॥ ३५ ॥ श्रीभगवानु० ॥ मनः कर्ममयं नृणां मिन्द्रियैः यंच भिर्युतं ॥ लोका लोकां प्रयात्य आत्मा तदनुवर्तते ॥ ३६ ॥ ध्यायन्मनो नु विषयान् दृष्ट्वा नानुश्रुतान य ॥ उद्धसीदकर्म तं तं स्मृतिस्तदनुशास्यति ॥ ३७ ॥

॥ स्मृतिवियोगयोगाभ्यामिति वक्तुं तयोः कारणमाह ध्यायन्निति ॥ कर्म तत्र लाकर्मोपस्थापितान् दृष्ट्वा नानुश्रुतान् वेदोक्तान् विषयान् अनुध्यायन् ॥ अथ अनंतरं ध्यायमानेषु उद्धत्त आदिर्भवत् ॥ पूर्वविषयेषु उद्धसीदत्त लीयमानं भवति ॥ तदन्तरं तस्य स्मृतिः पूर्वोपरानुसंधानं नश्यति ॥ ३७ ॥

भा. ए. ३१
१३१

ततकिमत आह विषयेति ॥ कर्मोपस्थापितदेवादिदेहेष्यंताभिनिवेशेन आत्मानं पूर्वदेहं युनर्म तो न स्मरेत् ॥ इति य
न्मनसैव यातनादेहाभिनिवेशेन भयत्रोकादेः देवादिदेहाभिनिवेशेन बाह्येन यो देहेतोः पूर्वदेहे असंत विस्मृतिः
अहंकारनिवृत्तिस्तदभिमानिनो जंतो जीवस्य मरुच्यते ॥ न तु देहवन्नाशः ॥ ३८ ॥ जन्म तु विषयस्य देहस्य आत्मतया

विषयाभिनिवेशेन आत्मानं यस्मरेत् युनः ॥ जंतो वै कस्य चिद्देतोर्भेत्पुनरसंत विस्मृतिः ॥ ३८ ॥
जन्मत्वात्मतया युंसः सर्वभावेन भरिह ॥ विषयस्वीकृतिप्राहुर्यथा स्वप्नमनोरथः ॥ ३९ ॥
स्वप्नमनोरथं चेत्यं प्राक्तनं न स्मरत्सौ ॥ तत्र पूर्वमिवात्मानमपूर्वंचानुपश्यति ॥ ४० ॥

स्वीकृतिं अभिमानं प्राह ॥ न तु देहवदुसति ॥ न च युनादिदेहवत्प्राप्तियमात्रेण ॥ किंतु सर्वभावेन अभेदेन अभि
मानमात्रेणोत्पत्तिमरणे दृष्टांतदयं ॥ यथा स्वप्नश्च मनोरथश्चैव सत्यं ॥ ३९ ॥ दृष्टांतो विदुषोति स्वप्नमिति ॥ तत्र वर्त
मानस्वप्नाहौ पूर्वंचेति ॥ अपूर्वमिवेति चान्वयः ॥ पूर्वसिद्धमथात्मानमपूर्वमिव अद्य जातमिव यत्र प्रतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

रामः ॥
१३१ ॥

उपसेहरति इन्द्रियाणामयमं मनः तस्य देहांतराभिनिवेशेन यासृष्टिः उत्पत्तिः न यावत्सु नि आत्मनि तदभिमानेनेहं चैविध्यं उत्तममध्यमनीचत्वं ॥
असदेवभातीत्यन्वयः एवं भूत आत्मा वास्याभ्यंतरभेदे हेतुश्च भवति वास्य विषयान् अंतरान् सुरवाहोश्च यत्र प्रतीत्यर्थः यथा जगो जीवः स्वप्ने व
हन् असतो जगन् देहात्कुर्वन् यत्र च बहुरूपो भवति तद्वत् यदा इहं चैविध्यं अध्यात्मादिरूपं भानि असज्जनकतदुत्पत्तौ सादृक् जनपिता स्व

इन्द्रियायनस्येहं चैविध्यं भाति वस्तुनि ॥ बहिरंतर्भिदा हेतुर्जनोऽसज्जनक इत्या ४१ नित्य ॥
हास्यं गभ्रतानि भवंति न भवंति च ॥ कालेनालक्ष्यवेगेन स्मृत्स्मृत्या तन्न दृश्यते ४२

यस्योपि युवाभिमानस्तद्विभिन्नादिषु यथाभेदे हेतुर्भवति तद्विभिन्नं अन्यत्समानं ४१ तदेवं लोकप्रसिद्धौ जन्ममृत्युनिरूप्यस्मृत्स्मृतावच्छा
दयितौ वैशग्यायनिरूपयति नित्यदाप्रतिस्मरणं भूतानि वारीरणि उत्पद्यन्ते नश्यन्ति कालस्यातिस्मृत्या तत्काले भवना भवन्वा विविभिर्न लभ्यते

४३

भा० ए० २२
१३२

सतोर्जन्ममरणयोश्च ज्ञाने कारणमेतत् भवेत् सत्त्वमेवंतयोः कुत इत्याशोकानुमानेन साधयति यथा अर्चियामिति अर्चियापरिणामादि
भिः स्त्रोतसांगत्यादिभिः फलानां पाकादिभिर्न्यायवस्थाविशेषाः कृताः कास्तेनेति पूर्वस्थाप्ये गः आदिवाक्नेतेनोवलेकामकौशलादीना
मुपादानं विमतेप्रतिक्षुण्णोत्तिविनाशवन् अवस्थाभेदवत्तात्तदीयजालादिवदित्यनुमानम् ४३ कथं तर्हि प्रत्यभिज्ञातद्वदे

यथा अर्चियां स्त्रोतसां च फलानां वा वनस्पतेः तथैव सर्वभूतानां वयोऽवस्थादयः कृताः ४३
सोयेंदीयोर्चियां यद्वत् स्त्रोतसो तदिदं जलं सोयेंयुमानिति नृणां मृगागीर्धर्म्यायुषो ४४

वसादयवले विनित्याह सोयमिति सादस्यादर्चियामेव यथा सोयेंदीय इति प्रत्यभिज्ञा यथा च स्त्रोतसां प्रवाहजलानामेव तदि
दं जलमिति तथा सोयेंयुमानिति धीर्गच्छमया नृणां बहूनां शरीरेणां स्यादयर्थमायुर्मेयो अविवेकिनां ते यो भवति ४४

रामः
१३२

ननु कथं देहाध्यासवतः पुंसः कर्मजन्ममरणानि सति नान्यस्येति व्यवस्था न हि घटते घटस्य पुरुषभेदेन सत्त्वमसत्त्वं चेति भाषा
स्तस्यापि वस्तुतस्तद्भावादित्याह मास्वस्येति मास्वस्य नैवात्मनः कर्मणा बीजभूतेन सोमि अज्ञो विदुमान् आयते म्रियते वा किंतु
अयं भ्राता अजन्माऽपि जायत इव अमरोपि म्रियत इव यथा महाभूततेजो रूपाग्निराकृत्योतमवस्थितोऽपि हारुको गवियोगाभ्यां
जन्मनाशौ प्राप्तौ तितहत् ४५ सिद्धवत्तत्त्वैकत्वावयोवस्थाः प्रयच्छयति नियेको जठरप्रवेशः गर्भस्तन्मध्ये वृद्धिः वात्यं जायं

मास्वस्य कर्मबीजेन जायते सोयेंयुमान् म्रियते वा मरो भ्राता यथाग्निर्होतृ संयुतः ४५ नियेकगर्भज
मानि वात्यकौ मारयौ वनं वयोमध्यं जरा मृत्युरित्यवस्थास्तनोर्न व ४६ एतामनोरथ मयी ह्यन्यस्यो
द्योवचास्तनू गुणसंगादुपादत्ते क्वचित् कश्चिज्जहाति च ४७ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

चमादात्तकौ मारं आयोऽशादधीत सतो यौवनमायं च वत्सार्तिशतः ततो वयोमध्यमाय वृद्धीति ४६ देहसंबंधाजन्ममरण
हीनी सुयथाहितमर्थं सुयसंहरति एतादृति हि स्फुर्यन्त्यस्य जातमनो देहस्य संबन्धिनी सन् अवस्था गुणसंगात् प्रकृत्यविवेका
त् उपादत्ते कश्चिद्वयमेव शब्दानु गृहीतः कथं जहाति अवस्थावतो देहस्य इत्यनवस्थावानिति विवेकज्ञानेन ४७ ४८

॥ भा. ए. ३३ ॥
॥ १३३ ॥

ननु तदानीं मूर्च्छितत्वेन जन्ममरणवान् देहो न दृश्यते तत्राह आत्मन इति ॥ पितृदेहस्योर्ध्वदैहिकं कुर्वतो
प्ययदशीनात् ॥ पुत्रदेहस्य च जन्मकर्मणि जन्मदशेनादात्मनः सुदेहस्यापि भवाप्ययावन्नुमेयो ॥ एवं च दृश्यते सति भवाप्यय
नो वस्तुना देहानामभिज्ञो दृष्टा ह्यलक्षणः ॥ भवाप्ययधर्मे को न भवति ॥ ४८ ॥ एतदेव दृष्टं तेन स्पष्टयति तुरेति ॥ न स

आत्मनः पितृपुत्राभ्यामुमेयो भवाप्ययो ॥ न भवाप्ययवस्तुनामभिज्ञो ह्यलक्षणः ॥ ४८ ॥ त
रो वं जविषाकाभ्यां यो विद्वान् जन्मसंयमौ ॥ तरोर्विलक्षणो दृष्टा एवं दृष्टा तनोः पृथक् ॥ ४९ ॥ प्र
कृतेरेवमात्मानमविविच्यानुधः पुमान् ॥ सत्वेन स्पृशे संसृजः संसारं प्रतिपद्यते ॥ ५० ॥ सत्त्वसंगाद्
शीर्देवान् जसाः सुरमानुषान् ॥ तमसा भूततिर्यक्तं भ्रामितो याति कर्मभिः ॥ ५१ ॥

देनोद्भिज्जमावस्यो पलक्ष्णं ॥ किंतु फलकाकांतस्य त्रीस्वाहे रित्यर्थः ॥ यद्वा तरोरेवासः परिरणमो विषाकः बीजाज्जन्मवि
याकात्संयमेनाशंच विद्वान् ॥ ४९ ॥ अविवेकिनः संसारं प्रपद्यति प्रकृतैरित्यर्थः ॥ तत्वेन न त्वतो विविच्यत त्वदृष्टास्य शो
षु विषयेषु संसृज इति वा ॥ ५० ॥ गुणभेदेन विविधं ॥ तत्रापि तत्तारतम्येनैकैकवद्विविधं संसारमाह ॥ सत्वेति ॥ ५१ ॥

॥ रामः ॥
॥ १३३ ॥

ननु कर्तुं शक्नोति कुतः कर्मभिर्भ्रमं तत्राह ॥ न स तो गायतो जनान्यश्वन् अनुकरोति ॥ महत्तत्त्वरतालादिगतिं शृंगारकरुणादि
रसंचमनस्यनुवर्त्तयतीत्यर्थः ॥ अनुकार्यते तु लोके लादित्यर्थः ॥ अनेन दृष्टं तेन दृश्यधर्मो दृष्टारि स्फुरतीति दृष्टीते ॥ ५१ ॥
उपाधिधर्मोऽप्यहितेव भासेत इत्यत्र दृष्टं तमाह यथा भवेति ॥ तीरस्थात्तरबोधावेतद्वदृश्यते ॥ जले प्रतिविंविता वा चेच
ला इवेति ॥ विषयग्राहके लमनसापरिकल्पिता एव ते बुविषयेषु लावण्यादयो गुणाः न वस्तुतः सन्ति ॥ अतो मनो निबन्धन

न स तो गायतोऽश्वन्यथैवानुकरोति तान् ॥ एवं बुद्धिगुणान्यश्वन् नीहोप्यनुकार्यते ॥ ५२ ॥
यथा भसा प्रचलता तरो विचला इव ॥ चक्षुषाभ्याम्यमालेन दृश्यते भ्रमतीव भ्रमः ॥ ५३ ॥ यथा मनो
रथधियो विषयानुभवो मया ॥ स्वप्नदृष्टाश्च दृष्टा शर्हं तथा संसार आत्मनः ॥ ५४ ॥ अर्थेऽस्य विद्यमा
नेपि संसृतिर्न निवर्तते ॥ ध्यायतो विषयानस्य त्वमे न र्थागमो यथा ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥

एव संसारदलमिष्टेऽप्यग्राहकगुणाग्राह्येव भाष्यं तदस्य दृष्टं तमाह ॥ चक्षुषेति ॥ ५३ ॥ भोगस्य मिथ्यात्वे दृष्टं तदप्यमाह य
थेति ॥ यथा एताः प्रसिद्धासनोरथधियः स्वप्नदृष्टाश्च धियो यथा मया ॥ एवमात्मनो विषयानुभवः ॥ संसारो मया ॥ ५४ ॥
ननु यदि मया तर्हि किंतु निवृत्तिश्च मे लभ्यते तत्राह ॥ अर्थेति ॥ अस्यात्मनः ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥

॥ भा. ए. १२ ॥
॥ १३४ ॥

अतोभोगोद्यमोनकर्तव्यइत्याह तस्मादिति ॥ ५६ ॥ दुःखप्रतीकारोद्यममापि परित्यज्य परमेश्वरनिष्ठैर्नैव भावमियाह क्षिप्त
इति द्वाभ्यां ॥ क्षिप्त आक्षिप्तः तु जड इति वा ॥ प्रलय उपरुहसितः ॥ ५७ ॥ निष्ठितः निष्ठीवन विषयीकृतः मन्त्रितः मन्त्रेणादृष्टं क
तः प्रकल्पितः परमेश्वरनिष्ठितः प्रच्यावितोपि ॥ कश्चिन्नगतकष्टं प्राप्तोपि ॥ ५८ ॥ एवं लुप्तं यथा बुद्धेयं तथानः सर्वोऽप्रतिव

तस्मादुद्धवमाभुंस्त्वविषयानसहिंद्रियैः ॥ आत्माग्रहणनिर्भोतं पश्य वै कल्पिकं भवे ॥ ५६ ॥ क्षिप्तो वमा
नितोसहिः प्रलयोऽसूयितो यवा ॥ ताडितः सन्निरुद्धो वाहत्यावापरिहासितः ॥ ५७ ॥ निष्ठितो मन्त्रितो
वाज्ञैर्बहुधैवं प्रकल्पितः ॥ श्रेयस्कामः कश्चिन्नगत आत्मनात्मानमुद्धरेत् ॥ ५८ ॥ उद्धव उवाच ॥ य
थैवमनुबुध्यं वद नो वदतां वर ॥ सुदुःसह मिमं मन्य आत्मन्यसदतिक्रमं ॥ ५९ ॥ विदुषामपि
विश्वात्मप्रकृतिर्हि वलीयसी ॥ कृते लड्ढं निरतं छांतां स्ते चरणालयात् ॥ ६० ॥ इति श्रीम
द्भगवते महापुराणे एकादशस्कंधे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ गमः ॥
॥ १३४ ॥

॥ ५९ ॥ तद्वै मे निरतान्ते विदुषामप्यसहिः कृतमतिक्रमं कथय गंधदुःसहं मन्य इत्यन्वयः प्रकृतिः स्वभावः निरस्य सर्व
संदेहानेकीकृतसुदर्शनं ॥ प्रकाशितं रहस्यं तं भजामि गुरुमीश्वरं ॥ ६० ॥ इत्येकादशे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥

त्रयोविंशोतिरस्कारसहनोपाय इत्येते ॥ भिक्षुगीतप्रकारेण मनसः संयमोऽधियः ॥ १ ॥ दुर्जनोपद्रवोन्मंदुःसहोपि
महीयसः ॥ अतश्चतुर्भिर्ध्यायैः सहनोपायवर्णनं ॥ तत्र तावदस्मिन् अध्याये भिक्षुगीतयामनोविजयः ॥ उत्तरस्मिन्
कृतिपुरुषविवेकः ॥ तदुत्तरस्मिन् पुरुषविवेकः ततः परस्मिन् नैलगीतया विषयसंगत्यागेन सत्संगदतिक्रमे लोपाया
भगवता वर्ण्येते ॥ आक्षिप्तः प्रार्थितः ॥ अस्य व्यवचः सत्कुर्वन्तं प्रत्यति आवभावे ॥ १ ॥ तत्र तावदंगीकारतस्तद्वचः

श्रीवाहसयणिरुवाच ॥ स एव माक्षसित उद्धवेन भगवत मुखे न हार्ह शोषं मे ॥ सभाजयन् भ
यवचो मुकुंदस्तमावभाषे अवलीयवीर्यः ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ बार्हस्यस्य सवैनात्र साधुर्वै
दुर्जनेरितैः ॥ दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानेयः समाधातुमीश्वरः ॥ २ ॥ न तथा तप्यते विदुः पुमान् बालैर्हि
मर्मणैः ॥ यथा तु हेति मर्मस्थास्तस्य तेषु यवः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

संयुज्यति द्वाभ्यां हे बार्हस्यस्य हस्यतेः कृष्ण अत्र लोके ससाधुर्नोस्ति को दुर्जनोक्तैर्भिन्नं स्फुटितं मनः समयितुमी
श्वरः स्यात् ॥ २ ॥ कुत इत्यत आह नेति ॥ यथा मर्मस्थाः मर्मस्वेव निर्यस्यिताः यत्तु कोक्तिरुपायवस्तु हेति व्यथयं
तितथा इतरे बाणाः न तु हेति ॥ अतस्तैस्तथानतप्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ भा. ७. १३ ॥
॥ १३५ ॥

तथापिमयावक्ष्य मा लैरुपायैः सर्वे सोऽहुं शक्यमित्यभिप्रेत्येतिहासं प्रस्तौति ॥ महद्यथामवतितथापुण्यमितिहासं गाथां कथयति ॥ ४ ॥ सतुभिः पूर्वधनाढ्यः कृष्णार्जितस्य धनस्य नाशेन संतप्यमानो निर्विषयः सन् प्रव्रज्य भिक्षामटनं दुर्जनैकपदुतः ॥ ५ ॥ प्रस्तौत ययोगिनी गायामगायतेति कुरुं तस्य चरितमाह ॥ अवेति धित्वादिना ॥ अवेति सुमा लवे सुवात्तोऽपि वाणि

कथयंति महस्युण्यमितिहासमिहोद्भव ॥ तमहं वर्णयिष्यामि निबोध सुसमाहितः ॥ ४ ॥ केनचिद्भिः कृष्णगीतं परित्यजेत्तेन दुर्जनैः ॥ स्मरता धनियुक्तेन विपाके निजकर्मणो ॥ ५ ॥ अवेति सुदिजः कश्चिदासीदाहृतमः श्रिया ॥ वार्तादितिः कदर्यस्तु कामी लुब्धो विक्रियिनः ॥ ६ ॥ ज्ञातयेति यस्तस्य वाग्मात्रेणापि नाचिता ॥ श्रन्यावसथ आत्मापि काले कामैरनर्चितः ॥ ७ ॥ दुःशीलस्य कदर्यस्य दुःसते पुत्रवधवाः ॥ शरदुहितरोऽन्याविषया नाचिष्ये ॥ ८ ॥ तस्यैवं यस्तद्विचस्य सुतस्यो भयलोकतः ॥ धर्मकामविहीनस्य दुःकुपुः यंच भागिनः ॥ ९ ॥ ॥ छे ॥ ॥ छे ॥ ॥

ज्यादिरुपायैः तिर्यस्य कदर्यस्तु स्मृतावुक्तः ॥ आत्मानं धर्मकामं वयुत्रहारांश्च पीडयन् ॥ देवता निधिभ्यां च सकदर्य इति स्मृतं तदिति ॥ तस्य ये ज्ञातयो बंधवाः ॥ अति यथो ध्वनीनां श्रुतेनार्चिता इत्यर्थः ॥ श्रन्यावसथे धर्मकर्महीने गृहे हे हे देव ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ यस्मात्तं विनमि व केवलं रक्षणीयं विनयस्य ॥ यंच भागिनः यंच यस्तदेवताः ॥ ९ ॥ ॥ छे ॥ ॥ छे ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ १३५ ॥

तेषामवध्यानमनादरः ॥ तेन विस्त्रस्तो विशीरोः पुण्यस्य स्कंधः अर्थलाभगात्रहेतुरज्ञो यस्य तस्य ॥ ब्रह्मासौ सैः कृष्णदिभिः केवले अमोयस्मिन् ॥ १० ॥ ॥ देवतं गृहं हाहादिना कालतः निघातं धान्यादि ॥ नृणां पार्थिवानां च हृदैकं तस्मात्

तदेव ध्यानविस्तृतपुण्यस्कंधस्य भूरिह ॥ अर्थोप्यगच्छन्निधनं वहाया सपरिश्रमः ॥ १० ॥ ज्ञातयो जगद्भुः किंचित्किंचिद्दृश्यवद्भव ॥ देवतः कालतः किंचिद्भस्मबंधो नृपार्थिवात् ॥ ११ ॥ स एव इति विज्ञेयं धर्मकामविवर्जितः ॥ उषेक्षितश्च स्वजने श्रिता मायदुरस्य ॥ १२ ॥ तस्यैवं ध्यायतो हीर्षेण शरायुस्तपसि नः शिष्यतो वाध्यकं तस्य निर्वेदः सुमहान्भूतः ॥ १३ ॥ स चाहं महोक्तं ब्रह्मात्मा मेनुतापितः ॥ न धर्मा यनका माययस्याथो या स ईदृशः ॥ १४ ॥ प्रायेणाथोः कदर्यो लो न सुरवाय कदाचन ॥ इह चात्मीय ता पाय न तस्य नरकाय च ॥ १५ ॥ यशो यशस्विनोऽहं म्ब्रह्माद्या ये गुणिनो गुणाः ॥ लोभः स्वल्पोपि ता नैति श्चिद्वोरुपमि वेप्सिते ॥ १६ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ नृशरादयः नृशरोऽर्थो यस्य तपसि नः संतप्तस्य ॥ १३ ॥ मेमया आत्मा हेह ॥ इथैवात्मानुतापनं प्रयच्छति न धर्मोऽपि सादिना यस्य ईदृशोऽर्थो या सस्ते नमया ॥ १४ ॥ नरकाय च सत्यं यथैधर्मी ननु शानात् ॥ १५ ॥ श्रितः श्रुतकुर्व ॥ १६ ॥

॥भा.ए.३३॥
॥१३६॥

निरूप्यमाणो यौनर्थ एवे साहचर्यभिः अर्थस्येति सिद्धे पर्थेतस्योत्कर्षे संवर्धने ॥ नाशो यभोगयोर्द्वैव नाशोऽयभोगे चेत्यर्थः ॥ साधनोत्कर्षयोग्यासः ॥ तत्तत्प्रासः चिंता वनाशे भ्रम इति ॥ १७ ॥ किंच ॥ अर्थप्राप्त्यर्थोक्तेः आदयः यदनयोः ॥ प्राप्तेः र्थस्मादयो व्यसनैः सह न वद्व्यसनानि स्त्रीधृतमद्यविययाणि त्रीणि ॥ १८ ॥ १९ ॥ भेदवैरस्यर्घोः प्रयुञ्जयति द्वाभ्यां ॥ भिद्यन्ते स्नेहं सज्जति

अर्थस्य साधने सिद्ध उक्तै रक्षणे व्यये ॥ नाशो यमोग आयासत्रासंभिता अमो न लं ॥ १७ ॥ स्तेयं हि सान
तं हंभः कामत्रौ धः सयो महः ॥ भेदो वै रमविश्वः सस्यर्थाय सनानि च ॥ १८ ॥ एते यं च दशानयो ह्य
र्थस्य कामतान् लो तस्मादनर्थमर्थी ख्यं श्रेयो र्थी दूरतस्य जेद ॥ १९ ॥ भिद्यंते जातरो दाराः पितरः सुहृद
स्तथा ॥ एकाः स्निग्धाः का किलिना स धः सर्वे ऽ रयः कृताः ॥ २० ॥ अर्थे नात्मीयसाख्ये ते से रक्षादी स
मन्यवः ॥ यजं सस्तन्य धो घ्नंति सह सोत्पज्य सौ ह हं ॥ २१ ॥ लब्धा जन्मा मर प्राप्ये मानुष्यं तत् दिजा
ग्यतां ॥ तदनादस्ये स्वार्थे घ्नंति यां स म्भु नो गतिं ॥ २२ ॥

॥ कथं भूताः ॥ एकास्मिन्धा एकैक प्राणाः ते च
ते आसिग्धाः अनिमियाश्चैत्यर्थः ॥ कुतः काकिणिनायुं स्वमार्ये विशतिवराटिकाकाकिणितया ॥ २० ॥ संख्याः क्षमिता
स्थधः स्थर्धमानाः ॥ २१ ॥ इह तावदर्थनिष्ठानामेतैः नृभिः परलोकैष्वनर्थरेनेयामियाह ॥ लब्धेति विभिः मानुष्यजन्मत
तत्रापि द्विजाग्रतो ब्राह्मण्यस्वार्थं ध्रुविआत्महितं नकुर्वन्ति येते यांति ॥ २२ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ छ ॥

॥ रामः ॥
॥ १३६ ॥

अमरप्राप्येतां हरीयन्नाहस्वर्गेति ॥ यो कं हे हं अनुयज्जते ॥ आसक्तिं कुर्यात् ॥ २३ ॥ अथ यो मनुष्य यज्ञं ब्रह्म यज्ञो देवताः देवपितृभूतानीति
रेषु सां प्रथमो जातः बंधको विवाहादिना संवधाः तां नान्यं श्रुत्वा गम्य भागाहीन आत्मानं च असंविभज्य अज्जहि भिरसेतय्ये ॥ २४ ॥ एवं विम
मया तु तप्यमान आह ॥ व्यर्थं यथै हयाप्रमत्तस्य मम विनादिगतमिति शेषः येन विनादिना कुत्राकाः विवेकिनः सिद्धेति सुच्यते ॥ जवरो हृदः

स्वर्गोपवर्गयोर्द्वारे प्राप्य लोकमिमं शुभान् ॥ इदिले को नु सज्जेत मत्स्यो न र्षस्य धामनि ॥ १३ ॥ देवर्षि पितृ
तानि ज्ञातीन्वंधंश्च भागिनः ॥ असंविमन्य चात्मानं यक्षदित्तः यत त्वधः ॥ १४ ॥ मर्यादार्थं हया विना
प्रमत्तस्य वयो बलं ॥ कुशलाग्ने न सिध्यति जहटः किं नु साधये ॥ १५ ॥ कस्मात्संक्लिश्यते विद्वान्र्षस्यार्थं हया
सहस्रं ॥ कस्य चिन्मायया नूनं लोको यसं विमोहितः ॥ १६ ॥ किं धनैर्धनं दैवी किं कामैर्वीकाम हैरुत
मृत्युना ग्रस्यमानस्य कर्मभिर्वीतजम्बूदैः ॥ १७ ॥ नूनं मे भगवांस्तुष्टः सर्वदेवमयो हरिः ॥ येन नीतो दशा
मेतां निर्वेदश्चात्मने प्रभवः ॥ १८ ॥ ॥ श्री गोपीजन भक्त मायनमः ॥ ॥ ॥ ॥

१५ अन्यमपि स्वसहजं शोचति । कस्मादेव मनर्थं विद्वानपि संक्लेशयते । कारणं साभाव्यतिकात्यविदिनि ३६ । ननु नायं मोहितः किं
श्रुतिः । किंतु धनाहिभिर्नोगादि विविक्षया इत आह किं धनेरिति । इतश्चुररयि २७ । दशानी संपन्न विवेकः समस्त ह्मन् आह नून
न मिति त्रिभिः स्थेन प्रीतेनात्मनः सुखस्थयो निर्वैदभवति । सह रिर्मे न्न ने प्रीतइति ३८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥भा.ए. २३॥
॥१३९॥

अतो यस्य मनः समाहितं भवति तस्य किं कृत्यं सस्ति वदेति परं प्रसूयति शान्तिं स्वयमेवाह ॥ असंयतं विक्षिप्तं चेत् ॥ यदा वि-
नश्यत् ॥ आलस्यं हि नास्तीत्यमानं चेद्वेत् ॥ तर्हि एभिर्होनादिभिः किमपरं प्रयोजनं स्यात् न किंचिदित्यर्थः ॥ ४७ ॥ न न्वितरे-
दियजयः प्रयोजनं स्यात् नेत्याह मनोवशादिति ॥ देवा इन्द्रियाणि तदधिष्ठाता रोवाभीष्मः योगिनामपि भयं करोमनो लक्षणो
देवः कुतः सहसः बलादपि बलिनो वा सहीयान् ॥ अतस्ते यो वशावर्तिनं कुर्यात् ॥ स एव देवः सर्वेन्द्रियजेता भवति नान्यः ॥ तथा च

समाहितं यस्य मनः प्रज्ञातं हानादिभिः किं ब्रूतस्य कृत्यं ॥ असंयतं यस्य मनो विनश्यद्वा नादिभिश्चेदपरं
किं मेभिः ॥ ४७ ॥ मनोवशोऽन्ये स्वभवंश्च देवा मनश्च नान्यस्य वशं समेति ॥ भीष्मो हि देवः सहसः सहीयान्यु-
र्जह्मन्तं स हि देवदेवः ॥ ४८ ॥ तदुर्जयं शत्रुमस्य वेगमहं तु हंतं न विजित्य कोचित् ॥ कुर्वेत्स हि प्र-
हमत्र मर्त्यैर्मित्रा ॥ युद्धासीन रिपून् विमूढाः ॥ ४९ ॥ ॥ छे ॥ ॥ छे ॥ ॥

श्रुतिः ॥ मनसो वशेन सर्वमिदं ब्रूवन् नान्यस्य मनो वशमवियाय ॥ भीष्मो हि देवः सहसः सहीयानिति ॥ ४८ ॥ तन्नि-
ग्रहयति रेकेणैतरे निग्रहाय प्रहृष्टा मूढा इत्याह ॥ अतः अस्य रगादयो वेगा यस्य ते ॥ अत एव अहं तु हं ॥ अहं
मेतत्तु हतिव्यथयतीत्यहं तु हं ॥ तत् नेति छेदः तं न विजित्य अजितात् तत् ॥ ततः ये केचित् मर्त्यैः कैश्चित् ॥ अ-
सद्विग्रहं कुर्वेति तत्र चातुर्कूलमतिकूलादीनां ॥ अन्त्यान्मित्रादीन् कुर्वेति ते मूढा इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ॥ छे ॥ ॥

॥रामः॥
॥१३९॥

ततश्चानेन प्रकारेण संसारे भ्रमंतीत्याह देहमिति ॥ मनो मात्र परिकल्पितमिदं खदेहमिति ॥ युत्रादिदेहं च ममे-
ति स्वीकृत्य तमसि संसारे ॥ ५० ॥ तदेवं मनस एव सुखदुःखकारणत्वं मुपपाद्येदानीं जनादीनां यथ्यामकारणं ॥ तं प्रपेच-
यति जनस्ति तिष्ठति ॥ अत्र अस्मिन् विषये आत्मनः किं किंचित् सुखदुःखकर्म तं तत्कर्तृत्वं चेत्यर्थः ॥ कुत

देहं ॥ मनो मात्रमिदं गृहीत्वा ममाहमित्यंधधियो मनुष्याः ॥ एषो ह मन्यो यमिति भ्रमेण दुरंतपारे
तमसि भ्रमंति ॥ ५० ॥ जनस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनश्चात्र हि भौमयोस्तत् ॥ जिहो-
वाचि ॥ संदेशानि सुदृष्टिस्तद्देहनायोक्तमायकुप्येत् ॥ ५१ ॥ ॥ छे ॥ ॥ छे ॥ ॥

इत्यत आह ॥ निश्चितं भौमयोर्भूविकारयोर्देहयोस्तत् नत्वात्मनः ॥ अमर्त्यस्याक्रियस्य च हननादियुक्तमलं कर्त-
वानुपपत्तेः तथापि दुःखमात्मयर्थं वसाप्येवेति चेत् ॥ एवमपि परमात्मन उभयत्राप्येकत्वात् न कोपि विषयो स्ती-
ति स्वदेहदृष्टान्तेन दर्शयति जिह्वा मिति ॥ ५१ ॥

॥ भा. ए. २३ ॥
॥ १४० ॥

अदि देवता अस्तु नाम तत्रापि यक्षो आत्मनः किं यतो विकारयोर्विक्रियमाणयोर्देवतयोस्तत् हस्तेन सुखं भिहते तेन वा हस्तेन दृष्टेन मि
मानि नोर्वहीद्वयोरेव तत् नलविक्रियस्यानहंकारस्य चात्मनः देवतानां च सर्वदेहेष्वभेदात् न कोपे विषयो स्तीति स्वदेहदृष्टांतमाह य
त्तु यदा अंगे देवता धिष्ठाने हस्तमुखादि अतएव पूर्ववदेव तान धिष्ठानरूपभू विकारहेतोहाहरणं ॥ ५३ ॥ आत्मनः सुखदुःखाकार

दुःखस्य हेतु र्यदि देवतास्तु किमात्मनस्तत्र विकारयोस्तत् ॥ यदंगमेगेन निहन्यते क्वचित् कुध्येत कस्मै यु
रुषः स्वदेहे ॥ ५३ ॥ आत्मा यदि स्यात्सुखदुःखहेतुः किमन्यतस्तत्र निजः स्वभावः ॥ न स्यात्स नोन्यघटिते
न स्यात्स कुध्येत कस्मान्न सुखेन दुःखे ॥ ५३ ॥ ॥ छे ॥ ॥ छे ॥ ॥ छे ॥ ॥

परिणामः अतः स एव हेतु र्यदि स्यात्तत्र तस्मिन् यक्षो अन्यतः किं न किंचिदन्यतो भवति यस्मै कुध्येदित्यर्थः यतो निज एव सुखा
वः सः न तात्मानस्तथापरिणामोन्यनिमित्ततो भवति अतोस्ति कोपविषय इति चेन्न त्राह नहीति आत्मव्यतिरिक्तेनास्त्ववयदिस्या
त् अस्तीति प्रतीयेत तर्हि तत्र वैव अतः कस्माद्देतोः कुध्येत यतो नास्ति निमित्तं न च सुखदुःखे चेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ॥ छे ॥ ॥

रामः ॥
॥ १४० ॥

ग्रहप्रक्षेप्यजास्यात्मनः किं यतः जन्यत इति जनो देहस्तस्यैव जन्मलग्नापेक्षया द्वादशाष्टमादि राशिस्थास्ते सुख
दुःखयोर्निमित्तं भवति किंच अंतरिक्षस्यैव ग्रहे स्तत्र स्य स्य ग्रहस्यैव यादाधोदि दृष्ट्यादि भेदैः ॥ यीजं वदंति देवज्ञानं
तु गृहकोणादि स्थितस्य तद् दृष्टिगोचरस्य पुरुषस्य ग्रहगतैव तु यीजतलुग्नोत्पत्तेरहेतस्य भिमाना इवति अतः
पुरुषस्ततो ग्रहाद्देहाच्चायः कस्मै कुध्येत ॥ ५४ ॥ कर्महेतुश्चेत् अस्तित्वस्य यो यगमः कर्मवनास्ति कुतः पुरुषा

ग्रहानिमित्तं सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनोजस्य जन्यते वै ॥ ग्रहैर्ग्रहस्यैव वदंति यीजं कुध्येत कस्मै
पुरुषस्ततोऽन्यः ॥ ५४ ॥ कर्मस्तु हेतुः सुखदुःखयोर्वै किमात्मनस्तद्विजजजडत्वे देहस्तु चित्पुरु
षो यं सुपरीः कुध्येत कस्मै न हि कर्म मूलम् ॥ ५५ ॥ ॥ छे ॥ ॥

स्तस्य हेतुत्वमिति तदाह दियस्मात् तत्कर्म एकस्य जडाजडत्वे सति स्यात् जडत्वादिकारित्वोपपत्तेः अजडत्वाच्च हि
हानुसंधानतः प्रवृत्तिर्भवति अचित्पुरुषो देहः अतस्तस्य प्रवृत्तिर्न संभवति पुरुषस्तु सुपरीः शुद्धज्ञा
नस्वरूपः अतः कस्मै कुध्येत् यतः सुखदुःखयोर्मूलभूतं कर्म वनास्तीति ॥ ५५ ॥ ॥ छे ॥ ॥

॥ भा. १०. २३ ॥
॥ १४१ ॥

नवकालपक्षेयि आत्मनः किं यतोऽसौ कालात्मक एव ब्रह्माशास्त्रात् ॥ त्वांशस्य स्वतः पीडा नास्तीत्यत्र ह्यंशतः ॥ नाग्नेर्हेतोस्तदंशस्य
ज्वालादेस्तापःसाहचोनाशोस्ति ॥ तत्रोपाधिभूतकांशोऽसाहचोऽस्तीति ॥ तदंशस्य तदंशोऽस्तीति ॥ तदंशस्य तदंशोऽस्तीति ॥ तदंशस्य तदंशोऽस्तीति ॥
स्य नाशकं न स्यादित्यर्थः ॥ किंच ॥ आत्मा मेऽशब्देन वस्तुतः पर एवायं ॥ न च परस्य हं हेतुः स्वदुःसाहिकमस्तीति ॥ ५६ ॥ तदेवं पडेने हेतुवः प्र

कालस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनस्तत्र तदात्मको सौ ॥ नाग्नेर्हि तापो न हि मस्य तस्मात्कुध्येत कस्मै न
परस्य हं हेतुः ॥ ५६ ॥ न केनचित्त्वापि कथं च नास्य हं हेतुः परागः परतः परस्य ॥ यथाहमः ॥ संस्तितिरूपिणः स्यादे
वं प्रबुद्धो न विभेति भूतैः ॥ ५७ ॥

सिद्धा निरस्ताः यदिकश्चिदेवंतरमुद्रावयेत्तदपि वस्तु ॥ महिमावेक्षायां संभवतीत्याह न केनचिदिति ॥ न च परोक्षः कथमप्यनू
यते ॥ तत्राह यथेति ॥ संस्तितिमविद्यमाना मेव रूपयनिप्रकाशयतीति तया च तत्त्वमहः अहंकारस्य यथा स्यात् ॥ न तथा परतः प्रकृतेः प
रस्यात्मनो हं हेतुसंबंधः अहंकारनिमित्तो सौ न वास्तव इत्यर्थः ॥ एवं बुद्धो यः स भूतैः कृत्वा न विभेति ॥ ५७ ॥ ॥ ६० ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ १४१ ॥

अतोहमयेतथैव परमात्मनि स्थितानि रियामीत्याह एतामिति ॥ सोहमिसन्वयः ॥ न निर्युनिष्टे केवथे भवेत्तदाह मुकुंदेति ॥ ५८
प्रस्तावेन सह गाथायै संक्षेपतो हर्षयति द्वाभ्यां इत्यंशश्च विलो निर्विघ्नगतकुमः प्रव्रज्य गोपय्यत न्यसि निरुक्तोपि स्वध
र्मो हर्षयितः सन्मुनिर्मुगायामगायतेत्यन्वयः ॥ ५९ ॥ मित्रोदासीनरियवः सर्वोपि संसारतमसः अज्ञानतः आत्मनो मन

एतोऽसमास्थाय परस्य निष्ठा मध्यासितो धूर्तवैभवं मे महर्षिभिः ॥ अहं तरिष्यामि दुरंतपारंतमो मुकुंदांघ्रिनिषेवयैव ॥ ५९ ॥
श्रीमगवानुवाच ॥ निर्विघ्नमष्टविलोगतकुमः प्रव्रज्य गोपय्यत मान इत्यंशः ॥ निरुक्तोऽसिद्धिरपि स्वधर्मा
हर्षयितो मुं मुनिराह गाथा ॥ ५९ ॥ सुखदुःखप्रदो नायः पुरुषस्यात्मविभ्रमः ॥ मित्रोदासीनरियवः संसारः ॥
स्तमसः कृतः ॥ ६० ॥ तस्मात्सर्वोत्तमावात निग्रहाण मनो धिया ॥ मय्यावेशितया युक्त एतावाभ्यागसं ग्रहः
॥ ६१ ॥ एतोऽभिष्ठाणा गीतां ब्रह्म निष्ठा समाहितः ॥ धारयेद्भावयैव पृथ्वं द्वैर्न बाभिभूयते ॥ ६२ ॥ ॥
इत्योकादशोऽभिष्ठाणीतं त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ सो विभ्रममावहतः न तात्त्विक इत्यर्थः ॥ ६० ॥ उक्तं
हं सह नोपायस्य संहरति स्मादिति ॥ ६१ ॥ मनो निग्रहा संशक्तोऽप्यतच्छ्रवणदिनिष्ठस्तत्कलपामोतीत्याह यद्विद्वैः सुख
दुःखादिभिः ॥ ६२ ॥ इति भागवते एकादशांशे श्रीधरस्वामि विरचितायां भिष्ठाणीतं त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥

॥ भा. ए. २४ ॥
॥ २४३ ॥

भिक्षुगीतमियेहालाभक्तचित्तगतहरिः ॥ मोहनिघ्ननिहाभातिपरमानंदरूपतः ॥ १ ॥ बलुर्विज्ञेनुसोख्येन मनोमोहो निवार्यते ॥ मा
त्मनः सर्वभावानामागमायायचित्तयः ॥ २ ॥ स्वयदहं भक्तानामहं हलायसंयमे ॥ विनश्येत्तापुनः क्लमः सोख्यमवाहनकृते ॥ ३ ॥ अ
दितीयात्परमात्मनोमाययाप्रहतिपुरुषद्वारा सर्वे हैतसुदेतिपुनस्तवैवलीयतश्चनुसंधानस्यहं हं भूमोनिवर्ततइतिवक्तुंसोख्यप्र
स्तौति ॥ अथेतिपूर्वैः कपिलादिभिर्विनिश्चितं वैकल्पिकं भेदनिमित्तभ्रमंसुखदुःखादिरूपं ॥ ४ ॥ अथोवाचः कार्त्तमेज्ञानं दृष्ट

श्रीभगवानुवाच ॥ अथ ते संप्रवक्ष्यामि सोख्यं पूर्वैर्विनिश्चितं ॥ यदियेज्ञोपुमान् सद्यो ज्ञात्वा है कल्पिके भ्र
मं ॥ १ ॥ आसीत् ज्ञानमथो अर्थ एकमेवाविकल्पितं ॥ यदाविवेकनिपुणा आदौ कृतयुगे युगे ॥ २ ॥ तन्मा
या कलरूपेण केवलं निर्विकल्पितं ॥ वाङ्मनोगोचरं सत्संदिधा समभवद्दहतं ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तेन दृश्यः क्लृप्तोऽप्यर्थश्च अविकल्पितं विकल्पश्च न्यमेकमेव ब्रह्म एव वलीनमासीदित्यर्थः कदेत्यपेक्षायामाह ॥ अयुगे युगे
भ्यः पूर्वप्रलयदृश्यः ॥ तथा आदौ यत्कृतयुगंतस्मिंश्च ॥ अन्यरापियदाविवेकनिपुणा जना भवंति तदापि तेषां भेदाः स्यूते ॥ २ ॥
तद्दहद्ब्रह्म वाङ्मनोगोचरं यथाभवति तथा माया दृश्यं कलं तत्प्रकाशः तद्भूयेण मायाविलास रूपेण बाह्यधा भवतः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ रामः ॥

॥ २४३ ॥

तयोर्दिधा भवतयोर्मायोर्मध्ये उभयात्मिका कार्यकारणरूपिणी ॥ ४ ॥ अभवन् उभयक्तावभूवुः ॥ मया परमेश्वरेण जीवा दृष्टप्रयुक्तत्वात् स
द्यैः पुरुषानुमतत्वं ॥ यदा स्वस्यैव प्रकृती क्षारुयाया पुरुषावस्था तदनुमते न तत्तद्वारेणोसर्षे ॥ ५ ॥ सत्त्वक्रियाज्ञानिमान् प्रथमो विकारः

तयोरेकतरोऽर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका ॥ ज्ञानेन न्यतमो भावः पुरुषः सोभिधीयते ॥ ६ ॥ तमोरा
जः सत्वमिति प्रकृतेरभवन्पुणाः ॥ मया प्रक्षोभ्यमाणायाः पुरुषानुमतेन च ॥ ७ ॥ तेभ्यः समभ
वास्तत्रैव महास्तत्रैव संयुतः ॥ ततो विकुर्वतो जातो यो हं कारो विमोहनः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ततो महान् ज्ञानशक्तिः सत्त्वमहानेव प्रथमो विकारः प्रसिद्धस्तत्राह ॥ सत्त्वज्ञाननिपागर्मत्वात् सत्त्वैव संयुतः मय्ययं कृ ॥ एकमेव
तत्त्वं क्रियाज्ञानशक्त्या द्विधोऽप्यतद्वस्ये ॥ विमोहनः जीवस्य भ्रमहेतुः संजातः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ मा० रा० २४
॥ २४३ ॥

बैकारिकसैजसश्चामसश्चसहंविहृत॥ तन्मात्रेन्द्रियमनसांकाराणंचिदचिन्मयः॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

हः क्षीराब्धिशायी श्रीनारायणः तन्नाभियन्त्रे च वैराजस्य भोगविग्रहश्चतुराननः । ततो यथावसरमन्येषां जीवानामाविर्भाव इति प्र
क्रियतां तथापि वैतान्त्रिक्यं किं पृथक् को हंकारस्ततो भूतैर्द्विधा हि यवहारः । इत्येतावता महदहिक्रमेण स्रष्टि रुच्यते । तथा चोक्तं स्रष्टो
ह विष्णुर्लिंगाद्यैः स्रष्टि र्यो चोद्दिता न्यथा । उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथं च नेति ॥ ७ ॥ ॥ छे ॥ ॥ छे ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ १४३ ॥

तस्माद्विविधात् त्रिविधप्रयत्नोक्तं दर्शयति ॥ अर्थे इति ॥ तन्मात्रकादशब्दादितन्मात्रकारणात् तामसात् तद्वा रा र्थो म हा
भूत रू पोज्जै बभूव भूतानामावरणस्वभावत्वात् ॥ इन्द्रियाणि दश तैजसात् एजसात् तेषां प्रवृत्तिस्वभावत्वात् वै
रुतात् सात्विकात् ॥ देवताः हि ग्वातार्कप्रचेतोऽश्विनो द्यौर्देवमित्रकाश्चन्द्रश्चैत्येकादशच शब्दा न्मनश्च ते यो म
काशस्वभावत्वात् ॥ ८ ॥ मम वैराजो तयो मि राः ॥ ९ ॥ स लिलै संस्थिति र्यस्य तस लिल संस्थितिः ॥ तस्मिन् स लिल संस्थित

अर्थ स्तन्मातृ काजज्ञेतामसाहिंश्रियाणि च॥ तैजसाद्देवता आसन्नेकादशचवैकृतात्॥८॥ मया
संचोदिताभावाः सर्वे संहत्यकारिणः॥ अंडमुत्पादयामासुर्मेमायतनमुत्तमं॥ ९॥ तस्मिन्नेहसम
भवमंडेसलिलसंस्थितैः॥ ममनाभ्यामभृत्ययं विश्वाख्यं तत्रचात्मभूः॥१०॥ सोऽसृजत्तपसायु
क्तोरजसामहन्प्रहात॥ लोकान्सपाशान्निश्चात्माभूर्भुवःस्वरिति त्रिधा॥११॥ ॥ ॥ धै॥ ॥

तौ अंश श्रीनारायणरूपोलीलाविग्रहेण समभवं स्थित इत्यर्थः ॥ विश्वाख्यलोककारण भूतं तत्र चात्मन् च तु
राजन रूपमोगविग्रहेण युज्यै राजरावतस्तिन्नाविर्भूत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ रजसा युक्तो मदनुग्रहात्पुसा सृजते
भूः ॥ अतलाहिसहितः सुवः ॥ अंतरिक्षलोकः स्वः स्वर्गः महर्लोकादेरप्युपलक्षणं ॥ १६ ॥ ॥ छी ॥

॥ भा० १०१ ॥
॥ १४४ ॥

लोकस्थिप्रयोजनमाह देवानामपि सार्धेन ॥ ओको निवासः पदस्थानं ॥ त्रितया सरं महर्लोकादि ॥ भूमेरधः अनलादि ॥ ११ ॥ एवं
व्यवस्थायां कारणमाह सार्धेन ॥ त्रिलोकोपातालादिसहितायां ॥ योगादितारतम्येन यथोत्तरं महर्लोकादयः ॥ महर्तिर्बैकुण्ठलोकः ॥ १३ ॥
तत्र तु महर्तिर्यतिरेकेणैतन्नगनयश्चैव लाङ्गसा ॥ वैराग्यार्थं मया कालशक्तिनाथात्रापरमेष्ठिरेण कर्मफलप्रदेन हेतुभूतेन ॥ गु

देवानामोक्त आसीत्स्वर्तानां च भुवः पदे ॥ मत्तोदीनां च भूलोकः सिद्धानो त्रितया सरं ॥ अधोसुराणां ।
नागानां भूमेरेकोऽस्रजत्प्रभुः ॥ १२ ॥ त्रिलोको गतयः सर्वाः कर्मिणां त्रिगुणात्मनां ॥ योगस्य तपसश्चैव ।
न्यासस्य गतयो मलाः ॥ महर्जनस्तपः सत्यं भक्तियोगस्य मद्भूतिः ॥ १३ ॥ मया कालात्मना धात्रा कर्मयुक्त
मिदं जगत् ॥ गुणप्रवाह एतस्मिन् नृमज्जति निमज्जति ॥ १४ ॥ अथुर्देहहृत्तः स्थूलो यो यो भावः प्र
सिध्यति ॥ सर्वोऽयं नृमय संयुक्तः प्रकृत्या धुरुषेण च ॥ १५ ॥ ॥ छे ॥ ॥ छे ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ १४४ ॥

एवमवाहं ससारं नृमज्जति ॥ अस्य लोकमुत्तमागतीः प्राप्नोति ॥ युनर्निमज्जति ॥ आस्थावरं नीचागतीः प्राप्नोति ॥ १४ ॥ स्थितिरित्
परास्यादितीयात्मप्रतिपत्त्यर्थत्वात् ॥ तत्प्रतिपत्तिनायकारणे नकार्येऽस्य व्याप्तिमाह ॥ अथु रिति उभयेन संयुक्ते व्याप्तः तदेवाहं प्रकृ
तेति ॥ १५ ॥

इदानीं कार्यस्य कारणत्वं तादृशीयति ॥ यस्य कार्यस्य यः आदिः कारणं ॥ अंतःलयः स्थानं च तस्य मध्यं मध्यावस्थापि
स एव ॥ वैप्रसिद्धं नृस्तुवर्णोदिष्टु ॥ अत एवायं भिचारितात् स एव सन्नेतरः ॥ अत एतर्हि मिथ्याभूतकार्यस्य स्यात्तत्राह विका
र इति ॥ तैजसा इति तैजसाः कटककुंडलादयः पार्थिवघटशरावाद्यश्च यथेति ॥ १६ ॥ नन्वेवं तर्हि स्वकार्यं प्रति महर्दादीनाम
व्याघं तरूपत्वात् सत्त्वं स्यात् ॥ तत्राह यदिति ॥ यद् यमुपादाय उपादानकारणतया स्वीकृत्य पूर्वकारणरूपो महर्दा

यस्तु यस्यादिरंतश्च स वै मध्ये च तस्य सत् ॥ विकारोऽयं बहो यथैतैजसपार्थिवाः ॥ १६ ॥ यदुपा
दाय पूर्वस्तु भावो विकुरुतेऽयं ॥ आदिरंतो यदायस्य तस्य स मभिधीयते ॥ १७ ॥ ॥ छे ॥ ॥

दिभोवः परं अहंकारादिको ॥ भावं विकुरुते स्रजति यथा र्थिजो नृमुपादाय स्वयं निमित्तभूतो घटं स्रजति तदस एव सन्निति
पूर्वस्यानुयंगः कथं तर्हि सन्निकेत्ये च सत्यमित्यादिश्रुते ॥ श्रुत्या परमकारणस्यात्मनोऽहं आदिरिति ॥ यद्यदायस्यादिरंत
श्च विवक्ष्यते तदा तस्य सन्नित्यभिधीयते ॥ श्रुत्या परमकारणस्यात्मनः सत्यस्य विवक्ष्येत्यर्थः ॥ १७ ॥ ॥ छे ॥ ॥

॥ भा. ए. १४ ॥
॥ १४५ ॥

ननु तथा विप्रकृतिपुरुषकालानामकार्यं भूतानां भिन्नत्वात् कथमद्वितीयता जाह प्रकृतिरिति ॥ अस्य सतः कार्यस्योपादानं प्राप्नोति ॥ प्रसिद्धं यश्च तस्या आधारः अधिष्टातारः पुरुषः यश्च गुणसोभेण भिन्नजकः कालस्तद्वित्तमं ब्रह्मरूपो ह मेव ॥ ननु यथैव प्रकृतेः शक्तित्वात् ॥ पुरुषकालयोरवस्थारूपत्वात् ॥ १४ ॥ एवं तावत्कालत्रयेण व्यभिचारित्वात् ब्रह्मैव सत्यमिति वक्तुं तस्य सृष्टिकारणत्वे

प्रकृतिस्त्वस्योपादानमाधारः पुरुषः परः ॥ सतो भिन्नजकः कालो ब्रह्मतत्त्वितर्यत्वहं ॥ १४ ॥ सर्गः प्रवर्तते तावत्सौर्वीचयेण नित्यज्ञः ॥ महान् गुणविसर्गार्थः स्थितो यावदीक्षणं ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥

नाहैसत्समुत्पत्तौ मध्ये पितृव्यैव सत्समुत्पत्तौ तेनैव विभक्तं सत्वं दर्शयिष्यन् सर्गप्रवाहरूपायाः स्थिते रवे विमाह सर्ग इति ॥ महान् ब्रह्मलोकः सौर्वीचयेण पितृव्युत्पत्तिरूपेण ॥ नित्यज्ञः अविच्छेदेन ॥ किमर्थं प्रवर्तते तदाहा ॥ गुणेषु देहेषु विविधतया सज्यत इति गुणविसर्गो जीवः तदर्थस्तद्गोपप्रयोजनः किमर्थं तं प्रवर्तते ॥ यावत्स्थिते रतः सोऽपि किमवधिः तदाह यावदीक्षणं परमेश्वरस्य तावत् ॥ १५ ॥

॥ रामः ॥
॥ १४५ ॥

प्रलयं निरूपयति ॥ विगटं ब्रह्मं संमया कालात्मना साधमानः व्याप्यमानः लोकानामहरहः ॥ कल्याः सृष्टिप्रलयाविविधाः ॥ कल्पेते यस्मिन् तान्वास्वस्मिन् विकल्पयतीति तथा ॥ सतथा भूतोऽपि पंचतत्त्वाय विशेषाय विभागाय कल्पेते योग्ये भवेति ॥ पंचानां भूतानां मयैकं रूपं सौर्वीचयेण नावापत्तान् इत्यतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ तत्र तस्माद्य एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ॥ आकाशाद्वायुः वायोरग्निः ॥ अग्निरपः ॥ अग्निः पृथिवी ॥ पृथिवी ओषधयः ॥ ओषधीभ्यो ज्ञे ॥ ज्ञेनात्पुरुष इति ॥ अतस्तु क्त सृष्टि कर्मप्रतिक्रियेन प्रलयमाह ॥ अजहति ॥ मर्त्यं शरीरं येनोपचितं तस्मिन् ज्ञेनात्तदवर्षा यामनाह छौ ॥

विगट्यासाधमानो लोक कल्पविकल्पकः ॥ पंचतत्त्वाय विशेषाय कल्पेते भुवनैः सह ॥ १५ ॥ ज्ञे प्रलीयते मर्त्यमन् धाना सुलीयते ॥ धाना भू मौ प्रलीयते ॥ भूमिर्गंधे प्रलीयते ॥ १६ ॥ अयुः प्रलीयते गंध आपश्च स्वगुणे रसे ॥ लीयते ज्योतिरसो ज्योतीरूपे प्रलीयते ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

स्त्रीले सति तत्रैव लीयत इत्यर्थः ॥ अन्धे धाना सुवीजमात्रावशेषं भवतीत्यर्थः ॥ धाना भू मौ उक्तान् प्ररोहंतीत्यर्थः ॥ भूमिर्गंधे संवर्त्तं कादिस्रोपिता संकथेण मुखाग्निना दग्धा च सती भूतस्य स्वरूपं गंधमात्रावशेषा भवति ॥ १६ ॥ अयुर्गंधः शतवर्षे यावत्स्याद्वायुमानो ॥ अयुर्लीयते ॥ रवमेवापश्च ज्योतिरसो ज्योतिरसमात्रावशेषा भवति ॥ ततो रसोऽपि तस्मिन् लीयते ॥ ज्योतिश्च वायुना भिन्नयमानं रूपमात्रं सत् तस्मिन् लीयते ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

॥भा. ए. ३४॥
॥१४६॥

वायुश्च कालमेरितेनां वरेण्यस्तः स्वर्गो मातुः सन् तस्मिन् ॥ अंवरं च भूतादिनाहंकारेण युक्त्यमानं शब्दतन्मात्रे ॥ तदेवंतामसाहंकार
कार्यस्य शब्दार्थे तं लयमुक्त्वा राजसाहंकारकार्यस्याप्याह ॥ इन्द्रियाणि स्वयोनिरिति स्वप्रवर्त्तकदेवतासु ॥ तेषां प्रवृत्तिस्वभावत्वात् प्रवृ
त्तेश्च देवताधीनत्वात् सुलय इति वाच्ये ॥ च ॥ वस्तुतस्तस्वकारेण राजसाहंकारेण बलयोगिमेत ॥ ३३ ॥ योनिरित्युद्देशात् तत्वादेकत्वं
मविवक्षितं ॥ योनयो देवतासु मनसि कुतः ॥ इत्यरे नियंति मनोवंशेनैव भवं स्मदेवा इत्युक्तत्वात् ॥ इन्द्रियलयास्ता एवात्राप्यभि

रूपं वा यौ स च स्पृशेत् लीयते सोऽपि चो वरे ॥ अंवरं शब्दतन्मात्रे इन्द्रियाणि स्वयोनियु ॥ ३३ ॥ योनिर्यैकारिके सौम्यली
यते मनसीश्वरे ॥ शब्दो भूतादिमध्येति भूतादिर्महति प्रभुः ॥ ३४ ॥ सलीयते महान् स्वयुगुणेषु गुणवत्तमः
॥ तेऽव्यक्ते संप्रलीयन्ते काले लीयन्तेऽव्यये ॥ ३५ ॥

॥ प्रायः मनश्च देवताभिः सह वैकारिके अहंकार इत्यर्थः ॥ ताम
साहंकारककार्यवशेषितस्य शब्दस्य लयमाह ॥ शब्दो भूतादिनामसाहंकारे ॥ अथेति तस्मिन् लीयत इत्यर्थः ॥ भूतादिरित्युक्तत्वात्
रां ॥ त्रिविधोऽयं हंकारो महति ॥ जडोऽविहाय ज्ञानक्रियाशक्तिमात्ररूपो भवति कथं भूतः प्रभुः समर्थः सर्वजगन्मोहकत्वा
त् ॥ ३४ ॥ स च महान् स्वकारेण युगुणेषु ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वाद् गुणवत्तमस्तादृशभावे विहाय गुणमात्ररूपो भवति ॥ तेऽव्यक्ते ॥
प्रकृतौ साम्यावस्थां गच्छतीत्यर्थः ॥ तदव्यक्तकाले कालाधीनत्वात् तेनैकीभूतावतिष्ठते ॥ अव्यये उपरत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ॥ छ ॥

॥रामः॥
॥१४६॥

मायामये मायाप्रवर्त्तके ॥ ज्ञानमये वा ॥ अतएव जीवयतीति जीवः तस्मिन् हापुरुषो ॥ अयं भावः विश्वसृष्टर्महापुरुषस्योपक
रणरूपः कालोऽयं न सत्यश्च ॥ अतस्तदात्मना वतिष्ठत इति ॥ तदुक्तं सप्तमे काले चरन्ते स जनीरा आश्रये प्रधान
पुंभ्यां न देवसत्य इति ॥ दशमे च ॥ योऽयं कालस्तस्य ते व्यक्तबंधोऽस्मादुच्यते ॥ ते येन विश्वे ॥ निमेयादिर्वत्सरो तोमही
योस्तत्त्वज्ञानं ह्ये मधामप्रपद्यते ॥ जीव आत्मनि प्रकृते लोकेन प्रतियोग्यभावात् परिकल्पेन सद्देवावतिष्ठते ॥ आ

कालो मायामये जीवे जीव आत्मनि मय्यजे ॥ आत्मा केवल आत्मस्यो विकल्पाया यलक्षणाः ॥ ३६ ॥ एव
मन्वीक्षमाणास्य कथं वै कल्पिको भ्रमः ॥ मनसो हृदि तिष्ठे तस्यो श्रीवाक्यो ह्येतमः ॥ ३७ ॥ एव सौरव्य
विधिः प्रोक्तः संशयग्रंथि मे हनः ॥ प्रतिलोमानुलोमभ्यां परावरहशामय ॥ ३८ ॥ इति श्रीमद्भागव
ते महापुराणे ॥ एकादशस्कंधे भगवद्ब्रह्मसंवादे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ छ ॥ ॥

त्मा तु आत्मस्य एव नान्यवलीयते ॥ यतः केवलौ निरुपाधिः अहं हेतुः ॥ किं कल्पापायां विश्वोऽयं तिलयाभ्यां लक्ष्यते ॥ अधिष्ठानत्वेना
वधित्वेन चैतितथासः ॥ ३६ ॥ अथ कथं न सप्रकृतो योगमाह ॥ एवमिति ॥ मनसः कथं नेह निमित्तो भ्रमः स्यात् ॥ जातो
वाक्यं हृदि तिष्ठेदिति ॥ ३७ ॥ उपसंहरति ॥ एव इति ॥ प्रतिलोमाभ्यां सृष्टि संहारभ्यां परावरहशा सर्वज्ञेनेत्य
र्थः ॥ प्रत्यक्षानुबोधेनैव दर्शितं तत्त्वमात्मनः ॥ सौरव्यप्रख्यातस्तस्मै हरये गुरुये नमः ॥ ३८ ॥ इत्येकादशोऽध्यायः
॥ ३४ ॥

॥सा०ए०२४॥
॥१४७॥

पंचविंशत्यैर्गुणप्रतिपत्तैर्निरूप्यते ॥ चित्रमवसत्तादिगुणवृत्तिरनेकधा ॥ १ ॥ नृत्तानि युक्तविवेकज्ञानवतोपियावत् ॥
यत्प्रविशेयगुणवृत्तिजयोभस्यात् ॥ नतावन्द्द्वयोपरमः अतस्तज्जयोपायकथनाय गुणवृत्तिरूपार्थमाह गु ॥
एणामिति ॥ सहमिश्रीभूयवर्तमानाः समिश्रीनसमिश्रा ॥ असमिश्रास्तेषां विभक्तानां गुणानां मध्ये येन गुणेन यथायादृ
शो भवेत् ॥ तदिहं कथयतो मतानि बोधेत्यर्थः ॥ २ ॥ तत्र सत्त्वनीराहशमइति ॥ ईशाविवेकः तयः स्वधर्मवर्तित्वे ॥ स्मृतिः पृ
र्वयरा नुसंधाने ॥ तुष्टिर्यथा लाभसंतो यः ॥ त्यागो व्ययशीलत्वे ॥ अस्य हावैराग्ये ॥ अद्वा आसिक् ॥ ह्रीः अनुचितैकर्मलिल

श्रीभगवानुवाच ॥ गुणानामसमिश्राणां युक्तान्येनयाथा भवेत् ॥ तन्मोदुक्तवर्धेहमुपधारय शंसतः ॥ १ ॥
शमोदमस्ति तिष्ठे सातयः सत्त्वदया स्मृतिः ॥ तुष्टिस्त्यागोऽस्य हाहा ह्री देयादिस्वनिर्देति ॥ २ ॥ काम ईहाम
हस्तस्मात्संभवा शीर्षिहासुखं ॥ मद्देत्ता होयशः प्रीतिर्हीत्येवीथे बलोद्यमः ॥ ३ ॥ ॥ छे ॥ ॥

जा ॥ दयादानं ॥ दयादानगतिरक्षणेति स्मरणात् ॥ आदिशब्देनार्जवविनयादि ॥ स्वनिर्देतिः आत्मरतिः ॥ १ ॥ रजसो
वृत्तिराह ॥ कामोऽभिलाषः ईहायायार ॥ मद्देदर्थः ॥ तत्त्वात्माने सत्यसंतो यः ॥ स्तमोगर्वः ॥ आशीः धनाद्यभिलाषेण
देवतादिप्रार्थनं भेदबुद्धिः प्रार्थनं ॥ भिदादिसुखविषयभोगः ॥ मद्देत्ताह ॥ मद्देन युद्धाद्यभिनिवेशः यशः प्रीतिः स्त
तिप्रियता ॥ हास्यमुपहासः वीथेप्रभावाविधारः बलेनोद्यमः न्यायेनोद्यमः सात्विकएव ॥ ३ ॥ ॥ छे ॥ ॥

॥रामः॥
॥१४७॥

तमोदतीरह ॥ क्रोधइति क्रोधोऽसहिष्णुतो लोभो यययराऽसुखत ॥ अनन्तअप्राप्तीयमायणं हिंसादोहः ॥ याच्चाप्रार्थनादंभः
धर्मध्वनिर्वकुमः श्रमः कलिः कलहः शोकमोहौ ॥ अनुशोचनेभमश्च ॥ विषादात्तदुःखदेम्येच ॥ निशंतंदा ॥ आशाइहेमेम
विष्यतीसन्धीसा ॥ मीः मये अनुद्यमो जाय ॥ ४ ॥ अनुपूर्वशः क्रमेण एताः श्लोकत्रयोक्ताः वर्णितप्रायाः ॥ अन्याऽप्यस्माद
तिभावः ॥ ५ ॥ विभक्तानां गुणानां वृत्तयो वर्णिताः ॥ मिश्राणामाह सन्निपातइति विभिः ॥ अहंमस्तिचमताबुक्तसर्ववृत्तिस

क्रोधो लोभोऽनन्तं हिंसायाच्चादंभः कुमः कलिः ॥ शोकमोहौ विषादात्तदुःखदेम्येच ॥ निशंतंदा ॥ आशाइहेमेम
सत्त्वराजसश्चेतास्तमसश्चानुपूर्वशः ॥ वृत्तयो वर्णितप्रायाः सन्निपातमथोच्यते ॥ ५ ॥ सन्निपातस्व
हमितिममेत्युद्धवयामतिः ॥ व्यवहारः सन्निपातो मजो मात्रेदियासुभिः ॥ ६ ॥ ॥ छे ॥ ॥

मानाधिकरणदशानां सन्निपातत्वं ॥ अहंशान्तः कामी क्रोधी इत्यादि ॥ तथा ममशान्तिरस्तिकामः क्रोधइत्यादिद्रष्टव्यं ॥ त
त्पूर्वकः सर्वो व्यवहारश्च सन्निपातकार्यमिह ॥ व्यवहारइति अत्र हेतुः मनश्च मात्राणि चंद्रियाणि चासवश्च तैः मन आ
दीनां सात्विकतामसरजसत्वातैर्यवहारः सन्निपातजइति भावः ॥ ६ ॥ ॥ छे ॥ ॥ ॥ छे ॥ ॥

भा.ग. २५
॥१४८॥

असौयुरुयोयदाधर्मोदियुपारिनिष्ठोभवति तदाश्रयः त्रिभुविस्तरुयः सन्निकर्षः सन्निपातकार्यधर्मोदीनां सत्त्वमोरजःकार्यत्वात्विषयतः सन्निपातजलमुक्तं ॥ कलतश्चतथात्वमाह अदारति धनानि सत्त्वमोरजस्तमोमयावहतीति तथा ॥ १४८ ॥ धर्मनिशयामेव सन्निपातं लक्षणं काये धर्मे दयायुं सोनिशभवति तदापुमान्यदागृहाश्रमएवासक्तं स्थितेन ॥ अनुपश्चा

धर्मे चार्थे च कामे च यदासौपरिनिष्ठितः ॥ गुणानां सन्निकर्षोयं अदारति धनावहः ॥ १४९ ॥ महति लक्षणे निश्चायुमान्यहिं ॥ हाश्रमे ॥ स्वधर्मे चानुतिष्ठेत्तगुणानां समितिर्हि सा ॥ १५० ॥ युरुषं सत्त्वसंयुक्तमनुमायाप्रमादिभिः कामादिभीरजोयुक्तं क्रोधाद्यैस्तमसायुक्तं ॥ १५१ ॥ यदाभजति मोक्षं नृणां निरयेक्षः स्वकर्मभिः ॥ तं सत्त्वप्रकृतिविद्यायुरुयं स्थियमेव वा ॥ १५२ ॥ यदा आश्रय आशास्यमां यजेत स्वकर्मभिः ॥ तं रजःप्रकृतिविद्याद्विं सामाशास्यतामसं ॥ १५३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वधर्मे च निस्वैमिति केतिष्ठेत् ॥ साविगुणानां समितिः सन्निपातः ॥ हि यस्मात्काम्यधर्मगृहसक्तिस्वधर्मो रजस्तमः सत्त्वमया इत्यर्थः ॥ तदेवं मिश्रामिश्रगुणहन्ताः प्रदश्येदानीं पुमान्येन यथा न वेदिति यदुक्तं तद्वर्जयति युरुयमिति विभिः ॥ १५४ ॥ हिंसाशत्रुमरणदिकामाशास्योभजेत्तं तामसं विधात् ॥ एतैर्मुं लोरेवं भूतो भवतीति तास्यर्थः ॥ १५५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ १४८ ॥

ननु तवापि गुणवशेन कर्तृत्वाविशेषात्केन विशेषेण त्वं ॥ सेव्यो जीवश्च सेवक इति नियमः ॥ कुतः यतो मां भजते निवारं वारमुच्यते तत्राह सत्त्वमिति ॥ जीवस्येव ॥ न मे कुतः यतश्चित्तजाः जीवोपाधौ चित्ते भिद्यन्त्यते ॥ अतोयैः स एव वध्यते ॥ कीदृशः भूतानां देहस्त्वाणामन्येषां मध्ये च सज्जमानः ॥ अहंत्वनासज्जमानो गुणनियतत्वेन सत्त्वादि कर्तोऽपि नित्यमुक्तः ॥ अतो महाविशेष इति भावः ॥ यदा भूतानामयं चीरता नो यत्कार्यं भूतं चित् ॥ अत्रमयं हि सौम्यमदसादि

सत्त्वं रजस्तम इति गुणा जीवस्यैव मे ॥ चित्तजायैस्तु भूतानां सज्जमानो निबध्यते ॥ १५६ ॥ यदेतरो जयेत्स त्वं भास्वरं विशदं शिवं ॥ तदा सुखेन युज्येत धर्मज्ञानादिभिः पुमान् ॥ १५७ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रुतेः तत्त्वभावः ॥ अतो भूतो यदित्यतीवस्यैवेति ॥ अयत्समानं ॥ १५८ ॥ तदेवं मिश्रामिश्रगुणकार्यो लिप्रद इत्येदानीं मेकैकगुणोद्देककार्यो लिप्रद इति ॥ यदेतरो गुणो जयेत् अभिभवेत् ॥ भास्वरं प्रकाशकं विशदं स्वच्छ शिवं शान्तं ॥ शिवत्वविशदत्वभास्वरत्वानो यथाक्रमं सुखधर्मज्ञानहेतुत्वान्नानैर्युज्येत ॥ आदिशब्दाष्टमदमादिभिश्च ॥ १५९ ॥

॥ भा० ए० १५ ॥ तमः सत्त्वं कर्म भूतो रजः कर्तुं संगं संगहेतुः ॥ भिदा भेदहेतुः ॥ बलं प्रवृत्तिस्वभावं ॥ अतः संगहेतुत्वाद्युदासाश्रया
॥ १४९ ॥ च युज्येत तत्तामः पुमान्भवतीत्यर्थः ॥ भिदाहेतुत्वाद्दुःखेन युज्येत ॥ द्वितीयाह भयं भवतीति श्रुतेः ॥ बलत्वात्कर्मेण च
युज्येत ॥ १४९ ॥ यदा रजः सत्त्वं कर्म भूतं तमः कर्म जयेत् ॥ मूढं विवेकं भ्रंशं कलं यं ॥ आवरणं तत्कं जडं अनुद्ययात्मकं ॥ अतो

यदा जयेत्तमः सत्त्वं रजः संगं भिदा बलं ॥ तदा दुःखेन युज्येत कर्मणा यदा साश्रया ॥ १४९ ॥ यदा जयेद् रजः
सत्त्वं तमो मूढं लये जडं ॥ युज्येत शोकमोहाभ्यां निद्रया हिंसायाः ॥ १५० ॥ यदा चित्तं प्रसीदेत्तं इन्द्रिया
णां च निर्वृतिः ॥ देहे भयं मनो संगं तत्सत्त्वं विद्वि मत्सदम् ॥ १५१ ॥ ॥ छं ॥ ॥ छं ॥ ॥

मूढत्वात् शोकमोहहिंसाभिः लयत्वा निद्रया जडत्वाद्दुःखमाभावेन केवलमाश्रया युज्येतेति द्रष्टव्यं ॥ जन इति यावत् ॥
यात्मकत्वे मेव निद्राशयोर्हेतुः ॥ १५० ॥ किंच यदा चित्तं प्रसीदेत्तत्सत्त्वं न वेत्ति निरुपरति ॥ तत्तदामस्य हेमदुःखलक्षित्या
नंसत्त्वं मुद्रितं विद्वि ॥ १५१ ॥

॥ रामः ॥
॥ १४९ ॥

यदा पुनः क्रियया विकुर्वन्विकारं प्राप्नुवत् ॥ आधीर्भवति ॥ आसमंतादिक्षिसाधीर्यस्य स ॥ चेतसां बुद्धीन्द्रियाणां अनि
वृत्तिः ॥ अनुपरतिः स्वस्वविषयेषु विक्षिप्तत्वे गात्रालिकर्मेन्द्रियाणितेयामस्तास्थ्यविकाराधिक्यं मनोभ्रान्तं च चले रज
उत्कटं निशामय जानीहि ॥ १५० ॥ यदा सीदति ते भवत्चेतसो ग्रहणे विहाकारपरिणामे अक्षमं सच्चित्तं विलीयते ॥ म
नोपि संकल्प्यात्मकं नष्टं लीनं तमोज्ञानं ग्लानि विषादश्च भवति ॥ तत्तद्वान्मम उक्ता उक्ता धारय विद्वि ॥ १५१ ॥ किंच ए

विकुर्वन् क्रियया चाधीरनिवृत्तिश्च चेतसां ॥ गात्रास्वास्थ्यं मनोभ्रान्तं रज एतैर्निशामय ॥ १५० ॥
सीदति चित्तं विलीयेत चेतसो ग्रहणे क्षमं ॥ मनो नष्टं तमो ग्लानिस्तमस्तदुपधारय ॥ १५१ ॥ एधमाने
गुले सत्त्वे हेवानो बलमेधते ॥ असुराणां च रजसितमस्य दुर्वरक्षसां ॥ १५२ ॥ सत्त्वाज्जागरणे विद्या
इजसा स्वप्नमादिशेत् ॥ प्रस्थाप्येत मसाजं तोस्तुरीयं त्रिषु संततं ॥ १५३ ॥ ॥ छं ॥ ॥ छं ॥ ॥

धमान इति ॥ इन्द्रियाण्येव निवृत्तिप्रवृत्तिमोहस्वभावमिहेवासुररक्षां सि ॥ इति ज्ञेयं यदा प्रसंगादधिदैविकानां गुणानामु
त्कर्षकार्येषु कानीति ज्ञेयं ॥ १५० ॥ गुणोत्कर्षतो वस्था भेदं दृष्टीयति सत्त्वादिति प्रसंगान्निर्गुणा वस्था माह ॥ तुरीयं च त्रु
र्थं यदवस्थांतरं नाम त्रिषु जागरणविषु संततमेकं रूपमात्मतत्त्वमेत्यर्थः ॥ १५१ ॥ ॥ छं ॥ ॥ छं ॥ ॥ छं ॥ ॥

॥ भा० ए० १५ ॥
॥ १५० ॥

गुणोक्त्येवारेणतर्कमफलनिष्ठाहोयति॥ उपर्युपरीति॥ ब्राह्मणवेदार्थानुष्ठानाभियुक्ताः॥ ब्राह्मणस्यैवसंस्तुतस्यलोकमभि
व्याख्येयर्थः॥ आमुखास्यावरणमिव्याप्यअंतरचारिणः॥ मनुष्याएवभवन्ति॥ ११॥ देहादुक्तांतिकालीनगुणोक्त्येकलमाह॥ स
लेहदेसतिप्रलीनामृताः॥ रजोलयः॥ रजसिप्रहृष्टेसतिलयोयेकोतेएवंतमोलयाइत्यपिनिर्गुणाइत्यत्रतुल्यशब्दानुपाद
नाजीवतोपिनिर्गुणाश्चेन्नामेवयोतीत्यर्थः॥ १२॥ इदानींगुणोक्त्येकतमेवतत्कलसाधनकर्मत्रैविध्यमाह॥ मदर्थेणमर्त्य

उपर्युपरिगच्छेत्तिसत्त्वेनब्राह्मणजनाः॥ तमसाधोधआमुखाइजसंतरचारिणः॥ ११॥ सत्त्वेप्रलीनाः
स्वयंतिनरलोकरजोलयः॥ तमोलायास्तनिरयंयोनिमामेवनिर्गुणः॥ १२॥ मदर्थेणनिष्कलंवासा।
त्विकंनिजकर्मतत्॥ राजसंफलसंकल्पहिंसाप्रायादितामसं॥ १३॥ कैवल्यंसात्विकंज्ञानंरजोवैकल्पि
कंतुयत्॥ प्राकृतंतामसंज्ञानंमन्निष्ठंनिर्गुणंस्मृतं॥ १४॥ ॥ छे ॥ ॥ छे ॥ ॥

युद्देशेनकृतंनिष्कलंकेवलंदासभावेनैवकृतंयन्निजकर्मनिराहितसात्विकंफलसंकल्प्यतेयस्मिन्तत्हिंसाप्रा
येहिंसोदेवोमकृतंहिंसाबहुलंच॥ आदिशब्दाद्भमास्योदिकृतं॥ १३॥ इदानींसगुणनिर्गुणमेवेनज्ञानांचातुर्विध्य
माह॥ वैकल्यंदेहादितिरिक्ताः॥ तद्विषयोवैकल्पिकंदेहा
दिविषयो॥ यत्तद्वजःराजसं॥ प्राकृतंवालम्कादिज्ञानतुल्यं॥ मन्निष्ठंपरमेश्वरविषयं॥ १४॥ ॥ छे ॥ ॥ छे ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ १५० ॥

वनंविचित्रत्वात्सात्विकोवासः॥ भगवन्निवेतनंतुसाक्षात्तदविर्भावानिर्गुणोत्थानं॥ १५॥ कारकःकर्ताअसंगीअना
सक्तः॥ रागोधः॥ तमिनिवेशवान्स्मृतिविभ्रष्टः॥ अनुसंधानंशून्यः॥ महाश्रयः॥ मदेवशरणः॥ सहिनिरहंकारत्वाच्चि
र्गुणः॥ १६॥ अधर्मेधर्मदितियाश्रया॥ १७॥ पथ्यहितं॥ यूनंशुद्धं॥ अनायस्तेअनायस्तेयासतः॥ प्राप्तेआहार्यंभ

वनंतुसात्विकोवासोयामोराजसः॥ उच्यते॥ तामसंयूतसदनंमन्तिकेतंतुनिर्गुणं॥ १५॥ सात्विक
कः॥ कारकोसंगीरागोधोराजसः॥ स्मृतः॥ तामसः॥ स्मृतिविभ्रष्टोनिर्गुणोमदयाश्रयः॥ १६॥ सात्विका
ध्यात्मिकीश्रद्धाकर्मश्रद्धातुराजसी॥ तामस्यधर्मेयाश्रद्धामसेवायोनिर्गुणा॥ १७॥ पथ्यंयूतम
नायस्तमाहार्यंसात्विकंस्मृतं॥ राजसंवेदियमेष्टंतामसंचार्तिदाशुचि॥ १८॥ सात्विकं
सुखमात्मोत्थंविषयोत्थंनुराजसं॥ तामसंमोहद्वैतोत्थंनिर्गुणंमदयाश्रयं॥ १९॥ ॥ छे ॥ ॥

ह्यनोव्यादिइंदियालंमेष्टं॥ कद्रुमूलवणादि॥ आतिहाशुचिदैव्यकरमशुद्धं॥ चश्रद्धात्मन्निवेदितंनिर्गुणमि
त्यभिप्रेतं॥ १८॥ आत्मोत्थंसुखंमदयाश्रयमित्यपिलेख्यंनुराजसं॥ विषयत्वेनज्ञानवदेवदृष्टव्यं॥ १९॥ ॥ छे ॥ ॥

भा० ए० ३५॥
॥१५१॥

उक्तं संसारहेतुर्न तत्रैव गुणसुखसंहरति द्वाभ्यां ॥ इदं यथ्यथा जातिदेशो वनग्रामादिः फलं सात्विकं सुखमित्यादि ॥ कालः
यदा भजेत मां भक्त्या यदेतत्तैजयेदित्यादिना यो र्थादुक्तः ज्ञानं केवलं सात्विकं ज्ञानमित्यादिकर्ममदर्थेण मित्यादिकारकः सा
त्विकः कारकोऽसंगीत्यादि ॥ अदा सात्विका ध्यात्मिकीत्यादि ॥ अवस्थासत्ता जागरणमित्यादि ॥ आकृतिः उपर्युपरि गच्छतीत्यादि
नोक्ता देवतादिरूपानि सत्त्वे प्रलीनाः स्वयंतीत्यादि नोक्तस्वर्गादि ॥ एवं सर्वोप्ययं भावस्त्वैगुण्यस्त्रिगुणात्मकः ॥ ३५ ॥ न केवलमे

इदं देशफलं का लो ज्ञानं कर्म च कारकः ॥ अदा वस्था कृति निर्निष्ठा वैगुण्यः सर्व एव हि ॥ ३५ ॥ सर्वे गुणमया भा
वाः पुरुषाव्यक्तधिष्ठिताः ॥ हृष्टं श्रुतमनुध्यातं बुद्ध्या वा पुरुषवर्षभ ॥ ३५ ॥ एताः संस्तयः पुंसो गुणकर्म
निबंधनाः ॥ येनेवे निर्जिताः सौम्यगुणजीवेन चित्तजाः ॥ भक्तियोगेन मन्त्रिषो मद्रा वा यप्रपद्यते ॥ ३५ ॥ तस्मा
द्देहमिमं लब्ध्वा ज्ञानविज्ञानसंभवं ॥ गुणसंगे विनिर्धय मां भजंति विचक्षणः ॥ ३५ ॥

रुषाव्यक्तयोधिष्ठिताः ते सर्वे भावा गुणमया एव तत्त्वयैवः दृष्टमिति ॥ ३५ ॥ इदानीं सुक्तं त्रैगुण्यस्य संसारहेतुत्वमनुवदेत्तन्निर्ज
यामोक्षइत्याह एता इति सार्धेन ॥ येन निर्जिताः सपश्चाद्विशिष्टेन भक्ति योगेन मन्त्रिषः सन्मद्रा वा यमोक्षाय प्रतिपद्यते योग्यो
भवति ॥ ३५ ॥ तस्माद्विवेकिना मिदमेव युक्तमित्याह तस्मादिति ॥ ज्ञानविज्ञानयोः संभवो यस्मिन् तस्मिन् नरदेहं ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ १५१ ॥

भजनप्रकारमाह निःसंग इति सार्धेन सत्त्वसंसेवया सात्विका न्येव सेवेत पुमान् सत्त्वविह्वल इति प्रागुक्तं यानैरपेक्ष्येण उपसमात्मके
न सत्त्वेनैव ॥ ३५ ॥ एवं सति मां प्राप्नोतीत्याह संपद्यत इति ॥ जीवं जीवलं कारणे लिङ्गशरीरं ॥ मां प्राप्स्यन् पुनः संसार इत्याह जी

निःसंगो मां भजेद्विद्वानप्रमत्तो जितेंद्रियः ॥ रजस्तमश्चाभिजयेत्सत्त्वसंसेवया मुनिः सत्त्वं चाभिज
येद्युक्तो नैरपेक्ष्येण शोतधीः ॥ ३५ ॥ संपद्यते गुणैर्भुक्तो जीवो जीवं विहाय मां ॥ जीवो जीवनिर्मु
क्तो गुणैश्चाश्रयसंभवैः ॥ मयैव ब्रह्मण्यूलो न बहिर्नोतरश्चरेत् ॥ ३५ ॥ इति श्रीमद्भागवतमहा
पुराणे एकादशस्कंधे भगवदुद्धवसेवादेशे च विंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

॥ ३५ ॥
वदति न बहिः विषयभोगेन नोतरः त
स्मरणेन ॥ गुरुकृता मुरु संसरण व्यथामजित युष्य कथा कथानादिभिः धनुत भक्तिरसेन विवेकिनो न हि युनः सुलभं जनुरी

इति ३५ ॥ इति संसारसंसेवयै च विंशः ३५ ॥

॥ भा. १. १६ ॥
॥ १५२ ॥

यद्विज्ञे योगनिष्ठाया विधातो दुष्टसंगतः साधुसंगेन तन्निष्ठाया यकाष्टेति वर्ण्यते ॥ १ ॥ योगिनो योगविश्रंखाः संगतः संभवेदिति ॥ सर्वथा त
निष्ठस्यार्थमैलगी तं वितन्यते ॥ २ ॥ निःसंगो मो भजे दिद्वान्ममत्तो जितेन्द्रिय इत्युक्तं तत्र विषयोऽनर्थक्यमित्यन् जीवनमुक्तस्यापि त
र्हि संगो दुर्गो रइत्यनर्थः स्यादित्याशङ्कोक्तानुवाहपूकं परिहरति सार्धं द्वाभ्यां ॥ मलुक्षारं मत्स्वरूपं लक्ष्यते येन तमिमं नरदेहं लब्ध्वा मद्भर्मे

श्रीभगवानुवाच ॥ मलुक्षारं भिमं कापं लब्ध्वा मद्भर्म आस्थितः ॥ आनंदं परमात्मानमात्मस्थं समुपैति मां ॥ १ ॥
गुणमय्या जीवयो न्या विमुक्तो ज्ञाननिष्ठया ॥ गुणैर्माया मात्रैषु दृश्यमानेष्ववस्तुतः ॥ २ ॥ ॥ छ ॥ ॥

भक्तिलक्षणे आस्थितः सन् आत्मसंस्थं आत्मन्येव नियतं तेन स्थितं परमानंदरूपमात्मानं मां समुपैति सम्यक् प्राप्नोति ॥ १ ॥ म
चैवं भूतस्य विषयसंगो नास्तीत्याह गुणमयेति ॥ गुणमयी या जीवयोनिः जीवो या धिस्तया विमुक्तः गुणेषु वर्तमानोऽपि तै
र्न युज्यते संगेन प्राप्नोति ॥ अत्र हेतुः अवस्तुभिः न न्ववस्तुभिरप्यप्येयुज्यमाना दृश्यते ॥ तत्राह अवस्तुत्वेन दृश्यमानेषु ॥ २ ॥

॥ रामः ॥
॥ १५२ ॥

तथापि संगवर्जयेदित्याह संगमिति ॥ असतो लक्षणमाह ॥ शिश्नोदरे तर्पयंतीति शिश्नोदरतः यः तेषां कश्चित् कदाचिदपि ॥ आस्ता ताव
दहं नो संगः ॥ किंतु तस्यैकस्याप्यनुषंगः अनुवर्तते ॥ अधमलुगच्छति यो धत्तदत् ॥ ३ ॥ अत्रेति हासमाह ॥ रेलः पुरुरवाः संग्राह्यं चक्रवर्तीह
हस्तवाक्कीर्तिर्यस्यमः उर्वशी विरहात् मथमं सुखं यथा तदकुलं त्रैतां समागम्य गंधर्वदेवतेनाग्निना देवानि द्वायुन रुर्वशी लोके प्राप्य

वर्तमानोऽपि न युमान्युपतेवस्तुभिर्गुणैः ॥ संगेन बुद्ध्या दसतो शिश्नोदरतः यो कश्चित् ॥ तस्यानुगस्तमस्यं
धेयमसंधानुगोधवत् ॥ ३ ॥ रेलः संग्राहो मांगा यामगा यतदहं हस्तवाः ॥ उर्वशी विरहाम्बुस्य निर्विर्णः ॥
शोकसंयमे ॥ ४ ॥ स्वत्मात्मानं व्रजं तीतो न गन्तुं न च न्ययः ॥ विलयन् न्वगाज्जायेद्योरेति चेति विकुवः
॥ ५ ॥ कामानतः सौनुजुषं लुका न्वर्षयामिनी ॥ न वेदयंती नो योती रुर्वशी लुचचेतनः ॥ ६ ॥ ॥

शोकसंयमेशोकाद्यमे सति ततो निर्विणः सन्निभां गायमगायतेति न वमस्कंधानुसारेण दृष्टव्यं ॥ ४ ॥ तस्य प्राक्तनी मोहावस्थामाह स
केति योरेति चेति हये जाये मनासातिष्ठद्योरेव चोसिमिश्राकणवावहेनु ॥ मनौ मंत्रा अनुदिता स एते मयस्करं परतरे च नाह निखे
वं मंत्रैर्विलयन् ॥ ५ ॥ वैकुण्ठे कारणमाह कामानिति ॥ वरुणां यामिनीरात्रीः योती अयं योती आयंती अपामिनीः आकृताचेतनमस्य

॥ सः ॥

भा० १०२६
१५३

तस्य गंधर्व लोके प्राप्तस्य बहुकाल सुर्वशी भोगानंतरं निर्विण्णस्य गाथा माहाद्यादशभिः तत्राष्टभिरनुतापः प्रयच्छते अहो इति
यतो मया इमे अहो रात्ररूपा आयुः खंडान् स्मृताः ॥७॥ तदेवाह नाहमिति अभिनिर्मुक्तः मयि रममाणो अस्ते गतः अभ्युदितो वा
स्तर्य इति ॥ अमुया उर्वश्या वंचितः बत खेदे उत अपि वर्यं युगानामपि गतान्यहानि न वेदेति ॥८॥ येन से मोहेन आत्मा देहः क्रीडामग

रेल उवाच ॥ अहो मे मोहविस्तारः कामकर्मलचेतसः ॥ हे व्याघ्र हीतकंठस्य नायुः खंडा इमे स्मृताः ॥७॥
नाहं वेदाभिनिर्मुक्तः स्वर्यो वाभ्युदितो मुया ॥ मुषितो वर्षदूगारो वताहानि गतान्युत ॥८॥ अहो मे आत्मा
से मोहो येनात्मा योषितो हताः ॥ क्रीडामगश्च कवतः ३ नरदेव शिखामणिः ॥९॥ सपरिषदमात्मानं हि
त्वा त एमिवेश्वरं ॥ योतीं स्त्रियं चान्वगमेन गतं न न वदुहन् ॥१०॥ कुतस्तस्यानुभावः स्यात् ॥
जईशत्वमेव वा ॥ यो न्वगच्छे स्त्रियं योतीं खरवत्साहताडितः ॥११॥

कुपिता या अनुनयार्थं मधीनता युक्तैव सत्यं नलवतहस्तीत्याह सपरिषदं रात्र्यादिसहितं ईश्वरं च कवर्तिनं त एमिव सत्कायांती
मपि अन्वगमे अनुगतोस्मि ॥१०॥ किंच मम प्रणावाधमिमानो हयैवेत्याह कुतः तस्य मेने जोवरं खरो यथापादताडितोपि खरि मनुगच्छति न

रामः ॥
१५३

एवं भूतस्य सर्वसाधनं व्यर्थं मित्याह किमिति ॥ सागेन सन्यासेन ॥ विविक्तेन एकांतसेवया ॥ मौनेन वाङ्मयमेन ॥११॥ अनुतप्तः स
न्यात्मानं हिं दति द्वाभ्यां ॥ स्वार्थं येति ॥ अको विदमज्ञातारो ॥ गोखरवत् गौरिव खर इवेति ॥१३॥ अधरा सर्वसेवा मानस्य आत्मभूमे
नसिजः पुनः पुनरुद्वेगः ॥१४॥ एवमष्टभिर्निर्वहो निरूपितः इहानीतस्य विवेकमाह दशभिः ॥ पुंश्चत्येति अयं भावः ॥ कर्मभिर्देवानि

किं विद्यया किं मयसा किं सागेन श्रुतेन वा ॥ किं विविक्तेन मौनेन स्त्रीभिर्यस्य मनो हतं ॥१२॥ स्वार्थं
स्याको विदं धिः श्रामूर्खं पेडितमानिनं ॥ यो ह मीश्वरतां प्राप्य स्त्रीभिर्गोखरवज्जितः ॥१३॥ सेवतो व
र्षदूगामे उर्वश्या अधरा सर्वं ॥ नात्प्यत्मा भूः कामो वद्विराहुतिभिर्यथा ॥१४॥ पुंश्चत्याय हतं
चित्तं कोऽन्यो मोचयितुं प्रभुः ॥ आत्मारामेश्वरमते भगवंतमधोक्षजं ॥१५॥ बोधितस्यापि देव्या
मेस्तुक्तवाक्येन दुर्मतेः ॥ मनोगतो महा मोहो नायया सजितात्मनः ॥१६॥

तः परमेश्वरमेव भजेयमिति ॥१५॥ परमेश्वरप्रसादं विना देवैरुपदिष्टादपि वेदवाक्यात् मोहो न निवर्तेत इत्याह बोधितस्यापीति ॥ दे
व्या उर्वश्यास्तुक्तवाक्येन यथार्थवचनेन ॥ पुरुरवो मामथा माप्रयतो मात्वा ह का सो अश्वि वास उक्षन् ॥ वै क्षेत्रा नि सख्या नि सं नि साका ह का

॥१६॥

॥ भा. ए. २६ ॥
॥ १५४ ॥

पूर्वेष्टुं श्रुत्वा पठतं चित्तमिहादिना तस्या अयकारो नु स्मृतः इहानीममैवायमपराध इत्याह ॥ किमेतयेति नः अस्माकं कामिनामेतया किमपि कृतं न किंचिदपि यथा रज्जु स्वरूपा विदुषो रज्जु इष्टुः युंसः तस्यां सयैकत्वनया खिद्यतोपि रज्ज्वा किमप्यकृतं किमपि नाप्यकृतं तद्वत् यद्यस्माद्यो ह मेवं भूतः स एवाजिते दियता दयराधीत्यर्थः ॥ १७ ॥ ननु तथापि सैव सौगंध्यमेमादिगुणैः संमोहयतामित्याशंकते यि परिकल्पिता एवेत्याह वतुभिः कायमिति मलीमसः अंतर्मेलिनः सुमनसा कुसुमानामिव गंधसौकुमार्यो हि सौमनस्यैव

किमेतया नोपकृतं रज्ज्वा वा सयैवेतसः ॥ इष्टुः स्वरूपविदुषो यो हं यदजिते दियः ॥ १७ ॥ कायं मलीमसः कायो हौर्मध्याद्यात्मको शुचिः क गुणः सौमनस्याद्यास्वध्यासो विद्यया कृतः ॥ १८ ॥ यित्रोः किं स्विन्नुभार्यायाः स्वामिनो गेः श्वरप्रयोः ॥ किमात्मनः किं सुहृदामिति यो नावसीयते ॥ १९ ॥ ॥ छ ॥ ॥

भनमनोभावो वा ॥ १८ ॥ मम लभयितस्मिन्परिकल्पितमेवेत्याह ॥ यित्रोः किं स्वकायः जनकत्वात् नुवितर्कभार्यायावाभोगप्रदत्तात् अत्रानुप्रयुक्तमप्येतन्मायतुल्यत्वादुक्तं ॥ स्वामिनो वा धधीनत्वात् ॥ अग्नेर्वी अंसे स्थात हाह्नित्वात् श्वरप्रयोर्वी भक्ष्यत्वात् किंच आत्मनः तत्कृतः शुभाशुभभागित्वात् सुहृदो वा उपकारित्वात् एवं योननिश्चीयते ॥ १९ ॥ ॥ छ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ १५४ ॥

तु श्याकमिविदुः भस्मलक्षणनिष्ठा अंतोयस्मिन्काये कलेवरे प्रियत्वेन गृहीते विषयमेवाह अहो इति सुनसंशो भननासिके ॥ २० ॥ अतेऽप्युपरोये एतस्मात्तस्मादृशाः कृमिसमा इत्याह ॥ लगादिसंहतौ तस्मात्तदे हे विष्मत्तादिसंहतौ रमतो कमीणावा ॥ २१ ॥ यद्यप्येवं बीभत्सिता एव स्त्रियः अथापिनोपसज्जेत अवलोकनादिनापि संगं न कुर्यात् अर्थवित्तविवेका अत्र हेतुः विषयेति ॥ २२ ॥ ननु क्वचिन्निर्मलितं

तस्मिन्कलेवरे मध्ये तु यनिषे विषयज्जते अहो सुभद्रं सुनसं सुस्मितं च मुखे स्त्रियाः ॥ २० ॥ तद्गोसरुधिरस्त्रायुमेहो मज्जास्यसंहतौ ॥ विष्मत्तद्रूपे रमतो कमीणां कियदंतरे ॥ २१ ॥ अथापिनोपसज्जेत स्त्रीषु स्त्रैरेषु चार्थवित्तं विषये दियसंयोगान्मनः क्षुब्धतिना न्यदा ॥ २२ ॥ अदृष्टादृष्टताज्ञानभाव उपजायते ॥ असंप्रयुजतः प्राणेष्वाम्यति स्तिमितं मनः ॥ २३ ॥ तस्मात्सं गोनकर्तव्यं स्त्रीषु त्वैरेषु चेद्विषयैः विदुषो चाप्यविश्रब्धयुग्मोः किमुमादृशो ॥ २४ ॥

यनादेरपि मनः क्षोभो दृश्यते सत्यं सोपि पूर्वदर्शनादिकं विना न भवतीत्याह अदृष्टादिति भावात् यदा र्थाज्ञावो मनः क्षोभः ॥ अतः प्राणान् इन्द्रियाणि असंप्रयुजतः नियततः ति स्तिमितं निश्चलं सत् ॥ २३ ॥ इन्द्रियैः कृत्वा अविश्रब्धः अविश्रवसतीयः मादृशो अविवेकिना ॥ २४ ॥

॥ भा० ए० ॥ १६ ॥ कलित माहवाभ्यां एवमिति ॥ नयेषु देवेषु च दीव्यतीति तथा ॥ १५ ॥ उक्तिभिः हितो यदेतैरिति ॥ तीर्थदेवादिशोकादपि ससंगः श्रे-
यानिति दर्शयति ॥ १६ ॥ सतो लक्षणमाह संतदिति ॥ विज्ञो य एण कस्य यथेष्टं हेतुहेतुषु भावः ॥ १७ ॥ न च ते यदप्येवमावेक्षाः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ एवं प्रगायन् पदेव देवः स उर्वशीलोकमथो विहाय ॥ आत्मानमात्मन्यवगम्य मो वै उपा-
रमज्ञानविधत्तमोहः ॥ १५ ॥ सतो दुःसंगमुत्सृज्य सत्सु सज्जेत बुद्धिमान् ॥ संत एतस्य चिदंति मनो व्यासंगमु-
क्तिभिः ॥ १६ ॥ संतो न ये क्षामचित्ताः प्रज्ञाताः समदर्शिनः ॥ निर्ममानिरहंकारनिर्द्वंद्वानि व्यरिगृहाः ॥ १७ ॥
तेषु निसंमहाभागमाहाभागेषु मत्कथाः संभवन्ति हि तान्दृष्ट्वा नृपतां प्रणुदं त्यद्य ॥ १८ ॥ ता ये स्पृण्व-
तिगायेति स्य नु मोदंति चादताः ॥ मयराः श्रद्धाणाश्च भक्तिं विदंति ते मयि ॥ १९ ॥ भक्तिं लब्धवतः ॥
साधो किमन्यद्ब्रूयते ॥ मय्यनेन गुणे ब्रह्मण्यानेन हानु भवात्मनि ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

अपि तु केवलं स संनिधिरेव तारयतीत्याह तेनैति सप्रभिः ॥ १८ ॥ श्रवणादिभिरेव मयराः श्रद्धाणाश्च संतो भक्तिं विदंति ॥ १९ ॥

॥ रामः ॥
॥ १५५ ॥

विभावसु मग्निं सेवमानस्य अयेति नश्यति ॥ तथा कर्मादिजायं आगामि संसारभयं तन्मूलमज्ञानं च नश्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ निमज्जो-
न्मज्जतां उच्चावचायो निर्गच्छतां परमायणं परमाश्रयः ॥ ३२ ॥ किंच यथा च मेव प्राणो जीवने अहमेव यथा शरणं धर्म एव य-
था प्रेत्य परलोके विचिंतयतां स एव अर्वाक्यं सारपातादिभ्यः पुंसः अरण्यं शरणं ॥ ३३ ॥ किंच संतश्च ह्येविसंगुणनिर्मुक्तानां ॥

यथोपश्रयमाणस्य भगवंतं विभावसु ॥ शीते भये तमो येति साधु संसेवतस्तथा ॥ ३१ ॥ निमज्जोन्मज्जतां शोरेभ-
वाभ्यो परमायणं ॥ संतो ब्रह्मविदः शान्तानौर्देहे वासु मज्जतां ॥ ३२ ॥ अज्ज्ञेहि प्राणिनो प्राण आत्मानो शरणं
एतत्तं धर्मो विचिंतयतां प्रेत्य संतो ब्रह्मविदो रणे ॥ ३३ ॥ संतो हि शान्तिं च ह्येव विवहिरकैः समुत्थितः देवता-
बोधवाः संतः संत आत्मा ह मेव च ॥ ३४ ॥ वैतसेनस्ततो ये बभूवुर्ब्रह्मलोकनिःस्थः सुक्तसंगो महीमेतामा-
कारमश्च चारह ॥ ३५ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पद्मपुराण भगवद्गुणसंवादे पुस्तकौ गीतं नाम षट् विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

निर्जर्कः पुनः सम्यगुत्थितो यिन्न हिः तदप्येकमेव च क्षरित्यर्थः ॥ ३४ ॥ अध्यायार्थमुपसंहरति वैतसेन इति सुबुद्धभावे-
नोभावने प्रविष्टस्य वीतासेनास्त्रीभावे प्राप्ताय स्य तस्य स्त्रीभावं प्राप्तस्य पुत्रो वैतसेनः पुस्तक एव मुक्तप्रकारेणोर्वश्यालोकास्थानादव-
लोक्य निःस्थः ततोपि ससंगादविदेतोर्मुक्तसंगः अन्नात्मारामो भस्त्रायथेष्टं च चारेति ॥ ३५ ॥ इत्येकादशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ भा. ए. २० ॥
॥ १५६ ॥

सप्तविंशोक्तियायोगः सद्यश्चित्तप्रसादकः । सर्वकामासिहेतुश्च सांगः प्रोक्तः समासतः ॥ १ ॥ रगाद्याकुलवितानां कुतो संगतिर्भवः इति ह
स्वार्चनेन ननु मनुस्मृत्यानुष्ठेति ॥ २ ॥ क्रियायोगमिति । भावादाय न रूपं यस्मादिति करणाधिष्ठानादिप्रश्नः सर्वकारकाणि निमित्ता
स्यावशिष्टत्वात् ॥ यथेति । कस्मिन् अधिष्ठानादौ केन प्रकारेणेति प्रश्नः येषां कारणः सात्वताभक्तः ॥ अस्य पुनर्विशेषतः प्रश्नस्य क

श्री उद्भव उवाच ॥ क्रियायोगं समाचक्ष्व भवदा राधनं प्रभो ॥ यस्मात्त्वाये यथा निसात्वताः सात्वत
र्षभ ॥ १ ॥ एतद्ददति सुनयो मुहुर्निः श्रेयसे नृणां ॥ नारदो भगवान्म्यास आचार्यो गिरसः सुतः ॥ २ ॥
निः स तं ते मुखं भोजायदाह भगवानजः ॥ पुत्रेभ्यो भृगुमुख्येभ्यो देवैश्च भगवान्भवः ॥ ३ ॥ एतद्दे
सर्ववर्णानामाश्रमाणं च समं तं ॥ श्रेयसामुत्तमं मये स्त्रीशूद्राणां च मानद ॥ ४ ॥ एतत्कमलपत्रा
क्षकर्मबंधविमोचनं ॥ भक्त्या चानुरक्ताय ब्रूहि विश्वेश्वर प्रभो ॥ ५ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ न ह्येतो
नंतपारस्य कर्मकोटस्य चोद्भवः ॥ संक्षिप्तं वर्णयिष्यामि यथा वदनु पूर्वशः ॥ ६ ॥

॥ रणमाह चतुर्भिः ॥ एतत्स
द्वर्चनं निः श्रेयस्क करं वदति ॥ अंगिरसः सुतो रहस्यति ॥ १ ॥ निः स तं तयोपदिष्टमित्यर्थः ॥ देवैर्वावर्त्यै ॥ ३ ॥ सर्ववर्णानां वैवर्णिकानां ॥
विश्वेश्वरायेतेषां श्रीश्वरः ॥ ५ ॥ कर्मकोटस्य पूजाविधानस्य नास्त्येतो प्रथतः पारं चानुष्ठानतो यस्य तस्य ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

चै१

॥ रामः ॥
॥ १५६ ॥

वैदिक एवमंत्रो वैदिकान्येवांगानि च यस्मिन् । पुरुषस्तु काहौ स वैदिकः ॥ एवमंत्रिकोपि मिश्रोष्टाक्षरादिः सखः पूजा ॥ ७ ॥ यदात्रैवर्णि
को यजेत तदा विशेषमाह ॥ यदागर्भोऽसौ कादशाद्वा दशादिकाले स्तुतिगमेन स्वाधिकारप्रवृत्तेन वेदेनोक्तं ॥ द्विजत्वं उपगमनं ॥ ८ ॥ अर्चो

वैदिकस्तं त्रिको मिश्र इति मे विविधो मखः ॥ त्रयाणामीप्सिते नैव विधिना मोसमर्चयेत् ॥ ९ ॥ यदा स्व
निगमेनोक्तं द्विजत्वं प्राप्य पूजयः ॥ यथा यजेत मां भक्त्या श्रद्धया तन्निबोध मे ॥ १० ॥ अर्चो यास्ये डिले
ग्नौ वा स्तुये वा पशुहृदि द्विजे ॥ इत्येता भक्तियुक्तोर्चस्वगुरुं मां मायया ॥ ११ ॥ पूर्वस्नानं प्रकुर्वीत धौतं
तोंगशुद्धये ॥ उभयैरपि च स्नानं मंत्रैर्महत्प्रहरणदिना ॥ १२ ॥ संध्यो वा स्यादिकर्मो लिखेदनेत्रोदितानि
मे ॥ पूजां तैः कल्पयेत्सम्यक् सकल्पः कर्मपावनी ॥ १३ ॥

॥ यो प्रतिमाहौ ॥ १४ ॥ स्नाने विशेषमाह ॥ उभयैर्वैदिकैस्तं
त्रिकैश्च मंत्रैः ॥ १० ॥ किंच संध्यो वा सनादिकर्मो लि ॥ उदितानि साकल्येन विहितानि यस्य यानितैः सह मे पूतो कुर्यात् ॥ न तु ता
नि परित्यजेदित्यर्थः ॥ सम्यक्करणे श्वरविषय एव संकल्यो यस्य तथाभूतः सन् ॥ कर्मपावनी कर्मनिहो रिति ॥ ११ ॥ ॥ ॥

मा० १०१७
१५७

अर्चोभेदानाहसार्धेन शैलीशिला मयी लोहि सुवर्णो हि मयी मदीयौ हि पूजायां मनोमयी प्रकर्षेण तिष्ठत्यस्मिन्निप्रतिष्ठा प्रतिमैव जी
नस्य भगवतो मंदिरं यदा प्रतिष्ठाया कल्पन्यासेन भगवन्मंदिरं भवतीति १२ प्रतिमाभेदेन विशेषमाहसार्धेन उदा सो विसर्जनं अस्थिरा
यामर्चने विकल्पः शालग्रामेन कुर्वीत सैकतायां कुर्वीत अन्यत्र कुर्वीतानवेति अविलेप्यायां मन्त्रयुक्ते रव्यनिरिक्तायां अन्यत्र

शैलीदारु मयी लौही लेप्यालेख्या च सैकती मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधाः स्मृताः चलाचलेति
द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमंदिरं १२ उदासावाहनेन स्तः स्थिराया मुद्वार्चने अस्थिरायां विकल्पः
स्यात्स्थंडिले तु भवेत् द्वयं स्मरणं त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनं १३ इत्यैः प्रतिद्वैर्मद्यागप्र
तिमादिष्वमायिनः भक्तस्य च यथा लब्धे हृदि भावेन चैव हि १४

व १३ इदानीं सकामनिष्कामभेदेन विशेषमाह इत्यैरिति प्रकर्षेण सिद्धैः सुशोभनैः अमायिनो निष्कामस्य भक्तस्य तु
यथा लब्धे यत्र चंदनादि सर्वधानलभ्यते तत्र हृदि भावेन भावनया यदा हृदि चेन्मद्यागः तदा भवेन मनामयैर्द्वैरित्यर्थः १४

रामः
१५७

अधिष्ठानभेदेन प्रधानोपचारमाहसार्धेन स्नानेति तत्तद्विन्यासः यथा स्थानसंगप्रधानदेवतानां तत्तन्मन्त्रैः स्थापनं अभ्यर्हणं उपस्थाना
चोदिसलिलादिभिस्तर्पणदिनायजने १५ सर्ववधारणमाह अद्वयेति १६ एवमधिकारादिव्यवस्थामुक्ते दानीं पूजाप्रकारमाह शुचि
रिति संभृताः सभाराः पूजासाधनानियेन सः प्रागग्रैर्द्वैर्भैः यदा प्रागेव संभृतसंभारः सन्नासीनः नलासीनः सन्यश्चाततत्संभारार्थे वा

स्नानालंकरणं प्रैष्टमर्चोभेदवत् द्वयं स्थंडिले तत्तद्विन्यासो वहावाज्ययुतं हविः स्तर्प्ये च अभ्यर्हणं प्रैष्टं
सलिले सलिलादिभिः १५ अद्वयोपहतं प्रैष्टं भक्तेन ममकार्येण स्तर्प्येभक्तोपहतं नेतोयायकः
त्यते गोधो धूपं सुमनसो ही पो न्नाद्ये च किंपुनः १६ शुचिः संभृतसंभारः प्रागग्रैर्द्वैः कल्पितासनः
आसीनः प्रागुद्वार्चने हर्चो यो लयसंमुखः कृतन्यासः कृतन्यासो मर्चो यो लयसंमुखः १७

रसुनिष्ठेत्यर्थः प्रागुद्वार्चनं दक्षु खोनासीनः अर्चो यो लयस्थिरायां संमुखः अर्चो भिमुख उपविष्ट उपसन्न अथाजंतरं गुर्वी हि
नमस्कारपूर्वकं यथोपदेशोऽस्ति न कृतन्यासः कृतो मूलमंत्रन्यासो यथा तो ममाचो आम्रजेत् निर्माल्याद्यवकथं एतादृशो धयेत् १७

॥ मा० ए० १७
॥ १५८ ॥

कलशं प्रोक्षणीयं प्रोक्षणार्थं दक पात्रं उपसाधयेत् । वंदनयुष्यादिभिः संस्कार्योत् । तदङ्गिः प्रोक्षणीयादिः देवयजनं देव
युजास्थानं ॥ माघार्थं त्रीणि पात्राणि कलशोदकैः पूरितानि ते स्तैर्द्वैः साधयेत् ॥ १५ ॥ तत्र पाद्यादिद्व्याणि ॥ पाद्ये प्रयामाक ह
वीजं विष्णुक्रांतादिरिष्यते ॥ पांथ पुष्यास्तयवकुशाग्रतिलसर्षपाः ॥ हवीं चैति क्रमादूर्ध्वं द्रव्याष्टकमुदीरितं ॥ जानीलवंगकं को
लैर्मैतमाचमनीयकमिति ॥ तानि च त्रीणि पात्राणि यथाक्रमं हृदयादिमंत्रैर्गीययाचसर्वाण्यभिमंत्रयेत् ॥ हैशिकः पूजकः ॥ १९ ॥ तदनं

कलशं प्रोक्षणीयं च यथावदुपधारयेत् । तदङ्गिर्देवयजनं द्रव्याण्यात्मानमेव च ॥ प्रोक्ष्य पात्राणि
त्रीण्यङ्गिस्तैर्द्वैश्च साधयेत् ॥ १५ ॥ पिंडे वायुग्नि संशुद्धे हृत्संस्थो यरो मम अण्वीजीवक
॥ पाद्यार्थं च मनीयार्थं त्रीणि पात्राणि हैशिकः ॥ हराशीर्त्ताय शिखया गायत्र्या च अभिमंत्रयेत्
तु ॥ १९ ॥ ॥ लो० ध्यायेन्नाहं ते सिद्धभावितां ॥ २० ॥ ॥ छे ॥ ॥ छे ॥ ॥ ॥

तरं पिंडे देहे वाद्युग्नि संशुद्धे रतिकोष्ठमतेन वायुना शोषिते ॥ आधारगतेनाग्निना हृत्स्थे पुनर्देहाद्युत्पत्तिं मंडलात् तस्माद्वेनामृत
मये जातेन स्मिन् हृत्संस्थो यरो मम अण्वीजीवक ॥ पाद्यार्थं च मनीयार्थं त्रीणि पात्राणि हैशिकः ॥ हराशीर्त्ताय शिखया गायत्र्या च अभिमंत्रयेत्
कारविदनादाः पंचाङ्गाः तत्र नाहं ते सिद्धे ध्यातां तथा च प्रतिः यो वेदाहोसरः प्रोक्ते वेदांते च प्रतिष्ठितः तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः समहे श्वर इति
॥ २० ॥

॥ रामः ॥
॥ १५८ ॥

तयात्मभूतयास्वेनैव भावेन चिंतितया अमृतमये पिंडे हीनेन प्रभया गृहमिव व्याप्ते सति तस्मिन्नेवाहोमानसैरुपचारैः संपूज्य तन्मयः सज्ज
चोदिद्यावास्तथापनमुद्रया स्थापयित्वा ॥ ११ ॥ कथं प्रपूजयेत्तदाह पाद्येति द्वाभ्यां ॥ धर्मादिभिर्ममासनं तत्रासनमध्ये पद्मं च कल्पयित्वैर्भाभ्यां
वेदं तत्राभ्यामुभयसिद्धये मह्यं पाद्यादीनुपचारान् कल्पयेदित्यन्वयः ॥ उपस्य शोः आचमनं ॥ अर्हणमर्घ्यं ॥ १२ ॥ उभयसिद्धये वेदं तत्रोक्तं भु

॥ ३३ ॥ तयात्मभूतया पिंडे व्याप्ते संपूज्य तन्मयः ॥ आवास्या चोदिषु स्थाप्य न्यस्तांगं मोक्षपूजयेत् ॥ २१ ॥ पाद्योप
स्य शोर्हेणादीनुपचारान् कल्पयेत् ॥ धर्मादिभिश्च नवभिः कल्पयित्वा सनं मम ॥ २२ ॥ यन्मम
दत्तं तत्र कर्णिकाकैश्चैर्ज्वलं ॥ उभाभ्यां वेदं तत्राभ्यामस्वेत् भयसिद्धये ॥ २३ ॥ ॥ छे ॥ ॥

क्तिमुक्तिप्राप्तये ॥ अथमर्थः ॥ धर्मज्ञानवैराग्यैश्च र्थ्याण्यासनयर्थं कस्याग्नेयादिचतुष्कोणेषु पादाः ॥ अर्धमोहीनिपूर्वादिदिक्
गात्राणि सत्वादयः त्रयोमुखाः पट्टिकाः ॥ तत्र पूर्वदिक् मेरुमध्ये च विमलोक र्वणीज्ञानाक्रियायोगाप्रद्वी ससेशानानुग्रहेति नवरा
क्तयः ॥ एवं यथोपदेशं धर्मादिभिः शक्तिभिश्च आसनं कल्पयित्वेति कर्णिकायाः केसरैस्तत्र स्थस्योदिमंडलैश्चोज्ज्वलमित्यर्थः ॥ २३ ॥

॥ भा. १०. ३० ॥ आयुधादि पूजा माह सुदर्शनमिभिः ॥ तत्र न रतांगमित्यं गावरणपूजास्तु चिता ॥ आसने नैव राज्ञा वरणमप्युक्तं ॥ ततः सुदर्शनादि
॥ १५९ ॥ सुसंतापान्नायुधान्यसुदिक्षकौस्तुभमाकाश्रीवसानुरसि ॥ १४ ॥ नंदादीन्यार्थदानसुदिक्षकं गुरुं च पुरतः ॥ १५ ॥ हुं गोपीनिको
लेषु गुरुन्वामतः ॥ सुराभिः शालोकपालान्मूर्तिदिक्षक एवमेतावदेवस्याभिमुखान्मोक्षणादिभिर्घोहिभिः पूजयेदित्यर्थः ॥ १६ ॥ सा

सुदर्शनं पांचजन्यं गदासीधुधनुर्हस्तान् सुसंतापान् कौस्तुभं मालां श्रीवत्सं चानुपूजयेत् ॥ १४ ॥ नंदे सु
नंदे गुरुं प्रचंडं चंडमेव च ॥ महाबलं बलं वैवकुमुकुमुदेक्षणं ॥ १५ ॥ हुं गोविनायकं व्यासे विष्ट
वसेनं गुरुं ॥ सुरान् ॥ खेखे स्थाने त्वभिमुखान् पूजयेत् मोक्षणादिभिः ॥ १६ ॥ चंदनोशीरर्घ्यं कौरेकुंकुमाग
रुधासितैः ॥ सलिलैः स्नाययेन्मंत्रैर्नित्यं दाविभवे सति ॥ १७ ॥ स्वर्णधर्मानुवाके नमो महापुरुष वि
द्यया ॥ यौरुयेणापि स्तुतैः न सा मनी राजनादिभिः ॥ १८ ॥ ॥ श्रीराधावलभाय नमः ॥ १९ ॥

घाहीनुपचारान्कल्पयेदित्युक्तं तानेव गुणविधिभिः प्रयोजयति चंदने निषिद्धिः ॥ १७ ॥ मंत्रानां स्वर्णधर्मानुवाकः ॥ सुवर्णधर्मय
रिवेदवेनमित्यादि ॥ महापुरुषविद्याजितं ते बुद्धरीकाक्षे नमस्ते ॥ विष्णुभावना ॥ सुब्रह्मण्य नमस्ते स्तु महापुरुषपूर्वे जैति ॥ यौरुये ॥
स्तुतं सहस्रशार्थं सादिनीसामानि ॥ इन्द्रं नरो मथिता हवंत इत्यस्या म विगीता नि ॥ आदिशब्दे नरो हि लादी नि ॥ १८ ॥ ॥ छ ॥

॥ रामः ॥
॥ १५९ ॥

वस्त्राद्युपचारेषु लंकारलक्षणविधित्वेति ॥ पत्राणिकपोलवक्ष्यलादिषु लिखिताः पत्रभंगेषु मङ्गलश्लोके मयथा भवति तथाय
थोचितमलं कुर्वतेत्युक्तार्थः ॥ २० ॥ सर्वसाधारणं श्रद्धालुलक्षणं गुणविधित्वे ॥ याद्यमिति ॥ २१ ॥ नैवेद्यं वैभवलक्षणं गुणं गुणविधित्वे ॥ गुड
पायसेति ॥ वाक्कल्पः नैलपकविशेषः ॥ अक्षयः अक्षयानां मंडकानां संहारः ॥ स्याः व्यंजनानि सति विभवदतिशेषः ॥ २२ ॥ कालभेदे न गुणवि

वस्त्रोपवीताभरणपत्रस्वगंधलेपनैः ॥ अलं कुर्वत स प्रेममङ्गलौ मोक्षोचितं ॥ २० ॥ याद्यमा
चमनीयं च गंधं सुमनसोक्षतान् ॥ धूपदीपोपहार्योणिदधाने श्रद्धया च कः ॥ २१ ॥ गुडपायससं
पिशुक्तुल्यापूपमोदकान् ॥ संयावदधिसूपांश्च नैवेद्यं सति कल्पयेत् ॥ २२ ॥ अभ्यंगो नर्दनादर्श
हंत धावाभियेचनं ॥ अन्नाद्यंगीतन्यामिषवर्णिष्युतान्दहं ॥ २३ ॥ विधिनाविहितं कुंडे मेखलाग
तैवेदिभिः ॥ अग्निमाधाय परितः समूहे स्थापितो दितं ॥ २४ ॥

॥ ११ धते अभ्यंगेति ॥ अभियेचनं यथा मतादिसंय
नं अन्नाद्येति ॥ अन्नं भोज्यं ॥ अक्षयं पर्वल्येकादश्यादौ ॥ अन्वहं प्रत्यहं वा विभवे सतीति ॥ २१ ॥ फलस्य स्वार्थिनो ग्नावपि पूजा
प्रकारमाह ॥ विधिना खगल्लोक्तप्रकारेण ॥ मेखलादिभिरुपलक्षिते विहिते निर्मिते ॥ तदुक्तं ॥ विलासे आयतस्तिष्ठे मेखलाश्चतुरं
गुलाः हस्तमात्राभवे हर्तः खयोलिवेदिकान्तेत्यादि ॥ उदितं प्रज्वलितमग्निपरितः समूहे तत्कवमे लयेत् ॥ २३ ॥ ॥ छ ॥

॥ भा० ए० ३० ॥
॥ १६० ॥

दभैः परिस्तीर्य परितः प्रोक्षयेत् ॥ अन्वाधायान्वाधानसंज्ञकं व्याहृतिभिः समित्येक्ष्यैवाहिरूपं कर्मकं त्वा ॥ अग्रेरुत्तरतोऽव्याणिहो
मोययोगीन्यासाद्यनिधाय प्रोक्ष्य प्रोक्षणीयात्रोदकेन प्रोक्ष्यान्मौभावेत ॥ ३४ ॥ शोखादिभिरुत्तुसंतः शोभमानाश्चत्वारो भुजायस्य
तं ॥ ३५ ॥ स्फुरंति किरीटगदीनि ययस्य तं ॥ हविषा धत्तेन अभिधत्ता निसंसिक्तानिराकृति शुक्लसमिधा प्रास्य प्रक्षिप्य ॥ आद्या रौतसं

परिस्तीर्योपयुक्ष्येदन्वाधाय यथाविधि ॥ प्रोक्ष्य साद्यद्व्याणि प्रोक्ष्यान्मौभावेत ॥ ३४ ॥ तत्तजो
बूनदप्रख्यं शोखचक्रगदां बुजैः ॥ असच्चतुर्भुजैः शोतं यय किंजल्कवाससं ॥ ३५ ॥ स्फुरंति किरी
टकाटककटिस्तुवरांगदे ॥ श्रीवत्सवक्षसंभ्राजतौस्तुभंवनमालिनं ॥ ३६ ॥ ध्यायन्नभ्यर्च्य हारु
णिहविषाभिधत्तानि च ॥ प्रास्याज्यभागवाद्या रौदत्वाचाज्यसुतंहविः ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

क्षिकौ यागौ एवमाज्यभागौ च दत्वा तदर्थं आहूतीर्हृत्वेत्यर्थः तत्राद्यारोपजायतये स्वाहा इंशय स्वाहे तिवोत्तरदक्षिणपरिधिसंधि
सारभ्याग्निमध्यासपरिधेतं च तक्षीरणस्तु ॥ ३८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ १६० ॥

मलमंत्रेण साक्षरेण ॥ तथा षोडशोक्तो यस्मिन् तेन पुरुषस्तत्तेन च ॥ अवदानतः प्रत्यक्षमाह निग्रहनेत्यर्थः पुरुषस्तत्तेन राधनयक्षे स एव मल
मंत्रः ॥ तेनैव प्रत्यक्षमवदानतो होम इति मंत्रैः स्वाहा तैर्नाम मंत्रैः येषां न्यायं पूजाकर्मैव ॥ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्येवं स्विष्टकृतं च इत्ता
॥ ३८ ॥ ततो वह्निस्त्यं भगवंतमभ्यर्च्य जय नमस्त्यपाषाढेभ्यो न दद्विभ्योऽक्षिस्तु बलिं हरेत् ॥ ततः पूजास्थानमागत्य देवस्याग्रे सुमुपविश्य

नुह्या मलमंत्रेण षोडशोक्तो वदानतः ॥ धर्मो हि भ्यो यथा न्यायं मंत्रैः स्विष्टकृतं बुधः ॥ ३८ ॥ अभ्यर्च्यो
य नमस्त्यपाषाढेभ्यो बलिं हरेत् ॥ मलमंत्रं जपेद्ब्रह्मस्मरन्नारायणात्मकं ॥ ३९ ॥ दत्वा च मनसु
छेयं विश्वक्सेनायकस्य येत् ॥ मुखवासं सुरभिमतं बूलाद्यमथार्हयेत् ॥ ४० ॥ उपगायन् गृह्णा
न्नत्यन्कमीप्यभिनयन्मम ॥ मत्प्रियां प्रावयं चण्वन्मुहूर्तं क्षणिको भवेत् ॥ ४१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

याशक्तिस्तलमंत्रं जपेत् ॥ ३९ ॥ ततश्च मयत्र भगवतो भोजनसमाप्तिं ध्यात्वा ॥ आचमनं दत्वा ॥ छेयं विश्वक्सेनायकस्य यित्वा तदनु
ज्ञाययश्चास्वयं भुंजीत ॥ ततः सुभिमत्सुगंधवत्तंबूलाद्यं मुखवासं दत्वा ॥ पुनरपि अर्हयेत् पुष्पांजलिना पूजयेत् ॥ ४० ॥
अभिनयस्वस्मिन्नाविष्णुर्वन्क्षणिकः ॥ यैरग्रे परित्यज्य लब्ध्वा वसरो भवेत् ॥ ४१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भा. रा. २७
॥१६१॥

स्तवस्तोत्राणां नेदं दर्शयति ॥ यौरा लैः प्राकृतैरभि ॥ ४३ ॥ कथं प्रणमयेदित्यपेक्षायामाह शिर इति ॥ बाहुभ्यां दक्षिणे त्तराभ्यां परस्य रं मम दक्षिणे त्तौ पादौ गृहीत्वा ॥ यद्वा यत्ततः परस्य रे निबद्धाभ्यां कृता पगधस्वप्रयत्नमिस्यादिति विज्ञास्या च प्रणमने ॥ ४३ ॥ ततः शोभाग्रहणपूर्वकं वैकल्पिकोदासतप्रकारमाह ॥ इति ॥ अनयैव प्रार्थनया शोभानिमोत्सवमया दत्ता ध्यात्वा शिरस्याधाय धृत्वा ॥ यद्वा सये तर्हि प्रतिमायां

स्तवैरुच्चावचैः स्तोत्रैः यौरा लैः प्राकृतैरभि ॥ स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निनिवर्तते तदं उवत् ॥ ४१ ॥ शिरो मत्स्यादयोः कृत्वा बाहुभ्यां च परस्य रं ॥ प्रयत्नैः पाहि मामीश भीतं मत्सु ग्रहाणां वात् ॥ ४३ ॥ इति शोभामया दत्ता शिरस्याधाय सादरं ॥ उदासये च्छेदुदास्यं ज्योतिर्ज्योतिषित सुनः ॥ ४४ ॥ अर्चो दिभु यदा यत्र श्रद्धा मां तत्र चार्चयेत् ॥ सर्वभूतेषां तमनि च सर्वात्मा ह मवस्थितः ॥ ४५ ॥ एवं क्रिया योग यथैः शुमान्वैदिकतां विकैः अर्चन्नुभयतः सिद्धिं मनोर्विदसभीप्सितो ॥ ५६ ॥ ॥ श्री राधावलभाय नमः ॥ ॥ ॥ ॥

यस्य स्तुत्योतिस्तु नरपि हसस्य ज्योतिष्ये वोदास्यं उदासनीयं ॥ ४४ ॥ एतेष्वधियानेषु किं मुख्यमित्यपेक्षायामाह ॥ अर्चो दिक्षिति ॥ यदा यत्र श्रद्धा तदा तत्र न त्वधियानेषु मुख्यं लेकुतः यतः सर्वभूतेष्विति ॥ ४५ ॥ उभयतः इहा मुत्र च ॥ ४६ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥१६१॥

समर्थं प्रसाह मदर्थो निमिषिभिः ॥ पुष्पोद्याना निचकार येत ॥ पूजायात्रोत्सवाश्रितान् पूजाप्रसहं ॥ यात्राविशिष्टे पर्वणि बहुजनसमागमः ॥ उत्सवः वसंतादि महोत्सवः तदाश्रितो नैत्रादीन् दत्ता ॥ ४७ ॥ पूजायात्रोत्सवाश्रितानि तस्य विवरणं ॥ पूजादीनामिति प्रवाहार्थं संतता मुहसर्थं मत्सार्ष्टितां

मदर्थो सं प्रतिष्ठाय मेदिरं कारयेत् ददं ॥ पुष्पोद्यानानि रम्याणि पूजायात्रोत्सवाश्रितान् ॥ ४७ ॥ पूजादीनां प्रवाहार्थं महापर्वस्थान्वहं ॥ क्षेत्राण्यण्युरग्रामान् दत्ता मत्सार्ष्टिता मियात् ॥ ४८ ॥ प्रतिष्ठया सार्वभौमसंयना मुवनत्रये ॥ पूजादिना त्रसलोकं त्रिभिर्मत्साम्यता मियात् ॥ ४९ ॥ मामेव नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेन विदति ॥ भक्तियोगे सलभत एवं यः पूजयेत्तमाम् ॥ ५० ॥ यः स्वदत्ता पदैर्दत्ता हरेत सुरविप्रयोः ॥ इति सजायते विद्भुवर्षाणामयुतायुतं ॥ ५१ ॥

स्तुतसमस्तानां फलमाह प्रतिष्ठयेति ॥ मत्साम्यतां मया साम्यमित्यर्थः ॥ ४८ ॥ सकामं प्रयुक्तं अहं तु कर्मकं प्रसाह मामेवेति ॥ विद्भुजं हं तु कर्मकं योग एव कथं भवति तत्राह ॥ भक्ति योगमिति ॥ ५० ॥ हा तुः फलमुक्तं अयं हं नौरं निदित्य इति ॥ विद्भुक् विद्या भोजी रुमिः ॥ ५१ ॥

॥ ॥ सत्समानैः स्वयं ॥ ४८ ॥ प्रतिष्ठादीनां च

॥ भा० ए० ५५ ॥ अन्यस्मात्तु स्याद्विचित्रात्त्रिविधा आध्यात्माहिरूपाभातिः प्रतीतिः ॥ ७ ॥ अनुकथं निर्मलं प्रतीयते तत्राह इह मिति ज्ञानं
॥ १६३ ॥ विज्ञानयोर्नैषुप्येति शेषः ॥ सूर्यवत्समो भूत्वा ॥ ८ ॥ एतन्निष्ठा प्राप्सु या यमाह प्रत्यक्षेणेति यदा च तव तदैतत्तदसद्विज्ञानात्
निःसंगो विचरेत् ॥ आद्यतवत्वे प्रमाणानि ॥ प्रत्यक्षेण घटाद्यनुमानेन ताव यवत्वेन दृश्ये च शिवादि ॥ निगमेनाप्रत्यक्षमाकाशादि

तस्मान्न ह्यात्मनो न्यस्मादन्यो भावो निरूपितः ॥ निरूपिते यंत्रिविधानि र्मुक्ता भातिरात्मनि ॥ ७ ॥ इह गुरुण
मये विष्णुं त्रिविधं मायया कृतं ॥ एतद्विद्वान्मद्वदितं ज्ञानविज्ञाननैषु ॥ न निंदति न च स्तौति लोके च
रति सूर्यवत् ॥ ८ ॥ प्रत्यक्षेणानुमानेन निगमेनात्मसंविदा आद्यतवत्तदसज्जात्मानिःसंगो विचरेद्दिह ॥ श्री
उद्भवः ॥ नैवात्मनो न देहस्य संसृतिर्दृष्टव्ययोः ॥ अनात्मसदृशोरीशकस्य स्यादुपलभ्यते ॥ १० ॥ छ

आत्मसंविदात्तादुभवेने सर्वे दृश्यमाद्यंतवत् ॥ असच्चेति ज्ञातेति ॥ ९ ॥ अनुयद्यात्मसंविदा सर्वे दृश्यमानमसद्विद्युच्यते तत्स्वीत्या
स्वप्रकाशो देहादि द्वैतं च उच्यते ॥ तथा च संसारप्रतिभासो न घटेनेति चोदयति नैवेति ॥ अनात्मसदृशो रीशजडयोः
अत्र हेतुः दृष्टव्ययोर्मोक्षत्वं द्वयोरप्यितत्राह ॥ उपलभ्यत इति ॥ १० ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

॥ रामः ॥

॥ १६३ ॥

एतत्तत्तं पंचयति आत्मेति ॥ अव्ययत्वादि पंचविशेष लोनी शादिरागादिषु पञ्चाज्ञानपरिच्छेदानामसंभवं दर्शयति ॥ हेतुहेतुमत्त्वं
तु यथेष्टं ॥ अचित्तजडः अयं भावः ॥ यथैवाग्निदाह लोभे देनाद्युपलंभे विदारुप्रकाशमेवा ॥ अग्निश्च प्रकाशकः ॥ तथा हे
हात्मनोरपीति ॥ न संसृतिस्तयोरभ्यतरस्यापि घटत इति ॥ ११ ॥ स संसृताप्युभयोरेवमविवेक एव संसारालंवनमित्याह पंचभिः

आत्माः व्ययोः गुरुणः शुद्धः स्वयं ज्योतिरनाहतः ॥ अग्निवद्दाहवद्विदेहः कस्येह संसृतिः ॥ ११ ॥ श्रीभग
वानुवाच ॥ यावद्देहं द्रियप्राप्तौ रात्मनः सन्निकर्षणं ॥ संसारः फलकोस्तावदप्यर्थोऽप्यविवेकिनः ॥ १२ ॥ अ
र्थे स्वविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ॥ ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽर्थो गमो यथा ॥ १३ ॥ ॥ छ ॥ ॥

यावद्विद्वत् सन्निकर्षणं संबन्धः न न्यसंगस्य कुतः संबन्धः तत्राह ॥ अविवेकिनः अज्ञानहत इत्यर्थः ॥ ननु स्वप्रकाशस्य कथमज्ञाना
तः संसारस्तत्राह ॥ अयार्थोपि मिथ्या भूतोपि केवलं फलवान् फलं स्फूर्तिर्न तु तत्त्वतो स्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ न न्यसतो देहादेः कुतः संसा
रस्फूर्तिर्हेतुत्वमपि तत्राह ॥ अर्थेहीति ॥ अस्यात्मनः ॥ १३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

॥ ना० १०४ ॥
॥ १६४ ॥

ननु कथं विज्ञानतो विषयस्य निर्जिवन्मुक्तस्यापि दुर्कोरेत्यनिर्मोक्षप्रसंगः स्यात् तत्राह यथा हीति ॥ प्रसायः स्वप्नः बहून् यो
निर्भर्ति सृष्ट्यातीति तथा ॥ १६॥ अहंकारलक्षणो देहादिसन्निकर्ष एव संसारालंबनित्यन्यत्रैकभ्यो दर्शयति शो
केति ॥ सुषुप्ताहौ तेषां मददर्शनात् ॥ अहं सुप्तीति वचनं सुखीति प्रतीत्यभावाच्च दृश्यत्वाच्च स्वसुखादीनां कृशत्वादिवत्
दृष्टधर्मत्वानुपपत्तेरिति भावः ॥ १५ ॥ ननु यद्यहंकारस्य संसारस्तर्हि मुक्तौ रक्षितस्यैवेति ॥ मुक्तावहंकारवज्जोयः प्रसज्येत

यथा स्वप्रतिबुद्धस्य प्रसायो बहून् नर्थ भवत् ॥ स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते ॥ १६ ॥ शोकह
र्षभयक्रोधलोभमोहस्य हादयः ॥ अहंकारस्य दृश्येते जन्ममृत्युश्च नात्मनः ॥ १५ ॥ हे हेन्द्रियमा
राम नो भिमानो जीवोऽतरात्मा गुणकर्ममूर्तिः ॥ स्वप्नमहानित्यरुधेव गीतः संसारआधावतिकालतंत्रः

तत्राह देहेति ॥ देहादिद्याभिमानो यस्य सः ॥ आत्मैव ते वा संतर्हि तो जीवः ॥ अतरावगुणकर्मधी मूर्तिर्यस्य सः एवंच स्वप्नो
याधिर्बह्वधेवस्त्वादिसादैर्गितः संसारे परमेश्वराधीनः सर्वत आधावति ॥ अतो नायं होम इति भावः ॥ १६ ॥ ॥ छ ॥

॥ रामः ॥
॥ १६४ ॥

तदेवमहंकारकृतं बंधमुपपाद्येहानी ज्ञानेन तन्निवृत्तौ मुक्तिरित्याह अमलमिति ॥ वस्तुतो मूलशून्यं ॥ अज्ञानस्तद्विधेरु
पैरुपितं प्रकाशितं रेंद्रजालिकतुल्यमिति व ॥ किंतु तत्राह मन इति ॥ मन आदीनां द्वेदः यदा मन आदिषु क्रियत इति कर्म अ
हंकारं ॥ गुरुपासनया निशितेन ज्ञानखट्वेन छिन्ना ॥ १७ ॥ तदेव ज्ञानं स्वरूपसाधनफलैर्निरूपयति ॥ ज्ञानमिति ॥ विवेको
ज्ञानं ॥ साधनान्याह ॥ निगमो वेदः ॥ तपस्वधर्मः ॥ प्रत्यक्षं स्वानुभवः ॥ एतेत्यमुपदेशः ॥ अनुमानंतर्कः ॥ फलमाह ॥ आ

अमलमेतद्गुरुत्वरूपरूपयितं मनो बचः प्राणशरीरकर्म ॥ ज्ञानासिनो यासनया निशितेन छिन्ना मुनि
गोविचरत्यतः ॥ १७ ॥ ज्ञानं विवेको निगमस्तपश्च प्रत्यक्षं मैतित्यमथानुमानं ॥ आद्यतयोरस्य
देवकेलैव कालश्च हेतुश्च तदेव मध्ये ॥ १८ ॥

॥ १८ ॥ यतोर्यदस्य जगतः मध्येऽपि तदेव केवलं ॥ न तु जगदिति
किंतु कालः कलयति प्रकाशयति यः तथा हेतुः कारणं यत्तदेव ॥ एतदुक्तं भवति ॥ यदस्य विश्वस्य कारणं प्रकाश
कंच त्रैलोक्यं तदात्मकमेवेतत् ॥ न ततः यथ गिते वंनिश्चयकलौ निगमादिसाधनैर्ज्ञायते यो विवेकस्तत् ॥ ज्ञानमिति ॥ १८ ॥ छे

॥भा-ए-२८॥
॥१६०॥

तत्र नाना भेद व्यवहार लेखनस्यापि विश्वस्य कारणमात्रात्मकत्वं सदृशं तमाह यथेति ॥ स्वकृतं सुष्ठु कुंडलादिरूपे
ण विरचितं यद्विरण्यं कीदृशं ॥ यद्विरण्यं सुष्ठु कुंडलादेरुत्पत्तेः पुरस्तात्तात्त्रयश्चाद्यदस्तिके ककुंडलमिया
दि नाना व्यवहारैश्चैव चारं प्राप्य प्रमाणमपि तदेव यथा तद्वदस्य विश्वस्य कारणभूतो ह मेव नाना व्यवहार संवत्
नतुः मतः यथैव विश्वमिति ॥ १९ ॥ तदेव कार्यस्य कारणमात्रात्मकता मुक्ता प्रकाशस्य प्रकाशकात्मतामाह ॥ विज्ञा
नमिति ॥ त्रयवस्थयकारस्य यथा यथा दृष्टं होतु रोधेन ॥ जाग्रदादि अवस्थयद्विज्ञानं मनः तदेव स्थायकारणभूतं च

यथा हिरण्यं स्वकृतं पुरस्तात्तथा च सर्वस्य हिरण्यस्य ॥ तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणे नाना य
देशैरहमस्य तद्वत् ॥ १९ ॥ विज्ञानमेतत्त्रयवस्थमंगुणत्रयकारणकार्यकर्तृ ॥ समन्वयेन
व्यतिरेकतश्च येनैव तु र्येण तदेव सत्यम् ॥ २० ॥ ॥ छे ॥ ॥ छे ॥ ॥

यद्गुणत्रयं यच्च कारणकार्यकर्तृ कारणमध्यात्मं कार्यमधिभूतं कर्तृ अधिदैवं ॥ एवं गुणत्रयकार्यभूतं त्रिविधं जगत् ॥ एतद्देव
तुर्येण सामान्यज्ञानमात्रेण समन्वयेन भवति ॥ येनानुगतं प्रकाशत इत्यर्थः ॥ तमेव भांतमनुभाति सर्वतस्य भासा सर्वमिदं विभाती
ति ॥ यथा वह्निश्चक्षुरुतश्चोत्रस्य श्रोत्रं मनसो येन मनो विदुरित्यादि श्रुतेः ननु विशेषविज्ञानव्यतिरेकेणानुत्तुर्येणामोयलभा
महेतत्तत्राह ॥ व्यतिरेकतश्च समाध्याहौ यदस्ति तदेव सत्यमिति ॥ २० ॥ ॥ छे ॥ ॥ छे ॥ ॥

॥रामः॥
॥१६५॥

एवं कालत्रयेष्वभिचारिणः सत्यत्वमुक्तं यभिचारिणस्त्वसतामाह ॥ नयदित्यद्वैतं कार्यं पुरस्तादुत्पत्तेर्न भवति ॥ यच्च
पश्चान्नाशमधेयतय यद्वास्ति ॥ किंतु यपदेशमात्रं नाममात्रं ॥ कुतः यतः यद्यप्यरेण अन्येन भूतं ज्ञातं प्रसिद्धं प्रकाशितं च
त नदेव कारणप्रकाशकं तावन्मात्रं स्यान्न यथ गिति मेमनी बाबु दिः वाचारं भणं विकारो नामधेयं मृत्तिके लेव सत्ये ॥ स
र्वस्वत्विदं व्रत्तेत्यादि श्रुतेः कारणप्रकाशकव्यतिरेकेण च कार्यस्य प्रकाशस्य चानुपलभादिति भावः ॥ २१ ॥ एवं सामान्य
तः कार्यप्रकाशयोः कारणप्रकाशकाभ्यामभेदं युक्ताद्यमस्तु ते तदु नयविवेकपूर्वकं प्रयोज्यं त्रसामेदमाह ॥ अवि

मय पुरस्तादतय न्ययश्चामधेयतय यपदेशमात्रं ॥ भूतं प्रसिद्धं च परेण यद्यनदेव तस्यादि
ति मेमनीया ॥ २१ ॥ अविद्यमानो यवभासते यो वै कारिको राजससर्ग एषः ॥ त्रसस्वयं ज्योतिरतो विभा
ति त्रसैर्द्वितीयार्थोत्पत्तिकारि चित्रं ॥ २२ ॥ ॥ द्यमान इति ॥ यो वै कारिको विकारसमूहः स एष प्रागविद्यमानो रासः सर्गो

रजो हारिण त्रसकार्यभूत इत्यर्थः ॥ अवभासते चित्रं त्रसप्रकाशयश्चेत्यर्थः ॥ त्रसस्तु स्वयं स्वतः सिद्धं ॥ नतु कार्यमित्यर्थः ॥
ज्योतिश्च प्रकाशकमित्यर्थः ॥ अतः कारणं हि द्वितीयार्थं अर्थोत्पत्त्याणि च आत्मानं च देवानामप्युपलक्षणं
विकारादि यंच भूतानि एवं चित्रं त्रसैव भातीति ॥ २२ ॥ ॥ छे ॥ ॥ छे ॥ ॥

॥ भा. ए. २८ ॥
॥ १६६ ॥

उपसंहरति एवमिति ॥ एवं निगमतयाः प्रत्यक्षौ तित्यानुमानैः स्फुटं यथा भवति तथा ब्रह्मविवेकहेतुभिः ॥ तथा परस्पर
रहेहादेरपवादेन आत्मत्वनिरासनेन च कीदृशेन ॥ विशारदेन नियुलेन गुरुणानि निभूतेनेति वा ॥ आत्मविषयं
संदेहं छित्वा स्वानंदतुष्टः सन्नखिलेभ्यः कामुकिभ्य इन्द्रियादिभ्यः उपारमेतनिः संगो भवेत् ॥ २३ ॥ यथापवादे प्रयच्छ
यति ॥ वपुरात्मान भवति पार्थिवत्वात् घटवत् ॥ तथा इन्द्रियाणि तदधिष्ठातारो देवाः असुमनः प्राणः धिय एणवु

एवं स्फुटं ब्रह्मविवेकहेतुभिः यथापवादेन विशारदेन ॥ छित्वात्मसंदेहमुपारमेतस्वानंद
तुष्टौ खिलकामुकेभ्यः ॥ २३ ॥ नात्मावयुः पार्थिवमिन्द्रियाणि देवास्तु वीर्युजले हतापाः
मनो न्नमात्रे धिय एणवसत्त्वमहं हतिः खंक्षितिरर्थसाम्यं ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

हिः सत्त्वं चित्तं अहं हतिरित्ये आत्मान भवति ॥ कुतः अन्नमात्रं अन्नोपष्टभ्यत्वात् शरीरवत् ॥ वायुश्च जले वह
ताशस्तेजः खंक्षितिरिति ये च भूतानि ॥ अर्थः शब्दादयः साम्यं प्रकृतिश्च नात्मा जडत्वात् घटवदिति ॥ यद्वा हि
शब्देनानुमानोतराणि सूचितानि ॥ तद्यथा इन्द्रियाण्यात्मान भवति करणत्वात् ॥ मनो वत् प्राणश्च वायुत्वात्
वास्य वायुवत् ॥ भूतान्यात्मान भवति जडत्वात् घटवदिसादिना ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ राम ॥
॥ १६६ ॥

एवं विवेकज्ञानवतो मुक्तस्य नेंद्रियादि कृतगुणदोषसंबंध इत्याह समाहितैरिति ॥ मत्सु विविक्तधाम्नः मम सुषुवि विष्टं धाम स्वरू
पं येन तस्य प्रकाशकस्य प्रकाशगुणदोषान भवतीति विद्वच्छतेनोक्तं ॥ २५ ॥ असंगतसत्त्वेनावस्थितस्य न केपि गुणदोषा इत्या
काशदृष्टांतेनाह यथेति ॥ वाद्यादीनां शोषणदहनकुंठनरजो धसरत्वादिभिर्गतागतैरागमायापि भिन्नतुगुणैः शीतोष्णदिभिर्वी

समाहितैः कः करणैर्गुणात्मभिर्गुणो भवेन्मत्सु विविक्तधाम्नः ॥ विक्षिप्य मालैरुत किं नुह्य एणं द्य
नैरुयेतैर्विगतैरवेः किं ॥ २५ ॥ यथानभोवाद्यनलांबुभूगुणैर्गतागतैर्वर्तुगुणैर्न सज्जते ॥ तथा क्षरं स
त्वरजस्तमोमलैरहं मतेः संसृतिहेतुभिः परं ॥ २६ ॥ तथापि संगः परिवर्जनीयो गुणेषु मायारचितेषु ता
वत् ॥ मइक्ति योगेन दृढेन यावद्भजो निरस्येत मनः कथायः ॥ २७ ॥

॥ अहं मते ॥ अहंकारस्य रमक्षरं संसृ
तिहेतुभिर्न युज्यते ॥ यद्वा अहंकारस्य संसृतिहेतुभिरिति ॥ २६ ॥ मुक्तवदस्य कृत्वा नीनयथेष्टमाचरेदित्याह द्वाभ्यां तथा
पीति ॥ गुणेषु विषयेषु रजः रागः मनसः कथाय इति दुर्निरासता माह ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ भा. १०१८ ॥
॥ १६७ ॥

एतदेव दृष्टं तेनोपयादयति यथेति ॥ नृणां सामयोरोगः ॥ असाधु असम्यग्यथा भवति तथा अयं कृकययकर्म अयं का
अहं कृकययरागादयस्त्वेन लानिकमो लिचयस्मिन्ततः ॥ अत एव सर्वसंगं सर्वेषु बुद्ध्यादिषु सज्जमानं मनः कु योगिन
स सम्यक्ज्ञानिनं विध्यति भंदायति ॥ १८ ॥ ननु कथं विद्विषयसंगे यदि योगभ्रंशस्यात् अलं तर्हि सायायेन योगमार्गेण तत्राह कु
योगिन इति ॥ मनुष्यभूतैर्बुद्ध्यादिरूपैस्त्रिदशैरुपस्थैः प्रेरितैः तथा च श्रुतिः यस्मात्तदैकानप्रियं यदेतन्मनुष्याविधुरि

यथा मयोऽसाधुचिकित्सितो नृणामुनः पुनः संतुदतिप्ररोहति ॥ एवं मनोऽयं कृकययकर्म कु योगिनं
विध्यति सर्वसंगं ॥ १८ ॥ कु योगिनो ये विहितास्त्यं तयैर्मनुष्यभूतैस्त्रिदशैः तेषां कनाभ्यासव
लेन भूयो जुंति योगेन तु कर्मतंत्रं ॥ १९ ॥ करोति कर्मक्रियते च जेतुः केनाप्यसौ चोदित आनिपातात् ॥ नत
त्र विद्वान्महत्तौ स्थितोपि निवृत्तः स्वसुखानुभूत्या ॥ ३० ॥

ननु विद्वानपि सर्वथा कर्मदुष्परिहरमिति पुनः संसारः स्यात् अत आह करोति ॥ विद्वान्मोक्षो जेतुर्देह एव भोजनादि
कर्म करोति क्रियते विक्रियते च ॥ तेन कर्मणा सुखाद्यपि प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ केनापि संस्कारादिना चोदितः सन् आनिपातात् मर
णपर्यंतं कर्म करोति ॥ विद्वान्महत्तौ देहे स्थिते पितृकर्मणि न विक्रियते ॥ निरहंकारित्वा हर्षविषादादिभिः संसारं न प्राप्नोति ॥

॥ रामः ॥
॥ १६७ ॥

किंच ॥ आस्तावद्देहिककर्मभिर्विकारशोका ॥ यतो देहमभ्यसौ न यत्र यतीत्याह निश्चेतमिति ॥ उक्तं मन्त्रं यत्ते स्वभावप्राप्तमन्यदपि द
शमस्य शोतादिर्देहमानं कुर्वंत आत्मानं देहं ॥ ३१ ॥ नन्विन्द्रियवतः सर्वथा कथमदर्शने संभवति तत्राह यदि स्मेति ॥ यद्यपि असतो
बहिर्मुखानामिन्द्रियाणामर्थे यश्चरति ॥ तथापि नास्तीति तस्मिन् स्वभावो विद्यमानो न विरुद्धो वाधितं सत् ॥ अन्यदात्मव्य

तिष्ठेत्तस्मात्सीनसुतव्रजं तं ज्ञायानमुद्धतमर्हं तमन् ॥ स्वभावमन्यत् किमपीह मानमात्मानमात्मस्थ
मतिर्न वेद ॥ ३१ ॥ यदि स्मयस्यत्यसिद्धिद्वयार्थे नाना नुमानेन विरुद्धमन्यत् ॥ न मन्यते वस्तु तयामनीषी
स्वप्ने यथोत्थायति रोदधानं ॥ ३२ ॥

तिरिक्तं मनीषी वस्तु तयानमन्यते ॥ स्वापादुत्थाय प्रबुध्य ॥ संस्कारमात्रेण स्वप्ने विषयं स्फुरंतं अत एव स्वयमे
वतिरो भवंतं यथा तद्वत् ॥ ३२ ॥

॥ मा० ए० ३५ ॥
॥ १६८ ॥

तदेवमात्मानं विक्रियन इत्युक्तं ॥ नन्वेतदुपयन्तं वदामि तस्याप्ययमानत्वात् ॥ मुक्तावस्थया च गृह्यमाणत्वात् ॥
॥ न हि त्रीह योवघातेन त्रीहि भावत्या गस्ते दुली भावेन गृह्यमाणानविक्रीयते तत्राह पूर्वमिति ॥ बंधावस्था
या गुणैः कर्तृभिश्च चित्रमज्ञानकार्यं देहे हि यादिलक्षणं ॥ आत्मन्यध्यासेनाविविक्तं गृहीतमासीत् ॥ तदेव पुन

पूर्वं गृहीतं गुणकर्मचित्रमज्ञानमात्मन्यविविक्तमंग ॥ निवर्तते तस्य नरीक्षयै वनगृह्यते नापि
विरज्य ॥ आत्मा ॥ ३३ ॥ यथा हि भानोरुदयो न च क्षणो न मोनिह न्यान्तु स हि धते ॥ एवं समी
क्षानियुगा सती मे हान्यान्ते मित्स्वयुखस्य बुद्धेः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ज्ञानेनैव निवर्तते ॥ आत्मा तु के नापिरूपेण गृह्यते ॥ नापि त्यज्यते ॥ आयं भावः सुक्तेः क्रियाफलत्वे तावदा
त्मनो विकारः ॥ तस्यास्त्वारोपिता ज्ञानमात्रनिवृत्तिरूपत्वात् नात्मस्य स्पर्शित्वं बंधमोक्षयोः ॥ अतो न विकार इति ॥ ३३ ॥
एतदेव दृष्टं तेन स्पष्टयति ॥ यथेति ॥ ननु पूर्वमेव सत् घटादिर्धुनर्विधत्ते करोति मे समीक्षा आत्मविद्या ॥ ३४ ॥ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ १६८ ॥

आत्मनो निर्विकारतां प्रपंचयति एव इति ॥ अनेनापरोक्षतया नित्यप्राप्तस्यात्मनः प्राप्तिवारयति ॥ स्वयं ज्योतिरित्यनेनाज्ञानमला
पाकरणलक्षणविहर्तिवारयति ॥ अजडस्य त्तिवारयति ॥ अग्रमेव इति ज्ञानलक्षणविदायाध्यानेन संस्कारं महानुभूति
रिति हेतुका लय रिच्छेदाभावेनास्ति त्वद्विदिय रिणा मायस्य नाशान् स्वयं ज्योतिष्ठाहौ हेतुः सकलानुभूतिरिति ॥
एकोऽद्वितीय इति विकारहेतोरन्यस्याभावान्नकोपि विकार इति दर्शयति ॥ ननु श्रुतिविषयस्य कथं स्वयं ज्योतिष्ठाहित

एव स्वयं ज्योतिरजोः प्रमेयो महानुभूतिः सकलानुभूतिः ॥ एकोऽद्वितीयो वचसां विरामे येनेषिता वा
गसवश्चरति ॥ ३५ ॥

आत्मा वचसां विरामे अगोचरत्वेन निवृत्तौ सत्तां तथा च श्रुतिः ॥ यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सहेति ॥ तत्र हेतुः ॥ येनेषिताः
प्रेषिताः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ केनेषितं यतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति मुक्तः केनेषितं वाचमिमां वदेति चक्षुः श्रोत्रं
कण्ठो देवो युनक्ति श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनो यदा चोहवाचं प्राणस्य प्राणं चक्षुश्चक्षुः श्रुतिरिति ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ना. १०. १८ ॥
॥ १६९ ॥

अदितीयत्तमुपपादयितुं भेदस्य वास्तवत्वात् ॥ एतावानिति ॥ केवले अभिज्ञे आत्मन आत्मनि विकल्प इति यत् ॥ ए
तावत्सर्वोपपात्तनो मनसः संमोहः ॥ अमः यतः स्वमात्मानं मते विनायस्य विकल्पस्यावलंबः ॥ आश्रयो नास्ति रजतं
मस्येव शुक्तिविना ॥ नेह नास्ति किंचन ॥ इंदो मायाभिः पुरुषं यदेतं युक्तास्त्यस्य हरयः ॥ मातादशे वेद इत्यादि श्र
तेरित्यर्थः ॥ ३६ ॥ केचित्पुनः प्रसङ्गादिप्रतीतस्य प्रयंचस्य बाधायोगात् वेदांताधीनां च कथं कथं प्रतिपादनपरत्वे
नार्थवादत्वात् हैतस्य मिति मन्वते ॥ तन्मतमन्वद्वृषयति यदिति ॥ नामाकृतिभिः नामरूपयोः लक्षितं यंच भ

एतावानात्मसंमोहो यद्विकल्पस्तु केवले ॥ आत्मन ते स्वमात्मानमवलंबो न यस्य हि ॥ ३६ ॥ यच्चा
माकृतिभिर्ग्राह्यं पंचवर्णमवाधितं ॥ अर्थेनाप्यर्थवादो यद्विदितमानिनो ॥ ३७ ॥ ॥ छ ॥

तात्मकं द्वयं हैतं यत्तदबाधितमिति विदितमानिनो अत्र वयमेव विदित इत्यभिमानवतां वेदांते ध्वयमर्थवाद इति प्र
तीतिः ॥ न तत्त्वविदाः ॥ यतः अर्थेनापि विनाप्यर्थेन सा प्रतीतिः ॥ तथा हि ॥ न तावद्विध्यैकवाक्यत्वं ते वा मस्ति ॥ यतो
र्थवादत्वं स्यात् ॥ न चाकर्तृभोक्तृपरमानंदरूपात्मप्रतिपादनं कर्तृविधिज्ञेयतां भजते ॥ न चाबाधितत्वं हैत
तस्य नामरूपात्मकत्वात् ॥ ग्राह्यत्वान् पंचवर्णमवाधितं कलात्स्वप्रवृत्तिसाधुनुमानैर्विचारैर्न एवादिश्रुतिभिश्च
वाधितत्वादि ॥ ३७ ॥

॥ रामः ॥
॥ १६९ ॥

तदेवं ज्ञानयोगं सपरिकरं निरूप्येदानीं तन्निष्ठस्य विप्रप्रतिकारमाह योगिन इति त्रिभिः ॥ योगं युंजतः कायं यद्यंतरे को लब्धैरुपसर्गै
रोगाद्युपद्रवैरभिभूयते ॥ विधिः प्रतीकारः ॥ ३८ ॥ योगधारणया सोमस्वर्यादिधारणया संतापयौ साहीन ॥ आसनैर्वीथुधारणान्वितैः
वाताऽदि रोगान् तपोमंत्रौषधैः पायगृहसपादि हतान् ॥ ३९ ॥ ममानुध्यानादिभिः कामादीन् योगेश्वरानुहसाहं भगवानाहीनान्यात्
॥ ४० ॥ अथेतु देहसिद्धये मेवैतत्सर्वं कुर्वन्ति तद्वृषयति केचित्पुनरेतैरन्यैश्चोपायैर्देहमेव सुकृत्यं जरा रोगादिरहितं व

योगिनोऽप्युक्तयोगस्य युंजतः काय उच्यते ॥ उपसर्गैर्विहर्ष्येत चायं विहितो विधिः ॥ ३८ ॥ योग धा
रणया कोऽपि हासनैर्धारणान्वितैः ॥ तपोमंत्रौषधैर्कोऽपि दुष्टसर्गान्विनिर्देहेत् ॥ ३९ ॥ कोऽपि नृ
मानुध्यानेन नाम संकीर्तनादिभिः ॥ योगेश्वरानुहसाहं श्रुभटो छनैः ॥ ४० ॥ केचिद्देहमि
मं धीराः सुकृत्यं वयसि स्थिरं ॥ विधाय विविधोपायैरयं युंजन्ति सिद्धये ॥ ४१ ॥ न हितं कुशलादस्य
तदाया सोऽप्यर्थकः ॥ अंतवत्ता छरीरस्य फलस्येव वनस्येते ॥ ४२ ॥ ॥ छ ॥

यसि तदुत्पत्तिरं वृत्ता ॥ अद्वंद्वपरकायप्रवेशादिसिद्धये तन्धारणरूपं योगं युंजति ॥ न तु ज्ञाननिष्कारुण्यं
कुशलैः प्राज्ञैर्दरणीयं न भवति ॥ वनस्य निवहात्मैव स्यात्पीचारी रंतु फलवन् श्वरमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ छ

॥ भा० १०१५ ॥
॥ १७० ॥

ननु क्वचित्समाध्यं गत्वा प्राणाया माहि योगे क्रियमाणे जरा रोगाद्यभावो दृश्यते ॥ सत्यं तथापि समाधिमुत्तमं न तत्र सज्जेते ला
ह योगमिति ॥ तत् तो हेह सिद्धिं न श्रद्धात् न विश्वसेत ॥ ४३ ॥ तदेवं विप्रश्नतीकारै योंगु र्यो हितुं ॥ महरण्य तु न विप्रश्नं कापी
लाहा ॥ योगचर्यामिति ॥ विचरन् आचरन् स्वसुखे अनुभूः अनुभूतिर्यस्य सः स्यात् ॥ हास्यहासि विद्याः सा च महया श्रयस्य निवर्तते
अंतोतराथैरविहतः स्वमंदपूणे भवतीति समाह्वय स्वयोगं तु समस्तोपनिषदसं ॥ सख्यमुख्यतमो भक्तिः सुखै पुनरुपादिषात्

योगनिषेवतो निखं कायश्चेत्कल्पतामियात् ॥ तद् दृष्ट्या न्नमतिमान्योगमुत्तमं न तत्र सज्जेते ला ॥ ४३ ॥ योगच
र्यामिमां योगी विचरन्महया श्रयः ॥ नोतराथैर्विहस्येत निखः स्वसुखा नुभूः ॥ ४४ ॥ इति श्रीमद्भाग
वते महाभारते एकादशस्कंधे भगवद्द्विदशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ उद्धव उवाच ॥ सु
दृष्ट्वा रामि मां मन्ये योगचर्यामनात्मनः ॥ यथांजसा युमान् सिद्धौ तन्मे ब्रूह्यं जसा च्युत ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ४४ ॥ ॥ इत्येकादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ उद्धव उवाच ॥ सुदृष्ट्वा रामि मां मन्ये योगचर्यामनात्मनः ॥ यथांजसा युमान् सिद्धौ तन्मे ब्रूह्यं जसा च्युत ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
समासतः ॥ अतिक्रान्तिमिवाहस्य योगसंगैकसंघदि ॥ सुखोपायं युनः केसमुद्धवः परियच्छति ॥ १३ ॥ अनात्मनः अवशी
कृतमनसः अंजसा ॥ अथ यासतो यथा सिद्धौ तन्मया अंजसा सुबोधं यथा तथा तथामे ब्रूहि ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रामः
१७०

सुदृष्ट्वा रामि मां मन्ये योगचर्यामनात्मनः ॥ यथांजसा युमान् सिद्धौ तन्मे ब्रूह्यं जसा च्युत ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
न सो निग्रहचर्षिताः श्रोताः संतः ॥ २ ॥ यस्मादेवं केचन विधीदंति ॥ अथातः ॥ अतएव ये हे साः सारासार ॥ विवेके ये चतुराः ते तु
आनंददुःखसमस्तानंदपरिपूरकं तव पदं बुज मेव सुखं यथा भवति तथा नु निश्चितं ॥ अथैरस्वेवंते ॥ अमी तु ना त्वया विहताः
के ये योगकर्म्मणि मोनिनः संतो न श्रयेते ॥ यदा असीदुक्ताः त्वन्मायया विहताः अतएव योगकर्म्मणिः ॥ कृत्वा मानिनो न भ
वंति ॥ अमे तु त्वन्मायया मोहिताः संतो वयं योगज्ञाः वयं कर्म्मकुशला इति केवलं गर्विता भवंति ननु सुखं तदसंभवं ॥ ३ ॥ तदुक्ता

प्रायशः युं डरी काक्षं युं जतो योगिनो मनः ॥ विधीदं स समाधानं नो निग्रहचर्षिताः ॥ २ ॥ अथात आ
नंददुःखं पदं बुज मेव साः श्रयेरन्तरं विदलोचन ॥ सुखं नु विश्वे श्रय योगकर्म्मणि स्त्वन्मायया मी
विहता न मानिनः ॥ ३ ॥ किंचिन्नमच्युत तवैतदशेषं धोदा सेधन न्यशरणेषु यदात्मसात्वं ॥ यो
रोचयत्सहस्रगैः स्वयमीश्वराणां श्रीमत्किरीटतटपीडितयादपीठ ॥ ४ ॥

तिनातिविप्रमियाहकिमिति ॥ अनन्यशरणेषु दासेषु तवात्मसत्त्वं तदधीनं नैव यत् ॥ यथा नंद गोपीवलिप्रभृतिषु एतस्मिं वि
त्रं नाश्रयमित्यर्थः ॥ यतो यो नवान् श्रीरामरूपेण ममैव नैः सह साहसं सरयमिति यावत् ॥ अरोचयत् ॥ प्रीत्याह तवा
न ॥ कथं भूतः ॥ इत्युक्तां ब्रह्मादीनां यानि श्रीमत्किरीटमिति यां तया यप्रालिनेः पीडितं विलुठितं यादपीठं यस्य ॥ स्वयंतथाभ

तिमिस्व ॥

॥ ना. रा. २९ ॥
॥ १७१ ॥

अतस्त्वापरिस्रज्यकोनामान्यस्तं प्रयेहि साह ॥ तं वेति ॥ तमेवं भूतं तं कोनु विस्म जेत न भजेत ॥ कथं भूतः ॥ स्वकृतविदबलि
प्रहारादिषु त्वया कृतमनुग्रहं जानन् ॥ यदा स्वस्मिन्नेवांतर्योमितया कृतमुपकारं विद्वान् ॥ तदेवाह ॥ अखिलात्मदयिते
श्वरे ॥ अखिलस्य जगतः आत्मानं चेतयितारं ॥ आत्मत्वाद्देवदयितं प्रेष्टुं सुदेयं ॥ ईश्वरत्वाद्दवश्यं भजनीयं ॥ किंच आ
श्रितानां सर्वोर्थदं ॥ तर्हि किं फलोद्देशो नाहंसेव्यः ॥ न हि नहि ॥ किमप्यनिरुक्तं ॥ स्वर्गादित्यादत्तमपिकोवानजेत्सेवे

तं त्वाखिलात्मदयिते श्वरमाश्रितानां सर्वोर्थदं स्वकृतविद्विस्म जेत कोनु ॥ कोवानज किमपि
विस्म तये नु भूत्यै किं वा भवेन्न तव पादरजो नु यानः ॥ ५ ॥ ॥ श्रीगोपीजनभक्तभायनः ॥

वेत ॥ कथं भूतं तं स्वर्गादि ॥ यत्केवलं भूत्यै इन्द्रियभोगाय अनु अनंतरमेव तद्विस्म तये भवति ॥ यदा तद्विस्म तिरिक्तं
किमपि देवतांतरं धर्मे ज्ञानादिसाधनं वा भूत्यै श्वर्यसंसारस्य विस्म तये मोक्षाय कोवा भवेत् न कोपि ननु तत्सा
धनं विना भोगमोक्षादिकलंकषं स्यात् तत्राह ॥ किं वेति ॥ तदुक्तं यावैसाधनसंयतिः पुरुषार्थचतुष्टये ॥ तया वि
ना तत्तत्संति नरो नारायणाय श्रय इति ॥ ५ ॥

॥ रामः ॥
॥ १७१ ॥

आत्मानं भजन्वार्त ॥ तत्कृतोपकारस्य त्वया त्वनिवेदने नैव निरुक्तिर्नान्यथेत्याह नैवेति ॥ अपचितिप्रसुपकारं आन
प्यमिति यावत् कवयो ब्रह्मविदोपि नैव प्राप्नुवन्ति ॥ यतः त्वकृतमुपकारं स्मरंतः क्रुद्धसुदः उपचितपरमानंदाः उ
पकारमेवाह ॥ यो भवान् ॥ बहिराचार्यवपुषा गुरु रूपेण ॥ अंतश्चैसनयुषा ॥ अंतर्योमिरूपेण अश्रुभं विषयवा

नैवोपयंत्यपचितिकवयस्तवेशा ब्रह्मायुषा पितृकृतमृदुसुदः स्मरंतः ॥ योतर्बहिस्तनुभूतामश्रुभं विधु
न्वन्नाचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ति ॥ ६ ॥ श्रीशुकदेव उवाच ॥ इत्युद्वेनात्यनुरक्तचेतसा यो
जगत्क्रीडनकः स्वशक्तिभिः ॥ गृहीतमूर्तित्रयं ईश्वरे श्वरो जगाद स प्रेममनोहरः स्मितः ॥ ७ ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ हंत ते वर्योपि ध्यामिममधर्मोन्मुसंगलान् ॥ यान् श्रद्धया चरन्सौमस्युं जयति दुर्जये ॥

स नो विधुन्वन्निरस्य स्वगतिं निजं रूपं प्रकारयति तस्य तव ॥ ६ ॥ ईश्वरत्वे हेतुः जगत्क्रीडनं क्रीडोपकरणं यस्य स
ननु जगत्स्य आदिना ब्रह्मेशादयः क्रीडन्ति तत्राह ॥ स्वशक्तिभिस्तदा हि भिन्ने हीतं मूर्तित्रयं येन स ॥ स प्रेमसहितं मनोहरं स्मि
तं यस्य स ॥ स प्रेममयथा तथा जगदेति वा ॥ हंत तेति सहर्षं संबोधनं मुसंगलान् स्वरूपान् मस्युं संसारं दुर्जयमभ्यैरुपायैः ॥ ८ ॥

॥ भा० ए० २९ ॥
॥ १७२ ॥

धर्मो नेवह कु योदि ति त्रयोदशभिः ॥ मां स्मरन् शान कैर सेर भतः कु योत् तदाह ॥ मयीति ॥ अर्थिते मनश्चि ते संकल्पविकल्पा नु
संधानात्मके येन ॥ अतएवमर्ह मे धेवात्मनोः ॥ रतिर्यस्य सः ॥ १७ ॥ युष्य देशलक्षणं मद्र कै रिति ॥ हे वादिषु ये ये मद्र का स्तेषा
माचरितानि कर्माणि चाश्रयेत् ॥ १८ ॥ सत्रेण संस्पृष्टवा ॥ १९ ॥ अंतरंगा भक्ति माह मामिति त्रिभिः ॥ सर्व भूतेषां तानि चात्मा

कु योत्सर्वोणि कर्माणि मदर्थे ज्ञानकैः स्मरन् ॥ मय्यर्पित मनश्चि तो मद्र मात्ममनोरतिः ॥ १९ ॥
देशान्युपान्ते श्रयेत मद्र कैः साधुभिः श्रितान् ॥ देवा सुर मनुष्येषु मद्र काचरितानि च ॥ २० ॥ य
यक्सत्रेण वामस्य पर्वयात्राम होस्वान् ॥ कारयेही तन् त्याद्यैर्महाराजविभूतिभिः ॥ २१ ॥ मामेव
सर्वभूतेषु बहिरंतरयादृतं ॥ ईहोतात्मनि चात्मानं यथास्वममलाशयः ॥ २२ ॥ इति सर्वोणि भूता
नि मद्रावेन महाद्यु ते समाजयन्मन्यमानो ज्ञानं केवल माश्रितः ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

न मीश्वरं स्थितं मामेवेक्षेत ॥ ननु कथमेकस्य सर्वेषु हतिः तत्राह ॥ बहिरंतः पूर्णमित्यर्थः ॥ तत्कुतः अपाहतमनावरणं ॥ तदपि कु
तः यथास्व ॥ असंगत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥ हे महाद्यु ते अतिप्राज्ञ इति ॥ अनेन प्रकारेण केवलं ज्ञानरूपो दृष्टि माश्रितः सन् सर्वो
णि भूतानि मद्रावेन मन्यमानः समाजयन्मन्यमानो ज्ञानं केवल माश्रितः ॥ २३ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ १७२ ॥

न नूत माधमेधेकरूपेण समाजनमपांडित्यमेव स्यात् ॥ यज्जपुजादिव्यतिक्रमादिसाधोक्तामेव ज्ञानदृष्टिं प्रयच्छति ब्राह्मण
इति ॥ विषमेधेपिसमदक्तं मामेव पश्यन् ॥ वैषम्यमेव चतुर्धो दृश्यति ॥ ब्राह्मणेषु युष्क स इति जातिवैषम्यं ॥ युष्क सौख्यज
जातिविशेषः ॥ स्तेने ब्रह्मस्वायहारिणि ब्रह्मण्ये ब्राह्मणे भ्योदातरिति कर्मतः ॥ अकै विस्फुलिंग इति गुणतः ॥ अकूरेणातेकूरेवेति ॥

ब्राह्मणेषु युष्क सेस्तेने ब्रह्मण्येकैस्फुलिंगके ॥ अकूरेकूरके वैवसमदृक्पुडितो मतः ॥ २४ ॥ नरेष्वभी
ष्टं मद्रावेषु सोभावयतो चिरात् ॥ स्यर्धास्त्यातिरस्काराः साहेकारावियंति हि ॥ २५ ॥ विस्त्रयस्मय
माना न्वान् दृशो ब्रीडो च है हि की ॥ प्रणमेदं डं मावाश्च चो डाल गोखरं ॥ २६ ॥ यावत्सर्वेषु भूतेषु
मद्रावो नो य जायते ॥ तावदेव मुपासीत वाङ्मनः कायदृत्तिभिः ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वभावतः ॥ २४ ॥ नरेष्वभीष्टं कुर्वतः सद्यः कलविशेषमाह नरेष्विति ॥ समोत्तमहीनेषु स्थितीदयः स्वस्मिन् हंकारश्च हि
निश्चितं विद्यंति नश्यंति ॥ २५ ॥ अतो तया मीश्वरदृष्ट्या सर्वोत्तममेदिसाह विस्त्रयेति ॥ सममाना न्वान् सतः खान्स्वी नूतपादै हि की
दृशो अहमुत्तमः सतु नीच इति दृष्टिं तया दृष्ट्या ब्रीडाल जातो च विस्त्रयश्च चो डालादीन भिव्याप्य प्रणमेत् ॥ २६ ॥ एवं च वि
श्रुत्यैकैरुक्तायाः समदृष्टेरवधि माह दाम्नां पावदिति ॥ २७ ॥

॥भा०१०१२॥
॥१७३॥

तस्य एवं कुर्वतः पुंसः सर्वत्र सात्मकमेव भवति ॥ कुतः ॥ आत्ममनीषया सर्वत्रेश्वरहस्यायाविद्यातया ॥ अतः परितो ब्रह्मै
वयस्य सर्वतः क्रियामात्रादुपरमेत ॥ १८ ॥ किमयमेवोपायः ॥ अस्ति वा न्येपीत्येसायां संतिवहवः समीचीनस्त्वयमेवेत्याह
अयेहीति ॥ १९ ॥ न गवदमलं ह्यलोपायस्य समीचीनत्वमेवोपादयति द्वाभ्यां नहीति ॥ अंगहे उद्धव ॥ अशियो निष्कामस्य ध
र्मस्य उपक्रमे सति अप्विदं यदपि वैगुण्यादिभिर्नोनास्तेव ॥ यतो मयैव निगुणत्वाद्यर्थधर्मः ॥ सम्यग्यवसितो निश्चि

सर्वत्र सात्मकं तस्य विद्ययात्ममनीषया ॥ परियस्यन्नुपरमेत्सर्वतो मुक्तं संशयः ॥ १८ ॥ अये हि स
र्वकल्याणो सध्रीची नोमतो मम ॥ मद्रावः सर्वभूतेषु मनोवाक्यकर्मभिः ॥ १९ ॥ न ह्यंगोपक्रम
मेधुं सोमदमं स्योद्धवाप्वपि ॥ मया व्यवसितः सम्यग्निगुणत्वादेनाशियः ॥ २० ॥ यो यो मयि परे
धर्मकल्यते निष्कलायचेत् ॥ तदा या सो निरर्थः स्याद्वादेरिव स न म ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तः न तु मन्वादिमुखेन कथं वित ॥ २० ॥ किंच यो यदिति ॥ अयमर्थः ॥ किंच कथं मत्त धर्मस्य न ध्वंस इति ॥ यतो लौकिकोपियो
यो निरर्थः व्यर्थः ॥ आयासः सोपिमयि परे निष्कलायचेत् कल्यते निष्कामतया धितश्चेत्तर्हि धर्म एव स्यात् ॥ निरर्थो
या से दृष्टोतः ॥ यथा भयश्रीकादेहेतोः पलायनाकंदनादिकुं रास्तद्वत् ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥रामः॥
॥१७३॥

अतो मद्रजनमेव बुद्धेर्विवेकस्य मनीषायाश्चातुर्यस्य च ॥ फलमित्याह एष इति ॥ तामेव दर्शयति ॥ सत्यममते च सामो अमते
नासत्येन मर्त्येन विनाशनामनुष्यदेहेन इह अस्मिन्नेव जन्मनि प्राप्नोतीति यत् सेव बुद्धिर्मनीषाचेति ॥ बुद्धिर्विवेकः मनीषा
चतुर्थे ॥ २२ ॥ महाप्रकरणार्थमुपसंहरति द्वाभ्यां ॥ एष इति ॥ २३ ॥ २४ ॥ किंच आत्मोतावत्ज्ञाने ॥ एतदनुसंधानकथनाप

एषा बुद्धिमतां बुद्धिर्मनीषा च मनीषिणो ॥ यत्सत्यममते नेह मर्त्येनाप्नोति मामृतं ॥ २२ ॥ एष तेभि
हितः कृत्स्नो ब्रह्मवाद्यसंग्रहः ॥ समासव्यासविधिना देवानामपि दुर्गमः ॥ २३ ॥ अभीक्ष्णशस्ते
गदितं ज्ञानं विस्मययुक्तिमत् ॥ एतद्विज्ञाय मुच्येत पुरुषो नष्ट संशयः ॥ २४ ॥ सुविविक्तं तव प्र
श्रमयेतदपि धारयेत् ॥ सनातनं ब्रह्मगुह्यं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ २५ ॥ य एतन्मम भक्तेषु सं
प्रदद्यात्सुषुक्लं ॥ तस्याहं ब्रह्मदायस्य ददाम्यात्मानमात्मानं ॥ २६ ॥ य एतत्समधीयीत यवित्रं
परमं शुचि ॥ स पूयेताहरहर्मां ज्ञानदीयेन दर्शयन् ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वनश्रवणपराणामप्येतदेव फलं भवतीत्याह चतुर्भिः सुविविक्तमिति ॥ मया सुविविक्तं दत्तोत्तरे ॥ एतद्वार्यानमपियो
धारयेत् ॥ अनुसंध्यात्सः ब्रह्मगुह्यं वेदे पिरहस्यं ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ सुषुक्लं यथा भवति तथा ब्रह्मदायस्य ब्रह्मदा
तीति तथा तस्य ज्ञानोपदेष्टु ॥ २६ ॥ समधीयीत उच्चैः पठेत् ॥ परमं शुचि अन्येषामपिशोधकं ॥ पूयेत् शुद्धेत् ॥ २७ ॥ ॥

॥ भा. ए. ३५ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

य एतच्छ्रुदयानित्यमव्यग्रः शृणुयान्नरः॥ मयि भक्तिं परं कुर्वन्कर्मभिर्न संबध्यते॥२८॥ अथ
इव त्वया व्रतसंखेसमुपधारितं॥ अयिते विगतौ मोहशोकश्चासौ मनोभवः॥२९॥ नैतत्त्वया हंभि
कायनास्ति कायशाय च॥ अश्रुश्रुषोरभक्ताय दुर्विनीताय हीयतां॥३०॥ एतैर्हो वैर्विहीनाय व्र
तस्याय प्रियाय च॥ साधवे श्रुचये ब्रूयाद्वक्तिः स्याच्छ्रुदयोषितां॥३१॥ नैतद्विज्ञाय जिज्ञासो ज्ञातव्य
मवशिष्यते॥ पीत्वा पीयूषममृतं पातव्यं नावशिष्यते॥३२॥ ज्ञाने कर्मणि योगे च वार्तायां दंडधारि
णे॥ यावानर्थो नृणां तात तावोस्ते हंचतुर्विधः॥३३॥

॥ साधनानि सत्यं संत्य भक्तानां भक्तस्य तु सर्वं महमेव
अतो मदेकशरणो भवेत्याह ज्ञान इति ॥ ज्ञानादौ यावान्धर्मादिलक्षणः चतुर्विधोऽर्थः तावान्स्वर्गपितेऽहमेव तत्र ज्ञाने मोक्षः क
र्मणि विहिते धर्मः कर्मण्येव स्वाभाविके तु कामः योगे लणिमादिसिद्धयः वार्तायां ह्यप्याहवर्थः हेऽनीता वैश्वर्यमिति ॥ सिद्धेऽप्य
र्थयोगरपिकामोत्तरगतवाच्चतुर्विधं ॥ ३३ ॥

१७४

कुतश्च्यत आरुमत्यश्चति॥ यदायुक्तसमस्तकर्मासन्नेनिवेदितात्माभवति तदासौमेविचिकारिणःविशिष्टःकर्तुमिच्छे
भवति॥ ततश्च अमृतत्वेमोक्षं प्रतिपद्यमानः प्रयात्कुर्याद्यमद्वैव्यायमत्समानैश्वर्योयेनि यावत्॥ कल्पतेयोग्याभवतिवैभ्र

मर्त्यो यद्वायुक्तसमस्तकर्मानिवेदितात्माविचिकीर्षितो मे ॥ तदा मृतत्वं प्रतिपद्यमानो मया तत्प्रत्या
यचकृत्यते वै ॥ ३४ ॥ श्रीगुरु उवाच ॥ स एव मादृशितयोगमार्गस्तदोत्तमश्चाकवचो निशम्य ॥ ब
द्वांजलिः प्रीत्युपरुद्धकंठो न किंचिद्दूचे श्रय रिप्सु ताहाः ॥ ३५ ॥ विष्टभ्यचित्ते प्रणयावधूरणधैर्ये
ण राजन्बहुमन्यमानः ॥ दत्तो जलिः प्राह यदुपवीरे शीर्ष्णीस्य शंस्तच्चरणारविंदौ ॥ ३६ ॥ उद
वउवाच ॥ विशदितो मोहमहो धकारो य आश्रितो मे तव सन्निधानात् ॥ विभावसोः किं नु समीप
गम्यशीतंतमो भीः प्रभवंत्य जाय ॥ ३७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥

वं ३५ आहृषितो योगमार्गो यस्यैसः ३५ प्रणयेनावच्छर्लं कृमि तं वि त्तं धैर्येण विष्टय बहू मन्यमानः आत्मानं हतार्थे मन्यमानः ३६ मे मयाय अभित आसीत् सतवसन्निधाने नैव विद्रवितः प्रसवनि किं तु बाधाय समर्थो भवति ३७ अजाद्यस्तृणोपि जनकः ३७

॥ भा. ए. ३९ ॥
॥ १७५ ॥

किंच यद्यपि तव सन्निधानाद्देवगतः तथाप्यनुकेपि नाभवता विज्ञानमयः प्रदीपश्च प्रत्यर्पितः स्वमायया पहतः पुनः समर्पितः ॥ अतस्तव
हृतज्ञः यस्त्वया हृतमनुग्रहं जानाति स को नाम त्वदीये पादमूलं हितान्यथरत्नं समीयात् ॥ आश्रयेत् ॥ ३८ ॥ किंच ॥ हराहो हि युल
या स्वमायया स्नेहपाशः प्रसारितः ॥ सत्वे ये वात्मतत्त्वज्ञानशस्त्रेण हृक्कणः छिन्नः ॥ ३९ ॥ एवं यद्यपि तया बहु हृतं तथाप्येतावत्कार्यं
प्रत्यर्पितो मे भवतानुकेपि नाभ्यसाय विज्ञानमयः प्रदीपः ॥ हितानुहृतज्ञस्तव पादमूलं को न्यस्तमीयाश्चर
णं त्वदीये ॥ ३८ ॥ हृक्कणश्च मे सुदृढः स्नेहपाशो दाशार्हं दृष्टे धकसा त्वनेषु ॥ प्रसारितः स्त्रि विवृद्ध
ये त्वया स्वमायया स्वात्मसुबोधहेतिना ॥ ३९ ॥ नमोस्तु ते महायोगिन् यत्तु मनुशाधिना ॥ यथा त्वच्चरणौ
मौजेरतिः ॥ स्याद नयायिनी ॥ ४० ॥ श्रीनमो नमः ॥ गच्छेद्वमयादिष्टो बहुर्यो रत्नं ममाश्रमे ॥ तत्र मया
दतीर्थो देखा नो यस्य शोभनैः ॥ मुचिः ॥ ४१ ॥ ॥ श्रीगोपिजन्मभलमायनमः ॥ श्रीसीतारामायनमः ॥ ४२ ॥

यदसाह नमोस्त्विति ॥ अनुशाधिशिक्षय ॥ अनुशासनी ॥ यमाह यथेति ॥ मुक्तावप्यनयायिनी ॥ ४० ॥ तदुक्तमो
मित्यं ॥ गीहसु तथापि मया हि स्थो लोकसंग्रहार्थं एतावत्कुर्वित्याह ॥ गच्छेति ॥ आदिष्टो नियुक्तः ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥

॥ रामः ॥
॥ १७५ ॥

स्नानाद्देवपूर्वमेव मत्पादतीर्थो दकभूताय ॥ अलकनंदाया गंगाया ईक्षया ॥ वसानः परिधानः ॥ ४३ ॥ इदं मात्राणोशीतो स्नादिविषया
णो सुशीलः ॥ आर्जवादि स्वभावः ॥ ४४ ॥ तेलयाविविक्तं सुविचारितं ॥ निस्त्रिगुणमिका गतीः अतिक्रम्य ॥ ४५ ॥ हरिमेधसा

ईक्षया लकनंदाया विधत्ता शोषकत्वमयः ॥ वसानो वल्कलाभ्यंगवन्पुक्नुस्वनिःस्थः ॥ ४३ ॥
निति क्षुद्धं दमात्राणो सुशीलः संयतेन्द्रियः ॥ शान्तः समाहितधिया ज्ञानं संयुतः ॥ ४३ ॥ मत्तो नु
विश्रितं येनैव विविक्तमनुभावयन् ॥ मय्यावेशितवाक्चितो मद्रमं निरतो भव ॥ अतिव्रज्य गती
स्ति स्त्रोमामेष्य सिततः परे ॥ ४४ ॥ श्रीमुकदेव उवाच ॥ सरवसुक्तो हरिमेधसो ब्रह्मः प्रदक्षि
णं तं परिश्रितपादयोः ॥ शिरोनिधाय श्रकलाभिराईधीन्यं विचददं दपरोष्णपक्रमे ॥ ४५ ॥

संसारं हरिमेधाय स्य तेन श्रीलक्ष्मेन ॥ अहं ह परोषिसुखः दुःखनिर्मुक्तोपि ॥ अयक्रमे निर्गमसमये ॥ ४५ ॥

विज्ञान

॥ भा. ए. ३९ ॥
॥ १७६ ॥

किं च सुदुस्सजः स्नेहो यस्मिन् तेन वियोगात्कातरो भीतः ॥ अतएव ते परिहातुं मया कृत्वा ॥ आतुरो विह्वलः
स नृहृष्टं कष्टं ययौ प्राप ॥ ततश्च भर्तृपादुके तेनैव कथयाद ने मूर्ध्नि बिभ्रत् ॥ अतिनिर्वधरूपया तदा ज्ञायतं
युनः युनर्नमस्त्यययौ अवचष्ट तो न्वगमं भर्तुः पादविश्लेषणासम इत्यादि ॥ ततो यत्कंधोपक्रमोक्तानुसारे
एव हरिकाश्रमे गच्छ भगवतः प्रभासयात्रामुपश्रुत्वा शनैः पृथगतः सन् उपसेहत निजकुले भगवंतमेको ते दृष्ट्वा

सुदुस्सजः स्नेहवियोगात्कातरो नश कृत्वा स्तं परिहातुं मारः ॥ कष्टं ययौ मूर्ध्नि भर्तृपादयोर्वि
भ्रन्मस्त्यययौ युनः युनः ॥ ४६ ॥ ततस्तमेतर्हं हि सन्निवेश्य गतो महाभागवतो विशालो
॥ यथोपदिष्टो जगद्देकबंधुना तपः समाधाय हरैरगा हतिं ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥

तत्कालप्राप्ते तेन मैत्रेण सह पुनः कथया भगवतोपदिष्टं तत्तमा कलयन् तदा ज्ञातो यथाविति दृष्टव्यं ॥ ४६ ॥ वि
शालो वदरिकाश्रमे गतः सन् हरेर्गतिमगात् ॥ कथं भूतो तेनैव जगद्देकबंधुना यथोपदिष्टो तदा मृतत्वं प्रतीयमानो
नो मया तभ्यं यच्च कथ्यते वै ॥ अतिव्रज्य गतीं स्त्रिमासेषु सिततः परमितेव मुक्तप्रकारे ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥

॥ रामः ॥
॥ १७६ ॥

आनेहसमुद्रो भगवद्भक्तिमार्गस्तस्मिन् संभृतमेकीकृतं ॥ एतद्यः सच्छ्रद्धया आसेव्य ईश्वरपिसेवित्वा वर्तते स विमुच्यत इति
किं वक्तव्यं ॥ तस्मिन्नेन जगदपि विमुच्यत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ एवं कृतोपदेशं जगद्गुरुं प्रणमति ॥ भवभयमिति ॥ भवः संसारः भयं च
जगरो गादिनिमित्तं तदुभयं निवृत्तानां च भयवर्गीणं यथा योग्यमपहंतुं योग्यं तद्व्यमुपजह्रे उद्धृतवान् ॥ तदेवाह वे

य एतदानंदसमुद्रं संभृतं ज्ञानात् तं भागवता यभाषितं ॥ कस्मिन् योगेश्वरसेवितांघ्रिणा सच्छ्रद्धया से
व्यजगदिमुच्यते ॥ ४८ ॥ भवभयमपहंतुं ज्ञानविज्ञानसारे निगमकृदुपजह्रे भंगवद्देवसारे ॥ अमृतमु
दधितश्चापययइत्यवगोच्युत्तयक्रयभमाद्यैः कस्मिन् संज्ञितोस्मि ॥ ४९ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुरो
एकादशस्कंधे पारमहंस्यासंहितायामष्टादशोऽध्याय उद्धवनिर्गमो नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

दसारमेकं ॥ किंतु ज्ञानविज्ञानरूपं च तत्सारं श्रेष्ठं ॥ भंगवत् भंगो यथा पुष्पमकोपयन् एवामृतममहर
ति ॥ तथा स्वयं स्वकृतं वेदानुसारेणैव ॥ उद्धृतं श्रेष्ठं तच्च भयं यथा यथं भयवर्गं न पाययत् तं न तोसीति ॥ ४९ ॥
येनानुकीर्तितं विश्वमुद्धवप्रश्रितं यैः ॥ तदेव परमानंदं न हनरुपिणं ॥ इत्येकादशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

॥ भा. ए. ३० ॥
॥ १७७ ॥

त्रिंशे तु प्रायु यक्षितमौसल छल तो हरि ॥ स्वधर्मं गंतु मन्दिष्य संजहार निजं कुलं ॥ १ ॥ विरामाय युगधोरमुपक्षिप्तं
हिमौसलं ॥ कथावसाने तत्रैव विज्ञेयं परिष्कृतं ॥ २ ॥ तत इति विभिः ॥ १ ॥ ब्रह्मज्ञानो यसं स्य छे स्वकुले सति ॥ अ
यं भावः ॥ भगवति न हि शायः प्रभवति ॥ यादवत्वा नु करणाच्च सोपिक यं विमान्यः ॥ अतः किमकोरोति ॥ तदेत
दुक्तं कथमत्यजति ॥ सर्वे नेत्राणि मिति सर्वे द्वि यो यलक्षणं ॥ ३ ॥ तत्र यं वयति ॥ प्रत्याकृष्टु मिति यस्मिन् रूपे लम्बना

राजोवाच ॥ ततो महाभागवते उद्वेगं निर्गते वने ॥ द्वारवत्यां किमकरोद्भगवान्भूतभावनः ॥ १ ॥ ब्रह्मशा
यो यसं स्य छे स्वकुले यादवर्षभः ॥ मेयसी सर्वे नेत्राणां तनुं सकथमत्यजत् ॥ २ ॥ प्रत्याकृष्टु नयनमव
लायवलम्बेन शोकः ॥ कर्णविष्टेन सरति ततो यत्सतामात्मलग्ने ॥ यच्छीर्वाचो जनयति रतिं कीर्त्यमा
ना कवी नोदृष्टा जिलोर्युधिरयमते मय्यतस्मात्प्राप्तः ॥ ३ ॥

॥ यजं पदवर्तयितुं ॥ अवलान शोकः यच्च क
र्णं ध्रेण प्रविष्टं सत्सतामात्मनिलग्नं लिखितमिव तिष्ठति ॥ ततो न सरति निर्गच्छति ॥ यस्य श्रीः शोभा संकीर्त्यमाना कवी
नां वाचो रतिमुल्लासयिष्ये जनयति ॥ तेषां मानं जगत्पुत्रां जनयतीति किं नुवक्तव्यं ॥ यच्च विलो रूपं जिलोर्युधिर
स्य रथे स्थितं दृष्ट्वा युधिष्ठितास्तस्मात्प्राप्तः ॥ तत्केन रूपेणात्यजदित्यन्वयः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ रामः ॥
॥ १७७ ॥

दिविस्तर्य परिचेष्टादीन् भुवि भूके पादीन् ॥ अंतरिक्षे दिग्घाहदी नमो त्यातान् ॥ स्वयमेवोत्पादितत्वाद्यैः दुःप्रती
कारान् ॥ ४ ॥ यमस्य केतवो ध्वजा इव मय्युत्सृज्य कारस्यार्थः ॥ नः अस्माभिः ॥ ५ ॥ प्रत्यक् प्रमवाहिनी ॥ ६ ॥ अभिषि

क्रियस्वाच ॥ दिवि भुव्यं तरिक्षौ च महोत्पातान् समुत्थितान् ॥ दृष्ट्वाऽसीनां सुधर्मा यो हस्तः प्राह य
दूनिदं ॥ ४ ॥ श्रीभगवानु ॥ एते द्यौरामहोत्पाता द्वावत्यां यमकेतवः ॥ सुहर्ते मयि न स्येयमत्र नो यदुषु
गवाः ॥ ५ ॥ स्त्रियोवालाश्च वृद्धाश्च शोखो द्वारं व्रजं ततः ॥ वयं प्रभासं यास्यामो यत्र प्रत्यक्सरस्वती ॥ ६ ॥
तत्राभिषिच्य शुचय उयोष्य सुसमाहिताः ॥ देवताः पूजयिष्यामः स्नयनालेपनाहं लैः ॥ ७ ॥ ब्रा
ह्मणोक्तमहाभाग नृप स्वस्य यनावयं ॥ गोभृहिरण्यवा सोभिर्गजाश्चरथवेदमभिः ॥ ८ ॥ विधिरे
यस्य रिष्टघ्नो मंगलाय नमुत्तमः ॥ देवद्विजगवां पूजाभूतेषु यरमो नवः ॥ ९ ॥ शुक्र उवाच ॥ इति सर्वं
समाकर्ण्य दृष्ट्वा मधुद्विषः ॥ तथेति नौ भिरुत्तीर्य प्रभासे प्रययौ रथैः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

च्यत्वा तान् ॥ ७ ॥ ब्राह्मणोश्च तैः कृतशान्तिकाः संतो वाणादिभिः पूजयिष्यामः ॥ ८ ॥ विधिः प्रतीकारः मंगलाय न च किंचिदे
वद्विजगवां पूजाभवत्तद्वहेतुः देवलोके यरम उद्भवो भविष्यतीति भावः ॥ ९ ॥ मधुद्विषो वाक्प्राकर्ण्य तथेति नौ भिरुत्तीर्य

समुद्देशः

॥ मां. ए. ३१ ॥
॥ १७८ ॥

सर्वश्रेयोपहं हितमिदं त्रिसंधिरार्यः ॥ भगवताऽनुजैरपि सर्वैः ॥ श्रेयाभिः सहितं चक्रुः ॥ ११ ॥ यीयत इति पाने ॥ मे
रेयकं मदिराविशेषं मधुसुरसं दृष्टेन ॥ देवेन विभ्रंशितधियः ॥ न ह्यन्यथा तस्मिन् स्थाने तदुचितमिति भावः
यस्य इवैरसैः ॥ १२ ॥ कृष्णमायाविम्वृत्तानामिति मुखोद्देतुः संघर्षः कलहः ॥ १३ ॥ ततो युयुधुश्च ॥ १४ ॥ पते

तस्मिन् भगवतादिष्टं यदुद्देवेन यादवाः ॥ चक्रुः परमया भक्त्या सर्वश्रेयोपहं हितं ॥ ११ ॥
ततस्तस्मिन् महापाने ययुर्मेरेयकं मधु ॥ दिष्टविभ्रंशितधियो यत इवैर्भक्ष्यते ॥ मतिः
॥ १२ ॥ महापानाभिमत्तानां वीराणां हस्तचेतसां ॥ कृष्णमायाविम्वृत्तानां संघर्षः सुमहान् भू
त् ॥ १३ ॥ युयुधुः क्रोधसेरुधावेलाया माततायिनः ॥ धनुर्मिरसिभिर्मल्लैर्गदाभिस्तोमरैश्च
भिः ॥ १४ ॥ मतस्य ताकैरथ कुंजरादिभिः खरोष्ट्रगोभिर्महिषैर्नरैरपि ॥ मियः समेत्य म्वतरैः सुदुर्महान्
हंशैर्हंसैरिव दिवावने ॥ १५ ॥ प्रद्युम्नसंबौधुधिरुक् मत्सरावकूरभोजावनिरुद्धसायकी ॥ सुभद्रसंघा
सदतस्ततश्चलंसः पताकायैषु तैरथादिभिर्मियः समेत्य सहन् ॥ मजिनौ सुदारुणो गदो सुमित्रासुरयो समीपतु ॥ १६ ॥
न्यग्रचित्यर्थः दृष्टिर्देतैरिव ॥ १५ ॥ मियः समेत्य तस्य प्रयवः प्रद्युम्नेलादिचतुर्भिः ॥ गदौ श्रीकृष्णस्य भ्रातृकः पुत्रश्चायरः तौ
॥ सुमित्रासुराविति द्वैर्धर्मार्थे सुरयनावाकश्चित् ॥ १६ ॥

॥ राम ॥
॥ १७८ ॥

महो धेनमदतमसावलाकारिताः ॥ १७ ॥ दाराहीदयो न वत न दृश्याः ॥ अर्बुदामाथुराश्चरसेनाश्च तत्तद्देशीयाः ॥ १८ ॥ आ
नृमिश्रैश्च त्रिभ्रात्रादिभिरासं प्रति योनिवाचित्वात् ॥ आतरोमातुलादिसादिज्ञेयं ॥ मित्रैश्च मित्राणि च ॥ अहन् हतवन्तः ॥ १९ ॥

अन्ये च ये वै निशामोऽमुकादयः सहस्रजिह्वतजिह्वानुसुर्याः ॥ अन्योन्यमासाद्य महोधकारिताः ॥
जघ्मुर्मुकुंदेन विमोहिताश्च ॥ १७ ॥ दाराहं दृश्यं धक् भोजसावतामध्वर्बुदामाथुराश्चरसेनाः ॥ वि
सर्जनाः कुकुराः कुंतयश्च जघ्मुर्मिथस्तेषु विसृज्य सौहृदं ॥ १८ ॥ पुत्राअयुध्यन् पितृभिर्नीतमिश्च ॥
खसीयदौहित्रपितृयमातुलैः ॥ मित्राणि मित्रैः सुहृदः सुहृदिर्ज्ञातीस्वहन् ज्ञातय एव मृताः ॥
॥ १९ ॥ शरैर्बुहीयमानेषु भज्यमानेषु धन्वसु ॥ शस्त्रेषु क्षीयमाणेषु मुष्टिभिर्जघ्नुरे रकाः ॥ २० ॥ ता
वज्रकल्याणभवन्यरिघामुष्टिनाभताः ॥ जघ्मुर्मिथस्तेः कृष्णेन वार्यमाणस्तत्ते च ते ॥ २१ ॥ मत्सनीकं
मन्यमाना बलभद्रं च मोहिताः ॥ हंतुं कृतधियोगजन्मा यन्ना आततायिनः ॥ २२ ॥ अतो ये वयि संकुडावु
द्यम्य कुरुनेदं ॥ एरकामुष्टिपरिघौ चरंतौ जघ्नुर्युधि ॥ २३ ॥
॥ धन्वसु धनुषजघ्नुः जगद्गः ॥ २४ ॥ परि
घाः लोहदंशः भृताः भृताः तं च श्रीकृष्णमपि ॥ २५ ॥ मत्सनीकं प्रतिघृष्टं ॥ २६ ॥ एरकामुष्टिरूकौ परिघावुद्यम्य ॥ २७ ॥ ॥ छ ॥

॥ मा. रा. ३० ॥
॥ १७२ ॥

॥ रामः ॥
॥ १७९ ॥

॥१७९९॥

ये वेद इत्यारंतेपिनविदुः ॥ तस्य ते अक्षित्यमायस्य ॥ एतद्ब्रह्मशापादिअंजसा ॥ असह तयः पापयोनयो वयं किं गरी
मः कथं वल्ल्यामः ॥ अतस्तद्ब्रह्ममाप्नुमोजहीति भावः ॥ ३८ ॥ ॥ श्रीगोप्तीवल्लभाय नमः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मा. ए. ३५ ॥ १८० ॥ ॥ ३५ ॥ इच्छाशरीरिणोऽस्य स्याद्यभावः ॥ शुद्धसत्त्वमयी निजोऽस्मिन्निर्मितोऽयतत्त्वतिरुक्तैव विडम्बनमात्रमिति एतदेव स्फुटीकृति

श्रीभगवानुवाच ॥ मा भैर्जरेण मुतिष्ठ काम एष कृतो हि मे ॥ याहितं मदनुज्ञातः स्वर्गोऽसु कृति
नोपदे ॥ ३९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्यादिष्टो भगवता ह स्नेनेच्छाशरीरिणा ॥ त्रिःपरिक्रम्यते न
त्वा विमानेन दिवं ययौ ॥ ४० ॥ दारुकः कृत्स्नपदवीमन्विच्छन्नाधिगम्यतां ॥ वायुतुलसिकामोद
माघ्रायाभिमुखं ययौ ॥ ४१ ॥ ते तत्र तिष्ठन्मद्युतिमायुधैर्हतं तस्य सस्त्रलेकृतकेतनं यतिं ॥ सैह
युनात्मानि पयात पादयो रथादवसुत्सो वाप्यलोचनः ॥ ४२ ॥ अपश्यत्स्ते चरणौ बुजं प्रभोदष्टिः
प्रनष्टा तमसि प्रविष्टा ॥ दिशो न जाने नलभे च शान्तिं यथा निशाया मुदुपे प्रनष्टे ॥ ४३ ॥ इति ब्रुव
ति स ते वै रथो गरुडलोचनः ॥ स्वमुत्पयात राजेंद्रसाश्वध्वज उद्दीक्षतः ॥ ४४ ॥ तमन्व गच्छ
नृदिव्यानि विस्तु प्रहरणानि च ॥ तेनाति विस्मितात्मानं स्तुतमाह जनाई नः ॥ ४५ ॥

यतिः देवाद्यो ब्रह्मसुराद्यादिना ॥ ४० ॥ ४१ ॥ तं पतितं ब्रह्म हूतस्य पादयोर्निपयात ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ उद्दीक्षमाणस्य सत्तस्य सतः

रामः ॥
१८० ॥
४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

निर्योणयोगमार्गेण मद्दशमितीच्छाशरीरभिप्रायेण ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अवितारक्षमाणाः इन्द्रप्रस्थं गमिष्यथ एतद्गृहीतियर्वै
रणन्वययः ॥ ४८ ॥ मन्माया रचनामेतां विज्ञायेति निजश्रीमत्तैरंतर्हितत्वाद्वाशोकं माकुर्वित्यर्थः ॥ ४९ ॥ कुलस्य विन
ष्टत्वाद्दुर्मनाः ॥ ५० ॥ इत्येकादशो विंशः ॥ ३० ॥ एकविंशोऽखकं धाम जगाम भगवानितः ॥ तमेवानुययुः प्रीत्याव

श्रीभगवानुवाच ॥ गच्छ दारवतीं स्तुतज्ञातीनां निधनं मिथः ॥ सेकयेण स्य निर्योणं बंधुभ्यो
ब्रूहि मद्दशो ॥ ४६ ॥ दारकायां च न स्थेयं न वद्विश्च संबंधुभिः ॥ मया त्यक्तो यदुपुरी समुद्रः क्वाव
पिष्यति ॥ ४७ ॥ स्वे स्वे परितः सर्वमाहाय पितरौ च नः ॥ अर्जुने नाविताः सर्वे इन्द्रप्रस्थं गमिष्यथ
॥ ४८ ॥ त्वं तु मद्मेमास्या यज्ञानिष्ठ उयेक्षकः ॥ मन्माया रचनामेतां विज्ञाया यज्ञा मेव ज ॥ ४९ ॥
श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्तं स्ते परिक्रम्य नमस्तस्य पुनः पुनः ॥ तस्याहो वीर्यं पाधाय दुर्मनाः प्रययौ
पुरी ॥ ५० ॥ इति श्रीभगवते महापुराणे एकादशस्कंधे विंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अ
थ तत्रागमद्वाभवा न्याच समं भवः ॥ महेंद्रप्रमुखा देवामुनयः स प्रजेश्वराः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सुदेवा दयस्ततः ॥ देवान्यदूनि धामादौ भयो देवान्निधाय च ॥ श्रीकलः सेच्छया धाम स्वतन्वैव समाविशत् ॥ २ ॥ मुनयः सन
॥ कादयः ॥ प्रजेश्वरा मरीच्यादयः ॥ १ ॥

॥ भा. ए. ३१ ॥
॥ १८१ ॥

दिजागरुड लोकवासिनः पक्षिणः मैत्रेयादयो वा ॥ भगवतो नियोऽहं हृष्ट कामाः संतः परमोऽस्तु कास्तत्रागमन
॥ १ ॥ ते यो मौस्तु वसुतं महोत्सवमाह सार्धेन ॥ गायतश्चेति ॥ १ ॥ विभ्रती रिंशदीश्च ॥ यश्च नेत्रे न्यमीलय

पितरः सिद्ध गंधर्वा विद्याधर महोरगाः ॥ चारणायक्षरक्षांसिकि च राप्सर सोदिजाः ॥ इष्टु
कामा भगवतो नियोऽहं परमोऽस्तु काः ॥ २ ॥ गायतश्च गणतश्च शौरेः कर्मणि जन्म च वदतुः पुष्य
वर्धोऽणि विमाना वलिभिर्नभः ॥ कुर्वंतः संकुलं राजन् भक्त्या परमया युताः ॥ ३ ॥ भगवान्पिता
महो ॥ वीक्ष्य विभ्रती रात्मनो विभुः ॥ संयो ज्यात्मनि चात्मानं यश्च नेत्रे न्यमीलयत् ॥ ४ ॥ छे ॥

हिसत्रायं मावः ॥ पूर्ववत्सादिभिः स लोकपालान् पादिवैकुण्ठ किं करानिति प्रार्थित त्वादितो हं च स्व स्व लो
लोकं प्रति नेतु मागमत्वा हृद्वचनेषु दक्षिण्यात् तान्वे च यितुं समाधिमिव कुर्वन्नेत्रे न्यमीलयदिति ॥ ४ ॥ छे ॥

॥ रामः ॥
॥ १८१ ॥

योगिनामिव स्वच्छेदमस्तु भ्रमं वारयति लोकाभिरामामिति ॥ अयमर्थः ॥ योगिनो हि स्वच्छेदमस्तु वः स्वतनुमाने व्यायोगधा
रणया दग्धा लोकोत्तरं भिविशंति भगवोस्तु न तथा ॥ किंतु अदग्धैव स्वतनु सहित एव स्वच्छेदामवैकुण्ठारण्यमविज्ञात् ॥
तत्र हेतुः ॥ लोकानामभिरामः अभितोरपरं ॥ स्थितिर्यस्यांतं ॥ जगदाश्रयत्वेन जगतो पिताह प्रसंगादित्यर्थः ॥ किंच धा
रणया ध्यानस्य च मंगलं शोभनं विषयं ॥ इतरथा तयोर्निर्विषयत्वं स्यात् ॥ इत्यनेन चाद्यायुपासकानां तथैव तद्रूपसा
क्षाकारः फलप्राप्तिश्चेति भावः ॥ इत्यादौ राभिप्रायेण वा यथा श्रुतमेवास्ति ॥ तत्रापि तु लोकाभिरामामित्यादि विशेष

लोकाभिरामोऽस्वतनुं धारणा ध्यानमंगलं ॥ योगधारणयानि व्यादग्धा धामा विशत्वकं ॥ ५ ॥ दिवि हुं
दुभयो नेतुः येतुः सुमनसश्च खात् ॥ सत्ये धर्मोऽति भर्मेः कीर्ति श्रीश्चानुतं ययुः ॥ ६ ॥ देवा देयो
ब्रह्म सुख्या निविशंते स्वधामनि ॥ अविज्ञात गतिं हस्ते दद शुश्चाति विस्मिताः ॥ ७ ॥ ॥ छे ॥

एगनामानर्थं प्रसंगात् ॥ तदप्यदग्धातिरोधाय निर्गत इत्येव सांप्रतं ॥ ५ ॥ तदनुस्वमेव लोकमागमिष्यतीति संभवे
एदेवादि कृतः सर्वतो हुं दुभिनादपुष्यदृष्टादि महोत्सवो भवदित्याह हि साह दिवीति भ्रमेः सकाशाच्छीकलमनुया
यु ॥ ६ ॥ तदा श्रीकलं तर्हि ते सति कुतो गत इति विनर्कं येनोपि ब्रह्म सुख्या देवा देयः स्वधामनि विशंते श्रीकलं न दद
शु ॥ तत्र हेतुः ॥ अविज्ञात गतिमिति क्वचिक्व विहृष्ट शुश्चाति विस्मिता ब्रह्मवुरित्यर्थः ॥ ७ ॥ ॥ छे ॥

॥ भा. रा. ३१ ॥
॥ १८२ ॥

अविज्ञान गतिं दृष्टानेन स्पष्टयति ॥ सौहामिन्या गतिर्यथा मर्त्ये न लक्ष्यते ॥ देवैस्तु लक्ष्यते ॥ तथा भ्रमं दुर्लभं हि त्वा गच्छ
तः श्री कृष्णस्य देवैरपि न लक्ष्यते ॥ किंतु तत्पार्थ देवैरेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ अनिष्टाया परिज्ञानतः प्रथमं किं दृष्टं तेन
स्पष्टमुक्ता इह हृष्टं दृष्टं पुनस्तमेवार्थे प्रयच्छति ॥ राजन्मिति विभिः परस्य सर्वकारणत्वं तनुं त्वा दवादिषु ज
ननाप्यथेहा आविर्भावतिरोभावचेष्टाः मायया ॥ अनुकरणमात्रमवै हि ॥ न ह्येयथा विहृत एव नावाक्यं वैर्जन्माही न्वि

सौहामिन्या यथा काशो यां त्याहि त्वा भ्रमं दुर्लभं ॥ गतिर्न लक्ष्यते मर्त्ये ॥ स्तथा कृष्णस्य देवतैः ॥ ८ ॥
ब्रह्मरुद्रादयस्ते तु दृष्टा योग गतिं हरे ॥ विस्मितास्तो प्रज्ञा संतः स्वस्वलोके ययुस्तदा ॥ ९ ॥ रा
जन्मरस्य तनुं ज्ञाननाप्यथेह माया विदं नमवै हि यथा नटस्य दृष्ट्वात्मनेह मनुविश्य
विहृत्य चांते सं हृत्य चात्ममहिमोपरतः स आस्ते ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उंबयति तद्वत् ॥ आस्तां तावद्वा दवादिषु जन्मादिशं कायावत् ॥ विश्वसर्गनिरोधादिष्वप्यसावविकृत एवास्त इ
त्याह ॥ स दृष्टि ॥ आत्मना स्वयमेवेदं जगत् दृष्ट्वा अंतर्णीमितेनानु विश्य तत्र विहृत्य कीडिता अंते प्रलये सं हृत्य
वा ॥ आत्ममहिना स्वमहिम्ना उपरतः सन् आस्ते ॥ १० ॥ ॥ गोपिजन भक्तुभायनमः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सु२

॥ रामः ॥
॥ १८३ ॥

न पुनरभ्यासं तथ्यं ॥ यतोऽस्मिन्नेवावतारे तत्प्रभो निरति यो दृष्ट इत्याह मर्त्येनेति ॥ यमेन स्वलोके प्रतिनीतं गुरु सुतं
मर्त्येन तेनैव शरीरेण यः जानयत् ॥ आनीतवान् ॥ शरणागतं रक्षकं ॥ त्वं च ब्रह्मास्त्रदग्धं योरक्षितवान् ॥ यश्च अंतकानां
मंतकं मयि ईशं रुद्रं वा एण सं ग्रामे जितवान् ॥ भ्रग्यं लुब्धं कंदे हंते नैव देहेन स्वर्गं जनयत् ॥ निज्ये ॥ असौ स्वावने स्वरक्षणे
अनीताः ॥ असमर्थः किं ॥ ११ ॥ ननु यदि समर्थस्तर्हि किं चिकाल मत्रैव तेन वपुषा किं नाति शत तत्राह ॥ तथापीति ॥ यद्य

मर्त्येन यो गुरु सुतं यमलोके नीतं त्वं चानय शरणदः परमास्त्रदग्धं ॥ जिग्यंतं कांतकं पीशमसा
वनीचाः किं स्वावने स्वरनयन् ॥ गयुंसदेहं ॥ ११ ॥ तथाप्यशेषश्रुति संभवाप्यथेखन न्यहेतुर्यद
शेषशक्ति ध्रुव ॥ नैष त्पणेतुं वपु रत्र शेषितं मर्त्येन किं स्वस्य गतिं प्रदर्शयन् ॥ १२ ॥ य एतो प्रा
तरुत्या यद्वा स्तस्य यदवी परो ॥ प्रयतः कीर्तयेद्भक्त्या तामेवा प्रोत्य नुत्तमो ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पि उक्त प्रकारेण शेषस्य जगतः स्थित्यादिषु ॥ अनन्यहेतुः निरपेक्ष एव कारणं स्वयं ॥ यद्यस्मादशेषशक्ति ध्रुव
यापि यादवा सं हृत्य निजं वपुः ॥ अत्र शेषितं अवशेषितं प्रणेतुं कर्तुं नैष त्वा ॥ किंतु स्वमेव लोक मनयत् ॥ अत्र हेतुः
मर्त्येन देहेन किं न किं न चित् कार्यमिति खराना मात्मनिष्ठानां हि व्या गतिमेव प्रकृष्टां दृश्यन् अन्यथा तेपि दिव्यो
गतिमना दस्य योग बलेन देहसिद्धिं विधायात्रैव रंतुं यते रन्तन्माभरिते तदर्थ इति भावः ॥ १३ ॥ एतो उक्तप्रकारो यदवी

मर्त्ये ॥ १३ ॥

॥ भा. रा. ३१ ॥ तदेवं भगवता खलो कं गता वसुदेवादीनामपि तस्मात्तये उयायाश्चिंतित आसीत् माहवा रुक इत्यादिना ॥ १४ ॥ १५ ॥ तत्रे
 ॥ १८३ ॥ नि ॥ १६ ॥ हस्तरामौ सुता वयं यतः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ सदुक्तिभिः सत्याः अवितथा उक्तयो येषु तैः नाहं प्रकाशः सर्वस्य योग
 हारुको द्वारकामे सवसुदेवो गृसे नयोः ॥ पतिता चरणवस्त्रैर्न्ययि च क्व विच्युतः ॥ १४ ॥ कथ
 यामासनिधनं हस्तीनां हस्तशो न्यप ॥ तथु तौ दिग्न रुदया जनाः शोकविमूर्छिताः ॥ १५ ॥ त
 त्रस्मत्परिताजम्बुः हस्तविश्लेषविह्वलाः ॥ यस्य सवः शौरते यत्र ज्ञातयो घेत आनने ॥ १६ ॥ देव
 कीरोहिणी चैव वसुदेवस्तथा रुकः ॥ रामहस्तावयश्यंतः शोकात्तौ विजुहुः स्मृतिं ॥ १७ ॥ प्रा
 णाश्च विजुहस्तत्र भगवद्विरहातुराः ॥ उयगस्त्यपती स्तातचितामारु रुहुः स्त्रियः ॥ १८ ॥ रामपत्न्य
 श्रुतदेहमुपगत्याग्निमाविशत् ॥ वसुदेवपत्न्यस्तत्र प्रद्युम्नादी नरैः सुखा ॥ १९ ॥ हस्तपत्न्यो वि
 शन्नग्निरुक्विन्याद्यास्तदात्मिकाः ॥ अर्जुनः प्रेयसः सरयुः हस्तस्य विरहातुरः ॥ आत्मानं सो वयमा
 सहस्रगीतैः सदुक्तिभिः ॥ २० ॥ वधनो न खनोत्राणमर्जुनः सोपरायिकं ॥ हतानो कारयामास यथाव
 दनुपूर्वशः ॥ २१ ॥ द्वारको हरिणा यत्तां समुद्रः प्रुवयस्तणात् ॥ वर्जयित्वा महाराज श्रीमद्भगवदात्मने ॥ २२ ॥
 माया समावृतः ॥ स्मृतो यनाभिजानति लोको मामजमव्ययमित्यादिभिः ॥ २५ ॥ नरु गोत्राणां नरु संतनीनां ॥ सोपरायिकं पिंडोदका

॥ रामः ॥
 ॥ १८३ ॥
 ॥ १४ ॥

॥ भा. रा. ३१ ॥ ॥ १८३ ॥ निसंसन्निहितस्तत्र भगवान्मधुसूद
 ॥ २३ ॥ स्त्रीद्वानादायहतशेषान्धमंतय
 यत् ॥ २४ ॥ श्रुत्वा सुहृदधराजत्रर्जुनात्ते
 र्वमहापथं ॥ २५ ॥ यत्तदेव देवस्य विं
 सर्वपाथैः प्रमुच्यते ॥ २६ ॥ इत्यहरेर्भ
 रितानि च शंतमानि ॥ अन्यत्र चैव हवश्रु
 महंसगतौ लभेत ॥ २७ ॥ इति श्रीम
 शुक्लपरीक्षितसंवादे मोसलना
 मचंद्रायनम ॥ ३१ ॥ श्रीरामरुक्मायनमो नमः ॥ ०९ ॥ ॥ ०९ ॥
 भावार्थदीपिकायां श्रीधरस्वामिविरचितायां एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ संवत् १८ ॥ वैशाख कृष्ण ११ ॥ रवी

॥ रामः ॥
 ॥ १८४ ॥

बालवृ २
 मानवात् सुमत दासया संकलन
 आसा सङ्गः विविधत उपहार ।

॥ इत्येकादशस्कंधः समाप्तः ॥
११

मानदास सुगत दासया संकलनं
आशा सफू-कथियात उपहार !

मानदास सुगत दासया संकलनं
आशा सफू-कथियात उपहार !

